

ISSN 2181-5291

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

SCIENTIFIC JOURNAL

№ 3, 2026

www.buxdu.uz

The journal was registered with the certificate № 05-45 on February 25, 2011 at Bukhara Region Press and Information Administration of Uzbekistan Press and Information Agency

According to the resolution №201/3 as of December 26, 2013 of the Presidium of Supreme Attestation Commission under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan the journal was included into the list of scientific journals in which scholarly articles on the scientific results of dissertations on Psychology must be published.

Address:

200117, Bukhara city,
K.Murtazoyev street, 11
Bukhara State University
Editorial and publishing
Department
Phone: +998 (94) 837-18-38

**The journal is published 4
times a year**

Website: www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

Jurnal O'zbekiston Matbuot va axborot agentligi Buxoro viloyat matbuot va axborot boshqarmasida 2011- yil 25-fevral № 05-45-sonli guvohnoma bilan ro'yxatga olingan.

Jurnal O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK Rayosatining 2013-yil 26-dekabrda 201/3-sonli qarori bilan psixologiya fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan ilmiy jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.

Tahririyat manzili:

200117, Buxoro shahri,
K.Murtazoyev ko'chasi, 11-uy
Buxoro davlat universiteti
"Tahririy-nashriyot" bo'limi
Tel: +998 (94) 837-18-38

**Jurnal 1 yilda 4 marta
chiqadi.**

Website:
www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

*Журнал
зарегистрирован Бухарским
областным управлением
агентства печати и
информации Республики
Узбекистан. Свидетельство
№ 05-45
от 25.02.2011г.*

*Журнал включен в список
обязательных выпусков ВАК
при Кабинете Министров
Республики Узбекистан
на основании решения ВАК
№201/3 от 26 декабря 2013 года
для получения учёной степени
доктора психологических наук.*

Адрес:

город Бухара 200117,
улица М.Икбола, 11
Бухарский государственный
университет
Редакционный отдел
тел: +998 (94) 837-18-38

**Журнал выходит 4 раза в
год.**

Website:
www.buxdu.uz
E-mail:
nashriyot_buxdu@buxdu.uz

PSIXOLOGIYA

ILMIY JURNAL * НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

3-son 2026-yil. * Выпуск 3. 2026 год.

TAHRIR HAY'ATI – РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

BOSH MUHARRIR – ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР: BAROTOV SH. R.

Psixologiya fanlari doktori, professor.

Xalqaro Psixologiya Fanlari Akademiyasining haqiqiy a'zosi (akademigi)

Действительный член (академик) Международной Академии психологических наук

MAS'UL KOTIB – ОТВ. СЕКРЕТАРЬ

Sayfullayeva N.Z. – pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

XAMIDOV O.X.

Buxoro davlat universiteti rektori,
iqtisodiyot fanlari doktori, professor

SHOUMAROV G'.B.

Psixologiya fanlari doktori, professor, O'zbekiston
Respublikasi Fanlar Akademiyasining haqiqiy a'zosi

UMAROV B.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor

KOZLOV V.V. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor

MALI'X S.B. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor

KOROBAYNIKOV I.A. (Rossiya)

Psixologiya fanlari doktori, professor

KARIMOVA V.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor

SAFOYEV N.S.

Psixologiya fanlari doktori, professor

BEKMURODOV M.B.

Sotsiologiya fanlari doktori, professor

KADIROV U.D.

Psixologiya fanlari doktori, professor

JABBOROV A.M.

Psixologiya fanlari doktori, professor

OLIMOV Sh.Sh.

Pedagogika fanlari doktori, professor

JUMAYEV R.G'.

Siyosiy fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), dotsent

NISHONOVA Z.T.

Psixologiya fanlari doktori, professor

NAZAROV A.M. Psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

IBODULLAYEV Z.R.

Tibbiyot fanlari doktori, professor

BEGMATOV A.S.

Falsafa fanlari doktori, professor

HUSEYNOVA A.A.

Falsafa fanlari doktori, professor

MUXAMEDOVA D.G.

Psixologiya fanlari doktori, professor

RUXIYEVA X.A.

Psixologiya fanlari nomzodi, professor

BAROTOVA D.SH.

Psixologiya fanlari doktori, professor

AKRAMOV V.R.

Tibbiyot fanlari doktori, dotsent

ZARIPOV G.T.

Texnika fanlari nomzodi, professor

OSTONOV Sh.Sh.

Psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

RUSTAMOV Sh.Sh.

Psixologiya fanlari doktori (DSc), dotsent

TILAVOV M.H.

Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),
dotsent

MUHARRIRLAR – РЕДАКТОРЫ:

Usmanova M.N. – psixol.fan.nom., professor

Muxtorov E.M. – psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

Raxmatova M.M. – filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent

Abuzalova M.K. - filologiya fanlari doktori, professor

Sobirova D.A. – psixologiya fanlari doktori (DSc),
professor

TEXNIK MUHARRIRLAR – TEX.

РЕДАКТОРЫ:

Shirinova M.Sh., filologiya fanlari bo'yicha falsafa
doktori (PhD), dotsent

PSYCHOLOGY

SCIENTIFIC JOURNAL

Issue 3: 2026

EDITORIAL BOARD:

EDITOR-IN-CHIEF: **BAROTOV SH. R.**

Doctor of Psychology, professor, the member (academician) of International Academy of Psychological Sciences

EXECUTIVE SECRETARY: Sayfullaeva N.Z. – Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences (PhD), Docent

XAMIDOV O.X.

Doctor of Economic Sciences, Professor,
The rector of Bukhara State University

SHOUMAROV G.B.

Doctor of Psychology, Professor, Full
member of the Academy of Sciences of the
Republic of Uzbekistan

UMAROV B.M.

Doctor of Psychology, Professor
The assistant of the editor-in-chief

KOZLOV V.V. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

MALIKH S.B. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

KOROBENNIKOV I.A. (Russia)

Doctor of Psychology, Professor

KARIMOVA V.M.

Doctor of Psychology, Professor

SAFOEV N.S.

Doctor of Psychology, Professor

BEKMURODOV M.B.

Doctor of Sociology, Professor

KADIROV U.D.

Doctor of Psychology, Professor

JABBOROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

OLIMOV Sh.Sh.

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

JUMAEV R.G.

PhD in Political Sciences, Docent

NISHONOVA Z.T.

Doctor of Psychology, Professor

NAZAROV A.M.

Doctor of Psychology, Professor

IBODULLAEV Z.R.

Doctor of Medical Sciences, Professor

BEGMATOV A.S.

Doctor of Philosophy, Professor

HUSEYNOVA A.A.

Doctor of Philosophy, Professor

MUXAMEDOVA D.G.

Doctor of Psychology, Professor

RUXIYEVA X.A.

Candidate of Psychology, Professor

BAROTOVA D.SH.

Doctor of Psychology, Professor

AKRAMOV V.R.

Doctor of Medical Sciences, Docent

ZARIPOV G.T.

Candidate of technical sciences, Professor

OSTONOV Sh.Sh.

DSc of Psychology, Docent

RUSTAMOV Sh.Sh.

DSc of Psychology, Docent

TILAVOV M.H.

PhD of Psychology, Docent

EDITORS:

Usmanova M.N. – Candidate of Psychology,
Professor

Mukhtorov E.M. – DSc of Psychology,
Docent

Raxmatova M.M. – Doctor of
Philosophy in Philological Sciences
(PhD), Docent

Abuzalova M.K. – Doctor of Philological
Sciences, Professor

Sobirova D.A. Doctor of Psychology,
Professor

TECHNICAL EDITORS:

Shirnova M.Sh., Doctor of
Philosophy in Philological Sciences
(PhD), Docent

Fayziyeva Umida Asadovna,
Buxoro davlat universiteti tadqiqotchisi,
pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD), professor
umidaxon2017@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0006-6878-2637>

BO'LAJAK O'QITUVCHILARNING KASBIY KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHDA O'ZINI ANGLASH VA KASBIY MOTIVATSIYANING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayonida o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning psixologik omillari tahlil qilinadi. Bo'lajak pedagogning kasbiy faoliyatga tayyorgarligi nafaqat nazariy bilim va amaliy ko'nikmalarni egallash, balki o'zining kasbiy imkoniyatlari, qobiliyatlari, qadriyatlari va rivojlanish istiqbollarini anglash bilan ham belgilanadi. Shu nuqtayi nazardan, o'zini anglash jarayoni bo'lajak o'qituvchining kasbiy identifikatsiyasi, o'z-o'zini baholashi va pedagogik faoliyatga bo'lgan munosabatini shakllantiruvchi muhim psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi. Shuningdek, kasbiy motivatsiya pedagogik faoliyatga qiziqish, kasbiy maqsadlarni belgilash, o'z ustida ishlash va kasbiy rivojlanishga intilishni ta'minlovchi omil sifatida ko'rib chiqiladi. Maqolada o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning o'zaro bog'liqligi hamda ularning bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishdagi ahamiyati yoritiladi.

Kalit so'zlar: bo'lajak o'qituvchi, kasbiy kompetentlik, o'zini anglash, kasbiy motivatsiya, kasbiy identifikatsiya, o'z-o'zini baholash, kasbiy rivojlanish, pedagogik faoliyat.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ САМОПОНИМАНИЯ И ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ МОТИВАЦИИ В РАЗВИТИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ УЧИТЕЛЕЙ

Аннотация. В статье рассматриваются психологические факторы самопонимания и профессиональной мотивации в процессе развития профессиональной компетентности будущих учителей. Профессиональная подготовка будущего педагога определяется не только уровнем усвоения теоретических знаний и практических навыков, но и способностью осознавать собственные профессиональные возможности, способности, ценности и перспективы развития. В данном контексте самопонимание рассматривается как важный психологический фактор формирования профессиональной идентичности будущего учителя, его самооценки и отношения к педагогической деятельности. Профессиональная мотивация, в свою очередь, способствует формированию интереса к педагогической профессии, постановке профессиональных целей, стремлению к саморазвитию и совершенствованию профессиональных компетенций. В статье раскрывается взаимосвязь самопонимания и профессиональной мотивации, а также их значение в развитии профессиональной компетентности будущих учителей. Особое внимание уделяется психологическим условиям формирования осознанного отношения студентов к будущей педагогической деятельности.

Ключевые слова: будущий учитель, профессиональная компетентность, самопонимание, профессиональная мотивация, профессиональная идентичность, самооценка, профессиональное развитие, педагогическая деятельность.

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF SELF-AWARENESS AND PROFESSIONAL MOTIVATION IN THE DEVELOPMENT OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Abstract. This article examines the psychological factors of self-awareness and professional motivation in the development of professional competence among future teachers. Professional preparation of future educators is determined not only by the acquisition of theoretical knowledge and practical skills but also by their ability to understand their professional capabilities, abilities, values, and prospects for development. In this context, self-awareness is considered an important psychological factor contributing to the formation of professional identity, self-evaluation, and attitudes toward pedagogical activity among future teachers. Professional motivation, in turn, promotes interest in the teaching profession, the development of professional goals, self-improvement, and the continuous development of professional

competencies. The article discusses the interrelationship between self-awareness and professional motivation and highlights their significance in the development of professional competence among future teachers. Particular attention is paid to the psychological conditions that contribute to students' conscious attitudes toward their future pedagogical activities and professional development.

Key words: future teacher, professional competence, self-awareness, professional motivation, professional identity, self-evaluation, professional development, pedagogical activity.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida yuz berayotgan o'zgarishlar o'qituvchining kasbiy faoliyatiga qo'yiladigan talablarning yanada takomillashib borishiga sabab bo'lmoqda. Zamonaviy o'qituvchidan faqatgina fan bo'yicha yetarli bilimga ega bo'lish emas, balki ta'lim oluvchilarning individual-psixologik xususiyatlarini anglash, pedagogik vaziyatlarni mustaqil tahlil qilish, samarali muloqot o'rnatish, kasbiy muammolarga moslashuvchan yechim topish va o'z faoliyatini muntazam takomillashtirish qobiliyatlari ham talab etiladi. Shu jihatdan bo'lajak o'qituvchilarni kasbiy faoliyatga tayyorlash jarayonida ularning professional kompetentligini shakllantirish muhim psixologik-pedagogik vazifalardan biri hisoblanadi.

Bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligi uning egallagan bilim va ko'nikmalari bilan bir qatorda, o'z kasbiy imkoniyatlarini qanchalik to'g'ri anglay olishi, pedagogik faoliyatga qanday munosabatda bo'lishi va kasbiy rivojlanishga bo'lgan ichki ehtiyojining shakllanganligi bilan ham belgilanadi. Shaxsning o'z imkoniyatlari, kuchli va zaif jihatlari, qiziqishlari hamda kasbiy maqsadlarini anglab borishi uning kelajakdagi faoliyatini ongli ravishda tashkil etishiga yordam beradi. Shu sababli o'zini anglash jarayoni bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishida muhim psixologik omil sifatida namoyon bo'ladi.

Kasbiy motivatsiya ham bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishda alohida ahamiyat kasb etadi. Pedagogik kasbni tanlash sabablari, kasbiy faoliyatga qiziqish, muvaffaqiyatga intilish, o'z ustida ishlash ehtiyoji va kasbiy maqsadlarning aniq belgilanganligi talabaning ta'lim jarayonidagi faolligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Ichki kasbiy motivatsiyaning yetarli darajada shakllanganligi bo'lajak o'qituvchining bilimlarni shunchaki o'zlashtirishidan tashqari, ularni kelajakdagi pedagogik faoliyat bilan bog'lashiga va o'z kasbiy imkoniyatlarini rivojlantirishiga sharoit yaratadi.

O'zini anglash va kasbiy motivatsiya bir-biridan alohida holda emas, balki o'zaro bog'liq psixologik jarayonlar sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs o'zining kasbiy imkoniyatlarini anglagan sari o'z oldiga aniqroq maqsadlar qo'yishi, mavjud kamchiliklarini bartaraf etishga intilishi va kasbiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilashi mumkin. Aksincha, aniq kasbiy maqsad va motivlarning mavjudligi o'zini tahlil qilish, o'z faoliyatiga baho berish hamda yangi kompetensiyalarni egallashga bo'lgan ehtiyojni kuchaytiradi. Shu nuqtayi nazardan, mazkur ikki omilning o'zaro ta'sirini o'rganish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish mexanizmlarini chuqurroq anglash imkonini beradi.

Shuningdek, oliy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini faqat o'quv faoliyati natijalari bilan baholash yetarli emas. Talabaning o'z kasbiga munosabati, o'z imkoniyatlarini baholashi, kasbiy maqsadlari, o'zini rivojlantirishga tayyorligi va pedagogik faoliyatga nisbatan ichki qiziqishi ham uning kelajakdagi kasbiy kompetentligini belgilovchi muhim ko'rsatkichlar sifatida qaralishi lozim. Shu bois bo'lajak pedagoglarda kasbiy kompetentlikni shakllantirish jarayonida shaxsning ichki psixologik resurslarini aniqlash va ularni rivojlantirishga yo'naltirilgan yondashuvlarni ishlab chiqish dolzarb ahamiyatga ega.

Mazkur masalani o'rganish bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy shakllanishida o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning o'rini aniqlash, ularning kasbiy kompetentlik bilan bog'liqligini ochib berish hamda ta'lim jarayonida ushbu psixologik omillardan samarali foydalanish imkoniyatlarini belgilash uchun muhim nazariy va amaliy asos yaratadi.

Adabiyotlar tahlili. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini shakllantirish masalasi zamonaviy pedagogik va psixologik tadqiqotlarda ko'p qirrali jarayon sifatida qaralmoqda. Ilmiy adabiyotlarda kasbiy kompetentlik faqatgina kasbga oid bilim va ko'nikmalar yig'indisi emas, balki shaxsning kasbiy vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilishi, o'z faoliyatini tahlil qilishi, muloqotga kirishishi, o'z imkoniyatlarini baholashi va kasbiy rivojlanishga intilishi bilan bog'liq integrativ sifat sifatida talqin qilinadi. Ayrim zamonaviy tadqiqotlarda bo'lajak pedagog kompetentligining kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy-kommunikativ tarkibiy qismlardan tashkil topishi ta'kidlanadi.

M. V. Savchin va L. P. Vasilenko tomonidan olib borilgan tadqiqotlarda bo'lajak pedagoglarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda psixologik fanlarning imkoniyatlari alohida ko'rsatib berilgan. Mualliflar kasbiy kompetentlik tarkibida diagnostik, kommunikativ, shaxsiy, o'zini anglashga oid, o'zini boshqarish va kasbiy rivojlanishga yo'naltirilgan kompetensiyalarni ajratib ko'rsatadi. Tadqiqotda talabaning subyektivligini qo'llab-quvvatlash, refleksiv faoliyatni rag'batlantirish, ijodiy muhit yaratish hamda kasbiy identifikatsiya va motivatsiyani shakllantirish kompetentlik rivojining muhim shartlari sifatida izohlanadi.

Bo'lajak o'qituvchilarning o'zini anglash jarayoni ham kasbiy shakllanishning muhim psixologik jihatlaridan biri sifatida qaraladi. O'zini anglash orqali talaba o'zining qobiliyatlari, kasbiy imkoniyatlari, shaxsiy resurslari va rivojlanishi zarur bo'lgan jihatlarini aniqlash imkoniyatiga ega bo'ladi. Bu esa kasbiy faoliyatga nisbatan ongli munosabatning shakllanishiga xizmat qiladi. Tadqiqotlarda o'zini baholash, refleksiya va o'z faoliyatiga tanqidiy munosabatning rivojlanishi bo'lajak pedagogning kasbiy o'sishi bilan bog'liq ekanligi ko'rsatiladi.

Kasbiy motivatsiya masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlar esa bo'lajak o'qituvchining kasb tanlashi va pedagogik faoliyatga tayyorgarligida ichki motivlarning ahamiyatini ko'rsatadi. Xususan, S. Y. F. Tang, A. K. Y. Wong va D. D. Y. Li tadqiqotlarida bo'lajak o'qituvchilarning o'qituvchilik kasbiga bo'lgan ichki motivatsiyasi ularning kasbiy o'rganishi va kasbiy kompetentligiga bog'liq ekanligi aniqlangan. Mualliflar o'qitishga qiziqish hamda o'zini rivojlantirishga intilish kabi motivlarning kasbiy ta'lim jarayonidagi faollik bilan bog'liqligini ko'rsatgan.

Shuningdek, bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasi va kasbiy kompetentligi o'rtasidagi munosabatni o'rgangan tadqiqotlarda kasbiy ta'lim jarayoni, amaliy pedagogik tajriba va motivatsiya bir-birini to'ldiruvchi omillar sifatida ko'riladi. Xususan, bo'lajak o'qituvchilarning maktab sharoitida faoliyat yuritishga tayyorgarligi kasbiy o'rganish tajribasi va o'qituvchilikka bo'lgan motivatsiya bilan bog'liq ekanligi qayd etilgan.

So'nggi tadqiqotlarda kasbiy kompetentlikni rivojlantirishda refleksiya, o'zini boshqarish va kasbiy identifikatsiya masalalariga ham katta e'tibor berilmoqda. 2026-yildagi tadqiqotlardan birida bo'lajak o'qituvchi-psixologlarning kasbiy kompetentligi kasbiy bilimlarni amaliyotda qo'llash, kommunikativ munosabatlarni shakllantirish, o'zini boshqarish va kasbiy identifikatsiya kabi jihatlar bilan bog'liq holda tahlil qilingan.

Yangi tadqiqotlarda kompetentlikka kompetensiyaviy yondashuv doirasida qarash bilan bir qatorda, uning motivatsion va refleksiv tarkiblariga ham e'tibor kuchaymoqda. 2026-yilda e'lon qilingan tadqiqotda bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy motivatsiyasini rivojlantirishga yo'naltirilgan kompetensiyaviy yondashuv talabalarning ichki motivatsiyasi, kasbiy ishonchi va refleksiv fikrlashini rivojlantirish bilan bog'liqligi ko'rsatilgan.

Umuman olganda, mavjud adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini faqat bilim, ko'nikma va malakalar orqali tushuntirish yetarli emas. Uning shakllanishida shaxsning o'zini anglash darajasi, kasbiy imkoniyatlarini baholashi, pedagogik faoliyatga bo'lgan ichki munosabati va kasbiy rivojlanishga intilishi ham muhim o'rin tutadi. Shu bilan birga, mavjud tadqiqotlarda ushbu omillarning ayrimlari alohida o'rganilgan bo'lsa-da, **o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning o'zaro bog'liqligini bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish kontekstida kompleks tahlil qilish** alohida ilmiy ahamiyatga ega. Mazkur jihat tadqiqotning nazariy yo'nalishini belgilash va bo'lajak pedagoglarning kasbiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi psixologik omillarni tizimli ravishda o'rganish zaruratini asoslaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning psixologik ahamiyatini aniqlashga yo'naltirildi. Tadqiqot metodologiyasi shaxsning kasbiy shakllanishini uning ichki psixologik xususiyatlari, kasbiy maqsadlari va o'z faoliyatini baholash qobiliyati bilan bog'liq holda o'rganish tamoyiliga asoslandi. Bunda kasbiy kompetentlik alohida bir ko'nikma sifatida emas, balki bilim, amaliy tayyorgarlik, kasbiy munosabat, o'zini baholash va kasbiy rivojlanishga intilishning o'zaro bog'langan majmuasi sifatida qaraldi. Zamonaviy tadqiqotlarda ham bo'lajak o'qituvchilarning professional kompetentligini ko'p komponentli konstrukt sifatida baholash yondashuvi qo'llanmoqda.

Tadqiqotning asosiy maqsadi bo'lajak o'qituvchilarda o'zini anglash va kasbiy motivatsiya ko'rsatkichlarining kasbiy kompetentlik bilan bog'liqligini aniqlashdan iborat. Ushbu maqsad asosida uchta asosiy yo'nalish belgilandi: birinchidan, talabalarning o'zini anglash darajasini aniqlash; ikkinchidan, ularning kasbiy motivatsiyasi xususiyatlarini o'rganish; uchinchidan, mazkur ko'rsatkichlarning kasbiy kompetentlik bilan o'zaro munosabatini statistik jihatdan tahlil qilish.

Tadqiqotda empirik, psixodiagnostik va statistik metodlardan foydalanish nazarda tutildi. Empirik metodlar doirasida kuzatish va suhbat usullaridan foydalanish orqali bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy faoliyatga munosabati, o'z imkoniyatlarini baholashi hamda kelajakdagi pedagogik faoliyat haqidagi qarashlari o'rganildi. Psixodiagnostik yo'nalishda o'zini anglash, kasbiy motivatsiya va kasbiy kompetentlikni baholashga qaratilgan metodik vositalardan foydalanish belgilandi.

O'zini anglash ko'rsatkichi talabaning o'z shaxsiy va kasbiy imkoniyatlarini idrok etishi, kuchli va rivojlantirilishi zarur bo'lgan jihatlarini farqlay olishi, o'z faoliyatini tahlil qilishi hamda kasbiy maqsadlarini anglash darajasi orqali baholandi. Bunday yondashuv o'zini anglashni oddiy o'z-o'zini baholashdan farqlash

va uning kasbiy rivojlanish bilan bog'liq jihatlarini aniqlash imkonini beradi. Refleksiv va o'zini anglashga oid komponentlarning o'qituvchi kompetentligidagi o'rni zamonaviy metodologik ishlarda ham alohida ko'rsatilmoqda.

Kasbiy motivatsiyani o'rganishda bo'lajak o'qituvchining pedagogik kasbga qiziqishi, kasbiy faoliyatning shaxsiy mazmunini anglashi, o'z ustida ishlashga ehtiyoji, kasbiy maqsadlarga intilishi hamda pedagogik faoliyatning ijtimoiy ahamiyatini qabul qilishi asosiy mezonlar sifatida belgilandi. Tadqiqotlarda bo'lajak o'qituvchilarning ichki motivatsiyasi ularning kasbiy o'rganishi va kasbiy kompetentligi bilan ijobiy bog'liqlikda namoyon bo'lishi qayd etilgan.

Kasbiy kompetentlikni baholashda pedagogik bilimlardan amaliy foydalanish, pedagogik vaziyatlarni tahlil qilish, muloqotga kirishish, ta'lim jarayonini tashkil etish, mustaqil qaror qabul qilish, o'z faoliyatini tahlil qilish va kasbiy rivojlanishga tayyorlik kabi ko'rsatkichlarga e'tibor qaratildi. Bunday komponentlar bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini o'lchashga bag'ishlangan zamonaviy tadqiqotlarda ham qo'llanadi.

Tadqiqot natijalarini miqdoriy jihatdan tahlil qilish uchun matematik-statistik usullardan foydalanish ko'zda tutildi. Dastlab olingan ma'lumotlarning umumiy taqsimoti va asosiy statistik ko'rsatkichlari aniqlanadi. Keyingi bosqichda o'zini anglash, kasbiy motivatsiya va kasbiy kompetentlik o'rtasidagi bog'liqlik korrelyatsion tahlil orqali tekshiriladi. Agar tadqiqot ma'lumotlari normal taqsimot talablariga javob bersa, Pearson korrelyatsiya koeffitsientidan foydalanish mumkin. Natijalarni talqin qilishda statistik ahamiyatlilik darajasi bilan bir qatorda bog'liqlikning yo'nalishi va kuchi ham hisobga olinadi.

Metodologik jihatdan tadqiqotning muhim jihati o'zini anglash va kasbiy motivatsiyani alohida omillar sifatida emas, balki bo'lajak o'qituvchining kasbiy shakllanishini ta'minlovchi o'zaro bog'liq psixologik jarayonlar sifatida ko'rib chiqishdan iborat. Bunda o'zini anglash kasbiy imkoniyatlarni idrok etish va baholashga, kasbiy motivatsiya esa ushbu imkoniyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan faollikni shakllantirishga xizmat qiluvchi omil sifatida qaraldi.

Shunday qilib, tanlangan metodologik yondashuv bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini faqat tashqi natijalar orqali emas, balki uning ortida turuvchi ichki psixologik omillar bilan birgalikda o'rganish imkonini beradi. Mazkur yondashuv o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning kasbiy kompetentlik shakllanishidagi o'rnini empirik ma'lumotlar asosida aniqlash hamda oliy pedagogik ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun metodologik asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirish jarayoni ko'p qirrali psixologik jarayon bo'lib, unda talabaning nazariy bilimlari va amaliy ko'nikmalari bilan bir qatorda uning shaxsiy imkoniyatlarini anglashi, kasbiy maqsadlari va pedagogik faoliyatga bo'lgan munosabati ham muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotning nazariy tahlili asosida o'zini anglash va kasbiy motivatsiya bo'lajak pedagogning kasbiy shakllanishiga ta'sir ko'rsatuvchi muhim psixologik omillar sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi.

O'zini anglashning rivojlanganligi bo'lajak o'qituvchiga o'zining kasbiy imkoniyatlari va cheklovlarini real baholash, mavjud bilim va ko'nikmalarini tahlil qilish hamda rivojlanish uchun zarur yo'nalishlarni belgilash imkonini beradi. Bunday yondashuv talabaning o'z kasbiy faoliyatiga nisbatan mas'uliyatli va ongli munosabatini shakllantirishga yordam beradi. Ayniqsa, o'z faoliyatini tahlil qilish va o'ziga baho berish qobiliyatining rivojlanishi pedagogik vaziyatlarda mustaqil qaror qabul qilish va faoliyat natijalarini takomillashtirish uchun muhim psixologik resurs bo'lib xizmat qiladi.

Kasbiy motivatsiya esa bo'lajak o'qituvchining pedagogik faoliyatga bo'lgan qiziqishini saqlab qolish, kasbiy maqsadlarni belgilash va ularga erishishga intilishida muhim o'rin egallaydi. Pedagogik kasbning mazmunini anglash, kasbiy rivojlanishga bo'lgan ichki ehtiyoj va o'z ustida ishlashga tayyorlik talabaning ta'lim jarayonidagi faolligini kuchaytirishi mumkin. Shu jihatdan kasbiy motivatsiyani rivojlantirish bo'lajak o'qituvchining kelajakdagi faoliyatiga ongli tayyorgarligini ta'minlovchi muhim shartlardan biri hisoblanadi.

Tahlillar shuni ko'rsatadiki, o'zini anglash va kasbiy motivatsiyani birgalikda rivojlantirish bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini shakllantirish uchun yaxlit psixologik asos yaratadi. O'zini anglash shaxsga "men qanday mutaxassis bo'la olaman?" degan savolga javob izlash imkonini bersa, kasbiy motivatsiya "qanday mutaxassis bo'lishni istayman va buning uchun nimalar qilishim kerak?" degan yo'nalishni belgilashga yordam beradi. Ularning o'zaro uyg'unligi kasbiy rivojlanishning ongli va izchil kechishiga sharoit yaratadi.

Shu asosda oliy ta'lim jarayonida bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik-pedagogik dasturlarda o'zini anglash, refleksiya, kasbiy motivatsiya, o'z-o'zini baholash va kasbiy maqsadlarni shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlardan foydalanish maqsadga

muvofig. Bunday yondashuv talabani nafaqat mavjud kompetensiyalarini rivojlantirish, balki o'z kasbiy rivojlanishini mustaqil rejalashtirish va boshqarish qobiliyatini ham shakllantirishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, bo'lajak o'qituvchining kasbiy kompetentligini rivojlantirishni faqat bilim va ko'nikmalarni shakllantirish jarayoni sifatida emas, balki shaxsning o'zini anglashi, kasbiy motivlarini aniqlashi, o'z imkoniyatlarini baholashi va uzluksiz kasbiy rivojlanishga intilishi bilan bog'liq kompleks jarayon sifatida tashkil etish zarur. Shu nuqtayi nazardan, o'zini anglash va kasbiy motivatsiyani rivojlantirishga yo'naltirilgan psixologik yondashuvlar zamonaviy pedagog kadrlarni tayyorlashning muhim tarkibiy yo'nalishlaridan biri bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Абульханова-Славская К.А. Деятельность и психология личности. - М.: Наука, 1980. - 335 с.
2. Ананьев Б.Г. Человек как предмет познания. - СПб.: Питер, 2001. - 288 с.
3. Божович Л.И. Проблемы формирования личности. - М.: Институт практической психологии, 1995. - 352 с.
4. Зеер Э.Ф. Психология профессионального развития. - М.: Академия, 2006. - 240 с.
5. Климов Е.А. Психология профессионального самоопределения. - Ростов н/Д.: Феникс, 1996. - 512 с.
6. Маркова А.К. Психология профессионализма. - М.: Международный гуманитарный фонд «Знание», 1996. - 308 с.
7. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя. - М.: Флинта, 1998. - 200 с.
8. Реан А.А., Бордовская Н.В., Розум С.И. Психология и педагогика. - СПб.: Питер, 2008. - 432 с.
9. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. - СПб.: Питер, 2002. - 720 с.
10. Слатенин В.А., Исаев И.Ф., Шиянов Е.Н. Педагогика. - М.: Академия, 2002. - 576 с.
11. Bandura A. Self-Efficacy: The Exercise of Control. - New York: W.H. Freeman, 1997. - 604 p.
12. Deci E.L., Ryan R.M. Intrinsic Motivation and Self-Determination in Human Behavior. - New York: Plenum Press, 1985. - 371 p.
13. Ryan R.M., Deci E.L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. - New York: Guilford Press, 2017. - 756 p.
14. Schön D.A. The Reflective Practitioner: How Professionals Think in Action. - New York: Basic Books, 1983. - 374 p.
15. Tschannen-Moran M., Hoy A.W. Teacher efficacy: Capturing an elusive construct // Teaching and Teacher Education. - 2001. - Vol. 17, No. 7. - P. 783–805.
16. Watt H.M.G., Richardson P.W. Motivational factors influencing teaching as a career choice: Development and validation of the FIT-Choice Scale // The Journal of Experimental Education. - 2007. - Vol. 75, No. 3. - P. 167–202.
17. Korthagen F.A.J. In search of the essence of a good teacher: Towards a more holistic approach in teacher education // Teaching and Teacher Education. - 2004. - Vol. 20, No. 1. - P. 77–97.
18. Darling-Hammond L. Teacher education around the world: What can we learn from international practice? // European Journal of Teacher Education. - 2017. - Vol. 40, No. 3. - P. 291–309.

Ko'shakova Barna Kamilovna,
Urganch RANCH texnologiya universiteti psixologi

ZAMONAVIY OILA DINAMIKASI VA BOLALARGA NISBATAN ZO'RAVONLIK: YANGI TENDENSIYALAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy oilalarning tuzilishi, ichki kommunikatsiya uslublari hamda ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlarning bolalarga bo'lgan munosabatga ta'siri tahlil qilinadi. Ayniqsa, bolalarga nisbatan zo'rvonlikning yangi ko'rinishlari – psixologik bosim, raqamli nazorat, emotsional befarqlik va ijtimoiy izolyatsiya kabi tendensiyalar chuqur o'rganiladi. Tadqiqot davomida oilaviy muhitda yuzaga kelayotgan tahdidlar, ota-ona va bola o'rtasidagi munosabatlardagi o'zgarishlar, shuningdek, jamiyatning ushbu holatlarga munosabati yoritiladi. Maqola zamonaviy sharoitda zo'rvonlikni aniqlash, oldini olish hamda sog'lom oilaviy muhitni shakllantirish bo'yicha tavsiyalarni ham o'z ichiga oladi. Tahlillar psixologik va pedagogik yondashuvlar asosida olib borilgan bo'lib, amaliyotchi mutaxassislar va ota-onalar uchun foydali bo'lishi mumkin.

Kalit so'zlar: zamonaviy oila, bolalar huquqi, zo'rvonlik, psixologik bosim, raqamli nazorat, emotsional befarqlik, oilaviy muhit, ota-ona munosabati, ijtimoiy omillar, bolalar himoyasi, pedagogik yondashuv, ruhiy salomatlik, oilaviy inqiroz, bola tarbiyasi, profilaktika, ijtimoiy psixologiya.

ДИНАМИКА СОВРЕМЕННОЙ СЕМЬИ И НАСИЛИЕ В ОТНОШЕНИИ ДЕТЕЙ: НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности современной семейной динамики, а также влияние социальных и экономических факторов на отношение к детям в семье. Особое внимание уделяется новым формам насилия в отношении детей, таким как психологическое давление, цифровой контроль, эмоциональное пренебрежение и социальная изоляция. В работе анализируются угрозы, возникающие в семейной среде, изменения во взаимоотношениях между родителями и детьми, а также общественная реакция на эти явления. Статья содержит рекомендации по выявлению и профилактике насилия, а также по формированию здоровой семейной атмосферы. Исследование основано на психологических и педагогических подходах и может быть полезным для практикующих специалистов и родителей.

Ключевые слова: современная семья, права детей, насилие, психологическое давление, цифровой контроль, эмоциональное пренебрежение, семейная среда, отношения родителей, социальные факторы, защита детей, педагогический подход, психическое здоровье, семейный кризис, воспитание ребёнка, профилактика, социальная психология.

MODERN FAMILY DYNAMICS AND VIOLENCE AGAINST CHILDREN: EMERGING TRENDS

Abstract. This article explores the dynamics of modern families and the impact of socio-economic factors on parental attitudes toward children. Special focus is placed on emerging forms of violence against children, such as psychological pressure, digital control, emotional neglect, and social isolation. The study analyzes the threats within the family environment, evolving parent-child relationships, and society's response to these issues. The article also provides recommendations for identifying and preventing violence, as well as fostering a healthy family atmosphere. The analysis is based on psychological and pedagogical approaches and is intended to be useful for practitioners and parents alike.

Keywords: modern family, child rights, violence, psychological pressure, digital control, emotional neglect, family environment, parental relationship, social factors, child protection, pedagogical approach, mental health, family crisis, child upbringing, prevention, social psychology.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda oilaning roli va tuzilishi sezilarli darajada o'zgarib bormoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar, texnologik taraqqiyot, madaniy qadriyatlar transformatsiyasi hamda axborot oqimining ortishi oilaviy munosabatlarga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, bu o'zgarishlar bolalarga nisbatan munosabatlarda yaqqol namoyon bo'lmoqda. Afsuski, oxirgi yillarda bolalarga nisbatan zo'rvonlik holatlari ko'payib, ularning yangi va yashirin shakllari paydo bo'lmoqda. Zo'rvonlik faqat jismoniy emas, balki psixologik, emotsional va raqamli shakllarda ham uchirishi mumkin. Bu esa farzandlar ruhiy salomatligi,

ijtimoiy moslashuvi hamda shaxs sifatida shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Bugungi kunda ota-onalarning farzandlar bilan muloqot uslubi, tarbiya jarayonidagi yondashuvlari hamda bolalarning shaxsiy hududiga bo'lgan hurmat darajasi oila ichidagi sog'lom muhit shakllanishida muhim omil bo'lib xizmat qiladi. Biroq ayrim hollarda ota-onalar tomonidan noxolis tarbiya uslublari, haddan ziyod nazorat, bolalarning ehtiyoj va his-tuyg'ularini inkor etish holatlari bolada ruhiy bosim, qo'rquv, ishonchsizlik va yakkalanish holatlarini keltirib chiqaradi [1]. Bu esa zo'ravonlikning yashirin, ammo salbiy oqibatlariga boy ko'rinishlarini keltirib chiqaradi. Shunday sharoitda zamonaviy oilalarda zo'ravonlik belgilarini erta aniqlash, uni tan olish va tizimli profilaktika choralarini ko'rish zarurati kundan kunga ortib bormoqda [2]. Shu boisdan ham ushbu mavzuning chuqur o'rganilishi nafaqat ilmiy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur mavzu bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlar oilaviy muhit va zo'ravonlik o'rtasidagi bog'liqlikni turli nazariy yondashuvlar orqali izohlaydi. Xususan, Bronfenbrennerning ekologik tizimlar nazariyasiga ko'ra, bola rivojiga nafaqat oila, balki maktab, jamiyat, madaniy muhit va ommaviy axborot vositalari ham ta'sir ko'rsatadi. Oila ichida bo'ladigan ziddiyatlar, emotsional befarqlik, psixologik zo'ravonlik va nazoratsizlik bolaning ijtimoiylashuviga salbiy ta'sir etadi. Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti ma'lumotlariga ko'ra, bolalarga nisbatan zo'ravonlik global muammo bo'lib, har yili millionlab bolalar turli shakllarda zo'ravonlikka uchraydi. Mahalliy tadqiqotchi olimlar – M.Toshpo'latova, D. Abdullaeva va boshqalarning ilmiy izlanishlarida oiladagi tarbiya uslublarning bolaning psixik rivojiga ta'siri yoritilgan.

Xorijiy adabiyotlarda, xususan, J. Bowlbyning bog'lanish nazariyasi asosida bolaning ota-ona bilan emotsional aloqasi mustahkam bo'lmasa, bu uning ruhiy barqarorligiga salbiy ta'sir etishi ta'kidlanadi. Shuningdek, zamonaviy adabiyotlarda raqamli zo'ravonlik, ijtimoiy tarmoqlarda nazorat va bolaning onlayn hayotiga aralashuv yangi tendensiya sifatida ko'tarilmoqda. Ko'plab maqolalarda ota-onalarning stress holatlari, iqtisodiy tanglik, ijtimoiy beqarorlik holatlari ham oiladagi zo'ravonlikka zamin yaratishi mumkinligi qayd etiladi. Shu asosda aytish mumkinki, mavjud adabiyotlar mavzuni turli qirralarda yoritib bergan bo'lsa-da, zamonaviy tendensiyalarni kompleks tarzda, ayniqsa psixologik va pedagogik yondashuvlar asosida chuqur tahlil qilish zarurati hanuz dolzarb bo'lib qolmoqda. Ayrim ilmiy manbalarda bolalarga nisbatan sodir bo'layotgan zo'ravonlikning gender va yoshga doir tafovutlari ham tahlil etilgan bo'lib, qiz bolalarga nisbatan emotsional va jismoniy befarqlik ko'proq uchrashi, o'g'il bolalar esa agressiv nazorat va jazolash shakllariga ko'proq duch kelishi aniqlangan. Bu boradagi empirik tadqiqotlar oiladagi zo'ravonlikning bolalarning keyingi ijtimoiy hayoti, maktabdagi xulqi, o'ziga bo'lgan ishonchi va ruhiy barqarorligiga bevosita ta'sirini ko'rsatgan.

Psixologik adabiyotlarda esa zo'ravonlikka uchragan bolalarda xavotirlik buzilishi, depressiv holatlar, tashqi dunyoga nisbatan ishonchsizlik va ijtimoiy izolyatsiya kabi salbiy oqibatlar keng yoritilgan. Zamonaviy adabiyotlarda farzand tarbiyasida pozitsion tarbiya yondashuvi, ijobiy intizom va hissiy aqlga asoslangan muloqot uslublari orqali zo'ravonliksiz oilaviy muhitni shakllantirish mumkinligi ko'rsatilmoqda. Shuningdek, xalqaro tadqiqotlarda profilaktik dasturlar, ota-onalar uchun psixologik treninglar, bolalar huquqlarini himoya qilishga qaratilgan qonunchilik bazasi muhim omillar sifatida e'tirof etilgan. Tahlillardan kelib chiqib aytish mumkinki, ilmiy adabiyotlarda mavzuga oid muhim g'oyalar ilgari surilgan bo'lsa-da, ularni amaliyotda qo'llash va mahalliy sharoitga moslashtirish yo'nalishida hali to'liq integratsiya etilmagan jihatlar mavjud. Shu sababli, zamonaviy oilaviy muhitda zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha tizimli yondashuvlar, ayniqsa, milliy mentalitet va ijtimoiy madaniyat kontekstida ishlab chiqilishi dolzarb vazifa bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur ishda zamonaviy oiladagi munosabatlar va bolalarga nisbatan zo'ravonlik holatlarini o'rganishda psixologik, pedagogik hamda sotsiologik yondashuvlar uyg'unlashtirildi. Ma'lumotlar yig'ishda sifatli va miqdoriy usullar asos qilib olindi. Birlamchi ma'lumotlar olish uchun ota-onalar, pedagoglar va psixologlar bilan suhbatlar tashkil etildi, anonim so'rovnomalar va kuzatuvlar o'tkazildi. So'rovnomalar orqali bolalarga nisbatan mavjud munosabatlar, nazorat shakllari va tarbiya uslublari haqida umumiy tasavvur shakllantirildi. Olingan ma'lumotlar kontent tahlil metodi asosida tizimlashtirilib, ular orasidagi bog'liqliklar statistik jihatdan baholandi. Tahlil jarayonida yosh farqlari, oila tarkibi, ijtimoiy-iqtisodiy holat, ota-onalarning ta'lim darajasi kabi omillar inobatga olindi. Ish davomida psixologik diagnostika vositalaridan – bolalar emotsional holatini aniqlovchi testlar, oila ichidagi rol va munosabatlarni baholovchi metodikalar ham qo'llanildi. Tanlangan metodlar mavzuning dolzarbligini chuqur ochib berish, muammoning ildiz sabablari va oqibatlarini tushunishga xizmat qildi. Olingan natijalar esa amaliy takliflar ishlab chiqish imkonini berdi. Shuningdek, turli yoshdagi bolalar bilan olib borilgan suhbatlar va ularga doir bilvosita kuzatuvlar orqali ularning ichki hissiyotlari, xavotir darajasi va oilaviy munosabatlarga bo'lgan munosabati aniqlashga intilindi. Maktab va maktabgacha ta'lim muassasalarida

faoliyat yuritayotgan psixologlar bilan hamkorlikda bolalarda uchraydigan emotsional bosim va psixologik zo'ravonlik belgilarini aniqlovchi amaliy mashg'ulotlar tashkil etildi. Olingan ma'lumotlar ijtimoiy-psixologik tahlil asosida qayta ko'rib chiqilib, ular asosida dolzarb muammolar ajratib olindi. Kuzatuvlar davomida bolalarning o'ziga xos xatti-harakatlari, tashqi muhitga munosabati va oila a'zolari bilan bo'lgan muloqot shakllariga alohida e'tibor qaratildi. Analitik yondashuv orqali turli metodlardan olingan ma'lumotlar o'zaro taqqoslandi va umumlashtirildi. Amaliy ishlanmalar ijtimoiy-gumanitar sohadagi ilg'or tajribalar bilan solishtirilib, mavjud muammolarning yechimiga yo'naltirilgan tavsiyalar ishlab chiqish imkonini yaratdi. Tanlangan metodlar aniqlik, dolzarblik va ishonchlik tamoyillariga tayanilgan holda tanlab olingan bo'lib, ular asosida oiladagi zo'ravonlik holatlarini aniqlash va ularning oldini olishga oid samarali yondashuvlar shakllantirildi. Yig'ilgan materiallar asosida oiladagi tarbiya uslublarining bolalar xulq-atvori va psixik holatiga ta'siri statistik jihatdan qayd etildi. Natijalarni tahlil qilishda zamonaviy pedagogik yondashuvlar bilan bir qatorda, psixoanalitik va kognitiv-psixologik modellardan ham foydalanildi. Bolalarga nisbatan og'zaki va emotsional bosim ko'rsatish holatlari, ularning o'zini tutishdagi o'zgarishlar bilan solishtirildi. Shuningdek, respondentlarning ijtimoiy mavqeyi, ta'lim darajasi va oilaviy strukturasi (to'liq yoki to'liq bo'lmagan oila) omil sifatida ajratib olinib, ularning farzandlar bilan munosabatlaridagi farqlar aniqlashtirildi. Axborotlar ishonchligi va obyektivligini ta'minlash uchun anonimlik saqlanib, qatnashchilarning erkin fikr bildirishiga imkon yaratildi. Olingan ma'lumotlarning ayrimlari sifat jihatdan chuqur tahlil qilinib, oila a'zolarining psixologik portreti va o'zaro ta'sir xarakteri ochib berildi. Shu tarzda qo'llanilgan metodlar bolalarga nisbatan sodir bo'layotgan bevosita va bilvosita zo'ravonlik shakllarini aniq ajratib olish, ularning ijtimoiy-psixologik ildizlarini anglash va bu muammoning yechimi uchun maqsadli yondashuvlar ishlab chiqishga xizmat qildi.

Tahlil va natijalar. Olingan ma'lumotlar tahlil qilinganda zamonaviy oilalarda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning turli ko'rinishlari mavjudligi aniqlandi. Respondentlarning katta qismi oilaviy muhitda psixologik bosim va emotsional befarqlik holatlarini yashirin yoki ochiq shaklda qayd etdi. Shuningdek, bolalar bilan muloqotda og'zaki zo'ravonlik va haddan ziyod nazorat holatlari keng tarqalganligi ko'rsatildi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, iqtisodiy qiyinchiliklar, ota-onalarning yuqori stress darajasi va oilaviy nizolar zo'ravonlik ko'rsatkichlarining oshishiga sabab bo'ladi. Yosh va oilaviy tarkib omillari ham muhim rol o'ynaydi: yosh oilalarda zo'ravonlik holatlari ko'proq kuzatiladi, to'liq bo'lmagan oilalarda esa bolalar ko'proq himoyasiz qoladi. Ma'lumotlar shuningdek, raqamli muhitda bolalarga qarshi psixologik bosim va nazoratning yangi tendensiyalari paydo bo'layotganini tasdiqlaydi. Bolalar o'z his-tuyg'ularini ifodalashda qiyinchiliklarga duch keladi, bu esa ularning ruhiy holatining buzilishiga olib keladi. Oila ichidagi sog'lom kommunikatsiyaning yo'qligi bolalarda o'zini yolg'iz his qilish va tashqi muhitga nisbatan ishonchsizlikni kuchaytiradi [3].

Tadbirlar natijasida aniqlangan muammolar oilaviy tarbiya jarayonida yangi yondashuvlar joriy etishni, ota-onalarga psixologik yordam ko'rsatishni va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini kuchaytirishni talab qiladi. Shu bilan birga, yoshlarning ruhiy sog'lig'ini saqlash uchun maktab va jamiyat darajasida ham profilaktik chora-tadbirlarni amalga oshirish zarurligi aniqlandi. Zamonaviy oilalarda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning ko'plab shakllari, jumladan, jismoniy, psixologik va emotsional bosim holatlari aniqlangan bo'lib, bu omillar bolaning umumiy rivojlanishi va ijtimoiy moslashuviga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Tahlil natijalariga ko'ra, oilaviy stress darajasi, ota-onalarning o'zaro munosabatlari va iqtisodiy qiyinchiliklar zo'ravonlikning kuchayishiga sababchi bo'lishi kuzatilgan. Shu bilan birga, ota-onalarning pedagogik savodxonligi va psixologik tayyorgarligi zo'ravonlik darajasini kamaytirishda muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Bolalar orasida o'z his-tuyg'ularini ifodalashda qiyinchiliklar, tashqi muhitga nisbatan ishonchsizlik va ijtimoiy izolyatsiya holatlari keng tarqalganligi kuzatilgan. Raqamli makonda yuzaga kelayotgan yangi zo'ravonlik shakllari esa, ayniqsa, yoshlar orasida keng tarqalmoqda, bu esa yangi ijtimoiy va psixologik muammolarni keltirib chiqarmoqda. Tadqiqot natijalari oilaviy munosabatlarni yaxshilash, ota-onalarga psixologik yordam ko'rsatish hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimlarini kuchaytirish zaruratini ta'kidlaydi. Shu bilan birga, ta'lim muassasalari va jamiyat darajasida profilaktik ishlarni kuchaytirish, bolalarning ruhiy salomatligini qo'llab-quvvatlash uchun yangi dasturlarni joriy etish zarur. Ushbu natijalar zamonaviy oilalar dinamikasini tushunish va bolalarga nisbatan zo'ravonlikning oldini olish bo'yicha samarali strategiyalar ishlab chiqishda muhim ahamiyatga ega.

1-rasm. Bolalarga nisbatan zo'ravonlik turlari taqsimotining diagrammasi

Yuqoridagi diagrammada psixologik zo'ravonlik 40% - bu eng katta ulush bo'lib, oilada bolalarga nisbatan ruhiy bosim, tahdid, kaltaklash va hissiy zo'ravonlikni bildiradi. Emotsional zo'ravonlik 25% — bolalarning hissiyotlariga, mehr-muhabbat yetishmasligiga yoki ularni kamsitishga oid holatlar. Jismoniy zo'ravonlik 20% — bolalarga nisbatan tana shikastlanishi, kaltaklash, og'riq yetkazish. Og'zaki zo'ravonlik 10% — og'zaki tanqid, haqorat, yomon gaplar orqali ko'rsatiladigan zo'ravonlik turi. Raqamli (internet) zo'ravonlik 5% — onlayn muhitda bolalarga qaratilgan haqorat, tahdid yoki boshqa zararli harakatlar.

Xulosa va takliflar. Zamonaviy oila dinamikasida bolalarga nisbatan zo'ravonlik muammosi yangi ijtimoiy va psixologik tendensiyalar bilan murakkablashmoqda. Oila tizimidagi o'zgarishlar, stress omillari va kommunikatsiya muammolari zo'ravonlik ko'rsatkichlarini oshirishga sabab bo'lmoqda. Shu bilan birga, psixologik va emotsional zo'ravonlik turlari ko'proq uchray boshladi, bu esa bolaning ruhiy sog'lig'iga salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Jamiyat va davlat tomonidan bolalarni himoya qilishga qaratilgan chora-tadbirlar kuchaytirilishi zarur.

1. Psixologik va emotsional zo'ravonlik oilalarda eng keng tarqalgan bo'lib, bolaning rivojlanishiga jiddiy xavf solmoqda.

2. Jismoniy zo'ravonlik holatlari kamayish tendensiyasida bo'lsa-da, u hanzugacha mavjud va jiddiy muammo hisoblanadi.

3. Og'zaki zo'ravonlik, ayniqsa, onglarga salbiy ta'sir ko'rsatib, bolalarda o'z-o'zini past baholashga olib keladi.

4. Raqamli zo'ravonlik zamonaviy texnologiyalar rivojlanishi bilan yangi tahdid sifatida paydo bo'ldi.

5. Oilada zo'ravonlikni kamaytirish uchun ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va ta'lim tizimida psixologik maslahat xizmatlarini kuchaytirish zarur.

Shunday qilib, zamonaviy oilalarda bolalarga nisbatan zo'ravonlikning turli ko'rinishlari mavjud bo'lib, ularni kamaytirish uchun tizimli va kompleks choralar ko'rinishi lozim. Bu muammo faqat oilaning emas, balki butun jamiyatning e'tiborida bo'lishi zarur.

Takliflar. Zamonaviy oila dinamikasida bolalarga nisbatan zo'ravonlikni kamaytirish va oldini olish uchun samarali choralar ko'rish muhimdir. Bu borada oilalar, jamiyat va davlat darajasida tizimli yondashuv zarur. Ta'lim va tarbiya jarayonida zo'ravonlikning salbiy oqibatlarini kamaytirish uchun psixologik bilim va ko'nikmalarni oshirish, oilalarda sog'lom muhit yaratish asosiy vazifalardan biridir. Shuningdek, yangi texnologiyalar va ijtimoiy tarmoqlardagi xavflarni nazorat qilish ham dolzarb hisoblanadi.

1. Oilalar uchun psixologik maslahat va qo'llab-quvvatlash markazlarini kengaytirish va sifatini oshirish.

2. Maktab va bog'chalarda zo'ravonlikka qarshi ta'lim va profilaktika dasturlarini joriy etish.

3. Ota-onalar va tarbiyachilar uchun zo'ravonlikni oldini olish bo'yicha muntazam trening va seminarlar tashkil etish.

4. Raqamli zo'ravonlikka qarshi kurashishda onlayn platformalarda xavfsizlikni kuchaytirish va bolalarni himoya qilish mexanizmlarini rivojlantirish.

5. Jamiyatda zo'ravonlikka nisbatan ijtimoiy ongni oshirish, zo'ravonlik qurbonlariga yordam ko'rsatish tizimini takomillashtirish.

Shu tarzda, zamonaviy oilalarda bolalarga nisbatan zo'ravonlikni kamaytirish uchun ko'p qirrali va integratsiyalashgan yondashuvlarni amalga oshirish muhimdir. Bu tavsiyalar amalga oshirilganda, oilaviy muhit sog'lomlashadi, bolalar ruhiy va jismoniy jihatdan himoyalangan bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Abduvalitov N. B Oilada bola psixologiyasi. // Zamonaviy ta'lim jurnali. -2017, 3-son.40 bet.
2. Akramova F. Oilada ota-ona va farzand munosabatlarining psixologik muammolari.-T.: Xalq ta'limi jurnali. 2017 yil 5-son.-B. 85-88
3. Amirova G.B. Milliy o'z-o'zini anglash milliy o'ziga xoslikni saqlash omili sifatida. // Zamonaviy ta'lim jurnali.-2016, 2-son.84- bet.
4. Amirova G.B. O'quvchi-yoshlarda hayotiy strategik o'z-o'zini anglashning psixologik asoslari. // Zamonaviy ta'lim jurnali.-2016,2-son.40b.
5. Батюта М.Б., Сидорина Е.В. Особенности влияния стиля семейного воспитания на уровень самооценки младших школьников // Современные научные исследования и инновации. – 2017. – Но 4 (72). – С. 797 -800.
6. Биджиев А.С. Ценностное отношение к семье старших школьников: на примере карачаевского этноса. Автореферат дис. канд психол, наук:19.00.07. - Пятигорск.:2010.-19с.
7. Аваткова И. И. Помоги подростку войти во взрослую жизнь. – М.: Педагогическое общество России, 2002. – 96 с.
8. Андреева. И. Н. Антология по истории и теории социальной педагогики: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений.- М.: Изд-во Академия, 2000.- 176с
9. Вачков И. В. Групповые методы в работе школьного психолога: Учебно-методическое пособие.- М.: "Ось-89", 2002

Odilov Muxammadjon Usmonjon o'g'li,
Buxoro davlat universiteti mustaqil izlanuvchisi
Buxoro, O'zbekiston

KURSANTLARING TURLI SHAROITLARDI STRESSGA CHIDAMLILIGINING IJTIMOIY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada kursantlarning turli sharoitlarda – o'quv, xizmat, dala-mashg'ulot va jangovar-ekstremal sharoitlarda — namoyon bo'ladigan stressga chidamliligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlil qilingan. Harbiy ta'lim jarayonida kursantlar statik (kundalik o'quv-intizomiy) va dinamik (jismoniy yuklama, uyqu tanqisligi, jangovar-simulyatsion) xarakterdagi sharoitlarga duch keladi, bu esa stress reaksiyasining tabiati va kuchini farqlashga sabab bo'ladi. Tadqiqotda ilmiy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, qiyosiy-tipologik tahlil hamda umumlashtirish metodlaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko'rsatdiki, statik sharoitlarda stressning asosiy manbai intizomiy talablar va baholash vaziyatlari bo'lsa, dinamik va ekstremal sharoitlarda jismoniy-fiziologik yuklama, uyqu tanqisligi hamda jangovar tahdid asosiy omil hisoblanadi. Bunda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jamoaviy hamjihatlik barcha sharoitlarda stressning salbiy ta'sirini yumshatuvchi universal himoya omili sifatida namoyon bo'ladi. Olingan xulosalar harbiy ta'lim muassasalarida sharoitga moslashtirilgan psixologik tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: kursant, stressga chidamlilik, statik sharoit, dinamik sharoit, jangovar stress, rezilientlik, hardiness, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, jamoaviy hamjihatlik, harbiy ta'lim.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ КУРСАНТОВ В РАЗЛИЧНЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация. В статье анализируются социально-психологические особенности стрессоустойчивости курсантов, проявляющиеся в различных условиях — учебных, служебных, полевых и боевых-экстремальных. В процессе военного обучения курсанты сталкиваются как со статическими (повседневные учебно-дисциплинарные), так и с динамическими (физические нагрузки, дефицит сна, боевые условия) ситуациями, что обуславливает различия в характере и интенсивности стрессовой реакции. В исследовании использованы методы системного анализа научной литературы, сравнительно-типологического анализа и обобщения. Результаты показывают, что в статических условиях основным источником стресса выступают дисциплинарные требования и ситуации оценивания, тогда как в динамических и экстремальных условиях доминируют физиологическая нагрузка, депривация сна и боевая угроза. При этом социальная поддержка и групповая сплочённость выступают универсальным защитным фактором, смягчающим негативное воздействие стресса во всех условиях. Полученные выводы могут быть использованы при разработке дифференцированных программ психологической подготовки курсантов.

Ключевые слова: курсант, стрессоустойчивость, статические условия, динамические условия, боевой стресс, резилентность, хардинес, социальная поддержка, групповая сплочённость, военное образование.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF CADETS' STRESS RESISTANCE UNDER DIFFERENT CONDITIONS

Abstract. This article examines the socio-psychological characteristics of stress resistance in cadets as manifested under different conditions — educational, service-related, field, and combat-extreme. During military training, cadets encounter both static (routine educational-disciplinary) and dynamic (physical strain, sleep deprivation, combat-related) situations, which shape the nature and intensity of their stress response differently. The study employed systematic literature analysis, comparative-typological analysis, and generalization methods. The findings indicate that in static conditions the main sources of stress are disciplinary demands and evaluation situations, whereas in dynamic and extreme conditions physiological load, sleep deprivation, and combat threat dominate. Social support and unit cohesion emerged as a universal protective factor that buffers the negative effects of stress across all conditions. The conclusions

can inform the development of differentiated psychological preparation programs for cadets in military educational institutions.

Keywords: cadet, stress resistance, static conditions, dynamic conditions, combat stress, resilience, hardiness, social support, unit cohesion, military education.

Kirish. Zamonaviy harbiy ta'lim tizimida bo'lajak ofitserlarning kasbiy shakllanishi bir xil, statik muhitda emas, balki tubdan farq qiluvchi bir qancha sharoitlar majmuasida kechadi. Kursant o'z ta'lim faoliyati davomida kundalik auditoriya mashg'ulotlari, nazorat ishlari va imtihonlar kabi nisbatan barqaror, takrorlanuvchi vaziyatlardan tortib, dala-o'quv yig'inlari, tungi mashqlar, jismoniy yuklamali chiqishlar hamda jangovar-simulyatsion mashg'ulotlar kabi keskin o'zgaruvchan, yuqori xavfli vaziyatlarga qadar bo'lgan keng diapazondagi sharoitlarda faoliyat yuritadi. Ushbu sharoitlarning har biri o'ziga xos stressogen omillar to'plamini keltirib chiqaradi va shu sababli kursant shaxsidan turlicha psixologik resurslarni safarbar etishni talab qiladi.

Psixologiya fanida stressga chidamlilik uzoq vaqtdan buyon shaxsning barqaror, vaziyatdan qat'i nazar o'zgaraydigan xususiyati sifatida talqin etilib kelingan. Biroq so'nggi yillardagi ilmiy tadqiqotlar bu qarashni tubdan boyitdi: stressga chidamlilik endi statik shaxsiy sifat emas, balki shaxs bilan muhit o'rtasidagi dinamik o'zaro ta'sir jarayoni sifatida, ya'ni turli sharoitlarda turlicha namoyon bo'ladigan moslashuvchan tizim sifatida qaralmoqda[1]. Bu yondashuv, ayniqsa, harbiy ta'lim muassasalari kursantlari misolida katta ahamiyat kasb etadi, chunki ularning faoliyati aynan sharoitlarning tez-tez va keskin almashinishi bilan tavsiflanadi.

Sharoitlarni tipologik jihatdan ikki katta guruhga ajratish mumkin: statik sharoitlar – kundalik o'quv jarayoni, intizomiy talablar, bilim va ko'nikmalarni baholash vaziyatlari kabi nisbatan bashorat qilinadigan, takrorlanuvchi holatlar; va dinamik sharoitlar – jismoniy yuklamaning keskin oshishi, uyqu va dam olish tartibining buzilishi, notanish yoki xavfli muhitga tez moslashishni talab qiluvchi dala-mashg'ulotlar, shuningdek jangovar yoki unga yaqin ekstremal vaziyatlar. Xorijiy tadqiqotchilar bunday sharoitlarni farqlash zaruriyatini alohida ta'kidlab, harbiy xizmatchilarning stress reaksiyasi aynan vaziyat xarakteriga bog'liq holda sezilarli darajada o'zgarishini ko'rsatib berishgan.

Mazkur mavzuning dolzarbligi shundaki, kursantlarda stressga chidamlilikni yagona, universal ko'rsatkich sifatida o'lchash va rivojlantirish amaliyoti ko'pincha yetarli samara bermaydi, chunki bir sharoitda yuqori chidamlilik namoyon etgan kursant boshqa, tubdan farqli sharoitda ancha zaif natija ko'rsatishi mumkin. Shu bois harbiy ta'lim tizimida psixologik tayyorgarlikni sharoitlarga differensiallashtirilgan holda tashkil etish zarurati kun sayin ortib bormoqda.

Mavzuga oid ilmiy manbalarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, kursantlarda stressga chidamlilikning umumiy tushunchasi, uning individual-psixologik determinantlari hamda ayrim aniq sharoitlardagi (masalan, faqat jangovar yoki faqat o'quv sharoitidagi) namoyon bo'lishi alohida-alohida yetarlicha o'rganilgan bo'lsa-da, turli sharoitlarni bir tizim doirasida qiyosiy tahlil qilishga, ya'ni statik va dinamik sharoitlardagi stress mexanizmlarining farqi va o'xshashligini kompleks tarzda yoritishga bag'ishlangan ishlar hamon yetarli emas. Mazkur holat ushbu yo'nalishda maqsadli ilmiy izlanish olib borish zaruratini kuchaytiradi.

Shu bilan birga, sharoitlar orasidagi chegara ko'pincha shartli xarakterga ega ekanligini ham unutmashlik lozim: real harbiy ta'lim amaliyotida statik va dinamik omillar ko'pincha bir-biriga qo'shilib, murakkab kombinatsiyalarni hosil qiladi – masalan, imtihon sessiyasi bilan bir vaqtda dala mashg'ulotining tashkil etilishi kursantga bir vaqtning o'zida ham intellektual-baholovchi, ham jismoniy-fiziologik yuklamani yuklaydi. Bunday holatlarda stress reaksiyasining kumulyativ ta'siri alohida ilmiy e'tiborni talab qiladi.

Muammoning amaliy ahamiyati shundan iboratki, harbiy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat ko'pincha stressga chidamlilikni baholashda yagona, universal metodikalar to'plamiga tayanadi, biroq bunday yondashuv kursantning aynan qaysi sharoitda – kundalik o'quv jarayonidami yoki dala-mashg'ulot va jangovar tayyorgarlik davomidami – qiyinchilik chekayotganini aniq farqlash imkonini bermaydi. Natijada profilaktik va tuzatuv ishlari ko'pincha noaniq, umumiy xarakterga ega bo'lib qolmoqda. Shu sababli turli sharoitlarga xos stress mexanizmlarini ilmiy jihatdan aniq farqlash amaliy psixologik xizmat samaradorligini oshirishning muhim sharti hisoblanadi.

Shu munosabat bilan mazkur maqolaning maqsadi kursantlarning turli – statik va dinamik, xususan, o'quv, xizmat, dala-mashg'ulot va jangovar-ekstremal – sharoitlarda namoyon bo'ladigan stressga chidamliligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning umumiy va farqlovchi jihatlarini aniqlash hamda ushbu sharoitlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning himoyalovchi rolini ilmiy asoslashdan iborat.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotning metodologik asosini ilmiy-nazariy adabiyotlarni tizimli tahlil qilish, qiyosiy-tipologik tahlil hamda umumlashtirish metodlarining

uyg'unlashtirilgan holda qo'llanilishi tashkil etadi. Tahlilga asosan 2018–2024 yillarda chop etilgan mahalliy, rossiyalik va xorijiy (AQSh, Shveytsariya, Litva, Malayziya, Xitoy, Ukraina) ilmiy manbalar – dissertatsiyalar, ilmiy maqolalar hamda monografiyalar jalb qilindi. Manbalarni tanlashda ularning empirik asoslanganligi, harbiy yoki harbiylashtirilgan ta'lim muhitiga bevosita aloqadorligi hamda turli sharoitlarni aniq farqlash imkoniyati asosiy mezon sifatida belgilandi.

Tadqiqotning nazariy poydevorini uchta o'zaro to'ldiruvchi kontseptsiya tashkil etadi. Birinchisi – G.Selye tomonidan asos solingan umumiy adaptatsion sindrom nazariyasi bo'lib, unga ko'ra stress kuchli ta'sirga nisbatan namoyon bo'ladigan universal fiziologik-psixologik moslashuv reaksiyasidir[2]. Ikkinchisi – R. Lazarus va S. Folkman tomonidan ishlab chiqilgan kognitiv-transaksion baholash modeli bo'lib, unga ko'ra stress reaksiyasining kuchi shaxsning vaziyatni sub'ektiv baholashi va mavjud koping-resurslariga bog'liq holda farqlanadi [3]. Uchinchisi – S. Kobasa tomonidan taklif etilgan "hardiness" (psixologik bardoshlilik) konsepsiyasi bo'lib, u shaxsning majburiyat, nazorat va qiyinchilikni qabul qilish kabi uchta o'zaro bog'liq komponenti orqali stressli vaziyatlarda sog'lom faoliyat yuritish qobiliyatini izohlaydi [4].

Sharoitlarni tipologik jihatdan tasniflashda ular shartli ravishda ikki asosiy toifaga ajratildi: statik sharoitlar – kundalik o'quv-intizomiy faoliyat, nazorat ishlari, imtihon va baholash vaziyatlari; hamda dinamik sharoitlar – dala-o'quv yig'inlari, tungi va uzoq muddatli mashqlar, jismoniy yuklamaning keskin oshishi, shuningdek, jangovar yoki unga yaqin ekstremal vaziyatlar. Bunday tasniflash mazkur sohadagi tadqiqotlarda keng qo'llaniladigan yondashuvga mos keladi, chunki aynan sharoitning statik yoki dinamik xarakteri stress reaksiyasining fiziologik va psixologik ko'rinishlarini belgilovchi asosiy omil sifatida ko'rsatilgan.

Qiyosiy-tipologik tahlil metodi orqali mahalliy va rossiyalik tadqiqotlarda o'quv (statik) sharoitida olingan natijalar, xorijiy tadqiqotlarda dala-mashg'ulot va jangovar (dinamik-ekstremal) sharoitida olingan natijalar bilan o'zaro solishtirildi. Bu yondashuv sharoitlar o'rtasidagi farqlarni, shuningdek, barcha sharoitlarga xos umumiy – universal omillarni, xususan, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jamoaviy hamjihatlikning rolini aniqlash imkonini berdi. Umumlashtirish metodi asosida turli manbalardan olingan nazariy va amaliy ma'lumotlar yagona kontseptual model doirasida birlashtirildi.

Shuni alohida ta'kidlash lozimki, mazkur tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, o'z oldiga mavjud ilmiy adabiyotlarni tizimlashtirish va umumlashtirish vazifasini qo'ygan. Shu sababli tadqiqotda keltirilgan xulosalar bevosita o'tkazilgan empirik so'rovnoma yoki eksperiment natijalari emas, balki turli mamlakatlar va turli institutsional sharoitlarda o'tkazilgan mustaqil tadqiqotlar natijalarini qiyosiy tahlil qilish asosida shakllantirilgan umumlasmalardir. Bunday yondashuvning cheklovi shundaki, turli tadqiqotlarda qo'llanilgan metodikalar va tanlama xususiyatlari bir-biridan farq qilishi mumkin, biroq bu bir vaqtning o'zida uning afzalligi ham hisoblanadi, chunki turli institutsional kontekstlarda mustaqil ravishda takrorlangan natijalar orasidagi umumiy qonuniyatlarni aniqlash imkonini beradi.

Mavzuga doir ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, stressga chidamlilik muammosi psixologiya fanida uzoq tarixga ega bo'lib, dastlab u asosan fiziologik moslashuv nuqtayi nazaridan (G.Selye), so'ngra kognitiv baholash jarayoni sifatida (R. Lazarus, S. Folkman) va nihoyat shaxsning barqaror strukturaviy xususiyati sifatida (S. Kobasa) talqin etilib kelingan. Mahalliy psixologiya fanida esa E.G'. G'oziyevning umumiy psixologik yondashuvi shaxsning stressli vaziyatlarga munosabatini uning umumiy psixologik tuzilishi kontekstida ko'rib chiqishga asos yaratadi [1]. So'nggi o'n-o'n besh yil ichida chop etilgan ilmiy ishlarda esa (jumladan, mazkur tadqiqotda tahlil qilingan manbalarning aksariyati 2018–2024 yillarga to'g'ri keladi) stressga chidamlilikni sharoit kontekstida, ya'ni harbiy xizmatning aniq bosqichlari va vaziyatlariga bog'liq holda o'rganishga bo'lgan qiziqish sezilarli darajada ortgani kuzatiladi. Bu tendensiya, birinchi navbatda, harbiy xizmatning o'zi tobora xilma-xil va murakkab sharoitlarni o'z ichiga olayotgani, ikkinchidan esa, psixologiya fanida shaxs va muhit o'rtasidagi o'zaro ta'sirni yaxlit tizim sifatida ko'rish tendensiyasining kuchayib borayotgani bilan izohlanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Amalga oshirilgan tahlil natijalari kursantlarning turli sharoitlarda stressga chidamliligi namoyon bo'lishining bir qator o'ziga xos jihatlarini aniqlash imkonini berdi.

Birinchi, static – kundalik o'quv-intizomiy – sharoitlarda kursantlarda stressning asosiy manbayi baholash vaziyatlari, nazorat ishlari va o'zaro munosabatlardagi individual-tipologik farqlar bilan bog'liq. Kursantlar va talabalarning temperament turiga ko'ra stressga chidamliligini o'rgangan tadqiqotda semestr davomida takrorlanuvchi "rejadan tashqari" va "rejali" nazorat ishlari, zachyot va imtihonlar doimiy stressogen vaziyatlar manbayi ekanligi, bunda sanguvinik va xolerik temperamentli kursantlarga nisbatan melanxolik va flegmatik temperamentli kursantlarda stress reaksiyasi kuchliroq namoyon bo'lishi ko'rsatilgan. Shunga yaqin natija harbiy oliy o'quv yurti kursantlarida informatika fanini o'zlashtirish jarayonida stressga chidamlilik darajasini o'rgangan tadqiqotda ham qayd etilgan bo'lib, unda o'qituvchi

bilan o'zaro munosabat xususiyatlari, o'quv-mashq yuklamasining hajmi hamda qat'iy xizmat tartibiga moslashish darajasi asosiy omillar sifatida aniqlangan.

Ikkinchidan, mahalliy tadqiqotlar ham statik sharoitdagi stressning individual-psixologik tabiatini tasdiqlaydi. N.Z. Ismoilova tomonidan talabalarda stressga barqarorlikni oshirishning psixologik determinantlarini o'rgangan tadqiqotda shaxsning o'z-o'zini boshqarish qobiliyati va hissiy barqarorlik darajasi kundalik o'quv yuklamasiga nisbatan chidamlilikning asosiy ko'rsatkichi sifatida belgilangan. M.S. Turopovning tadqiqotida esa kursantning psixologik barqarorligi harbiy ta'lim muhitida shaxsni himoya qiluvchi omil sifatida namoyon bo'lishi ko'rsatib berilgan, bu esa statik sharoitda ham stressga chidamlilikning shaxsning umumiy ta'lim faoliyati samaradorligiga bevosita ta'sir qilishini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, Y.P. Vasechko va T.A. Kononovning tizimli tadqiqotlarida stressga chidamlilik alohida sifat emas, balki kognitiv, emotsional, xulq-atvor va ijtimoiy komponentlarni o'z ichiga olgan yaxlit tizim sifatida talqin etilib, bu tizimning barqarorligi institutsional sharoitga, jumladan, o'quv jarayonining tashkil etilishiga bog'liqligi asoslab berilgan.

Uchinchidan, dinamik – dala-mashg'ulot va jismoniy yuklamali sharoitlarda stressning tabiati tubdan farq qiladi. AQSh harbiy oliy o'quv yurti kursantlari (ROTC) ishtirokida 96 soatlik dala-o'quv mashg'uloti davomida o'tkazilgan uzluksiz kuzatuv tadqiqotida jismoniy va psixologik stress ko'rsatkichlarining real vaqt rejimida qayd etilishi kursantlarning bunday sharoitda uyqu tanqisligi, ovqatlanish tartibining buzilishi va uzluksiz jismoniy yuklama ta'sirida sezilarli fiziologik zo'riqishga uchrashini ko'rsatdi. Bunday sharoit statik o'quv jarayonidan farqli o'laroq, stressning kumulyativ, ya'ni vaqt o'tishi bilan to'planib boruvchi xarakterga ega ekanligini isbotladi. Shunga o'xshash natija tungi harbiy mashg'ulot va jangovar simulyatsiya sharoitida askarlarning kognitiv faoliyatiga bag'ishlangan tadqiqotda ham olingan bo'lib, unda uyqu tanqisligi bilan uyg'unlashgan jangovar stress diqqatni jamlash va reaksiya tezligini sezilarli darajada pasaytirishi aniqlangan.

To'rtinchidan, dinamik sharoitlarning uzoq muddatli ta'siri ham ilmiy jihatdan asoslangan. Shveytsariya qurolli kuchlarining boshlang'ich harbiy tayyorgarlik davrida o'tkazilgan uzoq muddatli kuzatuv tadqiqotida yuqori rezilientlik ko'rsatkichiga ega bo'lgan harbiy xizmatchilarda dinamik yuklama davomida his qilingan stress darajasi pastroq bo'lib, ularning tayyorgarlik davri yakunidagi samaradorligi ham yuqoriroq baholangani qayd etilgan. Bunga qo'shimcha ravishda, qisqa muddatli rezilientlik treningidan o'tgan ofitser-kursantlarda intensiv harbiy mashq davomida kortizol darajasining pasayishi, ya'ni fiziologik stress reaksiyasining yumshoqroq kechishi kuzatilgan, bu esa maqsadli psixologik intervensiyalarning aynan dinamik sharoitlardagi stress reaksiyasiga sezilarli ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi. Shu qatorda, koping va emotsional o'z-o'zini refleksiya qilish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan tasodifiy tanlangan nazorat guruhli tadqiqotda ham kursantlarning rezilientlik darajasi sezilarli darajada oshgani aniqlangan.

Beshinchidan, jangovar va ekstremal sharoitlar stressning eng yuqori intensivlikdagi ko'rinishini namoyon etadi. Jangovar harakatlarda ishtirok etgan kursantlar orasida o'tkazilgan tadqiqotda barcha respondentlarning jangovar stress holatida bo'lgani va ularning katta qismida depressiya alomatlari kuzatilgani qayd etilgan, bu esa jangovar sharoitning psixika uchun eng og'ir yuk ekanligini ko'rsatadi. Bunday ekstremal yuklamaga nisbatan chidamlilikni ta'minlovchi asosiy shaxsiy resurs sifatida "hardiness" ko'rsatkichi alohida ahamiyat kasb etadi: P. Bartone tomonidan ko'rsatilishicha, yuqori bardoshlilik darajasiga ega bo'lgan yetakchilar o'z guruhini stressli sharoitlarga moslashtirish va samarali faoliyat yuritishga yo'naltirish qobiliyatiga ega bo'ladi. Ukraina harbiy xizmatchilari ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda esa jangovar tajribaga ega bo'lgan xizmatchilarda bardoshlilik ko'rsatkichi jangovar tajribasi bo'lmaganlarga qaraganda yuqoriroq bo'lgani, bu esa ekstremal sharoitning, ma'lum darajada, shaxsning moslashuv resurslarini safarbar etishga ham xizmat qilishi mumkinligini ko'rsatadi.

Oltinchidan, rezilientlik va bardoshlilikning kasbiy natijalarga ta'siri barcha sharoitlarda kuzatiladi, biroq uning ifodasi sharoitga qarab farqlanadi. Litva harbiy akademiyasi kursantlari misolida o'tkazilgan tadqiqotda rezilientlik darajasi yuqori bo'lgan kursantlarda o'z-o'ziga ishonch kuchliroq namoyon bo'lgani va bu o'z navbatida kasbiy chaqiriq orqali ularning kasbiy yutuqlarga erishish ehtimolini oshirgani aniqlangan. Ayni paytda, stressga chidamlilikning yetarli shakllanmaganligi og'ir oqibatlariga olib kelishi ham isbotlangan: yuqori darajadagi stress va past bardoshlilik ko'rsatkichlariga ega harbiy akademiya kursantlarida ovqatlanish buzilishi alomatlarining kuchayishi qayd etilgan, bu holat ayniqsa dinamik va jismoniy talabchan sharoitlarda yaqqol namoyon bo'ladi [21].

Yettinchidan, barcha ko'rib chiqilgan sharoitlar: statik, dinamik va ekstremal uchun umumiy, universal himoya omili sifatida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jamoaviy hamjihatlik alohida ajralib turadi. Jangovar harakatlarni boshdan kechirgan harbiy xizmatchilar orasida o'tkazilgan tadqiqotda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, jamoaviy hamjihatlik va shaxsiy bardoshlilik birgalikda travmatik stress ta'sirini kamaytiruvchi yagona himoya tizimini tashkil etishi ko'rsatilgan. Shunga yaqin natijaga ko'ra, jamoaviy hamjihatlik

darajasi yuqori bo'lgan harbiy bo'linmalarda xizmat qilgan shaxslarda xizmatdan keyingi ruhiy salomatlik ko'rsatkichlari ancha yaxshi bo'lgan [23]. Xitoy harbiy xizmatiga chaqirilganlar ishtirokida o'tkazilgan tadqiqotda esa o'z-o'zini samarali his qilish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning psixologik stress bilan ijobiy koping uslubi o'rtasidagi bog'liqlikda vositachilik roli o'ynashi aniqlangan, bu esa ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning nafaqat ekstremal, balki kundalik xizmat sharoitida ham muhim ahamiyatga ega ekanligini tasdiqlaydi. Yetakchilik va guruh ichidagi munosabatlarni o'rgangan tadqiqotda ham stressga kamroq moyil va faol koping strategiyalaridan foydalanadigan harbiy xizmatga nomzodlarning yetakchilik pozitsiyasiga ko'proq erishishi qayd etilgan, bu esa stressga chidamlilik va ijtimoiy mos tushishning o'zaro bog'liqligini ko'rsatadi [25].

Sakkizinchidan, dinamik va ekstremal sharoitlarda stressga chidamlilikning yosh va gender kesimida farqlanishi ham ilmiy jihatdan qayd etilgan. Malayziya harbiy oliy o'quv yurti kursantlari ishtirokida o'tkazilgan keng ko'lami tadqiqotda yoshi kichikroq (19–21 yosh) kursantlarda rezilientlik ko'rsatkichi nisbatan o'rtacha darajada bo'lib, erkak kursantlarda ayol kursantlarga qaraganda birmuncha yuqoriroq bardoshlilik namoyon bo'lgani aniqlangan [17]. Bunday farqlar shuni ko'rsatadiki, dinamik va ekstremal sharoitlarga moslashtirilgan psixologik tayyorgarlik dasturlarini ishlab chiqishda kursantlarning yosh va gender xususiyatlarini ham hisobga olish maqsadga muvofiqdir.

To'qqizinchidan, stressga chidamlilikning tizimli tabiati vaqt o'lchamida ham namoyon bo'ladi. Y.P.Vasechko va T.A. Kononovning keyingi tadqiqotlarida harbiy ta'lim muassasalari kursantlarida stressga chidamlilikning shakllanish jarayoni bosqichma-bosqich kechishi, ya'ni birinchi kurslarda asosan tashqi, institutsional omillar (tartib-intizom, moslashuv davri) hukmronlik qilsa, yuqori kurslarda ichki, shaxsiy resurslar (o'z-o'zini boshqarish, kasbiy identifikatsiya) yetakchi rol o'ynay boshlashi ko'rsatib berilgan [10]. Bu natija stressga chidamlilikni bir martalik o'lchov sifatida emas, balki kursant shaxsining kasbiy shakllanishi bilan uzviy bog'liq dinamik jarayon sifatida qarash zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi.

O'ninchidan, kursantlarning stressga chidamliligini nazariy jihatdan fuqarolik ta'limi tizimidagi talabalar bilan qiyoslash ham muhim farqlarni ochib beradi. I.A. Kuryasevning talabalar stressi va stressga chidamliligiga bag'ishlangan tadqiqotida fuqarolik OTMlarida stressning asosiy manbayi akademik yuklama va kelajakdagi bandlek bilan bog'liq noaniqlik bo'lsa [13], harbiy ta'lim muassasalarida bunga institutsional intizom, jismoniy yuklama va potensial xavf-xatar omillari qo'shiladi. Bu qiyosiy jihat kursantlarning stressga chidamliligini o'rganishda nafaqat harbiy, balki umumpsixologik kontekstni ham hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Olingan natijalarni umumlashtirish shuni ko'rsatadiki, kursantlarda stressga chidamlilik yagona va o'zgarmas ko'rsatkich emas, balki sharoit xarakteriga qarab turlicha mexanizmlar orqali namoyon bo'ladigan dinamik hodisadir. G. Selyening fiziologik yondashuvi stressning universal biologik asosini tushuntirsa, R.Lazarus va S. Folkmanning kognitiv-transaksion modeli shaxsning vaziyatni sub'ektiv baholashi orqali stress kuchining sharoitga qarab farqlanishini izohlaydi. Bu ikki nazariyani S. Kobasaning "hardiness" konsepsiyasi [4] bilan birlashtirib tahlil qilish shuni ko'rsatadiki, statik sharoitlarda "nazorat" va "majburiyat" komponentlari (masalan, o'quv vazifasini bajarishga bo'lgan ichki mas'uliyat) ko'proq ahamiyat kasb etsa, dinamik va ekstremal sharoitlarda "qiyinchilikni qabul qilish" komponenti, ya'ni noaniqlik va xavfni rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilish qobiliyati yetakchi omilga aylanadi.

Statik sharoitlarda (o'quv-intizomiy faoliyat) olingan mahalliy va rossiyalik tadqiqotlar natijalari [5] shuni ko'rsatadiki, bu yerda stress asosan individual-psixologik xususiyatlar: temperament, o'z-o'zini boshqarish, hissiy barqarorlik orqali vositachilik qiladi va nisbatan bashorat qilinadigan xarakterga ega. Bu esa statik sharoitda psixologik yordamni asosan individual maslahat va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga yo'naltirish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi.

Dinamik va ekstremal sharoitlarda esa manzara tubdan farq qiladi: bu yerda stress ko'proq jismoniy-fiziologik yuklama, uyqu tanqisligi va real yoki simulyatsion xavf bilan bog'liq bo'lib, uni faqat individual maslahat orqali emas, balki maxsus, oldindan tayyorlangan rezilientlik va koping-treninglari orqali boshqarish samaraliroq ekanligi bir qator randomizatsiyalangan tadqiqotlarda isbotlangan [16]. Bu farq shuni ko'rsatadiki, harbiy ta'lim muassasalarida psixologik tayyorgarlik dasturlari bir xil, universal shablon asosida emas, balki sharoit turiga mos ravishda differensiallashtirilgan holda qurilishi lozim.

Shu bilan birga, tahlil natijalari barcha sharoitlarga xos bo'lgan muhim umumiy qonuniyatni ham ochib berdi: ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jamoaviy hamjihatlik statik, dinamik va ekstremal sharoitlarning barchasida stressning salbiy oqibatlarini yumshatuvchi universal himoya resursi sifatida namoyon bo'ladi [23]. Bu xulosa amaliy jihatdan alohida ahamiyatga ega, chunki u shuni ko'rsatadiki, sharoitga qarab farqlanadigan maxsus dasturlar bilan bir qatorda, harbiy jamoada barqaror ijtimoiy-psixologik muhitni, o'zaro ishonch va qo'mondonlik bilan konstruktiv mulqotni shakllantirish har qanday sharoitda ham universal samara beruvchi strategik yo'nalish hisoblanadi.

Shuningdek, ta'kidlash lozimki, hozircha mahalliy sharoitda kursantlarning aynan turli statik va dinamik sharoitlardagi stressga chidamliligini bir tadqiqot doirasida qiyosiy o'rganishga bag'ishlangan ishlar amalda uchramaydi, mavjud mahalliy tadqiqotlar asosan statik, o'quv sharoitiga qaratilgan. Bu esa milliy harbiy ta'lim tizimi sharoitida sharoitlarga moslashtirilgan, qiyosiy xarakterdagi empirik tadqiqotlarni yo'lga qo'yish zaruratini yana bir bor tasdiqlaydi.

Yosh va gender kesimidagi farqlarni hisobga olish ham amaliy jihatdan muhim xulosalarga olib keladi: sharoitga moslashtirilgan psixologik tayyorgarlik dasturlari nafaqat sharoit turini, balki kursantning individual xususiyatlarini ham inobatga olgan holda qurilishi lozim. Aks holda, umumiy barcha kursantlar uchun bir xil dastur ayrim guruhlar uchun yetarli samara bermasligi mumkin. Shu ma'noda, statik-dinamik tipologiya bilan bir qatorda, individual farqlarni ham hisobga oluvchi ko'p bosqichli (differensial) yondashuvni joriy etish harbiy ta'lim tizimida psixologik tayyorgarlik sifatini yanada oshirishga xizmat qiladi.

Amaliy nuqtayi nazardan, olingan natijalar harbiy ta'lim muassasalari psixologik xizmatining tashkiliy tuzilmasiga ham muayyan talablar qo'yadi. Xususan, statik sharoitlarga yo'naltirilgan individual maslahat xizmati bilan dinamik-ekstremal sharoitlarga yo'naltirilgan maxsus tayyorgarlik (rezilientlik treningi, jismoniy-psixologik simulyatsiya) xizmatini alohida, ammo o'zaro uzviy bog'liq yo'nalishlar sifatida tashkil etish maqsadga muvofiqdir. Bunda qo'mondonlik tarkibi ham psixologlar bilan izchil hamkorlik qilib, jamoaviy hamjihatlikni mustahkamlovchi tashkiliy-tarbiyaviy tadbirlarni muntazam asosda amalga oshirishi zarur, chunki, yuqorida ko'rsatilganidek, aynan ijtimoiy qo'llab-quvvatlash barcha sharoitlarda umumiy himoya resursi vazifasini bajaradi.

Mazkur tadqiqot bir qator metodologik cheklovlarga ega bo'lib, ularni keyingi ishlarda hisobga olish maqsadga muvofiqdir. Birinchidan, tadqiqot nazariy-tahliliy xarakterga ega bo'lib, milliy sharoitda o'tkazilgan mustaqil empirik ma'lumotlarga emas, balki turli mamlakatlarda o'tkazilgan tadqiqotlar natijalarini qiyosiy umumlashtirishga asoslangan; bu esa madaniy, institutsional va tizimli farqlar natijalarning to'g'ridan-to'g'ri o'zbek harbiy ta'lim tizimiga ko'chirilishini cheklashi mumkin. Ikkinchidan, ko'rib chiqilgan xorijiy tadqiqotlarning aksariyati turli tanlama hajmi, yosh, jins va harbiy mutaxassislik tarkibiga ega bo'lgani sababli, ularning natijalarini bevosita qiyoslash muayyan ehtiyotkorlikni talab qiladi. Uchinchidan, statik va dinamik sharoitlar orasidagi chegara, yuqorida ta'kidlanganidek, amalda ko'pincha shartli va o'zaro qo'shilib ketuvchi xarakterga ega bo'lib, bu ikki toifali tasniflashning analitik soddaligini ba'zan cheklashi mumkin. Shu sababli kelgusi tadqiqotlarda milliy harbiy ta'lim muassasalari kursantlari ishtirokida o'tkaziladigan, statik va dinamik sharoitlarni bitta tanlama doirasida qamrab oluvchi empirik-qiyosiy tadqiqotlarni yo'lga qo'yish alohida ilmiy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot natijalari kursantlarda stressga chidamlilik statik, dinamik va ekstremal sharoitlarda sifat jihatidan farqlanadigan mexanizmlar orqali namoyon bo'lishini, biroq ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va jamoaviy hamjihatlikning barcha sharoitlarda universal himoya omili sifatida saqlanib qolishini ko'rsatdi. Tadqiqot natijalariga asoslanib quyidagi amaliy tavsiyalarni taklif etish mumkin:

1) harbiy ta'lim muassasalarida kursantlarning stressga chidamliligini sharoitga (statik/dinamik) qarab differensiallashtirilgan holda diagnostika qilish tizimini joriy etish;

2) o'quv jarayoniga individual maslahat va o'z-o'zini boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan mashg'ulotlarni, dala-mashg'ulot va jangovar-simulyatsion sharoitlarga esa maxsus rezilientlik va koping-treninglarini kiritish;

3) harbiy jamoada barqaror ijtimoiy-psixologik muhitni, qo'mondonlik va kursantlar o'rtasidagi konstruktiv muloqotni barcha sharoitlar uchun universal himoya resursi sifatida izchil rivojlantirish;

4) psixologik xizmat xodimlarini turli sharoitlarga xos stress ko'rinishlarini erta bosqichda farqlash va profilaktika qilish bo'yicha maxsus tayyorlashni tashkil etish;

5) milliy harbiy ta'lim tizimi sharoitida statik va dinamik sharoitlarni bir tadqiqot doirasida qiyosiy o'rganadigan empirik tadqiqotlarni yo'lga qo'yish.

Kelgusi tadqiqotlarda kursantlarning turli sharoitlardagi stressga chidamliligini gender, kurs bosqichi va harbiy mutaxassislik yo'nalishiga ko'ra farqlanishini empirik jihatdan o'rganish, shuningdek, sharoitga moslashtirilgan milliy rezilientlik dasturlarini ishlab chiqish va ularning samaradorligini tajriba-sinov asosida baholash dolzarb ilmiy vazifa bo'lib qolmoqda. Xulosa qilib aytganda, kursantlarda stressga chidamlilikni yaxlit, ammo sharoitga moslashuvchan hodisa sifatida tushunish harbiy ta'lim tizimida psixologik tayyorgarlikning ilmiy asoslarini mustahkamlaydi va bo'lajak ofitserlarning turli xizmat sharoitlariga samarali moslashuvini ta'minlashga xizmat qiladi.

Yakun sifatida ta'kidlash joizki, harbiy ta'lim muassasalarida psixologik tayyorgarlik tizimini takomillashtirish nafaqat kursantning shaxsiy moslashuv salohiyatini oshirish, balki butun harbiy tashkilotning jangovar tayyorgarlik darajasi va kadrlar barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatuvchi strategik

vazifa hisoblanadi. Shu boisdan stressga chidamlilikni sharoitga moslashtirilgan holda diagnostika qilish, rivojlantirish va monitoring qilish tizimini yaxlit institutsional siyosat darajasiga ko'tarish zamonaviy harbiy ta'lim tizimini isloh qilishning muhim yo'nalishlaridan biri sifatida baholanishi lozim.

Umuman olganda, mazkur tadqiqot doirasida olib borilgan nazariy-tahliliy tahlil kursantlarda stressga chidamlilik muammosini o'rganishning yangi, sharoitga yo'naltirilgan istiqbolini ochib berdi. Bu istiqbol nafaqat ilmiy-nazariy, balki amaliy jihatdan ham dolzarb bo'lib, u harbiy ta'lim muassasalarida psixologik xizmatning ish uslubini takomillashtirish, kursantlarning kasbiy shakllanish jarayonini ilmiy asoslangan holda qo'llab-quvvatlash hamda milliy harbiy ta'lim tizimining xalqaro standartlarga muvofiqligini ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati. – 542 b.
2. Selye H. The Stress of Life. – New York: McGraw-Hill, 1956. – 324 p.
3. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 456 p.
4. Kobasa S.C. Stressful life events, personality, and health: An inquiry into hardiness // Journal of Personality and Social Psychology. – 1979. – Vol. 37, № 1. – P. 1–11.
5. Особенности стрессоустойчивости курсантов и студентов в зависимости от их типа темперамента // КиберЛенинка. Психологические науки.
6. Исследование уровня стрессоустойчивости курсантов военного вуза при изучении дисциплины информатика // Scilead. – 2024.
7. Ismoilova N.Z. Talabalarda stressga barqarorlikni oshirishning psixologik determinantlari: psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) diss. avtoref.: 19.00.06. – Toshkent, 2020.
8. Turorova M.S. Психологическая устойчивость курсанта военного обучения как фактор защиты в образовательной среде // Вестник интегративной психологии. – Карши, 2023. – С. 365–370.
9. Васечко Е.П., Кононова Т.А. Системная оценка стрессоустойчивости курсантов военных институтов // Системная психология и социология. – 2021. – № 40(4). DOI: 10.25688/2223-6872.2021.40.4.6.
10. Васечко Е.П., Кононова Т.А. Системные особенности процесса формирования стрессоустойчивости у курсантов военных образовательных организаций // Системная психология и социология. – 2022. – № 44.
11. Intensive, real-time data collection of psychological and physiological stress during a 96-hour field training exercise at a senior military college: feasibility and acceptability cohort study // JMIR Formative Research. – 2024.
12. Effects of overnight military training and acute battle stress on the cognitive performance of soldiers in simulated urban combat // Frontiers in Psychology. – 2022. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2022.925157>
13. Kuryasev I.A. Стресс и стрессоустойчивость студентов // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Экология и безопасность жизнедеятельности.
14. Sefidan S., Pramstaller M., La Marca R., Wyss T., Sadeghi-Bahmani D., Annen H., Brand S. Resilience as a protective factor in basic military training, a longitudinal study of the Swiss Armed Forces // International Journal of Environmental Research and Public Health. – 2021. – Vol. 18, № 11. – Art. 6077. <https://doi.org/10.3390/ijerph18116077>
15. Zueger R., Niederhauser M., Utzinger C., Annen H., Ehlert U. Effects of resilience training on mental, emotional, and physical stress outcomes in military officer cadets // Military Psychology. – 2023. – Vol. 35, № 6. – P. 566–576. <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2139948>
16. Crane M.F., Boga D., Karin E., Gucciardi D.F., Rapport F., Callen J., Sinclair L. Strengthening resilience in military officer cadets: a group-randomized controlled trial of coping and emotion regulatory self-reflection training // Journal of Consulting and Clinical Psychology. – 2019. – Vol. 87, № 2. – P. 125–140. <https://doi.org/10.1037/ccp0000356>
17. Stress resistance features of cadets under the influence of combat stress // ResearchGate. – 2024.
18. Bartone P.T. Resilience under military operational stress: can leaders influence hardiness? // Military Psychology. – 2006. – Vol. 18, sup1. – P. S131–S148. https://doi.org/10.1207/s15327876mp1803s_10
19. Kokun O. et al. Differences in military personnel's hardiness depending on their leadership levels and combat experience: an exploratory pilot study // Military Psychology. – 2023.

20. Navickienė O., Vasilis Vasiliauskas A. The effect of cadet resilience on self-efficacy and professional achievement: verification of the moderated mediating effect of vocational calling // *Frontiers in Psychology*. – 2024. – Vol. 14. – Art. 1330969. <https://doi.org/10.3389/fpsyg.2023.1330969>
21. Bartone P.T., Tripp K.H. Stress, hardiness and eating disorder symptoms in military academy cadets // *Eating Disorders*. – 2024. <https://doi.org/10.1080/10640266.2024.2346681>
22. Pietrzak R.H., Johnson D.C., Goldstein M.B., Malley J.C., Rivers A.J., Morgan C.A., Southwick S.M. Psychosocial buffers of traumatic stress, depressive symptoms, and psychosocial difficulties in veterans of Operations Enduring Freedom and Iraqi Freedom: the role of resilience, unit support, and postdeployment social support // *Journal of Affective Disorders*. – 2010. – Vol. 120. – P. 188–192.
23. Anderson L., Campbell-Sills L., Ursano R.J., Kessler R.C., Sun X., Heeringa S.G., Stein M.B. Prospective associations of perceived unit cohesion with postdeployment mental health outcomes // *Depression and Anxiety*. – 2019. – Vol. 36. – P. 511–521.
24. Exploring links between Chinese military recruits' psychological stress and coping style from the person-environment fit perspective: the chain mediating effect of self-efficacy and social support // *PMC*. – 2022.
25. Psychological distress and coping in military cadre candidates // *Neuropsychiatric Disease and Treatment*. – 2016.

Sobirova Sojidaixon Akramjon qizi,
 PhD Student in the Field of Psychology of Religion
 International Islamic Academy of Uzbekistan

INTERPRETATION OF THE PHENOMENON OF FANATICISM IN FOREIGN AND LOCAL PSYCHOLOGICAL RESEARCH

Abstract. This article offers a theoretical analysis of the psychological nature of the phenomenon of fanaticism, as well as its interpretations in foreign and domestic studies. Based on scientific sources, the work elucidates the core substance of the concept of fanaticism, the socio-psychological factors influencing its formation, and its role in personality development. Furthermore, a comparative analysis of the primary theoretical approaches applied to the study of fanaticism is conducted, highlighting the significance of this phenomenon in contemporary psychological research. The findings of this study serve as a theoretical foundation for a deeper understanding of the issue of fanaticism and provide a basis for future scholarly inquiries.

Keywords: fanaticism, religious fanaticism, socio-psychological factors, personality development, psychological approaches, theoretical analysis, gender differences, adolescence, psychological defense mechanisms.

XORIJIY VA MAHALLIY PSIXOLOGIK TADQIQOTLARDA FANATIZM HODISASINING TALQINI

Annotatsiya. Ushbu maqolada fanatizm hodisasining psixologik tabiati, shuningdek, uning xorijiy va mahalliy tadqiqotlardagi talqinlari nazariy jihatdan tahlil qilingan. Asarda fanatizm tushunchasining asosiy mazmuni, uning shakllanishiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillar va shaxs rivojlanishidagi o'rni ilmiy manbalar asosida yoritib berilgan. Bundan tashqari, fanatizمنى o'rganishda qo'llaniladigan asosiy nazariy yondashuvlarning qiyosiy tahlili o'tkazilib, ushbu hodisaning zamonaviy psixologik tadqiqotlardagi ahamiyati yoritilgan. Ushbu tadqiqot natijalari fanatizm masalasini chuqurroq tushunish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi va kelajakdagi ilmiy izlanishlar uchun zamin yaratadi.

Kalit so'zlar: fanatizm, diniy fanatizm, ijtimoiy-psixologik omillar, shaxs rivojlanishi, psixologik yondashuvlar, nazariy tahlil, gender farqlari, o'smirlik, psixologik himoya mexanizmlari.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ ФЕНОМЕНА ФАНАТИЗМА В ЗАРУБЕЖНЫХ И ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация. В данной статье представлен теоретический анализ психологической природы феномена фанатизма, а также его интерпретаций в зарубежных и отечественных исследованиях. На основе научных источников раскрываются сущность понятия фанатизма, социально-психологические факторы, влияющие на его формирование, а также его роль в развитии личности. Кроме того, проводится сравнительный анализ основных теоретических подходов к изучению фанатизма, подчёркивается значимость данного феномена в современных психологических исследованиях. Результаты исследования служат теоретической основой для более глубокого понимания проблемы фанатизма и создают базу для дальнейших научных изысканий.

Ключевые слова: фанатизм, религиозный фанатизм, социально-психологические факторы, развитие личности, психологические подходы, теоретический анализ, гендерные различия, подростковый возраст, механизмы психологической защиты.

Introduction. In today's fast-paced information era, while technological advancements have become an integral part of daily life, they are also being exploited as tools of manipulation by malicious forces. Consequently, the phenomenon of fanaticism is gaining particular salience not only as a social issue but also as an urgent psychological problem. This phenomenon is characterized by the formation of an intolerant attitude toward alternative viewpoints, resulting from an individual's excessive devotion to a specific idea, belief, or conviction. Particularly during adolescence and youth—periods marked by the intensive shaping of worldviews, value systems, and identity processes—this age bracket holds fundamental scholarly value for investigating the predisposition to fanaticism. Therefore, a comparative analysis of the interpretations of fanaticism within foreign and domestic psychological research constitutes an imperative scientific task today.

The mechanisms governing human behavior and its formation have consistently been viewed as central and pressing dilemmas throughout the history of philosophical and psychological sciences. Scholars who have systematically investigated human development and socialization processes have substantiated that the personality structure operates as an exceptionally complex and multifaceted system. For instance, although Abu Nasr al-Farabi did not explicitly employ the term 'fanaticism' in its modern sense within his celebrated work "The City of Virtuous People" (The Virtuous City), he flawlessly elucidated its core essence through his conceptual analysis of the "ignorant city" (al-madina al-jahiliyya) and the "astray city" (al-madina ad-dalla). According to the philosopher's views, the citizens of the ignorant city lack the aspiration to comprehend true happiness and divine truths. Blindly clinging to their erroneous and spurious conceptions, they entirely reject any rightful path or virtue. [1, –P,158-185.]. Farabi builds the virtuous city upon logic and reason, whereas fanaticism sets logic aside and relies on emotion and blind adherence (imitation). In Farabi's view, the only way to escape fanaticism is to bring human reason to perfection through education and upbringing. Only a person connected with the active intellect can rise above malicious and narrow-minded views (fanaticism).

Literature review. Within his scholarly treatise 'India', Abu Rayhan al-Biruni pioneered the academic utilization of the term "taassub" (fanaticism). The foundational argument of this volume posits that fanaticism severely compromises an individual's perception, rendering them not only resistant to acknowledging objective truths but also utterly incapable of identifying their own shortcomings. [2, –P,11.]. The treatise underscores the divergent lifestyles and cognitive frameworks distinguishing Hindus from Muslims. Al-Biruni critiques the Hindu tendency to absolutize their own cultural heritage and knowledge systems, identifying their categorization of foreigners as "mlechchha" (impure or unclean) as a direct manifestation of fanaticism.

He further characterizes their unwarranted adherence to ancestral traditions and systematic rejection of innovative truths as distinct indicators of fanatical thought. Concurrently, fanaticism is conceptualized as a psychological phenomenon that obscures an individual's perception of their own errors, prompts the refutation of external virtues, and acts as the primary impediment to scientific advancement. Additionally, within his seminal work "Ihya Ulum al-Din", Abu Hamid al-Ghazali conceptualizes fanaticism through a psychological lens, defining it as an egoistic desire (nafs). He posits that this disposition compels individuals to stubbornly maintain their assertions purely for psychological dominance, even when consciously aware of their own doctrinal errors. [3, –P, 115-120]. In other words, a fanatic is an individual who does not seek the truth but rather derives pleasure from asserting the dominance of their ego. A person who has reached the stage of fanaticism, even when left helpless before logical arguments, firmly adheres to their mistake simply to avoid admitting defeat. This situation transforms a scholarly debate into a personal battle, during which the struggle is not for the truth, but for a personal stance.

Through his works, Abu Mansur al-Maturidi urged the understanding of religion in harmony with reason, rather than solely through transmission (naql), and called for respect toward representatives of other faiths. Demonstrating the balance between reason and transmission (revelation), the scholar outlined the middle path—wasatiyyah—between "ghuluw" (extremism/excess) and "taqsir" (negligence). The Maturidite doctrine, with its principle of "wasatiyyah", holds important strategic significance not only in the religious sphere but also in ensuring social stability, as this matter recognizes human will and freedom of choice. [4, –P, 88-92]. To this day, the Maturidi doctrine remains a symbol of "moderation" (wasatiyyah).

Whereas Oriental philosophers conceptualized the problem of dogmatism as the degradation of the individual's inner spiritual realm and the antithesis of self-perfection, contemporary applied psychology perceives the issue as a behavioral pathology, difficulties within the socialization process, and a psychological defense mechanism.

Illustrating this perspective, Scott Atran posits that fanaticism is insulated from conventional economic inducements or standard political goals, arguing instead that it remains deeply anchored within "sacred values". [5, –P,149]. This is because the phenomenon of fanaticism cannot be elucidated through classical economic or political models. He argues that fanatical individuals operate within a system of "sacred values" where material interests lose their significance. Consequently, any attempt to dissuade them from this path only reinforces their devotion to the ideology. This also explains why fanaticism among women manifests not merely through socio-economic deprivation, but rather through profound psychological and ideological attachment.

Gustave Le Bon, a foundational figure in psychology and sociology, was one of the pioneering researchers to explain the nature of fanaticism through collective behavior in his seminal work *The Crowd: A Study of the Popular Mind*. In this book, he characterizes a crowd or a radical group as an entity wherein an individual loses their critical thinking, purpose, and personal will—a state he compares to hypnosis. A

fanatical individual does not govern their own actions but operates under the commands issued by the group leader or its ideology. Fanaticism is not the absence of logic, but the total subordination of logic to sentiment,— the author states. By this, the scholar illustrates that their emotions override reason, noting that: "Mass beliefs are never the product of logical reasoning, but the result of sentiments. It would be a mistake to say that logic does not exist for the fanatic; they possess a logic, but it is one entirely at the service of their emotions and functions solely to justify those emotions". [6, –P.72]. The scholar further asserts that women are particularly susceptible to the rapid and easy influence of these emotions.

Gustave Le Bon's insights regarding the loss of personal responsibility and independent thought within a crowd align with the theory advanced by José Ortega y Gasset. Ortega y Gasset divides individuals into two social strata based on the exercise of their intellectual faculties: the intellectual elite and the passive mass. The first stratum comprises individuals who set high standards for themselves, continuously engage in self-improvement, and bear a sense of responsibility.

Analysis of the results. The second stratum consists of those who are content with being "just like everyone else", are intellectually passive, blindly adopt the opinions of others, and while demanding their rights, neglect their obligations. Through these concepts, he unraveled the social roots of modern fanaticism. He prophesied in his writings that in the twentieth century, the "mass" would take center stage, imposing its dominion over culture, politics, and morality. As a result of this "revolt", fanaticism escalates within society because the mass man rejects dialogue and logic; he only knows how to assert his will through "direct action" (violence). [7, –P.78].

The author evaluates fanaticism as a process of societal regression. Civilization is a framework of rules that compels individuals to engage in mutual dialogue with all members of society. Fanaticism, conversely, violates these rules, reverting society to a state where individuals live solely for their own interests. Radicalization and fanaticism diminish the intellectual caliber of society, transforming it into a "psychological crowd" that is difficult to govern. In his time, the scholar expressed his views on the consequences and future scope of this process, characterizing fanaticism as a permanent, systemic pathology of modern society and the byproduct of a cultural crisis.

Table 1.

Scholar/ Thinker	Work or Concept	Psychological Nature and Mechanisms of Fanaticism	Solution or Distinctive Feature of the Phenomenon
Abu Nasr al-Farabi	"The City of Virtuous People" (The ignorant and astray city)	Total abandonment of logic and reason, relying solely on emotion and blind imitation. Absolute rejection of truth and virtue.	An individual can escape fanaticism only by perfecting human reason through education, upbringing, and connection with the active intellect.
Abu Rayhan al-Biruni	"India" (The concept of taassub)	Distortion of the capacity to perceive objective reality. Absolutizing one's own culture while marginalizing others ("mlechchha").	Fanaticism deprives individuals of the ability to recognize their own errors and serves as the primary impediment to scientific advancement.
Abu Hamid al-Ghazali	"Ihya Ulum al-Din" (Nafs and egoism)	The desire to assert personal egoistic dominance rather than seeking objective truth. Stubbornly maintaining dogmatic views despite being aware of one's errors.	The transformation of scholarly debate into a personal battle. Fanaticism is driven by a psychological drive for dominance rather than a mere intellectual misunderstanding.
Abu Mansur	"Wasatiyyah"	The abandonment of	Balance lies in the harmony

Scholar/ Thinker	Work or Concept	Psychological Nature and Mechanisms of Fanaticism	Solution or Distinctive Feature of the Phenomenon
al-Maturidi	(Moderation)	reason in religious and secular outlooks, leading to either extremism ("ghuluw") or total negligence ("taqsir").	between reason and transmission (revelation). Recognizing human will and freedom of choice is the ultimate guarantee of social stability.
Scott Atran	"Talking to the Enemy" (Sacred values)	An absolutized ideological fixation that overrides material, economic, or rational political incentives.	External pressure or material inducements produce a backfire effect. Female fanaticism stems from profound ideological attachment rather than socio-economic deprivation.
Gustave Le Bon	"The Crowd: A Study of the Popular Mind" (Collective hypnosis)	The loss of individual will and critical thinking. Total subordination of logic to sentiments, where reason functions solely to justify emotions.	The individual within the crowd operates under the hypnotic command of a leader. Women are noted to be particularly susceptible to the rapid contagion of these emotions.
José Ortega y Gasset	"The Revolt of the Masses" (The mass man)	Intellectual passivity, a lack of personal responsibility, and the blind adoption of collective opinions. Complete rejection of dialogue and logic.	Fanaticism represents a process of societal regression. The "mass man" bypasses structured rational dialogue, asserting their will solely through direct action and violence.

Local studies have also investigated the issue to a certain extent, offering their own approaches regarding the psychological contexts and triggers that underpin fanaticism. Specifically, researchers define deradicalization as a psychological process through which an individual renounces extremist ideology, thereby significantly reducing the risk of their involvement in terrorist activities. More precisely, deradicalization is conceptualized as "a process of correcting the belief system, rejecting the ideology of extremism, and embracing national values". It represents a conscious process of disavowing specific values, attitudes, and perspectives, alongside a transformation in cognitive orientation. Such cognitive shifts occur as a result of specialized interventions that assist the individuals concerned in abandoning fanatical or extremist ideas and beliefs, as well as leaving the groups that isolate them. [8, –P. 145].

Through this framework, L. Tursunov illustrates the intricate nature of fanaticism and the consequences of its deep infiltration into the individual's psyche. Regarding the fanatical individual, X. Alimov posits that they are psychologically characterized by arrogance, intolerance, aggressiveness, and a profound distrust toward other religious currents. Such an individual cannot be deemed spiritually elevated. These individuals generally possess no affiliation with wisdom; they blindly reject logical reasoning, empirical facts, and common sense. Although they might have read volumes of religious literature and attained elevated statuses within their respective communities, they nevertheless remain ignorant of the core tenets of religion, fail to adhere to religious ethical norms, exhibit no tolerance on any religious matter, and consistently resort to extremism. [9, P. 97].

This characterization of fanatical individuals underscores the extent of their potential influence on the social groups to which they belong. Their radical views are reflected not only in their personal conduct but

also gradually manifest within their respective groups. The psychological catalysts underlying the emergence of religious fanaticism pave the way for its psychophysiology. Fanaticism in religion constitutes a form of severe psychological dependence. In this state, the individual partially loses self-control and thinks and acts in strict accordance with dogmas indelibly ingrained into their consciousness from "above". Such a dependent individual cannot even conceive of an alternative way of life. [10, –P,249]. This source elucidates the correlation between a fanatical individual's psychological traits, personality types, and character, and their predisposition to this phenomenon.

Conclusion. Certain commonalities exist across the perspectives of all scholars regarding fanaticism. In fanatical individuals, the emotional dimension dominates over cognition; they are characterized as responsibility-evading individuals who act on the basis of imitation. The non-fulfillment of their social and psychological needs can serve as a catalyst for this behavior. While the approaches of foreign psychologists delineate the role of fanaticism from the perspective of its international significance, manifestation, sphere of influence, and its reflection in societal relations, the research and theories of local scholars place greater emphasis on the foundational origins of fanaticism, its role in individual activity, cognitive processes, emotional-volitional dimensions, and the impact of education and upbringing on its manifestation.

References:

1. Abu Nasr al-Farabi. (1993). Fozil odamlar shahri [The City of Virtuous People]. Abdulla Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti. pp. 158-185.
2. Abu Rayhan al-Biruni. (1963). Tanlangan asarlar. II jild. Hindiston [Selected Works. Volume II. India] (A. Rasulev & Yu. Zavadovskiy, Trans.). Fan nashriyoti. pp. 11-13.
3. Ihya Ulum al-Din [The Revival of the Religious Sciences]. Volume 3: The Quarter of Saving and Destructive Evils (Rub' al-Muhlikat). The Book of the Perils of the Tongue (Kitab Afat al-Lisan). – Tashkent: Movarounnahr, 2021. – pp. 115-120.
4. Rahimjonov, D. (2020). Moturidiylik ta'limotida inson irodasi va tanlash erkinligi masalasi [The Issue of Human Will and Freedom of Choice in the Maturidite Doctrine]. International Islamic Academy of Uzbekistan Publishing and Printing Association. pp. 88-92.
5. Atran. S. Talking to the Enemy: Faith, Brotherhood, and the (Un)making of Terrorists. –New York: Ecco Press/HarperCollins, –2010, pp.148-15
6. Le Bon, G. The Crowd: A Study of the Popular Mind. –London: T. Fisher Unwin, –1896, pp. 72,73.
7. Ortega y Gasset, J. The Revolt of the Masses. –New York: W. W. Norton & Company, –1993, pp. 73-82.
8. Tursunov, L. Mutaassiblikning ijtimoiy psixologik sabablari: Uslubiy qo'llanma [Socio-Psychological Causes of Fanaticism: A Methodological Manual]. Tashkent: International Islamic Academy of Uzbekistan, – 2019, p. 145.
9. Alimov, X. Din psixologiyasi [Psychology of Religion]. – Tashkent: "Qaqnus Media" LLC, – 2019, p. 97.
10. Karimova, V.M., Nishanova, Z.T., and Alimov, X.M. Etnopsixologiya va din psixologiyasi [Ethnopsychology and the Psychology of Religion]. – Tashkent: "Fan va texnologiyalar" Publishing and Printing House, – 2020, p. 249.

*Xakimxo'jayeva Sevara Rashid qizi,
Norbo'tayeva Zahro Faxriddin qizi,
Tohirova Hamidaxon Lutfulla qizi,
Taylaqova Sevinch Olim qizi,
Xudayshukurova Madina Ikrom qizi,
Turg'unjonova Nozimaxon O'tkir qizi,*

O'zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi 2-kurs magistrantlari

*Ilmiy rahbar: "Dinshunoslik va jahon dinlarini qiyosiy o'rganish UNESCO" kafedrasi dotsenti
Abdullayeva Mohira Zaxidjanovna*

ZAMONAVIY PSIXOLOGIYA YO'NALISHIDAGI YANGI DINIY HARAKATLAR (SAYNTOLOGIYA MISOLIDA)

Annotatsiya. Mazkur maqola XX asrda shakllangan yangi diniy harakatlardan biri – sayntologiya ta'limotidagi psixologik konsepsiyalarni ilmiy tahlil qiladi. Tadqiqotning asosiy maqsadi sayntologiyaning nazariy asoslari, xususan, dianetika konsepsiyasi, "engramma" nazariyasi va auditing amaliyotining mazmunini ochib berish hamda ularni ilmiy psixologiya va psixoterapiya yo'nalishlari bilan qiyosiy tahlil qilishdan iborat.

Maqolada yangi diniy harakatlarning kelib chiqish omillari ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan ko'rib chiqilib, sayntologiyaning aynan shunday ehtiyojlar negizida shakllangani asoslandi. Shuningdek, sayntologiya ta'limotida ilgari surilgan psixologik tushunchalar ilmiy metodologiya, empirik dalillar va psixologik nazariyalar bilan solishtirilib baholandi.

Maqola xulosasida sayntologiya tizimi diniy va kvazi-psixologik elementlarning sintezi bo'lib, uning psixologik konsepsiyalari ilmiy psixologiya mezonlariga javob bermasligi asoslab berildi.

Kalit so'zlar: dianetika, yangi diniy harakatlar, engramma, auditing, sayntologiya - "scientology", psixoterapiya, ilmiy psixologiya, kognitiv terapiya.

НОВЫЕ РЕЛИГИОЗНЫЕ ДВИЖЕНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ (НА ПРИМЕРЕ САЕНТОЛОГИИ)

Аннотация. Данная статья посвящена научному анализу психологических концепций, содержащихся в учении саентологии – одного из новых религиозных движений, сформировавшихся в XX веке. Основной целью исследования является раскрытие теоретических основ саентологии, в частности концепции дианетики, теории «энграмм» и содержания практики аудита, а также их сравнительный анализ с направлениями научной психологии и психотерапии.

В статье факторы возникновения новых религиозных движений рассматриваются с социально-психологической точки зрения, а также обосновывается, что саентология сформировалась именно на основе подобных потребностей. Кроме того, психологические понятия, выдвигаемые в учении саентологии, оцениваются посредством сопоставления с научной методологией, эмпирическими данными и психологическими теориями.

В заключении статьи обосновывается, что система саентологии представляет собой синтез религиозных и квазипсихологических элементов, а её психологические концепции не соответствуют критериям научной психологии.

Ключевые слова: дианетика, новые религиозные движения, энграмма, аудитация, саентология («scientology»), психотерапия, научная психология, когнитивная терапия.

NEW RELIGIOUS MOVEMENTS WITH A PSYCHOLOGICAL ORIENTATION: THE CASE OF SCIENTOLOGY

Abstract. This article provides a scientific analysis of the psychological concepts contained in Scientology, one of the new religious movements that emerged in the twentieth century. The main objective of the study is to reveal the theoretical foundations of Scientology, particularly the concept of Dianetics, the theory of "engrams," and the nature of the auditing practice, as well as to conduct a comparative analysis of these concepts with the approaches of scientific psychology and psychotherapy.

The article examines the factors behind the emergence of new religious movements from a socio-psychological perspective and substantiates that Scientology was formed on the basis of such needs. In

addition, the psychological concepts advanced within Scientology are evaluated through comparison with scientific methodology, empirical evidence, and psychological theories.

The article concludes that the Scientology system represents a synthesis of religious and quasi-psychological elements and demonstrates that its psychological concepts do not meet the criteria of scientific psychology.

Keywords: Dianetics, new religious movements, engram, auditing, Scientology, psychotherapy, scientific psychology, cognitive therapy.

Kirish. XX asrning ikkinchi yarmi va XXI asr boshlarida global ijtimoiy-madaniy transformatsiyalar natijasida yangi diniy harakatlarning (YDH) sezilarli darajada ko'payishi kuzatildi [11, p. 705–710; 20, p. 40–55]. Sekulyarizatsiya jarayonlari, an'anaviy diniy institutlarning ijtimoiy ta'sirining kamayishi hamda individualizmning kuchayishi natijasida insonlarning ma'naviy va psixologik ehtiyojlari yangi shakllarda namoyon bo'la boshladi [11, p. 708–712]. Shu jarayonda turli xil diniy va kvazi-diniy tizimlar, jumladan, psixologik elementlarga asoslangan ta'limotlar vujudga keldi.

Ushbu maqolaning maqsadi - sayntologiya ta'limotidagi psixologik konsepsiyalarni tizimli ravishda o'rganish, ularni ilmiy psixoterapiya yo'nalishlari bilan qiyoslash va ularning ilmiy asoslanganlik darajasini aniqlashdan iborat.

Yangi diniy harakatlar ko'pincha insonning ekzistensial muammolari – hayot ma'nosi, shaxsiy inqirozlar, stress va identifikatsiya masalalariga yechim taklif etuvchi tizim sifatida shakllanadi [11, p. 710–715]. Ular nafaqat diniy, balki psixologik funksiyalarni ham bajarishga intiladi. Ayniqsa, hozirgi jamiyatda psixologik muammolarning keng tarqalganligi va professional psixologik yordamga ehtiyojning ortishi bu kabi harakatlarning ommalashuviga zamin yaratmoqda.

Shunday harakatlardan biri – sayntologiya bo'lib, u XX asr o'rtalarida L. Ron Hubbard tomonidan ishlab chiqilgan va dastlab "dianetika" nomi ostida inson ruhiy muammolarini hal etishga qaratilgan psixologik metod sifatida taqdim etilgan [15, p. 1–25]. Keyinchalik ushbu konsepsiya kengaytirilib, mustaqil diniy-falsafiy tizimga aylantirildi. Sayntologiya ta'limotiga ko'ra, insonning ruhiy va psixologik muammolari maxsus amaliyotlar yordamida bartaraf etilishi hamda shaxs yuqori ong darajasiga erishishi mumkin. Ushbu tizimning asosiy amaliyoti auditing bo'lib, uning jarayonida E-meter qurilmasidan foydalaniladi. Sayntologiya vakillari mazkur qurilmani insonning ruhiy holatini aniqlashga yordam beruvchi vosita sifatida talqin qiladilar [8, p. 150–165; 15, p. 110–125].

Biroq ilmiy psixologiya va psixiatriya nuqtayi nazaridan baholanganda, sayntologiyada ilgari surilgan ko'plab konsepsiyalar, jumladan, "engramma", "reaktiv ong" va auditing kabi tushunchalar ilmiy jihatdan yetarlicha asoslanmagan hamda ularning samaradorligi ishonchli empirik tadqiqotlar bilan tasdiqlanmagan deb baholanadi [4, p. 220–235; 23, p. 1–10]. Bu esa sayntologiyaning psixologik tizim sifatidagi ishonchligini shubha ostiga qo'yadi. Bu esa ilmiy asoslanmagan metodlarning inson ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatish ehtimolini oshiradi. Shu sababli, sayntologiya ta'limotini ilmiy psixologiya mezonlari asosida tanqidiy tahlil qilish zarurati yuzaga keladi.

Metodologiya. Tadqiqot metodologiyasi sifatida qiyosiy tahlil, kontseptual tahlil va ilmiy adabiyotlarni tanqidiy o'rganish usullaridan foydalanildi. Bu yondashuv sayntologiya ta'limotining nazariy va amaliy jihatlarini chuqur va xolis baholash imkonini beradi.

Muhokama va natijalar. Sayntologiyaning dastlabki g'oyaviy ildizlari XIX asrga borib taqalsa-da, mazkur harakatlar o'zining to'laqonli institutsional va kontseptual shakliga asosan XX asrning o'rtalarida, xususan, 1950–1970-yillar oralig'ida ega bo'ldi. Aynan shu davr ijtimoiy-madaniy beqarorlik, urushdan keyingi psixologik travmalar, sekulyarizatsiya jarayonlarining kuchayishi hamda individualizmning ortishi bilan xarakterlanadi. Natijada jamiyatda an'anaviy diniy tizimlar bilan to'liq qondirilmagan ma'naviy va psixologik ehtiyojlar yuzaga keldi.

Mazkur ehtiyojlar yangi diniy harakatlarning paydo bo'lishi uchun qulay sharoit yaratdi. Ular insonning ichki inqirozlari, shaxsiy rivojlanish istagi va hayot ma'nosini izlash ehtiyojlariga javob beruvchi alternativ tizim sifatida shakllandi. Ayniqsa, psixologiya fanining rivojlanishi va inson ongiga bo'lgan qiziqishning ortishi natijasida diniy va psixologik elementlarni uyg'unlashtirgan ta'limotlar keng tarqala boshladi.

Shu tarixiy va ijtimoiy kontekstda sayntologiya vujudga kelgan bo'lib, u yangi diniy harakatlarning tipik namunasi sifatida namoyon bo'ladi. Uning o'ziga xosligi shundaki, u dastlab diniy tizim emas, balki psixologik metod sifatida – dianetika shaklida paydo bo'lgan va keyinchalik diniy-ideologik tizimga aylangan. Bu esa sayntologiyani yangi diniy harakatlar evolyutsiyasida alohida o'rin egallovchi, psixologiya va din o'rtasidagi chegarada shakllangan yo'nalishga olib keldi.

Biroq ilmiy psixologiya va psixiatriya nuqtayi nazaridan qaralganda, sayntologiyada ilgari surilgan ko'plab konsepsiyalar, jumladan, "engramma", "reaktiv ong" va auditing kabi tushunchalar ilmiy jihatdan yetarli empirik asosga ega emas hamda ularning samaradorligi ilmiy adabiyotlarda tasdiqlanmagan deb baholanadi [4, p. 220–235; 20, p. 5–12].

Sayntologiya ta'limotining shakllanishi bevosita dianetika konsepsiyasi bilan bog'liq bo'lib, u XX asr o'rtalarida amerikalik yozuvchi Lafayette Ronald Hubbard tomonidan ishlab chiqilgan. Terminologik jihatdan "dianetika" atamasi yunoncha *δία* ("orqali") va *νόος* ("aql") so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, u "aql orqali ta'sir qilish" yoki "aqlni boshqarish" ma'nosini anglatadi. Ta'limot tarafdorlari uni "aqlning tanaga ta'siri haqidagi ilm" sifatida izohlaydilar. Biroq ilmiy hamjamiyat dianetikani psevdoilmiy konsepsiya sifatida baholaydi, chunki uning asosiy g'oyalari empirik tekshiruvdan o'tmagan va ilmiy metodologiya talablariga javob bermaydi [4, p. 12–25; 16, c. 45–52]. Dianetikaning asosiy amaliy elementi auditing deb nomlangan metod hisoblanadi [15]. Bu jarayonda maxsus tayyorgarlikka ega bo'lmagan shaxs – auditor yordamida individ o'tmishdagi travmatik voqealarni qayta eslash va bir necha bor takroriy ravishda boshdan kechirishga undaladi. Ta'limotga ko'ra, bunday takroriy rekonstruksiya natijasida engrammalar o'z ta'sirini yo'qotadi va inson psixikasi "tozalanadi". Ushbu jarayonning yakuniy natijasi sifatida "klir" holatiga erishish [15, 21] ko'zda tutiladi, ya'ni individ barcha travmatik yozuvlardan xoli bo'lgan optimal psixologik holatga yetadi, deb hisoblanadi. Biroq ushbu konsepsiya ilmiy jihatdan tasdiqlanmagan bo'lib, eksperimental tadqiqotlar bilan qo'llab-quvvatlanmagan [4, 21].

Dianetikaning markaziy g'oyasi shundan iboratki, insonning barcha psixologik muammolari va ko'plab jismoniy kasalliklari o'tmishda boshdan kechirilgan travmatik tajribalar bilan bog'liq bo'lib, ular ongning maxsus qismida saqlanadi. Ushbu yondashuv keyinchalik sayntologiya ta'limotining asosiy nazariy poydevoriga aylangan.

Rasmiy biografik ma'lumotlarga ko'ra, 1923- yilda, hali o'n ikki yoshida bo'lgan Hubbard AQSh Harbiy-dengiz kuchlari ofitseri, Sigmund Freyd bilan yozishmalar olib borgan va o'zini uning g'oyaviy izdoshi sifatida ko'rsatgan Jozef Tompson bilan uchrashgan [8, p. 30–35]. Hubbard tarafdorlarining ta'kidlashicha, aynan shu davrda u psixoanalitik qarashlar, xususan, inson ongining chuqur qatlamlari va ongsiz jarayonlar haqidagi tasavvurlar bilan tanishgan. Bu holat keyinchalik dianetika doirasida ilgari surilgan "reaktiv aql" va yashirin xotiralar haqidagi g'oyalar shakllanishiga bilvosita ta'sir ko'rsatgan deb talqin qilinadi. Shu bilan birga, ushbu ta'sir ilmiy psixoanalizning bevosita davomchisi sifatida emas, balki uning soddalashtirilgan va qayta talqin qilingan shakli sifatida namoyon bo'ladi.

Hubbardning keyingi faoliyatida Sharqiy va Janubi-Sharqiy Osiyoga qilgan sayohatlari ham muhim o'rin tutadi. U 1927–1929 yillarda turli hududlarda bo'lib, mahalliy diniy-amaliy tizimlar, jumladan, ruhlar bilan muloqot, onga ta'sir ko'rsatish va mistik tajribalar bilan tanishgan [8, pp. 25–30]. Mazkur tajribalar keyinchalik sayntologiya ta'limotida uchraydigan metafizik va ruhiy elementlarning shakllanishiga zamin yaratgan deb qaraladi. Bu esa dianetika va sayntologiyaning nafaqat psixologik, balki ezoterik va kvazi-diniy komponentlarni ham o'zida mujassam etganligini ko'rsatadi.

1930- yilda Hubbardning George Washington Universitetiga o'qishga kirishi uning ilmiy yo'nalishga qiziqishini ko'rsatadi, biroq u oliy ta'limni yakunlamagan. Shu davrda u turli eksperimental izlanishlar olib borganini ta'kidlaydi, jumladan, tovush to'lqinlarini vizuallashtirish bilan bog'liq tajribalar orqali umumiy qonuniyatlarni aniqlashga uringan. Biroq ushbu faoliyatlar tizimli ilmiy tadqiqot darajasiga yetmagan.

Hubbardning 1933- yilda Puerto-Rikoga qilgan safarida mahalliy e'tiqod tizimlari, xususan, "spiritizm" va "vudu" amaliyotlari bilan tanishgani haqidagi ma'lumotlar ham uning keyingi qarashlariga ta'sir ko'rsatgan omillar qatoriga kiradi [8, p. 45–50]. Ushbu tajribalar inson ongiga tashqi va "ko'rinmas" kuchlar ta'siri haqidagi tasavvurlarni mustahkamlagan bo'lishi mumkin.

Xususan, Freyd psixoanalizida ishlab chiqilgan tushunchalar murakkab klinik kuzatuvlar va nazariy tizimga asoslangan bo'lsa, Hubbard tomonidan ilgari surilgan g'oyalar soddalashtirilgan, qayta talqin qilingan. Shu sababli dianetika va uning asosida shakllangan sayntologiya psixologik terminologiyadan foydalansa-da, ularni ilmiy psixologiya doirasiga kiritilmaydi [4, 20].

Dianetikaning shakllanishi 1940-yillarning oxirida boshlanib, 1950 -yilda Hubbardning "Dianetics: The Modern Science of Mental Health" [15, p. 60–75] asari nashr etilishi bilan keng ommalashdi. Mazkur asar qisqa vaqt ichida keng auditoriyaga tarqalib, dianetika harakatining tez sur'atlarda rivojlanishiga olib keldi. AQSh hududida ko'plab dianetika markazlari tashkil etilib, treninglar va ommaviy ma'ruzalar orqali ushbu ta'limot targ'ib qilindi [11, 9]. Bu jarayon yangi diniy harakatlarga xos bo'lgan tez institutsionallashuv va ommaviylashuv mexanizmlarini yaqqol namoyon etdi.

Shu bilan birga, dianetika va uning asosida shakllangan sayntologiya ta'limotini ilmiy adabiyotlarda ushbu konsepsiyaning empirik asosga ega emasligi, metodologik jihatdan zaifligi va eksperimental tekshiruvlardan o'tmaganligi ta'kidlanadi [4]. Ayniqsa, inson psixikasining murakkab mexanizmlarini

soddalashtirilgan model orqali izohlash hamda psixosomatik kasalliklarni yagona sabab – engrammalar bilan bog‘lash ham ilmda tasdiq‘ini topmagan. Dianetika konsepsiyasi paydo bo‘lgan davrdanoq ilmiy hamjamiyat tomonidan tanqidiy qarshi olindi va fan sifatida qabul qilinmadi. Yetakchi professional tashkilotlar, jumladan, Amerika Tibbiyot Assotsiatsiyasi hamda Amerika Psixiatriya Assotsiatsiyasi Hubbard tomonidan ilgari surilgan g‘oyalarini tibbiy-psixologik amaliyotga tatbiq etish uchun asosli deb topmagan. Ayniqsa, dianetika metodlarining eksperimental tekshiruvlardan o‘tmagani, nazariy tushunchalarining aniq operatsion ta‘riflarga ega emasligi hamda ilmiy falsifikatsiya mezonlariga javob bermasligi uning asosiy zaif tomonlari sifatida ko‘rsatib o‘tilgan [4, 20]. Shu boisdan ilmiy doiralarda dianetika ehtiyotkorlik bilan baholanishi lozim bo‘lgan, ilmiy asosdan yiroq konsepsiya sifatida qaralgan. Mazkur tanqidlar faqat institutsional darajada emas, balki individual olimlar tomonidan ham ilgari surilgan. Jumladan, nemis faylasufi va psixologi Erich Fromm 1950 yilda e‘lon qilingan taqrizida Hubbarding asarini inson haqidagi ilmga qo‘shilgan jiddiy hissa sifatida baholab bo‘lmazligini ta‘kidlab, unda inson psixikasi haddan tashqari soddalashtirilganini qayd etgan [4, p. 15–18]. Frommning fikricha, dianetika psixoanalitik an‘anaga zid bo‘lib, inson ongining murakkabligini yetarli darajada hisobga olmaydi. Shuningdek, zamonaviy skeptik tafakkur vakillari, xususan, Robert Todd Carroll, dianetikani soxta fanning klassik namunasi sifatida baholab, unda ilmiy tadqiqot uchun zarur bo‘lgan asosiy komponent – empirik dalillarning mavjud emasligini alohida ta‘kidlaydi. Uning fikricha, dianetika ko‘proq shaxsiy guvohliklar va subyektiv tajribalarga tayangan bo‘lib, nazoratli ilmiy tekshiruvlar bilan tasdiqlanmagan.

Biroq dianetika tarafdorlari ushbu tanqidlarga qarshi turli dalillarni ilgari suradilar. Ular dianetikani “amaliy fan” sifatida talqin qilib, uning samaradorligini ko‘plab shaxsiy tajribalar va ijobiy natijalar bilan asoslashga harakat qiladilar [13, 14]. Shuningdek, ilmiy hamjamiyatning salbiy munosabatini manfaatlar to‘qnashuvi, xususan, psixiatriya va farmatsevtika sohalarining iqtisodiy manfaatlari bilan izohlashga urinadilar [10, 20]. Shu bilan birga, “klir” holatiga erishganlik haqidagi subyektiv guvohliklar metodning samaradorligining asosiy dalili sifatida keltiriladi. Biroq ilmiy metodologiya nuqtayi nazaridan bunday guvohliklar obyektiv va tekshiriladigan dalil sifatida qabul qilinmaydi [4].

Ilmiy hamjamiyat tomonidan keskin tanqid qilinishi va tan olinmasligi sharoitida Hubbard o‘z ta‘limotini yangi yo‘nalishda rivojlantirdi. Natijada dianetika konsepsiyasi diniy elementlar bilan boyitilib, sayntologiya ta‘limotiga aylantirildi. Ushbu transformatsiya jarayonida Hubbard o‘z tizimini nafaqat psixologik, balki ruhiy va metafizik asosga ega bo‘lgan, kengroq ko‘lamdagi “ilmiy-diniy” ta‘limot sifatida taqdim etdi [8, 11]. Boshqacha aytganda, dianetikaning ilmiy doirada qabul qilinmaganligi sayntologiyaning shakllanishiga turtki bo‘lgan muhim omillardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Dianetika konsepsiyasining rivojlanishi mantiqiy davom sifatida sayntologiya ta‘limotining shakllanishiga olib keldi. “Sayntologiya” atamasi L.Ron Hubbard tomonidan lotincha *scio* (“bilish”) va yunoncha *logos* (“ta‘limot”) so‘zlari asosida yaratilgan bo‘lib, “bilish haqidagi bilim” ma‘nosini anglatadi [8, p. 95–100]. Ushbu tushuncha ilk bor 1938- yilda yozilgan, ammo nashr etilmagan “Ekskalibur” qo‘lyozmasida uchraydi, unda Hubbard hayotning mohiyati va inson mavjudligining asosiy tamoyillarini izohlashga urinadi. Keyinchalik u ushbu nazariy qarashlarni amaliy yo‘nalishda tadbiq etib, dianetikani ishlab chiqdi. Mazkur jarayon sayntologiyaning shakllanishida oraliq bosqich vazifasini bajargan.

1950-yillardan boshlab dianetika doirasidagi izlanishlar kengayib, faqat psixologik jarayonlar bilan cheklanib qolmay, balki ruhiy va metafizik tushunchalarni ham o‘z ichiga ola boshladi [8, 9]. Xususan, insonni faqat biologik va psixik mavjudot emas, balki boqiy ruh – “thetan” sifatida talqin qilish sayntologiyaning markaziy g‘oyasiga aylandi. Shu davrda “eksteriorizatsiya”, ya‘ni ruhning tanadan ajralishi mumkinligi haqidagi qarashlar ilgari surildi va bu ta‘limotga diniy xarakter berdi [8, 11]. Natijada sayntologiya psixologik metodlardan kelib chiqqan bo‘lsa-da, asta-sekin mustaqil diniy tizim sifatida shakllandi.

Hubbard keyingi yillarda ushbu ta‘limotni kengaytirib, uni tizimli doktrinaga aylantirdi va o‘z g‘oyalarini ko‘plab ma‘ruzalar, kitoblar hamda amaliy qo‘llanmalar orqali tarqatdi. Sayntologiya tez orada institutsionallashib, turli mamlakatlarda tashkilotlar va markazlar shaklida rivojlandi [8, 9, 11]. Ta‘limot doirasida insonning ruhiy rivojlanishi, o‘z-o‘zini anglash va “ruhiy erkinlik”ka erishish asosiy maqsad sifatida ilgari surildi. Shu bilan birga, sayntologiya o‘zini tajriba orqali tekshirilishi mumkin bo‘lgan tizim sifatida taqdim etib, an‘anaviy diniy dogmalardan farq qilishga urindi [8, 11].

Sayntologiya ta‘limoti dianetikadan keyingi bosqichda, insonni faqat psixologik emas, balki ruhiy mavjudot sifatida talqin qiluvchi konseptual tizimga aylandi. Ushbu ta‘limotning markazida insonning asl mohiyati “thetan” tushunchasi orqali izohlanadi [8, 9]. “Thetan” – bu boqiy ruhiy mavjudot bo‘lib, u tanadan va aql jarayonlaridan mustaqil holda mavjud deb qaraladi. Sayntologiyaga ko‘ra, inson bir martalik biologik mavjudot emas, balki ko‘p marotaba yashagan va kelajakda ham yashashda davom etadigan ruhiy

mavjudlikdir. Shu jihatdan ta'limot inson imkoniyatlarini cheksiz deb hisoblaydi va uning rivojlanishini ruhiy darajalar orqali izohlaydi [8, 11].

Sayntologiyada inson faoliyati va mavjudligi "dinamikalar" deb ataluvchi sakkiz bosqichli model orqali tushuntiriladi [8, p. 125–140]. Ushbu modelga ko'ra, har bir individ yashab qolishga intilish impulsiga ega bo'lib, u bosqichma-bosqich kengayib boradi. Birinchi dinamika individning o'zini saqlashga qaratilgan bo'lsa, ikkinchi dinamika jinsiylik va oila orqali davomiylikni anglatadi. Uchinchi va to'rtinchi dinamikalar mos ravishda guruh va butun insoniyat darajasidagi mavjudlikni ifodalaydi. Beshinchi va oltinchi dinamikalar tirik tabiat hamda fizik koinot bilan bog'liq bo'lsa, yettinchi dinamika ruhiy mavjudotlar sohasini qamrab oladi. Eng yuqori – sakkizinchi dinamika esa cheksizlik yoki Oliy Zot bilan bog'liq bo'lib, insonning eng yuqori ruhiy anglash darajasini ifodalaydi. Ushbu ierarxik modelda insonning rivojlanishi pastki dinamikalardan yuqoriga tomon kengayish orqali tushuntiriladi va yakuniy maqsad sifatida Oliy Zotni anglash konsepsiyasi ilgari suriladi.

Mazkur ruhiy rivojlanish jarayoni sayntologiyada "Ko'prik" (Bridge) metaforasi orqali ifodalanadi. "To'liq erkinlikka eltuvchi Ko'prik" deb ataluvchi tizim insonning mavjud holatidan boshlab yuqori ruhiy darajalarga erishish yo'lini bosqichma-bosqich tavsiflaydi. Ushbu jarayon maxsus treninglar va auditing amaliyotlari orqali amalga oshiriladi va u individuallikdan universal ong darajasiga ko'tarilish sifatida talqin etiladi [8, 11]. Ko'prik konsepsiyasi diniy-falsafiy an'analardagi "ma'rifat sari yo'l" g'oyasiga o'xshash bo'lib, sayntologiyada u aniq bosqichlarga ajratilgan tizimli yo'l sifatida taqdim etiladi.

Mazkur ikki uchburchak modeli o'zaro solishtirilganda, ularning konseptual asoslari va funksional yo'nalishlari o'rtasida sezilarli farqlar mavjudligi kuzatiladi. ARO uchburchagi asosan interpersonal munosabatlar va kommunikativ jarayonlarni izohlashga yo'naltirilgan bo'lib, u affinitet, reallik va muloqot o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni psixologik mexanizm sifatida talqin qiladi. Biroq ushbu modelning ilmiy psixologiya nuqtayi nazaridan empirik asoslari yetarli darajada isbotlanmagan bo'lib, uning universal qonuniyat sifatida qabul qilinishi shubha ostida qoladi.

ZOK uchburchagi esa inson faoliyatini boshqarish, mas'uliyatni taqsimlash va nazorat mexanizmlarini ruhiy-axloqiy kategoriya sifatida izohlaydi. Ushbu yondashuv ko'proq normativ xarakterga ega bo'lib, ilmiy psixologiyada qo'llaniladigan operatsion va o'lchanadigan tushunchalardan sezilarli darajada farq qiladi.

Bu modellarning qiyosiy tahlili shuni ko'rsatadiki, har ikkala model ham murakkab psixologik va ijtimoiy jarayonlarni soddalashtirilgan uch elementli sxemalar orqali izohlashga intiladi. Biroq bunday reduksion yondashuv murakkab inson xulq-atvori va kognitiv jarayonlarni to'liq tushuntirish uchun yetarli emasligi sababli, ularning ilmiy validligi cheklangan deb baholanishi mumkin.

Sayntologiya o'zini diniy tizim sifatida ham asoslashga intilib, uch asosiy mezonni qamrab olishini ta'kidlaydi: oliy haqiqatga ishonch, ushbu haqiqatga erishishga qaratilgan amaliyotlar va e'tiqod qiluvchilar jamoasi mavjudligi. Ushbu kontekstda "tetan", dinamikalar tizimi va Oliy Zot tushunchasi metafizik asosni tashkil etsa, auditing va treninglar diniy-amaliy faoliyat sifatida talqin etiladi. Shu bilan birga, sayntologiya an'anaviy diniy tizimlardan farqli ravishda o'zini tajriba orqali tekshiriladigan tizim sifatida ko'rsatadi va individual tajribani haqiqat mezonni sifatida ilgari suradi.

Shu tariqa sayntologiya insonni ruhiy mavjudot sifatida talqin qiluvchi, uning rivojlanishini bosqichli va tizimli jarayon sifatida tushuntiruvchi hamda yakuniy maqsad sifatida yuqori ruhiy mukammallik holatiga erishishni belgilovchi murakkab diniy-psixologik konsepsiya sifatida namoyon bo'ladi. Biroq ushbu modelning asosiy tushunchalari va mexanizmlari ilmiy psixologiya nuqtayi nazaridan empirik asosga ega emasligi sababli, ularning haqiqiyiligi ilmiy diskursda bahsli bo'lib qolmoqda [4; 16].

Sayntologiya ta'limotida ilgari surilgan ruh, inson tabiati va oliy haqiqat haqidagi qarashlar nafaqat ilmiy psixologiya bilan, balki an'anaviy monoteistik dinlar bilan ham sezilarli darajada zid keladi [10; 11]. Ushbu ziddiyatlar, avvalo, insonning ontologik mohiyati, najot tushunchasi hamda Oliy Zot bilan munosabatni talqin qilishda yaqqol namoyon bo'ladi. Uning asosiy tushunchalari – "tetan", ko'p marotabalik hayot, dinamikalar tizimi va bosqichli ruhiy rivojlanish modeli – monoteistik dinlarning asosiy teologik qarashlariga zid bo'lib, diniy nuqtayi nazardan muqobil interpretatsiya sifatida baholanadi.

Bundan tashqari, sayntologiyada ilgari surilgan "dinamikalar" tizimi, ayniqsa, sakkizinchi dinamika orqali Oliy Zotni anglash g'oyasi – monoteistik dinlardagi ilohiylik tushunchasidan sezilarli darajada farq qiladi. Xristianlik va islomda Xudo mutlaq va transsendent mavjudot sifatida talqin etilsa, sayntologiyada Oliy Zot tushunchasi nisbatan mavhum va individning ruhiy rivojlanish darajasi bilan bog'liq holda izohlanadi. Bu esa ilohiylikni subyektiv tajribaga yaqinlashtirib, uni an'anaviy teologik konsepsiyalardan farqlaydi [8, 9, 11].

Sayntologiyadagi sakkiz dinamika modeli inson faoliyatini "yashab qolishga intilish" asosida ierarxik tarzda tasniflashga urinadi. Ushbu modelda individual, ijtimoiy, biologik, kosmik va metafizik darajalar yagona tizimga birlashtirilgan. Ilmiy psixologiyada esa inson motivatsiyasi ko'p omilli va murakkab tizim

sifatida o'rganiladi. Masalan, motivatsion nazariyalar inson ehtiyojlarini biologik, psixologik va ijtimoiy komponentlar orqali tushuntiradi, biroq ularni qat'iy ierarxik va universal shaklda umumlashtirishdan ehtiyot bo'ladi. Sayntologiyadagi dinamikalar esa nazariy jihatdan umumlashtirilgan bo'lib, ularning mavjudligini yoki funksional ahamiyatini eksperimental ravishda tekshirish imkoni mavjud emas. Ayniqsa, yettinchi va sakkizinchi dinamika – ruhiy mavjudotlar va Oliy Zot bilan bog'liq darajalar – ilmiy psixologiya doirasidan tashqarida bo'lib, ular metafizik faraz sifatida qoladi [8, p. 150–160].

Sayntologiyaning markaziy elementlaridan biri bo'lgan “Ko'prik” modeli insonning past darajadagi ong holatidan yuqori “ruhiy erkinlik” darajasiga bosqichma-bosqich ko'tarilishini nazarda tutadi. Ushbu model rivojlanishni qat'iy chiziqli va standartlashtirilgan jarayon sifatida talqin qiladi. Holbuki, ilmiy psixologiyada shaxs rivojlanishi individual, kontekstual va ko'p yo'nalishli jarayon sifatida qaraladi [12, p. 50–65]. Ilmiy psixoterapiya yo'nalishlari, xususan, kognitiv-xulq-atvor terapiyasi yoki gumanistik yondashuvlar, inson rivojlanishini universal bosqichlar orqali emas, balki individual tajriba, ijtimoiy muhit va biologik omillar o'zaro ta'siri orqali tushuntiradi. “Ko'prik” modelida esa rivojlanish texnik jarayon sifatida ko'rsatiladi va u maxsus amaliyotlar orqali kafolatlangan natija berishi mumkin, degan faraz ilgari suriladi. Bunday deterministik yondashuv ilmiy psixologiyada qo'llab-quvvatlanmaydi, chunki inson psixikasi bunday soddalashtirilgan va universal sxemaga sig'maydi.

ARO uchburchagi (affinitet, reallik, muloqot) sayntologiyada insonlar o'rtasidagi o'zaro tushunishni izohlovchi asosiy model sifatida taqdim etiladi. Ushbu modelga ko'ra, emotsional yaqinlik, kelishuv va kommunikatsiya o'zaro bog'liq bo'lib, ulardan birining o'zgarishi qolganlariga ham ta'sir qiladi. Ilmiy psixologiyada kommunikatsiya va ijtimoiy munosabatlar ko'p komponentli tizim sifatida o'rganiladi va ular kognitiv, emotsional, madaniy hamda situatsion omillar bilan izohlanadi. ARO modeli esa ushbu murakkab jarayonlarni uch elementga qisqartirib, ularning o'zaro ta'sirini haddan tashqari soddalashtiradi. Bundan tashqari, ushbu modelning amaliy samaradorligi yoki universalligi ilmiy tadqiqotlar orqali tasdiqlanmagan.

Sayntologiyada ilgari surilgan psixologik modellarning asosiy muammosi ularning ilmiy mezonlarga mos kelmasligidir. Ular:

- aniq operatsion ta'riflarga ega emas;
- empirik tekshiruvdan o'tmagan;
- falsifikatsiya qilish imkoniyatidan mahrum;
- murakkab psixologik jarayonlarni haddan tashqari soddalashtiradi.

Shu sababli ushbu modellardan ilmiy psixologiya doirasida foydalanish mumkin emas. Ular ko'proq konseptual-metforik yoki ideologik xarakterga ega bo'lib, inson psixikasini ilmiy asosda tushuntirishdan ko'ra, muayyan e'tiqod tizimini mustahkamlashga xizmat qiladi. Natijada sayntologiyaning psixologik konsepsiyalari ilmiy nazariya sifatida emas, balki soxta psixologik konstruksiyalar sifatida baholanadi.

Sayntologiya ta'limotida markaziy amaliy mexanizm sifatida qo'llaniladigan auditing jarayoni ko'pincha tashqi ko'rinishda psixologik terapiya shakliga o'xshashligi sababli ilmiy psixoterapiya bilan qiyoslanadi. Ayniqsa, undagi savol-javob asosidagi muloqot, o'tmish tajribalarini qayta eslash va emotsional reaksiyalarni qayta ishlash kabi elementlar uni psixoanaliz, katartik terapiyalar yoki mijozga yo'naltirilgan maslahat usullari bilan yuzaki o'xshash ko'rsatadi. Ammo ilmiy tahlil, auditing ushbu metodlarning hech biri bilan mazmunan mos kelmasligini ko'rsatadi.

Sayntologiyaning auditingning nazariyasi metafizik tushunchalarga, xususan, “engramma”, “reaktiv ong” va “tetan” konsepsiyalariga tayanadi. Ilmiy psixoterapiyada esa har qanday metod aniq nazariy model, empirik tadqiqotlar va klinik sinovlar bilan asoslanadi. Auditingda esa muammolarni tushuntirish va “davolash” mexanizmi ilmiy verifikatsiyadan o'tmagan tushunchalarga asoslangan bo'lib, ularni obyektiv tarzda tekshirish imkoniyati mavjud emas [4, 21].

Auditing jarayoniga psixologik yondashuv bilan o'rganilsa quyidagilar kelib chiqadi: unda travmatik xotiralarni qayta-qayta eslatish orqali ularning ta'sirini kamaytirish g'oyasi ilgari suriladi. Bu jihat psixologiyada travma bilan ishlash ancha murakkab va ehtiyotkorlikni talab qiluvchi jarayon sifatida qaraladi. Hozirgi ilmiy psixoterapiya travmatik xotiralarni qayta ishlashda bosqichma-bosqich yondashuv, xavfsiz muhit yaratish va nevropsixologik mexanizmlarni hisobga olishni talab qiladi. Auditingda esa ushbu jarayon standartlashtirilmagan va individual psixologik xavfsizlikni ta'minlash mexanizmlari yetarli darajada ishlab chiqilmagan. Natijada, travmani takroriy eslatish uning qayta integratsiyasiga emas, balki ba'zi hollarda desensitizatsiya yoki emotsional befarqlik holatiga olib kelishi mumkin [13, p. 140–150]. Bu esa insonning xotalariga tanqidiy munosabatini susaytirib, muammolarni konstruktiv hal qilish o'rniga ularga moslashib qolish xavfini yuzaga keltiradi. Auditing L. Ron Hubbard tomonidan Dianetika va Sayntologiya ta'limoti doirasida ishlab chiqilgan amaliy metod hisoblanadi. Ushbu jarayon maxsus tayyorgarlikdan o'tgan shaxs – “auditor” tomonidan olib boriladi, auditor sessiya davomida individ bilan savol-javob shaklida ishlaydi va uni o'tmish tajribalarini qayta eslash jarayonida yo'naltiradi.

Auditingni Carl Rogers tomonidan ishlab chiqilgan mijozga yo‘naltirilgan terapiya bilan solishtirish ham keng tarqalgan, biroq bu qiyos ham yuzaki xarakterga ega [5, p. 95–110]. Carl Rogers tomonidan ishlab chiqilgan yondashuvda terapevt empatiya, shartsiz qabul va samimiylik orqali mijozning ichki resurslarini faollashtirishga yordam beradi. Ushbu jarayonda mijoz mustaqil ravishda o‘z muammosini anglab, o‘zgarishga erishadi. Auditingda esa jarayon qat’iy skript asosida olib boriladi va auditor faol ravishda yo‘naltiruvchi rol ni bajaradi. Bu esa mijozning erkin refleksiyasi va ichki anglash jarayonini cheklaydi hamda uni ma’lum doktrinal talqinlar doirasiga yo‘naltiradi.

Bundan tashqari, auditingda qo‘llaniladigan texnik vositalar, xususan, E-meter qurilmasi, psixologik diagnostika vositasi sifatida talqin qilinadi [15]. Ilmiy psixologiyada esa har qanday diagnostik usul validlik va ishonchlilik mezonlari asosida baholanadi. E-meterning esa asosan galvanik teri reaksiyasidagi o‘zgarishlarni qayd etishi ma’lum bo‘lib [8, 20], u murakkab psixik jarayonlarni aniqlash uchun yetarli ilmiy asosga ega emas deb baholanadi. Shunga qaramay, u auditing jarayonida “ruhiy holatni o‘lchash” vositasi sifatida talqin qilinadi, bu esa ilmiy nuqtayi nazardan bahsli hisoblanadi.

Muhim jihatlardan yana biri – auditingning yakuniy maqsadi sifatida ilgari surilgan “Clear” holatidir. Ushbu holat insonning barcha psixologik cheklovlardan xoli bo‘lishini nazarda tutadi. Biroq ilmiy psixologiyada inson psixikasining mutlaq “tozalangan” yoki muammosiz holati mavjud emasligi e’tirof etiladi. Aksincha, psixoterapiyaning maqsadi insonni ideal holatga yetkazish emas, balki uning moslashuvchanligini, stressga chidamliligini va real hayotiy muammolarni hal qilish qobiliyatini rivojlantirishdan iborat. Shu nuqtayi nazardan, “Clear” konsepsiyasi ilmiy asosga ega bo‘lmagan idealizatsiyalangan konstruktsiya sifatida baholanadi.

Auditing jarayoni tashqi jihatdan psixologik terapiyaga o‘xshash ko‘rinishiga qaramay, uning nazariy asoslari, metodologiyasi va amaliy mexanizmlari ilmiy psixoterapiyadan tubdan farq qiladi. U ilmiy tekshiruvlardan o‘tmagan, metafizik tushunchalarga asoslangan va murakkab psixologik jarayonlarni soddalashtiruvchi tizim sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli auditingni ilmiy psixologik metodlar bilan tenglashtirish noto‘g‘ri bo‘lib, uni soxta psixologik amaliyot sifatida baholash ilmiy jihatdan asosli hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot doirasida sayntologiya ta’limotining psixologik konsepsiyalari, uning amaliy mexanizmlari hamda ilmiy psixologiya bilan o‘zaro munosabati kompleks tahlil qilindi. Olingan natijalar bir necha asosiy yo‘nalishlarda umumlashtirilishi mumkin.

Birinchidan, sayntologiya yangi diniy harakat sifatida XX asrning o‘rtalarida shakllangan bo‘lib, uning paydo bo‘lishi ijtimoiy-psixologik omillar – sekulyarizatsiya, shaxsiy inqirozlar va psixologik yordamga bo‘lgan ehtiyoj bilan chambarchas bog‘liq ekanligi aniqlandi [11, p. 705–710]. Ayniqsa, uning dastlab psixologik tizim (dianetika) sifatida paydo bo‘lib, keyinchalik diniy ta’limotga aylangani uning gibril xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi.

Ikkinchidan, dianetika va sayntologiyada ilgari surilgan asosiy tushunchalar – “engramma”, “reaktiv ong”, “tetan” va “Clear” holati – ilmiy psixologiya nuqtayi nazaridan empirik asosga ega emasligi aniqlandi [4, p. 12–25]. Ushbu konsepsiyalar:

- operatsion aniqlikka ega emas;
- eksperimental tekshiruvlardan o‘tmagan;
- ilmiy falsifikatsiya mezonlariga javob bermaydi.

Uchinchidan, sayntologiyadagi asosiy amaliy metod – auditing – ilmiy psixoterapiya bilan qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar shuni ko‘rsatdiki, auditing tashqi ko‘rinishda psixoanaliz, katartik terapiya yoki mijozga yo‘naltirilgan yondashuvlarga o‘xshash bo‘lsa-da, uning:

- nazariy asosi empirik asosi yo‘qligi;
- metodologiyasi standartlashtirilmaganligi;
- xavfsizlik va klinik nazorat mexanizmlari mavjud emasligi;

• travmatik xotiralarni takroriy eslatish jarayoni ba’zi holatlarda emotsional befarqlik yoki muammolarga moslashib qolish holatini yuzaga keltirishi mumkinligi aniqlanib, bu ilmiy psixoterapiya maqsadlariga zid ekanligi ko‘rsatildi [3, p. 120–135; 4, p. 60–75].

To‘rtinchidan, sayntologiyaning nazariy modellari – sakkizta dinamik tizimi, “Ko‘prik” konsepsiyasi hamda ARO va ZOK uchburchaklari – ilmiy psixologiya bilan solishtirildi. Tahlil natijasida ushbu modellarning:

- haddan tashqari soddalashtirilgan;
- empirik dalillarga asoslanmagan;
- metafizik elementlarga tayanadigan tizim ekanligi aniqlandi. Ayniqsa, Oliy Zot va ruhiy darajalar bilan bog‘liq komponentlar ilmiy psixologiya doirasidan tashqarida ekani qayd etildi [4, p. 30–50].

Beshinchidan, sayntologiya ta’limoti xristianlik va islom nuqtayi nazaridan ham tahlil qilindi. Natijalar ushbu ta’limotning:

- inson tabiatiga oid qarashlari;
- najot konsepsiyasi;
- Oliy Zot bilan munosabat talqini an’anaviy monoteistik dinlar bilan mos kelmasligini ko’rsatdi.

Xususan, reinkarnatsiya, “tetan” va insonning o’z kuchi bilan “mukammallikka” erishishi haqidagi g’oyalari diniy aqidalar bilan zid ekanligi aniqlandi [10, p. 220–225; 11, p. 100–110].

Sayntologiya ta’limotining muhim va bahsli jihatlaridan biri uning amaliy faoliyatida kuzatiladigan moliyaviy model hisoblanadi. Tadqiqotlar shuni ko’rsatadiki, sayntologiya doirasidagi asosiy amaliyotlar – xususan, auditing va turli trening dasturlari – bosqichma-bosqich tizim asosida tashkil etilgan bo’lib, ularning aksariyati pullik xarakterga ega. Mazkur tizimda individning yuqori ruhiy darajalarga erishishi ko’pincha ma’lum kurslar va seanslarda ishtirok etish bilan bog’lanadi, bu esa, o’z navbatida, muayyan moliyaviy xarajatlarni talab qiladi.

Ilmiy va sotsiologik tahlillar sayntologiya tizimida “ruhiy rivojlanish” va iqtisodiy investitsiya o’rtasida bilvosita bog’liqlik shakllantirilganini ko’rsatadi. Ya’ni shaxs qanchalik ko’p bosqichlarni bosib o’tsa va tegishli xizmatlar uchun to’lov qilsa, uning “tozalanish” yoki yuqori darajaga erishish imkoniyati shunchalik ortishi haqidagi tasavvurlar ilgari suriladi. Bu holat diniy-amaliy tizimni bozor mexanizmlariga yaqinlashtiradi va uni an’anaviy diniy yoki ilmiy psixoterapevtik tizimlardan farqlaydi. Ilmiy psixologiyada esa terapevtik xizmatlar narxi mutaxassisning malakasi va xizmat xarajatlari bilan belgilanadi, biroq u insonning “ruhiy darajasi” yoki “mukammalligi” bilan bevosita bog’lanmaydi.

Mazkur yondashuv zamonaviy davrda uchraydigan ayrim ilmiy asoslanmagan psixologik va kvazipsixologik amaliyotlar bilan ma’lum o’xshashliklarga ega. So’nggi yillarda turli “self-development”, “coaching” va empirik jihatdan yetarli darajada asoslanmagan psixologik xizmatlar segmentida ham ommalashib bormoqda. Ilmiy adabiyotlarda bunday yondashuvlar samaradorlikni obyektiv tadqiqotlar orqali emas, balki shaxsiy guvohliklar va subyektiv tajribalar orqali asoslashga moyilligi bilan tavsiflanadi [4, 13].

Sayntologiyada ruhiy rivojlanish bosqichlari ketma-ket kurslar va auditing xizmatlari orqali amalga oshiriladi. Tashkilot mazkur xizmatlar uchun olinadigan to’lovlarni tashkiliy va ta’lim xarajatlari bilan izohlasa-da, ayrim tadqiqotchilar bosqichlar bo’ylab xarajatlarning ortib borishini tashkilotning institutsional va moliyaviy modelining muhim elementi sifatida baholaydilar.

Urban Scientologiyani faqat diniy ta’limot sifatida emas, balki murakkab tashkiliy tizim sifatida ham tahlil qiladi. U Scientologyda ruhiy rivojlanishning “Bridge to Total Freedom” (To’liq erkinlikka eltuvchi ko’pri) deb ataluvchi bosqichli tizim orqali amalga oshirilishini ko’rsatadi. Tadqiqotchining qayd etishicha, a’zo yuqoriroq darajalarga erishishi uchun navbatdagi kurslar, treninglar va auditing dasturlaridan o’tishi talab etiladi. Natijada ruhiy rivojlanish jarayoni tashkilot tomonidan taqdim etiladigan xizmatlar tizimi bilan chambarchas bog’lanadi. Urbanning ta’kidlashicha, Scientology o’z faoliyatini an’anaviy diniy tashkilotlardan farqli ravishda keng ko’lamli pullik kurslar va treninglar orqali moliyalashtiradi. Shu sababli tanqidchilar ba’zan tashkilotni “ruhiy rivojlanish bozori”ning bir qismi sifatida tavsiflaydilar. Lewis tadqiqotlarida esa yangi diniy harakatlarning ommalashuv mexanizmlari tahlil qilinadi. Unda Scientology yangi diniy harakatlarning eng institutsionallashtirilgan shakllaridan biri sifatida ko’rsatiladi. Mualliflar Scientologyda ta’lim, ruhiy rivojlanish va tashkiliy tuzilma bir-biri bilan uzviy bog’langanini qayd etadilar. U o’zining kitobida tashkilotning, ayniqsa, bosqichli a’zolik tizimi, maxsus kurslari, auditor tayyorlash dasturlari, yuqori darajalarga o’tish tartiblari kabi jihatlarini tahlil qilinadi. Tadqiqotchi fikricha, bunday model a’zolarining tashkilot bilan uzoq muddatli aloqada bo’lib qolishiga xizmat qiladi [8, pp. 159–180; 9, pp. 523–540].

Sayntologiyadagi bosqichma-bosqich ruhiy rivojlanish modeli hozirgi kundagi “ayrim zamonaviy ta’lim va trening tizimlari”da uchraydigan ko’p darajali xizmat ko’rsatish modeli bilan ma’lum darajada o’xshashlik kasb etadi. Har ikkala holatda ham foydalanuvchiga yuqoriroq bosqichlar yoki paketlardan foydalanish, unga kengroq imkoniyatlar va yuqoriroq natijalar keltirishi bilan bog’lanadi va taqdim etiladi. Biroq ilmiy psixologiya nuqtayi nazaridan xizmat qiymati va uning haqiqiy samaradorligi o’rtasida bevosita bog’liqlik mavjud deb hisoblanmaydi. Metodning samaradorligi uning narxi bilan emas, balki empirik dalillar va amaliy natijalar bilan baholanadi.

Shu bilan birga, sayntologiya bugungi kunda ham global miqyosda faoliyat yuritayotgan yangi diniy harakatlardan biri hisoblanadi. Tashkilot AQSh, Buyuk Britaniya, Avstraliya hamda qator Yevropa davlatlarida institutsional tuzilmalarga ega bo’lib, uning eng yirik markazlaridan biri AQShning Kaliforniya shtatida joylashgan. Biroq turli davlatlarda sayntologiyaga nisbatan munosabat bir xil emas. Masalan, AQSHda Sayntologiya qonuniy faoliyat yuritadi va diniy tashkilot sifatida tan olingan. [23]. Germaniyada esa uzoq yillar davomida davlat xavfsizlik organlari tomonidan kuzatilgan. 1997-yildan boshlab Federal

Konstitutsiyani Himoya Qilish Idorasi (BfV) uni nazorat qilgan, biroq 2026-yilda tashkilotning ta'siri kamaygani sababli alohida monitoring to'xtatilgan biroq, konstitutsiyaga zid faoliyat ehtimoli bo'lsa, kuzatuv davom ettirilishi mumkinligi qayd etilgan [24]. Fransiyada davlat organlari Sayntologiyaga ancha tanqidiy munosabatda bo'lgan va uni bir necha bor sud jarayonlariga tortgan. 2009-yilda Fransiyada Sayntologiyaning Parijdagi ikki markazi va ayrim rahbarlari “uyushgan firibgarlik” (organized fraud) bo'yicha aybdor deb topilgan va katta miqdorda jarimaga tortilgan. Fransiya sudlari tashkilotni butunlay taqiqlamagan, lekin moliyaviy faoliyat va a'zolar bilan ishlash usullariga oid da'volarni ko'rib chiqqan [25]. Shunga qaramay, sayntologiyani siyosiy oppozitsion harakat sifatida emas, balki yangi diniy harakat sifatida baholash maqsadga muvofiqdir. Tashkilot atrofidagi bahs-munozaralar asosan uning diniy maqomi, moliyaviy faoliyati va psixologik amaliyotlari bilan bog'liq bo'lib qolmoqda.

Sayntologiyaning ommalashuviga ta'sir ko'rsatgan omillardan biri uning mashhur shaxslar bilan bog'liq faoliyatidir. Tadqiqotchilar qayd etishicha, tashkilot taniqli aktyorlar, san'atkorlar va boshqa jamoatchilik vakillarining ishtirokini o'zining ijtimoiy nufuzi va ommaviy ko'rinuvchanligini oshirish vositasi sifatida qo'llaydi. Mashhur shaxslarning tashkilot bilan bog'lanishi sayntologiya g'oyalarining keng auditoriyaga yetib borishiga xizmat qilgan hamda uning jamoatchilik oldidagi imijini mustahkamlashga yordam bergan.

Shu sababli ayrim mualliflar mashhurlar bilan ishlash amaliyotini tashkilotning yangi a'zolarini jalb etish va o'z faoliyatini legitimlashtirishga qaratilgan kommunikativ strategiyasining muhim elementi sifatida baholaydilar [8, pp. 159–180; 9, pp. 523–540]. Xususan, kino industriyasi vakillari orasida sayntologiyaga mansubligi bilan tanilgan shaxslar mavjud. Masalan, Tom Cruise, John Travolta va Kirstie Alley kabi aktyorlar sayntologiyaning eng mashhur tarafdorlari sifatida ko'p bor tilga olinadi. Ushbu mashhurlar orqali ta'limot ommaviy madaniyatga kirib boradi va uning ijtimoiy ko'rinishi kuchayadi. Mashhur shaxslarning ta'siri natijasida sayntologiya ayrim hollarda “muvaffaqiyat”, “shaxsiy rivojlanish” va “psixologik kuch” bilan bog'liq tarzda targ'ib qilinadi.

Ayrim tadqiqotchilarning fikricha, mashhur shaxslarning tashkilot bilan bog'lanishi sayntologiyaning jamoatchilikdagi legitimligini oshirish bilan bir qatorda, uning kurslari, treninglari va boshqa pullik xizmatlariga bo'lgan qiziqishni ham kuchaytiradi. Natijada bunday yondashuv tashkilotning moliyaviy resurslarini kengaytirishga xizmat qiluvchi omillardan biri sifatida qaraladi [8, pp. 159–180]. Biroq mashhurlarning mavjudligi yoki subyektiv ijobiy tajribalari tizimning haqiqiy samaradorligini isbotlovchi dalil sifatida qabul qilinmaydi. Ilmiy metodologiyada har qanday nazariya yoki amaliyot uning empirik tekshiruvi, takrorlanadigan natijalari va nazoratli tadqiqotlar orqali baholanadi. Shu sababli sayntologiyaning mashhurlar orasida tarqalganligi uning ilmiy asoslanganligini emas, balki ijtimoiy va madaniy ta'sir mexanizmlarining samaradorligini ko'rsatadi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari sayntologiyaning yangi diniy harakat sifatida shakllanishi, nazariy asoslari va amaliy mexanizmlarini ilmiy, psixologik hamda diniy nuqtayi nazardan tahlil qilish imkonini berdi. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, sayntologiyaning asosini tashkil etuvchi dianetika konsepsiyasi va uning markaziy tushunchalari – “engramma”, “reaktiv ong”, “tetan” kabi kategoriyalar ilmiy psixologiyada qabul qilingan empirik tekshiruv, falsifikatsiya va validlik mezonlariga javob bermaydi. Shu sababli ushbu konsepsiyalar ilmiy nazariya sifatida emas, balki metafizik va ideologik xarakterdagi qarashlar sifatida baholanishi mumkin.

Tadqiqot davomida sayntologiyaning asosiy amaliy mexanizmi hisoblangan auditing ham ilmiy psixoterapiya bilan qiyosiy tahlil qilindi. Natijalar auditing tashqi jihatdan ayrim terapevtik amaliyotlarga o'xshash bo'lsa-da, uning nazariy asoslari va qo'llash mexanizmlari zamonaviy psixologiya hamda psixoterapiya talablariga mos kelmasligini ko'rsatdi. Xususan, ushbu yondashuvda qo'llaniladigan metodlar va tushunchalar ilmiy jihatdan yetarli darajada asoslanmaganligi sababli, ularning samaradorligi va xavfsizligi bahsli bo'lib qolmoqda.

Shuningdek, sayntologiyaning ruh, inson tabiati va Oliy Zot haqidagi qarashlari an'anaviy monoteistik dinlarning asosiy aqidalaridan sezilarli darajada farq qilishi aniqlandi. Natijada sayntologiya diniy nuqtayi nazardan ham muqobil va bahsli ta'limot sifatida namoyon bo'ladi. Umuman olganda, tadqiqot natijalari sayntologiyani ilmiy psixologiya doirasiga kiritish uchun yetarli asos mavjud emasligini ko'rsatadi hamda uning g'oyalari va amaliyotlarini tanqidiy hamda ilmiy mezonlar asosida baholash zarurligini tasdiqlaydi.

Adabiyotlar:

1. American Psychiatric Association. Diagnostic and statistical manual of mental disorders. – 5th ed. – Washington, DC: APA Publishing, 2013. – 947 p.

2. Beck A. T. Cognitive therapy and the emotional disorders. – New York: International Universities Press, 1976. – 356 p.
3. Corey G. Theory and practice of counseling and psychotherapy. – 10th ed. – Boston: Cengage Learning, 2017. – 480 p.
4. Lilienfeld S. O., Lynn S. J., Lohr J. M. Science and Pseudoscience in Clinical Psychology. – 2nd ed. – New York: Guilford Press, 2014. – 494 p.
5. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin Company, 1961. – 296 p.
6. Maslow A. H. Motivation and Personality. – New York: Harper & Row Publishers, 1954. – 411 p.
7. Spiegel D., Loewenstein R. J., Lewis-Fernández R., et al. Dissociative disorders in DSM-5 // Depression and Anxiety. – 2011. – Vol. 28, No. 9. – P. 824–852. DOI: 10.1002/da.20874
8. Urban H. B. The Church of Scientology: A history of a new religion. – Princeton: Princeton University Press, 2011. – 320 p. DOI: 10.1515/9781400839737
9. Lewis J. R. The Oxford Handbook of New Religious Movements. – Oxford: Oxford University Press, 2004. – 742 p.
10. Kent S. A. Scientology – Is this a religion? // Marburg Journal of Religion. – 1999. – Vol. 4, No. 1. – P. 1–23.
11. Bromley D. G. New religious movements // The Oxford Handbook of Religion and Society. – Oxford: Oxford University Press, 2006. – P. 705–725.
12. Hassan S. Freedom of Mind: Helping Loved Ones Leave Controlling People, Cults, and Beliefs. – Newton, MA: Freedom of Mind Press, 2013. – 352 p.
13. Singer M. T. Cults in Our Midst: The Continuing Fight Against Their Hidden Menace. – San Francisco: Jossey-Bass, 2003. – 432 p.
14. Langone M. D. (ed.). Recovery from Cults: Help for Victims of Psychological and Spiritual Abuse. – New York : W. W. Norton & Company, 1993. – 293 p
15. Hubbard L. R. Dianetics: The modern science of mental health. – Los Angeles, CA: Hermitage House, 1950. – 452 p.
16. Дворкин А. Л. Сектоведение. Тоталитарные секты: опыт систематического исследования. – Нижний Новгород : Христианская библиотека, 2002. – 816 с.
17. Панченко А. А. Новые религиозные движения. – Санкт-Петербург: Издательство СПбГУ, 2012. – 240 с.
18. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси ҳузуридаги Дин ишлари бўйича қўмита. Диний экстремизм ва терроризмга қарши курашнинг маънавий-маърифий асослари. – Тошкент: Movarounnahr, 2018. – 224 б.
19. Жўраев У., Ҳасанов А. Диншунослик. – Тошкент : Фан ва технология, 2019. – 320 б.
20. Kent S. A. A war over mental health professionalism: Scientology versus psychiatry // Mental Health, Religion & Culture. – 2012. – Vol. 16, № 1. – P. 1–23.
21. Fischer H. J. Dianetic Therapy: An Experimental Evaluation: dissertation. – New York University, 1953.
22. Barker E. The Making of a Moonie: Choice or Brainwashing? – Oxford: Blackwell Publishers, 1984. – 304 p.
23. Church of Scientology International. The Scientology Religion in the United States. Available at: Scientology Religion – United States Recognition (accessed: 24.06.2026).
24. Verfassungsschutz beendet bundesweite Beobachtung von Scientology. Berliner Zeitung, 15.05.2026. Available at: Berliner Zeitung article (accessed: 24.06.2026).
25. Scientology centres convicted of fraud in France. The Guardian, 27.10.2009; shuningdek qarang: French scientologists convicted of fraud. Radio France Internationale (RFI), 27.10.2009.

Yangiboyeva Dildoraxon Rahmon qizi,
ISFT instituti mustaqil izlanuvchisi, psixol.f.b.f.d (PhD)
dildorichkayangiboyeva98@gmail.com

EMOTSIONAL ALIENATSIYANI O'ZBEK OILALARIDA NAMOYON BO'LISHNING PSIXOSOTSIAL XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Oila shaxsning emotsional rivojlanishi, psixologik xavfsizligi, ijtimoiy identifikatsiyasi va qadriyatlar tizimining shakllanishini ta'minlovchi muhim ijtimoiy institut sifatida tavsiflanadi. Zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy transformatsiyalar, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning kundalik hayotga keng kirib kelishi, mehnat migratsiyasi, oilaviy rollarning o'zgarishi hamda kommunikativ amaliyotlarning transformatsiyalashuvi natijasida oila a'zolari o'rtasidagi emotsional yaqinlikning pasayishi, psixologik qo'llab-quvvatlashning susayishi va subyektiv yolg'izlik hissining kuchayishi kuzatilmoqda. Tadqiqotda ishlab chiqilgan "O'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani o'rganish so'rovnomasi" asosida olingan empirik natijalar emotsional yaqinlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, er-xotin kommunikatsiyasi, ota-ona-farzand emotsional aloqasi, oilaviy motivatsiya, birgalikda vaqt o'tkazish, oilaviy hamkorlik hamda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning oilaviy munosabatlarga ta'siri emotsional alienatsiyaning asosiy psixosotsial determinantlari ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar emotsional alienatsiyaning o'zbek oilalarida differensial tarzda namoyon bo'lishini, uning oilaviy kommunikatsiya sifati va emotsional integratsiya darajasi bilan uzviy bog'liqligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Kalit so'zlar: emotsional alienatsiya, o'zbek oilalari, psixosotsial omillar, oilaviy kommunikatsiya, emotsional yaqinlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, ota-ona-farzand munosabatlari, er-xotin munosabatlari, sun'iy intellekt, raqamli texnologiyalar.

ЭМОЦИОНАЛЬНАЯ АЛИЕНАЦИЯ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ: ПСИХОСОЦИАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ

Аннотация. Семья анализируется как важнейший социальный институт, обеспечивающий эмоциональное развитие личности, психологическую безопасность, социальную идентичность и формирование системы ценностей. Показано, что современные социально-экономические преобразования, активное внедрение цифровых технологий и искусственного интеллекта в повседневную жизнь, трудовая миграция, трансформация семейных ролей и изменение коммуникативных практик приводят к снижению эмоциональной близости между членами семьи, ослаблению психологической поддержки и усилению субъективного чувства одиночества. На основе авторского опросника «Исследование эмоциональной алиенации в узбекских семьях» выявлено, что эмоциональная близость, семейная поддержка, супружеская коммуникация, эмоциональные отношения между родителями и детьми, семейная мотивация, совместное проведение времени, семейное сотрудничество, а также влияние цифровых технологий и искусственного интеллекта выступают основными психосоциальными детерминантами эмоциональной алиенации. Полученные результаты свидетельствуют о дифференцированном характере проявления эмоциональной алиенации и её тесной взаимосвязи с качеством семейной коммуникации и уровнем эмоциональной интеграции.

Ключевые слова: эмоциональная алиенация, узбекские семьи, психосоциальные факторы, семейная коммуникация, эмоциональная близость, семейная поддержка, отношения родителей и детей, супружеские отношения, искусственный интеллект, цифровые технологии.

PSYCHOSOCIAL CHARACTERISTICS OF EMOTIONAL ALIENATION IN UZBEK FAMILIES

Abstract. The family is considered a fundamental social institution that ensures emotional development, psychological security, social identity, and the formation of personal values. Contemporary socio-economic transformations, the widespread integration of digital technologies and artificial intelligence into everyday life, labor migration, changing family roles, and transformations in communication practices have contributed to reduced emotional closeness among family members, weakened psychological support,

and increased subjective feelings of loneliness. Based on the author's Questionnaire for Assessing Emotional Alienation in Uzbek Families, the study demonstrates that emotional closeness, family support, spousal communication, parent-child emotional relationships, family motivation, shared family time, family cooperation, and the influence of digital technologies and artificial intelligence represent the principal psychosocial determinants of emotional alienation. The findings indicate that emotional alienation manifests differentially across Uzbek families and is closely associated with the quality of family communication and the level of emotional integration.

Keywords: emotional alienation, Uzbek families, psychosocial factors, family communication, emotional closeness, family support, parent-child relationships, marital relationships, artificial intelligence, digital technologies.

Kirish. XXI asrda jamiyatning jadal modernizatsiyalashuvi, globallashuv, urbanizatsiya, axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining rivojlanishi hamda sun'iy intellekt tizimlarining kundalik hayotga keng kirib kelishi insonning ijtimoiy munosabatlari bilan bir qatorda oilaviy munosabatlar tizimining ham mazmunan transformatsiyalashuviga olib kelmoqda. Mazkur transformatsiyalar, avvalo, oila institutining funksional tuzilmasida, er-xotin va ota-ona-farzand munosabatlarining psixologik mazmunida, oilaviy qadriyatlarining qayta shakllanishida hamda oila a'zolarining emotsional yaqinlik darajasida namoyon bo'lmoqda. Ushbu jarayonlar natijasida tashqi tomondan barqaror ko'ringan oilalarda ham ichki emotsional bog'liqlikning zaiflashuvi, o'zaro ishonchning kamayishi, psixologik qo'llab-quvvatlashning sustlashuvi va emotsional alienatsiya holatlarining kuchayishi kuzatilmoqda. So'nggi yillarda xalqaro ilmiy adabiyotlarda oilaviy farovonlikni baholash mezonini sifatida moddiy ta'minlanganlik yoki nikohning davomiyligidan ko'ra ko'proq oiladagi emotsional yaqinlik, psixologik xavfsizlik, kommunikativ ochiqlik va affektiv qo'llab-quvvatlash ko'rsatkichlariga ustuvor ahamiyat berilmoqda. Bu esa oilaviy munosabatlarni baholashda an'anaviy sotsiologik yondashuvlardan tizimli-psixologik paradigmalarga o'tish zaruratini yuzaga keltirmoqda. Mazkur paradigma oilani faqat ijtimoiy institut sifatida emas, balki o'zaro bog'langan emotsional tizim sifatida talqin qiladi [1].

Emotsional alienatsiya inson hayotida keng tarqalgan ijtimoiy-psixologik hodisalardan biri hisoblanadi. Turli ilmiy tadqiqotlar natijalariga ko'ra, 18 yoshgacha bo'lgan shaxslarning qariyb 80 foizi hamda 65 yoshdan yuqori bo'lgan katta yoshdagi insonlarning 40 foizga yaqini vaqti-vaqti bilan emotsional begonalashuv holatini boshdan kechirishini qayd etgan. Shuningdek, mazkur holatning namoyon bo'lish darajasi o'rta yosh davrida nisbatan pasayib borishi, biroq keksalik bosqichiga, ya'ni 70 yosh va undan yuqori davrga kelganda yana ortishi kuzatiladi [3].

Emotsional alienatsiya ijtimoiy aloqalarning son jihatidan kamligi bilan emas, balki shaxs tomonidan ijtimoiy-psixologik yaqinlikning yetishmasligi sifatida subyektiv idrok qilinishi bilan tavsiflanadi. Shu sababli emotsional alienatsiyani obyektiv ijtimoiy yakkalanish bilan aynanlashtirish ilmiy jihatdan to'g'ri emas. Ayrinim shaxslar nisbatan yolg'iz hayot kechirishiga qaramay emotsional begonalashuvni his qilmasligi mumkin, aksincha, boshqalar ko'plab ijtimoiy munosabatlarga ega bo'lsalar-da, o'zlarini emotsional jihatdan begona, tushunilmagan va yaqinlikdan mahrum his etishlari mumkin. Ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan emotsional alienatsiya shaxsning ijtimoiy va emotsional ehtiyojlari mavjud munosabatlarning, ayniqsa, ularning sifat jihatidan ushbu ehtiyojlarni qondira olmayotgani haqidagi subyektiv baholashi natijasida yuzaga keladigan salbiy emotsional kechinmalar majmuasidir. Mazkur holatda muammo ijtimoiy munosabatlarning ko'pligida emas, balki ular orqali hissiy yaqinlik, o'zaro tushunish, qo'llab-quvvatlash va psixologik xavfsizlikning yetarli darajada ta'minlanmaganligidadir.

Emotsional alienatsiyani baholashda respondentlarning o'zlarini qay darajada ijtimoiy va emotsional jihatdan begonalashgan holda his qilishlari aniqlanadi. Bunday diagnostik yondashuvlarda shaxsning "Men o'zimni boshqalardan ajralgan holda his qilaman", "Meni tushunadigan insonlar mavjud", "Men o'zimni yaqin ijtimoiy guruhning bir qismi sifatida his qilaman" kabi fikrlarga munosabati o'rganiladi. Natijada emotsional yaqinlik darajasi yuqori bo'lgan holatdan chuqur emotsional alienatsiya holatigacha bo'lgan uzluksiz psixologik kontinuum aniqlanadi. Har bir inson hayotining muayyan bosqichlarida emotsional alienatsiyani boshdan kechirishi mumkin. Evolyutsion va ijtimoiy-psixologik yondashuvlarga ko'ra, mazkur holat jismoniy og'riq, ochlik yoki chanqoqlik kabi insonni zarur ijtimoiy aloqalarni tiklash va saqlab qolishga undovchi tabiiy signal vazifasini bajaradi. Emotsional yaqinlikning buzilishi natijasida yuzaga keladigan ichki psixologik noqulaylik shaxsni yangi munosabatlarni shakllantirishga yoki mavjud munosabatlarni qayta tiklashga yo'naltiruvchi motivatsion mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Masalan, yashash joyining o'zgarishi, yaqin insonning vafoti, oilaviy nizolar, migratsiya, ajralish yoki boshqa hayotiy inqirozlar natijasida yuzaga kelgan emotsional alienatsiya aksariyat hollarda shaxsni yangi ijtimoiy-emotsional aloqalarni shakllantirishga undaydi va buning natijasida begonalashuv hissi asta-sekin kamayadi.

Biroq umumiy populyatsiyaning taxminan 15-30 foizida emotsional alienatsiya vaqtinchalik emas, balki surunkali psixologik holat sifatida saqlanib qoladi.

Surunkali emotsional alienatsiya o'z vaqtida bartaraf etilmasa, u shaxsning kognitiv faoliyati, emotsional barqarorligi, xulq-atvori, shaxslararo munosabatlari hamda somatik va ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadigan murakkab ijtimoiy-psixologik muammoga aylanadi. O'zbek oilalari tarixan kollektivizm, qarindoshlik rishtalarining mustahkamligi, avlodlararo birdamlik va oilaviy qadriyatlarning ustuvorligi bilan tavsiflanadi. Biroq zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy o'zgarishlar, mehnat migratsiyasi, kasbiy bandlikning ortishi, raqamli texnologiyalarga qaramlik va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ko'lamining kengayishi oiladagi bevosita muloqot hajmini qisqartirib, hissiy almashinuvning sifatiga ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada ayrim oilalarda tashqi jihatdan saqlanib qolgan funksional yaxlitlik ichki emotsional integratsiyaning pasayishi bilan kechmoqda. Emotsional alienatsiya shaxsning oilaviy tizim ichida o'zini tushunilgan, qabul qilingan va qadrlangan deb his qilmasligi bilan tavsiflanadi. Mazkur holat nafaqat subyektiv yolg'izlik hissinin kuchaytiradi, balki oilaviy kommunikatsiyaning izdan chiqishi, o'zaro ishonchning susayishi, nizolarni konstruktiv hal qilish imkoniyatlarining kamayishi va oilaviy rezilientlikning pasayishiga ham olib keladi. Shu sababli emotsional alienatsiya zamonaviy oila psixologiyasida oilaning psixosotsial barqarorligini belgilovchi asosiy indikatorlardan biri sifatida qaralmoqda [2].

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Emotsional alienatsiya fenomenini ilmiy jihatdan tushuntirish, avvalo, psixologiya fanida yolg'izlik konsepsiyasining shakllanish bosqichlarini tahlil qilishni taqozo etadi. Chunki emotsional alienatsiya va yolg'izlik o'zaro yaqin bo'lgan, biroq mazmuni, funksiyasi va psixologik mexanizmlari jihatidan farqlanuvchi ilmiy kategoriyalar hisoblanadi. Yolg'izlik shaxsning subyektiv psixologik kechinmasini ifodalasa, emotsional alienatsiya mazkur kechinmaning oilaviy munosabatlar tizimida yuzaga kelish mexanizmlarini tavsiflaydi. Shu bois zamonaviy oila psixologiyasida ushbu ikki tushuncha integratsiyalashgan holda o'rganilmoqda.

Yolg'izlik muammosi dastlab falsafa va sotsiologiya doirasida tadqiq etilgan bo'lsa-da, XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab u mustaqil psixologik fenomen sifatida ilmiy tadqiqot obyektiga aylandi. Ayniqsa, shaxslararo munosabatlar, oilaviy kommunikatsiya va emotsional bog'lanish nazariyalarining rivojlanishi yolg'izlikning yangi ilmiy talqinlarini yuzaga keltirdi.

Psixanalitik maktab asoschisi Z.Freyd inson ruhiy taraqqiyotining ilk bosqichlarida shakllangan emotsional tajribalar keyingi shaxslararo munosabatlarning psixologik modelini belgilashini ta'kidlagan. Uning nazariyasiga ko'ra, bolalik davrida mehr, xavfsizlik va emotsional qabul qilinish ehtiyojlarining qondirilmasligi voyaga yetgan davrda yaqin munosabatlar o'rnatishdagi qiyinchiliklar, ichki yolg'izlik va begonalashuv hissinin shakllanishiga olib keladi. Mazkur yondashuv zamonaviy oilaviy psixologiyada emotsional alienatsiyaning ontogenetik asoslarini tushuntirishda muhim metodologik ahamiyat kasb etadi.

Neofreydizm vakili E.Fromm yolg'izlikni insonning erkinlik va ijtimoiy mansublik ehtiyojlari o'rtasidagi ichki ziddiyat mahsuli sifatida izohlaydi. Olimning fikricha, industrial va postindustrial jamiyatlarda individualizmning kuchayishi insonning ijtimoiy aloqalarini zaiflashtirib, emotsional begonalashuvni kuchaytiradi. Ayniqsa, oilaviy munosabatlar faqat funksional vazifalarni bajarishga yo'naltirilganda, hissiy yaqinlikning pasayishi shaxsning ichki yolg'izligini kuchaytiradi.

K.Horney esa yolg'izlikni shaxsning bazaviy xavotiri bilan bog'laydi. Uning nazariyasiga ko'ra, mehr va qabul qilinish ehtiyojlarining qondirilmasligi shaxsni himoyalash strategiyalarini ishlab chiqishga majbur qiladi. Natijada inson asta-sekin yaqin munosabatlardan chekinadi va emotsional begonalashuv rivojlanadi. Mazkur konsepsiya o'zbek oilalarida ham er-xotin yoki ota-ona va farzand o'rtasidagi hissiy masofa ortishining psixodinamik mexanizmlarini tushuntirish imkonini beradi.

Yolg'izlikni ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida izohlashda R.Weissning konsepsiyasi alohida o'rin tutadi. Olim yolg'izlikni emotsional va ijtimoiy shakllarga ajratadi. Uning fikricha, emotsional yolg'izlik yaqin inson bilan hissiy bog'lanishning yo'qligi natijasida yuzaga kelsa, ijtimoiy yolg'izlik kengroq ijtimoiy tarmoqning yetishmasligi bilan tavsiflanadi. Mazkur tasnif oilaviy munosabatlarni tahlil qilishda metodologik jihatdan muhimdir, chunki ko'plab oilalarda tashqi ijtimoiy aloqalar mavjud bo'lsa-da, er-xotin yoki ota-ona va farzand o'rtasida emotsional alienatsiya kuzatilishi mumkin.

Yolg'izlikni kognitiv paradigma asosida izohlagan L.Peplau va D.Perlman ushbu fenomenni shaxsning mavjud munosabatlari bilan kutilayotgan munosabatlari o'rtasidagi tafovut natijasi sifatida tavsiflaydilar. Ularning fikricha, insonning qancha odam bilan muloqot qilishi emas, balki mazkur munosabatlardan qoniqish darajasi yolg'izlikning asosiy mezonini hisoblanadi. Mazkur nazariya o'zbek oilalarini tadqiq etishda alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ko'p avlodli oilalarda yashashning o'zi emotsional yaqinlikni kafolatlamaydi.

Yolg'izlikni empirik jihatdan o'rganishda Daniel Russell va hamkorlari tomonidan ishlab chiqilgan UCLA yolg'izlik shkalasi zamonaviy psixodiagnostikada eng keng qo'llaniladigan metodikalardan biri

hisoblanadi. Ushbu yondashuv yolg'izlikni shaxsning subyektiv kechinmalari orqali baholash imkonini bergan bo'lsa-da, oilaviy munosabatlar tizimida emotsional alienatsiyaning sabab va determinantlarini to'liq ochib bera olmaydi. Shu sababli keyingi tadqiqotlarda oilaviy kommunikatsiya, bog'lanish uslublari va emotsional qo'llab-quvvatlash kabi omillarni integratsiyalash zarurati yuzaga kelgan.

Zamonaviy oila psixologiyasida J.Bowlby tomonidan ishlab chiqilgan bog'lanish nazariyasi alohida metodologik ahamiyatga ega. Olimning fikricha, insonning yaqin munosabatlar o'rnatish uslubi bolalik davrida shakllangan bog'lanish modeli bilan belgilanadi. Xavfsiz bog'lanish modeli rivojlangan oilalarda emotsional yaqinlik yuqori bo'lsa, xavotirli yoki qochuvchi bog'lanish uslublari emotsional alienatsiya rivojlanish xavfini oshiradi. Tizimli oila psixologiyasi vakili M.Bowen oilani yagona emotsional tizim sifatida talqin qiladi. Uning nazariyasiga ko'ra, oiladagi bir a'zoning hissiy holati butun oilaviy tizim faoliyatiga ta'sir ko'rsatadi.

Differentsiatsiya darajasining pastligi, hissiy qaramlik yoki emotsional uzilish oilaviy alienatsiyaning asosiy mexanizmlaridan biri hisoblanadi. Oilaviy rezilientlik nazariyasini rivojlantirgan F.Walsh oiladagi emotsional qo'llab-quvvatlash, umumiy qadriyatlar, moslashuvchanlik va ochiq kommunikatsiyani oilaviy farovonlikning asosiy resurslari sifatida ko'rsatadi. Uning tadqiqotlari shuni isbotladiki, oilaning qiyinchiliklarga birgalikda javob bera olishi emotsional alienatsiyaning oldini oluvchi muhim himoya omili hisoblanadi. So'nggi yillarda olib borilgan xalqaro tadqiqotlarda yolg'izlik va emotsional alienatsiyaning yangi determinantlari sifatida raqamli texnologiyalar, ijtimoiy tarmoqlar va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish ham o'rganilmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatmoqdaki, raqamli vositalar oilaviy kommunikatsiyani yengillashtirishi mumkin bo'lsa-da, ularning haddan tashqari va nazoratsiz qo'llanilishi jonli emotsional muloqotning qisqarishiga, oilaviy vaqtning kamayishiga va hissiy begonalashuvning kuchayishiga olib kelishi mumkin [4].

Bizningcha, yuqoridagi nazariy yondashuvlarning har biri emotsional alienatsiyaning alohida jihatini tushuntiradi, biroq ularning hech biri o'zbek oilalarining etnopsixologik, madaniy va psixosotsial xususiyatlarini to'liq qamrab olmaydi. Shu sababli emotsional alienatsiyani o'zbek oilalarida namoyon bo'lishining psixosotsial xususiyatlarini tushuntirish uchun psixodinamik, bog'lanish nazariyasi, tizimli oila nazariyasi, kognitiv paradigma va oilaviy rezilientlik konsepsiyalarini integratsiyalovchi kompleks metodologik model zarur. Mazkur model emotsional yaqinlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, er-xotin kommunikatsiyasi, ota-onalar farzand emotsional aloqasi, birgalikda vaqt o'tkazish, oilaviy motivatsiya, raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning oilaviy munosabatlarga ta'siri, oilaviy hamkorlik hamda emotsional alienatsiyani yagona psixosotsial tizim sifatida tahlil qilish imkonini beradi [5].

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ko'p bolali o'zbek oilalari shaxsning ijtimoiylashuvi, emotsional rivojlanishi va oilaviy qadriyatlar tizimining shakllanishida muhim psixosotsial muhit sifatida namoyon bo'ladi. Bunday oilalarda ota-onalarning psixologik barqarorligi, oilaviy birdamlikni saqlashga intilishi, farzandlar manfaatini shaxsiy ehtiyojlardan ustun qo'yishi hamda hayotiy qiyinchiliklarga nisbatan bardoshlilik darajasining yuqoriligi oilaviy munosabatlarning muhim resurslari hisoblanadi. Ko'p bolali oilalarda ota-onalar kundalik hayotda ko'plab murakkab vaziyatlarni boshqarish, mustaqil qarorlar qabul qilish va oilaviy mas'uliyatni samarali taqsimlash orqali o'ziga xos psixologik tajriba orttiradilar. Mazkur tajriba oilaning tashqi barqarorligini mustahkamlashga xizmat qilishi bilan birga, ayrim hollarda oila a'zolari o'rtasidagi individual emotsional ehtiyojlarni ikkinchi darajaga surib qo'yishi ham mumkin. Aynan shu holat emotsional alienatsiyaning yashirin shakllarini yuzaga keltiruvchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi [6].

S.Kovalyov ko'p bolali oilalarda tarbiyaviy jarayonning o'ziga xos xususiyatlarini tahlil qilar ekan, ota-onalar bolalarni tarbiyalashda ko'proq shaxsiy tajriba, intuitiv yondashuv va shakllangan stereotiplarga tayanishini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, bunday yondashuv ko'pincha turli yoshdagi farzandlarning individual psixologik ehtiyojlarini yetarlicha hisobga olmaslikka olib keladi. Natijada barcha farzandlarga bir xil tarbiyaviy talablarni qo'llash tendensiyasi yuzaga keladi, bu esa har bir bolaning shaxsiy emotsional ehtiyojlari, qiziqishlari va individual rivojlanish xususiyatlarining e'tibordan chetda qolishiga sabab bo'ladi. Emotsional alienatsiya nuqtayi nazaridan mazkur holat, ayniqsa, muhim hisoblanadi, chunki bolaning individual hissiy ehtiyojlari qondirilmasligi oilada tushunilmaslik, e'tibordan chetda qolish va psixologik yolg'izlik hissining shakllanishiga zamin yaratadi. Ko'p bolali oilalarda ota-onalar barcha farzandlarga teng munosabatda bo'lishga intilishlariga qaramay, amaliyotda har bir farzandning yoshiga, temperamenti, qobiliyatlari va emotsional ehtiyojlariga mos individual yondashuvni ta'minlash har doim ham oson kechmaydi. Ota-onalarning pedagogik bilim va psixologik kompetensiyalarining yetarli emasligi ba'zan farzandlar bilan hissiy muloqotning yuzaki tus olishiga olib keladi. Bunday vaziyatlarda bolalar o'z hissiyotlarini erkin ifoda eta olmasliklari, ota-onalar tomonidan tushunilmasliklari yoki emotsional qo'llab-

quvvatlashning yetishmasligini his qilishlari mumkin. Shu bois emotsional alienatsiyaning dastlabki belgilari ko'pincha aynan individual emotsional ehtiyojlarning qondirilmassligidan boshlanadi [7].

Shu bilan birga, ko'plab tadqiqotlar ko'p bolali oilalarning muhim psixologik afzalliklarini ham ko'rsatadi. Bunday oilalarda farzandlar kichik yoshdan boshlab aka-uka va opa-singillari bilan muntazam muloqot qilish, hamkorlikda faoliyat yuritish, o'zaro yordam ko'rsatish va nizolarni kelishuv asosida hal qilish tajribasini egallaydilar. Natijada ularda empatiya, kommunikativ kompetentlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va shaxslararo hamjihatlik yuqori darajada rivojlanadi.

Psixologiyada shaxslararo hamjihatlik oilaning barcha a'zolarining umumiy maqsad sari muvofiqlashgan holda harakat qilishi, qarorlarni birgalikda qabul qilishi hamda o'zaro psixologik qo'llab-quvvatlashni ta'minlashi bilan tavsiflanadi. Aynan mazkur omillar emotsional alienatsiyaning rivojlanishini cheklovchi muhim himoya resurslari sifatida qaraladi. Biroq oiladagi emotsional yaqinlikning yuqoriligi barcha ko'p bolali oilalarda bir xil darajada namoyon bo'lmaydi. Ya. Artsimovich ayrim ko'p bolali oilalarda ota-onalarning nazorat funksiyasi sustlashishi, farzandlarning kundalik faoliyati va ijtimoiy muhitiga yetarlicha e'tibor qaratilmasligi oqibatida bolalarda turli xulq-atvor muammolari yuzaga kelishini qayd etadi. Ota-onalarning hissiy befarqligi yoki ortiqcha bandligi tufayli ayrim farzandlar emotsional ehtiyojlarini oiladan tashqarida qondirishga intiladilar. Ular tengdoshlari, norasmiy guruhlar yoki virtual ijtimoiy makonda psixologik yaqinlik izlay boshlaydilar. Mazkur jarayon emotsional alienatsiyaning tashqi ijtimoiy kompensatsiya mexanizmi sifatida namoyon bo'lishi mumkin [8].

Shuningdek, emotsional alienatsiya rivojlanishida ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi qo'rquvga asoslangan munosabatlar ham salbiy rol o'ynaydi. Farzandlarning ota-onadan ko'ra, ko'proq tashqi ijtimoiy guruhlarga hissiy bog'lanishi oilaviy identifikatsiyaning zaiflashuviga olib keladi. Natijada oilaning psixologik integratsiyasi buzilib, emotsional yaqinlik asta-sekin kamayadi. Shu bois ota-onalar nafaqat moddiy ta'minot, balki farzandlarning emotsional holati, qiziqishlari, do'stlari, virtual faoliyati va kundalik psixologik ehtiyojlariga ham muntazam e'tibor qaratishlari zarur.

K. Vitek ko'p bolali oilalarda voyaga yetayotgan farzandlarning kommunikativ salohiyati yuqori shakllanishini ta'kidlaydi. Olimning fikricha, aka-uka va opa-singillar bilan doimiy muloqot, birgalikdagi o'yinlar, vazifalarni taqsimlash va kundalik hamkorlik shaxsning ijtimoiy kompetensiyalarini tabiiy ravishda rivojlantiradi. Mazkur jarayon keyinchalik oiladan tashqaridagi ijtimoiy munosabatlarda ham muvaffaqiyatli moslashuvni ta'minlaydi. Bundan tashqari, ko'p bolali oilalarda farzandlar er-xotin munosabatlarini mustahkamlovchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ladi. Har bir yangi farzand ota-onalar o'rtasidagi mas'uliyatni, hamkorlikni va o'zaro bog'liqlikni kuchaytiradi. Oilaning umumiy maqsadlari va qadriyatlarining ortishi turmush o'rtoqlarning emotsional yaqinligini saqlab qolishga xizmat qiladi. Shu sababli ko'p bolali oilalarda nikohning barqarorligi va ajralishlar darajasi nisbatan pastroq ekanligi qayd etiladi [9].

Biroq zamonaviy o'zbek oilalari sharoitida mazkur qonuniyatlarni mutlaq tarzda baholab bo'lmaydi. Oilaning emotsional farovonligi faqat farzandlar soni bilan belgilanmaydi. Aksincha, ota-onalarning har bir farzand bilan individual hissiy muloqoti, er-xotin o'rtasidagi psixologik yaqinlik, oilaviy qarorlarni hamkorlikda qabul qilish, birgalikda sifatli vaqt o'tkazish, farzandlarning qiziqishlari va ehtiyojlariga e'tibor qaratish hamda oilada ochiq kommunikativ muhitning mavjudligi emotsional alienatsiyaning oldini oluvchi asosiy psixosotsial omillar hisoblanadi.

Reproduktiv munosabatlar va oiladagi farzandlar sonining shakllanishi ham emotsional alienatsiyaning tushunishda muhim metodologik ahamiyatga ega. U. Isuigo-Abani Nigeriya oilalari misolida olib borgan tadqiqotlarida farzandlar soni to'g'risidagi qaror ko'pincha erkak tomonidan qabul qilinishini ko'rsatgan. Bunga qarama-qarshi ravishda Y.Z. Garipov va I.S. Mavlyautdinov katta oilani shakllantirish har ikkala turmush o'rtoqning ongli va kelishilgan qarori bo'lishizarliligini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, ko'p bolali oilalarda farzand ko'rish tashabbusi ko'pincha er va xotin o'rtasida teng taqsimlanadi. Mazkur yondashuv oilaviy hamkorlikning yuqori darajada rivojlanganligini ko'rsatadi va emotsional alienatsiyaning kamayishiga xizmat qiluvchi muhim omillardan biri sifatida baholanishi mumkin. Bizningcha, ko'p bolali o'zbek oilalarida emotsional alienatsiyaning shakllanishi yoki oldini olish farzandlar sonining o'zi bilan emas, balki oiladagi emotsional yaqinlik, individual yondashuv, ota-onalarning psixologik sezgirligi, er-xotin hamkorligi, ota-ona-farzand o'rtasidagi affektiv bog'lanish, birgalikdagi mazmunli faoliyat va ochiq kommunikativ muhitning qay darajada shakllanganligi bilan belgilanadi. Demak, ko'p bolali oilalar emotsional alienatsiya uchun avtomatik ravishda xavf omili yoki himoya omili emas; ularning psixosotsial salohiyati oilaviy munosabatlar sifatiga, hissiy almashinuv darajasiga va har bir oila a'zosining emotsional ehtiyojlari qanchalik qondirilayotganiga bog'liq.

1-jadval.

"O'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani o'rganish" so'rovnomasi subshkalalarining (OEAI - 40) tavsiflovchi statistik tahlili (n=1200)

Yo'nalishlar	Min	Max	X	σ	As	Ekz
Emotsional yaqinlik	4,00	12,00	8,74	1,96	-0,412	-0,286
Oilaviy qo'llab-quvvatlash	4,00	12,00	8,91	1,88	-0,537	0,114
Oilaviy motivatsiya	4,00	12,00	8,63	2,04	-0,351	-0,402
Oilaviy qarorlar va hamkorlik	4,00	12,00	8,47	2,11	-0,298	-0,518
Er-xotin kommunikatsiyasi	4,00	12,00	8,18	2,23	-0,174	-0,631
Ota-ona-farzand emotsional aloqasi	4,00	12,00	8,36	2,17	-0,226	-0,487
Raqamli texnologiyalar va SI ta'siri	4,00	12,00	7,92	2,31	0,084	-0,746
Birgalikda vaqt o'tkazish	4,00	12,00	8,09	2,28	-0,119	-0,692
Oilaviy hamkorlik (konativ)	4,00	12,00	8,52	2,06	-0,337	-0,374
Emotsional alienatsiya	4,00	12,00	6,41	2,19	0,614	-0,128

«OEAI-40» so'rovnomasi bo'yicha olingan tavsiflovchi statistik natijalar o'zbek oilalarida emotsional alienatsiya bir yoqlama, faqat salbiy psixologik holat sifatida emas, balki oilaviy munosabatlarning emotsional, kommunikativ, motivatsion, kognitiv va konativ komponentlari o'zaro nisbatida namoyon bo'luvchi murakkab psixosotsial konstrukt ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqotda har bir yo'nalish bo'yicha minimal qiymat 4 ball, maksimal qiymat 12 ball oralig'ida qayd etilgani mazkur subshkalalarning bir xil o'lchov diapazonida baholanganini bildiradi. Bu esa yo'nalishlararo taqqoslash imkonini beradi.

Emotsional yaqinlik shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 8,74 ni tashkil etgani o'zbek oilalarida oila a'zolari o'rtasidagi mehr, hissiy iliqlik, bir-birini tushunishga intilish va psixologik yaqinlik nisbatan barqaror saqlanayotganini ko'rsatadi. Standart og'ishning 1,96 ga tengligi respondentlar javoblarida keskin tafovutlar mavjud emasligini, ya'ni ko'pchilik oilalarda emotsional yaqinlik o'rtachadan yuqori darajada namoyon bo'layotganini anglatadi. Asimmetriyaning manfiy ko'rsatkichga ega bo'lishi ($As=-0,412$) ushbu shkala bo'yicha yuqori ballar tomon siljish mavjudligini bildiradi. Demak, o'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani kamaytiruvchi asosiy himoya omillaridan biri sifatida o'zaro mehr, hissiy yaqinlik va oilaviy iliqlik hali ham muhim psixologik resurs sifatida saqlanmoqda.

Oilaviy qo'llab-quvvatlash shkalasida eng yuqori o'rtacha qiymatlardan biri qayd etilgan ($X=8,91$). Bu holat o'zbek oilalarida qiyin vaziyatlarda bir-biriga yordam berish, emotsional tayanch bo'lish, muammolarni birgalikda yengishga intilish kabi qadriyatlar yetarlicha kuchli ekanligini ko'rsatadi. Standart og'ishning 1,88 ga tengligi ushbu ko'rsatkichning nisbatan barqaror ekanligini bildiradi. Asimmetriyaning manfiyligi ($As=-0,537$) oilaviy qo'llab-quvvatlash ko'pchilik respondentlarda yuqori baholanganidan dalolat beradi. Ekstsessning musbat qiymati ($Ekz=0,114$) javoblarning o'rtacha qiymat atrofida nisbatan zichroq to'planganini anglatadi. Psixologik jihatdan bu natija o'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani to'liq kuchayib ketishidan saqlab turuvchi eng muhim kompensator mexanizm aynan oilaviy qo'llab-quvvatlash ekanligini ko'rsatadi.

Oilaviy motivatsiya shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 8,63 ni tashkil etgani oila a'zolarida munosabatlarni saqlash, mustahkamlash, muammolarni bartaraf etish va oilaviy yaxlitlikni asrashga nisbatan ichki intilish mavjudligini bildiradi. Biroq standart og'ishning 2,04 ga tengligi oilaviy motivatsiya barcha oilalarda bir xil emasligini ko'rsatadi. Ayrim oilalarda munosabatlarni yaxshilashga intilish yuqori bo'lsa, boshqa oilalarda passivlik, muammoni inkor etish yoki vaziyatni tashqi omillarga yuklash tendensiyasi kuzatilishi mumkin. Asimmetriyaning manfiyligi ($As=-0,351$) motivatsion resurslar nisbatan ijobiy tomonga yo'nalganini bildiradi. Bu natija emotsional alienatsiyaning oldini olishda faqat mavjud mehr-muhabbat emas, balki oilaviy munosabatlarni ongli tarzda saqlashga bo'lgan motivatsiya ham muhim ekanini ko'rsatadi. Oilaviy qarorlar va hamkorlik shkalasida o'rtacha qiymat 8,47 ni tashkil etgan. Bu o'zbek oilalarida muhim qarorlarni birgalikda qabul qilish, maslahatlashish, mas'uliyatni taqsimlash va oilaviy muammolarga hamkorlikda yondashish holatlari mavjudligini bildiradi. Shu bilan birga, mazkur ko'rsatkich oilaviy qo'llab-quvvatlash va emotsional yaqinlikdan biroz pastroq. Bu esa ayrim oilalarda hissiy birdamlik saqlangan bo'lsa-da, real qaror qabul qilish jarayonida teng ishtirok, fikr almashish va hamkorlik darajasi yetarlicha rivojlanmagan bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi. Standart og'ishning 2,11 ga tengligi oilalar o'rtasida qarorlar qabul qilish madaniyati bo'yicha farqlar mavjudligini bildiradi. Psixologik jihatdan bu holat emotsional alienatsiyaning yashirin determinantlaridan biri bo'lishi mumkin, chunki oila a'zosi qarorlar jarayonidan chetda qolsa, o'zini qadrsiz, tinglanmagan yoki ikkinchi darajali subyekt sifatida his qilishi mumkin.

Er-xotin kommunikatsiyasi shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 8,18 ni tashkil etgan bo'lib, bu ko'rsatkich oldingi shkalalarga nisbatan pastroqdir. Mazkur holat o'zbek oilalarida er-xotin o'rtasidagi muloqot mavjud bo'lsa-da, uning har doim ham chuqur, emotsional ochiq va refleksiv xarakterga ega emasligini ko'rsatadi. Standart og'ishning 2,23 ga tengligi juftliklar kommunikatsiyasida oilalar kesimida sezilarli tafovutlar mavjudligini bildiradi. Asimmetriyaning nisbatan past manfiy qiymati ($As=-0,174$) yuqori ballar tomon kuchli siljish yo'qligini ko'rsatadi. Bu esa er-xotin kommunikatsiyasi emotsional alienatsiyani tushuntiruvchi eng sezgir yo'nalishlardan biri ekanligini anglatadi. Chunki oilada umumiy qo'llab-quvvatlash bo'lishi mumkin, biroq er-xotin o'rtasida ichki kechinmalar, ehtiyojlar, xavotirlar va qiziqishlar haqida ochiq suhbat yetarli bo'lmasa, hissiy masofa asta-sekin kuchayadi.

Ota-ona-farzand emotsional aloqasi shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 8,36 ni tashkil etgan. Bu natija farzandlar bilan emotsional aloqa nisbatan mavjudligini ko'rsatsa-da, uning oilaviy qo'llab-quvvatlash darajasidan pastroq ekanligi ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi individual hissiy muloqotda muayyan zaifliklar borligini bildiradi.

Ayniqsa, ko'p bolali oilalarda har bir farzandning qiziqishi, ichki kechinmalari, virtual faoliyati, ijtimoiy doirasi va emotsional ehtiyojlarini muntazam bilib borish murakkablashadi. Standart og'ishning 2,17 bo'lishi bu sohada oilalar o'rtasida sezilarli farqlar mavjudligini ko'rsatadi. Psixologik jihatdan mazkur natija ota-ona-farzand munosabatlarida emotsional alienatsiya ko'pincha ochiq konflikt orqali emas, balki e'tibor yetishmasligi, suhbatlarning formal tus olishi va farzandning o'z ichki dunyosini oiladan tashqarida ifodalashga intilishi orqali shakllanishini ko'rsatadi.

Raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt ta'siri shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 7,92 ni tashkil etgani barcha yo'nalishlar ichida eng past ko'rsatkichlardan biridir. Bu holat zamonaviy o'zbek oilalarida gadjetlar, ijtimoiy tarmoqlar, sun'iy intellekt vositalari va virtual kommunikatsiyalar oilaviy jonli muloqotga sezilarli ta'sir ko'rsatayotganini anglatadi. Standart og'ishning 2,31 ga tengligi oilalar o'rtasida raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyati, nazorat darajasi va oilaviy muloqotga ta'siri bo'yicha tafovutlar kuchli ekanligini bildiradi. Asimmetriyaning musbat qiymati ($As=0,084$) bu shkala bo'yicha pastroq ballar ham yetarlicha uchrayotganini ko'rsatadi. Ekstessning manfiyligi ($Ekz=-0,746$) javoblarning keng tarqalganini bildiradi. Psixologik jihatdan bu natija raqamli muhit va sun'iy intellekt omili emotsional alienatsiyaning yangi, zamonaviy psixosotsial determinanti sifatida shakllanayotganini asoslaydi. Oilada sun'iy intellekt yoki raqamli vositalar maslahat, ta'lim, ish va axborot olishda foydali bo'lishi mumkin, biroq ular er-xotin, ota-ona va farzand o'rtasidagi jonli emotsional muloqot o'rnini bosganda, oilaviy begonalashuv xavfi ortadi.

Birgalikda vaqt o'tkazish shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 8,09 ni tashkil etgan. Bu ko'rsatkich oilaviy qo'llab-quvvatlash va emotsional yaqinlikka nisbatan ancha past. Demak, o'zbek oilalarida bir-biriga mehr va mas'uliyat mavjud bo'lsa-da, sifatli birgalikdagi vaqt yetarli darajada tashkil qilinmayapdi. Standart og'ishning 2,28 ga tengligi ayrim oilalarda birgalikdagi vaqt yuqori bo'lsa, boshqalarida ish bilan bandlik, raqamli chalg'ishlar, migratsiya, iqtisodiy tashvishlar yoki individual turmush ritmi sababli bu ko'rsatkich pasayganini bildiradi. Psixologik jihatdan birgalikda vaqt o'tkazish oilaviy emotsional yaqinlikning xulqiy ko'rsatkichi hisoblanadi. U pasayganda, oilaviy munosabatlarda formal birga yashash saqlanadi, ammo hissiy almashinuv kamayadi.

Oilaviy hamkorlikning konativ ko'rsatkichi bo'yicha o'rtacha qiymat 8,52 ni tashkil etgan. Bu natija oila a'zolarining real xatti-harakatlar darajasida bir-biriga yordam berish, uy-ro'zg'or vazifalarida ishtirok etish, muhim vaziyatlarda tashabbus ko'rsatish va oilaviy mas'uliyatni bo'lishish tendensiyasi mavjudligini ko'rsatadi. Biroq mazkur ko'rsatkich oilaviy qo'llab-quvvatlashdan pastroq bo'lib, ayrim oilalarda niyat va qadriyat darajasidagi birdamlik real xulq-atvorda to'liq ifodalanmayotganini bildiradi. Psixologik jihatdan bu holat emotsional alienatsiyaning muhim mexanizmini ochadi: oila a'zolari bir-birini qadrlashi mumkin, lekin amaliy yordam, vaqt ajratish va hissiy ishtirok yetarli bo'lmasa, subyektiv yolg'izlik hissi kamaymaydi.

Emotsional alienatsiya shkalasi bo'yicha o'rtacha qiymat 6,41 ni tashkil etgan. Mazkur ko'rsatkich boshqa ijobiy yo'nalishlarga nisbatan pastroq bo'lib, bu o'zbek oilalarida emotsional begonalashuv umumiy tarzda yuqori darajada emasligini bildiradi. Shu bilan birga, standart og'ishning 2,19 bo'lishi alienatsiya darajasi oilalar kesimida bir xil emasligini ko'rsatadi. Asimmetriyaning musbatligi ($As=0,614$) respondentlarning asosiy qismida alienatsiya pastroq bo'lsa-da, ayrim oilalarda yuqori ballar mavjudligini bildiradi. Bu esa emotsional alienatsiya o'zbek oilalarida ommaviy va bir xil darajada namoyon bo'lmay, balki muayyan oilaviy sharoitlar, kommunikativ buzilishlar, raqamli chalg'ishlar, farzandlar bilan hissiy masofaning ortishi, er-xotin muloqotining sustligi va birgalikdagi vaqt yetishmasligi bilan bog'liq holda differensial tarzda shakllanishini ko'rsatadi.

Umuman olganda, tavsiflovchi statistik tahlil natijalari o'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani kamaytiruvchi va kuchaytiruvchi omillar bir vaqtning o'zida mavjud ekanligini ko'rsatadi. Oilaviy qo'llab-

quvvatlash, emotsional yaqinlik, oilaviy motivatsiya va konativ hamkorlik alienatsiyaga qarshi himoya resurslari sifatida namoyon bo'lmoqda. Er-xotin kommunikatsiyasi, ota-ona-farzand emotsional aloqasi, birgalikda vaqt o'tkazish hamda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellekt ta'siri esa emotsional alienatsiyaning sezgir psixosotsial indikatorlari sifatida ko'rinmoqda.

2-jadval.

«Hayot yo'nalganligi» metodikasining normal taqsimlanish qonuniyatiga mosligini tekshirish

Yo'nalishlar	Kolmogorov-Smirnov mezonini bo'yicha (Z qiymati)	Ishonchlilik ko'rsatkichi (p)
Emotsional yaqinlik	2,630	0,000**
Oilaviy qo'llab-quvvatlash	2,621	0,000**
Oilaviy motivatsiya	1,427	0,034*
Oilaviy qarorlar va hamkorlik	1,279	0,006**
Er-xotin kommunikatsiyasi	5,981	0,009**
Ota-ona-farzand emotsional aloqasi	2,623	0,000**
Raqamli texnologiyalar va SI ta'siri	2,656	0,000**
Birgalikda vaqt o'tkazish	3,431	0,034*
Oilaviy hamkorlik (konativ)	4,234	0,000**
Emotsional alienatsiya	5,111	0,001**

Izoh: * - $p < 0.05$, ** - $p < 0.01$

Navbatdagi statistik tahlil tadqiqot natijalarining parametrik yoki noparametrik statistik usullarni qo'llash imkoniyatini aniqlash hamda ma'lumotlarning normal taqsimlanish qonuniga mosligini baholash maqsadida Kolmogorov-Smirnov mezonini asosida amalga oshirildi. Mazkur tahlil respondentlarning javoblari tasodifiy emasligi, olingan empirik taqsimotning nazariy normal taqsimotga yaqinlik darajasini aniqlash hamda keyingi statistik tahlillarni tanlashda metodologik asos yaratishga xizmat qiladi.

Tadqiqotda ishlab chiqilgan "O'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani o'rganish so'rovnoma" (OEAI-40) bo'yicha Kolmogorov-Smirnov mezonini natijalari quyidagi ko'rinishni oldi: emotsional yaqinlik shkalasi bo'yicha ($Z=2,630$; $p<0,001$), oilaviy qo'llab-quvvatlash shkalasi bo'yicha ($Z=2,621$; $p<0,001$), oilaviy motivatsiya shkalasi bo'yicha ($Z=1,427$; $p<0,05$), oilaviy qarorlar va hamkorlik shkalasi bo'yicha ($Z=1,279$; $p<0,01$), er-xotin kommunikatsiyasi shkalasi bo'yicha ($Z=5,981$; $p<0,01$), ota-ona-farzand emotsional aloqasi shkalasi bo'yicha ($Z=2,623$; $p<0,001$), raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning oilaviy munosabatlarga ta'siri shkalasi bo'yicha ($Z=2,656$; $p<0,001$), birgalikda vaqt o'tkazish shkalasi bo'yicha ($Z=3,431$; $p<0,05$), oilaviy hamkorlik (konativ komponent) shkalasi bo'yicha ($Z=4,234$; $p<0,001$) hamda emotsional alienatsiya integral shkalasi bo'yicha ($Z=5,111$; $p<0,01$) statistik ko'rsatkichlar qayd etildi.

Kolmogorov-Smirnov mezonini natijalari barcha shkalalar bo'yicha statistik ahamiyatli qiymatlarni ko'rsatgan bo'lsa-da, mazkur natijalarni tanlanmaning katta hajmi ($n=1200$) nuqtayi nazaridan talqin qilish maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, katta tanlanmalarda Kolmogorov-Smirnov mezonini normal taqsimotdan juda kichik og'ishlarga ham sezgir bo'lib, statistik jihatdan ahamiyatli natijalarni qayd etishi mumkin. Shu sababli mazkur test natijalari tavsiflovchi statistika, asimmetriya va ekstsess ko'rsatkichlari bilan kompleks baholandi. Asimmetriya va ekstsess ko'rsatkichlarining me'yoriy diapazonda joylashgani olingan ma'lumotlarning parametrik statistik tahlillarni qo'llash uchun yetarli darajada normal taqsimotga yaqin ekanligini tasdiqlaydi.

Natijalarning mazmuniy tahlili shuni ko'rsatdiki, emotsional yaqinlik va oilaviy qo'llab-quvvatlash shkalalari bo'yicha yuqori Z ko'rsatkichlarining qayd etilishi o'zbek oilalarida emotsional bog'liqlik va o'zaro yordam oilaviy munosabatlarning asosiy psixologik resurslari sifatida namoyon bo'layotganini ko'rsatadi. Bu holat respondentlarning katta qismi oilada hissiy yaqinlik va qo'llab-quvvatlashni mavjud deb baholaganini bildiradi. Oilaviy motivatsiya hamda oilaviy qarorlar va hamkorlik shkalalari bo'yicha olingan natijalar oilaviy munosabatlarni saqlash va rivojlantirishga qaratilgan motivatsion resurslar mavjudligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, ushbu shkalalarda individual farqlar nisbatan yaqqolroq kuzatilgani ayrim oilalarda hamkorlik va qaror qabul qilish jarayonlari yetarlicha shakllanmaganligini anglatadi. Bu esa emotsional alienatsiyaning rivojlanishida motivatsion-regulyativ mexanizmlarning muhim determinant sifatida ishtirok etishini tasdiqlaydi. Tahlilda eng yuqori statistik qiymatlardan biri er-xotin kommunikatsiyasi shkalasida ($Z=5,981$) qayd etildi. Psixologik nuqtayi nazardan mazkur natija o'zbek oilalarida emotsional alienatsiyaning eng sezgir komponentlaridan biri aynan turmush o'rtoqlar o'rtasidagi

muloqot sifati ekanligini ko'rsatadi. Oilada umumiy birdamlik saqlangan bo'lsa ham, er-xotin o'rtasida hissiy ehtiyojlar, shaxsiy kechinmalar va kundalik muammolar yuzasidan ochiq muloqotning yetishmasligi emotsional masofaning ortishiga olib kelishi mumkin.

Ota-ona-farzand emotsional aloqasi shkalasi bo'yicha olingan natijalar ota-onalar va farzandlar o'rtasidagi hissiy bog'lanish o'zbek oilalarining muhim psixologik tayanchi bo'lib qolayotganini ko'rsatadi. Biroq respondentlar javoblaridagi differensiallik ayrim oilalarda farzandlarning emotsional ehtiyojlarini anglash, ularning qiziqishlari, virtual faoliyati va psixologik holatiga yetarli e'tibor berilmasligi emotsional begonalashuv xavfini oshirayotganini ham ko'rsatmoqda.

Alohida e'tiborga molik natijalar raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning oilaviy munosabatlarga ta'siri shkalasida kuzatildi. Mazkur yo'nalish bo'yicha statistik ahamiyatlilikning yuqori darajada qayd etilishi zamonaviy raqamli muhit oilaviy kommunikatsiyaning yangi psixosotsial determinantiga aylanayotganini ko'rsatadi. Sun'iy intellekt, mobil qurilmalar va ijtimoiy tarmoqlardan foydalanishning ortishi ayrim oilalarda axborot almashinuvini yengillashtirayotgan bo'lsa, boshqa oilalarda jonli muloqot hajmining qisqarishi, birgalikdagi faoliyatning kamayishi va emotsional masofaning ortishiga xizmat qilmoqda.

Birgalikda vaqt o'tkazish hamda oilaviy hamkorlik shkalalari bo'yicha olingan natijalar oilaning xulq-atvor darajasidagi integratsiyasi emotsional alienatsiyani cheklovchi muhim omillardan biri ekanligini ko'rsatadi. Ayniqsa, oila a'zolarining muntazam birgalikda dam olishi, umumiy faoliyat bilan shug'ullanishi, oilaviy marosim va an'analarni birgalikda bajarishi emotsional yaqinlikni mustahkamlovchi psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Integral emotsional alienatsiya shkalasi bo'yicha ($Z=5,111$; $p<0,01$) qayd etilgan natija o'zbek oilalarida emotsional begonalashuv differensial xarakterga ega ekanligini ko'rsatadi. Ya'ni emotsional alienatsiya barcha oilalarda bir xil darajada kuzatilmaydi; uning namoyon bo'lishi oilaviy kommunikatsiya sifati, emotsional qo'llab-quvvatlash darajasi, ota-ona-farzand aloqalari, er-xotin o'rtasidagi hissiy yaqinlik, raqamli texnologiyalardan foydalanish madaniyati hamda birgalikdagi faoliyatning intensivligiga bevosita bog'liq holda shakllanadi.

Bizningcha, Kolmogorov-Smirnov mezoni bo'yicha olingan natijalar OEAI-40 metodikasining barcha shkalalari statistik jihatdan barqaror ishlayotganini hamda emotsional alienatsiyaning o'zbek oilalaridagi psixosotsial tabiatini kompleks baholash imkoniyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, natijalar emotsional alienatsiyaning yagona psixologik omil emas, balki emotsional yaqinlik, oilaviy qo'llab-quvvatlash, motivatsion-regulyativ resurslar, er-xotin kommunikatsiyasi, ota-ona-farzand emotsional aloqasi, birgalikda vaqt o'tkazish, oilaviy hamkorlik hamda raqamli texnologiyalar va sun'iy intellektning oilaviy munosabatlarga ta'siri o'rtasidagi murakkab o'zaro bog'liqlik mahsuli ekanligini ilmiy jihatdan asoslaydi. Mazkur holat ishlab chiqilgan metodikaning keyingi bosqichlarda ishonchlilik, faktor tuzilmasi va strukturaviy tenglamalar modeli orqali chuqur psixometrik tekshiruvdan o'tkazilishi uchun metodologik asos yaratadi.

Xulosa. Zamonaviy o'zbek oilalarida emotsional alienatsiyani tadqiq etishning muhim ilmiy yo'nalishlaridan biri oilada kechayotgan psixosotsial jarayonlarning ichki mexanizmlarini ochib berishga xizmat qiluvchi yangi metodologik yondashuvlarni ishlab chiqishdan iboratdir. Mazkur zarurat jamiyatda kechayotgan jadal ijtimoiy-iqtisodiy, ijtimoiy-madaniy va axborot-kommunikatsion transformatsiyalar natijasida oila institutining mazmuni, funksional tuzilishi hamda shaxslararo munosabatlar tizimida yuzaga kelayotgan yangi tendensiyalarni ilmiy jihatdan izohlash ehtiyojidan kelib chiqadi. Xususan, raqamli texnologiyalar, sun'iy intellekt, mehnat migratsiyasi, urbanizatsiya, oilaviy rollarning o'zgarishi va individualistik qadriyatlarining kuchayishi o'zbek oilalarining emotsional muhitiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Mazkur jarayonlar natijasida tashqi tomondan barqaror ko'ringan oilalarda ham oila a'zolari o'rtasidagi hissiy yaqinlikning pasayishi, psixologik qo'llab-quvvatlashning sustlashuvi, o'zaro tushunishning zaiflashuvi hamda emotsional alienatsiyaning turli ko'rinishlari shakllanishi kuzatilmoqda.

Oilani emotsional tizim sifatida tahlil qilish kamida ikki muhim ilmiy vazifani hal etishga xizmat qiladi. Birinchidan, oilaviy munosabatlarni o'z-o'zini rivojlantiruvchi psixologik tizim sifatida o'rganish orqali emotsional yaqinlikni saqlash, oilaviy birdamlikni mustahkamlash va emotsional alienatsiyaning oldini olishga xizmat qiluvchi ichki psixologik resurslarni aniqlash mumkin. Ikkinchidan, oilaning ijtimoiy va mehnat salohiyatini shakllantirishga xizmat qiluvchi motivatsion omillarni aniqlash orqali oila a'zolarining o'zaro mas'uliyati, hamkorligi va emotsional integratsiyasini rivojlantirish imkoniyati yuzaga keladi. Demak, emotsional alienatsiyani tadqiq etish nafaqat oiladagi psixologik muammolarni aniqlash, balki oilaning rivojlanish salohiyatini baholash uchun ham muhim metodologik asos hisoblanadi.

Emotsional alienatsiya va nikohdan qoniqish o'zaro chambarchas bog'liq bo'lgan psixologik konstruktlar hisoblanadi. Nikohdan qoniqish turmush o'rtoqlarning oilaviy hayotdan, o'zaro

munosabatlardan hamda oiladagi psixologik muhitdan subyektiv qoniqish darajasini aks ettiruvchi integral ko'rsatkich bo'lib, u er-xotin o'rtasidagi emotsional yaqinlik, o'zaro ishonch, qo'llab-quvvatlash va kommunikativ ochiqlik darajasi bilan belgilanadi.

Nikohdan qoniqishning pasayishi aksariyat hollarda emotsional alienatsiyaning dastlabki belgilaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Chunki turmush o'rtoqlar o'rtasidagi hissiy masofaning ortishi, o'zaro ehtiyojlarning qondirilmasligi va emotsional rezonansning susayishi oilaviy munosabatlarning sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Empirik tadqiqotlar erkaklar va ayollarda nikohdan qoniqishga ta'sir etuvchi omillar bir xil emasligini ham ko'rsatadi. Ayrim tadqiqotlarda oilaviy rollarning qat'iy an'anaviy taqsimlanishi ayollarda emotsional qoniqishni pasaytirishi, rollarning moslashuvchan va hamkorlikka asoslangan taqsimlanishi esa oilaviy farovonlikni oshirishi aniqlangan.

Erkaklarda esa er-xotin rollari bo'yicha kelishmovchiliklar va o'zaro kutishlarning mos kelmasligi nikohdan qoniqishni pasaytiruvchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Bundan tashqari, turmush o'rtoqlarning qadriyatlar tizimi, hayotiy maqsadlari va oilaviy qarashlarining o'xshashligi emotsional yaqinlikni mustahkamlovchi asosiy psixologik resurslardan biri hisoblanadi. Shuningdek, tadqiqotlar oilaviy hayotning dastlabki bosqichlarida, ayniqsa, kichik yoshdagi farzandlari bo'lgan oilalarda er-xotin o'rtasida rollarning o'zaro kelishilgan holda taqsimlanishi, ota-onalik vazifalarini hamkorlikda bajarish va birgalikda mas'uliyatni bo'lishish nikohdan qoniqishning yuqori darajada bo'lishini ta'minlashini ko'rsatadi. Farzandlar sonining ortishi o'z-o'zidan emotsional alienatsiyani kuchaytirmaydi yoki kamaytirmaydi. Aksincha, oilaning emotsional sifati turmush o'rtoqlarning o'zaro hamkorligi, psixologik moslashuvchanligi, farzandlarga individual yondashuvi, oilaviy kommunikatsiya madaniyati va hissiy qo'llab-quvvatlash tizimiga bog'liq.

Bizningcha, emotsional alienatsiyaning o'zbek oilalarida namoyon bo'lishini tushuntirishda nikohdan qoniqish alohida mustaqil ko'rsatkich sifatida emas, balki emotsional yaqinlik, er-xotin kommunikatsiyasi, oilaviy qo'llab-quvvatlash, ota-ona-farzand affektiv bog'lanishi, oilaviy rollarning moslashuvchanligi, birgalikda vaqt o'tkazish, umumiy qadriyatlar va raqamli texnologiyalar ta'siri bilan uzviy bog'liq bo'lgan integral psixosotsial tizim sifatida talqin qilinishi lozim. Aynan mazkur omillarning uyg'unlashuvi oilada emotsional alienatsiyaning shakllanishi yoki uning oldini olishni belgilovchi asosiy psixologik determinantlar sifatida namoyon bo'ladi. Bu esa emotsional alienatsiyani zamonaviy o'zbek oilalarining psixosotsial barqarorligini tavsiflovchi kompleks ilmiy kategoriya sifatida baholash imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Holt-Lunstad J. Loneliness and Social Isolation as Risk Factors for Health Outcomes: Mechanisms and Implications // *Annual Review of Clinical Psychology*. - 2024. - Vol. 20. - P. 193-217.
2. Hawkley L.C., Cacioppo J.T. Loneliness Matters: A Theoretical and Empirical Review of Consequences and Mechanisms // *Annals of Behavioral Medicine*. - 2022. - Vol. 56. - No. 2. - P. 127-138.
3. Walsh F. Strengthening Family Resilience. - 4th ed. - New York: Guilford Press, 2023. - 401 p.
4. Olson D.H. Circumplex Model of Marital and Family Systems: An Update // *Journal of Family Theory & Review*. - 2021. - Vol. 13. - No. 2. - P. 199-211.
5. Mikulincer M., Shaver P.R. Attachment in Adulthood: Structure, Dynamics, and Change. - 3rd ed. - New York: Guilford Press, 2024. - 690 p.
6. World Health Organization. Social Isolation and Loneliness among Older People: Advocacy Brief. - Geneva: World Health Organization, 2021. - 48 p.
7. Боуэн М. Семейная терапия в клинической практике / пер. с англ. - Москва: Когито-Центр, 2022. - 512 с.
8. Карабанова О.А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. - Москва: Юрайт, 2023. - 343 с.
9. Алешина Ю.Е. Индивидуальное и семейное психологическое консультирование. - Москва: Юрайт, 2022. - 421 с.
10. Реан А.А. Психология семьи: современные исследования и практика. - Санкт-Петербург: Питер, 2023. - 384 с.
11. Ковалев С.В. Психология современной семьи. - Москва: Академический проект, 2021. - 318 с.
12. Харчев А.Г., Мацковский М.С. Современная семья и закономерности ее функционирования. - Москва: Институт социологии Российской академии наук, 2022. - 356 с.

Yuldashev Akmal Jamilovich,
Buxoro xalqaro universiteti mustaqil izlanuvchisi

GLOBALLASHUV SHAROITIDA BOJXONA TIZIMI XODIMLARIDA MADANIYATLARARO EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK DETERMINANTLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada globallashuv va xalqaro mobillik sharoitida bojxona tizimi xodimlarida madaniyatlararo emotsional intellektni rivojlantirishning psixologik determinantlari tahlil qilingan. Emotsional intellektning nazariy asoslari, uning madaniyatlararo kommunikatsiyadagi o'rni hamda bojxona organlari faoliyatidagi amaliy ahamiyati yoritilgan. Kognitiv moslashuvchanlik, empatiya, refleksiv tafakkur, identifikatsiya integratsiyasi va stressga chidamlilik madaniyatlararo emotsional intellektning asosiy omillari sifatida asoslab berilgan. Jahon bojxona tashkiloti standartlari hamda O'zbekiston bojxona tizimida amalga oshirilayotgan islohotlar misolida mazkur kompetensiyaning institutsional samaradorlikni ta'minlashdagi roli ko'rsatib berilgan.

Kalit so'zlar: bojxona tizimi, emotsional intellekt, globallashuv, madaniyatlararo kommunikatsiya, empatiya, psixologik determinantlar, kognitiv moslashuvchanlik, stressga chidamlilik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ДЕТЕРМИНАНТЫ РАЗВИТИЯ МЕЖКУЛЬТУРНОГО ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА У СОТРУДНИКОВ ТАМОЖЕННОЙ СИСТЕМЫ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

Аннотация. В статье исследуются психологические детерминанты развития межкультурного эмоционального интеллекта сотрудников таможенной системы в условиях глобализации. Рассматриваются теоретические основы эмоционального интеллекта, его значение в межкультурной коммуникации и практическая роль в деятельности таможенных органов. Обосновано, что когнитивная гибкость, эмпатия, рефлексивность, интеграция идентичности и стрессоустойчивость выступают основными факторами формирования межкультурной эмоциональной компетентности. На примере реформ таможенной системы Узбекистана показана роль эмоционального интеллекта в повышении эффективности профессиональной деятельности.

Ключевые слова: таможенная система, эмоциональный интеллект, глобализация, межкультурная коммуникация, эмпатия, психологические детерминанты.

PSYCHOLOGICAL DETERMINANTS OF DEVELOPING CROSS-CULTURAL EMOTIONAL INTELLIGENCE AMONG CUSTOMS SYSTEM EMPLOYEES IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Abstract. The article analyzes the psychological determinants of developing intercultural emotional intelligence among customs officers in the context of globalization. The theoretical foundations of emotional intelligence, its significance in intercultural communication, and its practical role in customs activities are discussed. Cognitive flexibility, empathy, reflection, identity integration, and stress resistance are substantiated as the key factors in the formation of intercultural emotional competence. Using the example of customs reforms in Uzbekistan, the article demonstrates the importance of emotional intelligence in improving institutional effectiveness and professional performance.

Keywords: customs system, emotional intelligence, globalization, intercultural communication, empathy, psychological determinants.

Kirish. XXI asr insoniyat taraqqiyotida globallashuv jarayonlarining jadallashuvi bilan tavsiflanmoqda. Xalqaro iqtisodiy integratsiya, mehnat migratsiyasi, akademik mobillik va raqamli kommunikatsiya vositalarining rivojlanishi natijasida turli mamlakatlar va madaniyatlar o'rtasidagi aloqalar mislsiz darajada kengaydi. Ushbu jarayonlar davlat institutlari faoliyatiga ham sezilarli ta'sir ko'rsatib, ularning oldiga yangi talab va vazifalarni qo'yimoqda. Ayniqsa, transchegaraviy munosabatlarni tartibga soluvchi bojxona organlari globallashuv sharoitida nafaqat iqtisodiy xavfsizlikni ta'minlash, balki turli madaniyat vakillari bilan samarali muloqotni tashkil etish vazifasini ham bajaradi.

Bugungi kunda bojxona tizimi xalqaro hamkorlikning muhim bo'g'inlaridan biri sifatida namoyon bo'lib, uning samaradorligi faqat normativ-huquqiy bazaning mukammalligi bilan emas, balki inson omili bilan ham belgilanadi. Turli davlatlardan kelayotgan fuqarolar, tadbirkorlar, investorlar va turistlar bilan doimiy aloqada bo'lish bojxona xodimlaridan yuqori darajadagi kommunikativ madaniyatni, psixologik barqarorlikni va madaniyatlararo kompetensiyalarni talab etadi. Shu nuqtai nazardan, madaniyatlararo emotsional intellekt zamonaviy bojxona tizimi faoliyatining muhim tarkibiy qismiga aylanmoqda.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Psixologiya fanida emotsional intellekt tushunchasi ilk bor J.Mayer va P.Salovey tomonidan ilmiy asoslangan bo'lib, ular mazkur hodisani shaxsning o'z hissiyotlarini anglash, ularni boshqarish, boshqalarning emotsional holatini tushunish hamda ijtimoiy munosabatlarni samarali tashkil etish qobiliyati sifatida talqin qilganlar [1]. Keyinchalik D.Goleman ushbu nazariyani rivojlantirib, emotsional intellekt professional muvaffaqiyatni belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi [2]. Olimning fikricha, yuqori IQ ko'rsatkichlari muvaffaqiyatning yagona mezonini bo'la olmaydi, chunki insonning jamoadagi faoliyati, liderlik salohiyati va nizolarni boshqarish qobiliyati ko'proq emotsional kompetensiyalar bilan bog'liq.

So'nggi yillarda emotsional intellekt konsepsiyasi madaniyatlararo kommunikatsiya nazariyalari bilan integratsiyalashib, yangi ilmiy yo'nalish – madaniyatlararo emotsional intellekt tushunchasining shakllanishiga olib keldi. Mazkur tushuncha shaxsning turli madaniy muhitlarda yuzaga keladigan emotsional reaksiyalarni to'g'ri talqin qilish, madaniy tafovutlarni hisobga olish hamda samarali kommunikativ strategiyalarni tanlay olish qobiliyatini ifodalaydi.

Amerikalik olimlar P.Earley va S.Ang tomonidan ishlab chiqilgan madaniy intellekt nazariyasiga ko'ra, global muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yuritish uchun shaxs faqat kasbiy bilimlarga ega bo'lishi yetarli emas, balki turli madaniy qadriyatlar va kommunikativ me'yorlarga moslasha olishi ham zarur [3]. Aynan shu jihat bojxona tizimi xodimlari faoliyatida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki ular har kuni turli mentalitetga mansub fuqarolar bilan bevosita muloqotga kirishadilar.

Masalan, Sharq mamlakatlari vakillari muloqot jarayonida hissiyotlarni ochiq namoyish etmaslikka moyil bo'lsalar, G'arb davlatlarida emotsiyalarni erkin ifodalash odatiy hol hisoblanadi. Ayrim Osiyo davlatlarida suhbat davomida ko'zga tik qarash hurmatsizlik sifatida baholansa, Yevropa mamlakatlari aksincha, ochiqlik va samimiylilik belgisi sifatida qabul qilinadi. Agar bojxona xodimi ushbu madaniy tafovutlarni hisobga olmasa, oddiy kommunikativ farqlarni qonunbuzarlik yoki shubhali xatti-harakat sifatida noto'g'ri talqin qilishi mumkin.

Shu sababli madaniyatlararo emotsional intellekt zamonaviy bojxona xizmatining strategik psixologik resursi sifatida qaralmoqda. U nafaqat xizmat ko'rsatish sifatini oshirishga, balki davlat organining ijobiy imijini shakllantirishga ham xizmat qiladi.

Madaniyatlararo emotsional intellektni tushuntirishda xorijiy olimlarning nazariyalari muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Xususan, G.Hofstede tomonidan ishlab chiqilgan madaniy o'lchamlar nazariyasi turli jamiyatlar o'rtasidagi qadriyatlar tizimi, hokimiyat masofasi, individualizm va kollektivizm, noaniqlikdan qochish darajasi kabi omillar inson xulq-atvori va kommunikatsiyasiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini ko'rsatadi [4]. Olimning fikricha, bir mamlakatda odatiy hisoblangan muloqot usuli boshqa madaniyat vakillari tomonidan mutlaqo boshqacha qabul qilinishi mumkin. Shu sababli xalqaro muhitda faoliyat yuritayotgan mutaxassislar madaniy tafovutlarni chuqur tushunishlari zarur.

E.Hallning yuqori va past kontekstli madaniyatlar nazariyasi ham bojxona tizimi faoliyatida katta amaliy ahamiyatga ega. Hallga ko'ra, Sharq mamlakatlari yuqori kontekstli madaniyatlar guruhiga kirib, bunda axborot ko'proq yashirin ma'nolar, imo-ishoralar va ijtimoiy munosabatlar orqali uzatiladi. G'arb davlatlari esa past kontekstli madaniyatlar bo'lib, axborotning ochiq va bevosita ifodalanishi bilan xarakterlanadi [5]. Masalan, Yaponiya yoki Janubiy Koreyadan kelgan fuqaro muloqotda ehtiyotkorlik bilan fikr bildirishi mumkin, Yevropa davlatlari vakillari esa aniq va ochiq muloqotni afzal ko'radilar. Bojxona xodimining mazkur xususiyatlarni bilishi kommunikativ ziddiyatlarning oldini olishga yordam beradi.

D.Matsumoto madaniyat va psixologiya o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganib, emotsiyalarni ifodalash usullari turli jamiyatlarda turlicha ekanligini ilmiy asoslab bergan [6]. Uning tadqiqotlariga ko'ra, insonning emotsional reaksiyalari biologik omillar bilan bir qatorda ijtimoiy muhit va madaniyat ta'sirida ham shakllanadi. Bu esa madaniyatlararo emotsional intellektni rivojlantirish jarayonida milliy xususiyatlarni hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Madaniyatlararo emotsional intellektning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy psixologik determinantlardan biri kognitiv moslashuvchanlik hisoblanadi. Zamonaviy psixologiyada ushbu tushuncha shaxsning yangi ma'lumotlarni qabul qilish, stereotiplardan voz kechish va muammoga turli nuqtai nazardan yondashish qobiliyatini anglatadi. Kognitiv moslashuvchanlik yuqori bo'lgan insonlar notanish ijtimoiy muhitga tezroq moslashadi va kommunikativ muammolarni samaraliroq hal qiladi.

Bojxona tizimi amaliyotida bunday moslashuvchanlik alohida ahamiyat kasb etadi. Masalan, xalqaro aeroportlarda ayrim yo'lovchilar til bilmasligi yoki hujjatlarni taqdim etish tartibini yaxshi tushunmasligi mumkin. Bunday vaziyatlarda xodimning sabr-toqati, vaziyatni turli nuqtai nazardan baholay olishi va mos kommunikativ strategiyani tanlay olishi xizmat sifati oshishiga olib keladi.

Madaniyatlararo emotsional intellektning ikkinchi muhim komponenti empatiya hisoblanadi. Empatiya boshqa insonning hissiy holatini tushunish va unga nisbatan mos munosabat bildirish qobiliyatidir. D.Goleman empatiyani samarali liderlik va professional muvaffaqiyatning asosiy omillaridan biri deb hisoblaydi [2]. Ayniqsa, davlat xizmatlari tizimida empatiya fuqarolarning davlat organlariga bo'lgan ishonchini mustahkamlashda muhim rol o'ynaydi.

Masalan, uzoq safardan keyin bojxona nazoratiga kelgan yo'lovchi charchoq, xavotir yoki tushkunlik holatida bo'lishi mumkin. Xodimning qo'pol yoki befarq munosabati ziddiyatga sabab bo'lishi ehtimoldan xoli emas. Aksincha, muloyim va tushunishga asoslangan muloqot fuqarolarning ijobiy taassurot bilan mamlakatni tark etishiga yoki kirib kelishiga xizmat qiladi.

Madaniyatlararo emotsional intellektning yana bir muhim determinanti identifikatsiya integratsiyasi hisoblanadi. Zamonaviy globallashtirish sharoitida inson bir vaqtning o'zida milliy, kasbiy va global identifikatsiyaga ega bo'lishi mumkin. Ijtimoiy psixologiyada ushbu holat ko'p qirrali identiklik deb yuritiladi. Shaxs mazkur identifikatsiyalarni uyg'unlashtira olgan taqdirda psixologik barqarorlikni saqlab qoladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bojxona xodimi davlat manfaatlarini himoya qiluvchi mansabdor shaxs sifatida milliy qadriyatlarga sodiq bo'lishi bilan birga, xalqaro hamkorlik tamoyillarini ham hurmat qilishi lozim. Shu sababli professional identiklik va umuminsoniy qadriyatlar o'rtasidagi muvozanatni ta'minlash zamonaviy bojxona xodimining muhim psixologik sifati hisoblanadi.

Stressga chidamlilik ham madaniyatlararo emotsional intellektning asosiy determinantlari qatoriga kiradi. Bojxona tizimi yuqori mas'uliyat, katta axborot oqimi, tezkor qaror qabul qilish va insonlar bilan uzluksiz muloqot qilishni talab etadi. Bunday sharoitlarda surunkali stress kasbiy charchash sindromi rivojlanishiga olib kelishi mumkin.

Psixologik tadqiqotlar emotsional intellekti yuqori bo'lgan xodimlar stressli vaziyatlarni samaraliroq boshqarishlarini ko'rsatmoqda. Ular salbiy emotsiyalarni nazorat qilish, impulsiv qarorlarning oldini olish va kasbiy faoliyat samaradorligini saqlab qolish qobiliyatiga ega bo'ladilar.

Refleksiv tafakkur ham madaniyatlararo emotsional intellektning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Refleksivlik insonning o'z xatti-harakatlari, his-tuyg'ulari va qarorlarini tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Yuqori refleksivlikka ega bo'lgan mutaxassislar o'z xatolarini tezroq anglaydilar va kelgusida ularni takrorlamaslikka harakat qiladilar. Bu esa professional rivojlanishning muhim omili hisoblanadi.

Jahon bojxona tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan Professional Standards Framework hujjatlarida ham xodimlarning kommunikativ kompetensiyalarini rivojlantirishga alohida e'tibor qaratilgan [7]. Mazkur hujjatlarda inson resurslarini boshqarish, xizmat ko'rsatish madaniyatini rivojlantirish va xodimlarning psixologik tayyorgarligini takomillashtirish zamonaviy bojxona tizimining ustuvor yo'nalishlari sifatida belgilangan.

So'nggi yillarda O'zbekiston Respublikasida bojxona tizimini modernizatsiya qilish, xalqaro standartlarga moslashtirish va raqamlashtirish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Mamlakatda tashqi iqtisodiy faoliyatni qo'llab-quvvatlash, tadbirkorlik subyektlari uchun qulay sharoit yaratish hamda davlat xizmatlari sifatini oshirish maqsadida bojxona organlari faoliyatiga zamonaviy axborot texnologiyalari joriy etilmoqda. Xususan, bojxona rasmiylashtiruv va ma'lumotlarni qayta ishlash markazlari tashkil etildi, o'nlab raqamli xizmatlar ishga tushirildi hamda eksport jarayonlari sezilarli darajada soddalashtirildi.

Raqamlashtirish jarayonlarining jadallashuvi inson omilining ahamiyatini kamaytirmagan, aksincha, uni yangi bosqichga olib chiqdi. Sun'iy intellekt va avtomatlashtirilgan tizimlar ko'plab texnik operatsiyalarni bajarishi mumkin bo'lsa-da, insonlar o'rtasidagi muloqot, nizolarni boshqarish, madaniy tafovutlarni hisobga olish va emotsional ta'sir ko'rsatish kabi vazifalar hali ham bevosita xodimlarning kasbiy va psixologik tayyorgarligiga bog'liq bo'lib qolmoqda. Shu sababli zamonaviy bojxona tizimida texnologik kompetensiyalar bilan bir qatorda emotsional va kommunikativ kompetensiyalar ham ustuvor ahamiyat kasb etmoqda.

2025-yilda O'zbekistonda bojxona nazoratida sun'iy intellekt asosidagi risklarni tahlil qilish mexanizmlarini joriy etish, rentgen tasvirlarini avtomatik tahlil qilish hamda tadbirkorlarning ishonchlilik darajasini baholash tizimlarini yaratish bo'yicha yangi tashabbuslar ilgari surildi. Bunday o'zgarishlar xodimlardan nafaqat yangi texnologiyalar bilan ishlash ko'nikmalarini, balki doimiy ravishda o'zgarib borayotgan kasbiy muhitga psixologik jihatdan moslasha olish qobiliyatini ham talab etadi.

Muhokama. Ilmiy adabiyotlarda zamonaviy tashkilotlar muvaffaqiyatining asosiy omillaridan biri sifatida "inson kapitali" tushunchasi alohida ta'kidlanadi. Inson kapitali tarkibiga kasbiy bilimlar, intellektual salohiyat, psixologik barqarorlik va kommunikativ kompetensiyalar kiradi. Shu nuqtai nazardan qaranganda, bojxona tizimi xodimlarida madaniyatlararo emotsional intellektni rivojlantirish davlat xizmatlari samaradorligini oshirishning muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Jahon bojxona tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan professional standartlarda ham xodimlarni uzluksiz o'qitish, inson resurslarini rivojlantirish va kommunikativ kompetensiyalarni takomillashtirish ustuvor vazifalar qatoriga kiritilgan. Zamonaviy bojxona tizimlari nafaqat nazorat organi, balki fuqarolar va biznes vakillari bilan hamkorlik qiluvchi xizmat ko'rsatuvchi institut sifatida shakllanmoqda. Shu sababli xodimlarning muloqot madaniyati va emotsional kompetensiyalari tashkilotning umumiy imijiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Masalan, xalqaro aeroportlarda xizmat olib borayotgan bojxona xodimlari qisqa vaqt ichida turli davlatlardan kelgan yuzlab yo'lovchilar bilan muloqot qiladilar. Til bilishdagi qiyinchiliklar, madaniy farqlar yoki stress holatlari ayrim hollarda tushunmovchiliklarni keltirib chiqarishi mumkin. Agar xodim vaziyatni faqat huquqiy nuqtai nazardan baholasa, muloqot keskinlashishi ehtimoli ortadi. Aksincha, emotsional intellekti rivojlangan mutaxassis vaziyatni insoniy omillarni hisobga olgan holda boshqaradi va muammoning konstruktiv yechimini topa oladi.

Bundan tashqari, bojxona xodimlarining psixologik tayyorgarligi korrupsiyaga qarshi kurashish, xizmat intizomini mustahkamlash va kasbiy charchash sindromining oldini olishda ham muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, emotsional o'zini boshqarish qobiliyati yuqori bo'lgan xodimlar kasbiy stressni yengishda nisbatan muvaffaqiyatli bo'ladilar hamda xizmat faoliyatida yuqori natijalarga erishadilar.

Bugungi kunda O'zbekiston bojxona tizimida ta'lim jarayonlarini raqamlashtirish va xodimlarning malakasini oshirishga alohida e'tibor qaratilmoqda. Xalqaro tashkilotlar bilan hamkorlik doirasida zamonaviy texnik vositalar va interaktiv ta'lim texnologiyalari joriy qilinmoqda. Bu esa xodimlarni nafaqat kasbiy jihatdan, balki psixologik va kommunikativ nuqtai nazardan ham tayyorlash imkonini bermoqda.

Xulosa. Shunday qilib, globallashtirish sharoitida bojxona tizimi faoliyatining samaradorligi texnologik modernizatsiya bilan bir qatorda inson omilining rivojlanishiga ham bog'liqdir. Madaniyatlararo emotsional intellekt bojxona xodimlarining kasbiy muvaffaqiyati, ijtimoiy moslashuvi va xizmat sifatini ta'minlovchi strategik psixologik resurs sifatida namoyon bo'ladi. Kognitiv moslashuvchanlik, empatiya, refleksiv tafakkur, identifikatsiya integratsiyasi va stressga chidamlilik ushbu kompetensiyaning asosiy determinantlari hisoblanadi. Mazkur sifatlarni tizimli ravishda rivojlantirish O'zbekiston bojxona tizimining xalqaro maydondagi raqobatbardoshligini oshirishga, davlat xizmatlari sifatini yaxshilashga va fuqarolar bilan o'zaro ishonchli munosabatlarni shakllantirishga xizmat qiladi.

Kelgusida mazkur yo'nalishda empirik tadqiqotlarni kengaytirish, bojxona xodimlari uchun emotsional intellekt diagnostikasi metodikalarini ishlab chiqish hamda sun'iy intellekt texnologiyalari asosida adaptiv o'quv modellarini yaratish maqsadga muvofiq hisoblanadi. Bu esa bojxona tizimida inson kapitalini rivojlantirishning yangi ilmiy va amaliy mexanizmlarini shakllantirish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Mayer J.D., Salovey P., Caruso D.R. Emotional Intelligence: Theory, Findings, and Implications // Psychological Inquiry. – 2004. – Vol. 15. – № 3. – P. 197–215.
2. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
3. Earley P.C., Ang S. Cultural Intelligence: Individual Interactions Across Cultures. – Stanford: Stanford University Press, 2003. – 400 p.
4. Hofstede G., Hofstede G.J., Minkov M. Cultures and Organizations: Software of the Mind. – New York: McGraw-Hill, 2010. – 576 p.
5. Hall E.T. Beyond Culture. – New York: Anchor Books, 1976. – 320 p.
6. Matsumoto D., Juang L. Culture and Psychology. – Boston: Cengage Learning, 2017. – 640 p.
7. Berry J.W. Immigration, Acculturation and Adaptation // Applied Psychology. – 1997. – Vol. 46. – № 1. – P. 5–34.
8. Deardorff D.K. The Identification and Assessment of Intercultural Competence // Journal of Studies in International Education. – 2006. – Vol. 10. – № 3. – P. 241–266.
9. World Customs Organization. Professional Standards Framework. – Brussels: WCO, 2023.
10. World Customs Organization. Capacity Building Development Compendium. – Brussels: WCO, 2024.

11. International Organization for Migration. World Migration Report 2024. – Geneva: IOM, 2024.
12. OECD. Enhancing the Competitiveness of the Trans-Caspian Transport Corridor in Central Asia: Uzbekistan. – Paris: OECD Publishing, 2025.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining bojxona tizimini raqamlashtirish va samaradorligini oshirishga doir qarorlari va farmonlari. – Toshkent, 2024–2025.
14. O'zbekiston Respublikasi Bojxona qo'mitasi. Bojxona organlari faoliyatini modernizatsiya qilish bo'yicha rasmiy materiallar. – Toshkent, 2025.
15. BOMCA. Support to Digitalisation of Customs Education in Uzbekistan. – 2025.
16. O'zbekiston bojxona tizimida sun'iy intellekt asosida nazorat mexanizmlarini joriy etish bo'yicha materiallar. – 2025.
17. Customs Committee of the Republic of Uzbekistan. Digital transformation achievements. – 2025.
18. Uzbekistan customs digital platform and clearance efficiency reports. – 2025.
19. Customs reforms and green-red corridor mechanisms in Uzbekistan. – 2025.
20. Bright Uzbekistan. Customs procedures are being reformed in Uzbekistan. – 2025.

Jumaniyozov Yunus Shodurdi o'g'li,

Abu Rayhon Beruniy nomidagi

Urganch davlat universiteti Pedagogika va psixologiya kafedrası dotsenti v.b.,

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

Orcid: <https://orcid.org/0009-0002-3298-2750>

yunus@urdu.uz

TALABALARDA IJTIMOY MAS'ULIYAT HISSINI RIVOJLANTIRISHDA QADRIYATLAR TIZIMI VA AXLOQIY-PSIXOLOGIK OMILLARNING ROLI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishi va rivojlanishida shaxsning qadriyatlar tizimi hamda axloqiy-psixologik omillarning o'rni tahlil qilinadi. Ijtimoiy mas'uliyat shaxsning jamiyat oldidagi burch va majburiyatlarini anglashigina emas, balki o'z xatti-harakatlarining boshqa insonlar, ijtimoiy guruhlar va jamiyat manfaatlariga ta'sirini oldindan baholay olish qobiliyati sifatida yoritiladi. Tadqiqotda talabalik davrida qadriyatlar yo'nalishining qayta shakllanishi, axloqiy me'yorlarni ichki qabul qilish, vijdon, burch, adolat, insonparvarlik, hamkorlik va fuqarolik pozitsiyasi kabi omillarning ijtimoiy mas'uliyat bilan o'zaro aloqasi nazariy jihatdan asoslanadi. Shuningdek, oila, oliy ta'lim muhiti, tengdoshlar guruhi va ijtimoiy tajribaning talabalarda mas'uliyatli xulqni qaror toptirishdagi psixologik ahamiyati ochib beriladi. Maqolada ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirish shaxsning tashqi nazoratga bo'ysunishi bilan emas, balki ijtimoiy va axloqiy qadriyatlarining ichki motivatsion tizimga aylanishi bilan bog'liq ekanligi ta'kidlanadi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy mas'uliyat, talaba shaxsi, qadriyatlar tizimi, axloqiy qadriyatlar, axloqiy ong, psixologik omillar, mas'uliyatli xulq, fuqarolik pozitsiyasi, burch, vijdon, insonparvarlik, ijtimoiy faollik.

РОЛЬ СИСТЕМЫ ЦЕННОСТЕЙ И МОРАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ФАКТОРОВ В РАЗВИТИИ ЧУВСТВА СОЦИАЛЬНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье анализируется роль системы ценностей и нравственно-психологических факторов в формировании и развитии чувства социальной ответственности у студентов. Социальная ответственность рассматривается не только как осознание личностью своих обязанностей перед обществом, но и как способность прогнозировать последствия собственного поведения для других людей, социальных групп и общества в целом. Теоретически раскрывается взаимосвязь ценностных ориентаций студентов с внутренним принятием нравственных норм, чувством долга, совестью, справедливостью, гуманностью, сотрудничеством и гражданской позицией. Особое внимание уделяется психологическим изменениям, происходящим в ценностно-мотивационной сфере личности в период обучения в высшем образовательном учреждении. Рассматривается влияние семейной среды, образовательного пространства, группы сверстников и социального опыта на становление ответственного поведения студентов. Обосновывается положение о том, что устойчивое развитие социальной ответственности обеспечивается не столько внешним контролем, сколько превращением социально-нравственных ценностей во внутренние регуляторы поведения и личностные мотивы.

Ключевые слова: социальная ответственность, личность студента, система ценностей, нравственные ценности, нравственное сознание, психологические факторы, ответственное поведение, гражданская позиция, долг, совесть, гуманность, социальная активность.

THE ROLE OF VALUE SYSTEMS AND MORAL-PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE DEVELOPMENT OF A SENSE OF SOCIAL RESPONSIBILITY AMONG STUDENTS

Abstract. The article examines the role of the value system and moral-psychological factors in the development of social responsibility among university students. Social responsibility is interpreted not merely as awareness of one's duties and obligations toward society, but also as an individual's ability to anticipate and evaluate the consequences of personal behavior for other people, social groups, and society as a whole. The study provides a theoretical analysis of the relationship between students' value orientations and such factors as internal acceptance of moral norms, sense of duty, conscience, justice, humanism, cooperation, and civic orientation. Particular attention is given to transformations in the value-motivational sphere of personality during the university period. The psychological influence of family environment, higher

education settings, peer groups, and accumulated social experience on the formation of responsible behavior is also considered. The article argues that sustainable development of social responsibility depends not primarily on external control, but on the internalization of social and moral values, which gradually become personal motives and internal regulators of behavior.

Key words: social responsibility, student personality, value system, moral values, moral consciousness, psychological factors, responsible behavior, civic orientation, sense of duty, conscience, humanism, social activity.

Kirish. Bugungi globallashuv va ijtimoiy munosabatlarning jadallashuvi shaxsning jamiyat hayotidagi ishtirokiga qo'yiladigan talablarni sezilarli darajada kuchaytirmoqda. Ayniqsa, yoshlarning ijtimoiy jarayonlarda faol ishtirok etishi, o'z xatti-harakatlari uchun javobgarlikni anglay olishi va jamiyat manfaatlarini shaxsiy manfaatlar bilan uyg'unlashtira bilishi barqaror ijtimoiy taraqqiyotning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirish nafaqat ta'lim-tarbiya jarayonining, balki shaxsning ma'naviy-axloqiy kamolotini ta'minlashga qaratilgan psixologik-pedagogik faoliyatning ham muhim yo'nalishidir.

Talabalik davri shaxsning dunyoqarashi, hayotiy maqsadlari, qadriyatlar va ijtimoiy pozitsiyasi nisbatan faol shakllanadigan rivojlanish bosqichidir. Mazkur davrda inson o'zining kasbiy kelajagini belgilash bilan bir qatorda, jamiyatdagi o'rnini anglash, boshqa insonlar bilan munosabatlarida qanday tamoyillarga tayanishini aniqlash va shaxsiy qarorlarining ijtimoiy oqibatlarini baholashni o'rganadi. Shu sababli talabalarda ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishini faqat tashqi talablar yoki intizomiy me'yorlarning bajarilishi bilan izohlash yetarli emas. Ushbu jarayon shaxsning ichki qadriyatlar, axloqiy qarashlari, motivlari, e'tiqodlari, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati va ijtimoiy tajribasi bilan chambarchas bog'liq.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishini tushuntirish uchun, avvalo, shaxsning qadriyatlar tizimi, axloqiy rivojlanishi va ijtimoiy xulq-atvorini izohlovchi ilmiy yondashuvlarni o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqish zarur. Mazkur muammo psixologiya, pedagogika, ijtimoiy psixologiya va rivojlanish psixologiyasi doirasida turli nazariy yo'nalishlarda tadqiq etilgan. Ilmiy adabiyotlarda ijtimoiy mas'uliyat ko'pincha shaxsning ijtimoiy me'yorlarni o'zlashtirishi, ularni ichki e'tiqodga aylantirishi va o'z xatti-harakatlari oqibatlarini anglab borishi bilan bog'liq murakkab shaxsiy sifat sifatida talqin qilinadi.

Shaxsning axloqiy rivojlanishini izohlovchi nazariyalarda axloqiy me'yorlarni o'zlashtirish jarayoniga alohida e'tibor qaratiladi. J. Piagetning qarashlarida bolaning axloqiy tasavvurlari dastlab tashqi talab va kattalar tomonidan belgilangan qoidalar asosida shakllanib, keyinchalik o'zaro hamkorlik va tengdoshlar bilan munosabatlar ta'sirida mustaqil axloqiy fikrlash tomon rivojlanishi ko'rsatiladi [1]. Ushbu yondashuv talabalik davrida axloqiy me'yorlarning oddiy rioya qilinadigan qoidalardan shaxsiy e'tiqod va ichki mezonlarga aylanishini tushuntirish uchun muhim nazariy asos bo'la oladi.

Qadriyatlar masalasiga bag'ishlangan tadqiqotlarda esa qadriyatlar shaxsning hayotiy yo'nalishini belgilovchi va uning turli vaziyatlardagi tanlovlarini tartibga soluvchi motivatsion mezon sifatida qaraladi. S. Shvarts tomonidan ishlab chiqilgan qadriyatlar nazariyasida inson xulqini yo'naltiruvchi universal qadriyatlar tizimi mavjudligi asoslab berilgan [4]. Ushbu nazariy yondashuv ijtimoiy mas'uliyatni tadqiq etishda, ayniqsa, boshqalarning manfaatlarini hisobga olish, tenglik, adolat, xavfsizlik, hamkorlik va ijtimoiy tartib kabi qadriyatlarning o'rnini tushunish uchun muhimdir.

R. Inglehartning qadriyatlar transformatsiyasiga oid tadqiqotlari esa ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy o'zgarishlar natijasida yosh avlodning qadriyatlar ustuvorligi ham o'zgarib borishini ko'rsatadi [5]. Ushbu qarashlar talabalarning ijtimoiy mas'uliyatini statik sifat sifatida emas, balki ijtimoiy muhit, tarixiy sharoit va shaxsiy tajriba ta'sirida rivojlanib boruvchi psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqish imkonini beradi.

E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish konsepsiyasi ham talabalik davrining psixologik xususiyatlarini anglashda muhim nazariy manbalardan biridir. Erikson shaxs rivojlanishining yoshlik bosqichida identiklikni shakllantirish masalasi markaziy o'rin egallashini ta'kidlaydi [6]. Shaxs o'zining "kimligi", jamiyatdagi o'rnini va kelajakdagi vazifalarini anglash jarayonida muayyan qadriyatlarni tanlaydi hamda ular asosida o'z xulq-atvorini tashkil eta boshlaydi. Shu sababli ijtimoiy mas'uliyatning rivojlanishi shaxsiy identiklikning shakllanish jarayoni bilan ham uzviy bog'liqdir.

Ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishida prosotsial xulq-atvor va empatiyaning o'rnini ham alohida ilmiy ahamiyatga ega. C. Batsonning altruizm va empatiya bo'yicha ishlari boshqa insonning ehtiyoj va kechinmalarini tushunish hamda unga yordam berish istagi ijtimoiy yo'nalgan xulqning muhim psixologik asoslaridan biri ekanini ko'rsatadi [7]. Ushbu yondashuv talabalarning mas'uliyatli xatti-harakatlarini tushuntirishda muhim, chunki o'z faoliyatining boshqa insonlarga ta'sirini his qilish qobiliyati mas'uliyatni ichki jihatdan mustahkamlovchi omillardan biri bo'lishi mumkin.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy mas'uliyatning faqat axloqiy bilim yoki nazariy qarashlar bilan cheklanmasligi ta'kidlanadi. Shaxs axloqiy me'yorni bilishi mumkin, biroq uni amaliy xatti-harakatga aylantirish uchun o'zini boshqarish, qaror qabul qilish, hissiy barqarorlik va ijtimoiy vaziyatni to'g'ri baholash kabi psixologik mexanizmlar ham talab etiladi. Shu sababli mas'uliyatli xulqni tadqiq qilishda kognitiv, emotsional, motivatsion va xulqiy komponentlarni bir butun tizim sifatida o'rganish maqsadga muvofiqdir.

O'zbekiston sharoitida ham yoshlarning ma'naviy-axloqiy rivojlanishi, fuqarolik pozitsiyasi, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga hurmat ruhida tarbiyalanishi oliy ta'limning muhim vazifalaridan biri sifatida qaraladi. Milliy qadriyatlar, oila tarbiyasi, mahalla muhiti, jamoaviylik, kattalarga hurmat, o'zaro ko'mak va jamiyat oldidagi burchni anglash kabi omillar talabalarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishda o'ziga xos psixologik resurs vazifasini bajarishi mumkin. Bunda milliy qadriyatlarni zamonaviy ijtimoiy kompetensiyalar bilan uyg'unlashtirish muhim ahamiyat kasb etadi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy mas'uliyatni faqat bitta omil orqali tushuntirish imkoniyati cheklangan. Qadriyatlar tizimi shaxsga xulqning umumiy yo'nalishini belgilab bersa, axloqiy ong ushbu yo'nalishning me'yoriy asoslarini shakllantiradi, motivatsiya uni faoliyatga undaydi, o'z-o'zini nazorat qilish esa mas'uliyatli qarorlarning real xatti-harakatda namoyon bo'lishini ta'minlaydi. Shu jihatdan, talabalarda ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishni qadriyatlar, axloqiy qarashlar, motivatsion jarayonlar va ijtimoiy tajribaning o'zaro ta'siri asosida o'rganish ilmiy jihatdan samarali yondashuv hisoblanadi.

Mazkur tahlil asosida tadqiqotning konseptual yo'nalishi quyidagicha belgilanadi: qadriyatlar tizimi → axloqiy anglash → ichki motivatsiya → o'z-o'zini nazorat qilish → mas'uliyatli ijtimoiy xulq. Ushbu ketma-ketlik qat'iy chiziqli jarayon emas, balki o'zaro ta'sir qiluvchi psixologik komponentlardan iborat dinamik tizim sifatida qaraladi. Aynan shu jihat talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanish mexanizmlarini yanada chuqurroq tahlil qilish imkonini beradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishida qadriyatlar tizimi hamda axloqiy-psixologik omillarning o'rnini aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik asosini shaxs rivojlanishining ijtimoiy-madaniy shartlanganligi, qadriyatlarning xulq-atvorni tartibga soluvchi psixologik mexanizm sifatidagi mohiyati, axloqiy rivojlanishning bosqichma-bosqich shakllanishi va ijtimoiy xulq-atvorning o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari haqidagi ilmiy qarashlar tashkil etdi.

Tadqiqot jarayonida J. Piagetning axloqiy rivojlanish haqidagi konsepsiyasi, L. Kolbergning axloqiy mulohaza yuritish bosqichlari, A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi, S. Shvartsning qadriyatlar nazariyasi hamda E. Eriksonning shaxsiy identiklikning shakllanishiga oid qarashlari nazariy jihatdan o'rganildi. Mazkur olimlarning yondashuvlari tadqiqotda qadriyatlar, axloqiy ong, ijtimoiy motivatsiya, o'z-o'zini nazorat qilish va mas'uliyatli xulq-atvor o'rtasidagi bog'liqlikni tushuntirish uchun metodologik asos sifatida qo'llanildi.

Tadqiqotning asosiy obyekti oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan talabalarning ijtimoiy mas'uliyat hissi bo'lsa, predmeti ijtimoiy mas'uliyatning qadriyatlar tizimi, axloqiy ong va shaxsning o'zini boshqarish xususiyatlari bilan o'zaro aloqasidan iborat etib belgilandi.

Tadqiqotda 72 nafar talaba ishtirok etdi. Ishtirokchilar turli bosqichlarda tahsil olayotgan talabalar orasidan tanlab olindi. Tadqiqot ishtirokchilarining tanlanishi ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishida ta'lim bosqichining ehtimoliy farqlarini hisobga olish imkonini berdi. Tadqiqotda ishtirok etish ixtiyoriylik tamoyiliga asoslandi.

Tadqiqot ma'lumotlarini yig'ishda bir nechta psixodagnostik va empirik usullar uyg'unlashtirildi. Jumladan, talabalarning qadriyatlar yo'nalishini aniqlashga qaratilgan savolnoma, ijtimoiy mas'uliyat darajasini baholash shkalasi, axloqiy-psixologik xususiyatlarni aniqlashga yo'naltirilgan diagnostik topshiriqlar hamda yarim tuzilgan suhbat usulidan foydalanish ko'zda tutildi. Ushbu metodlarning birgalikda qo'llanilishi faqat o'z-o'zini baholash natijalariga tayanib qolmasdan, talabalarning qarashlari va xulqiy yo'nalishlarini kompleks baholash imkonini berdi.

Tadqiqotda ijtimoiy mas'uliyat quyidagi asosiy tarkibiy ko'rsatkichlar orqali baholandi: ijtimoiy burchni anglash, mas'uliyatni shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilish, o'z xatti-harakatlari oqibatlarini baholash, jamoa manfaatlarini hisobga olish, o'z-o'zini nazorat qilish va ijtimoiy faol pozitsiya. Qadriyatlar tizimi esa insonparvarlik, adolat, hamkorlik, halollik, hurmat, ijtimoiy foydalilik va shaxsiy muvaffaqiyatga yo'nalganlik kabi mezonlar asosida tahlil qilindi.

Axloqiy-psixologik omillarni o'rganishda talabani axloqiy me'yorlarni ichki qabul qilishi, vijdoniy baholash, empatik munosabat, javobgarlikni o'z zimmasiga olishga tayyorlik va o'z xatti-harakatini nazorat

qila olish darajasiga e'tibor qaratildi. Mazkur ko'rsatkichlar ijtimoiy mas'uliyatning ichki psixologik mexanizmlarini aniqlashga xizmat qildi.

1-jadval. Tadqiqot metodlari

№	Metod va vosita	Aniqlanadigan ko'rsatkichlar	Qo'llashdan maqsad
1	Qadriyatlar yo'nalishini o'rganish savolnomasi	Insonparvarlik, adolat, hamkorlik, halollik, ijtimoiy foydalilik	Talabalarining ustuvor qadriyatlarini aniqlash
2	Ijtimoiy mas'uliyat shkalasi	Burchni anglash, javobgarlik, oqibatlarni baholash, ijtimoiy faollik	Ijtimoiy mas'uliyat darajasini aniqlash
3	Axloqiy-psixologik diagnostika	Axloqiy me'yorlarni qabul qilish, vijdon, o'zini nazorat qilish	Axloqiy omillarning rivojlanganlik darajasini baholash
4	Yarim tuzilgan suhbat	Mas'uliyat haqidagi individual qarashlar	Talabalarining subyektiv pozitsiyalarini aniqlash
5	Statistik tahlil	O'rtacha qiymat, standart og'ish, korrelyatsiya	Ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash

Olingan ma'lumotlar statistik qayta ishlash jarayonida miqdoriy va sifat jihatidan tahlil qilindi. Miqdoriy tahlilda o'rtacha arifmetik qiymat (**M**), standart og'ish (**SD**) va o'zgaruvchilar o'rtasidagi Pearson korrelyatsiya koeffitsientidan foydalanish nazarda tutildi. Korrelyatsion tahlil qadriyatlarning ayrim turlari bilan ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash imkonini berdi. Statistik hisob-kitoblarni amalga oshirishda **SPSS** dasturiy paketidan foydalanish tamoyili asos qilib olindi.

Tadqiqotning empirik modeli quyidagi mantiqiy ketma-ketlikka qurildi: avvalo, talabalarining ustuvor qadriyatlari aniqlanadi; keyin ularning axloqiy-psixologik xususiyatlari baholanadi; shundan so'ng olingan ko'rsatkichlarning ijtimoiy mas'uliyat bilan o'zaro bog'liqligi statistik jihatdan tahlil qilinadi. Mazkur yondashuv sabab-oqibat munosabatlarini mutlaq tarzda isbotlashdan ko'ra, tadqiq etilayotgan psixologik o'zgaruvchilar o'rtasidagi ehtimoliy bog'lanishlarni aniqlashga xizmat qiladi.

Metodologik jihatdan tadqiqotda tizimlilik, shaxsga yo'naltirilganlik, komplekslik, faoliyatga asoslanganlik va obyektivlik tamoyillariga amal qilindi. Tizimlilik tamoyili ijtimoiy mas'uliyatni alohida sifat emas, balki qadriyatlar, motivlar, axloqiy qarashlar va xulq-atvorning o'zaro bog'langan tizimi sifatida ko'rishni nazarda tutdi. Shaxsga yo'naltirilganlik talabaning individual psixologik xususiyatlarini hisobga olishni, komplekslik esa bir nechta metodlar yordamida ma'lumotlarni o'zaro tekshirishni ta'minladi.

Shunday qilib, tanlangan metodologik yondashuv talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining rivojlanishini qadriyatlar tizimi va axloqiy-psixologik omillar bilan bog'liq holda o'rganish uchun yetarli nazariy hamda empirik asos yaratadi. Keyingi bosqichda olingan empirik ma'lumotlar asosida ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlari, qadriyatlar ustuvorligi va axloqiy-psixologik omillar o'rtasidagi munosabatlar tahlil qilinadi.

Tadqiqot metodologiyasi va usullari. Mazkur tadqiqot talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishida qadriyatlar tizimi hamda axloqiy-psixologik omillarning o'zaro bog'liqligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqot metodologiyasi shaxsning ijtimoiy xulq-atvorini uning qadriyatlari, axloqiy qarashlari, motivatsion yo'nalishi va o'z-o'zini boshqarish mexanizmlari bilan birgalikda o'rganishga asoslandi. Bunday yondashuv ijtimoiy mas'uliyatni faqat tashqi talablarni bajarish darajasi bilan emas, balki shaxsning ichki psixologik tizimi bilan bog'liq hodisa sifatida baholash imkonini beradi.

Tadqiqotning nazariy asoslarini J. Piagetning axloqiy rivojlanish haqidagi qarashlari, L. Kolbergning axloqiy mulohaza yuritish konsepsiyasi, A. Banduraning ijtimoiy-kognitiv yondashuvi, E. Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi hamda S. Shvartsning qadriyatlar tizimi haqidagi ilmiy qarashlari tashkil etdi. Mazkur olimlarning ishlari talaba shaxsida axloqiy me'yorlarning ichkilashuvi, qadriyatlarning xulq-atvorni boshqarishdagi roli, ijtimoiy muhit ta'siri va shaxsiy identiklikning rivojlanishi nuqtayi nazaridan tahlil qilindi.

Tadqiqotda ijtimoiy mas'uliyatni baholash uchun uning bir necha tarkibiy komponentlarini ajratish maqsadga muvofiq deb topildi. Jumladan, mas'uliyatni anglash, axloqiy-me'yoriy yo'nalganlik, ijtimoiy qadriyatlarga sodiqlik, o'z xatti-harakatlarini nazorat qilish va jamiyat manfaatlarini hisobga olish kabi ko'rsatkichlar asosiy mezonlar sifatida belgilandi. Qadriyatlar tizimi esa insonparvarlik, adolat, hamkorlik, hurmat, burch, halollik va ijtimoiy foydalilik kabi yo'nalishlar asosida tahlil qilindi.

Amaliy tadqiqot uchun oliy ta'lim muassasasida tahsil olayotgan 78 nafar talaba tanlab olindi. Respondentlarning barchasi tadqiqotda ixtiyoriy ravishda ishtirok etdi. Ishtirokchilarni tanlashda talabalik davrining ijtimoiy va axloqiy dunyoqarash faol shakllanadigan bosqich ekanligi hisobga olindi. Tadqiqot

jarayonida ishtirokchilarning shaxsiy ma'lumotlarini oshkor qilmaslik, natijalarni umumlashtirilgan ko'rinishda ifodalash va psixologik diagnostika jarayonida xolislikni saqlash tamoyillariga amal qilindi.

Tadqiqotda quyidagi asosiy metodlardan foydalanildi: nazariy tahlil, psixologik so'rovnoma, qadriyatlar yo'nalishini aniqlash, axloqiy yo'nalganlikni baholash, ijtimoiy mas'uliyat darajasini aniqlash, shuningdek, natijalarni matematik-statistik qayta ishlash. Nazariy tahlil yordamida mavzuga oid ilmiy manbalar o'rganilib, ijtimoiy mas'uliyatning mazmuniy komponentlari ajratib olindi. Empirik bosqichda esa talabalar qadriyatlar ustuvorligi va mas'uliyatli xulq ko'rsatkichlari o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlashga e'tibor qaratildi.

Tadqiqotning empirik qismida qadriyatlar yo'nalishini baholash uchun S. Shvarts nazariyasi asosida ishlab chiqilgan qadriyatlar mezonlaridan foydalanish tamoyili olindi. Axloqiy-psixologik yo'nalishlarni aniqlashda esa vijdon, burch, empatiya, o'z-o'zini nazorat qilish va ijtimoiy me'yorlarga munosabat kabi mezonlar hisobga olindi. Ijtimoiy mas'uliyatni baholashda respondentlarning kundalik va o'quv faoliyatidagi mas'uliyatli qarorlar, topshiriqlarga munosabat, jamoaviy faoliyatdagi ishtirok, o'z harakatlari oqibatlarini anglash va ijtimoiy majburiyatlarni bajarish holatlari asosiy indikatorlar sifatida belgilandi.

Tadqiqot natijalarini qayta ishlashda o'rtacha arifmetik qiymat, standart og'ish va korrelyatsion tahlil kabi statistik ko'rsatkichlardan foydalanish ko'zda tutildi. Statistik qayta ishlash uchun SPSS dasturidan foydalanish metodik jihatdan qulay deb baholandi. Bunda Pearson korrelyatsiya koeffitsienti orqali qadriyatlarining ayrim turlari bilan ijtimoiy mas'uliyat darajasi o'rtasidagi aloqaning yo'nalishi va kuchi aniqlanishi mumkin.

2-jadval. Tadqiqot ko'rsatkichlari va ularni baholash mezonlari

Tadqiqot yo'nalishi	Asosiy ko'rsatkichlar	Baholash mezonlari	Tahlil usuli
Qadriyatlar tizimi	Insonparvarlik, adolat, hamkorlik, hurmat, burch	Past, o'rta, yuqori	Deskriptiv statistika
Axloqiy yo'nalganlik	Halollik, vijdon, axloqiy me'yorlarni qabul qilish	Past, o'rta, yuqori	O'rtacha qiymat va foiz
O'z-o'zini boshqarish	O'z xatti-harakatini nazorat qilish, qaror oqibatini baholash	Past, o'rta, yuqori	Deskriptiv tahlil
Ijtimoiy mas'uliyat	Majburiyatni bajarish, ijtimoiy manfaatni hisobga olish, mas'uliyatli qaror	Past, o'rta, yuqori	O'rtacha qiymat
Qadriyatlar va mas'uliyat aloqasi	Qadriyatlar ustuvorligi va mas'uliyat darajasi	Kuchsiz, o'rta, kuchli	Pearson korrelyatsiyasi

Tadqiqotning metodologik modeli uch asosiy bosqichni qamrab oldi. Birinchi bosqichda mavzuga oid ilmiy-nazariy manbalar o'rganilib, ijtimoiy mas'uliyatning tarkibiy tuzilishi va unga ta'sir etuvchi omillar tizimlashtirildi. Ikkinchi bosqichda talabalar qadriyatlar tizimi va axloqiy-psixologik xususiyatlari empirik jihatdan baholandi. Uchinchi bosqichda olingan natijalar statistik qayta ishlanib, qadriyatlar tizimi bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlil qilindi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqotning asosiy farazini tekshirishga xizmat qiladi. Ya'ni, talabalarda jamiyatga yo'naltirilgan qadriyatlar qanchalik barqaror va ichki jihatdan qabul qilingan bo'lsa, ularning ijtimoiy mas'uliyatni namoyon etish darajasi ham shunchalik yuqori bo'lishi kutiladi. Shuningdek, axloqiy ong, vijdon, burch hissi va o'z-o'zini nazorat qilish kabi psixologik omillarning rivojlanganligi mas'uliyatli xulq-atvorni mustahkamlovchi omil sifatida qaraladi.

Shunday qilib, tadqiqot metodologiyasi ijtimoiy mas'uliyatni ko'p komponentli psixologik hodisa sifatida o'rganishga imkon beradigan nazariy va empirik usullar majmuasiga tayanadi. Qadriyatlar tizimi, axloqiy yo'nalganlik, ichki motivatsiya va o'z-o'zini boshqarish ko'rsatkichlarini birgalikda tahlil qilish talabalarda ijtimoiy mas'uliyatning shakllanish mexanizmlarini aniqroq ochib berishga xizmat qiladi.

Tadqiqot natijalari va ularning tahlili. Tadqiqotning empirik bosqichida 78 nafar talabaning qadriyatlar tizimi, axloqiy-psixologik xususiyatlari va ijtimoiy mas'uliyat darajasi o'rganildi. Olingan natijalar talabalar ijtimoiy mas'uliyati bir xil darajada shakllanmaganligini ko'rsatdi. Respondentlar orasida mas'uliyatning yuqori, o'rta va nisbatan past ko'rsatkichlariga ega bo'lgan guruhlar mavjudligi kuzatildi. Bu holat ijtimoiy mas'uliyatning shaxsiy qadriyatlar, axloqiy qarashlar va o'z-o'zini boshqarish xususiyatlari bilan bog'liq murakkab psixologik hodisa ekanligini ko'rsatadi.

Qadriyatlar tizimini o'rganish natijasida talabalarda insonparvarlik, adolat, hurmat va hamkorlik kabi ijtimoiy yo'nalgan qadriyatlarining nisbatan yuqori mavqega ega ekani aniqlandi. Shu bilan birga, ayrim respondentlarda shaxsiy muvaffaqiyat, mustaqillik va individual manfaatga yo'nalgan qadriyatlarining

ustuvorligi kuzatildi. Bunday farqlar talabalarning ijtimoiy mas'uliyatni qanday tushunishi va uni kundalik xulq-atvorda namoyon etishiga ta'sir qiluvchi individual-psixologik farqlar mavjudligini ko'rsatadi.

3-jadval. Qadriyatlar tizimi va ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlari

Ko'rsatkichlar	M	SD	Daraja
Insonparvarlik	4,18	0,62	Yuqori
Adolatga yo'nalganlik	4,06	0,68	Yuqori
Hamkorlik	3,94	0,71	Yuqori
Hurmat va bag'rikenglik	4,12	0,64	Yuqori
Ijtimoiy foydalilik	3,76	0,77	O'rta-yuqori
Shaxsiy muvaffaqiyat	3,58	0,83	O'rta
Ijtimoiy mas'uliyat	3,91	0,69	O'rta-yuqori

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinadiki, insonparvarlik qadriyati bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich **M=4,18**, hurmat va bag'rikenglik bo'yicha esa **M=4,12** ni tashkil etdi. Bu natija talabalarning katta qismida boshqalarning manfaatlarini hisobga olish, inson sha'ni va qadr-qimmatiga hurmat bilan munosabatda bo'lish kabi qadriyatlar yetarlicha shakllanganligini anglatadi.

Adolatga yo'nalganlik ko'rsatkichi ham yuqori darajada qayd etilib, **M=4,06** ni tashkil etdi. Ushbu ko'rsatkich talabalarning ijtimoiy munosabatlarda tenglik, haqqoniylik va xolislikka ijobiy munosabatini ifodalaydi. Mazkur sifatlar ijtimoiy mas'uliyat bilan bevosita bog'liq bo'lib, shaxsning o'z manfaatini boshqalarning huquq va manfaatlaridan ustun qo'ymasligiga xizmat qiladi.

Hamkorlik qadriyati bo'yicha **M=3,94** natija qayd etildi. Bu holat talabalarning ko'pchiligida jamoaviy faoliyatga tayyorlik va umumiy maqsadga erishish uchun boshqalar bilan birgalikda harakat qilishga moyillik mavjudligini ko'rsatadi. Ijtimoiy mas'uliyat nuqtayi nazaridan hamkorlikning ahamiyati shundaki, shaxs jamoaviy faoliyatda o'z vazifasini bajarish orqali umumiy natijaga ta'sir ko'rsatishini anglay boshlaydi.

Ijtimoiy foydalilik ko'rsatkichi **M=3,76** bilan o'rta-yuqori darajada namoyon bo'ldi. Bu natija talabalarning ma'lum qismida o'z faoliyati orqali boshqalarga yoki jamiyatga foyda keltirish istagi mavjudligini ko'rsatadi. Biroq mazkur ko'rsatkichning insonparvarlik va hurmat ko'rsatkichlariga nisbatan biroz pastligi ijtimoiy qadriyatlarning amaliy xulqqa aylanishida qo'shimcha psixologik sharoitlar zarurligini ko'rsatishi mumkin.

Ijtimoiy mas'uliyatning umumiy ko'rsatkichi **M=3,91** bo'lib, u o'rta-yuqori darajani tashkil etdi. Bu natija respondentlarning katta qismida o'z majburiyatlarini anglash, berilgan topshiriqlarga mas'uliyat bilan yondashish, jamoa manfaatlarini hisobga olish va xatti-harakatlari oqibatlarini baholash qobiliyati yetarli darajada shakllanganligini ko'rsatadi.

4-jadval. Ijtimoiy mas'uliyatning tarkibiy komponentlari alohida tahlil qilinganda ham muhim tafovutlar kuzatildi

Ijtimoiy mas'uliyat komponenti	M	SD	Talqin
Burchni anglash	4,02	0,66	Yuqori
Mas'uliyatni shaxsiy qadriyat sifatida qabul qilish	3,87	0,72	O'rta-yuqori
Xatti-harakat oqibatlarini baholash	3,82	0,75	O'rta-yuqori
Jamoa manfaatini hisobga olish	3,96	0,70	O'rta-yuqori
O'z-o'zini nazorat qilish	3,69	0,81	O'rta
Ijtimoiy faollik	3,55	0,86	O'rta

Natijalardan ko'rinishicha, **burchni anglash** eng yuqori ko'rsatkichni (**M=4,02**) namoyon qilgan. Demak, talabalarning katta qismi o'z zimmasidagi vazifalar va majburiyatlarni anglaydi. Biroq o'z-o'zini nazorat qilish (**M=3,69**) va ijtimoiy faollik (**M=3,55**) ko'rsatkichlarining nisbatan pastroq bo'lishi muhim ilmiy jihatni ko'rsatadi: mas'uliyatni anglash har doim ham uning faol va barqaror xulqiy namoyon bo'lishiga avtomatik ravishda olib kelmaydi.

Bu natija ijtimoiy mas'uliyatning kognitiv va xulqiy komponentlari o'rtasida ma'lum tafovut mavjudligini ko'rsatadi. Talaba o'zining nima qilishi kerakligini yaxshi bilishi mumkin, ammo real vaziyatda vaqt tanqisligi, motivatsiyaning yetarli emasligi, hissiy zo'riqish yoki o'zini boshqarishdagi qiyinchiliklar sabab mas'uliyatli xatti-harakatni to'liq amalga oshira olmasligi mumkin. Shu sababli oliy ta'lim jarayonida faqat mas'uliyat haqidagi tushunchalarni berish emas, balki uni amaliy faoliyat orqali mustahkamlash ham zarur.

5-jadval. Qadriyatlar tizimi bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi bog'liqlikni aniqlash maqsadida korrelyatsion tahlil amalga oshirildi

Ko'rsatkichlar	Ijtimoiy mas'uliyat (r)	p
Insonparvarlik	0,61	<0,001
Adolatga yo'nalganlik	0,54	<0,001
Hamkorlik	0,49	<0,001
Hurmat va bag'rikenglik	0,57	<0,001
Ijtimoiy foydalilik	0,58	<0,001
Shaxsiy muvaffaqiyat	0,21	0,064

Korrelyatsion natijalar ijtimoiy yo'nalgan qadriyatlar bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasida statistik jihatdan sezilarli musbat bog'liqliklar mavjudligini ko'rsatdi. Eng yuqori bog'liqlik **insonparvarlik** bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasida qayd etildi ($r=0,61$; $p<0,001$). Bu shuni anglatadiki, boshqalarning manfaatlarini va farovonligiga yo'nalgan qadriyatlari kuchliroq bo'lgan talabalarda mas'uliyatli ijtimoiy xulq ko'rsatkichlari ham yuqoriroq bo'lish tendensiyasi kuzatiladi.

Ijtimoiy foydalilik bilan mas'uliyat o'rtasidagi bog'liqlik ham nisbatan yuqori bo'lib, $r=0,58$ ni tashkil etdi. Bu ko'rsatkich shaxsning o'z faoliyatini faqat individual manfaat bilan emas, balki atrofda qilargalarga va jamiyatga keltiriladigan foyda bilan baholashi mas'uliyatli xulq uchun muhim motivatsion asos bo'lishi mumkinligini ko'rsatadi.

Hurmat va bag'rikenglik qadriyati bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasidagi bog'liqlik $r=0,57$ darajasida qayd etildi. Bunday munosabat talabaning boshqa insonlarning fikri, huquqi va individual xususiyatlarini qabul qila olishi bilan uning ijtimoiy javobgarligi o'rtasida ma'lum psixologik yaqinlik mavjudligini ko'rsatadi.

Adolatga yo'nalganlik ($r=0,54$) va hamkorlik ($r=0,49$) ham ijtimoiy mas'uliyat bilan o'rta darajadagi musbat bog'lanishga ega bo'ldi. Shaxs jamoaviy faoliyatda umumiy manfaatlarni hisobga olgan sari o'z vazifasini bajarish, va'dasiga rioya qilish va umumiy natija uchun javobgarlikni o'z zimmasiga olishga moyilligi ortishi mumkin.

Shaxsiy muvaffaqiyat qadriyati bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasida $r=0,21$; $p=0,064$ ko'rsatkich qayd etildi. Mazkur bog'liqlik statistik jihatdan yetarli darajada ishonchli emas. Bu natija shaxsiy muvaffaqiyatga intilishning o'zi ijtimoiy mas'uliyatning yuqori yoki past darajasini belgilovchi asosiy omil emasligini anglatadi. Uning ta'siri boshqa qadriyatlar va psixologik mexanizmlar bilan qanday uyg'unlashganiga bog'liq bo'lishi mumkin.

Axloqiy-psixologik omillar tahlili ham tadqiqotning muhim natijalarini ko'rsatdi. Vijdoniy baholash, empatik munosabat, axloqiy me'yorlarni ichki qabul qilish va o'z-o'zini nazorat qilish darajasi yuqori bo'lgan respondentlarda ijtimoiy mas'uliyat ko'rsatkichlari nisbatan yuqori kuzatildi. Ayniqsa, axloqiy me'yorlarni tashqi talab sifatida emas, balki shaxsiy e'tiqod sifatida qabul qilish mas'uliyatli qarorlarning barqarorligi bilan bog'liq bo'ldi.

Bu natijalar asosida ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishning muhim mexanizmlaridan biri **qadriyatlarning ichkilashuvi** ekanligini taxmin qilish mumkin. Talaba ma'lum bir axloqiy qoidani faqat o'qituvchi, ota-ona yoki jamiyat talabi sifatida qabul qilsa, nazorat mavjud bo'lmagan vaziyatlarda unga amal qilmasligi mumkin. Qoidaning shaxsiy e'tiqod va qadriyatga aylanishi esa mas'uliyatli xulqning nisbatan barqaror shakllanishiga zamin yaratadi.

Umuman olganda, empirik natijalar talabalarda ijtimoiy mas'uliyatning shakllanishi uchta asosiy psixologik yo'nalish bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatmoqda: **ijtimoiy yo'nalgan qadriyatlar, axloqiy ong va o'z-o'zini boshqarish**. Ushbu komponentlardan birining rivojlanishi boshqalarini ham qo'llab-quvvatlashi mumkin. Masalan, insonparvarlik qadriyati empatik munosabatni kuchaytirsas, empatiya boshqalarning manfaatlarini hisobga olishga undaydi; bu esa mas'uliyatli qaror qabul qilish ehtimolini oshiradi.

Shunday qilib, tadqiqot natijalari ilgari surilgan ilmiy farazni umumiy jihatdan qo'llab-quvvatlaydi. Talabalarining qadriyatlar tizimida ijtimoiy yo'nalgan qadriyatlar qanchalik ustuvor bo'lsa va axloqiy me'yorlar qanchalik chuqur ichkilashtirilgan bo'lsa, ijtimoiy mas'uliyatning namoyon bo'lish darajasi ham shunchalik yuqori bo'lish tendensiyasi kuzatiladi. Biroq olingan natijalar korrelyatsion xususiyatga ega bo'lgani sababli, ular o'rtasidagi munosabatni qat'iy sabab-oqibat aloqasi sifatida talqin qilish emas, balki o'zaro bog'liqlik sifatida baholash maqsadga muvofiqdir.

Muhokama. Tadqiqot natijalari talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishi birgina tashqi intizom yoki ijtimoiy talablarni bajarish bilan belgilanmasligini, balki shaxsning qadriyatlar tizimi va axloqiy-psixologik tuzilmasi bilan chambarchas bog'liqligini ko'rsatdi. Empirik tahlilda insonparvarlik, adolat, hurmat, hamkorlik va ijtimoiy foydalilik kabi qadriyatlarning ijtimoiy mas'uliyat bilan musbat

bog'liqligi aniqlangani mazkur fikrni qo'llab-quvvatlaydi. Demak, mas'uliyatli xulq-atvorning shakllanishi uchun talabaga faqat "mas'uliyatli bo'lish kerak" degan talabni qo'yish yetarli emas; uning mazkur xulqni ichki jihatdan ma'noli deb qabul qilishi ham zarur.

Tadqiqotda eng yuqori bog'liqlik insonparvarlik qadriyati va ijtimoiy mas'uliyat o'rtasida qayd etildi. Buni shaxsning boshqa insonlar hayoti, ehtiyojlari va manfaatlariga befarq bo'lmasligi bilan izohlash mumkin. Insonparvarlik shaxsni faqat "men nima olaman?" degan pozitsiyadan tashqariga olib chiqib, "mening xatti-harakatim boshqalarga qanday ta'sir qiladi?" degan savolni ham hisobga olishga undaydi. Shu ma'noda, insonparvarlik qadriyati ijtimoiy mas'uliyatning mazmuniy asoslaridan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Adolatga yo'nalganlikning ijtimoiy mas'uliyat bilan sezilarli bog'liqligi ham alohida e'tiborga loyiq. Adolat hissi rivojlangan shaxs o'z manfaatlarini boshqalarning huquq va manfaatlaridan mutlaq ustun qo'yishga kamroq moyil bo'ladi. Talabalik muhitida ushbu sifat guruhli topshiriqlarni bajarish, baholash jarayonlari, tengdoshlar bilan muloqot, akademik halollik va ijtimoiy qarorlar qabul qilishda namoyon bo'lishi mumkin. Demak, adolat qadriyati mas'uliyatning faqat axloqiy emas, balki amaliy-kommunikativ tomonini ham qo'llab-quvvatlaydi.

Hamkorlik qadriyatining ijtimoiy mas'uliyat bilan bog'liqligi talaba shaxsining jamoa ichidagi tajribasi muhim ekanini ko'rsatadi. Jamoaviy faoliyatda inson o'z vazifasini bajarmasa, bu nafaqat uning shaxsiy natijasiga, balki boshqa ishtirokchilarning faoliyatiga ham ta'sir qilishini anglaydi. Shu tariqa individual mas'uliyat asta-sekin jamoaviy mas'uliyat mazmuni bilan boyiydi. Bu jarayonda talabaning "mening ishim" va "bizning umumiy natijamiz" o'rtasidagi aloqani tushunishi muhim psixologik o'zgarish sifatida qaralishi mumkin.

Tadqiqotda burchni anglash ko'rsatkichi nisbatan yuqori bo'lsa-da, o'z-o'zini nazorat qilish va ijtimoiy faollik ko'rsatkichlari biroz pastroq bo'ldi. Mazkur tafovut mas'uliyatning kognitiv va xulqiy komponentlari o'rtasida to'liq moslik mavjud emasligini ko'rsatadi. Boshqacha aytganda, talaba o'zining vazifasi va majburiyatlarini anglagan holda ham, real hayotdagi barcha vaziyatlarda ularni izchil amalga oshira olmasligi mumkin. Bunga motivatsiyaning o'zgaruvchanligi, hissiy zo'riqish, vaqtni boshqarishdagi qiyinchiliklar, tashqi ta'sirlar yoki o'z-o'zini nazorat qilishning yetarli darajada rivojlanmaganligi sabab bo'lishi ehtimol.

Mazkur holat ijtimoiy mas'uliyatni rivojlantirishda ta'lim jarayonining mazmuniga qo'shimcha ravishda, faoliyat tajribasiga ham e'tibor qaratish lozimligini anglatadi. Talaba mas'uliyat haqida bilishi bilan birga, mas'uliyatli qaror qabul qilishi, o'z vazifasini mustaqil rejalashtirishi, guruh oldida javob berishi va qabul qilgan qarorining oqibatlarini tahlil qilishi kerak. Shunday amaliy tajribalar nazariy bilimni real xulq-atvor bilan bog'laydi.

Qadriyatlar tizimining ijtimoiy mas'uliyatga ta'sirini tushuntirishda qadriyatlarning ichkilashuvi alohida ahamiyatga ega. Tashqi muhit tomonidan berilgan talablar shaxs tomonidan doimiy ravishda nazorat qilinmasa, vaqtinchalik xulqiy ko'rinishga ega bo'lishi mumkin. Aksincha, ma'lum bir norma shaxsiy qadriyat va e'tiqodga aylanganda, u tashqi nazorat bo'lmagan sharoitda ham o'z kuchini saqlab qoladi. Talabalik davrida shaxsiy dunyoqarashning mustahkamlanishi aynan shu ichkilashuv jarayonini jadallashtirishi mumkin.

Axloqiy-psixologik omillar orasida empatiyaning ehtimoliy roli ham muhimdir. Boshqa insonning holatini tushuna olish, uning his-tuyg'ularini hisobga olish va o'z xatti-harakatini shu nuqtayi nazardan qayta baholash talabaning ijtimoiy qarorlariga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, jamoaviy topshiriqda o'z vazifasini bajarmaslik boshqa guruh a'zolariga qo'shimcha yuklama yaratishini anglagan talaba vazifaga mas'uliyatliroq yondashadi. Bu yerda empatiya, axloqiy anglash va mas'uliyatli xulq o'rtasida o'zaro bog'langan psixologik mexanizm shakllanadi.

Xulosa va ilmiy-amaliy tavsiyalar. Olib borilgan nazariy va empirik tahlillar talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissining shakllanishi murakkab, ko'p omilli va dinamik psixologik jarayon ekanligini ko'rsatdi. Mazkur jarayonda shaxsning qadriyatlar tizimi, axloqiy qarashlari, o'z-o'zini boshqarish qobiliyati, empatik munosabati hamda ijtimoiy tajribasi o'zaro uyg'un holda ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli ijtimoiy mas'uliyatni faqat intizomga rioya qilish yoki topshiriqlarni o'z vaqtida bajarish bilan cheklash mazkur tushunchaning psixologik mazmunini toraytirib yuboradi. U shaxsning jamiyat, jamoa va boshqa insonlar oldidagi javobgarligini ichki jihatdan anglash va ushbu anglashni real xulq-atvorga aylantirish qobiliyatini ham qamrab oladi.

Tadqiqot natijalari talabalarining qadriyatlar tizimida insonparvarlik, adolat, hurmat, hamkorlik va ijtimoiy foydalilik kabi qadriyatlarning yetakchi o'rin egallashi ijtimoiy mas'uliyatning yuqoriroq darajasi bilan bog'liq ekanligini ko'rsatdi. Bu holat shuni anglatadiki, shaxsning boshqalarning manfaatlarini va umumiy ijtimoiy farovonlikka yo'nalganligi mas'uliyatli xulq-atvorning muhim ichki manbalaridan biridir.

Ayniqsa, insonparvarlik qadriyati bilan ijtimoiy mas'uliyat o'rtasida aniqlangan nisbatan kuchli bog'liqlik shaxsning boshqa insonlarga munosabati va uning ijtimoiy javobgarligi o'rtasida uzviy aloqadorlik mavjudligini ko'rsatadi.

Umumlashtirib aytganda, talabalarda ijtimoiy mas'uliyatni quyidagi psixologik zanjir asosida rivojlantirish mumkin: qadriyatni anglash – axloqiy me'yorni ichkilashtirish – ichki motivatsiyaning shakllanishi – o'z-o'zini boshqarish – mas'uliyatli xulq-atvorning barqarorlashuvi. Ushbu jarayonning barcha bosqichlari bir-biri bilan uzviy bog'langan bo'lib, ulardan birining yetarli darajada rivojlanmaganligi yakuniy natijaga ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Schwartz S.H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values // Online Readings in Psychology and Culture. – 2012. – Vol. 2. – No. 1. – DOI: 10.9707/2307-0919.1116.
2. Eisenberg N., Spinrad T.L., Knafo-Noam A. Prosocial Development // Handbook of Child Psychology and Developmental Science / ed. by R.M. Lerner, M.E. Lamb. – 7th ed. – Vol. 3. – Hoboken: John Wiley & Sons, 2015. – P. 610–658. – DOI: 10.1002/9781118963418.childpsy315.
3. Eisenberg N., Hofer C., Sulik M.J., Liew J. The Development of Prosocial Moral Reasoning and a Prosocial Orientation in Young Adulthood: Concurrent and Longitudinal Correlates // Developmental Psychology. – 2014. – Vol. 50. – P. 58–70. – DOI: 10.1037/a0032990.
4. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. – New York: Worth Publishers, 2016.
5. Erikson E.H. Identity and the Life Cycle. – New York: W.W. Norton & Company, 1994.
6. Kohlberg L. The Philosophy of Moral Development: Moral Stages and the Idea of Justice. – San Francisco: Harper & Row, 1981.
7. Piaget J. The Moral Judgment of the Child. – London: Routledge & Kegan Paul, 1997.
8. Rest J.R., Narvaez D. Moral Development in the Professions: Psychology and Applied Ethics. – Hillsdale, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 1994.
9. Schwartz S.H. Universals in the Content and Structure of Values: Theoretical Advances and Empirical Tests in 20 Countries // Advances in Experimental Social Psychology. – 1992. – Vol. 25. – P. 1–65.
10. Deci E.L., Ryan R.M. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017.
11. Baumeister R.F., Vohs K.D. Handbook of Self-Regulation: Research, Theory, and Applications. – 3rd ed. – New York: Guilford Press, 2017.
12. Turiel E. The Development of Morality. // Handbook of Child Psychology and Developmental Science. – 2015.
13. Carlo G., Randall B.A. The Development of a Measure of Prosocial Behaviors for Late Adolescence // Journal of Youth and Adolescence. – 2002. – Vol. 31. – No. 1. – P. 31–44.
14. Staub E. The Psychology of Good and Evil: Why Children, Adults, and Groups Help and Harm Others. – Cambridge: Cambridge University Press, 2013.
15. Мэй Р. Искусство психологического консультирования. – М.: Эксмо, 2015.
16. Реан А.А. Психология личности. Социализация, поведение, мотивация. – СПб.: Прайм-Еврознак, 2013.

Sa'dullayeva Shahzoda Anvarovna,
Buxoro davlat universiteti tayanch doktoranti
Buxoro shahri, O'zbekiston
shahzodasadullayeva88@gmail.com

REFLEKSIYA VA METAREFLEKSIYA: TUSHUNCHALAR CHEGARASI VA O'ZARO BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. Ushbu maqolada psixologiya fanida qo'llaniladigan "refleksiya" va "metarefleksiya" tushunchalarining mazmun-mohiyati, ularning nazariy chegaralari va o'zaro bog'liqlik xususiyatlari tahlil qilinadi. Muallif refleksiyani shaxsning o'z faoliyati, fikrlash jarayoni va xatti-harakatlarini anglash mexanizmi sifatida, metarefleksiyani esa ushbu anglash jarayonining o'zini nazorat qiluvchi, yuqori tartibli kognitiv-psixologik hodisa sifatida ko'rib chiqadi.

Kalit so'zlar: refleksiya, metarefleksiya, metakognitsiya, o'z-o'zini anglash, ierarxik model, ijtimoiy faollik.

РЕФЛЕКСИЯ И МЕТАРЕФЛЕКСИЯ: ГРАНИЦЫ ПОНЯТИЙ И ИХ ВЗАИМОСВЯЗЬ

Аннотация. В данной статье анализируется содержательная сущность понятий "рефлексия" и "метарефлексия", используемых в психологической науке, их теоретические границы и особенности взаимосвязи. Автор рассматривает рефлексию как механизм осознания личностью собственной деятельности, мышления и поведения, а метарефлексию – как психологический феномен более высокого порядка, регулирующий сам процесс осознания.

Ключевые слова: рефлексия, метарефлексия, метапознание, самосознание, иерархическая модель, социальная активность.

REFLECTION AND METAREFLECTION: THE BOUNDARIES OF THE CONCEPTS AND THEIR INTERRELATIONSHIP

Abstract. This article analyzes the conceptual essence of "reflection" and "metareflection" as used in psychological science, examining their theoretical boundaries and interrelationship. The author considers reflection as a mechanism through which a person becomes aware of their own activity, thinking, and behavior, while metareflection is treated as a higher-order psychological phenomenon that regulates the process of awareness itself.

Keywords: reflection, metareflection, metacognition, self-awareness, hierarchical model, social activity.

Kirish. Zamonaviy psixologiya fanida shaxsning o'zini va o'z faoliyatini anglash muammosi doimiy ravishda dolzarbligicha qolmoqda. Ayniqsa, xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini rivojlantirish masalasi ko'rib chiqilganda, ularning o'z imkoniyatlarini, ijtimoiy rollarini va shaxsiy resurslarini qanchalik chuqur va tizimli anglashi muhim ahamiyat kasb etadi. Ushbu jarayonlarning psixologik mexanizmini tushunish uchun "refleksiya" va "metarefleksiya" tushunchalarining ilmiy mazmunini aniq farqlash zarurati tug'iladi. Ilmiy adabiyotlarda ko'pincha ushbu ikki tushuncha bir-birining o'rnida yoki sinonim sifatida qo'llanilishi kuzatiladi, biroq bu yondashuv metodologik jihatdan noaniqlikka olib keladi. Shu sababli mazkur maqolaning maqsadi – refleksiya va metarefleksiya tushunchalarining nazariy chegaralarini aniqlash, ularning o'ziga xos xususiyatlarini ochib berish hamda ikki hodisa o'rtasidagi ierarxik-funksional bog'liqlikni asoslashdan iborat.

Refleksiya tushunchasi falsafadan psixologiyaga o'tgan bo'lib, umumiy ma'noda shaxsning o'z ichki dunyosi, fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlariga qaratilgan e'tibori, ularni anglash va baholash jarayonini bildiradi. S.L.Rubinshteyn refleksiyani shaxs taraqqiyotining muhim bosqichi sifatida, insonning o'z hayotiy yo'lini tashqaridan turib baholay olish qobiliyati sifatida ta'riflagan [1]. A.N.Leontev esa refleksiyani faoliyat tuzilishidagi o'zini-o'zi nazorat qilish funksiyasi bilan bog'liq holda tahlil qilgan [2]. Zamonaviy tadqiqotlarda refleksiya ko'p qirrali hodisa sifatida quyidagi turlarga ajratiladi: shaxsiy (o'z his-tuyg'ular va motivlarini anglash), kommunikativ (boshqa odamlarning fikr-mulohazalarini tushunish) va intellektual (o'z fikrlash jarayonini tahlil qilish) refleksiya [3]. A.V.Karpov tomonidan ishlab chiqilgan refleksivlik

so'rovnomasi aynan shu ko'p qirralilikni empirik o'lchash imkonini beruvchi vositalardan biri hisoblanadi [4]. Metakognitsiya nazariyasining rivojlanishi bilan bog'liq holda "metarefleksiya" tushunchasi psixologiya fanida alohida o'rin egallay boshladi. J.Flavell metakognitsiyani "bilish haqidagi bilim" sifatida ta'riflab, insonning o'z kognitiv jarayonlarini nazorat qilish va boshqarish qobiliyatini nazarda tutgan [5]. Metarefleksiya aynan shu metakognitiv nazoratning refleksiv shakli, ya'ni shaxsning o'z refleksiya jarayonining o'zini anglashi va baholashi sifatida talqin etiladi [6].

Boshqacha aytganda, agar refleksiya "men nima qildim va nima his qildim" degan savolga javob bersa, metarefleksiya "men bu haqda qanday o'yladim, mening fikrlash usulim qanchalik samarali va to'g'ri edi" degan savolga javob beradi. J.Metcalf va A.Shimamura ushbu farqni "birinchi tartibli" va "ikkinchi tartibli" kognitiv jarayonlar nisbati sifatida izohlaydilar [7]. Shunday qilib, metarefleksiya refleksiyaning ustki qatlamini, uning nazorat va tuzatish mexanizmini tashkil etadi.

Metarefleksiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – uning vaqt bo'yicha kengroq qamrovga ega ekanligidir: u nafaqat joriy vaziyatni, balki refleksiv tajribaning umumiy strategiyasini, uning turmush davomida qanday o'zgarib borishini ham qamrab oladi. Bu jihat metarefleksiyani shaxsning umrbod o'z-o'zini rivojlantirish jarayonidagi ustuvor mexanizmlardan biriga aylantiradi. Refleksiya va metarefleksiya o'rtasidagi munosabatni tavsiflashda ko'pchilik tadqiqotchilar ierarxik model taklif qiladilar. Bu modelga ko'ra, refleksiya asosiy, birlamchi daraja bo'lib, u to'g'ridan-to'g'ri faoliyat va tajriba bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Metarefleksiya esa ikkilamchi, yuqori daraja bo'lib, birlamchi refleksiya jarayonini kuzatuvchi va tartibga soluvchi vazifani bajaradi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. I.N.Semenov va S.Y.Stepanov tomonidan taklif etilgan yondashuvda refleksiyaning shaxsiy, intellektual va kooperativ turlari ajratilib, metarefleksiya ushbu barcha turlarni birlashtiruvchi integrativ mexanizm sifatida qaraladi. Bunday integratsiya, xususan, xotin-qizlarning turli ijtimoiy rollar (ona, kasb egasi, jamiyat a'zosi) o'rtasida muvozanat topishida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki metarefleksiya aynan shu rollar bo'yicha refleksiv tajribani umumlashtirib, yaxlit shaxsiy strategiyaga aylantirish imkonini beradi. Shu bilan birga, ikki hodisa o'rtasida uzviy aloqa mavjud bo'lib, ular bir-birisiz to'liq faoliyat yurita olmaydi: rivojlangan metarefleksiyasiz refleksiya tasodifiy va tizimsiz xarakter kasb etadi, refleksiyasiz metarefleksiya esa mazmunidan mahrum, mavhum jarayonga aylanib qoladi.

Ana shu o'zaro bog'liqlik xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning psixologik determinantlarini o'rganishda ikkala konstrukt ham alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida hisobga olish zaruriyatini ko'rsatadi. O'tkazilgan nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, refleksiya va metarefleksiya o'zaro chambarchas bog'liq, ammo mazmunan farqlanuvchi psixologik hodisalardir. Refleksiya shaxsning o'z faoliyati va ichki dunyosini bevosita anglash mexanizmi bo'lsa, metarefleksiya ushbu anglash jarayonining o'zini nazorat qiluvchi, yuqori tartibli tuzilma hisoblanadi. Ikki tushuncha o'rtasidagi ierarxik-funksional bog'liqlikni aniq tasavvur etish xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning metarefleksiv determinantlarini empirik o'rganishda metodologik jihatdan to'g'ri yo'nalish tanlash imkonini beradi. Refleksiya tushunchasi falsafadan psixologiyaga o'tgan bo'lib, umumiy ma'noda shaxsning o'z ichki dunyosi, fikrlari, hissiyotlari va xatti-harakatlariga qaratilgan e'tibori, ularni anglash va baholash jarayonini bildiradi.

S.L.Rubinshteyn refleksiyani shaxs taraqqiyotining muhim bosqichi sifatida, insonning o'z hayotiy yo'lini tashqaridan turib baholay olish qobiliyati sifatida ta'riflagan [1]. A.N.Leontev esa refleksiyani faoliyat tuzilishidagi o'zini-o'zi nazorat qilish funksiyasi bilan bog'liq holda tahlil qilgan [2]. Zamonaviy tadqiqotlarda refleksiya ko'p qirrali hodisa sifatida quyidagi turlarga ajratiladi: shaxsiy (o'z his-tuyg'u va motivlarini anglash), kommunikativ (boshqa odamlarning fikr-mulohazalarini tushunish) va intellektual (o'z fikrlash jarayonini tahlil qilish) refleksiya [3]. A.V.Karpov tomonidan ishlab chiqilgan refleksivlik so'rovnomasi aynan shu ko'p qirralilikni empirik o'lchash imkonini beruvchi vositalardan biri hisoblanadi [4].

Metakognitsiya nazariyasining rivojlanishi bilan bog'liq holda "metarefleksiya" tushunchasi psixologiya fanida alohida o'rin egallay boshladi. J.Flavell metakognitsiyani "bilish haqidagi bilim" sifatida ta'riflab, insonning o'z kognitiv jarayonlarini nazorat qilish va boshqarish qobiliyatini nazarda tutgan [5]. Metarefleksiya aynan shu metakognitiv nazoratning refleksiv shakli, ya'ni shaxsning o'z refleksiya jarayonining o'zini anglashi va baholashi sifatida talqin etiladi [6]. Boshqacha aytganda, agar refleksiya "men nima qildim va nima his qildim" degan savolga javob bersa, metarefleksiya "men bu haqda qanday o'yladim, mening fikrlash usulim qanchalik samarali va to'g'ri edi" degan savolga javob beradi. J.Metcalf va A.Shimamura ushbu farqni "birinchi tartibli" va "ikkinchi tartibli" kognitiv jarayonlar nisbati sifatida izohlaydilar [7].

Shunday qilib, metarefleksiya refleksiyaning ustki qatlamini, uning nazorat va tuzatish mexanizmini tashkil etadi. Metarefleksiyaning o'ziga xos xususiyatlaridan biri – uning vaqt bo'yicha kengroq qamrovga ega ekanligidir: u nafaqat joriy vaziyatni, balki refleksiv tajribaning umumiy strategiyasini, uning turmush davomida qanday o'zgarib borishini ham qamrab oladi [8]. Bu jihat metarefleksiyani shaxsning umrbod o'z-o'zini rivojlantirish jarayonidagi ustuvor mexanizmlardan biriga aylantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot obyekti – psixologiya fanida “refleksiya” va “metarefleksiya” tushunchalarining nazariy-mazmuniy mohiyati hisoblanadi. Tadqiqot predmeti esa ushbu ikki konstrukt o'rtasidagi ierarxik-funksional bog'liqlik, ularning o'xshash va farqli jihatlari, shuningdek xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirish kontekstidagi ahamiyati bilan belgilanadi.

Maqolaning nazariy-metodologik xususiyatidan kelib chiqib, tadqiqotda quyidagi metodlar qo'llanildi hamda ularning har biri tanlangan maqsadga muvofiq asoslandi:

1) Nazariy-kontseptual tahlil metodi – refleksiya va metarefleksiya tushunchalariga oid mavjud nazariy qarashlarni (S.L.Rubinshteyn, A.N.Leontev, A.V.Karpov, J.Flavell va boshqalar) chuqur o'rganish, ularning mazmuniy mohiyatini ochib berish maqsadida qo'llanildi;

2) Qiyosiy-tipologik tahlil metodi – refleksiya va metarefleksiya tushunchalarini bir-biriga qiyoslash, ularning umumiy va farqli belgilarini aniqlash, shu orqali kontseptual chalkashliklarning oldini olish uchun zarur bo'ldi;

3) Tizimli yondashuv (sistemli tahlil) metodi – ikki hodisani alohida-alohida emas, balki yaxlit ierarxik tizim sifatida, ya'ni bir-biriga funksional ta'sir ko'rsatuvchi tarkibiy qismlar sifatida ko'rib chiqish imkonini berdi;

4) Germevenitik (talqin) metodi – turli mualliflar tomonidan berilgan ta'riflarning kontekstual mazmunini izohlash va ularni umumiy nazariy modelga birlashtirish uchun qo'llanildi;

5) Induktiv-deduktiv umumlashtirish metodi – xususiy nazariy qarashlardan umumiy xulosalarga (induksiya) va umumiy modeldan xususiy amaliy tavsiyalarga (deduksiya) o'tish uchun ishlatildi.

Ushbu metodlar kompleks tarzda qo'llanilishi tadqiqotning ishonchliligini va xulosalarning ilmiy asoslanganligini ta'minladi. Metodlarning tanlanishi maqolaning nazariy-analitik xarakteriga, ya'ni empirik ma'lumotlar emas, balki mavjud ilmiy manbalarning chuqur tahlili asosida yangi nazariy model taklif etishga qaratilganligi bilan izohlanadi.

1-jadval. Refleksiya va metarefleksiyaning qiyosiy tavsifi

Mezon	Refleksiya	Metarefleksiya
Ierarxik darajasi	Birlamchi (asosiy) daraja	Ikkilamchi (yuqori) daraja
Yo'nalganlik obyekti	Shaxsning faoliyati, fikri, hissiyoti	Refleksiya jarayonining o'zi
Asosiy savoli	“Men nima qildim va nima his qildim?”	“Men bu haqda qanday o'yladim, qanchalik to'g'ri edi?”
Vaqt qamrovi	Ko'proq joriy vaziyat bilan bog'liq	Refleksiv tajribaning umumiy strategiyasini qamrab oladi
Asosiy funksiyasi	Anglash, baholash	Nazorat qilish, tuzatish, tartibga solish
Manba	[1], [2], [3], [4]	[5], [6], [7], [8]

2-jadval. Refleksiya va metarefleksiya tadqiqotchilarining asosiy g'oyalari

Muallif	Manba	Asosiy g'oyasi
S.L.Rubinshteyn	[1]	Refleksiya – shaxs taraqqiyotining muhim bosqichi, hayotiy yo'lni tashqaridan baholash qobiliyati
A.N.Leontev	[2]	Refleksiya faoliyat tuzilishidagi o'z-o'zini nazorat qilish funksiyasi bilan bog'liq
A.V.Karpov	[4]	Refleksivlikni empirik o'lchash mumkin bo'lgan ko'p qirrali psixologik xususiyat sifatida asoslagan
J.Flavell	[5]	Metakognitsiyani “bilish haqidagi bilim” — kognitiv

Muallif	Manba	Asosiy g'oyasi
		jarayonlarni nazorat qilish qobiliyati sifatida ta'riflagan
J.Metcalfe, A.Shimamura	[7]	Refleksiya va metarefleksiyani "birinchi" va "ikkinchi tartibli" kognitiv jarayonlar sifatida farqlagan
I.N.Semenov, S.Yu.Stepanov	[3], [10]	Metarefleksiyani refleksiyaning shaxsiy, intellektual va kooperativ turlarini birlashtiruvchi integrativ mexanizm deb asoslagan

Muhokama. Refleksiya va metarefleksiya o'rtasidagi munosabatni tavsiflashda ko'pchilik tadqiqotchilar ierarxik model taklif qiladilar. Bu modelga ko'ra, refleksiya asosiy, birlamchi daraja bo'lib, u to'g'ridan-to'g'ri faoliyat va tajriba bilan bog'liq holda yuzaga keladi. Metarefleksiya esa ikkilamchi, yuqori daraja bo'lib, birlamchi refleksiya jarayonini kuzatuvchi va tartibga soluvchi vazifani bajaradi [9]. I.N.Semenov va S.Yu.Stepanov tomonidan taklif etilgan yondashuvda refleksiyaning shaxsiy, intellektual va kooperativ turlari ajratilib, metarefleksiya ushbu barcha turlarni birlashtiruvchi integrativ mexanizm sifatida qaraladi [10]. Bunday integratsiya, xususan, xotin-qizlarning turli ijtimoiy rollar (ona, kasb egasi, jamiyat a'zosi) o'rtasida muvozanat topishida muhim ahamiyat kasb etadi, chunki metarefleksiya aynan shu rollar bo'yicha refleksiv tajribani umumlashtirib, yaxlit shaxsiy strategiyaga aylantirish imkonini beradi.

Shu bilan birga, ikki hodisa o'rtasida uzviy aloqa mavjud bo'lib, ular bir-birisiz to'liq faoliyat yurita olmaydi: rivojlangan metarefleksiyasiz refleksiya tasodifiy va tizimsiz xarakter kasb etadi, refleksiyasiz metarefleksiya esa mazmunidan mahrum, mavhum jarayonga aylanib qoladi [11]. Ana shu o'zaro bog'liqlik xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning psixologik determinantlarini o'rganishda ikkala konstruktning ham alohida-alohida emas, balki yaxlit tizim sifatida hisobga olish zaruriyatini ko'rsatadi.

Natijalar. O'tkazilgan nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, refleksiya va metarefleksiya o'zaro chambarchas bog'liq, ammo mazmunan farqlanuvchi psixologik hodisalardir. Refleksiya shaxsning o'z faoliyati va ichki dunyosini bevosita anglash mexanizmi bo'lsa, metarefleksiya ushbu anglash jarayonining o'zini nazorat qiluvchi, yuqori tartibli tuzilma hisoblanadi. Ikki tushuncha o'rtasida ierarxik-funksional bog'liqlik mavjud bo'lib, birlamchi refleksiya tajribasi metarefleksiya orqali tizimlashtiriladi va shaxsiy rivojlanish strategiyasiga aylanadi. Tahlil natijalari quyidagi uch bosqichli ierarxik model ko'rinishida umumlashtirildi.

3-jadval. Refleksiya-metarefleksiya ierarxik modelining bosqichlari

Bosqich	Mazmuni	Bajaradigan vazifasi
I bosqich –Birlamchi refleksiya	Shaxsiy, kommunikativ va intellektual tajribani bevosita anglash	Faoliyat va his-tuyg'ularni qayd etish, dastlabki baholash
II bosqich – Metarefleksiya	Refleksiya jarayonining o'zini nazorat qilish va baholash	Xatolarni tuzatish, strategiyani tartibga solish
III bosqich – Integrativ natija	Turli ijtimoiy rollar bo'yicha tajribani yaxlit shaxsiy strategiyaga birlashtirish	Ijtimoiy faollikning barqaror psixologik determinanti sifatida namoyon bo'lish

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, har bir keyingi bosqich avvalgisiga tayangan holda yuzaga keladi va shu bilan birga uni sifat jihatidan boyitadi: metarefleksiyasiz refleksiya tizimsiz, integrativ natijasiz metarefleksiya esa amaliy ahamiyatsiz bo'lib qoladi. Ushbu uch bosqichli model xotin-qizlar ijtimoiy faolligining psixologik determinantlarini keyingi empirik bosqichda diagnostika qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Olib borilgan nazariy tadqiqot refleksiya va metarefleksiya tushunchalarining psixologiya fanidagi o'rnini yanada aniqroq belgilash imkonini berdi. Tahlil shuni ko'rsatdiki, ushbu ikki tushuncha ko'pincha ilmiy adabiyotlarda sinonim sifatida noto'g'ri qo'llanilib kelinmoqda, biroq ular mazmun-mohiyati, ierarxik darajasi va bajaradigan funksiyasi jihatidan bir-biridan aniq farqlanadi. Refleksiya shaxsning o'z faoliyati, fikri va his-tuyg'ularini bevosita anglash mexanizmi sifatida birlamchi darajada namoyon bo'ladi. Metarefleksiya esa ushbu anglash jarayonining o'zini kuzatuvchi, baholovchi va tartibga soluvchi yuqori tartibli kognitiv-psixologik hodisa hisoblanadi. Ikki tushuncha o'rtasidagi bog'liqlik

tasodifiy emas, balki qat'iy ierarxik-funksional xarakterga ega ekanligi asoslab berildi. Taqdim etilgan qiyosiy jadval va ierarxik model refleksiya hamda metarefleksiyaning mezonlar bo'yicha aniq farqlarini va o'zaro ta'sirini ko'rgazmali tarzda aks ettiradi. Tadqiqot davomida qo'llanilgan nazariy-kontseptual, qiyosiy-tipologik, tizimli va germevntik metodlar bir-birini to'ldirib, xulosalarning ilmiy asoslanganligini ta'minladi.

Shuningdek, metarefleksiyaning vaqt bo'yicha kengroq qamrovga ega ekanligi, ya'ni u nafaqat joriy vaziyatni, balki shaxsning umrbod rivojlanish strategiyasini ham qamrab olishi alohida ahamiyatga ega ekanligi aniqlandi. Bu xususiyat metarefleksiyani xotin-qizlarning turli ijtimoiy rollari – ona, kasb egasi va jamiyat a'zosi rollari o'rtasida muvozanat topishida muhim psixologik resursga aylantiradi. Olingan nazariy xulosalar xotin-qizlar ijtimoiy faolligini rivojlantirishning metarefleksiv determinantlarini o'rganishda metodologik jihatdan to'g'ri yo'nalish tanlash uchun ishonchli asos yaratadi. Ayni paytda, refleksiya va metarefleksiyani alohida-alohida emas, balki yaxlit psixologik tizim sifatida hisobga olish zarurligi yana bir bor tasdiqlandi.

Ushbu nazariy model kelgusida amaliy-empirik tadqiqotlar, jumladan Karpovning refleksivlik so'rovnomasi va MCQ-30 kabi metodikalar yordamida sinovdan o'tkazilishi maqsadga muvofiqdir. Bunday empirik tekshiruv nazariy modelning amaliy asoslanganligini yanada mustahkamlaydi. Xulosa qilib aytganda, mazkur maqolada taklif etilgan ierarxik-funksional yondashuv nafaqat nazariy psixologiya uchun, balki amaliy psixologik yordam va shaxsiy rivojlanish dasturlarini ishlab chiqish uchun ham muhim ahamiyat kasb etadi. Kelajakda ushbu yo'nalishdagi tadqiqotlar xotin-qizlarning ijtimoiy faolligini oshirishga qaratilgan maqsadli psixologik dasturlarni ishlab chiqishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии. – СПб.: Питер, 2002. – 720 с.
2. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность. – М.: Смысл, 2005. – 352 с.
3. Семенов И.Н., Степанов С.Ю. Рефлексия в организации творческого мышления и саморазвития личности // Вопросы психологии. – 1983. – №2. – С. 35-42.
4. Карпов А.В. Психология рефлексивных механизмов деятельности. – М.: Институт психологии РАН, 2004. – 424 с.
5. Flavell J.H. Metacognition and cognitive monitoring: A new area of cognitive-developmental inquiry // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34. – P. 906-911.
6. Холодная М.А. Психология интеллекта: парадоксы исследования. – СПб.: Питер, 2002. – 272 с.
7. Metcalfe J., Shimamura A.P. Metacognition: Knowing about knowing. – Cambridge: MIT Press, 1994. – 344 p.
8. Зимняя И.А. Педагогическая психология. – М.: Логос, 2004. – 384 с.
9. Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология человека. – М.: Школа-Пресс, 1995. – 384 с.
10. Семенов И.Н. Рефлексивная психология и педагогика творческого мышления. – Запорожье: ЗГУ, 1992. – 224 с.
11. Зинченко В.П. Психологическая педагогика. – Самара: СГПУ, 1998. – 216 с.
12. Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press, 1986. – 287 p.
13. Bandura A. Self-efficacy: The exercise of control. – New York: Freeman, 1997. – 604 p.
14. Zimmerman B.J. Becoming a self-regulated learner: An overview // Theory into Practice. – 2002. – Vol. 41. – P. 64-70.
15. Давыдов В.В. Теория развивающего обучения. – М.: ИНТОР, 1996. – 544 с.
16. Богоявленская Д.Б. Психология творческих способностей. – М.: Академия, 2002. – 320 с.
17. Абдуллаева М.М. Ёшлар ижтимоий фаоллигини ошириш психологияси. – Тошкент: Ўзбекистон, 2015. – 168 б.
18. Ғозиев Э.Ғ. Психология. – Тошкент: Университет, 2010. – 464 б.
19. Сафаева Р.Ш. Рефлексия феноменининг психологик тавсифи // Психология журнали. – 2019. – №3. – Б. 45-52.
20. Salomova G.Sh. Yosh va pedagogik psixologiya masalalari. – Buxoro: BuxDU nashriyoti, 2021. – 212 b.

Babajanov Yusufboy Allaberganovich,
 Ma'mun universiteti tadqiqotchisi
 iosefallaberganovich@gmail.com

PSIXOLOGNING PROFESSIONAL KOMPETENTLIGIDA NOTIQLIK MAHORATI VA EMPATIYA UYG'UNLIGI: EMPIRIK TAHLIL

Annotatsiya. Ushbu maqolada amaliyotchi psixologning professional faoliyatida notiqlik mahorati hamda empatiya xususiyatlarining o'zaro mutanosibligi va ularning kasbiy samaradorlikka ko'rsatadigan ta'siri empirik jihatdan tadqiq etiladi. Tadqiqot jarayonida psixologning mijoz bilan verbal hamda nonverbal muloqot o'rnatishida ritorik ko'nikmalarning o'rni va bu jarayonda empatiyaning boshqaruvchi omil sifatidagi ahamiyati tahlil qilingan. Olingan natijalar shuni ko'rsatadiki, faqatgina yuqori ritorik tayyorgarlik emas, balki notiqlikning emotiv va kognitiv empatiya bilan integratsiyalashuvi konsultatsiya jarayonida terapevtik alyansni, ya'ni ishonchli aloqani sezilarli darajada mustahkamlaydi. Maqola yakunida bo'lajak psixologlarda notiqlik va empatiyani kompleks rivojlantirish hamda ularning kasbiy kompetentligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va metodik ko'rsatmalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: psixolog kompetentligi, notiqlik mahorati, empatiya, terapevtik alyans, verbal muloqot, ritorik ko'nikmalar, kasbiy samaradorlik, emotiv empatiya, kognitiv empatiya, konsultatsiya jarayoni.

СОЧЕТАНИЕ ОРАТОРСКОГО МАСТЕРСТВА И ЭМПАТИИ В ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПСИХОЛОГА: ЭМПИРИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье эмпирически исследуется взаимосвязь ораторского мастерства и проявлений эмпатии в профессиональной деятельности практического психолога, а также их влияние на успешность консультирования. В процессе исследования проанализирована роль риторических навыков при установлении вербального и невербального контакта с клиентом, где эмпатия выступает управляющим фактором. Полученные результаты показывают, что не только высокая риторическая подготовка, но и интеграция ораторства с эмоциональной и когнитивной эмпатией существенно укрепляет терапевтический альянс. В завершение работы разработаны практические рекомендации и методические указания по комплексному развитию ораторского искусства и эмпатии у будущих специалистов-психологов.

Ключевые слова: компетентность психолога, ораторское мастерство, эмпатия, терапевтический альянс, вербальное общение, риторические навыки, профессиональная эффективность, эмоциональная эмпатия, когнитивная эмпатия, психологическое консультирование.

THE HARMONY OF PUBLIC SPEAKING SKILLS AND EMPATHY IN THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF A PSYCHOLOGIST: AN EMPIRICAL ANALYSIS

Abstract. This article empirically investigates the interrelationship between public speaking skills and empathy traits in the professional activity of a practicing psychologist, along with their direct impact on professional effectiveness. The study analyzes the role of rhetorical skills in establishing verbal and non-verbal communication with clients, emphasizing empathy as a controlling factor. The findings demonstrate that high rhetorical preparation alone is insufficient; rather, integrating public speaking with emotional and cognitive empathy significantly strengthens the therapeutic alliance during consultation. Ultimately, the paper provides practical recommendations and methodological guidelines for comprehensively developing public speaking and empathy in future psychologists.

Keywords: psychologist competence, public speaking skills, empathy, therapeutic alliance, verbal communication, rhetorical skills, professional effectiveness, emotional empathy, cognitive empathy, psychological consultation.

Kirish. Zamonaviy psixologiya amaliyotida mutaxassisning kasbiy samaradorligi nafaqat uning nazariy bilimlari va diagnostik metodikalarni egallaganlik darajasi, balki mijoz bilan o'zaro verbal hamda nonverbal muloqotni qay darajada to'g'ri qura olishi bilan ham belgilanadi. Psixolog faoliyatida nutq shunchaki axborot uzatish quroli emas, balki terapevtik ta'sir ko'rsatish, ishontirish va mijozda emotsional barqarorlikni shakllantirishning asosiy vositasidir. Bu borada A.A.Bodalevning shaxs va muloqot

psixologiyasiga bag'ishlangan ishlarida muloqot jarayonida shaxsiy sifatlar va emotsional aloqa ustuvor ahamiyatga ega ekanligi ko'rsatib o'tilgan [1].

Biroq, amaliyot shuni ko'rsatadiki, yuksak ritorik ko'nikmalarga va akademik notiqlik mahoratiga ega bo'lgan psixolog ham mijoz bilan emotsional aloqa o'rnatolmasa, uning ta'sirchanligi keskin pasayadi. E.G.G'oziyevning muomala psixologiyasi bo'yicha olib borgan tadqiqotlarida ta'kidlanishicha, nutqiy ta'sirchanlik insonparvarlik yondashuvi bilan uyg'unlashgandagina muloqot muvaffaqiyatli kechadi [2].

Shu sababli, notiqlik mahoratini empatiya – boshqa insonning emotsional holatini tushunish va unga hamdardlik bildirish qobiliyati bilan integratsiyalashgan holda tadqiq etish bugungi kunda psixologik akmeologiya hamda kasbiy kompetentlik masalalarida o'ta dolzarb vazifalardan biri hisoblanadi. A.Mehrabian va N.Epsteinning qarashlarida emotiv empatiya shaxslararo muloqot va nutqiy uyg'unlikni ta'minlovchi neviziy omil sifatida talqin etilgan bo'lsa [3], V.M.Karimovanning ijtimoiy amaliyot psixologiyasidagi ishlarida mutaxassisning nutq madaniyati va empatik ko'nikmalari amaliy konsultatsiya samarasini belgilovchi mezon sifatida e'tirof etiladi [4].

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Ilmiy adabiyotlarda psixologning muloqot madaniyati, kommunikativ kompetentligi hamda empatiya fenomenini turli rakurslarda o'rganilgan. Xususan, xorijiy va mahalliy tadqiqotchilar: K.Rojers, A.A.Bodalev, A.A.Leontevning shaxsga yo'naltirilgan terapiya hamda muloqot psixologiyasi bo'yicha tadqiqotlarida empatiyaning o'rni yuqori baholangan bo'lsa [5], psixolingvistika va ritorika sohasidagi olimlar: I.A.Zimnyaya va A.K.Michalskayaning ilmiy ishlarida nutqiy ta'sir ko'rsatish hamda pedagogik-psixologik ritorikaning psixologik mexanizmlari yoritib berilgan [6]. Shuningdek, G.M.Andreyevaning muloqotning ijtimoiy-psixologik tuzilmasiga bag'ishlangan tadqiqotlarida verbal va noverbal ta'sir ko'rsatish mexanizmlari alohida tahlil qilingan [7]. Biroq, psixolog amaliyotida natijador notiqlik (nutqiy ta'sirchanlik) va empatiya o'rntasidagi empirik bog'liqlik, ularning bir-birini to'ldirish dinamikasi hamda terapevtik alyansni (ishonchli munosabatni) mustahkamlashdagi korrelyatsiyasi yetarlicha tizimli tadqiq qilinmagan.

Psixolog-amaliyotchi faoliyatida notiqlik mahorati va empatiyaning o'zaro mutanosibligi masalasi ko'plab xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy izlanishlarida turli rakurslarda tadqiq etilgan. Psixologik konsultatsiya va terapevtik muloqotning samaradorligi mutaxassisning vertikal (nazariy va texnik kompetensiyalar) hamda gorizontal (shaxslararo muloqot va emotsional sezgirlik) ko'nikmalarining qay darajada integratsiyalashganligiga to'g'ridan-to'g'ri bog'liqdir.

Shaxsga yo'naltirilgan psixoterapiya asoschisi K.Rojersning ta'kidlashicha, konsultatsiya jarayonidagi terapevtik o'zgarishlarning bosh omili psixologning empatik tushunish, kongruentlik va shartsiz qabul qilish qobiliyatidir. Biroq, muloqot jarayonida psixolog o'z ichki empatiyasini mijozga tushunarli va xavfsiz shaklda yetkazib berishi uchun nutqiy ko'nikmalardan unumli foydalanishi lozim [9].

Zamonaviy psixolingvistika va ritorika sohasidagi tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, faqatgina ichki hamdardlik yoki emotsional rezonans terapevtik alyansni shakllantirish uchun yetarli emas. A.A.Leontevning va I.A.Zimnyayaning muloqot psixologiyasi va kompetentlik yondashuviga bag'ishlangan ishlarida ta'kidlanishicha, psixolog o'z empatiyasini verbal (ekspressiv nutq, pauzalardan to'g'ri foydalanish, intonatsiya) hamda noverbal kanallar orqali mijozga aniq yetkazib bera olishi, ya'ni yuksak notiqlik ko'nikmalariga va muloqot elastikligiga ega bo'lishi shart [10].

Psixologik notiqlikning o'ziga xos xususiyatlari A.K.Michalskayaning pedagogik va psixologik ritorikaga bag'ishlangan ilmiy izlanishlarida chuqur tahlil qilingan. Olimaning ko'rsatishicha, psixologning nutqi an'anaviy akademik, siyosiy yoki sud notiqligidan tubdan farq qiladi. Psixologik notiqlik – bu “hukmronlik qiluvchi” yoki bosim o'tkazuvchi emas, balki “dialogik va empatik notiqlik”dir. Bu yerda notiqlik mahorati auditoriyaga o'z fikrini majburan o'tkazish vositasi emas, balki mijozning psixologik himoya mexanizmlarini yengib o'tish, ishonch muhitini yaratish hamda emotsional barqarorlikni ta'minlash quroli vazifasini o'taydi [11].

Shunday qilib, adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, psixolog amaliyotida notiqlik mahorati va empatiya bir-birini inkor etuvchi emas, aksincha, bir-birini to'ldiruvchi va kasbiy samaradorlikni belgilovchi yaxlit kompetensiya elementlari hisoblanadi.

Tadqiqotning maqsadi psixolog-amaliyotchilarning professional kompetentligida notiqlik mahorati va empatiya xususiyatlarining o'zaro bog'liqligini empirik jihatdan aniqlash hamda ushbu integratsiyaning kasbiy samaradorlikka ta'sirini tahlil qilishdan iboratdir. Tadqiqotning obyekti sifatida amaliyotchi psixologlar hamda oliy ta'lim muassasalarining “Psixologiya” yo'nalishida ta'lim olayotgan yuqori bosqich talabalari tanlab olingan. Tadqiqotning predmetini psixologning notiqlik ko'nikmalari (nutqning ekspressivligi, ishonitirish kuchi, muloqot elastikligi) va empatiyasi (emotiv va kognitiv empatiya darajalari) o'rntasidagi o'zaro munosabatlar hamda psixologik mexanizmlari tashkil qiladi. Tadqiqotning ilmiy farazi psixolog amaliyotidagi muvaffaqiyatli terapevtik aloqa va nutqiy ta'sirchanlik nafaqat yuqori notiqlik

mahoratiga, balki notiqlik ko'nikmalarining empatiya darajasi bilan to'g'ri korrelyatsiya qilganligiga bog'liq; ya'ni empatiya bilan integratsiyalashgan notiqlik mahorati psixolog kompetentligining samaradorlik ko'rsatkichini oshiradi.

Tahlil va olingan natijalar. Tadqiqotning empirik qismi psixolog-amaliyotchilar hamda ta'lim tizimida faoliyat olib borayotgan psixologlarning notiqlik mahorati (ritorik ko'nikmalari) va empatiya darajalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni, shuningdek ushbu ko'rsatkichlarning kasbiy samaradorlikka ta'sirini aniqlashga qaratildi.

Tadqiqotning metodologik va diagnostik instrumentariysini shakllantirishda V.V.Boykoning muloqotdagi emotsional kanallar hamda empatining namoyon bo'lish darajalarini baholash bo'yicha metodik yondashuvlari va diagnostika konsepsiyasidan foydalanildi [8].

Tanlanma (Sample) tavsifi

Empirik tadqiqotda jami **N = 120 nafar** respondent ishtirok etdi. Tanlanma tarkibiga amaliyotchi psixologlar (n = 65) va davlat hamda xususiy tashkilotlarda faoliyat yurituvchi mutaxassis-psixologlar (n = 55) jalb qilindi. Respondentlarning yosh diapazoni 23 yoshdan 48 yoshgacha (o'rtacha yosh $M = 32.4$, $SD = 5.8$) ni tashkil etdi. Kasbiy taj ko'rsatkichi 1 yildan 20 yildagacha bo'lgan davrni qamrab oladi.

Diagnostik metodikalar va instrumentariylar

Tadqiqot gipotezasini tekshirish uchun quyidagi ilmiy-diagnostik metodikalar majmuasidan foydalanildi:

– **A.Mehrabian va N.Epsteinning «Empatiya diagnostikasi so'rovnomasi» (EQ):** Emotiv va kognitiv empatiya darajalarini hamda hamdardlik bildirish tendensiyalarini o'lchash uchun qo'llanildi.

– **“Notiqlik va kommunikativ mahoratni baholash” (V.V.Boyko so'rovnomasi asosida modifikatsiya qilingan):** Nutqiy ta'sirchanlik, ekspressivlik, verbal elastiklik va auditoriya/mijoz bilan aloqa o'rnatish ko'nikmalarini baholaydi.

– **Kasbiy samaradorlikni ekspertlik baholash anketasi:** Mijozlarning qoniqqanlik darajasi va kasbiy konsultatsiya natijadorligi bo'yicha 10 ballik shkala bo'yicha baholandi.

Matematik-statistik tahlil usullari

Yig'ilgan empirik ma'lumotlarni statistik qayta ishlash **SPSS 26.0** dasturiy paketi vositasida amalga oshirildi. Statistik tahlil jarayonida tavsifiy statistika (o'rtacha qiymat M , standart og'ish SD), ma'lumotlarning me'yoriy taqsimotini aniqlash uchun *Kolmogorov-Smirnov testi*, ko'rsatkichlar o'rtasidagi chiziqli bog'liqlikni aniqlash uchun **Pearson korrelyatsiya koeffitsiyenti (r)** hamda empirik modelni baholash uchun **Bir omilli regression tahlil (R^2)** usullaridan foydalanildi.

Empirik tahlil va tashxis natijalari

Tavsifiy statistika ko'rsatkichlari

Dastlabki bosqichda o'rganilayotgan shkala ko'rsatkichlarining o'rtacha qiymatlari va standart og'ish ko'rsatkichlari hisoblab chiqildi. Natijalar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

Notiqlik va empatiya ko'rsatkichlarining tavsifiy statistikasi (N = 120)

O'zgaruvchilar (Shkalalar)	O'rtacha qiymat (M)	Standart og'ish (SD)	Minimum	Maksimum
1. Emotiv empatiya	24.65	4.12	12	32
2. Kognitiv empatiya	21.30	3.85	10	28
3. Nutqiy ta'sirchanlik (notiqlik)	38.45	6.20	22	50
4. Verbal elastiklik	18.90	3.40	9	25
5. Kasbiy samaradorlik (ekspert bahosi)	8.15	1.25	5	10

Pearson korrelyatsiya tahlili

Tadqiqotning asosiy gipotezasini tekshirish maqsadida notiqlik ko'nikmalari hamda empatiya shkalalari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik Pearson korrelyatsiya indeksi yordamida tahlil qilindi (2-jadval).

2-jadval.

Notiqlik, empatiya va kasbiy samaradorlik o'rtasidagi korrelyatsiya matritsasi

Ko'rsatkichlar	Emotiv empatiya	Kognitiv empatiya	Nutqiy ta'sirchanlik	Kasbiy samaradorlik
1. Emotiv empatiya	1.00	0.48**	0.38**	0.52**
2. Kognitiv empatiya	0.48**	1.00	0.54**	0.61**
3. Nutqiy ta'sirchanlik	0.38**	0.54**	1.00	0.58**
4. Kasbiy samaradorlik	0.52**	0.61**	0.58**	1.00

*Izoh: $p < 0.01$ darajadagi statistik sezilarli korrelyatsiyani anglatadi.

Korrelyatsion tahlil natijalari shuni ko'rsatdiki:

Psixologning nutqiy ta'sirchanlik (notiqlik) ko'rsatkichi kognitiv empatiya bilan yuqori darajada ijobiy bog'liqlikka ega ($r = 0.54$, $p < 0.01$). Bu shuni anglatadiki, mijozning ichki kechinmalarini anglay oladigan va kognitiv darajada tushunadigan psixolog o'z nutqiy vositalarini ham ancha aniq, ta'sirchan va tushunarli tanlay oladi.

Kasbiy samaradorlik ko'rsatkichi ham Notiqlik ($r = 0.58$, $p < 0.01$), ham kognitiv empatiya ($r = 0.61$, $p < 0.01$) bilan to'g'ridan-to'g'ri sezilarli aloqaga ega. Emotiv empatiya va notiqlik o'rtasidagi bog'liqlik esa mo'tadil darajada ($r = 0.38$, $p < 0.01$) namoyon bo'ldi.

Regression tahlil va natijalar muhokamasi

Notiqlik mahorati va empatiyaning birgalikdagi ta'sirini baholash uchun regressiya modeli tuzildi:

$$\{\text{samaradorlik}\} = 1.42 + 0.35(X) + 0.41(X)$$

$R^2 = 0.49$ ($F = 56.2$, $p < 0.001$). Ushbu ko'rsatkich shuni anglatadiki, psixologning kasbiy samaradorlik darajasidagi o'zgarishlarning **49%** qismi aynan notiqlik mahorati va empatiyaning o'zaro uyg'unligi bilan izohlanadi.

Faqatgina baland akademizm yoki ritorik usullar (empatiyasiz) mijozda «sovuq ishontirish» effektini keltirib chiqaradi. Aksincha, notiqlik ko'nikmalari empatiya bilan uyg'unlashgan taqdirda, nutq emotsional qo'llab-quvvatlash va mijozda psixologik xavfsizlik hissini uyg'otish funksiyasini bajara boshlaydi.

Olingan empirik natijalar psixologning notiqlik mahorati va empatiya darajasi o'rtasida sezilarli darajada to'g'ri va statistik jihatdan ahamiyatli korrelyatsion bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Psixolog amaliyotida ekspressiv va ishontiruvchi nutq shakli faqatgina yuqori darajadagi empatik anglash va emotsional sezgirlik bilan uyg'unlashgandagina kutilgan terapevtik va konsultatsion samaradorlikni berishi tasdiqlandi.

Ushbu natijalar shaxsga yo'naltirilgan muloqot va emotsional rezonans bo'yicha ilmiy konsepsiyalarni to'ldiradi hamda ularni amaliyot kontekstida boyitadi. Tadqiqot tahlili shuni ko'rsatadiki, emotsional aks-sado (empatiya) va nutqiy ifodalilik (notiqlik) alohida faoliyat elementlari emas, balki bir-birini ta'minlovchi yaxlit "empatik-ritorik" tizimdir.

Psixologda notiqlik san'ati (akademik va ritorik ko'nikmalar) yuqori bo'lib, empatiya darajasi past bo'lgan holatda, uning nutqi mijoz tomonidan samimiyatsizlik, akademizm yoki psixologik bosim (manipulyatsiya) sifatida qabul qilinishi va terapevtik alyansning buzilishiga olib kelishi mumkin.

Aksincha, psixologda empatiya (chuqur hamdardlik va tushunish) yuqori bo'lib, notiqlik ko'nikmalari va muloqot elastikligi zaif bo'lsa, mutaxassis o'z hamdardligini mijozga verbal va noverbal kanallar orqali to'liq hamda ta'sirchan yetkazib bera olmaydi.

Munozara doirasida namoyon bo'lgan yana bir muhim jihat shundan iboratki, empatik notiqlik ko'nikmasiga ega bo'lgan psixologlarda kasbiy deformatsiya hamda emotsional "sovis" (burnout) darajasi nisbatan past ko'rsatkichni tashkil etadi. Bu emotsional energiyani muloqot jarayonida to'g'ri taqsimlash va terapevtik masofani saqlagan holda mijozga samarali ta'sir o'tkazish imkonini beradi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari psixolog-amaliyotchilar hamda ta'lim tizimidagi bo'lajak psixologlarni tayyorlashda notiqlik va empatiyaning alohida-alohida emas, balki integrallashgan kasbiy kompetensiya sifatida shakllantirish zarurligini ko'rsatadi.

Xulosa. Empirik tahlil natijalari notiqlik mahorati va empatiya ko'rsatkichlari o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini tasdiqladi. Tadqiqot ishtirokchilarida empatiya darajasi yuqori bo'lgan sari muloqot sifati, ishonchli aloqa o'rnatish qobiliyati va kasbiy vaziyatlarni samarali boshqarish imkoniyatlari ham ortib borishi kuzatildi. Shu bilan birga, rivojlangan notiqlik ko'nikmalari psixologga mijozning ehtiyojlarini chuqurroq anglash, psixologik ta'sirni to'g'ri tashkil etish va maslahat jarayonining samaradorligini ta'minlashga xizmat qilishi aniqlandi.

Tadqiqot natijalari psixologlarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonida kommunikativ kompetensiyalarni, xususan, notiqlik mahorati va empatik qobiliyatlarni kompleks ravishda rivojlantirish zarurligini ko'rsatadi. Buning uchun ta'lim jarayoniga interfaol metodlar, treninglar, rolli o'yinlar, reflektiv mashg'ulotlar hamda amaliy psixologik vaziyatlarni modellashtirishga asoslangan mashg'ulotlarni keng joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Xulosa qilib aytganda, notiqlik mahorati va empatiyaning uyg'un rivojlanishi psixologning professional kompetentligini yuksaltirish, mijoz bilan samarali terapevtik munosabatlarni shakllantirish hamda psixologik xizmat sifatini oshirishning muhim omili hisoblanadi. Tadqiqot natijalari mazkur yo'nalishda olib boriladigan ilmiy izlanishlar va amaliy faoliyatni takomillashtirish uchun nazariy hamda amaliy asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Бодалев А. А. Личность и общение: Избранные психологические труды. – М.: Международная педагогическая академия, 2011. – 328 с.
2. G'oziyev E. G'. Muomala psixologiyasi. – Toshkent: O'zbekiston Milliy universiteti nashriyoti, 2010. – 160 b.
3. Mehrabian A., Epstein N. A measure of emotional empathy // Journal of Personality. – 1972. – Vol. 40, No. 4. – P. 525–543.
4. Karimova V. M. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyot. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2012. – 172 b.
5. Rogers C. R. The necessary and sufficient conditions of therapeutic personality change // Journal of Consulting Psychology. – 1957. – Vol. 21, No. 2. – P. 95–103.
6. Зимняя И. А. Ключевые компетентности — новая парадигма результата образования. – М.: Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 2010. – 38 с.
7. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для высших учебных заведений. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Аспект Пресс, 2008. – 363 с.
8. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и на других. – М.: Филин, 2008. – 470 с.
9. Rogers C. R. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin, 1961. – 420 p.
10. Леонтьев А. А. Психология общения. – 4-е изд. – М.: Смысл, 2005. – 368 с.
11. Михальская А. К. Педагогическая риторика: История и теория. – М.: Академия, 1996. – 480 с.

Badritdinova Madina Baxromovna,
Namangan davlat pedagogika instituti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

YOSHLIK DAVRIDA QO'RQUV VA FOBİYALAR NAMOYON BO'LIHINING RIVOJLANISH DINAMIKASI

Annotatsiya. Ushbu maqolada yoshlik davridagi (18 – 25 yosh) shaxs kamolotining o'ziga xos inqirozlari, shu fonda yuzaga keladigan qo'rquv va fobiya ko'rinishlarining dinamikasi tadqiq etiladi. Maqolada bolalikdagi biologik qo'rquvlardan ijtimoiy-ekzistensial tashvishlarga o'tish qonuniyatlari, ularning shaxs sotsializatsiyasiga ta'siri hamda korreksiya usullari ilmiy asosda yoritilgan.

Maqola pedagoglar, psixologlar qo'rquv muammosi bilan shug'ullanuvchi mutaxassislar uchun mo'ljallangan.

Kalit so'zlar: himoya mexanizmi, yoshlik davri, shaxs kamoloti, qo'rquv dinamikasi, fobiya, sosiofobiya, atixifobiya, gamofobiya, ekzistensial tashvish, kognitiv-bixevioral terapiya, identifikatsiya inqirozi, aqliy rivojlanish.

ДИНАМИКА РАЗВИТИЯ ПРОЯВЛЕНИЙ СТРАХОВ И ФОБИЙ В ЮНОШЕСКОМ ВОЗРАСТЕ

Аннотация. В статье рассматриваются специфические кризисы, связанные с развитием личности в период ранней взрослости (18–25 лет), а также динамика страхов и фобий, возникающих на этом фоне. Представлен научно обоснованный анализ перехода от биологически обусловленных страхов, свойственных детству, к социально-экзистенциальным тревогам, их влияния на социализацию личности и методов их коррекции.

Статья предназначена для педагогов, психологов и специалистов, работающих с проблематикой страха.

Ключевые слова: защитный механизм, ранняя взрослость, развитие личности, динамика страха, фобия, социофобия, атихифобия, гамофобия, экзистенциальная тревога, когнитивно-поведенческая терапия, кризис идентичности, психическое развитие.

DEVELOPMENTAL DYNAMICS OF THE MANIFESTATION OF FEARS AND PHOBIAS DURING YOUTH

Abstract. This article examines the specific crises associated with personality development during young adulthood (ages 18–25) and the dynamics of the fears and phobias that emerge against this backdrop. It provides a scientifically grounded analysis of the transition from childhood biological fears to socio-existential anxieties, their impact on personality socialization, and methods for their correction.

The article is intended for educators, psychologists, and specialists working with the issue of fear.

Keywords: defense mechanism, young adulthood, personality development, dynamics of fear, phobia, social phobia, atychiphobia, gamophobia, existential anxiety, cognitive-behavioral therapy, identity crisis, mental development.

Kirish. Zamonaviy globallashuv va axborotlashgan jamiyat sharoitida yoshlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiyasi o'ziga xos murakkab kechmoqda. Qo'rquv inson psixikasining tabiiy va himoya mexanizmi bo'lib, shaxsni xavf-xatarlardan ogohlantirish vazifasini bajaradi. Biroq qo'rquvning me'yoridan ortiq yoki uzoq davom etishi shaxs rivojlanishiga, ijtimoiy moslashuviga va ruhiy salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Qo'rquvning namoyon bo'lishi va uni bartaraf etish usullari yosh davrlariga qarab farqlanadi. Shu sababli, yoshlik davrida qo'rquvni yengishning psixologik xususiyatlarini ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Shaxs kamolotining eng faol davri hisoblangan yoshlik bosqichida (18 – 25 yosh) mas'uliyatning ortishi, kasbiy identifikatsiya va mustaqil hayot strategiyalarini belgilash ehtiyoji yoshlar ruhiyatida turli xavotirlar, tizimli qo'rquvlar va obsessiv fobiyalarning yuzaga kelishiga sabab bo'lmoqda. Ushbu qo'rquvlarning yoshga doir dinamikasini tadqiq etish yosh shaxsining destruktiv o'zgarishlari va nevrotik holatlarining oldini olishda muhim nazariy va amaliy ahamiyatga ega. Yoshlik davri (18 yoshdan 25 yoshgacha) – shaxs psixofiziologik rivojlanishining yakunlanishi, ijtimoiy maqomning barqarorlashishi va

mustaqil hayot strategiyalarining belgilanishi bilan xarakterlanadi. E. Eriksonning epigenetik nazariyasiga ko'ra, bu davr "Identifikatsiyaga erishish va intimlik (yaqinlik) yaratish" bosqichidir [4].

Aynan shu davrda o'smirlik gormonal bo'ronlari pasayadi, biroq ijtimoiy mas'uliyat keskin ortadi. Natijada qo'rquvlar o'z shaklini o'zgartirib, xayoliy (mifologik) ko'rinishdan realistik-ijtimoiy va ekzistensial (hayotiy) ko'rinishga o'tadi. Ushbu dinamikani tushunish yoshlarning kasbiy va shaxsiy inqirozlardan muvaffaqiyatli o'tishini ta'minlaydi.

Adabiyotlar tahlili. Qo'rquv inson psixikasining eng qadimiy va universal emotsional holatlaridan biri bo'lib, u real yoki xayoliy xavfga javoban yuzaga keladigan himoya reaksiyasidir. Psixologiya fanida qo'rquv organizmning biologik, psixologik va ijtimoiy moslashuvini ta'minlovchi mexanizm sifatida talqin qilinadi. Qo'rquv insonni xavfli vaziyatlardan ogohlantiradi, o'zini himoya qilishga undaydi hamda hayotiy tajriba orttirishga xizmat qiladi.

Zigmund Freyd qo'rquvni shaxs ichidagi psixik tuzilmalar – "U" (Id), "Men" (Ego) va "Supermen" (Superego) o'rtasidagi ziddiyatlar natijasi sifatida izohlaydi. Uning fikricha, qo'rquv inson hayotining barcha bosqichlarida mavjud bo'lib, yosh o'tishi bilan mazmunan o'zgaradi. Freyd yoshlik davridagi fobiylarni bolalikda bostirilgan (repressiya qilingan) qo'rquvlarning qayta uyg'onishi deb tushuntiradi. Masalan, yoshlikdagi qarama-qarshi jins vakillaridan qo'rqish yoki jinsiy hayot oldidagi fobiya (erotofobiya) bolalikdagi psixoseksual komplekslarning dinamik davomi hisoblanadi [1].

Erik Erikson shaxs rivojlanishining epigenetik konsepsiyasida har bir yosh davri ma'lum bir ruhiy inqiroz (krizis) bilan kechishini asoslagan. Yoshlik davrini (18–25 yosh) u "Intimlik (Yaqinlik) va Izolyatsiya (Yolg'iz qolish)" o'rtasidagi kurash davri deb hisoblaydi. Olimning fikricha, bu davrdagi eng katta fobiya – autofobiya (yolg'iz qolish, jamiyatdan ajralib qolish) va o'zlikni yo'qotish qo'rquvidir. Agar yoshlar boshqa insonlar bilan yaqin, samimiy munosabat (sevgi, do'stlik) qura olmasalar, ularda chuqur ichki xavotir va odamlardan qochish (sosiofobiya) rivojlanadi [3].

Karen Xorni qo'rquv biologik emas, balki ijtimoiy muhit mahsuli ekanligini isbotlagan. U "Boshlang'ich xavotir" (Baza tashvishi) tushunchasini fanga kiritgan. Bu insonning dushmanona dunyoda o'zini yolg'iz va ojiz his qilishi natijasida tug'iladi. Yoshlik davrida inson oila bag'ridan chiqib, mustaqil jamiyatga kirganda, ushbu boshlang'ich xavotir qayta faollashadi. Xorni yoshlardagi muvaffaqiyatsizlik qo'rquvini (atixifobiya) jamiyatning o'ta yuqori talablari va raqobat muhitiga javoban yuzaga keladigan nevroitik holat deb baholagan.

Ekzistensial psixologlar yoshlik davridagi qo'rquvlarni inson borlig'ining fundamental qonuniyatlari bilan bog'lashadi. Rollo Mey xavotirni shaxsiyatning o'sishi uchun zaruriy omil deb hisoblagan. Irvin Yalom esa inson hayotidagi to'rtta yakuniy tashvishni ko'rsatadi: o'lim, erkinlik (tanlov), ekzistensial yolg'izlik va ma'nosizlik. 18–25 yoshli yigit-qizlar hayotda birinchi marta mutloq erkinlikka erishadilar (ota-ona nazorati kamayadi). Bu erkinlik o'z navbatida "Qaror qabul qilish qo'rquvi" (decidofobiya) va kelajakdagi xatolar uchun mas'uliyat hissini uyg'otadi. Yoshlar hayotning ma'nosini qidirish jarayonida chuqur ekzistensial xavotirni boshdan kechiradilar [2].

A.I. Zaxarov bolalikdan yoshlikkacha bo'lgan qo'rquvlar evolyutsiyasini o'rganib, yosh ulg'aygani sari fantastik qo'rquvlar kamayib, ijtimoiy xavotirlar ko'payishini isbotlagan [6]. A.M. Prixojan esa xavotirlikni (trevojnost) shaxsiy xususiyat sifatida o'rgangan. Ularning tadqiqotlariga ko'ra, yoshlik davridagi yetakchi qo'rquv turi – "Ijtimoiy intilishlar va imkoniyatlar o'rtasidagi nomutanosiblik"dir. Ya'ni yosh yigit-qiz o'z oldiga katta maqsadlar qo'yadi (karyera, boylik), lekin unga erisha olmaslik (statusini yo'qotish) qo'rquvi unda doimiy maktab/universitet va ish fobiylarini keltirib chiqaradi [7].

E.G'oziyev o'zining "Yosh davrlari psixologiyasi" darsligida talabalik va yoshlik davridagi yetakchi faoliyat – o'quv-kasbiy faoliyat ekanligini ta'kidlaydi. Uning tadqiqotlarida milliy mentalitet xususiyatlari inobatga olingan. Yoshlik davrida ota-ona va mahalla (jamoatchilik) oldidagi mas'uliyat, oila qurish borasidagi andishalar hamda ijtimoiy umidlarni oqlay olmaslik xavotiri yetakchi o'rinda turishi ilmiy isbotlangan [5].

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot jarayonida tizimli-tahliliy yondashuv, qiyosiy-differensial tahlil hamda ontogenez psixologiyasi konseptual asoslariga (E. Erikson, A.I. Zaxarov nazariyalari) tayanildi. Yoshlik davridagi qo'rquvlarning dinamikasini o'rganish uchun sub'yektlar uchta mikroyosh guruhiga (18–20 yosh, 21–23 yosh, 24–25 yosh) ajratilib, ulardagi yetakchi fobiya turlari ijtimoiy-statusli, ekzistensial, interpersonal va psixosomatik mezonlar asosida tasniflandi va qiyoslandi [8].

Tahlillar va natijalar. Yoshlik davrida (18–25 yosh) qo'rquv va fobiylar rivojlanishining chiziqli dinamikasini konseptual modeli ishlab chiqildi va 1-jadvalda umumlashtirildi.

1-jadval.

Yosh bosqichi	Rivojlanish davri	Dominant qoʻrquv turi	Qoʻrquvning oʻziga xos mazmuni
18–20 yosh	Ilk talabalik va ijtimoiy moslashuv bosqichi	Akademik xavotirlar	Oliy taʼlim muhitiga koʻnikish, imtihonlar sessiyasi oldidagi qoʻrquv va ota-ona uyidan uzoqlashish (separatsiya).
21–23 yosh	Bitiruvchi va mustaqil mehnat faoliyatini boshlash bosqichi	Kasbiy va iqtisodiy fobiya	Oliy taʼlimni tugatish, ishga joylasha olmaslik xavfi, raqobatdan choʻchish (atixifobiya) va moddiy mustaqillikka erishish xavotiri.
24–25 yosh	Ijtimoiy-shaxsiy barqarorlashuv bosqichi	Oila va ekzistensial tashvishlar	Oila qurish masʼuliyati, yaqinlikdan qochish yoki aksincha yolgʻiz qolish qoʻrquvi (gamofobiya), hayotdagi oʻrnini mustahkamlash muammolari.

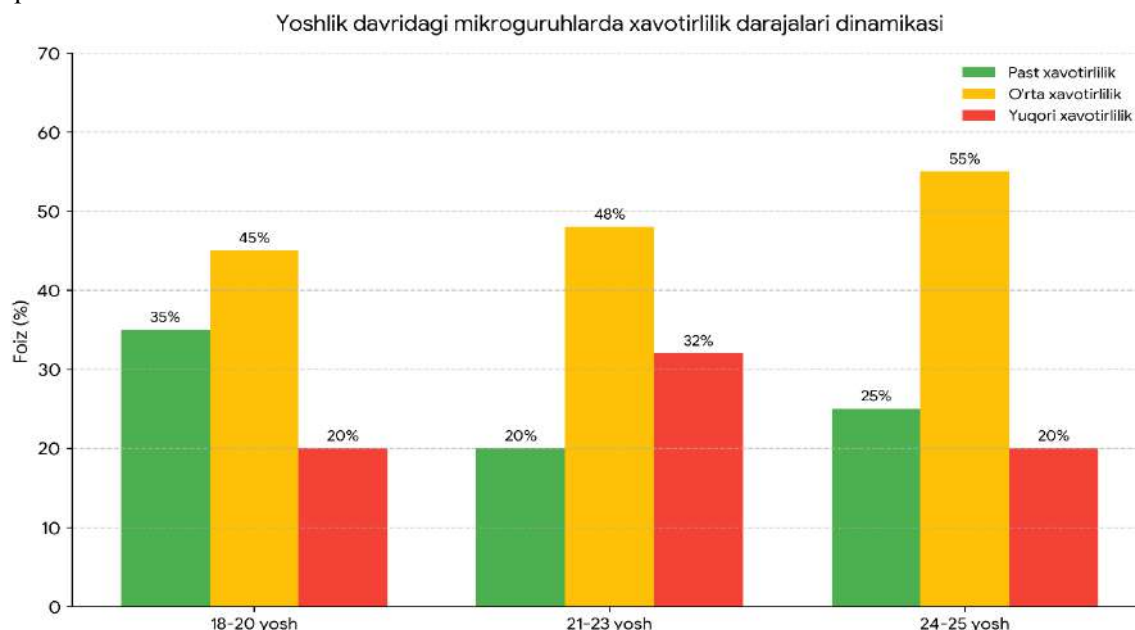
Yoshlik davrida qoʻrquv va xavotirlilik darajasini aniqlash maqsadida tajriba-sinov ishlari oʻtkazildi. Oʻtkazilgan tajriba-sinov ishlari natijalari 2-jadvalda aks ettirildi.

2-jadval.

Yosh guruhi	Past daraja (%)	Oʻrta daraja (%)	Yuqori daraja (%)	Jami (%)
18–20 yosh (Ilk talabalik davri)	35.0%	45.0%	20.0%	100%
21–23 yosh (Bitiruvchi va mutaxassislik davri)	20.0%	48.0%	32.0%	100%
24–25 yosh (Ijtimoiy barqarorlashuv davri)	25.0%	55.0%	20.0%	100%

Tajriba-sinov ishlari natijalarining dinamik tahlili yoshlik davrida qoʻrquv shakllarining oʻzgarishi qonuniyatli xarakterga ega ekanligini koʻrsatdi:

18–20 yosh guruhida past darajali xavotirlilik (35.0%) nisbatan yuqori. Bu davrda yoshlar hali ota-ona koʻmagiga tayanishi va jiddiy ijtimoiy-iqtisodiy masʼuliyatni toʻliq his qilmasligi bilan izohlanadi. Ustunlik qiluvchi oʻrta daraja (45.0%), asosan, yangi akademik muhitga (oliy taʼlimga) moslashish xavotirlari bilan bogʻliq.

1-rasm. Yoshlik davridagi mikroguruhlarda xavotirlilik dinamikasi

21–23 yosh guruhida eng yuqori dinamik oʻzgarish koʻzga tashlanadi: yuqori xavotirlilik koʻrsatkichi 32.0% gacha koʻtarilgan. Bu koʻrsatkich yoshlarning hayotidagi eng jiddiy inqiroz – oʻquv faoliyatining tugashi, kasb tanlash (ish qidirish), mustaqil moddiy taʼminotga oʻtish va kelajak oldidagi noaniqlik qoʻrquvi (atixifobiya) choʻqqisiga chiqishidan dalolat beradi.

24 – 25 yosh guruhida vaziyat biroz barqarorlashadi. Yuqori xavotirlilik qayta pasayib (20.0%), oʻrta darajadagi barqaror xavotir (55.0%) ustunlik qiladi. Bu yoshda shaxs maʼlum bir ish oʻrniga ega boʻladi, biroq endi qoʻrquvlar koʻproq interpersonal yoʻnalishga, yaʼni oila qurish masʼuliyati va jamiyatda oʻz oʻrnini mustahkamlash (ekzistensial tashvishlar) tomon siljiydi.

Oʻrganishlar natijasida yosh guruhlari ulgʻaygan sari qoʻrquvlar tabiatida vaziyatli-akademik xarakterdan tizimli-ekzistensial xarakterga oʻtish qonuniyati (dinamikasi) aniqlandi. Chunonchi, 18–20 yosh oraligʻida oliy taʼlimga moslashish va akademik xavotirlar ustunlik qilsa, 21–23 yoshda kasbiy muvaffaqiyatsizlik (atixifobiya) va kelajak noaniqligi qoʻrquvi choʻqqiga chiqishi, 24–25 yoshga kelib esa interpersonal munosabatlar, oilaviy masʼuliyat (gamofobiya) va yolgʻiz qolish xavotirlari birinchi oʻringa koʻtarilishi ilmiy asoslab berildi.

Xulosalar. Yoshlik davridagi qoʻrquv va fobiyalar shaxs taraqqiyotining inqirozli davrlariga mos keluvchi qonuniyatli jarayon boʻlib, ular toʻgʻri korreksiya qilinmaganda shaxs sotsializatsiyasini tormozlovchi nevrasteniya va sosiofobiyalarga aylanadi. Oliy taʼlim muassasalari va mehnat jamoalarida kognitiv-bexavioral terapiya hamda sotsial-psixologik treninglarni tizimli yoʻlga qoʻyish yoshlardagi ichki xavotir darajasini pasaytirish va uni shaxsiy rivojlanish resursiga aylantirish imkonini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, oliy taʼlim muassasalari psixologlari va pedagoglari yoshlar bilan ishlashda quyidagilarga tayanishi lozim:

1. Kognitiv-bexavioral terapiya (KBT): Yoshlarga oʻzlarining “muvaffaqiyatsizlik haqidagi irratsional fikrlari” (kognitiv xatoliklar) ustida ishlashni oʻrgatish.
2. Taym-menejment va Rejalashtirish: Kelajak oldidagi noaniqlik qoʻrquvini yoʻqotish uchun hayotiy maqsadlarni kichik qadamlarga (small-steps) boʻlib rejalashtirish koʻnikmasini shakllantirish.
3. Treninglar: Sotsial adaptatsiya va ommaviy nutq soʻzlash (oratorlik) treninglari orqali ijtimoiy fobiyalarni neytrallash.

Adabiyotlar:

1. American Psychiatric Association. DSM-5-TR: Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders. — Washington, DC: APA Publishing, 2022.
2. Бадритдинова, М. Б. (2024). Методологические проблемы устранения фобий в современной психологии. // Science and Education, 5(11), 311-318.
3. Badritdinova, M. (2015). Taʼlim jarayonida idrokga xos kognitiv uslub shakllanishining psixologik mexanizmlari. // Ilmiy axborotnoma.
4. Бадритдинова, М. (2019). Когнитив услуг билан боғлиқ метауслугларнинг ривожланиши. // Ilmiy axborotnoma.
5. Бадритдинова, М. Б. (2020). Различия между базовой, дидактической и когнитивными структурами личности. // Oriental Art and Culture, (II), 158-161.
6. Бадритдинова, М. (2015). Талабалар интеллектуал фаолиятини ўрганишга нисбатан системали ёндашув. // Илмий ахборотнома.
7. Badritdinova, M. B. (2019). He development of metamethods associated with cognitive methods. // Scientific and Technical Journal of Namangan Institute of Engineering and Technology, 1(6), 483-489.
8. Вахромовна, В. М. (2024). Taʼlim jarayonida qoʻrquvni bartaraf etishga innovatsion yondashuv. // Tadqiqotlar. uz, 49(3), 13-19.

Ergasheva Gullolaxon Nosirjon qizi,

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti Ijtimoiy psixologiya
ta'lim yo'nalishi 1-bosqich tayanch doktoranti
gullolaergasheva927@gmail.com
<https://orcid.org/0009-0003-7586-2019>

ZO'RAVONLIK XAVFINI ERTA ANIQLASH: YOSHLAR BILAN ISHLASH TIZIMIDAGI IDORALARARO HAMKORLIK TAJRIBASI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlar o'rtasida zo'ravonlik xavfini erta aniqlashning zamonaviy yondashuvlari hamda ushbu jarayonda idoralararo hamkorlikning o'rni tahlil qilingan. Tadqiqotda xalqaro amaliyotda qo'llanilayotgan INSPIRE strategiyalari va Buyuk Britaniyaning Multi-Agency Safeguarding Hub (MASH) modeli mahalliy "Erta aniqlash va qo'llab-quvvatlash" mexanizmi bilan qiyosiy tahlil qilinadi. Tadqiqot natijalari mahalla, ta'lim muassasalari va ijtimoiy xizmatlar o'rtasidagi hamkorlik zo'ravonlik xavfini dastlabki bosqichda aniqlash va ehtiyojmand yoshlarni tegishli xizmatlarga yo'naltirishda muhim omil ekanligini ko'rsatadi. Shuningdek, mahalliy modelning ustun va zaif tomonlari aniqlanib, uni takomillashtirish yuzasidan ilmiy-amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan.

Kalit so'zlar: zo'ravonlik, erta aniqlash, yoshlar, idoralararo hamkorlik, mahalla, INSPIRE, MASH, ijtimoiy xizmat, psixologik yordam, xavfni baholash.

РАННЕЕ ВЫЯВЛЕНИЕ РИСКА НАСИЛИЯ: ОПЫТ МЕЖВЕДОМСТВЕННОГО ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ В СИСТЕМЕ РАБОТЫ С МОЛОДЁЖЬЮ

Аннотация. В данной статье рассматриваются современные подходы к раннему выявлению риска насилия среди молодёжи, и анализируется роль межведомственного взаимодействия в данном процессе. В исследовании проводится сравнительный анализ международных стратегий INSPIRE, а также модели Multi-Agency Safeguarding Hub (MASH), применяемой в Великобритании, с местным механизмом «Раннее выявление и поддержка». Результаты исследования показывают, что сотрудничество между институтом махалли, образовательными учреждениями и социальными службами является важным фактором своевременного выявления риска насилия и направления нуждающейся молодёжи к соответствующим службам поддержки. Кроме того, определены сильные и слабые стороны местной модели, и разработаны научно-практические рекомендации по ее совершенствованию.

Ключевые слова: насилие, раннее выявление, молодёжь, межведомственное взаимодействие, махалля, INSPIRE, MASH, социальные службы, психологическая помощь, оценка риска.

EARLY IDENTIFICATION OF THE RISK OF VIOLENCE: INTERAGENCY COLLABORATION EXPERIENCE IN THE YOUTH SUPPORT SYSTEM

Abstract. This article examines contemporary approaches to the early identification of the risk of violence among young people and analyzes the role of interagency collaboration in this process. The study provides a comparative analysis of the internationally recognized INSPIRE strategies and the Multi-Agency Safeguarding Hub (MASH) model implemented in the United Kingdom, comparing them with the local "Early Identification and Support" mechanism. The findings demonstrate that cooperation among the mahalla institution, educational institutions, and social services plays a crucial role in the timely identification of violence risks and the referral of vulnerable young people to appropriate support services. The study also identifies the strengths and limitations of the local model and proposes scientific and practical recommendations for its further improvement.

Keywords: violence, early identification, youth, interagency collaboration, mahalla, INSPIRE, MASH, social services, psychological support, risk assessment.

Kirish. Zamonaviy jamiyat rivojining muhim ko'rsatkichlaridan biri – bolalar va yoshlarni har qanday zo'ravonlik shaklidan himoya qilish darajasidir. Xalqaro tashkilotlarning so'nggi ma'lumotlariga ko'ra, muammo hali ham global miqyosda o'tkir bo'lib qolmoqda: dunyo bo'ylab har yili 2 dan 17 yoshgacha bo'lgan bolalarning taxminan 1 milliard jismaniy, jinsiy yoki hissiy zo'ravonlik yoxud e'tiborsizlikka duch

kelmoqda. Bunday tajriba bolaning butun umri davomidagi sog'lig'i va farovonligiga ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan isbotlangan[1].

Xalqaro miqyosda ushbu muammoni jamiyat rivojlanishining barqaror maqsadlaridan biri sifatida belgilash tendensiyasi kuzatilmogda: 2030-yilgacha Barqaror rivojlanish maqsadlarining 16.2-vazifasi bolalarga nisbatan zo'ravonlik, ekspluatatsiya, savdo va qiynoqning barcha shakllariga chek qo'yishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, xalqaro tajriba shuni ko'rsatadiki, zo'ravonlikning oldini olish mumkin va bu borada dunyo bo'ylab to'plangan dalillar mavjud. Ushbu yo'nalishda Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti tomonidan ishlab chiqilgan INSPIRE bolalarga nisbatan zo'ravonlikni tugatishning yetti strategiyasi texnik paketi xalqaro standart sifatida keng tan olingan. Unga qonunchilikni joriy etish va ijro etish, ijtimoiy me'yor va qadriyatlar, xavfsiz muhit, ota-ona va parvarishlovchilarni qo'llab-quvvatlash, daromad va iqtisodiy mustahkamlash, javob choralari va qo'llab-quvvatlash xizmatlari, ta'lim va hayotiy ko'nikmalar kabi yo'nalishlar kiradi.

Muhimi, ushbu strategiyalar alohida-alohida emas, balki bir-birini to'ldiruvchi, ko'p tarmoqli yaxlit reja doirasida amalga oshirilganda eng yuqori samara berishi ilmiy jihatdan asoslangan bu esa turli idoralar: ta'lim, ijtimoiy himoya, huquqni muhofaza qilish, sog'liqni saqlash, mahalliy o'zini o'zi boshqarish organlari o'rtasidagi muvofiqlashtirilgan hamkorlikning nazariy zaruriyatini ko'rsatadi[2].

Aynan shu nuqtada zo'ravonlik xavfini erta bosqichda aniqlash va unga idoralararo yondashuv asosida javob berish dunyo amaliyotida eng samarali, ammo amalga oshirish nuqtayi nazaridan eng murakkab bo'g'in hisoblanadi. Chunki xavf omillarini erta aniqlash alohida bir muassasaning vakolati doirasida qolib ketmasligi, balki mahalla, ta'lim muassasasi, ijtimoiy xizmat va boshqa tegishli tuzilmalar o'rtasidagi ma'lumot almashinuvi, birgalikda baholash va yo'naltirish mexanizmiga tayanishi lozim.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Mazkur maqolada yoshlar bilan ishlash tizimida qo'llanilayotgan idoralararo hamkorlik tajribasi xususan, xavf omillarini erta baholash, ehtiyojmand yoshlarni tegishli xizmatlarga yo'naltirish hamda tuzilmalararo muvofiqlashtirish mexanizmi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi ushbu amaliy modelning tuzilishi va samaradorligini xalqaro yondashuvlar kontekstida baholash, shuningdek, uni boshqa hududlarda tatbiq etish imkoniyatlari yuzasidan tavsiyalar ishlab chiqishdan iborat.

Zo'ravonlik xavfini erta aniqlash va unga idoralararo javob berish mavzusi xalqaro ilmiy adabiyotda keng o'rganilgan bo'lib, bu borada ikki asosiy yo'nalish shakllangan.

Birinchi yo'nalish normativ-konseptual asos, ya'ni Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti va sheriklari tomonidan ishlab chiqilgan INSPIRE strategiyalari kabi xalqaro texnik paketlar. Bu hujjatlar zo'ravonlikning oldini olish faqat bitta soha, masalan, faqat huquqni muhofaza qilish vakolatida qolib ketmasligi, balki ko'p tarmoqli, bir-birini to'ldiruvchi yaxlit reja doirasida amalga oshirilishi zarurligini nazariy jihatdan asoslaydi.

Ikkinchi yo'nalish amaliy-institutsional modellar bo'yicha empirik tadqiqotlar. Bu borada eng ko'p o'rganilgan tajribalardan biri Buyuk Britaniyada joriy etilgan Multi-Agency Safeguarding Hub (MASH) modeli. Tadqiqotchilar MASHni bolalar ijtimoiy xizmati, politsiya, sog'liqni saqlash va ta'lim sohasi vakillarini birlashtirib, xavflarni erta aniqlash va o'z vaqtida asoslangan qaror qabul qilish uchun axborot almashinuvini ta'minlovchi hamkorlik shakli sifatida ta'riflaydi. Ushbu model ikki funksional yo'nalishda amal qiladi: biri xavfni baholashga, ikkinchisi esa ehtiyojlarni baholash va profilaktik erta yordam xizmatlarini rejalashtirishga qaratilgan[3].

Model samaradorligini o'rgangan tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, idoralararo javobgarlik chegaralarini aniq tushunish, rollarning aniq belgilanishi va idoralar o'rtasidagi mustahkam ishchi munosabatlar qaror qabul qilish sifatini oshiradi, garchi yakuniy statutar mas'uliyat mahalliy vakolatli organda qolsa ham. Shu bilan birga, amaliyotchilar co-location samaradorlikni oshiruvchi asosiy omillardan biri ekanligini, biroq bunga tegishli tajriba, bilim va "birgalikda ishlash" madaniyatiga sodiqlik zarurligini ta'kidlaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerika kontekstida, rivojlangan institutsional infratuzilma sharoitida olib borilgan. Markaziy Osiyo, jumladan, O'zbekiston sharoitida mahalla institutining o'ziga xosligi, ta'lim va ijtimoiy xizmat tuzilmalarining mahalliy modeli asosida idoralararo erta aniqlash mexanizmlarining amaliy tajribasi ilmiy adabiyotda deyarli yoritilmagan. Mazkur maqola aynan shu bo'shliqni to'ldirishga, ya'ni mahalliy sharoitda sinovdan o'tgan idoralararo hamkorlik modelini xalqaro yondashuvlar kontekstida tahlil qilishga qaratilgan.

Ushbu tadqiqot amaliy-tahliliy xususiyatga ega bo'lib, ikki bosqichli yondashuvga asoslanadi: "Erta aniqlash va qo'llab-quvvatlash" mahalliy modelining tarkibiy tuzilishini hujjatli tahlil qilish; ushbu modelni xalqaro INSPIRE strategiyalari va Multi-Agency Safeguarding Hub tajribasi bilan qiyosiy tahlil qilish [4].

Tadqiqot obyekti sifatida yoshlar o'rtasida zo'ravonlik xavfini erta aniqlash va ehtiyojmand yoshlarni tegishli xizmatlarga yo'naltirishga qaratilgan, mahalla, ta'lim muassasalari va ijtimoiy xizmatlar o'rtasidagi idoralararo hamkorlik mexanizmi tanlab olindi.

Modelning tarkibiy komponentlari

Tahlil qilinayotgan model uch bosqichli tuzilishga ega:

1. Erta aniqlash bosqichi mahalla faollari, ta'lim muassasasi vakillari, sinf rahbarlari, psixologlar va ijtimoiy xodimlar tomonidan yoshlarning xulq-atvorida kuzatiladigan xavf belgilarini ijtimoiy izolyatsiya, o'zgarigan xulq-atvor, ta'lim jarayonidan chetlanish va h.k.dastlabki aniqlash;

2. Kompleks baholash bosqichi aniqlangan holat bo'yicha xavf omillarini tuzilmalararo birgalikda baholash, holatning og'irlik darajasini aniqlash;

3. Yo'naltirish va muvofiqlashtirish bosqichi ehtiyojga qarab yoshni tegishli xizmatga psixologik yordam, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, huquqiy himoyaga yo'naltirish hamda jarayonni idoralararo muvofiqlashtirish.

Ushbu tuzilma xalqaro amaliyotdagi MASH modelining ikki funksional yo'nalishiga xavfni baholash va ehtiyojlarni baholash/profilaktik yo'naltirish mos keladi, biroq institutsional asos sifatida G'arb tajribasidagi statutar organlar o'rniga mahalliy sharoitga xos mahalla instituti markaziy bo'g'in vazifasini bajaradi.

1-jadval. Yoshlarga nisbatan zo'ravonlik xavfini erta aniqlash va idoralararo javob berish bo'yicha xalqaro hamda mahalliy modellarning qiyosiy tahlili

Ko'rsatkich	INSPIRE (JSST)	MASH (Buyuk Britaniya)	Mahalliy model
Asosiy yondashuv soni	strategiya (qonunchilik, me'yorlar, xavfsiz muhit, ota-ona qo'llab-quvvatlash, iqtisodiy mustahkamlash, xizmatlar, ta'lim)	funksional yo'nalish (xavfni baholash; ehtiyojni baholash va profilaktik yo'naltirish)	bosqich (erta aniqlash; kompleks baholash; yo'naltirish-muvofiqlashtirish)
Erta aniqlash mexanizmi	Milliy dastur va xizmatlar orqali xavf omillarini monitoring qilish	Turli idoralardan tushgan murojaatlarni yagona markazda qabul qilib, dastlabki skrining o'tkazish	Mahalla faollari, sinf rahbarlari va ijtimoiy xodimlar tomonidan xulq-atvordagi o'zgarishlarni kunlik kuzatuv asosida aniqlash
Idoralararo baholash	Milliy darajada strategik muvofiqlashtirish orqali	Ijtimoiy xizmat, politsiya, sog'liqni saqlash va ta'lim vakillarining bir joyda birgalikda xavfni tahlil qilishi	Mahalla, maktab va ijtimoiy xizmat vakillarining alohida-alohida ma'lumotlarini birlashtirib, holatning og'irlik darajasini belgilashi
Yo'naltirish/muvofiqlashtirish	Javob choralari va qo'llab-quvvatlash xizmatlari strategiyasi orqali	Statutar chegaralarga qarab tegishli xizmatga (bolalar ijtimoiy xizmati yoki erta yordam) yo'naltirish	Ehtiyojga qarab psixologik, ijtimoiy yoki huquqiy yordamga yo'naltirish, jarayonni mahalla darajasida kuzatib borish
Institutsional asos	Milliy siyosat va ko'p tarmoqli reja darajasida	Mahalliy hokimiyatning statutar vakolati asosida	Norasmiy ishonch va ijtimoiy nazoratga asoslangan mahalla instituti orqali

1. Asosiy yondashuv soni. INSPIRE strategiyalarining yettitaligi tasodifiy emas - bu JSST va sheriklari tomonidan zo'ravonlikni kamaytirishda samaradorligi isbotlangan strategiyalar sifatida maxsus tanlab olingan yondashuvlar to'plamidir. MASH modeli borasidagi tadqiqotlar esa MASHni ikki asosiy turga - faqat xavfni baholashga qaratilgan va ehtiyojni baholash hamda profilaktik erta yordamni ham o'z ichiga olgan modelga - tasniflash mumkinligini ko'rsatgan. Mahalliy modelning uch bosqichli tuzilishi ushbu ikkala yondashuv orasidagi oraliq shaklga ham xavfni aniqlash, ham profilaktik yo'naltirishni birlashtirgan modelga mos keladi, biroq bu moslik hozircha nazariy taqqoslash darajasida bo'lib, alohida empirik tasdiqni talab qiladi[5].

2. Erta aniqlash mexanizmi. Xalqaro adabiyotda MASHning birlamchi vazifasi ijtimoiy xizmat ko'rsatish bo'sag'asiga yetmagan, biroq ehtiyojmand bolalar va yoshlarni erta aniqlash hamda mahalliy va erta aralashuv xizmat ko'rsatuvchilari bilan hamkorlikda qo'llab-quvvatlashdan iborat deb ta'riflanadi. Bu - mahalliy modeldagi 1-bosqich mahalla faollari va ta'lim xodimlari kuzatuv orqali erta aniqlash bilan

funksional jihatdan mos keladigan tamoyil, farq faqat aniqlovchi subyektda: rasmiy xizmat mutaxassisi oʻrniga mahalliy jamoat vakili.

3. Idoralararo baholash. Ushbu bosqichning samaradorligi boʻyicha eng kuchli ilmiy dalil - co-location mutaxassislarning bir joyda birgalikda ishlashi tamoyili. Tadqiqotlar turli idoralar mutaxassislarning bitta jamoada birgalikda joylashishi yangi multiagensiy ishlash modellarining markaziy elementi ekanligini koʻrsatadi. Soʻnggi baholash tadqiqotlari esa idoralararo javobgarlik chegaralarini aniq tushunish, rollarning aniq belgilanishi va idoralar oʻrtasidagi mustahkam munosabatlar qaror qabul qilish sifatini oshirishini tasdiqlagan. Mahalliy modelda “bir joyda joylashish” jismonan mavjud boʻlmasligi mumkin, biroq mahalla darajasidagi doimiy oʻzaro aloqa shu funktsiyani informal tarzda bajaradi – bu farqni keyingi tadqiqotda alohida oʻrganish tavsiya etiladi.

4. Yoʻnaltirish. Xalqaro tajribada bu bosqich koʻpincha qonuniy majburiyat darajasiga koʻtarilgan: masalan, Angliyada idoralarning idoralararo tizimda hamkorlik qilishi qonuniy majburiyat sifatida belgilangan. Bu – muvofiqlashtirishning barqarorligini institutsional-huquqiy asosga tayanishi zarurligini koʻrsatadi. Mahalliy modelda bunday majburiylik darajasi hozircha rasmiy-huquqiy emas, balki ijtimoiy-institutsional taʼminlanadi - bu jihat modelning kuchli tomoni bilan bir qatorda uning institutsional zaifligi ham boʻlishi mumkin.

5. Institutsional asos. MASH modelining huquqiy mustahkamligi shundaki, u Bolalarni himoya qilish boʻyicha Munro sharhida maʼqullangan va 2014-yilgi Parvarish toʻgʻrisidagi qonunda oʻz aksini topgan. Bu MASHga barqaror, uzoq muddatli institutsional maqomni beradi. Mahalliy modelning markaziy boʻgʻini boʻlgan mahalla instituti esa rasmiy huquqiy vakolatdan koʻra ijtimoiy ishonch va anʼanaviy nufuzga tayanadi – bu ilmiy jihatdan hali alohida asoslanishi lozim boʻlgan yoʻnalish boʻlib, xuddi shu sabab mazkur maqolaning ilmiy yangiligini ijtimoiy-madaniy kontekstga xos institutsional modelni xalqaro nazariy asosda birinchi marta tahlil qilish tashkil etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mahalliy “Erta aniqlash va qoʻllab-quvvatlash” modelining amaliyotga tatbiq etilishi natijasida quyidagi tendensiyalar kuzatildi:

1. Erta aniqlash bosqichining samaradorligi. Mahalla faollari, taʼlim muassasasi vakillari va ijtimoiy xodimlarning kunlik kuzatuvga asoslangan hamkorligi xavf belgilarini rasmiy murojaat tizimiga qaraganda tezroq aniqlash imkonini berdi. Bu, xususan, xulq-atvordagi oʻzgarishlar ijtimoiy izolyatsiya, taʼlim jarayonidan chetlanish rasmiy tizimga tushishidan oldin, norasmiy kuzatuv darajasida qayd etilishi bilan izohlanadi – bu xalqaro adabiyotda taʼkidlangan “boʻsagʻadan pastdagi” holatlarni erda aniqlash tamoyiliga mos keladi.

2. Idoralararo baholash jarayonidagi ijobiy oʻzgarish. Mahalla, maktab va ijtimoiy xizmat vakillari oʻrtasidagi doimiy oʻzaro aloqa alohida-alohida ishlashga nisbatan holatni koʻp tomonlama baholash imkonini yaratdi. Bu jarayon rasmiy co-location shaklida boʻlmas-da, funksional jihatdan shunga oʻxshash natija turli manbalardan olingan maʼlumotni birlashtirib, yaxlit tasvir hosil qilishga erishildi.

3. Yoʻnaltirish jarayonidagi institutsional cheklov. Shu bilan birga, tahlil shuni koʻrsatdiki, mahalliy modelning eng zaif boʻgʻini yoʻnaltirilgan yoshning keyingi taqdirini kuzatib borish va hujjatlashtirish tizimi hisoblanadi. Xalqaro modellardan farqli oʻlaroq, bu yerda majburiy hisobot mexanizmi mavjud emas, bu esa jarayon shaffofligini va uzoq muddatli natijadorlikni baholashni qiyinlashtiradi.

4. Institutsional oʻziga xoslikning ikki tomonlama tabiati. Mahalla institutining markaziy rol oʻynashi bir tomondan tezkorlik va ishonch afzalligini bersa, ikkinchi tomondan model barqarorligini mahalliy faollarning shaxsiy tashabbusiga bogʻliq qilib qoʻyadi – bu xalqaro amaliyotdagi statutar asosga ega modellarga nisbatan institutsional zaiflik hisoblanadi[6].

Muhokama. Oʻtkazilgan tahlil shuni koʻrsatdiki, mahalliy “Erta aniqlash va qoʻllab-quvvatlash” modeli oʻzining funksional tuzilishi boʻyicha xalqaro tan olingan yondashuvlar INSPIRE strategiyalari va MASH modeli bilan bir xil mantiqiy izchillikka amal qiladi: erda aniqlash, birgalikda baholashga yoʻnaltirish. Bu, birinchi navbatda, modelning tasodifan emas, balki zoʻravnlik profilaktikasi boʻyicha jahon amaliyotida sinovdan oʻtgan tamoyillarga mos ravishda shakllanganligini koʻrsatadi.

Shu bilan birga, tahlil ikkita muhim farqni ochib berdi. Birinchidan, xalqaro modellarda markaziy boʻgʻin vazifasini huquqiy majburiy tuzilmalar bajarsa, mahalliy modelda bu vazifani norasmiy, ishonchga asoslangan mahalla instituti bajaradi. Ikkinchidan, xalqaro modellarda mavjud boʻlgan hujjatlashtirish va monitoring mexanizmi mahalliy modelda hali institutsional jihatdan mustahkamlanmagan. Bu ikki farq bir-biri bilan bogʻliq: mahalla institutining norasmiy tabiati tezkorlik va ishonch afzalligini bersa-da, aynan shu norasmiylik uzoq muddatli hisobdorlik tizimini qurishni qiyinlashtiradi.

Bu topilma tasodifiy emas xalqaro adabiyotda ham taʼkidlanganidek, multiagensiy modellarning barqarorligi koʻp jihatdan aniq rollar taqsimoti va institutsional javobgarlik chegaralarining mustahkamligiga bogʻliq. Demak, mahalliy modelni yanada rivojlantirishning asosiy yoʻnalishi uning norasmiy, jamiyatga

yaqin tabiatini saqlagan holda, hujjatlashtirish va monitoring qismini institutsional jihatdan mustahkamlashdan iborat bo'lishi kerak.

Xulosa. Ushbu tadqiqot doirasida olib borilgan qiyosiy va sifat tahlili quyidagi xulosalarga olib keldi. Yoshlar o'rtasida zo'ravonlik xavfini erta aniqlashning mahalliy modeli o'z tuzilishi jihatidan xalqaro standartlarga INSPIRE, MASH mos keladi, bu esa uning nazariy asoslanganligini tasdiqlaydi. Modelning o'ziga xos kuchli tomoni mahalla institutining aholiga yaqinligi tufayli xavf belgilarini rasmiy tizimga qaraganda tezroq aniqlash imkoniyati. Modelning institutsional zaif nuqtasi statutar hisobdorlik va monitoring mexanizmining yetarli darajada shakllanmaganligi, bu esa uning barqarorligini mahalliy faollarning shaxsiy tashabbusiga bog'liq qilib qo'yadi. Modelni takomillashtirish uchun tavsiya etiladi: (a)mahalla-maktab-ijtimoiy xizmat o'rtasidagi hamkorlikni tartibga soluvchi yagona metodik hujjat ishlab chiqish; (b)yo'naltirilgan holatlarni kuzatib borish uchun soddalashtirilgan, ammo majburiy hisobot shaklini joriy etish; (c)modelni boshqa hududlarda tatbiq etishdan oldin uning natijadorligini miqdoriy ko'rsatkichlar asosida baholash. Tadqiqot natijalari yoshlar bilan ishlash sohasidagi mutaxassislar, mahalliy davlat organlari va jamoat tashkilotlari uchun amaliy qo'llanma sifatida, shuningdek, o'xshash modellarni boshqa hududlarda joriy etishda uslubiy asos sifatida foydalanilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. World Health Organization (WHO). Violence against children. Fact sheet. — WHO rasmiy sayti: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/child-maltreatment>
2. World Health Organization (WHO). INSPIRE: Seven strategies for ending violence against children. — WHO rasmiy sayti: <https://who.int/teams/social-determinants-of-health/violence-prevention/inspire-technical-package>
3. World Health Organization (WHO). INSPIRE Handbook: Action for implementing the seven strategies for ending violence against children. — <https://inspire-strategies.org/inspire-handbook-action-implementing-seven-strategies-ending-violence-against-children>
4. UNICEF. Fast Facts: Violence against children widespread, affecting millions globally. New York, 4 November 2024. — <https://www.unicef.org/press-releases/fast-facts-violence-against-children-widespread-affecting-millions-globally>
5. Hillis S. et al. Global prevalence of past-year violence against children. Iqtibos qilingan manba: Artificial Intelligence, Big Data, and mHealth: The Frontiers of the Prevention of Violence Against Children // PMC. — <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC7861328/>
6. Multi Agency Safeguarding Hub (MASH). — Hampshire County Council rasmiy sayti: <https://www.hants.gov.uk/socialcareandhealth/childrenandfamilies/safeguardingchildren/childprotection/mash>

Fayzulloyeva Mohinur Sa'dulo qizi,

Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası tayanch doktoranti

mohinurfayzulloyeva@gmail.com

Orcid ID: 0009-0005-7516-0716

TALABALARDA SALBIY EMOTSIYALARNI SUBLIMATSIYA QILISH STRATEGIYALARINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda salbiy emotsiyalarni konstruktiv yo'nalishga yo'naltirishning muhim psixologik mexanizmlaridan biri bo'lgan sublimatsiya strategiyalarining shakllanishiga ta'sir etuvchi omillar tahlil qilinadi. Tadqiqotda emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish, stressga chidamlilik, refleksiya, motivatsiya va kreativ fikrlashning sublimatsiya jarayonidagi o'rni nazariy hamda amaliy jihatdan yoritilgan. Shuningdek, oliy ta'lim muassasalari talabalarida salbiy emotsiyalarni ijtimoiy jihatdan maqbul faoliyatga yo'naltirish imkoniyatlari, psixologik treninglar va rivojlantiruvchi texnologiyalarning samaradorligi asoslab berilgan. Tadqiqot natijalari talabalarning psixologik farovonligini mustahkamlash, emotsional barqarorligini rivojlantirish hamda shaxsiy va kasbiy kamolotini qo'llab-quvvatlashga xizmat qiluvchi ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqishga yo'naltirilgan.

Kalit so'zlar: sublimatsiya, salbiy emotsiyalar, emotsional intellekt, emotsiyalarni boshqarish, psixologik omillar, stressga chidamlilik, refleksiya, kreativlik, motivatsiya, psixologik farovonlik, talaba shaxsi.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ РАЗВИТИЯ СТРАТЕГИЙ СУБЛИМАЦИИ НЕГАТИВНЫХ ЭМОЦИЙ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье рассматриваются психологические факторы, определяющие развитие стратегий сублимации негативных эмоций у студентов как одного из наиболее эффективных механизмов конструктивной эмоциональной саморегуляции. Особое внимание уделяется роли эмоционального интеллекта, самоконтроля, стрессоустойчивости, рефлексии, мотивации и креативного мышления в процессе преобразования негативных эмоциональных переживаний в социально одобряемую деятельность. Анализируются современные психолого-педагогические подходы к развитию сублимационных стратегий в условиях высшего образования, а также возможности применения тренинговых программ и развивающих технологий для укрепления психологического благополучия студентов. Полученные выводы могут быть использованы при разработке программ психологического сопровождения и профилактики эмоционального неблагополучия в студенческой среде.

Ключевые слова: сублимация, негативные эмоции, эмоциональный интеллект, эмоциональная саморегуляция, психологические факторы, стрессоустойчивость, рефлексия, креативность, мотивация, психологическое благополучие, студенты.

PSYCHOLOGICAL FACTORS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF SUBLIMATION STRATEGIES FOR NEGATIVE EMOTIONS AMONG UNIVERSITY STUDENTS

Abstract. This article examines the psychological factors that contribute to the development of sublimation strategies for managing negative emotions among university students. Sublimation is considered one of the most constructive psychological mechanisms for transforming emotional tension into socially valuable and productive activities. The study highlights the role of emotional intelligence, self-regulation, stress resilience, reflective thinking, intrinsic motivation, and creativity in facilitating effective emotional transformation. Furthermore, the paper discusses the potential of psychological training programs and educational interventions to strengthen students' emotional well-being, adaptive coping abilities, and personal development. The findings provide a theoretical basis for designing evidence-based psychological support programs aimed at improving students' emotional stability and promoting healthy personality development within higher education environments.

Key words: sublimation, negative emotions, emotional intelligence, emotional self-regulation, psychological factors, stress resilience, reflection, creativity, motivation, psychological well-being, university students.

Kirish. Globallashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi hamda ta'lim jarayonining tobora intensivlashuvi oliy ta'lim muassasalari talabalarining psixologik holatiga sezilarli ta'sir ko'rsatmoqda. Zamonaviy talaba nafaqat yuqori akademik natijalarga erishishga, balki ijtimoiy moslashuv, kasbiy o'zini namoyon etish va shaxsiy rivojlanish bilan bog'liq ko'plab psixologik vazifalarni ham hal etishga majbur bo'lmoqda. Ushbu jarayonlarda stress, xavotir, ichki ziddiyat, hafsalasizlik, g'azab, frustratsiya va boshqa salbiy emotsiyalar tabiiy psixologik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Biroq ushbu emotsiyalarning qanday boshqarilishi talabaning ruhiy salomatligi, o'qish samaradorligi va kelajakdagi kasbiy faoliyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Psixologiya fanida salbiy emotsiyalarni boshqarish masalasi uzoq yillardan buyon dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Emotsional zo'riqishlarni bostirish yoki inkor etish qisqa muddatli natija bersa-da, ularning uzoq muddat davom etishi psixosomatik buzilishlar, motivatsiyaning pasayishi, kommunikativ qiyinchiliklar va shaxsiy rivojlanishdagi to'siqlarga sabab bo'lishi mumkin. Shu nuqtayi nazardan salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirish imkonini beruvchi psixologik mexanizmlarni aniqlash va rivojlantirish alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Sublimatsiya shaxsning ichki emotsional energiyasini ijtimoiy jihatdan maqbul va foydali faoliyatga yo'naltirishni ta'minlovchi murakkab psixologik jarayon sifatida talqin etiladi. Mazkur mexanizm orqali salbiy hissiy kechinmalar ijodiy faoliyat, ilmiy izlanish, sport, san'at, ko'ngillilik faoliyati yoki kasbiy rivojlanish kabi konstruktiv yo'nalishlarda namoyon bo'lishi mumkin. Natijada emotsional zo'riqish kamayadi, shaxsning ichki resurslari faollashadi hamda psixologik barqarorlik mustahkamlanadi. Ayniqsa, talabalik davrida sublimatsiya strategiyalarining shakllanishi shaxsning emotsional yetukligi va ijtimoiy moslashuv darajasini belgilovchi muhim omillardan biri hisoblanadi.

Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talabalarni intellektual rivojlantirish bilan bir qatorda ularning emotsional farovonligini ta'minlash ham ustuvor vazifalardan biri sifatida qaralmoqda. Buning uchun talabalarda emotsional intellektni rivojlantirish, o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini shakllantirish, stressni samarali boshqarish usullarini o'rgatish va sublimatsiya strategiyalaridan ongli foydalanish imkoniyatlarini kengaytirish zarur. Bunday yondashuv nafaqat salbiy emotsiyalarni kamaytiradi, balki ijodkorlik, tashabbuskorlik, akademik motivatsiya va kasbiy kompetensiyalarning rivojlanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

So'nggi yillarda emotsiyalarni boshqarish bo'yicha olib borilgan tadqiqotlarda psixologik farovonlik, rezilyentlik, emotsional intellekt va adaptiv coping strategiyalariga katta e'tibor qaratilgan bo'lsa-da, aynan sublimatsiya strategiyalarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillar, ularning o'zaro bog'liqligi hamda oliy ta'lim muhitidagi namoyon bo'lish xususiyatlari hali ham yetarli darajada kompleks o'rganilmagan. Ayniqsa, salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga aylantirish mexanizmlarini empirik jihatdan asoslash, ularni rivojlantirishning samarali psixologik texnologiyalarini ishlab chiqish bugungi kun ilmiy izlanishlarining dolzarb yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mazkur maqolaning maqsadi talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilish, ularning o'zaro bog'liqligini aniqlash hamda oliy ta'lim sharoitida ushbu strategiyalarni rivojlantirishga xizmat qiluvchi ilmiy asoslangan tavsiyalarni ishlab chiqishdan iborat. Tadqiqot natijalari talabalar bilan ishlovchi psixologlar, pedagoglar, tyutorlar va oliy ta'lim muassasalari mutaxassislari uchun amaliy ahamiyat kasb etadi hamda yoshlarning psixologik salomatligini mustahkamlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Shaxsning emotsional holatini boshqarish va salbiy hissiy kechinmalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirish masalasi psixologiya fanining eng muhim tadqiqot yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Zamonaviy ilmiy qarashlarda emotsiyalar insonning psixik faoliyatini boshqaruvchi, motivatsion jarayonlarni tartibga soluvchi hamda ijtimoiy moslashuvni ta'minlovchi murakkab psixologik tizim sifatida baholanadi. Shu sababli salbiy emotsiyalarni nazorat qilish emas, balki ularni shaxs rivojlanishiga xizmat qiladigan ijobiy faoliyatga aylantirish masalasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etmoqda [1].

Sublimatsiya tushunchasi dastlab psixoanalitik yo'nalishda ilmiy muomalaga kiritilgan bo'lib, u insonning ichki ziddiyatlari va kuchli emotsional energiyasini jamiyat tomonidan e'tirof etiladigan faoliyat shakllariga yo'naltirish jarayoni sifatida izohlangan [2]. Keyinchalik ushbu tushuncha faqat himoya mexanizmi sifatida emas, balki shaxsning ijodiy salohiyati, kasbiy rivojlanishi va emotsional yetukligini ta'minlovchi psixologik resurs sifatida ham talqin qilina boshladi. Zamonaviy psixologiyada sublimatsiya insonning ichki imkoniyatlarini safarbar etuvchi adaptiv strategiya sifatida e'tirof etiladi.

Kognitiv psixologiya vakillari emotsiyalarni boshqarishda shaxsning fikrlash uslubi, vaziyatni baholash xususiyatlari hamda o'zini o'zi nazorat qilish darajasi muhim o'rin egallashini ta'kidlaydilar. Ularning fikricha, salbiy emotsiyalarning destruktiv oqibatlarini emotsiyaning o'zidan emas, balki shaxsning

unga bergan kognitiv bahosidan kelib chiqadi. Shu sababli emotsional energiyani konstruktiv maqsadlarga yo'naltirish jarayoni shaxsning refleksiv fikrlashi, maqsadga yo'naltirilganligi va moslashuvchan psixologik resurslari bilan uzviy bog'liqdir [3].

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlarda emotsional intellekt sublimatsiya strategiyalarining samaradorligini belgilovchi asosiy omillardan biri sifatida e'tirof etilmoqda. Emotsional intellekti yuqori rivojlangan talabalar o'z hissiyotlarini tezroq anglaydi, ularni boshqarishning maqbul usullarini tanlaydi hamda salbiy emotsiyalarni ijodiy yoki kasbiy faoliyatga yo'naltirish imkoniyatiga ega bo'ladi [4]. Tadqiqot natijalari emotsional intellekt akademik muvaffaqiyat, psixologik farovonlik va ijtimoiy moslashuv bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatmoqda.

Pozitiv psixologiya yo'nalishida sublimatsiya shaxsning kuchli tomonlarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi ichki resurs sifatida qaraladi. Ushbu yondashuvga ko'ra, optimizm, rezilyentlik, hayot mazmunini anglash, ichki motivatsiya va ijobiy o'zini baholash salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga aylantirish imkoniyatini sezilarli darajada oshiradi [5]. Bunday shaxslar stressli vaziyatlarda emotsional barqarorlikni saqlab qolish bilan birga, muammoni hal qilishga yo'naltirilgan faol strategiyalardan foydalanishga moyil bo'ladi.

Pedagogik psixologiya sohasidagi ilmiy izlanishlarda talabalarning o'quv muhiti, akademik yuklama, guruhdagi ijtimoiy munosabatlar va pedagogik qo'llab-quvvatlash darajasi sublimatsiya strategiyalarining shakllanishiga bevosita ta'sir etishi qayd etilgan [6]. Qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti talabalarda psixologik xavfsizlik hissinı kuchaytiradi, bu esa salbiy emotsiyalarni agressiv yoki passiv shaklda emas, balki ilmiy izlanish, ijodkorlik, sport va ijtimoiy loyihalar orqali namoyon etishga yordam beradi.

Mahalliy psixologik tadqiqotlarda ham yoshlarning emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi, kommunikativ kompetensiyasi va shaxsiy rivojlanishiga oid masalalar keng yoritilgan. Biroq talabalarda aynan sublimatsiya strategiyalarining rivojlanishiga ta'sir etuvchi psixologik determinantlar, ularning o'zaro aloqadorligi va oliy ta'lim sharoitidagi namoyon bo'lish mexanizmlari hali yetarlicha tizimli o'rganilmagan. Mavjud tadqiqotlarning aksariyati emotsiyalarni boshqarishning umumiy jihatlariga bag'ishlangan bo'lib, sublimatsiyani mustaqil ilmiy obyekt sifatida tahlil qilishga nisbatan e'tibor cheklangan [7].

Tahlil qilingan ilmiy manbalar shuni ko'rsatadiki, sublimatsiya strategiyalarining samaradorligi birgina psixologik omil bilan emas, balki emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish, refleksiya, stressga chidamlilik, ichki motivatsiya, kreativ fikrlash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi o'zaro bog'liq omillar majmui bilan belgilanadi. Aynan ushbu omillarning kompleks tahlili talabalarda salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirishning ilmiy asoslangan modelini ishlab chiqish imkonini beradi. Shu jihatdan mazkur tadqiqot mavjud ilmiy qarashlarni boyitishga hamda sublimatsiya strategiyalarini rivojlantirishning psixologik mexanizmlarini aniqlashga qaratilganligi bilan ahamiyatlidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlashga qaratilgan. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning emotsional rivojlanishi, emotsiyalarni boshqarish, psixologik himoya mexanizmlari, adaptiv coping strategiyalari hamda pozitiv psixologiya konsepsiyalariga oid ilmiy qarashlar tashkil etdi. Tadqiqot davomida sublimatsiyaning shaxsning psixologik barqarorligi, emotsional intellekti va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari bilan o'zaro bog'liqligi kompleks yondashuv asosida o'rganildi.

Nazariy tahlil jarayonida sublimatsiya, emotsional intellekt, emotsional o'zini boshqarish, stressga chidamlilik va kreativ faoliyat bo'yicha mahalliy hamda xorijiy olimlarning ilmiy ishlari qiyosiy tahlil qilindi. Bu esa tadqiqotning nazariy modelini ishlab chiqish hamda empirik izlanish yo'nalishlarini aniqlash imkonini berdi.

Empirik tadqiqotda Buxoro viloyatidagi oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan **72 nafar talaba** ishtirok etdi. Respondentlarning yoshi **18–24 yosh** oralig'ida bo'lib, ular turli ta'lim yo'nalishlari va bosqichlaridan tanlab olindi. Ishtirokchilar tadqiqotga ixtiyoriy ravishda jalb qilindi, ularga tadqiqotning maqsadi tushuntirildi hamda anonimlik va maxfiylik tamoyillariga qat'iy amal qilindi.

Tadqiqotda quyidagi metodlardan foydalanildi:

- ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish;
- psixologik kuzatish;
- anketa so'rovi;
- psixodiagnostik testlar;
- suhbat metodi;
- matematik-statistik tahlil.

Psixodiagnostik baholashda talabalarning salbiy emotsiyalarni boshqarish xususiyatlari, sublimatsiya strategiyalaridan foydalanish darajasi, emotsional intellekti hamda stressga chidamliligini aniqlashga

qaratilgan diagnostik vositalardan foydalanildi. Olingan natijalar umumlashtirilib, statistik jihatdan qayta ishlandi.

Ma'lumotlarni qayta ishlashda **IBM SPSS Statistics** dasturidan foydalanildi. Statistik tahlilda deskriptiv statistika (o'rtacha qiymat, standart og'ish), Pearson korrelyatsiya koeffitsienti hamda Student t-mezoni qo'llanildi. Natijalarning ishonchlilik darajasi $p \leq 0,05$ mezonida baholandi.

1-jadval.

Talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarining rivojlanish ko'rsatkichlari (n=72)

Ko'rsatkichlar	O'rtacha qiymat (M±SD)	t	p
Emotsional intellekt	4,18±0,61	2,43	0,017
O'zini o'zi boshqarish	4,05±0,58	2,16	0,033
Stressga chidamlilik	3,91±0,64	2,28	0,026
Kreativ faoliyatga yo'nalganlik	4,27±0,55	2,71	0,008
Sublimatsiya strategiyalaridan foydalanish	4,14±0,59	2,54	0,014

Jadval natijalari talabalarda sublimatsiya strategiyalarining rivojlanishi emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish, stressga chidamlilik va kreativ faoliyatga yo'nalganlik bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatadi. Ayniqsa, kreativ faoliyatga yo'nalganlik ko'rsatkichi nisbatan yuqori bo'lib, bu salbiy emotsiyalarni ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirishda ijodkorlikning muhim psixologik omil ekanligini tasdiqlaydi.

Statistik tahlillar natijasida sublimatsiya strategiyalaridan foydalanish darajasi bilan emotsional intellekt va o'zini o'zi boshqarish ko'rsatkichlari o'rtasida ishonchli ijobiy bog'liqlik mavjudligi aniqlandi ($p \leq 0,05$). Bu esa talabalarning o'z hissiyotlarini anglash va boshqarish qobiliyati rivojlangan sari salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirish imkoniyatlari ham ortib borishini ko'rsatadi.

Mazkur metodologik yondashuv tadqiqot natijalarining ilmiy ishonchliligini ta'minlash bilan birga, sublimatsiya strategiyalarini rivojlantirishga ta'sir etuvchi psixologik omillarni kompleks baholash imkonini berdi. Olingan empirik ma'lumotlar keyingi tahlil va muhokama bosqichida ilmiy jihatdan asoslab beriladi.

Tadqiqot natijalari va muhokama. Tadqiqot natijalari talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarining shakllanishi ko'plab psixologik omillarning o'zaro uyg'un ta'siri bilan belgilanishini ko'rsatdi. Olingan empirik ma'lumotlar shuni tasdiqlaydiki, emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish, stressga chidamlilik va kreativ faoliyatga moyillik darajasi yuqori bo'lgan talabalarda salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirish imkoniyatlari ham sezilarli darajada rivojlangan.

Tahlillar davomida emotsional intellekti yuqori bo'lgan ishtirokchilar salbiy emotsiyalarni tezroq anglash, ularning kelib chiqish sabablarini tahlil qilish va ularga mos boshqaruv strategiyalarini tanlash qobiliyatiga ega ekanligi kuzatildi. Bunday talabalar emotsional zo'riqish paytida impulsiv xatti-harakatlarga berilmasdan, o'z energiyasini ilmiy izlanish, ijodiy faoliyat, sport mashg'ulotlari yoki ijtimoiy loyihalarda ishtirok etish orqali samarali yo'naltirishga intildilar. Bu holat sublimatsiyaning shaxsning ichki resurslarini faollashtiruvchi adaptiv mexanizm sifatidagi ahamiyatini yana bir bor tasdiqlaydi.

Natijalar shuningdek, o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarining sublimatsiya strategiyalarini rivojlantirishdagi muhim rolini namoyon etdi. O'z faoliyatini rejalashtirish, hissiy holatini nazorat qilish va uzoq muddatli maqsadlarga yo'nalish qobiliyatiga ega talabalar stressli vaziyatlarda salbiy emotsiyalarni destruktiv shaklda namoyon qilish o'rniga ularni foydali faoliyatga aylantirishga muvaffaq bo'ldilar. Bu esa o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalari sublimatsiya jarayonining muhim tarkibiy qismi ekanligini ko'rsatadi.

Stressga chidamlilik darajasi ham sublimatsiya strategiyalarining samaradorligini belgilovchi omillardan biri sifatida namoyon bo'ldi. Tadqiqot ishtirokchilari orasida stressga nisbatan barqaror munosabatni shakllantirgan talabalar murakkab vaziyatlarda hissiy muvozanatni saqlab qolish, muammolarni tahliliy yondashuv asosida hal etish hamda salbiy kechinmalarni ijtimoiy ahamiyatga ega faoliyatga yo'naltirishga ko'proq moyillik bildirdilar. Aksincha, stressga chidamliligi past bo'lgan talabalarda xavotir, tushkunlik va hissiy zo'riqish ko'rsatkichlari nisbatan yuqori kuzatildi.

Empirik natijalar kreativ fikrlash va sublimatsiya o'rtasida ham muhim bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Kreativ salohiyati rivojlangan talabalar salbiy emotsiyalarni yangi g'oyalar yaratish, ilmiy izlanishlar olib borish, san'at, musiqa, adabiyot yoki boshqa ijodiy faoliyat turlari orqali ifodalashga moyillik bildirdilar. Bu holat sublimatsiya jarayonining faqat himoya mexanizmi emas, balki shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantiruvchi psixologik resurs ekanligini ko'rsatadi.

Tahlil natijalari oliy ta'lim muassasasidagi psixologik muhit ham sublimatsiya strategiyalarining rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishini aniqladi. O'zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan ta'lim muhiti, pedagoglarning qo'llab-quvvatlovchi munosabati hamda talabalarning ijtimoiy faolligini rag'batlantiruvchi dasturlar salbiy emotsiyalarni konstruktiv faoliyatga yo'naltirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Shu sababli

oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, emotsional salomatlikni rivojlantirishga qaratilgan treninglar va profilaktik dasturlarni joriy etish muhim amaliy ahamiyat kasb etadi.

Muhokama jarayonida olingan natijalar zamonaviy psixologik konsepsiyalar bilan qiyosiy tahlil qilindi. Tadqiqot sublimatsiya strategiyalari emotsional intellekt va adaptiv coping mexanizmlari bilan uzviy bog'liq ekanligini ko'rsatgan ilmiy qarashlarni qo'llab-quvvatlaydi. Shu bilan birga, mazkur tadqiqotning o'ziga xos jihati shundaki, unda sublimatsiya jarayoni talabalarning shaxsiy rivojlanishi, kreativ salohiyati va psixologik farovonligini ta'minlovchi kompleks psixologik mexanizm sifatida yoritildi. Tadqiqot natijalari sublimatsiya strategiyalarini rivojlantirish nafaqat salbiy emotsiyalarni kamaytirishga, balki talabalarning akademik motivatsiyasi, ijtimoiy moslashuvi va kasbiy shakllanishiga ham ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi.

Shuningdek, tadqiqot davomida ayrim cheklovlar ham kuzatildi. Respondentlar sonining nisbatan cheklanganligi hamda tadqiqotning ma'lum bir hududdagi oliy ta'lim muassasalari misolida olib borilgani natijalarni barcha talabalar populyatsiyasiga to'liq umumlashtirish imkoniyatini cheklaydi. Kelgusida turli hududlar, ta'lim yo'nalishlari va yosh guruhlari qamrab olgan keng ko'lamli tadqiqotlar o'tkazish sublimatsiya strategiyalarining rivojlanish mexanizmlarini yanada chuqurroq ochib berishga xizmat qiladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarini rivojlantirish shaxsning emotsional yetukligi, psixologik barqarorligi va ijodiy faolligini oshirishning muhim sharti ekanligini ilmiy jihatdan asoslab berdi. Mazkur natijalar oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, emotsional salomatlikni mustahkamlash hamda talabalarning shaxsiy va kasbiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan amaliy dasturlarni ishlab chiqishda muhim ilmiy manba bo'lib xizmat qiladi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarini rivojlantirishning psixologik omillarini nazariy va empirik jihatdan o'rganishga bag'ishlandi. Tadqiqot natijalari sublimatsiya salbiy emotsiyalarni bostirish yoki inkor etishga emas, balki ularni shaxs rivojlanishi va ijtimoiy foydali faoliyatga yo'naltirishga xizmat qiluvchi samarali psixologik mexanizm ekanligini tasdiqladi. Ushbu mexanizm talabaning emotsional barqarorligini mustahkamlash, ichki ziddiyatlarni konstruktiv hal etish hamda shaxsiy salohiyatni ro'yobga chiqarishda muhim ahamiyat kasb etadi.

Empirik tahlillar shuni ko'rsatdiki, emotsional intellekt, o'zini o'zi boshqarish, stressga chidamlilik va kreativ fikrlash darajasi yuqori bo'lgan talabalarda sublimatsiya strategiyalaridan samarali foydalanish ko'rsatkichlari ham yuqori bo'ladi. Mazkur omillar o'zaro uzviy bog'liq holda talabalarning salbiy emotsiyalarni ilmiy izlanish, ijodiy faoliyat, sport, ijtimoiy tashabbuslar hamda kasbiy rivojlanishga yo'naltirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Natijada psixologik zo'riqish kamayadi, shaxsning ichki resurslari faollashadi va emotsional farovonlik darajasi ortadi.

Tadqiqot davomida oliy ta'lim muassasasidagi psixologik muhit ham sublimatsiya strategiyalarining shakllanishida muhim omil ekanligi aniqlandi. Talabalarni qo'llab-quvvatlovchi ta'lim muhiti, pedagoglar bilan ijobiy muloqot, tengdoshlar o'rtasidagi hamkorlik va sog'lom ijtimoiy munosabatlar salbiy emotsiyalarni konstruktiv yo'naltirish uchun qulay psixologik sharoit yaratadi. Shu bois oliy ta'lim muassasalarida emotsional salomatlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik treninglar, konsultatsiyalar va profilaktik dasturlarni tizimli ravishda tashkil etish muhim amaliy ahamiyatga ega.

Olingan ilmiy natijalar sublimatsiya strategiyalarini rivojlantirish talabalarning akademik motivatsiyasini oshirish, o'quv faoliyatidagi qiyinchiliklarni yengib o'tish, stressli vaziyatlarga moslashish hamda kelajakdagi kasbiy faoliyatga psixologik tayyorgarligini mustahkamlashga xizmat qilishini ko'rsatdi. Shuningdek, sublimatsiya shaxsning ijodiy salohiyatini rivojlantirish, ijtimoiy faolligini kuchaytirish va psixologik farovonligini ta'minlashning samarali vositalaridan biri ekanligi ilmiy jihatdan asoslandi.

Tadqiqot natijalari asosida quyidagi amaliy tavsiyalarni ilgari surish mumkin:

- oliy ta'lim muassasalarida talabalar uchun emotsional intellekt va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan maxsus psixologik treninglarni muntazam tashkil etish;
- salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarini shakllantirishga xizmat qiluvchi ijodiy to'garaklar, ilmiy loyihalar, sport va volontyorlik faoliyatlarini kengaytirish;
- universitet psixologlari faoliyatida sublimatsiya mexanizmlarini rivojlantirishga yo'naltirilgan psixoprofilaktik va psixokorreksion dasturlarni ishlab chiqish;
- talabalarning emotsional holatini muntazam monitoring qilish hamda psixologik xavf guruhiga kiruvchi talabalar bilan individual ishlash tizimini takomillashtirish;
- pedagoglar va tyutorlarning emotsional qo'llab-quvvatlash kompetensiyalarini rivojlantirish orqali sog'lom psixologik ta'lim muhitini shakllantirish.

Kelgusidagi ilmiy izlanishlarda sublimatsiya strategiyalarining jins, yosh, mutaxassislik yo'nalishi, akademik muvaffaqiyat darajasi hamda madaniy omillar bilan bog'liqligini o'rganish maqsadga muvofiqdir.

Shuningdek, uzoq muddatli eksperimental tadqiqotlar orqali psixologik treninglarning sublimatsiya strategiyalariga ta'sirini baholash, raqamli psixologik platformalar yordamida emotsional o'zini boshqarish ko'nikmalarini rivojlantirish imkoniyatlarini tahlil qilish ham ilmiy va amaliy jihatdan dolzarb yo'nalishlardan biri bo'lib qoladi.

Umuman olganda, tadqiqot natijalari talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarini rivojlantirish ularning psixologik salomatligi, shaxsiy kamoloti, ijtimoiy moslashuvi va kasbiy muvaffaqiyatini ta'minlashning muhim shartlaridan biri ekanligini ko'rsatdi. Mazkur ilmiy xulosalar oliy ta'lim tizimida psixologik xizmat faoliyatini takomillashtirish, emotsional farovonlikni mustahkamlash hamda yoshlarning intellektual va shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlashga qaratilgan amaliy dasturlarni ishlab chiqishda nazariy va metodik asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. – New York: Worth Publishers, 2016. – 446 p.
2. Beck J. S. Cognitive Behavior Therapy: Basics and Beyond. 3rd ed. – New York: Guilford Press, 2020. – 391 p.
3. Gross J. J. Handbook of Emotion Regulation. 3rd ed. – New York: Guilford Press, 2024. – 842 p.
4. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. Anniversary Edition. – New York: Bantam Books, 2020. – 400 p.
5. Seligman M. E. P. Flourish: A Visionary New Understanding of Happiness and Well-being. – New York: Atria Books, 2019. – 368 p.
6. Ryan R. M., Deci E. L. Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness. – New York: Guilford Press, 2017. – 756 p.
7. Snyder C. R., Lopez S. J., Pedrotti J. T. Positive Psychology: The Scientific and Practical Explorations of Human Strengths. 5th ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2021. – 624 p.
8. American Psychological Association. Publication Manual of the American Psychological Association. 7th ed. – Washington, DC: APA, 2020. – 427 p.
9. Schunk D. H., DiBenedetto M. K. Motivation and Social Cognitive Theory. // Contemporary Educational Psychology. – 2020. – Vol. 60. – P. 101832.
10. Salovey P., Brackett M. A., Mayer J. D. Emotional Intelligence: Key Readings on the Mayer and Salovey Model. – Port Chester: Dude Publishing, 2019. – 512 p.
11. Мирзиёев Ш. М. Стратегия развития Нового Узбекистана. – Ташкент: Узбекистон, 2022. – 416 с.
12. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son "2022–2026-yillarga mo'ljallangan Yangi O'zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to'g'risida"gi Farmoni.
13. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son "O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Farmoni.
14. O'zbekiston Respublikasi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2020.
15. O'zbekiston Respublikasi O'RQ-406-son "Yoshlarga oid davlat siyosati to'g'risida"gi Qonuni. – Toshkent, 2016.
16. Psixologiya. Oliy ta'lim muassasalari uchun darslik / mas'ul muharrir. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2021. – 496 b.
17. Journal of American College Health. Student Mental Health and Emotional Well-being in Higher Education. – 2023. – Vol. 71(8). – P. 2450–2462.
18. Frontiers in Psychology. Emotion Regulation, Psychological Well-being and Adaptive Coping among University Students. – 2024. – Vol. 15. – Article 1354872.

Ikmatullayev G'ayrat Zokirovich,

*O'zbekiston Respublikasi Jamoat xavfsizligi universiteti
"Xizmat faoliyatini tarbiyaviy-psixologik ta'minlash" kafedrası
boshlig'ining o'rinbosari, p.f.f.d. (PhD), dotsent*

HARBIY XIZMATCHILARNI REZERVGA BO'SHATISHDA SOG'LIQNI SAQLASH INDEKSI IJTIMOY-PSIXOLOGIK INDIKATOR SIFATIDA

Annotatsiya. Mazkur maqolada harbiy xizmatchilarni rezervga bo'shatish va ularning tinch hayotiy muhitga reintegratsiyasi jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy va empirik jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot doirasida harbiy xizmatchilarni rezervga bo'shatishning ijtimoiy-psixologik indeklari modeli taklif etilgan bo'lib, unda sog'liqni saqlash indeksi yetakchi indikator sifatida alohida o'rin tutishi asoslab berilgan. Shuningdek, maqolada zaxiraga o'tkazilgan shaxslarning yangi ijtimoiy muhitga moslashuv darajalari, emotsional barqarorligi hamda stressli vaziyatlardagi koping strategiyalari bo'yicha o'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari bayon etilgan.

Kalit so'zlar: harbiy xizmatchilar, rezervga bo'shatish, reintegratsiya, ijtimoiy-psixologik indekslar, sog'liqni saqlash indeksi, ijtimoiy moslashuv, stressga bardoshlilik, indikator.

ИНДЕКС ЗДРАВООХРАНЕНИЯ КАК СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ ИНДИКАТОР ПРИ УВОЛЬНЕНИИ ВОЕННОСЛУЖАЩИХ В ЗАПАС

Аннотация. В данной статье научно-теоретически и эмпирически проанализированы социально-психологические особенности процесса увольнения военнослужащих в запас и их реинтеграции в мирную социальную среду. В рамках исследования предложена модель социально-психологических индексов увольнения военнослужащих в запас, в которой обоснована особая роль индекса здравоохранения как ведущего индикатора. Также в статье изложены результаты эмпирического исследования уровней адаптации лиц, уволенных в запас, к новой социальной среде, их эмоциональной устойчивости и копинг-стратегий в стрессовых ситуациях.

Ключевые слова: военнослужащие, увольнение в запас, реинтеграция, социально-психологические индексы, индекс здравоохранения, социальная адаптация, стрессоустойчивость, индикатор.

THE HEALTH INDEX AS A SOCIO-PSYCHOLOGICAL INDICATOR IN THE PROCESS OF RELEASING MILITARY PERSONNEL TO THE RESERVE

Abstract. This article scientifically, theoretically, and empirically analyzes the socio-psychological features of the process of releasing military personnel to the reserve and their reintegration into the peaceful social environment. Within the framework of the study, a model of socio-psychological indices for releasing military personnel to the reserve is proposed, in which the leading role of the health index as a key indicator is substantiated. Furthermore, the article outlines the empirical research results regarding the levels of social adaptation, emotional stability, and coping strategies in stress situations among personnel transferred to the reserve.

Keywords: military personnel, release to the reserve, reintegration, socio-psychological indices, health index, social adaptation, stress resistance, indicator.

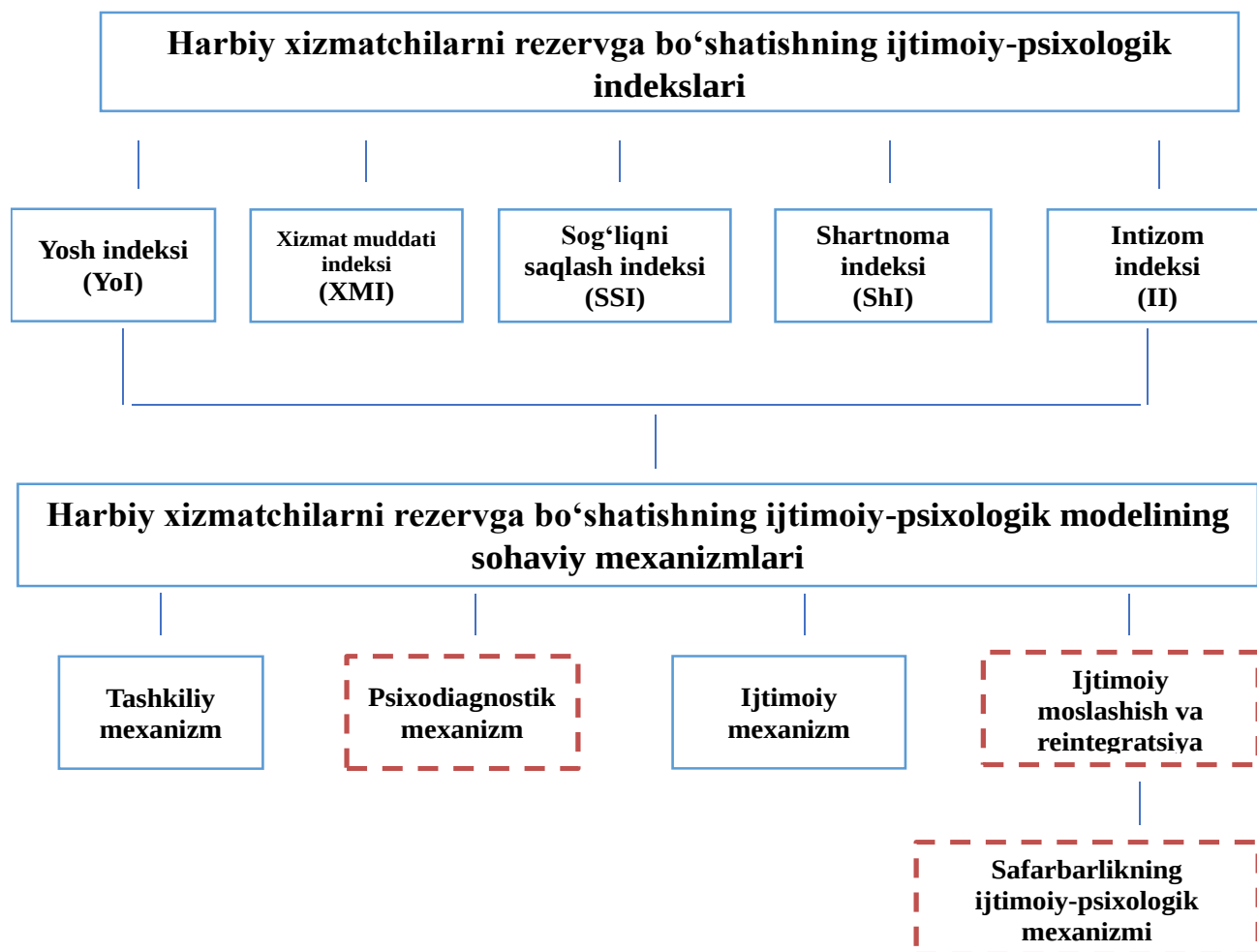
Kirish. Zamonasining shiddatli taraqqiyot bosqichida qurolli kuchlar kadrlar salohiyatini boshqarish, xususan, harbiy xizmatni o'tab bo'lgan shaxslarni jamiyatning tinch hayotiy jarayonlariga transformatsiya qilish masalasi nafaqat tashkiliy-huquqiy, balki chuqur ijtimoiy-psixologik muammo sifatida namoyon bo'lmoqda. Harbiy xizmatchilarni rezervga bo'shatish jarayoni shaxsning o'ziga xos kasbiy muhitdan mutlaqo yangi ijtimoiy-iqtisodiy va psixologik sharoitlarga o'tishini talab qiladi. Bu esa ko'pincha muayyan adaptiv qiyinchiliklarni keltirib chiqarib, tizimli va ilmiy asoslangan yondashuvlarni talab etadi.

Bugungi kunda mazkur jarayonni faqatgina ma'muriy-buyruqbozlik usullari yoki quruq statistik hisob-kitoblar vositasida boshqarib bo'lmazligi amaliyotda o'z isbotini topmoqda. Shu bois, tadqiqotimiz doirasida ishlab chiqilgan va 1-rasmda keltirilgan "Harbiy xizmatchilarni rezervga bo'shatishning ijtimoiy-psixologik indeklari modeli" muammoning ilmiy-nazariy yechimini ta'minlashga qaratilgan kompleks yondashuv sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Taklif etilayotgan model ikki asosiy o‘zak blokni o‘z ichiga olib, ularning o‘zaro mantiqiy uzviyligi tadqiqotning konseptual poydevorini tashkil etadi:

Birinchi blok – ijtimoiy-psixologik indekslar tizimi. Modelning ushbu quyi tizimi harbiy xizmatchining shaxsiy va xizmatiy holatini obyektiv baholashga xizmat qiluvchi beshta asosiy indikatori o‘z ichiga oladi: Yosh indeksi (YoI), Xizmat muddati indeksi (XMI), Sog‘liqni saqlash indeksi (SSI), Shartnoma indeksi (ShI) hamda Intizom indeksi (II). Mazkur indekslar majmui shaxsning zaxiraga o‘tish oldidan psixologik va resurs imkoniyatlarini tizimli tahlil qilish imkonini beradi.

Ikkinchi blok – modellashtirishning sohaviy mexanizmlari. Ushbu bosqich zaxiraga bo‘shatish jarayonini amaliy jihatdan ta‘minlovchi tashkiliy, psixodiagnostik, ijtimoiy mexanizmlar bilan bir qatorda, shaxsning jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuvi, reintegratsiyasi hamda safarbarlikning ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini qamrab oladi. Bu esa harbiy xizmatchining zaxiradagi faoliyatini mamlakat xavfsizligi va barqarorligining resursiga aylantirishda muhim ko‘prik vazifasini bajaradi.

1-rasm. “Harbiy xizmatchilarni rezervga bo‘shatishning ijtimoiy-psixologik indekslari modeli”

Mazkur maqolada keltirilgan modelning nazariy-metodologik asoslari, uning tarkibiy qismlarining empirik tahlili hamda amaliyotga tatbiq etish mexanizmlari ochib berilgan bo‘lib, u soha mutaxassislari, psixologlar va kadrlar bilan ishlovchi rahbarlar uchun nazariy-uslubiy qo‘llanma vazifasini bajaradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Taklif etilayotgan modelning navbatdagi komponenti psixosomatik barqarorlik va funksional gomeostaz mezoni bo‘lib, u rezervga bo‘shatilayotgan harbiy xizmatchining uzoq muddatli xizmat faoliyati davomida shakllangan fiziologik va psixologik adaptatsion resurslarini kompleks baholashga qaratilgan. Mazkur indeks sog‘liqni faqat kasallik yoki tibbiy tashxis mavjudligi bilan emas, balki shaxsning yuqori intensivlikdagi stress yuklamalaridan so‘ng ichki muvozanatni tiklash, funksional barqarorlikni saqlash hamda yangi ijtimoiy muhit talablariga moslasha olish salohiyati bilan izohlaydi. Shu sababli indeksning nazariy-metodologik asosini G.Selyening “Stress va umumiy adaptatsiya sindromi” [1] nazariyasi hamda A.Antonovskiyning “Salutogenez” [2] konsepsiyasining integratsiyasi tashkil etadi.

G.Selye konsepsiyasiga ko'ra, organizm har qanday intensiv yoki davomli stress ta'siriga universal adaptatsion javob mexanizmlari orqali munosabat bildiradi. Ushbu jarayon xavotir reaksiyasi, qarshilik ko'rsatish va holdan toyish bosqichlari orqali kechib, organizmning mavjud funksional resurslari qay darajada safarbar qilinayotganini aks ettiradi. Harbiy xizmat sharoitida esa yuqori psixoemotsional zo'riqish, doimiy jangovar shaylik, qat'iy intizom, mas'uliyat va xavf omillarining uzoq muddat davom etishi adaptatsion tizimlarning maksimal darajada safarbar bo'lishiga olib keladi. Bunday sharoitda organizm uzoq vaqt qarshilik ko'rsatish bosqichida faoliyat yuritadi, biroq rezervga bo'shatilish davrida tashqi faoliyat sharoitining keskin almashishi mavjud moslashuv mexanizmlarining qayta tashkil etilishini talab qiladi. Agar mazkur rekonstruksiya jarayoni yetarli psixofiziologik resurslar bilan ta'minlanmasa, shaxsda surunkali charchoq, emotsional so'nish, psixosomatik buzilishlar hamda adaptatsion imkoniyatlarning pasayishi kuzatilishi mumkin. Shu jihatdan G.Selye nazariyasi sog'liqni saqlash indeksining fiziologik-adaptatsion negizini belgilaydi [3].

Biroq rezervga bo'shatilgan harbiy xizmatchining moslashuv imkoniyatlarini faqat stress oqibatlari orqali izohlash yetarli emas. Shu sababli modelga A.Antonovskiyning "Salutogenez" [4] konsepsiyasi integratsiya qilindi. Mazkur yondashuv salomatlikni patologiyaning yo'qligi bilan emas, balki shaxsning mavjud stress omillariga qaramasdan ichki barqarorlikni saqlab qolish imkonini beruvchi psixologik resurslar tizimi orqali tushuntiradi. Konsepsiyaning markaziy kategoriyasi hisoblangan muvofiqlik tuyg'usi shaxsning hayotiy voqealarni anglashiladigan, boshqariladigan va mazmunli deb qabul qilish darajasini ifodalaydi. Aynan ushbu psixologik konstrukt rezervga bo'shatilgan harbiy xizmatchining yangi ijtimoiy muhitni qanday idrok etishi, noaniqlikni qay darajada boshqara olishi hamda fuqarolik hayotiga psixologik jihatdan moslasha olish salohiyatini belgilovchi muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi.

Mazkur nazariy yondashuvdan kelib chiqib, sog'liqni saqlash indeksi patologik simptomlarni qayd etuvchi diagnostik mezon emas, balki shaxsning adaptatsion resurslari, psixosomatik barqarorligi va stressga chidamliligini integral baholovchi ko'rsatkich sifatida talqin qilinadi. Shu maqsadda A.Antonovskiyning «Hayotga yo'nalganlik so'rovnomasi» (SOC-13) [5] rezervga bo'shatilayotgan harbiy xizmatchining yangi hayotiy vaziyatlarni anglash, ularni boshqarish hamda shaxsiy hayot mazmuni bilan integratsiyalash darajasini aniqlash imkonini beruvchi metodologik vosita sifatida tanlandi. Mazkur metodika yordamida olingan natijalar tibbiy-psixologik rehabilitatsiya dasturlarini individuallashtirish, psixologik xavf guruhlarini erta aniqlash hamda moslashuv resurslarini rivojlantirish strategiyalarini ishlab chiqishda muhim diagnostik mezon vazifasini bajaradi.

Modelning konseptual mantiqiga ko'ra, harbiy-tibbiy ekspertiza xulosasi shaxsning joriy somatik holatini emas, balki uning uzoq muddatli xizmat faoliyati natijasida shakllangan psixofiziologik resurslari va funksional imkoniyatlari darajasini aks ettiradi. Shu bois sog'liqni saqlash indeksi rezervga bo'shatilayotgan harbiy xizmatchining stressogen sharoitlarda ichki gomeostazni saqlash, psixologik tiklanish hamda zarurat tug'ilganda rezerv tarkibida xizmat faoliyatini davom ettirish salohiyatini prognoz qiluvchi kompleks prognostik indikator sifatida modelning muhim tarkibiy komponentlaridan biri hisoblanadi.

Taklif etilayotgan modelda mazkur jarayon Shartnoma indeksi orqali baholanadi. Ushbu indeks kontraktning huquqiy yakunlanganligini emas, balki shaxsning harbiy tashkilot bilan shakllangan psixologik bog'liqligi qay darajada transformatsiyalanganligini tavsiflaydi. Shartnoma muddati tugashi ko'plab harbiy xizmatchilar uchun tashkiliy jarayon sifatida emas, balki o'zining kasbiy tarixiga yakun yasash, avvalgi maqomdan voz kechish va yangi ijtimoiy rolni qabul qilish zarurati sifatida namoyon bo'ladi. Shu nuqtayi nazardan, indeks shaxsning yangi hayotiy strategiyani qabul qilishga tayyorligi hamda fuqarolik muhitida o'z professional salohiyatini qayta namoyon eta olish imkoniyatini aks ettiruvchi integral indikator vazifasini bajaradi.

Mazkur indeksning nazariy asosini E.Eriksonning psixosotsial rivojlanish nazariyasi [6] tashkil etib, uning konsepsiyasiga ko'ra, shaxs rivojlanishining har bir bosqichi muayyan identifikatsion vazifani hal qilish bilan tavsiflanadi. Harbiy xizmatdan rezervga bo'shatilish esa voyaga yetgan shaxs hayotidagi navbatdagi psixosotsial tranzitsiya bo'lib, unda avval shakllangan kasbiy identiklik yangi ijtimoiy sharoit talablariga mos ravishda rekonstruksiya qilinishi lozim bo'ladi. Agar ushbu transformatsiya muvaffaqiyatli amalga oshmasa, shaxsda rollar diffuziyasi, ijtimoiy noaniqlik, o'zining kasbiy istiqboliga nisbatan ishonchsizlik va psixologik dezorientatsiya kuzatilishi mumkin [7]. Demak, Shartnoma indeksi identiklikning saqlanib qolgan darajasini emas, balki uning yangi ijtimoiy kontekstda qayta integratsiyalashuv salohiyatini baholovchi mezon sifatida qaraladi.

Shaxsning yangi identikligi esa faqat individual psixologik resurslar hisobiga shakllanmaydi. U avval faoliyat yuritgan tashkilot bilan saqlanib qolgan emotsional, qadriyatli va funksional aloqalarning xususiyatiga ham bog'liq bo'ladi. Shu jihatdan model J.Meyer va N.Allenning [8] tashkiliy sodiqlikning uch komponentli modeli bilan metodologik jihatdan boyitildi. Mazkur yondashuvga ko'ra, harbiy tashkilotga

nisbatan affektiv, davomiy va normativ sodiqlikning turli darajalari rezervga bo'shatilgandan keyingi psixologik moslashuvning xarakterini belgilaydi.

Affektiv sodiqligi yuqori bo'lgan harbiy xizmatchilar xizmatni tark etgandan keyin harbiy jamoa bilan psixologik uzilish jarayonini nisbatan og'irroq boshdan kechiradilar, biroq ular kasbiy qadriyatlarni yangi faoliyatga ko'chirish imkoniyatiga ham ko'proq ega bo'ladilar. Davomiy sodiqlik ustun bo'lgan shaxslarda esa xizmatni tark etish ko'proq iqtisodiy va ijtimoiy yo'qotish sifatida qabul qilinib, bu holat yangi mehnat faoliyatiga nisbatan ehtiyotkorlik va motivatsion pasayishni yuzaga keltirishi mumkin. Normativ sodiqlik esa shaxsning davlat va harbiy institut oldidagi ma'naviy mas'uliyat hissi bilan tavsiflanadi hamda fuqarolik jamiyatiga integratsiyalashuv jarayonida ijtimoiy faollik, qonunlarga rioya qilish va konstruktiv fuqarolik pozitsiyasining shakllanishiga xizmat qiladi [9].

Shunday qilib, Shartnoma indeksi kontrakt muddatining oddiy statistik ko'rsatkichi emas, balki shaxsning kasbiy identikligi, tashkiliy sodiqligi va yangi ijtimoiy makonga integratsiyalashuv salohiyatini o'zida mujassamlashtiruvchi kompleks psixologik konstrukt sifatida talqin qilinadi. Ushbu indeks orqali rezervga bo'shatilayotgan harbiy xizmatchining avvalgi professional tajribasini fuqarolik hayotiga transfer qila olish imkoniyati, yangi ijtimoiy rollarni interiorizatsiya qilish darajasi hamda kelgusidagi kasbiy reintegratsiya istiqbollari prognoz qilish mumkin bo'ladi. Shu tariqa mazkur komponent modelning boshqa indeksleri bilan uzviy bog'lanib, harbiy xizmatdan fuqarolik hayotiga o'tish jarayonining psixologik uzluksizligini ta'minlovchi markaziy metodologik bo'g'inlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Rezervga bo'shatilish jarayonida harbiy xizmatchi oldida yuzaga keladigan asosiy psixologik vazifalardan biri tashqi intizom asosida boshqariladigan faoliyat uslubidan ichki o'zini-o'zi boshqarishga asoslangan fuqarolik hayotiga o'tishdir. Harbiy xizmat davomida xulq-atvorning aksariyat komponentlari normativ hujjatlar, buyruqlar, ustav talablari va institutsional nazorat orqali tartibga solinadi. Bunday muhitda kasbiy intizom ko'proq tashqi regulatsiya mexanizmlariga tayansa, fuqarolik jamiyatida xulq-atvorning barqarorligi shaxsning ichki mas'uliyati, refleksiv nazorati va ijtimoiy me'yorlarni ongli ravishda qabul qilishi bilan belgilanadi. Shu sababli rezervga bo'shatilish jarayonida eng muhim transformatsiyalardan biri intizomning tashqi shaklidan ichki psixologik regulatsiya shakliga o'tish hisoblanadi.

Taklif etilgan modelda mazkur transformatsiya Intizom va kasbiy loyqlik indeksi orqali baholanadi. Mazkur indeks shaxsning buyruq asosidagi ijro faoliyatidan mustaqil qaror qabul qilishga asoslangan kasbiy faoliyatga o'tish salohiyatini, yangi ijtimoiy institutlar me'yorlarini qabul qilish darajasini hamda korporativ madaniyatga moslashuv imkoniyatlarini ifodalaydi. Shu jihatdan indeks faqat intizomiy jazolar yoki attestatsiya natijalarini aks ettiruvchi ko'rsatkich emas, balki shaxsning normativ ong, refleksiv boshqaruv va kasbiy moslashuv imkoniyatlarini o'zida mujassamlashtiruvchi integral psixologik konstrukt hisoblanadi.

Mazkur indeksning nazariy-metodologik asosini R.Mertonning ijtimoiy anomiya nazariyasiga [10] ko'ra, shaxs jamiyat tomonidan e'tirof etilgan maqsadlar va ularga erishishning legitim vositalari o'rtasida nomutanosiblik yuzaga kelgan sharoitda psixologik kuchlanishni boshdan kechiradi. Harbiy xizmatchining rezervga bo'shatilishi aynan shunday tranzitsion vaziyatlardan biridir. Harbiy institutda aniq belgilangan kasbiy maqom, vazifalar va ijtimoiy kafolatlar mavjud bo'lsa, fuqarolik muhitida bunday aniqlik nisbatan kamayadi. Natijada ayrim sobiq harbiy xizmatchilar o'zining avvalgi kompetensiyalarini yangi mehnat bozorida qanday namoyon etishni bilmay qoladi, bu esa normativ noaniqlik, motivatsion pasayish va ijtimoiy dezorientatsiyani kuchaytirishi mumkin.

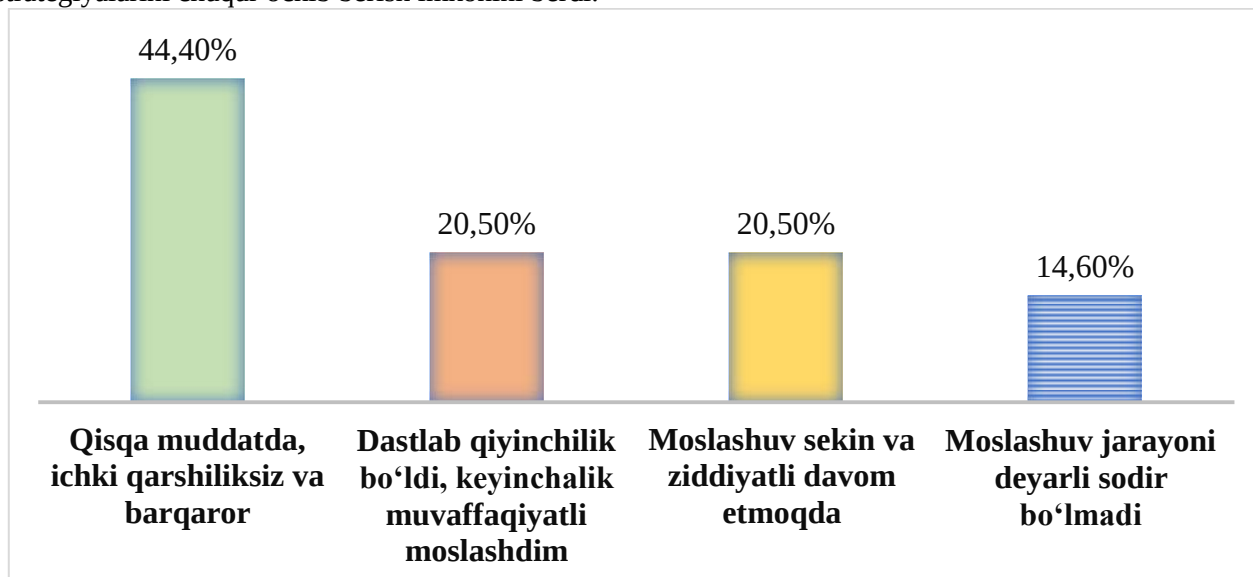
Biroq mazkur tadqiqotda Merton konsepsiyasi deviant xulq-atvorni izohlash vositasi sifatidagina emas, balki rezervga o'tish jarayonida yuzaga keladigan institutsional uzilish fenomenini tushuntiruvchi metodologik model sifatida talqin qilinadi. Chunki harbiy xizmatni tark etgan shaxs eski institutsional me'yorlardan ajralgan bo'lsa-da, yangi ijtimoiy tizim me'yorlarini hali to'liq interiorizatsiya qilmagan bo'ladi. Aynan mana shu oraliq holat psixologik noaniqlikni kuchaytiruvchi asosiy omillardan biri hisoblanadi.

Mazkur jarayonning rivojlanish mexanizmlarini izohlashda L. S. Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. Ushbu yondashuvga ko'ra, shaxsning oliy psixik funksiyalari ijtimoiy faoliyat va muloqot jarayonida shakllanadi hamda yangi ijtimoiy tajribani o'zlashtirish orqali rivojlanadi. Demak, rezervga bo'shatilgan harbiy xizmatchining fuqarolik muhitiga muvaffaqiyatli moslashuvi uning mavjud kompetensiyalarini oddiy ko'chirish bilan emas, balki yangi kasbiy va ijtimoiy tajribani faol interiorizatsiya qilishi bilan belgilanadi.

Shu nuqtayi nazardan, modelda Vigotskiyning "yaqin rivojlanish zonasi" [11] g'oyasi adaptatsiyaning muhim psixologik mexanizmi sifatida talqin qilinadi. Rehabilitatsiya dasturlari, mentorlik tizimi, kasbiy qayta tayyorlash kurslari va psixologik konsultatsiyalar vaqtinchalik tashqi qo'llab-quvvatlash resurslari sifatida xizmat qilib, sobiq harbiy xizmatchining yangi faoliyatni mustaqil bajarish darajasiga bosqichma-bosqich

o‘tishini ta’minlaydi. Bunday qo‘llab-quvvatlash tugagach, ilgari tashqi yordam asosida bajarilgan faoliyat ichki psixologik resursga aylanadi va shaxsning mustaqil kasbiy regulatsiyasi shakllanadi.

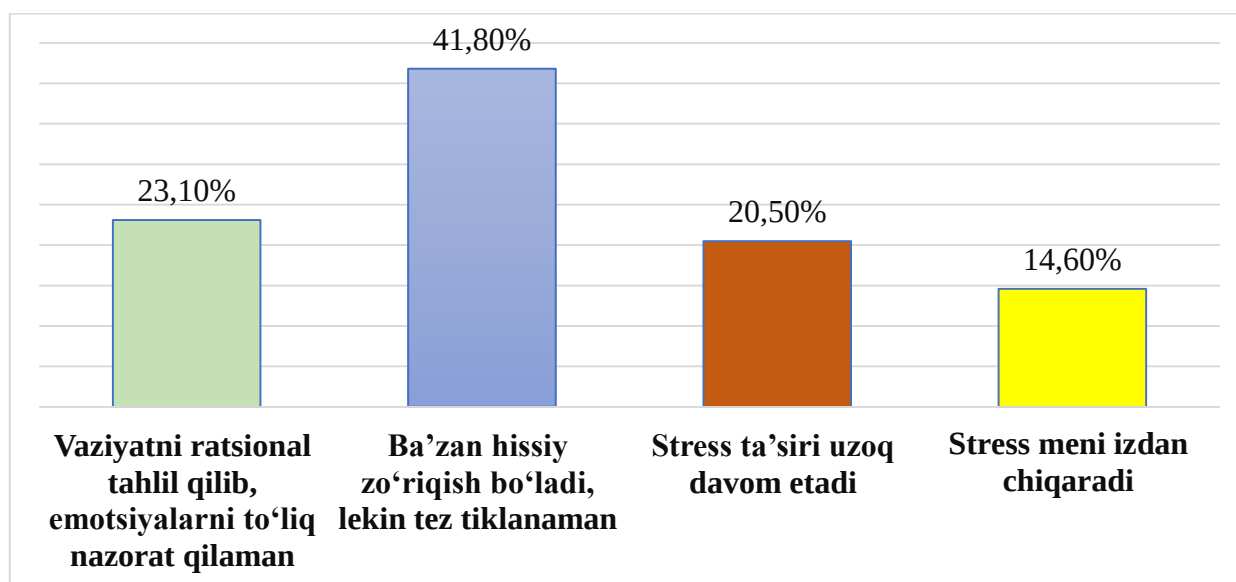
Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqotning amaliy bosqichida harbiy xizmatchilarni rezervga bo‘shatish jarayonining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini hamda ularning yangi muhitga moslashish mexanizmlarini aniqlash maqsadida empirik tahlillar amalga oshirildi. Olingan natijalar respondentlarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasi, emotsional barqarorligi va stressga bardoshlilik strategiyalarini chuqur ochib berish imkonini berdi.

2-rasm. Rezervdan bo‘shatilgandan keyin yangi ijtimoiy muhitga moslashuv jarayoningiz qanday kechmoqda? nomli savolga berilgan javoblar

Rezervdan bo‘shatilgandan keyin yangi ijtimoiy muhitga moslashuv jarayoniga oid savolga berilgan javoblar tahlili mazkur jarayonning subyektiv bahosi orqali shaxslarning ijtimoiy-psixologik adaptatsiya darajasi, emotsional holati va moslashuv strategiyalarini aniqlash imkonini beradi. Ushbu ko‘rsatkich reintegratsiya jarayonining samaradorligini baholovchi muhim empirik indikator sifatida namoyon bo‘ladi. Olingan ma’lumotlarga ko‘ra, respondentlarning 326 nafari (44,4%) “qisqa muddatda, ichki qarshiliksiz va barqaror” tarzda moslashganini bildirgan. Mazkur natija shuni ko‘rsatadiki, tanlanmaning qariyb yarmi yuqori darajadagi ijtimoiy-psixologik moslashuvchanlikka ega bo‘lib, ular yangi ijtimoiy muhitga integratsiyalashuv jarayonini nisbatan muammosiz amalga oshirgan. Ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan, bu holat shaxsda rivojlangan kommunikativ kompetensiyalar, adekvat o‘zini baholash, moslashuv strategiyalarining fleksibil xarakteri hamda ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash tizimining mavjudligi bilan izohlanadi.

Respondentlarning 151 nafari (20,5%) “dastlab qiyinchilik bo‘ldi, keyinchalik muvaffaqiyatli moslashdim” deb javob bergan. Ushbu guruh reintegratsiya jarayonining tranzitor (o‘tish) bosqichini aks ettiradi. Dastlabki bosqichda rol konfliktlari, ijtimoiy noaniqlik va psixologik dezadaptatsiya elementlari kuzatilgan bo‘lsa-da, vaqt o‘tishi bilan moslashuv resurslari safarbar etilib, muvaffaqiyatli integratsiya amalga oshirilgan. Bu esa shaxsning psixologik reziliyentligi (bardoshlilik) va adaptiv imkoniyatlari mavjudligini ko‘rsatadi. Yana 151 nafar respondent (20,5%) “moslashuv sekin va ziddiyatli davom etmoqda” deb baholagan. Mazkur ko‘rsatkich reintegratsiya jarayonining murakkab va davomiy xarakterga ega ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu guruhda ijtimoiy moslashuv jarayoni ichki psixologik qarama-qarshiliklar, rol noaniqligi, ijtimoiy muhitga nisbatan ishonchsizlik yoki kommunikativ qiyinchiliklar bilan kechishi mumkin. Bunday holatlarda psixologik qo‘llab-quvvatlash, ijtimoiy moslashuv treninglari va maslahat xizmatlari muhim ahamiyat kasb etadi. Respondentlarning 107 nafari (14,6%) esa “moslashuv jarayoni deyarli sodir bo‘lmadi” deb javob bergan. Ushbu guruh eng muammoli toifa sifatida baholanib, ularda ijtimoiy dezadaptatsiya, psixologik izolyatsiya, motivatsion pasayish va ijtimoiy rollarni qabul qilishdagi jiddiy qiyinchiliklar mavjud bo‘lishi mumkin. Ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan, bu holat ko‘pincha past ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash darajasi, yuqori stress, kasbiy o‘zini topa olmaslik yoki shaxsiy resurslarning yetishmasligi bilan bog‘liq bo‘ladi.

3-rasm. Siz uchun tushunarsiz yoki stressli vaziyatlarda sizning reaksiyangiz? nomli savolga berilgan javoblar

“Tushunarsiz yoki stressli vaziyatlarda reaksiyangiz qanday?” nomli savolga berilgan javoblar tahlili rezervga bo'shatilgan harbiy xizmatchilarning stressga bardoshlilik darajasi, emotsional o'zini boshqarish mexanizmlari hamda psixologik moslashuv strategiyalarini aniqlash imkonini beruvchi muhim empirik ko'rsatkich sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur indikator reintegratsiya jarayonining muvaffaqiyat darajasi bilan bevosita bog'liq bo'lib, shaxsning noaniq va ziddiyatli ijtimoiy vaziyatlarga nisbatan reaksiyasini tavsiflaydi. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, respondentlarning 170 nafari (23,1%) “vaziyatni ratsional tahlil qilib, emotsiyalarni to'liq nazorat qilaman” deb javob bergan. Ushbu natija mazkur guruh vakillarida kognitiv nazorat mexanizmlari yaxshi rivojlanganligini, ya'ni ular stressli vaziyatlarni mantiqiy qayta ishlash, vaziyatni adekvat baholash va emotsional reaksiyalarni boshqarish qobiliyatiga ega ekanligini ko'rsatadi. Bu yuqori darajadagi psixologik rezilientlik va adaptiv koping strategiyalarining mavjudligini anglatadi.

Muhokama. Respondentlarning eng katta qismi 307 nafari (41,8%) “ba'zan hissiy zo'riqish bo'ladi, lekin tez tiklanaman” deb javob bergan. Bu ko'rsatkich shuni anglatadiki, aksariyat ishtirokchilar stressga duch kelganda qisqa muddatli emotsional reaksiya bildirsa-da, ular tezda psixologik muvozanatni tiklash qobiliyatiga ega. Mazkur holat o'rta darajadagi stressga chidamlilik va samarali tiklanish mexanizmlarining shakllanganligini ko'rsatadi. Bu guruh reintegratsiya jarayonida eng moslashuvchan qatlam sifatida baholanishi mumkin. Respondentlarning 151 nafari (20,5%) “stress ta'siri uzoq davom etadi” deb javob bergan. Ushbu guruhda stress reaksiyalari prolongatsiyalashgan xarakterga ega bo'lib, bu emotsional barqarorlikning nisbatan pastligini ko'rsatadi. Shaxsda xavotir darajasining yuqoriligi, ichki konfliktlar mavjudligi yoki coping strategiyalarining yetarli darajada rivojlanmaganligi bilan izohlanishi mumkin. Bunday shaxslar reintegratsiya jarayonida ko'proq psixologik qo'llab-quvvatlashga muhtoj bo'ladi. Respondentlarning 107 nafari (14,6%) “stress meni izdan chiqaradi” deb javob bergan. Mazkur guruh eng muammoli toifa sifatida tavsiflanadi, chunki ularda stressga nisbatan past bardoshlilik, emotsional dezorganizatsiya va ijtimoiy moslashuvdagi jiddiy qiyinchiliklar kuzatilishi ehtimoli yuqori. Mazkur holat psixologik resurslarning yetishmasligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimining sustligi yoki shaxsning individual-psixologik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Olib borilgan ilmiy-amaliy tadqiqotlar va ularning empirik natijalari shuni ko'rsatadiki, harbiy xizmatchilarni zaxiraga bo'shatish va ularning tinch hayotiy muhitga reintegratsiyasi shaxsning psixologik holati hamda jismoniy-ijtimoiy resurslarining o'zaro uyg'unligiga tayanuvchi murakkab jarayondir.

Xulosa. Tadqiqot doirasida olingan ma'lumotlar va ishlab chiqilgan ijtimoiy-psixologik indekslar modelining tahlili quyidagi ilmiy xulosalarni shakllantirish imkonini berdi:

Adaptatsiya darajalarining tabaqalashuvi: Respondentlarning salmoqli qismi (44,4%) yangi muhitga qisqa muddatda va ichki qarshiliksiz moslashgan bo'lsa-da, tanlanmaning qariyb 35% dan ortig'ida (sekin va ziddiyatli davom etayotgan yoki deyarli sodir bo'lmagan moslashuv guruhleri) ijtimoiy dezadaptatsiya va psixologik qiyinchiliklar mavjudligi aniqlandi. Bu holat rezervga bo'shatish jarayonida har bir harbiy xizmatchining individual adaptiv imkoniyatlarini chuqur diagnostika qilishni taqozo etadi.

Stressga bardoshlilik va koping strategiyalari: Zaxiradagi harbiy xizmatchilarning emotsional barqarorligi va stressli vaziyatlardagi reaksiyalari ularning reintegratsiya samaradorligini belgilovchi asosiy

ko'rsatkichlardandir. Respondentlarning 23,1% ida ratsional tahlil va kognitiv nazorat ustunlik qilsa, 35% dan ortiq qismida (stress ta'siri uzoq davom etadigan yoki stressdan izdan chiqadigan guruhlar) emotsional barqarorlikning pastligi va prolongatsiyalashgan stress reaksiyalari kuzatildi.

Sog'liqni saqlash indeksining yetakchi indikatorlik roli: Taklif etilgan model doirasida sog'liqni saqlash indeksi shaxsning jismoniy salohiyati va psixologik bardoshlilikini o'zida mujassam etuvchi yetakchi indikator sifatida namoyon bo'ladi. Salomatlik ko'rsatkichlari harbiy xizmatchining zaxiraga o'tgandan keyingi ijtimoiy moslashuvi va reintegratsiya jarayonining muvaffaqiyatini oldindan bashorat qilish imkoniyatini beradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqib, rezervga bo'shatilayotgan harbiy xizmatchilarga ijtimoiy-psixologik yordam ko'rsatish, ularni jamiyatga moslashtirish va reintegratsiya jarayonlarini boshqarishda sog'liqni saqlash indeksini yetakchi indikator sifatida hisobga oluvchi maxsus psixologik treninglar, diagnostik monitoring hamda manzilli yondashuvlarni amaliyotga joriy etish maqsadga muvofiqdir.

Adabiyotlar:

1. Selye H. The Stress of Life. – New York: McGraw-Hill, 1976. – 515 p. – URL: <https://archive.org/details/stressoflife00sely/page/n5/mode/2up> (murojaat sanasi: 05.07.2026).
2. Antonovsky A. Health, Stress, and Coping. – San Francisco : Jossey-Bass Publishers, 1979. – 255 p. – URL: <https://archive.org/details/healthstresscopi00antorich/page/n7/mode/2up> (murojaat sanasi: 09.07.2026).
3. Roth R. R. General adaptation syndrome (GAS) [Elektron resurs] // EBSCO Research Starters. – URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/health-and-medicine/general-adaptation-syndrome-gas> (murojaat sanasi: 14.07.2026).
4. Haugan G., Eriksson M. Health Promotion in Health Care : Vital Theories and Research. – Cham: Springer, 2021. – ISBN 978-3-030-63134-5. – ISBN 978-3-030-63135-2. – URL: <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/books/NBK585660/> (murojaat sanasi: 18.07.2026).
5. Antonovsky A. Unraveling the Mystery of Health : How People Manage Stress and Stay Well. – San Francisco: Jossey-Bass Publishers, 1987. – 218 p. – URL: <https://archive.org/details/unravelingmyster00aaro/page/n7/mode/2up> (murojaat sanasi: 23.07.2026).
6. Erikson E. H. Identity : Youth and Crisis. – New York : W. W. Norton & Company, 1968. – 336 p. – URL: <https://archive.org/details/identityyouthcri00erik/mode/2up> (murojaat sanasi: 28.07.2026).
7. McLeod S. Erik Erikson's Stages of Psychosocial Development [Elektron resurs]. – Updated October 15, 2025. – URL: <https://www.simplypsychology.org/erik-erikson.html> (murojaat sanasi: 02.08.2026).
8. Meyer J. P., Allen N. J. Commitment in the Workplace : Theory, Research, and Application. – Thousand Oaks: SAGE Publications, 1997. – 160 p. – URL: <https://archive.org/details/commitmentinwork0000meyer/page/n7/mode/2up> (murojaat sanasi: 06.08.2026).
9. Kivak R. Organizational commitment [Elektron resurs] // EBSCO Research Starters. – URL: <https://www.ebsco.com/research-starters/business-and-management/organizational-commitment> (murojaat sanasi: 08.08.2026).
10. Merton R. K. Social Theory and Social Structure. – New York : The Free Press, 1968. – 748 p. – URL: <https://archive.org/details/socialtheorysoci00mert/page/n7/mode/2up> (murojaat sanasi: 10.08.2026).
11. Vygotsky L. S. Mind in Society : The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978. – 159 p. – URL: <https://archive.org/details/mindinsocietydev0000vygo/page/n1/mode/2up> (murojaat sanasi: 12.08.2026).

Quliev Yorqin Karimovich,

Buxoro davlat universiteti "Psixologiya va sotsiologiya" kafedrasida dotsenti

TALABALARDA DAXLDORLIK HISSI NAMOYON BO'LISHINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda daxldorlik hissi namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari, daxldorlik tushunchasining falsafiy, ijtimoiy-psixologik, boshqaruv psixologiyasi hamda kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan shakllanish tarixi tahlil etiladi. Uning kognitiv, emotsional, xulqiy, motivatsion va qadriyatli komponentlardan iborat ko'p o'lchovli tuzilishi asoslangan. Shu bilan birga, daxldorlikning faol, passiv, majburiy soxta daxldorlik va daxldor emaslik kabi namoyon bo'lish shakllari tahlil qilinadi. Maqola yakunida O'zbekiston oliy ta'lim tizimida talabalar daxldorligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar va ushbu yo'nalishdagi istiqbolli tadqiqot masalalari belgilanadi.

Kalit so'zlar: daxldorlik, talabalar daxldorligi, ta'lim muhiti, akademik hayotga chidamlilik, psixologik xavfsizlik, motivatsiya, ijtimoiy-psixologik fenomen, begonalashuv.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE MANIFESTATION OF A SENSE OF INVOLVEMENT IN STUDENTS

Abstract. This article analyzes the psychological characteristics of the manifestation of a sense of involvement in students, as well as the history of the formation of the concept of involvement from the perspectives of philosophy, socio-psychology, management psychology, and cognitive psychology. Its multidimensional structure, consisting of cognitive, emotional, behavioral, motivational, and value components, is substantiated. Furthermore, the forms of manifestation of involvement, such as active, passive, forced false involvement, and non-involvement, are analyzed. At the end of the article, practical recommendations for increasing student involvement in the higher education system of Uzbekistan and promising research issues in this direction are identified.

Keywords: involvement, student involvement, educational environment, academic resilience, psychological safety, motivation, socio-psychological phenomenon, alienation.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРОЯВЛЕНИЯ ЧУВСТВА СОПРИЧАСТНОСТИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье анализируются психологические особенности проявления чувства сопричастности у студентов, а также история формирования понятия сопричастности с точки зрения философии, социальной психологии, психологии управления и когнитивной психологии. Обоснована его многомерная структура, состоящая из когнитивного, эмоционального, поведенческого, мотивационного и ценностного компонентов. Наряду с этим анализируются такие формы проявления сопричастности, как активная, пассивная, вынужденная ложная сопричастность и несопричастность. В заключение статьи даются практические рекомендации по повышению уровня сопричастности студентов в системе высшего образования Узбекистана, а также определяются перспективные задачи для исследований в этом направлении.

Ключевые слова: сопричастность, сопричастность студентов, образовательная среда, академическая жизнестойкость, психологическая безопасность, мотивация, социально-психологический феномен, отчуждение.

Kirish. Jamiyatning barqaror va innovatsion rivojlanishi, raqobatbardosh kadrlarni tayyorlash zaruriyatining ortib borayotganligi oliy ta'lim muassasalari oldiga talabani nafaqat bilim oluvchi, balki ta'lim jarayonining faol subyekti sifatida shakllantirish vazifasini qo'yimoqda. Shu munosabat bilan zamonaviy psixologiyada talabaning ta'lim jarayoniga ichki, shaxsiy darajada kirishishi - daxldorlik hissini ilmiy asoslash va amaliyotda rivojlantirish masalasi alohida dolzarblik kasb etadi.

Daxldorlik hissi korxona va tashkilotlar xodimlarining mehnatga, tashkilotning istiqbolli rejalariga, ishchilarning sifat darajasining oshishiga, belgilangan yuqori natijalarga erishishga, hukumat qarorlariga daxldor bo'lishi, o'rta maktab va oliy ta'lim tizimida ta'limga daxldorlik hissi muammolari XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab xorijiy olimlar A. Astin, R. Pace, V. Tinto, A. Chickering, Z. Gamson, J.

Fredricks, W. Kahn, W. Schaufeli tadqiqotlarida nazariy asoslangan va o'rganilgan. Ta'kidlash joizki, ilm fanda esa mazkur fenomen hali yetarlicha o'rganilmagan, u ko'pincha «o'quv faolligi», «o'quv motivatsiyasi» tushunchalari bilan aralashib ketadi yoki ularga sinonim sifatida qo'llaniladi. Bu esa daxldorlik hissining o'ziga xos psixologik tabiatini, uning tarkibiy tuzilishi va namoyon bo'lish shakllarini aniq ilmiy tasnif asosida ochib berishni talab qiladi.

Talabalarda daxldorlik hissi namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlarini nazariy tahlil qilish, uning tarkibiy komponentlari va shakllarini tizimlashtirish hamda talabaning psixologik xavfsizlik va akademik hayotga chidamlilik ko'rsatkichlari bilan o'zaro bog'liqligini empirik ma'lumotlar asosida ko'rsatishdan maqolamizning asosiy maqsadlaridan biri hisoblanadi. Ushbu maqsadga erishish uchun daxldorlik tushunchasining falsafiy-metodologik ildizlarini aniqlash, uni boshqaruv psixologiyasi va kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish, talabalar daxldorligining tarkibiy modelini tavsiflash, uni shakllantiruvchi omillarni aniqlash, daxldorlikni o'lchash usullarini ko'rib chiqish va O'zbekistondagi tadqiqotlar holatini baholash muhim hisoblanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Daxldorlik hissining tarixiy yondashuvi ilk bor XX asrning birinchi yarmida fransuz personalizmi vakillari asarlarida paydo bo'lgan. Personalizm falsafasining markaziy muammosi -insonning universal rivojlanishi va shaxs tabiati masalasi bo'lib, bu holat ta'limotning nomida ham (lotincha persona -shaxs) o'z aksini topgan. Nemis faylasufi P.L. Landsberg «Shaxsiy daxldorlik haqida mulohazalar» asarida daxldorlikni insonning tarixiy mavjudligi, insoniyat kelajagi uchun mas'uliyatni anglashi sifatida ta'riflaydi. Uning fikricha, daxldorlik erkinlikdan voz kechish emas, aksincha, shaxsiy erkinlikni ro'yobga chiqarishning asosidir.

E. Mune qarashlariga ko'ra, shaxs «javob berish qobiliyatiga ega bo'lgan» mavjudot bo'lib, daxldorlik uning hayotiy faoliyatining yagona mohiyatli talabidir va ijodiy o'z-o'zini anglash jarayoni orqali amalga oshadi. Y. Xabermas esa daxldorlikni konsensusga olib boruvchi muloqotning sharti va begonalashuvga nisbatan dialektik kategoriya sifatida tahlil qiladi.

Daxldorlikka qarama-qarshi tushuncha -begonalashuv kategoriyasi J.J. Russo, F. Shiller, G.V.F. Hegel asarlarida chuqur o'rganilgan. Russo begonalashuvning ikki shaklini-shaxsning o'zi bilan ichki ziddiyati hamda shaxs va jamiyat institutlari o'rtasidagi ziddiyatdan kelib chiqadigan begonalashuvni ajratadi. Hegel esa begonalashuvni shaxsning o'z faoliyati mohiyatidan ajralishi sifatida izohlaydi. D.N. Prokofeva bu g'oyalarni umumlashtirib, «o'zlashtirish-begonalashuv-daxldorlik» uchlik tizimini taklif etadi: o'zlashtirish insonning dunyoga ilk «kirishi» bo'lsa, begonalashuv va daxldorlik mos ravishda eksternalizatsiya va eksteriorizatsiya mexanizmlari orqali amalga oshadi.

Psixologik nuqtayi nazardan begonalashuv muammosini Z. Freyd ongsizlik, J.P. Sartr esa boshqa inson bilan to'qnashuvda yuzaga keladigan subyektiv tajriba orqali izohlaydi. E. Fromm insonning haqiqiy mavjudligi («bo'lish») bilan soxta mavjudlik («ega bo'lish») o'rtasidagi farqni ko'rsatadi. S. Maddi begonalashuvning to'rtta shaklini - vegetativlik, besamarlik, nigilizm va avantyurizmi ajratadi. Bu qarashlar keyinchalik D.A. Leontev va Ye.N. Osin tomonidan hayotga chidamlilik (hardiness) nazariyasida rivojlantirilgan bo'lib, daxldorlik va hayotga chidamlilik tushunchalari o'rtasidagi uzviy aloqadorlikni ko'rsatadi. M. Buber esa «Men -Boshqa» dialogik muloqoti orqali daxldorlikning shakllanishini tasvirlaydi.

Shunday qilib, falsafiy yondashuv daxldorlikni ijtimoiy hayotga aloqador bo'lgan, ijodiy tabiatini ro'yobga chiqaruvchi mavjudot sifatidagi insonga xos holat deb talqin qiladi va uni faqat ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadigan hodisa sifatida ko'rsatadi.

Ta'kidlash joizki, daxldorlik tushunchasining amaliy yo'nalishda keng tarqalishi boshqaruv psixologiyasi, tashkilotchilik psixologiyasi va menejment sohasida yuz bergan. Jumladan, U. Kan (W.A. Kahn) nazariyasiga ko'ra, daxldorlik -bu xodimning o'z mehnat roliga identifikatsiyasi bo'lib, u kognitiv (tashkilot va rahbariyat haqidagi e'tiqodlar), emotsional (ijobiy yoki salbiy munosabat) va jismoniy (rolni bajarishga yo'naltirilgan energiya) jihatlarida namoyon bo'ladi. V. Shaufeli va A. Bekker esa daxldorlikning uch komponentli modelini taklif etishgan: faollik, g'ayrat-entuziazm va faoliyatga to'liq yutilib, kirishib ketish.

Tadqiqotimiz metodologiyasi sifatida amaliy tadqiqotlarda xalqaro konsalting kompaniyalari ishlab chiqqan indikatorlarni aloxida ko'rsatib o'tish joiz deb hisoblaymiz. Xususan, Hewitt Associates metodikasida daxldorlik «gapiradi-qoladi-intiladi» formulasi orqali, Towers Watson kompaniyasida «o'ylaydi-his qiladi-harakat qiladi» formulasi orqali ta'riflanadi. Gallup instituti daxldorlikni to'rt o'lchov (asosiy ehtiyojlar, boshqaruv qo'llab-quvvatlashi, jamoaviy ishlash, o'sish imkoniyatlari) asosida baholab, «daxldorlar», «daxldor emaslar» va «faol ravishda uzilganlar» guruhlarini ajratadi. D. Makleod va N. Klark tadqiqotlari esa daxldorlik tushunchasining deyarli ellik xil ta'rifi mavjudligini aniqlab, bu sohada yagona nazariy xulosaning yo'qligini ko'rsatadi.

Daxldorlik kognitiv psixologiya nuqtayi nazaridan ham o'rganilgan bo'lib, bu yo'nalishda asosan «vazifani hal etishdagi daxldorlik» (task engagement) fenomeni tadqiq qilinadi. A.T. Kamzanovanning ta'kidlashicha, daxldorlik diqqat resurslarining mavjudligi hamda kognitiv-moslashuvchan jarayonlar - resurslarni safarbar etish va vazifani samarali bajarish strategiyalarini izlash ko'rsatkichi sifatida namoyon bo'ladi. R. Batler tadqiqotlari shaxsiy maqsadlar qo'yilganda daxldorlik darajasi oshishini ko'rsatgan, Ch. Karver va M. Sheyer esa charchoqning vazifadan qochish va daxldorlik pasayishiga olib kelishini aniqlagan. Umumlashtirilgan xulosaga ko'ra, kognitiv faoliyatdagi daxldorlik-samoregulyatsiya jarayonlari orqali energiya, diqqat konsentratsiyasi va motivatsiyani birlashtiruvchi subyektiv holatdir.

Talabalar daxldorligi (ingliz tilida student engagement) masalasi xorijiy ilm-fanda 1990-yillar oxiri - 2000-yillar boshlaridan faol rivojlana boshlagan, buni National Survey of Student Engagement (NSSE, 1500 dan ortiq oliy ta'lim muassasasi) va Student Experience in Research Universities (SERU, 8 davlatdan 25 universitet) kabi yirik xalqaro loyihalar tasdiqlaydi. Rus olimlari orasida bu yo'nalish endigina shakllanish bosqichida bo'lib, ko'proq o'quv faolligi (E.M. Avraamova, O.A. Bolshakova, A.A. Ovsyannikov, A.G. Efendiev) va o'quv motivatsiyasi (D.A. Melamed, M.V. Romanova) mavzulari bilan chegaralangan.

Muammo yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar natijasiga ko'ra, talabalar daxldorligini aniqlashga turli yondashuvlarni ko'rib o'tishimiz mumkin mavjud. Jumladan, xorij olimlaridan E. Kaxu (E.R. Kahu) xulqiy, psixologik, ijtimoiy-madaniy va xolistik yondashuvlarni ajratadi. J. Fredriks (J.A. Fredricks) esa ta'lim jarayonidagi daxldorlikning uch o'zaro bog'liq shaklini - **xulqiy, emotsional va kognitiv** daxldorlikni taklif etadi, keyinchalik ko'plab tadqiqotchilar bunga akademik yoki psixologik komponentni qo'shib, to'rt faktorli modelni ishlab chiqishgan. N.G. Maloshonok esa talabalar daxldorligini akademik (*o'quv maqsadlariga erishishga sarflanadigan harakatlar miqdori*) va ijtimoiy (*universitet jamoasiga integratsiya, guruhdoshlar va o'qituvchilar bilan munosabatlar*) turlarga ajratadi.

Yuqorida bayon etilgan nazariy manbalarni umumlashtirib, **talabalar daxldorligini** - shaxsning ta'lim faoliyatiga hissiy, aqliy va xulqiy jihatdan chuqur jalb qilinganlik holati, uning ma'lum ijtimoiy kontekstda boshqa subyektlar (o'qituvchilar, guruhdoshlar, ta'lim muassasasi) bilan o'zaro ta'sir jarayonida shakllanadigan ko'p o'lchovli ijtimoiy-psixologik hodisa sifatida ta'riflash mumkin. Daxldorlik obyektiv (tashqaridan kuzatiladigan xulqiy faollik) va subyektiv (ichki kognitiv, emotsional, motivatsion, qadriyatli jarayonlar) tarkibiy qismlarga ega bo'lib, ular o'zaro uzviy bog'liqdir.

Daxldorlikning psixologik tuzilishini tahlil qilish asosida quyidagi beshta tarkibiy komponentni ajratish mumkin (1-jadval).

1-jadval.

Talabalar daxldorligining tarkibiy komponentlari

№	Komponent	Mazmuni va namoyon bo'lish ko'rsatkichlari
1	Kognitiv komponent	Ta'lim muassasasi, o'quv guruhi, o'qituvchilar va ta'lim jarayonining o'zi haqidagi tasavvurlar; o'z kasbiy kelajagi va imkoniyatlari to'g'risidagi ishonch; ta'limning «foйда-xarajat» nisbati haqidagi baho; ta'lim sifati va mavjudligiga oid fikrlar.
2	Emotsional komponent	Ta'lim jarayoniga nisbatan ijobiy yoki salbiy his-tuyg'ular; o'quv faoliyatidan qoniqish darajasi; tanlangan kasbga nisbatan munosabat va uning jozibadorligi; ta'lim muhitida emotsional qulaylik yoki noxushlik hissi.
3	Xulqiy (performativ) komponent	Dars va o'quv-tarbiyaviy tadbirlarda ishtirok faolligi; topshiriqlarni bajarishga sarflangan vaqt va kuch; o'z tashabbusi bilan qo'shimcha faoliyatga kirishish; guruhdoshlar va o'qituvchilar bilan ijtimoiy aloqalarga kirishish darajasi.
4	Motivatsion komponent	O'qishning ichki yoki tashqi sabablarga asoslanganligi; kasbiy ehtiyoj va yutuqqa intilish darajasi; o'z-o'zini namoyon qilish va rivojlantirishga bo'lgan ehtiyoj.
5	Qadriyatli komponent	Ta'limning shaxs va kasbiy faoliyat uchun ahamiyati; ta'limga nisbatan shaxsiy ma'noning berilganligi; kasb tanlovining ongliligi va unga ishonch; ta'limning ijtimoiylashuv vositasi sifatidagi qiymati.

Daxldorlik darajasi uning komponentlari o'rtasidagi moslashuv darajasiga bog'liq. Yuqori daxldorlik holatida xulqiy faollikning yuqori ko'rsatkichi qolgan to'rt komponent -ijobiy kognitiv tasavvurlar, musbat emotsiyalar, ichki motivatsiya va yuksak qadriyatli ahamiyat bilan uyg'unlashadi. Komponentlar o'rtasida nomuvofiqlik (masalan, tashqi nazorat ostidagi yuqori xulqiy faollik, lekin past ichki ahamiyat) yuzaga kelganda daxldorlikning soxta shakllari vujudga keladi.

Xulqiy va qadriyatli komponentlarning turli darajadagi uyg'unlashuvi asosida daxldorlikning to'rt xil shaklini ajratish mumkin (2-jadval): faol daxldorlik, majburiy soxta daxldorlik, passiv daxldorlik va daxldor emaslik.

2-jadval.

Talabalar daxldorligining namoyon bo'lish shakllari

	Faollik yuqori	Faollik past
Ahamiyat yuqori	Faol daxldorlik: yuqori faollik, yuqori ahamiyatlilik - optimal holat	Passiv daxldorlik: past faollik, lekin ta'limning ichki qiymati saqlangan
Ahamiyat past	Majburiy soxta daxldorlik: tashqi nazorat ostida yuqori faollik, ichki ahamiyat yo'q	Daxldor emaslik: past faollik, past ahamiyat - begonalashuv holati

Faol daxldorlik - talabaning ta'lim faoliyatiga ham xulqiy, ham ichki (qadriyatli-motivatsion) darajada chuqur jalb qilinganligini anglatadi va eng maqbul holat hisoblanadi. Majburiy soxta daxldorlik tashqi nazorat, baho olish zaruratidan kelib chiqadi: talaba tashqaridan faol ko'rinadi, lekin ichki ahamiyatlilik shakllanmagan - bunday holat uzoq muddatda emotsional charchash va begonalashuvga olib kelishi mumkin.

Passiv daxldorlikda talabada ta'limning ichki qiymati saqlangan bo'lsa-da, xulqiy faollik past bo'ladi (masalan, resurs yetishmasligi yoki ta'lim muhitidagi to'siqlar sababli). Daxldor emaslik esa eng quyi holat bo'lib, u yuqorida ko'rib chiqilgan begonalashuv hodisasiga mos keladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili yuzasidan shuni alohida ta'kidlash joizki, talabada daxldorlik hissining shakllanishi ko'p omilli jarayon bo'lib, uni shartli ravishda ta'lim muhitiga oid va shaxsga oid omillarga ajratish mumkin. A. Chikering va Z. Gamsonning ta'lim amaliyotida yuqori daxldorlikni ta'minlovchi yetti tamoyili keng e'tirof etilgan:

- o'qituvchi va talabalar o'rtasida faol aloqa o'rnatish;
- talabalar hamkorligini rag'batlantirish;
- faollikni qo'llab-quvvatlash;
- dolzarb fikr almashinuvini ta'minlash;
- topshiriq bajarishda diqqatni saqlash;
- yuksak intilishni rag'batlantirish;
- turli o'qitish usullaridan foydalanish.

Ta'lim muhitiga oid omillar qatoriga qulay psixologik iqlim, ochiq muloqotga asoslangan munosabatlar, o'qituvchi-talaba o'rtasidagi ishonch va hurmatga asoslangan aloqalar, o'quv yuklamasining mutanosib taqsimlanishi hamda baholash mezonlarining aniqligi kiradi. Talabaning subyektiv idroki nuqtayi nazaridan, aynan ushbu omillar uning ta'lim muhitini psixologik xavfsiz yoki xavfli deb baholashiga bevosita ta'sir ko'rsatadi.

Shaxsga oid omillar qatorida stressga chidamlilik, ichki o'quv motivatsiyasining tashqi motivatsiyadan ustunligi, o'z imkoniyatlarini adekvat baholash qobiliyati, yuksak darajadagi o'z-o'zini tashkil etish ko'nikmasi, ijtimoiy o'zaro ta'sirga kirishish qobiliyati hamda ta'lim jarayonidagi muvafaqqiyatsizliklarni rivojlanish imkoniyati sifatida qabul qilish tayyorgarligi (ya'ni akademik hayotga chidamlilik) alohida ahamiyatga ega. Talabaning o'z psixologik farovonligi uchun mas'uliyatni qisman o'z zimmasiga olishi ham daxldorlikning muhim shaxsiy sharti hisoblanadi.

Talabalar daxldorligining empirik tadqiqi shuni ko'rsatadiki, u alohida, izolyatsiyalangan hodisa emas, balki talabaning ta'lim muhitini psixologik xavfsiz deb idrok etishi va akademik hayotga chidamlilik darajasi bilan uzviy bog'liq kompleks hodisadir. Xorijiy tadqiqotchilar tomonidan 83 nafar talaba ishtirokida o'tkazilgan empirik tadqiqot natijalari (xalqaro adaptatsiya qilingan «Daxldorlik» va «Akademik hayotga chidamlilik» (ARS-30) so'rovnomalari asosida) ushbu bog'liqlikni statistik jihatdan tasdiqlaydi (3-jadval).

Daxldorlik, psixologik xavfsizlik va akademik hayotga chidamlilik ko'rsatkichlari o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqliklar

Ko'rsatkichlar o'rtasidagi bog'liqlik	r koeffitsienti	Ahamiyatlilik
Daxldorlik -akademik hayotga chidamlilikning «sabot-qat'iyat» shkalasi	0,594	p<0,01
Daxldorlik - «refleksiya va yordam so'rash» shkalasi	0,372	p<0,01
Daxldorlik - «salbiy affekt va emotsional aks sado» shkalasi	-0,544	p<0,01
Psixologik xavfsizlik - o'zaro ta'sir (vzaimodeystvie) shkalasi	0,279	p<0,05
Psixologik xavfsizlik -o'quv faoliyatiga jalb qilinganlik shkalasi	0,410	p<0,01
Psixologik xavfsizlik - sabot-qat'iyat shkalasi	0,434	p<0,01
Psixologik va jismoniy sog'lik o'rtasidagi bog'liqlik	0,583	p<0,01

Keltirilgan ma'lumotlardan ko'rinib turibdiki, talabaning daxldorlik darajasi uning akademik muvaffaqiyatsizliklarni «chaqiruv» sifatida qabul qilish tayyorgarligi (sabot-qat'iylik), zaruratda yordam so'rash ko'nikmasi (refleksiya) bilan ijobiy, salbiy his-tuyg'ularni boshqara olmaslik ko'rsatkichi bilan esa teskari bog'liqdir. Bu daxldorlikning emotsional-irodaviy o'zini boshqarish mexanizmlari bilan uzviy aloqadorligini ko'rsatadi. Shuningdek, talabaning o'quv faoliyatiga jalb qilinganligi va guruhdoshlar hamda o'qituvchilar bilan o'zaro ta'sirga kirishi darajasi uning ta'lim muhitini psixologik xavfsiz deb baholashi bilan ijobiy bog'liqligi aniqlangan.

Ushbu tadqiqotda talabalarning o'zlari tomonidan belgilangan psixologik xavfsizlikka «tahdid soladigan» asosiy omillar qatorida xatoga yo'l qo'yishdan qo'rqish va o'qituvchi bahosidan istiqbol (71%), destruktiv tanqid (70%), avtoritar pedagogik muloqot uslubi (50%), noaniq dedlaynlar va notekis o'quv yuklamasi (47%) ko'rsatilgan. Shu bilan birga, talabalar o'z psixologik xavfsizligini ta'minlovchi shaxsiy sifatlar sifatida stressga chidamlilikni (76%), ta'lim jarayoniga daxldorlikni (68%), o'z imkoniyatlarini adekvat baholashni (46%) va yuksak o'z-o'zini tashkil etish ko'nikmasini (45%) ko'rsatishgan. Bu ma'lumotlar talabaning o'zi ham o'z psixologik xavfsizligi va daxldorligi uchun muayyan darajada mas'uliyatni his qilishini, ammo buni to'liq ravishda ta'lim muassasasi va o'qituvchilar bilan bo'lishishni afzal ko'rishini ko'rsatadi: so'rovda ishtirok etgan talabalarning taxminan 58 foizi psixologik xavfsizlikni ta'minlashni talaba, o'qituvchi va ma'muriyatning birgalikdagi mas'uliyati deb baholagan.

Shuningdek, talabaning o'z jismoniy sog'lig'ini baholashi bilan psixologik xavfsizlik va psixologik sog'liqni idrok etishi o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlik ($r=0,583$) aniqlangan, bu esa daxldorlik va psixologik xavfsizlik hissinga faqat kognitiv-emotsional emas, balki psixosomatik darajada ham namoyon bo'lishini ko'rsatadi. Umumiy xulosa shundan iboratki, daxldorlik yuqori bo'lgan talaba ta'lim jarayonidagi qiyinchiliklarni yengishga ko'proq tayyor bo'ladi, o'z navbatida yuksak akademik hayotga chidamlilik talabaning ta'lim muhitiga chuqurroq jalb qilinishiga xizmat qiladi -ya'ni bu ikki hodisa o'zaro mustahkamlovchi xususiyatga ega.

Daxldorlik - latent, bevosita kuzatib bo'lmaydigan psixologik hodisa bo'lganligi sababli, uni faqat bilvosita ko'rsatkichlar orqali o'lchash mumkin. E. Chapmen taklif etgan an'anaviy usullar qatoriga kuzatuv, o'qituvchi tomonidan ekspertli baholash, tanlangan ishlarni tahlil qilish, «case study» usuli va ommaviy so'rovnomalar (self-report) kiradi. N.G. Maloshonok bu ro'yxatni vaqt byudjetini tahlil qilish va chuqur intervyu usullari bilan to'ldiradi.

Amaliyotda eng keng tarqalgan usul - Laykert shkalasiga asoslangan standartlashtirilgan so'rovnomalardir. Xorijiy psixologiyada «Utrext ish-faoliyatga daxldorlik shkalasi» (Utrecht Work Engagement Scale, V. Shaufeli, A. Bekker), «Student Course Engagement Scale» (Sh. Lin, Yu. Xuang), «Akademik hayotga chidamlilik shkalasi» (ARS-30, S. Kessidi), I.A. Baeva ishlab chiqqan «Ta'lim muhitining psixologik xavfsizligi» so'rovnomasi kabilar keng qo'llaniladi. Yirik milliy va xalqaro miqyosdagi tadqiqotlar qatorida NSSE (National Survey of Student Engagement, 1500 dan ziyod oliy ta'lim muassasasi) va SERU (Student Experience in Research Universities) loyihalarini alohida ta'kidlash lozim.

Amaliy tadqiqotlarda daxldorlikning integral ko'rsatkichini hisoblashga urinishlar ham mavjud. Xususan, DIK (daxldorlikning integral ko'rsatkichi) quyidagi umumlashtirilgan formula orqali ifodalanishi mumkin: $DIK = XK \times Moslashuvchanlik \times (KK \times EK \times MK \times QK)$, bunda XK -xulqiy komponent

(sarflangan harakat miqdori), KK, EK, MK, QK -mos ravishda kognitiv, emotsional, motivatsion va qadriyatli komponentlar. Ushbu formula shuni ko'rsatadiki, yuqori xulqiy faollik o'zi alohida daxldorlikning to'liq ko'rsatkichi bo'la olmaydi - u boshqa ichki komponentlar bilan moslashgan holdagina haqiqiy (soxta emas) daxldorlikni ifodalaydi.

Muhokama sifatida shuni bildirish joizki, so'nggi yillarda O'zbekiston oliy ta'lim tizimida ham talabalar daxldorligi mavzusiga qiziqish sezilarli darajada ortib bormoqda. Xususan, aralash ta'lim (blended learning) modelining chet tili ta'limidagi daxldorlikka ta'sirini o'rgangan tadqiqotlar (M.I. Xasanova), raqamli pedagogika va texnologiyalar integratsiyasining oliy ta'limdagi rolini tahlil qilgan ishlar (F. Askarova va boshqalar), O'zbekiston davlat jahon tillari universitetida o'tkazilgan aralash ta'limning o'zlashtirish, munosabat va daxldorlikka ta'sirini o'rgangan tadqiqot (Y. Raimalieva va boshqalar), Qo'qon universitetida konstruktiv fikr-mulohazaning (feedback) talabalar muvafaqqiyati va daxldorligiga ta'sirini o'rgangan tadqiqot (M. Muxtorova) hamda O'zbekiston Milliy universitetida til ta'limidagi daxldorlikni aralash ta'lim orqali tahlil qilgan ish (M.Sh. Ababakirova) shular jumlasidandir. Shuningdek, Toshkent universitetlaridan birida o'tkazilib, xalqaro Heliyon jurnalida chop etilgan tadqiqotda talabalarning asosiy psixologik ehtiyojlari (mustaqillik, layoqat, bog'liqlik), darsda ishtiroki va xorijiy til tavashshushi o'rtasidagi bog'liqlik o'rganilgan bo'lib, bu daxldorlikning kognitiv va emotsional jihatlariga haqida qimmatli empirik dalillar bergan.

Shunga qaramasdan, O'zbekistonda talabalar daxldorligini o'rganishda bir qator jiddiy cheklovlar mavjud. Birinchidan, nazariya va konsepsiyaning yetishmasligi kuzatiladi - daxldorlik tushunchasining milliy kontekstga moslashtirilgan, aniq va umum e'tirof etilgan ta'rifi hali ishlab chiqilmagan. Ikkinchidan, mavjud tadqiqotlar metodologik jihatdan cheklangan: ular ko'pincha kichik namuna, bitta fakultet yoki bir kurs talabalari bilan chegaralanadi, universitetlararo qiyosiy ma'lumotlar yetarli emas. Uchinchidan, tadqiqotlar ko'proq tavsifiy (deskriptiv) xarakterga ega bo'lib, daxldorlikni oshirishga qaratilgan ilmiy asoslangan aralashuv dasturlari kamchilikni tashkil etadi. To'rtinchidan, ayrim mintaqa va oliy ta'lim muassasalarida raqamli infratuzilma hamda o'qituvchilarning pedagogik-raqamli kompetentligi yetarli darajada shakllanmagan, bu esa daxldorlikni oshirishdagi obyektiv to'siq vazifasini o'taydi.

Shu bilan birga, Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligi hamda oliy ta'lim muassasalari tomonidan raqamli pedagogika va ta'lim muhitini takomillashtirishga qaratilgan institutsional tashabbuslar - talabalar fikrini o'rganuvchi so'rovnomalar, dars jarayonidan keyingi mulohazalar tizimi, baholash va o'qitish metodlarining yangilanishi amaliyotga joriy etilmoqda. Bu borada istiqbolli yo'nalishlar sifatida quyidagilarni belgilash mumkin: daxldorlikning milliy terminologiyasi va konseptual asosini ishlab chiqish; tadqiqot namunasini bir nechta fakultet, universitet va mintaqalarni qamrab oladigan darajaga kengaytirish; raqamli va aralash ta'lim usullarining daxldorlikka ta'sirini uzluksiz monitoring qilish; o'qituvchilar malakasi, mentorlik va fikr-mulohaza (feedback) xizmatlarining rolini chuqur o'rganish; shuningdek, psixologik xavfsizlik va akademik hayotga chidamlilik ko'rsatkichlarini ham qamrab oluvchi milliy diagnostika vositalarini ishlab chiqish va aprobatsiyadan o'tkazish.

Xulosa sifatida o'tkazilgan nazariy-tahliliy tadqiqot shuni ko'rsatadiki, talabalarda daxldorlik hissi - murakkab, ko'p o'lchovli ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, u falsafiy (personalizm, begonalashuv kategoriyasi), boshqaruv-psixologik (ish joyidagi daxldorlik nazariyalari) va kognitiv psixologiya (vazifaga daxldorlik) nuqtayi nazarlarining kesishgan nuqtasida shakllanadi. Talabalar daxldorligi kognitiv, emotsional, xulqiy, motivatsion va qadriyatli komponentlardan iborat tuzilishga ega bo'lib, ushbu komponentlarning o'zaro moslashuvi darajasiga qarab faol daxldorlik, majburiy soxta daxldorlik, passiv daxldorlik va daxldor emaslik kabi turli shakllarda namoyon bo'ladi.

Empirik ma'lumotlar daxldorlik darajasining talabaning akademik chidamliligi (mushkulliklarni yengishga tayyorligi, refleksiya qobiliyati, emotsional o'zini boshqarishi) va ta'lim muhitini psixologik xavfsiz deb idrok etishi bilan statistik jihatdan ahamiyatli bog'liqligini tasdiqlaydi. Bu esa talabalar daxldorligini oshirish alohida, izolyatsiyalangan chora-tadbir sifatida emas, balki ta'lim muhitining umumiy psixologik xavfsizligini ta'minlash va talabalarda hayotga chidamlilik sifatlarini rivojlantirish bilan uyg'unlikda amalga oshirilishi lozim.

O'zbekiston oliy ta'lim tizimida talabalar daxldorligini oshirish maqsadida quyidagi amaliy tavsiyalar berilishi mumkin:

- o'qituvchi-talaba munosabatlarida hurmat va ishonchga asoslangan muloqot uslubini rivojlantirish;
- baholash mezonlarining aniq va shaffof bo'lishini ta'minlash hamda destruktiv tanqid o'rniga konstruktiv fikr-mulohaza (feedback) tizimini joriy etish;
- o'quv yuklamasini mutanosib taqsimlash; talabalarda o'z-o'zini boshqarish, stressga chidamlilik va refleksiya ko'nikmalarini rivojlantiruvchi psixologik-pedagogik dasturlarni amaliyotga tatbiq etish;

-shuningdek, daxldorlik, psixologik xavfsizlik va akademik hayotga chidamlilikni birgalikda o'lovchi milliy diagnostika vositalarini ishlab chiqish. Mazkur yo'nalishdagi keyingi tadqiqotlar talabalar daxldorligini boshqarishning ilmiy asoslangan modelini yaratish va O'zbekiston oliy ta'lim sifatini oshirishga xizmat qilishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Баева И.А. Психологическая безопасность в образовании: Монография. -СПб.: Изд-во «Союз», 2002. 268-271 с.
2. Булгаков А.В., Иванова М.А., Павлютенкова О.А. Вовлечённость в профсоюзное движение: междисциплинарный подход: монография / под общ. ред. А.В. Булгакова. -М.: Диона, 2018. 207 с.
3. Киселёва Н.В. Социально-психологические характеристики вовлечённости в непрерывное образование: дисс. ... канд. психол. наук: 19.00.05. -М.: МГППУ, 2019. -234 с.
4. Корке Е.В. Академическая жизнестойкость и вовлечённость в образовательный процесс как показатели психологической безопасности студентов: магистерская диссертация. -Томск: НИ ТГУ, 2020. -83 с.
5. Малошенок Н.Г. Студенческая вовлечённость в учебный процесс: методология исследований и процедура измерения // Социологические исследования. -2014. -№ 3. -С. 141–147.
6. Прокофьева Д.Н. Философский анализ понятий «вовлечённость» и «отчуждение» в истории социальной мысли. -М., 2015.
7. Фромм Э. Иметь или быть: пер. с англ. - М.: Прогресс, 1990. -336 с.
8. Astin A.W. Student involvement: a developmental theory for higher education // Journal of College Student Personnel. -1984. -Vol. 25. -P. 297–308.
9. Cassidy S. The Academic Resilience Scale (ARS-30): A New Multidimensional Construct Measure // Frontiers in Psychology. -2016. -DOI: 10.3389/fpsyg.2016.01787.
10. Chickering A.W., Gamson Z.F. Seven principles for good practice in undergraduate education // AAHE Bulletin. -1987. -Vol. 39. -P. 3–7.
11. Fredricks J.A., Blumenfeld P.C., Paris A.H. School engagement: potential of the concept, state of the evidence // Review of Educational Research. -2004. -Vol. 74. -P. 59–109.
12. Kahn W.A. Psychological conditions of personal engagement and disengagement at work // Academy of Management Journal. -1990. -Vol. 33. -P. 692–724.
13. Kahu E.R. Framing student engagement in higher education // Studies in Higher Education. -2013. -Vol. 38(5). -P. 758–773.
14. Lin Shu-Hui, Huang Yun-Chen. Assessing College Student Engagement: Development and Validation of the Student Course Engagement Scale // Journal of Psychoeducational Assessment. -2018. -Vol. 36(7). -P. 694–708.
15. Schaufeli W.B., Bakker A.B. Utrecht Work Engagement Scale: Preliminary Manual. -Utrecht: Occupational Health Psychology Unit, Utrecht University, 2003.

Shamshetov Jiyeibay Karamaddinovich,
Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti
tadqiqotchisi

MUVAFFAQIYATGA ERISHGAN INTELLEKTUAL MULK EGALARINING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI: IJTIMOY-PSIXOLOGIK TAHLIL

Annotatsiya. Mazkur maqolada muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Intellektual mulk sohasida yuqori natijalarga erishishda ijodkorlik, ichki motivatsiya, shaxsiy samaradorlik, innovatsion fikrlash, emotsional intellekt, ijtimoiy faollik va kasbiy identiklikning o'rni yoritilgan. Shuningdek, zamonaviy psixologiyada ushbu muammo bo'yicha shakllangan ilmiy yondashuvlar tahlil qilinib, intellektual mulk subyektlarining psixologik portretini belgilaydigan asosiy mezonlar asoslangan.

Kalit so'zlar: intellektual mulk, ijtimoiy psixologiya, ijodkorlik, innovatsion fikrlash, ichki motivatsiya, emotsional intellekt, o'z samaradorligi, psixologik xususiyatlar, shaxs, innovatsiya.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ УСПЕШНЫХ ВЛАДЕЛЬЦЕВ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ: СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической точки зрения проанализированы социально-психологические особенности успешных обладателей интеллектуальной собственности. Освещена роль креативности, внутренней мотивации, самоэффективности, инновационного мышления, эмоционального интеллекта, социальной активности и профессиональной идентичности в достижении высоких результатов в сфере интеллектуальной собственности. Также проанализированы сформировавшиеся в современной психологии научные подходы к данной проблеме и обоснованы основные критерии, определяющие психологический портрет субъектов интеллектуальной собственности.

Ключевые слова: интеллектуальная собственность, социальная психология, креативность, инновационное мышление, внутренняя мотивация, эмоциональный интеллект, самоэффективность, психологические особенности, личность, инновации.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SUCCESSFUL INTELLECTUAL PROPERTY OWNERS: A SOCIO-PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

Abstract. This article presents a scientific and theoretical analysis of the socio-psychological characteristics of successful intellectual property owners. It highlights the role of creativity, intrinsic motivation, personal effectiveness, innovative thinking, emotional intelligence, social engagement, and professional identity in achieving high results in the field of intellectual property. Furthermore, scientific approaches to this issue in modern psychology are analyzed, and the primary criteria defining the psychological portrait of intellectual property subjects are substantiated.

Keywords: intellectual property, social psychology, creativity, innovative thinking, intrinsic motivation, emotional intelligence, self-efficacy, psychological characteristics, personality, innovation.

Kirish. Jahon iqtisodiyotining innovatsion taraqqiyot bosqichiga o'tishi intellektual mulkning iqtisodiy va ijtimoiy qiymatini yanada oshirdi. Bugungi kunda mamlakatlarning raqobatbardoshligi nafaqat tabiiy resurslar yoki ishlab chiqarish quvvatlari, balki inson kapitali, ilmiy salohiyat va intellektual faoliyat natijalari bilan ham belgilanmoqda. Shu nuqtayi nazardan intellektual mulk egalarining psixologik xususiyatlarini o'rganish ijtimoiy psixologiyaning dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biridir.

Darhaqiqat, global iqtisodiyot sharoitida intellektual mulk innovatsion rivojlanishning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. Yangi texnologiyalar, ilmiy ixtirolar, sanoat namunalari va mualliflik asarlarini yaratish insonning intellektual imkoniyatlari bilan bir qatorda uning psixologik xususiyatlariga ham bog'liq. Shu sababli muvaffaqiyatli ixtirochi, olim, tadbirkor va ijodkor shaxslarning psixologik xususiyatlarini o'rganish zamonaviy psixologiya va innovatsion menejmentning muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Muvaffaqiyatli ijodiy shaxslarning psixologik xususiyatlarini o'rganishda bir qator mashhur olimlar muhim hissa qo'shgan. Jumladan: amerikalik psixolog **Teresa M. Amabile** ijodkorlikning asosiy manbayi

ichki motivatsiya ekanligini ilmiy jihatdan asoslab bergan. Uning fikricha, shaxsning o'z faoliyatiga qiziqishi tashqi rag'batlarga nisbatan ijodiy natijalarga kuchliroq ta'sir ko'rsatadi.

Ch.Mihaly "Oqim" nazariyasi zamonaviy pozitiv psixologiya va ijodkorlik psixologiyasining eng muhim nazariyalaridan biri hisoblanadi, bunda inson eng yuqori samaradorlikka chuqur diqqat va qiziqish holatida erishishini ko'rsatgan. Bu holat ko'plab muvaffaqiyatli ixtirochilar va olimlarga xos xususiyat sifatida baholanadi.

J.Robert Sternberg o'z tadqiqotlarida intellekt va ijodkorlikning o'zaro bog'liqligini o'rganib, muvaffaqiyatli intellekt nazariyasini ishlab chiqqan. Unga ko'ra, analitik, amaliy va ijodiy intellektning uyg'unligi innovatsion natijalarga olib keladi – degan ilmiy fikrlarini ilgari surishgan.

Albert Banduraning ilmiy tadqiqotlarida esa insonning o'z imkoniyatlariga bo'lgan ishonchi murakkab vazifalarni bajarish va innovatsiya yaratish ehtimolini oshirib boradi degan qarashlarni bildirgan.

S.Carol Dweck "Growth Mindset" konsepsiyasi orqali bilim va qobiliyatlarni mehnat va tajriba orqali rivojlantirish mumkinligini isbotlagan. Bu qarash ixtirochilik va innovatsion faoliyat uchun muhim ahamiyatga ega ekanligini aytib o'tishgan. Ilmiy tadqiqotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, muvaffaqiyatli intellektual mulk egalari quyidagi psixologik xususiyatlarga ega ekanligini ko'rib o'tsak bo'ladi. Muvaffaqiyatli intellektual mulk egalari yuqori darajadagi ijodiy fikrlashi, ichki motivatsiyaning kuchliligi, muammolarni tahlil qilish qobiliyati, noaniqlikka bardoshlilik, qat'iyat va sabr-toqatli bo'lishi, o'z imkoniyatlariga ishonchning mavjudligi, emotsional intellekt, mustaqil qaror qabul qilish, doimiy o'qish va o'zini rivojlantirishga intilishi bo'ladi. Ushbu xususiyatlar intellektual mulk obyektlarini yaratish, patentlash va tijoratlashtirish jarayonlarida yuqori samaradorlikni ta'minlaydi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Intellektual mulk obyekti yaratish ko'p bosqichli ijtimoiy-psixologik jarayon bo'lib, u bilim, tajriba va kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda shaxsning individual-psixologik hamda ijtimoiy-psixologik xususiyatlariga ham bog'liq. Ilmiy ixtirolar, dasturiy mahsulotlar, adabiy va badiiy asarlar, sanoat namunalari yoki innovatsion texnologiyalarni yaratayotgan shaxslarning faoliyatini tahlil qilish ularning yuqori darajadagi ijodiy tafakkur, mustaqil qaror qabul qilish, ichki motivatsiya, yuqori mas'uliyat va ijtimoiy faollik kabi xususiyatlarga ega ekanligini ko'rsatadi. Tadqiqotimizda tanlangan sinalivchilarda yanada aniqlik kiritish maqsadida biz T.Elersning Shaxs muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasini o'rganish metodikasi,

J.Rotterning "Lokus nazorati shkalasi", V.V.Boykoning empatiya qobiliyatini aniqlash usuli (Boykoning empatiya testi) boshqa odamning fikrlari va his-tuyg'ularini tushunish va tushuna olish qobiliyatini baholash uchun mo'ljallangan, V.V.Sinyavskiy va V.A. Fedorshinning "Shaxsning kommunikativ va tashkilotchilik moyilliklarini diagnostika qilish" metodikasi hamda "Liderlik salohiyati darajasini" aniqlash hamda muallif tomonidan ishlab chiqilgan "Muvaffaqiyatga erishishda shaxs xususiyatlari" nomli so'rovnoma va boshqada metodikalardan foydalandik. Sinaluvchilarda o'zining yaratgan intellektual mulkini rivojlantirishga va himoya qilishga yordam beradigan sifatlarni ya'ni yangi va original g'oyalarni yaratish qobiliyatiga, uchrayotgan mammlarga noodatiy yondashish, yangi yechimlarni taklif qila olishi, aniq maqsadlarni belgilash va ularga intilishi, o'z g'oyasini himoya qilish, mustaqil strategiya ishlab chiqishi, qarorlarni boshqalarning ta'sirisiz qabul qila olish qobiliyatlariga alohida e'tibor qaratildi. Ijodkor shaxs o'z faoliyatini boshqalarnikidan samaraliroq tashkil etishga intilishi va undagi motivatsiyalarining barqarorligi muhimdir. Olib borilgan tadqiqotda ularga muvaffaqiyatsizliklardan keyin qayta harakat qilganligi haqida savollar ham berildi.

1-jadval.

"Muvaffaqiyatga erishishda shaxs xususiyatlari" nomli so'rovnoma

№	Psixologik xususiyat	Muvaffaqiyatga ta'siri			
			yuqori	o'rta	past
1	Ijodkorlik	Innovatsion mahsulot va g'oyalar yaratilishini ta'minlaydi	28/36,5	34/49,4	10/12,7
2	Mustaqil fikrlash	Intellektual mulkni rivojlantirish va himoya qilishga yordam beradi	29/36,7	39/49,4	10/11,7
3	Yuqori motivatsiya	Loyihani oxirigacha yetkazish imkonini oshiradi	29/36,7	39/42,4	10/13,7
4	Maqsadga yo'naltirilganlik	Muvaffaqiyatga erishish jarayonini tizimlashtiradi	25/32,7	39/49,4	10/12,7
5	Tavakkalchilikka tayyorlik	Yangi imkoniyatlardan foydalanishga yordam beradi	30 /37,5	40/50,0	10 /12,5

6	Qat'iyatlilik	Uzoq muddatli natijalarni ta'minlaydi	26/36,7	39/41,4	10/11,7
7	Stressga chidamlilik	Qarorlarning sifatini va ish samaradorligini saqlab qoladi	27/33,4	33/42,4	10/11,3
8	O'ziga ishonch	Hamkorlar va investorlar bilan samarali munosabat o'rnatishga yordam beradi	29/34,7	39/41,4	10/12,1
9	Moslashuvchanlik	Raqobatbardoshlikni saqlab qoladi	24/32,7	33/39,4	10/12,7
10	Kommunikativ kompetentlik	Ijtimoiy kapital va biznes imkoniyatlarini kengaytiradi	32 /37,5	40/33,0	10 /12,5
11	Liderlik qobiliyati	Innovatsion loyihalarni jamoaviy amalga oshirishni osonlashtiradi	24/32,2	34/41,4	10/11,7
12	Emotsional intellekt	Jamoa va hamkorlik munosabatlarning barqarorligini ta'minlaydi	29/36,7	39/42,4	10/13,7
13	O'z-o'zini nazorat qilish	Muhim qarorlarni oqilona qabul qilishga yordam beradi	25/32,7	39/49,4	10/12,7
14	Yangilikka ochiqlik	Intellectual rivojlanish va innovatsion faoliyatni kuchaytiradi	30 /37,5	40/50,0	10 /12,5
15	Mas'uliyatlilik	Ishonch va professional obro'ni shakllantiradi	27/29,7	23/41,4	10/11,4
16	Refleksivlik	Shaxsiy va professional rivojlanishni tezlashtiradi	27/33,4	33/42,4	10/11,5
17	Ijtimoiy faollik	Yangi aloqalar va imkoniyatlar paydo bo'lishiga xizmat qiladi	29/34,7	39/41,4	10/12,7
18	Raqobatbardoshlik	Intellectual mulkning iqtisodiy qiymatini oshiradi	29/34,7	39/49,4	10/12,6
19	Vizyonlilik	Innovatsiyaning barqaror rivojlanishini ta'minlaydi	25 /27,5	30/33,0	10 /12,5
20	Axloqiy mas'uliyat	Ishonch, obro' va ijtimoiy legitimlikni mustahkamlaydi	29/32,7	31/44,1	10/12,7

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mazkur so'rovnomadan olingan natijalarda muvaffaqiyatga erishishda shaxs xususiyatlaridan mustaqil fikrlash o'z yutiqlarining psixologik asosi ekanligi ko'rish mumkin. O'z-o'zini nazorat qilish O'z-o'zini nazorat qilish esa xulq-atvorni faollashtiruvchi markaziy mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shaxsdagi Kommunikativ kompetentlik ya'ni Samarali muloqot va fikr almashish qobiliyati faoliyatga ta'siri ko'p bosqichli va tizimli xarakterga ega ekanligini anglatib turibdi. Ayniqsa, shaxsda yangi bilim, tajriba va texnologiyalarni o'rganib borishi, intellektual rivojlanish va innovatsion faoliyatni kuchaytirish muvaffaqiyatga erishish xatti-harakatlarni faollashtirish va turli stressga psixologik barqarorlikni oshirishga qaratilgan kompleks yondashuvlari mavjudligi aniqlanadi.

Ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan qaralganda, intellektual mulk egasining muvaffaqiyati faqat uning intellektual qobiliyati bilan emas, balki ijtimoiy muhit, kasbiy munosabatlar, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, muloqot kompetensiyasi, liderlik xususiyatlari va shaxslararo munosabatlar tizimi bilan ham belgilanadi. Shu bois mazkur muammoni kompleks tarzda tahlil qilish nazariy va amaliy ahamiyatga ekanligini hisobga olish lozim.

Bugungi kunda zamonaviy psixologiyada ijodkor shaxs psixologiyasi, innovatsion faoliyat va intellektual salohiyatga bag'ishlangan tadqiqotlar soni oshib borayotgan bo'lsa-da, aynan intellektual mulk egalari ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini kompleks o'rganishga bag'ishlangan ishlar nisbatan kam uchraydi. Aksariyat tadqiqotlarda ijodkorlik yoki intellekt alohida tahlil qilingan bo'lib, intellektual mulk sohasida muvaffaqiyatga ta'sir etuvchi psixologik omillarning o'zaro bog'liqligi yetarlicha ochib berilmagan. Shu sababli ularning turli yo'nalishini alohida o'rganib chiqish zarur hamda shaxsdagi asosiy xususiyatlarini

yanada rivojlantirishga harakat qilish maqsadga muvofiqdir. Tadqiqotimizda har bir yo'nalishdagi asosiy xususiyatlarining va ulardan kutiladigan natijalarga e'tibor berildi. Ular quyidagi jadvalda aks etadi.

2-jadval.

Muvaffaqiyatga erishishda shaxsning asosiy xususiyatlari va ta'sir etuvchi omillar

Yo'nalish	Asosiy xususiyatlar	Kutiladigan natija
Shaxsiy-psixologik omillar	Ijodkorlik, o'ziga ishonch, qat'iyatlilik, stressga chidamlilik	Innovatsion va barqaror faoliyat
Motivatsion omillar	Muvaffaqiyatga intilish, maqsadga yo'naltirilganlik, ichki motivatsiya	Faoliyatning davomiyligi va samaradorligi
Kognitiv omillar	Mustaqil fikrlash, refleksiya, yangilikka ochiqlik, strategik tafakkur	Yangi g'oyalar va samarali qarorlar
Kommunikativ omillar	Muloqotchanlik, empatiya, muzokara olib borish qobiliyati	Samarali hamkorlik va professional tarmoq
Liderlik omillari	Tashabbuskorlik, jamoani boshqarish, mas'uliyatlilik	Innovatsion jamoalarning samarali faoliyati
Ijtimoiy omillar	Ijtimoiy faollik, hamkorlik, raqobatbardoshlik	Ijtimoiy kapital va bozor imkoniyatlarining kengayishi
Huquqiy-axloqiy omillar	Mualliflik huquqiga hurmat, halollik, mas'uliyat	Intellectual mulkning qonuniy va barqaror rivojlanishi

Shu nuqtayi nazardan mazkur tadqiqot intellektual mulk sohasida yuqori natijaga erishgan shaxslarning psixologik xususiyatlarini ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan tahlil qilish, ularning shaxsiy va ijtimoiy omillari o'rtasidagi munosabatlarni aniqlash hamda ushbu sohada ilmiy-nazariy xulosalar ishlab chiqishga qaratilgan.

Ko'plab ilmiy izlanishlarda muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalarining ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish, ularning ijodiy va innovatsion faoliyatiga ta'sir etuvchi psixologik omillarni aniqlash hamda ushbu omillarning o'zaro bog'liqligini asoslashga qaratilgan.

Tadqiqotimizda intellektual mulk sohasidagi shaxsning ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini nazariy jihatdan tahlil qilish, muvaffaqiyatli intellektual mulk egalarida uchraydigan psixologik sifatlarni tizimlashtirish hamda ijodkorlik, ichki motivatsiya, emotsional intellekt va o'z samaradorligining intellektual faoliyat samaradorligiga ta'sirini baholash, intellektual mulk subyektlarini psixologik qo'llab-quvvatlashga doir ilmiy takliflar ishlab chiqishdan iborat.

Tadqiqotimizda ko'plab kuzatishlar natijalari intellektual mulk sohasida faoliyat yurituvchi va yuqori natijalarga erishgan shaxslarning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari turlicha ekanligiga guvohi bo'lib qolamiz. Intellectual mulk egalarining muvaffaqiyatiga ta'sir etuvchi psixologik va ijtimoiy-psixologik omillar hamda ularning o'zaro bog'liqligini ilmiy jihatdan o'rganib borish maqsadga muvofiqdir.

Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalari har xil sohada, ya'ni ular ixtirochi, olim, yozuvchi, dasturchi, dizayner, tadbirkor va boshqada ijodkor shaxslarning o'ziga xos psixologik xususiyatlar mavjud. Bu xususiyatlar ularning yangi g'oyalar yaratishi, ularni himoya qilishi va amaliyotga tatbiq etishida muhim ahamiyat kasb etadi.

Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalari eng muhim psixologik xususiyatlari ijodkorlik (kreativlik), unda yangi va noodatiy g'oyalarni ishlab chiqishi, muammolarga turlicha yondashish va innovatsion yechim topa olish qobiliyatini ko'rishimiz mumkin.

Bundan tashqari yuqori intellektual salohiyat ega shaxslar esa analitik fikrlay olishi, mantiqiy xulosa chiqarishi, murakkab ma'lumotlarni tez o'zlashtira olishi ko'zga tashlanadi. Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalarining ichki motivatsiyalari ya'ni moddiy manfaatdan ko'ra yangilik yaratishga qiziqishi, o'z sohasini rivojlantirish istagi mavjudligi bilan farqlanib turadi. Ularda matonat va sabr-toqati kuchli, qiyinchiliklarga qaramay ishini davom ettirib borishi, muvaffaqiyatsizlikdan keyin ham harakat qilib yurganligini ko'ramiz. Muvaffaqiyatga erishishga tavakkalchilikka tayyorligi kuchli ekanligi, yangi g'oyalarni sinab ko'rishdan qo'rqqanligi, noma'lum vaziyatlarda qaror qabul qilishi, o'z qobiliyati va g'oyalariga ishonishi, tanqidni konstruktiv qabul qila olishi bilan boshqa shaxslardan ajralib turadi. Ularda mustaqil fikrlashi kuchli ya'ni boshqalar ta'siriga berilib ketmasligi, o'z nuqtayi nazarini asoslay olishi, biror yangi narsalarni o'rganishga intilishi va doimiy bilim olishi, yangi texnologiya va tendensiyalarni kuzatib borishini ko'rish mumkin. Bunday shaxslarda emotsional barqarorligi yaxshi, har qanday stressni boshqara olishi, tanqid va raqobat sharoitida samarali ishlashi ularning yutug'i hisoblanadi. Faoliyatida uzoq muddatli rejalar tuzishi, byelgilangan maqsadlarga bosqichma-bosqich erishishga harakat qilayotganligi kuzatamiz.

O'zbekistonda ham so'nggi yillarda innovatsion iqtisodiyotni rivojlantirish, intellektual mulk obyektlarini muhofaza qilish va ilmiy tadqiqotlarni qo'llab-quvvatlashga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bu esa intellektual mulk subyektlarining psixologik imkoniyatlarini o'rganish, ularning ijodiy salohiyatini rivojlantirish va psixologik qo'llab-quvvatlashning samarali mexanizmlarini ishlab chiqishni talab etadi.

Xulosa. Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalari nafaqat yuqori bilim va iste'dodga, balki ijodkorlik, qat'iyat, mustaqil fikrlash, ichki motivatsiya, emotsional barqarorlik va uzluksiz rivojlanishga intilish kabi psixologik xususiyatlarga ham ega bo'lishi tabiiydir. Aynan shu fazilatlar ularga innovatsion g'oyalarni yaratish, ularni huquqiy jihatdan muhofaza qilish va jamiyat hamda iqtisodiyot uchun qimmatli natijalarga aylantirish imkonini beradi. Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalarining psixologik xususiyatlari ularning kasbiy natijalarida hal qiluvchi ahamiyatga ega. Xususan, ijodkorlik, ichki motivatsiya, o'z samaradorligiga ishonch, innovatsion fikrlash, emotsional intellekt va shaxsiy rivojlanishga intilish intellektual faoliyatning muhim psixologik omillari hisoblanadi. Kelgusida mazkur sohada O'zbekiston sharoitida empirik tadqiqotlar o'tkazish hamda intellektual mulk subyektlarining psixologik portretini ishlab chiqish dolzarb ilmiy vazifalardan biri bo'lib qolmoqda.

Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalari faoliyatida faqat yuqori intellektual salohiyat emas, balki ijodkorlik, motivatsiya, psixologik barqarorlik, kommunikativ kompetentlik, liderlik, moslashuvchanlik va ijtimoiy mas'uliyat kabi omillarning o'zaro uyg'unligi muhim ahamiyatga ega. Ijtimoiy-psixologik nuqtayi nazardan, bunday shaxsning muvaffaqiyati uning individual xususiyatlari bilan bir qatorda ijtimoiy muhit, professional aloqalar, qo'llab-quvvatlash va hamkorlik tizimi bilan ham belgilanadi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 26.04.2022-yildagi PQ-221-son "Intellektual mulk sohasini yanada rivojlantirishga oid qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarori.
2. Каримова В.М. Ёш оилани қўллаб-қувватлаш – давр талаби. – Т.: «Fan va texnologiya», 2008
3. Shamshetova A.K. Umumiy psixologiya. Darslik. 387-sonli buyrug'i. T.: "Zuxro baraka", 2025 yil.
4. Muqumova D.I., Shamshetova A.K., Jurayeva S.N., Temirova Z.I. Amaliy psixologiya. O'quv qo'llanma, MTU. 2024 y.
5. Гаврилов Э.П. Право интеллектуальной собственности. Краткий курс. // Учебное пособие. - М.: «Юрсервитум», 2016.
6. Котенева О.Е., Николаев А.С. Коммерциализация объектов интеллектуальной собственности с помощью договоров распоряжения: учебно-методическое пособие / О.Е. Котенева, А.С. Николаев. – СПб.: Университет ИТМО, 2021. – 62 с.
7. Остапенко Г.Ф., Остапенко В.Д. Управление интеллектуальной собственностью. Учебное пособие для магистров. Сер. Учебные издания для магистров.- М:Проспект, 2016
8. Котенева О.Е. Инновационный подход к патентной стратегии корпорации// Интеллектуальная собственность. 2016.№4.
9. Dennis Wharton, "MPAA's Rebel With Cause Fights for Copyright Coin, " Variety (August 3, 1992), Vol. 348, No. 2, p. 18.
10. William W. Fisher III, The Growth of Intellectual Property: A History of the Ownership of Ideas in the United States Архивная копия. Wayback Machine Eigentumskulturen im Vergleich (Vandenhoeck & Ruprecht, 1999)
11. Drahos with Braithwaite, Information Feudalism, New Press 2002, p.12.

Tajibayev Shohruh Maqsudovich,

Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrası o'qituvchisi,

psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

ShohruhTajibayev0202buxdu@gmail.com

Orcid ID: 0009-0001-3080-5411

KOMMUNIKATIV SAMARADORLIK VA STRESSGA CHIDAMLILIK O'RTASIDAGI O'ZARO BOG'LIQLIK TAHLILI

Annotatsiya. Mazkur maqolada samarali muloqot qilish va stressga chidamlilik o'rtasidagi uzviy bog'liqlikning psixologik omillari ilmiy-nazariy va amaliy jihatdan tahlil qilingan. Bugungi mehnat bozori va xizmat ko'rsatish jabhasida faoliyat ko'rsatayotgan mutaxassis kadrlar uchun stressga bardoshlilik juda muhim kasbiy jihatlardan biri ekanligi ta'kidlangan. Shuningdek, maqolada sayohlar bilan uzviy muloqotda bo'ladigan mutaxassislar, gidlar, va boshqa xizmat ko'rsatish sohasi xodimlari faoliyatida stress holatlari muloqot jarayonining sifati va samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: stress, stressga chidamlilik, kommunikativ samaradorlik, kommunikativ kompetentlik, psixologik barqarorlik, emotsional intellekt, stressni boshqarish.

АНАЛИЗ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ КОММУНИКАТИВНОЙ ЭФФЕКТИВНОСТЬЮ И СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТЬЮ

Аннотация. В данной статье с научно-теоретической и практической точек зрения проанализированы психологические факторы, обуславливающие тесную взаимосвязь между эффективной коммуникацией и стрессоустойчивостью. Подчеркивается, что стрессоустойчивость является одной из важнейших профессиональных характеристик специалистов, осуществляющих деятельность в современных условиях рынка труда и сферы услуг. Кроме того, обосновано, что стрессовые состояния в профессиональной деятельности специалистов, гидов и других работников сферы обслуживания, находящихся в постоянном взаимодействии с туристами, оказывают отрицательное влияние на качество и эффективность коммуникативного процесса.

Ключевые слова: стресс, стрессоустойчивость, коммуникативная эффективность, коммуникативная компетентность, психологическая устойчивость, эмоциональный интеллект, управление стрессом.

ANALYSIS OF THE RELATIONSHIP BETWEEN COMMUNICATIVE EFFECTIVENESS AND STRESS RESILIENCE

Abstract. This article analyzes the psychological factors underlying the close relationship between communicative effectiveness and stress resilience from both theoretical and practical perspectives. It emphasizes that stress resilience is one of the key professional competencies required of specialists working in today's labor market and service sector. Furthermore, the study demonstrates that stress experienced by tour guides, other service professionals, and specialists who maintain continuous interaction with tourists has a negative impact on the quality and effectiveness of the communication process.

Keywords: stress, stress resilience, communicative effectiveness, communicative competence, psychological resilience, emotional intelligence, stress management.

Kirish. Kommunikativ kompetentlik har bir insonning boshqalar bilan erkin va samarali muloqot qilishi, o'zaro munosabatlarni ijobiy tashkil etishi, axborot almashishi, ziddiyatlarni yumshoq hal etishi va emotsional holatni boshqarish mahoratini anglatadi. Zamonaviy psixologiyada samarali muloqot insonning shaxsiy va kasbiy muvaffaqiyatni belgilaydigan asosiy va muhim omillardan biri sanaladi. Stressga chidamlilik esa insonning har qanday bosim ta'sirida o'z faoliyatini samarali davom ettira olish qobiliyatini anglatadi. Ilmiy tadqiqotlarda ta'kidlanishicha kommunikativ kompetentlik va stressga barqarorlik o'rtasida kuchli o'zaro bog'liqlik mavjud. Ya'ni kommunikativ kompetentlik darajasi yuqori bo'lgan gidlar stressli vaziyatlarda o'zlarini bosiq va hotirjam tutadilar, muammolarni kelishuv yo'li bilan hal qiladilar va salbiy emotsional holatlarga kamroq beriladilar yoki umuman berilmaydilar. Bu holat ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, emotsional intellekt va konstruktiv muloqot ko'nikmalarining yuqori darajada rivojlanganligini anglatadi.

Kommunikativ mahorati yuqori bo'lgan shaxslar muloqot jarayonida o'z fikrlarini aniq ifoda etadilar, boshqalarning fikrlarini ham diqqat bilan tinglay oladilar, hamdardlik ko'rsatadilar va turli nizolarni kelishuv yo'li bilan ijobiy hal etishga intiladilar. Natijada nizolar kamayadi keskinlashmaydi, ruhiy zo'riqish kamayadi va stress manbalari qisqaradi. Aksincha, malaka ko'nikmalari rivojlanmagan insonlar qiyinchiliklarga ko'proq duch keladilar. Bu esa stress darajasining ortishiga sabab bo'ladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Tadqiqot mavzusiga tegishli ilmiy adabiyotlar muloqot mahorati, stressga barqarorlik, hissiy sezgirlik va kasbiy muloqot kabi tushunchalarning o'zaro bog'liqligini turli psixologik yondashuvlar asosida tushuntirishga asos bo'ldi. Xususan, V.A. Bodrovning [1] stress muammosiga oid fikrlari stressning psixologik tabiati va uni bartaraf etish mexanizmlarini tushunish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi. A.G. Maklakovning umumiy psixologiyaga oid tadqiqotlari shaxsning psixologik xarakter xususiyatlari va faoliyat jarayonini o'rganish imkonini berdi. D. Goulman tomonidan asoslab berilgan ruhiy intellekt konsyepsiyasi esa gidning o'z emosiylarini anglashi va boshqarishi hamda boshqalarning ruhiy holatini anglash qobiliyatini muloqot davridagi ahamiyatini yoritib berdi. G.M. Andreyevaning [6] ijtimoiy psixologiyaga oid qarashlari shaxslararo munosabatlar va ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonlarini tushuntirib berishda muhim rol o'ynaydi. A.P. Sadoxinning madaniyatlararo kommunikatsiyaga oid fikrlari esa turli madaniyat vakillari bilan faoliyat olib boruvchi mutaxassislar, xususan, turizm sohasi xodimlari aynan gidlar faoliyatidagi kommunikativ jarayonlarni tushunishda muhim ahamiyat kasb etdi. Yuqorida o'rganilgan nazariy xulosalarga asoslanib aytish joizki, stressga chidamlilikni shakllantirish bir necha psixologik omillarga bog'liq. Mazkur omillar:

1. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimidir. Ya'ni muloqot mahorati yuqori insonlar oila a'zolari, do'stlari, hamkasblari va rahbarlari bilan ijobiy munosabatlar o'rnatiladilar. Zarur vaziyatlarda ulardan ma'naviy yoki amaliy yordam olish imkoniyatiga ega bo'ladi. Psixologik tadqiqotlarda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimi, stress ta'sirini yumshatuvchi va kamaytiruvchi eng muhim himoya omillaridan biri sifatida e'tirof etilgan. Demak, kommunikativ kompetentlik kishilarda mustahkam ijobiy ijtimoiy munosabatlarni shakllantirish imkonini beradi. Bu esa stressga barqarorlikni ta'minlaydi.

2. Kommunikativ kompetentlikni shakllantirishning muhim jihatlaridan yana biri emotsional intellekt hisoblanadi [2]. Emotsional intellekt insonning o'z his-tuyg'ularini anglashi, boshqarishi hamda boshqalarning emotsional holatini tushunishi hamdir. Hissiy intellekti yuqori darajada rivojlangan gid stressli vaziyatlarda hissiyotga berilmaydi, vaziyatni xolis baholaydi va oqilona qaror qabul qiladi. Shuning uchun ham kommunikativ kompetentlikning yuqori darajasi stressga nisbatan psixologik barqarorlikni ta'minlaydigan o'zaro bog'liq ikki jihatning biri hisoblanadi. Kasbiy faoliyatda ham mazkur bog'liqlik yaqqol namoyon bo'ladi. Ayniqsa, pedagoglar, psixologlar, tibbiyot hodimlari, huquqni muhofaza qiluvchi organlar hodimlari, xizmat ko'rsatish sohasi mutaxassislari va rahbarlar doimiy ravishda odamlar bilan muloqotga kirishadilar. Ular uchun kommunikativ kompetentlik faqat kasbiy mahorat bo'libgina qolmay, stressdan himoya qiluvchi psixologik xazina ham hisoblanadi. Samarali muloqot orqali muammolarni tezkor hal qilish, nizolarni yumshatish va jamoada sog'lom psixologik muhitni shakllantirish stressni oldini olishga xizmat qiladi.

Psixologiyada stressga barqarorlik uchta psixologik omil: [1] kognitiv, emotsional hamda kasbiy mexanizmlar orqali ta'minlanishi ta'kidlanadi. Kommunikativ malaka ana shu uchala mexanizmning samarali ishlashiga xizmat qiladi. Bunday holatda gid vaziyatni ongli ravishda to'g'ri tahlil qiladi hamda barcha omillarni hisobga oladi. Shuningdek, emotsional jihatdan salbiy hissiyotlarni ham nazorat qila oladi. Natijada stressga chidamlilik kuchayadi. Axloqiy jihatdan esa muammoni konstruktiv muloqot orqali ijobiy hal qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, muloqot madaniyati yuqori bo'lgan shaxslarda stressning yuqori darajasi kamroq kuzatiladi yoki kuzatilmaydi. Bu esa gidning psixologik holatini barqaror bo'lishiga, mehnat unumdorligini oshishiga, qaror qabul qilish jarayonining yaxshilanishiga va salomatlikning mustahkamlanishiga xizmat qiladi. Aksincha, kommunikativ kompetentlik yetarli darajada rivojlanmagan shaxslarda doimiy ruhiy taranglik, havotir, asabiylik va emotsional charchoq holatlari ko'p uchraydi.

Demak, tadqiqotlarda ta'kidlanganidek, kommunikativ kompetentlik darajasi qancha yuqori bo'lsa stressga barqarorlik darajasi ham shuncha yuqori bo'ladi. Bu o'zaro bog'liqlik jarayoni ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, emotsional intellektni ta'minlash, konstruktiv muloqotni saqlab qolish, nizolarni ijobiy hal etish va psixologik moslashuv kabi omillar orqali ta'minlanadi.

Mavjud adabiyotlar tahlili va nazariy yondashuvlarning natijalari shuni anglatadiki, muloqot mahorati va stressga chidamlilik alohida psixologik hodisalar emas, balki o'zaro bog'liq jarayonlar sifatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun mazkur bog'liqlikning aynan gidlik faoliyati sharoitida namoyon bo'lishini, uni ta'minlovchi psixologik omillarning o'zaro aloqasini hamda mazkur jarayonlarning kasbiy samaradorlik bilan bog'liqligini asoslab berish alohida ilmiy e'tiborni talab etadi. Shu nuqtayi nazardan, gidlarning

muloqot samaradorligi va stressga birqarorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni psixologik jihatdan tizimli ravishda asoslab berish mazkur tadqiqotning asosiy vazifasi hisoblanadi.

Stressga chidamlilikni ta'minlashda bir necha psixologik omillar ijobiy ta'sir ko'rsatadi.

1. Shaxsning irodasi. Irodaviy sifatlar ham stressga barqarorlikni ta'minlashning muhim tarkibiy qismlaridan biri sanaladi. Ya'ni sabr-toqat, qat'iyat, mas'uliyat, mustaqil qaror qabul qilish va maqsadga intilish kabi fazilatlar insonning stressli vaziyatlarda samarali muloqot olib borishini ta'minlaydi. Irodasi kuchli gidlar qiyinchiliklarni vaqtinchalik holat sifatida qabul qilib, ularni oson yengib o'tish uchun imkon topadi va oqilona harakat qiladi.

2. Shaxsning motivatsiyasi ham stressga munosabatni belgilaydi. Ichki motivatsiyasi yuqori bo'lgan gidlar kasbiy va shaxsiy maqsadlariga erishish uchun qiyinchiliklarni yengil qabul qiladilar. Bu esa stress ta'sirini kamayishiga sabab bo'ladi hamda shaxsning konstruktiv faoliyatini saqlab qoladi.

3. Stressga barqarorlikni ta'minlashda o'zini baholash qobiliyati ham muhim ahamiyatga ega. O'ziga ishongan gidlar muammolarni qiyinchiliksiz hal qiladilar. Har qanday holatda ham o'zlarini yo'qotmaydilar va faqat olg'a harakat qiladilar. O'zini past baholaydigan gidlarda esa xavotir, ikkilanish va stressga moyillik ko'proq kuzatiladi. Bunday gidlarda kommunikativ kompetentlik darajasi ham past bo'ladi.

4. Kommunikativ mahorat ham stressga chidamlilikni ta'minlovchi muhim psixologik omillardan biri sanaladi. Samarali muloqot qila oladigan gidlar ijtimoiy qullab-quvvatlashdan unumli foydalanadilar, muammolarini jamoa bilan birgalikda muhokama qiladilar va nizolarni kelishuv asosida tinch yo'l bilan hal qiladilar. Bu holat esa stress ta'sirini sezilarli darajada kamaytiradi va chidamlilikni oshiradi.

5. Psixologik himoya mexanizmlari ham stressni yengishda muhim o'rin tutadi. Muammoni tahlil qilish, ijobiy fikrlash, vaziyatni qayta baholash va o'z hissiyotlarini nazorat qilish kabi holatlar stress ta'sirini yumshatadi. Aksincha, muammodan qochish, inkor etish yoki tajovuskorlik kabi salbiy himoya mexanizmlari stressni yanada kuchayishiga sabab bo'lishi mumkin [4].

Shunday qilib, mavzuga oid ilmiy adabiyotlar tahlili muloqot mahoratning ijtimoiy munosabatlar, hissiy boshqaruv va samarali muloqot bilan, stressga chidamlilikning esa shaxsiy, ruhiy, kognitiv va ijtimoiy zaxiralar bilan uzviy bog'liqligini ko'rsatadi. Mazkur ilmiy-nazariy fikrlar kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni gidlarning kasbiy faoliyati jarayonida tahlil qilish uchun nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot muloqot samaradorligi va stressga chidamlilik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni psixologik jihatdan tahlil qilishga qaratilgan nazariy-tahliliy tadqiqot sifatida shakllantirildi. Tadqiqotning metodologik asosini shaxsning kommunikativ faoliyati, stressga chidamliligi, ruhiy holatini boshqarishi hamda ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sirini yorituvchi psixologik yondashuvlar tashkil etadi. Tadqiqot jarayonida kommunikativ kompetentlik va stressga chidamlilik bir-biridan ajralgan hodisalar sifatida emas, balki o'zaro ta'sir qiluvchi psixologik jarayonlar sifatida ko'rib chiqildi.

Tadqiqot davomida mavzuga oid ilmiy adabiyotlarni tahlil qilish, ularni qiyoslash, umumlashtirish va tizimlashtirish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqotning konseptual asosida kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik orasidagi o'zaro bog'liqlik ikki tomonlama psixologik jarayon sifatida tavsiflanadi. Bir tomondan, mazkur muloqot mahorati murakkab kommunikativ vaziyatlarda samarali muloqotni tashkil etish, ziddiyatlarni yumshoq hal qilish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan samarali foydalanish imkonini berdi. Ikkinchi tomondan esa, stressga chidamlilik gidning ruhiy muvozanatini saqlashi, vaziyatni munosib baholashi va stressli vaziyatlarda samarali faoliyatni davom ettirishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqotning amaliy mazmuni sifatida turizm va xizmat ko'rsatish sohasi, xususan, gidlik faoliyati olindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Nazariy-tanqidiy tahlil natijasida muloqot samaradorligi va stressga chidamlilik o'rtasida o'zaro va ikki tomonlama bog'liqlik mavjudligi aniqlandi. Mazkur o'zaro bog'liqlik bir tomondan murakkab stressli vaziyatlarda kommunikativ faoliyatning samaradorligini saqlab qolish, ikkinchi tomondan esa samarali muloqot orqali stressning salbiy ta'sirini kamaytirish mexanizmlari bilan yoritildi.

Stressga chidamlilik va kommunikativ samaradorlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik kasbiy mahoratni rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi hamda kasbiy faoliyatni mohiyatini belgilovchi asosiy vosita vazifasini o'taydi. Stressga chidamlilik va samarali muloqot shaxsning kasbiy faoliyatini rivojlantiruvchi asosiy va muhim psixologik omillardan bo'lib hisoblanadi.

Psixologik tadqiqotlarda asoslanishicha, stress insonning kayfiyati, ruhiy holati, diqqati, xotirasi va muloqot jarayoniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Kuchli stress natijasida insonning fikrlash qobiliyati pasayishi, qaror qabul qilish salohiyati zaiflashishi va ruhiy muvozanati buzilishi mumkin. Bu salbiy holatlar muloqot jarayonida ham namoyon bo'ladi, natijada axborotni to'liq yetkazish, suhbatdoshini tushunish va

munosabatlarni iliq tashkil etishga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Demak, stress darajasining ortishi kommunikativ samaradorlikning pasayishga olib keladi. Ko'rinib turib, bu ikki jihat bir biriga uzviy bog'liq.

Mazkur natija kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik faqat bir yo'nalishli emas, balki o'zaro ta'sirga asoslangan psixologik tizim ekanligini ko'rsatdi. Ya'ni stressning kuchayishi muloqotning mazmuni va sifatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lsa, samarali kommunikativ faoliyat, o'z navbatida, nizolarni yumshoq hal qilish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashdan foydalanish va ruhiy zo'riqlashni pasaytirish orqali stressni boshqarishga yordam beradi.

Yuqorida tahlil qilingan nazariy yondashuvlar, kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik hamda mazkur jarayonni ta'minlovchi psixologik omillarni umumlashtirgan holda quyidagi konseptual sxemada yaqqol namoyon etilgan.

1-rasm. Kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni psixologik jihatdan tadqiq etishning konseptual sxemasi

Yuqorida ko'rsatilganidek, kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik o'zaro bog'liq psixologik tizimni tashkil etadi. Mazkur tizim shaxsiy xaziralar, kommunikativ kompetentlik, emosional intellekt, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash hamda psixologik trening texnologiyalari orqali shakllanib, natijada gidlarning kasbiy samaradorligi va turistik xizmatlar sifati oshishiga xizmat qiladi.

Konseptual sxema tahlili shuni ko'rsatadiki, gidlarning kasbiy samaradorligini ta'minlashda faqat kommunikativ ko'nikmalarning o'zi yetarli emas. Ularning samaradorligi shaxsiy psixologik xaziralar, emosional intellekt, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik trening texnologiyalari bilan o'zaro uyg'unlikda namoyon bo'ladi. Shu sababli gidlarning kasbiy tayyorgarligida kommunikativ kompetentlik va stressga chidamlilikni parallel ravishda rivojlantirish maqsadga muvofiqdir.

Ta'kidlash joizki, stressga chidamlilik va kommunikativ kompetentlikning ahamiyati nafaqat nazariy tadqiqotlarda, balki turizm va xizmat ko'rsatish sohasiga oid xalqaro tahlillarda ham o'z tasdig'ini topgan.

1-jadval.

Turizm va xizmat ko'rsatish sohasida stressga chidamlilik va kommunikativ kompetentlikning ahamiyatini ifodalovchi xalqaro ko'rsatkichlar¹

Ko'rsatkich	Qiymati	Manba
Turizm sohasida band aholi ulushi	≈8,2 %	UN Tourism, ILO
Asosiy psixologik xavf	Stress va kasbiy kuyish (burnout)	ILO

¹ UNWTO. Accessible Tourism for All: An Opportunity within Our Reach. – Madrid, 2021

Kommunikativ ko'nikmalar ta'siri	Yuqori ta'sir	OYeCD
Stress-menejment samarasi	20–30 %	WHO

Turizm va xizmat ko'rsatish sohasi insonlar bilan uzluksiz muloqot qilishga asoslanganligi sababli stress omillariga eng ko'p duch keladigan sohalardan biri hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlar ma'lumotlariga ko'ra, yuqori emotsional yuklama kasbiy kuyish va kommunikativ samaradorlikning pasayishiga sabab bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, stress-menejment va kommunikativ kompetentlikni rivojlantirishga qaratilgan psixologik dasturlarni joriy etish mehnat samaradorligini 20–30 % oshirish imkonini beradi. Bu esa gidlar va boshqa xizmat ko'rsatish sohasi mutaxassislari uchun stressga chidamlilik va samarali muloqot ko'nikmalarini birgalikda rivojlantirish zaruriyatini ko'rsatadi.

Ushbu tahliliy natijalar gidlik faoliyatida muloqot samaradorligi va stressga barqarorlikni alohida kompetensiyalar sifatida emas, balki kasbiy faoliyatning o'zaro bog'liq psixologik komponentlari sifatida ko'rib chiqish zarurligini ko'rsatdi. Ayniqsa, turistlar bilan uzviy muloqot, turli madaniy va ijtimoiy xususiyatlarga ega shaxslar bilan ishlash hamda kutilmagan vaziyatlarda tezkor qaror qabul qilish zaruriyati mazkur ikki omilning birgalikda rivojlantirilishini talab etadi.

Muhokama. Mazkur muloqot samaradorligi va stressga chidamlilik o'rtasidagi bog'liqlikni alohida psixologik xususiyatlar sifatida emas, balki gidning kasbiy faoliyatida bir-birini to'ldiruvchi jarayonlar sifatida tavsiflash mumkin. Gidning kasbiy faoliyati uzviy muloqot, ruhiy boshqaruv hamda har qanday vaziyatga moslashishni talab qiladigan soha ekanligi sababli, ushbu ikki omilning uyg'unligi kasbiy faoliyatning ruhiy barqarorligini ta'minlovchi muhim shartlardan biri sifatida namoyon bo'ladi.

Ushbu fikrning muhokamasi shuni ko'rsatadiki, stressning kommunikativ faoliyatga ta'siri gidlik kasbida juda muhim hisoblanadi. Chunki gid tomonidan berilayotgan ma'lumotning mazmuni bilan bir qatorda, uning qanday ohangda, qanday ruhiy holatda va qanday munosabat asosida yetkazilishi ham kasbiy muloqot sifatiga ta'sir ko'rsatadi. Demak, kommunikativ samaradorlikni baholashda faqat verbal mahoratni emas, balki gidning stressli vaziyatlarda o'zini boshqarish qobiliyatini ham inobatga olish zarurligini ham ko'rsatdi.

2-jadval.

Mehnat faoliyatida stress va ruhiy salomatlik muammolarining global ko'rsatkichlari hamda ularning iqtisodiy ta'siri

Ko'rsatkich	Qiymati	Manba
Ruhiy buzilishlarga ega mehnat yoshidagi aholi ulushi	15 %	WHO, ILO
Yo'qotiladigan ish kunlari	12 mlrd	WHO
Iqtisodiy yo'qotishlar	1 trln AQSH dollari/yil	WHO
Stressni boshqarish dasturlari	Global tavsiya	WHO

Jahon sog'liqni saqlash tashkiloti (WHO) hamda Xalqaro mehnat tashkiloti (ILO) ma'lumotlariga ko'ra, mehnat yoshidagi aholining taxminan 15% ruhiy salomatlik bilan bog'liq muammolarga duch keladi. Har yili depressiya va xavotirlanish oqibatida 12 milliard ish kuni yo'qotilishi hamda jahon iqtisodiyotiga 1 trillion AQSH dollari miqdorida zarar yetkazilishi stressning mehnat samaradorligiga salbiy ta'sirini yaqqol ko'rsatadi. Shu bois WHO stressni boshqarish, emotsional barqarorlikni shakllantirishga qaratilgan dasturlarni ish joylarida keng joriy etishni tavsiya etadi.

Mazkur statistik ko'rsatkichlar tadqiqot mavzusining faqat tor kasbiy doiradagi muammo emasligini ko'rsatadi. Ruhiy salomatlik, stress va mehnat samaradorligi o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik xalqaro darajada ham muhim muammo sifatida ko'rilayotganligi gidlarning psixologik tayyorgarligiga ham har tomonlama yondashish zarurligini ko'rsatdi.

Stressga bardoshli va kommunikativ mahorati yuqori gid turistlarda ijobiy taassurot uyg'otadi, xizmat sifati yuqori bo'ladi va turistik tashkilotning nufuzi oshadi. Shuningdek, bunday gidlar kasbiy charchash va emotsional zo'riqish holatlariga kamroq duch kelishadi.

Ushbu fikrlarni umumlashtirganda, gidning kommunikativ faoliyati uning ichki psixologik holatidan ajralgan holda qaralmasligi kerakligi ko'rinadi. Gidning bosiqligi, vaziyatni baholashi va suhbatdosh bilan ijobiy munosabat o'rnatishi bir vaqtning o'zida ham kommunikativ kompetentlik, ham stressga chidamlilikning namoyon bo'lishi sifatida tavsiflanishi mumkin.

Demak, stressga barqarorlik va kommunikativ samaradorlikni rivojlantirish maqsadida maxsus psixologik treninglarni tashkil etish zarur. Bunday treninglarda gidlarda stressni boshqarish ko'nikmalari shakllantiriladi, o'z-o'zini nazorat qilish qobiliyati mustahkamlanadi va muloqot madaniyati rivojlantiriladi. Natijada gidning kasbiy faoliyati samaradorligi ham yuqori bo'ladi.

Zamonaviy hayot sur'atining tezlashishi mehnat jarayonidagi mas'uliyatning ortishi hamda jamiyat a'zolari o'rtasidagi munosabatlarning murakkablashishi stress holatlarining ko'payishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois stressni boshqarish va uning salbiy oqibatlarini kamaytirishga qaratilgan psixologik treninglardan samarali foydalanish bugungi kunning muhim vazifalaridan hisoblanadi.

Stressni boshqarishning eng muhim texnologiyalaridan biri relaksatsiya mashqlaridir. Stressni kamaytirishda bu usullardan keng foydalaniladi. Chuqur nafas olish mashqlari, mushaklarni osta-sekin bo'shashtirish, meditatsiya va autogen mashqlar asab tizimi faoliyatini yaxshilashga yordam beraadi. Bu usullar yurak urushini barqarorlashtiradi, tanadagi taranglikni kamaytiradi va insonning ruhiy holatini yaxshilaydi. Ularni muntazam ravishda qo'llash stressga chidamlilikni oshishiga xizmat qiladi.

Xulosa. Ushbu maqolada gidlarda stressga chidamlilik va kommunikativ samaradorlik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikning nazariy va amaliy tomonlari ilmiy asoslab berildi. Shuningdek, gidlar faoliyati yuqori darajadagi psixologik tayyorgarlikni taqozo etuvchi kasb ekanligi aniqlandi. Gidlarning kasbiy muvaffaqiyati nafaqat uning bilimi va tajribasiga, balki stressli holatlarda o'zini boshqara olishi va turistlar bilan samarali muloqot o'rnatishiga ham bog'liqligi ko'rsatib o'tildi. Tadqiqot natijalarida stressga barqarorlik va kommunikativ mahorat o'rtasida o'zaro bog'liqlik mavjudligi asoslandi. Stressga chidamli gidlar muloqot jarayonida bosiqlikni saqlaydi, vaziyatni to'g'ri baholaydi va turistlar bilan samarali munosabatlar o'rnatishga oladi. Aksincha, stress darajasi yuqori bo'lsa muloqot sifati va kasbiy faoliyat samaradorligiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi uqtirildi. Gidlarda stressga barqarorlik va kommunikativ kompetentlikni rivojlantirish maqsadida psixologik treninglar, stress-menejment dasturlari, notiqlik mahorati mashg'ulotlari hamda madaniyatlararo kommunikatsiya bo'yicha ta'lim jarayonlarini takomillashtirish muhimligi ta'kidlandi.

Xulosa qilib aytganda, stressga bardoshlilik va muloqot mahorati o'zaro uzviy bog'liq bo'lgan psixologik jihatlar hisoblanadi. Stressga chidamlilik muloqot jarayonining samarali kechishini ta'minlashga, muloqot samaradorligi esa stressning salbiy ta'sirini kamaytirishga xizmat qiladi. Gidlar faoliyatida mazkur jihatlarning rivojlanganligi kasbiy muvaffaqiyat, xizmat sifati va turistlarning qoniqish darajasini ta'minlovchi muhim omillardan hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Бодров В.А. Психологический стресс: развитие и преодоление. – Москва: ПЕР СЭ, 2018. – Б. 95–103.
2. Фарходова Н. Психология профессионального общения и коммуникации. — Т., 2020. — 215 бет.
3. Маклаков А.Г. Общая психология. – Санкт-Петербург: Питер, 2020. – Б. 521–527.
4. Sharipova M.Q. Psixologik kompetentlik va shaxs rivoji. — Toshkent: Fan, 2018. — 156 b.
5. Daniel Goleman. Emotional Intelligence. – New York: Bantam Books, 1995. – P. 43–57.
6. Андреева Г.М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2018. – Б. 214–220.
7. Abdullayeva N. Ta'lim jarayonida kommunikativ kompetensiyani rivojlantirishning psixologik asoslari. — Toshkent: TDPU, 2022. — 128 б.
8. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация. – Москва: Альфа-М, 2017. – Б. 167–174.

Yuldasheva Nilufarxon Sherqo'zi qizi,
Renessans ta'lim universiteti Pedagogika va psixologiya
kafedrası dotsenti v.b., PhD
nilufary660@gmail.com

TURLI YOSH DAVRLARIDA IMPOSTER SINDROMI VA YOLG'IZLIK XUSUSIYATLARINING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Mazkur maqolada turli yosh davrlarida imposter sindromi va yolg'izlik hissinning namoyon bo'lish xususiyatlari empirik ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi. Tadqiqotda N=1430 respondent natijalari yosh bosqichlari kesimida solishtirildi. Imposter sindromi bo'yicha guruhlar o'rtasidagi tafovutlar statistik jihatdan ahamiyatli ekani, ayniqsa, yetuklikning ikkinchi bosqichida ko'rsatkichlar yuqoriroq namoyon bo'lishi aniqlandi. Yolg'izlik ko'rsatkichi ham yosh davrlariga ko'ra farqlanib, o'spirinlik bosqichida nisbatan yuqori, yoshlik bosqichida esa pastroq o'rtacha ranglar kuzatildi.

Kalit so'zlar: imposter sindromi, yolg'izlik, yosh davrlari, o'zini baholash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, Kruskal-Wallis mezon.

ПРОЯВЛЕНИЕ СИНДРОМА САМОЗВАНЦА И ОСОБЕННОСТЕЙ ОДИНОЧЕСТВА В РАЗНЫЕ ВОЗРАСТНЫЕ ПЕРИОДЫ

Аннотация. В данной статье на основе эмпирических данных анализируются особенности проявления синдрома самозванца и чувства одиночества в различные возрастные периоды. В исследовании сравнивались результаты N=1430 респондентов в разрезе возрастных этапов. Установлено, что различия между группами по синдрому самозванца статистически значимы, при этом особенно высокие показатели выявлены на втором этапе зрелости. Показатель одиночества также различался в зависимости от возрастных периодов: относительно высокие средние ранги наблюдались в подростковом возрасте, а более низкие - в молодом возрасте.

Ключевые слова: синдром самозванца, одиночество, возрастные периоды, самооценка, социальная поддержка, критерий Крускала-Уоллиса.

MANIFESTATIONS OF IMPOSTER SYNDROME AND LONELINESS ACROSS DIFFERENT AGE PERIODS

Abstract. This article analyzes the manifestations of imposter syndrome and feelings of loneliness across various age periods based on empirical data. In the study, the results of N=1430 respondents were compared across age groups. It was found that the differences between the groups regarding imposter syndrome were statistically significant, with indicators being particularly high during the second stage of adulthood. Loneliness indicators also varied by age, with relatively higher mean ranks observed in adolescence and lower ones in youth.

Keywords: imposter syndrome, loneliness, age periods, self-esteem, social support, Kruskal-Wallis test.

Kirish. Zamonaviy psixologiyada shaxsning subyektiv farovonligi, o'zini anglash darajasi va ijtimoiy munosabatlardan qoniqishi inson hayotining turli bosqichlarida turlicha namoyon bo'ladigan murakkab psixologik jarayonlar sifatida qaraladi. Bugungi globalashuv, ta'lim va mehnat bozoridagi raqobat, ijtimoiy tarmoqlar orqali kuchayib borayotgan taqqoslash madaniyati hamda shaxsdan doimiy yuqori natija kutish holatlari insonning o'z yutuqlarini qanday qabul qilishi va o'zini jamiyatda qanday his etishiga bevosita ta'sir ko'rsatmoqda. Ayniqsa, tashqi jihatdan muvaffaqiyatli ko'ringan, ta'limiy yoki kasbiy natijalarga erishgan shaxslarda ham ichki ishonchsizlik, o'z qobiliyatiga shubha bilan qarash, muvaffaqiyatni tasodif yoki boshqalar yordami bilan izohlash kabi holatlar kuzatilishi mumkin. Psixologik adabiyotlarda bu holat imposter sindromi yoki imposter fenomeni sifatida talqin qilinadi. Imposter sindromi shaxsning real yutuqlariga qaramay, o'zini yetarlicha bilimli, layoqatli yoki munosib deb his qilmasligi, atrofdegilar uning "haqiqiy darajasi"ni bilib qolishidan xavotirlanishi, muvaffaqiyatni ichki kompetentlik bilan emas, balki tashqi omillar bilan bog'lashi orqali namoyon bo'ladi.

Yolg'izlik fenomeni ham zamonaviy psixologiyada keng o'rganilayotgan dolzarb muammolardan biridir. Yolg'izlikni faqat insonning jismonan yolg'iz qolishi yoki ijtimoiy aloqalar sonining kamligi bilan

izohlash yetarli emas. U, avvalo, mavjud munosabatlarning shaxs ehtiyojlariga mos kelmasligi, emotsional yaqinlik, tushunilish, qabul qilinish va qo'llab-quvvatlanishning yetishmasligini subyektiv his etish bilan bog'liq. Inson atrofida oilasi, do'stlari, hamkasblari yoki tengdoshlari bo'lishiga qaramay, o'zini ichki jihatdan yolg'iz, tushunilmagan yoki qadrlanmagan deb his qilishi mumkin. Shuning uchun yolg'izlik ijtimoiy izolyatsiyadan farqli ravishda shaxsning ichki kechinmalari, munosabatlar sifati va emotsional ehtiyojlari bilan belgilanadi. Yolg'izlikning uzoq muddat davom etishi esa tashvishlilik, depressiv holatlar, o'zini past baholash, ijtimoiy faollikning susayishi va psixologik moslashuvdagi qiyinchiliklar bilan kechishi mumkin.

Imposter sindromi va yolg'izlik alohida psixologik hodisalar sifatida ko'rinsa-da, ular o'zaro yaqin mexanizmlar orqali bog'lanadi. Har ikki holatda ham shaxsning o'ziga nisbatan munosabati, ijtimoiy muhitni idrok etishi va boshqalar bilan solishtirish jarayoni muhim o'rin tutadi. Imposterlik hissi kuchli bo'lgan inson o'z muvaffaqiyatlarini yashirinch "yetarli emas" deb baholashi, o'zini boshqalardan pastroq yoki munosib emasdek his qilishi mumkin. Bu esa emotsional ochiqlikni kamaytiradi, ijtimoiy aloqalarda samimiylikka to'sqinlik qiladi va shaxsning ichki yolg'izlik tajribasini kuchaytirishi ehtimolini oshiradi. Boshqa tomondan, yolg'izlikni kuchli his qilgan shaxsda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yetishmasligi sababli o'ziga bo'lgan ishonch pasayadi, muvaffaqiyatni ichki qabul qilish qiyinlashadi va imposterlikka xos shubhalar kuchayishi mumkin. Demak, ushbu ikki fenomenni birgalikda o'rganish shaxsning psixologik holatini yanada chuqurroq tushunish imkonini beradi.

Yoshlik davri shaxs hayotida nisbatan faol ijtimoiylashuv, mustaqil hayotga kirishish, oliy ta'lim, kasbiy tayyorgarlik, do'stlik va yaqin munosabatlarni shakllantirish bilan xarakterlanadi. Bu bosqichda inson bir tomondan o'z imkoniyatlarini sinab ko'radi, ikkinchi tomondan esa jamiyatda o'z o'rnini topishga intiladi. Yutuqlar, muvaffaqiyatsizliklar va ijtimoiy tajribalar shaxsning o'zini baholash tizimini qayta shakllantiradi. Yetuklik davrida esa kasbiy barqarorlik, oilaviy mas'uliyat, ijtimoiy maqom, moddiy ta'minot va jamiyat oldidagi javobgarlik kabi omillar birinchi o'ringa chiqadi. Aynan shu bosqichda inson o'z yutuqlarini sarhisob qilish, boshqalar kutgan natijalarga mos kelish, kasbiy rolini saqlab qolish va yangi talablar bilan moslashish zaruratini kuchliroq his qiladi. Bu esa imposter sindromining kuchayishiga, ya'ni "men bu mavqega munosib emasman", "muvaffaqiyatim tasodifiy bo'ldi" kabi ichki e'tiqodlarning faollashishiga sabab bo'lishi mumkin.

Yetuklikning ikkinchi bosqichida esa shaxs hayotiy tajriba, kasbiy natijalar, oilaviy va ijtimoiy rollarni qayta baholash jarayoniga duch keladi. Bu davrda inson o'zining avvalgi tanlovlari, erishgan yutuqlari va amalga oshmagan imkoniyatlarini tahlil qiladi. Natijada ayrim shaxslarda o'z muvaffaqiyatlarini yetarlicha qadrlay olmaslik, oldingi yutuqlarni "oddiy hol" sifatida qabul qilish yoki boshqalar bilan taqqoslash orqali o'zini past baholash holatlari kuzatiladi. Shu bilan birga, ijtimoiy aloqalar tarkibining o'zgarishi, farzandlarning mustaqillashuvi, kasbiy muhitdagi raqobat yoki ijtimoiy rol almashinuvi yolg'izlik hissinı kuchaytirishi mumkin. Demak, yosh davrlari kesimida imposter sindromi va yolg'izlikning turlicha namoyon bo'lishi tasodifiy emas, balki har bir bosqichning rivojlanish vazifalari, ijtimoiy talablar va shaxsiy ehtiyojlari bilan izohlanadi.

Tadqiqot mavzusining dolzarbligi, avvalo, imposter sindromi va yolg'izlikning shaxs psixologik salomatligiga bevosita ta'siri bilan belgilanadi. Ilmiy manbalarda imposter sindromi tashvish, depressiv kechinmalar, past o'zini baholash, kasbiy kuyish va muvaffaqiyatdan qoniqmaslik bilan bog'liq ekani qayd etiladi. Yolg'izlik esa shaxsning emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi, ijtimoiy faolligi va hayotdan qoniqish darajasiga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin. Ayniqsa, ta'lim muassasalari, kasbiy jamoalar va psixologik xizmat tizimlarida ushbu holatlarni erta aniqlash hamda yoshga mos profilaktik choralarni ishlab chiqish muhim ahamiyatga ega. Agar o'spirinlarda yolg'izlik va o'zini qabul qilmaslik hissi vaqtida aniqlanmasa, bu ularning ijtimoiy faolligi, o'quv motivatsiyasi va kelajakdagi kasbiy yo'nalishiga salbiy ta'sir etishi mumkin. Yetuk yoshdagi shaxslarda esa imposterlikni kamaytirish kasbiy o'sish, liderlik salohiyati, o'z resurslarini tan olish va psixologik barqarorlikni mustahkamlash uchun zarurdir.

Adabiyotlar tahlili. Imposter sindromi va yolg'izlik fenomenlarini ilmiy jihatdan tahlil qilishda avvalo ushbu tushunchalarning shakllanish tarixi, nazariy talqini va empirik tadqiqotlarda qanday o'rganilganini ko'rib chiqish zarur. Imposter fenomeni psixologiya faniga XX asrning ikkinchi yarmida kirib kelgan bo'lib, dastlab u yuqori natijalarga erishgan shaxslarda, ayniqsa, muvaffaqiyatli ayollarda kuzatiladigan ichki "soxtalik" hissi sifatida izohlangan. Pauline R. Klance va Suzanne A. Aymes tomonidan 1978-yilda olib borilgan klassik tadqiqotda yuqori akademik va kasbiy yutuqlarga ega ayollarning o'z muvaffaqiyatlarini ichki qabul qila olmasligi, o'zlarini yetarlicha aqlli yoki munosib deb his qilmasligi hamda atrofdaogilar ularning "haqiqiy qobiliyati"ni bilib qolishidan xavotirlanishi imposter fenomenining asosiy belgilari sifatida tavsiflangan. Ushbu tadqiqot imposter sindromi bo'yicha keyingi ilmiy izlanishlarga

nazariy asos yaratdi va mazkur hodisaning yuqori yutuqlar bilan birga ichki ishonchsizlik shaklida namoyon bo'lishini ko'rsatdi.

Klance va Imesning qarashlariga ko'ra, imposterlik hissi shaxsning real yutuqlari bilan uning ichki "men" obrazi o'rtasidagi nomuvofiqlikdan kelib chiqadi. Bunday shaxslar muvaffaqiyatni qobiliyat yoki mehnat natijasi sifatida emas, balki omad, vaziyat qulayligi, boshqalarning xatosi yoki tasodif bilan izohlashga moyil bo'ladi. Ular o'z yutuqlarini inkor etadi, o'zini yuqori baholashdan qochadi va yangi vazifalar oldida "fosh bo'lib qolish" qo'rquvini boshdan kechiradi. Mazkur jihatlar imposter sindromining kognitiv, emotsional va xulq-atvor komponentlariga ega ekanini ko'rsatadi. Kognitiv darajada shaxs o'z qobiliyatiga shubha qiladi; emotsional darajada tashvish, uyat va qo'rquvni boshdan kechiradi; xulq-atvor darajasida esa haddan tashqari ko'p tayyorgarlik ko'rish, ishini kechiktirish yoki muvaffaqiyatdan keyin ham o'zini yetarli his qilmaslik holatlari kuzatiladi.

Keyingi tadqiqotlarda Klance tomonidan ishlab chiqilgan Klance Impostor Phenomenon Scale imposterlik hissin baholashda keng qo'llanadigan psixodiagnostik vositalardan biriga aylandi. Ushbu shkala shaxsning muvaffaqiyatni qabul qilishi, o'ziga nisbatan shubhalari, baholanishdan qo'rqishi va "aldovchi" sifatida fosh bo'lish xavotirini o'lchashga xizmat qiladi. Harvey, Kolligian, Sternberg, Leary, Kokley, Mak, Bravata, Neureiter va Traut-Mattausch kabi olimlar imposter fenomenining turli jihatlarini o'rganib, uning shaxsning o'zini baholashi, perfektsionizm, tashvishlilik, akademik motivatsiya, kasbiy rivojlanish va ruhiy salomatlik bilan bog'liqligini asoslab berganlar.

Imposter fenomenining akademik muhitdagi namoyon bo'lishi ko'plab tadqiqotchilar e'tiborini tortgan. Bernard, Dollinger, Kokley, MakGregor, Henning, Ey va Shau kabi olimlar talabalarda imposterlik hissi yuqori akademik talablar, baholanish bosimi, ota-ona kutishlari, ijtimoiy taqqoslash va o'zini boshqalardan kam his qilish bilan bog'liq ekanini ko'rsatganlar.

Bravata, Uatts, Keefer, Madhusudhan, Taylor, Klark, Nelson, Kokley va Hagg tomonidan amalga oshirilgan tizimli sharhda imposter sindromining tarqalish darajasi turli tadqiqotlarda sezilarli farq qilishi, bu farq tanlanma xususiyatlari, diagnostik vositalar va mezonlar bilan bog'liq ekani ko'rsatilgan. Ushbu sharhda imposter fenomeni ko'pincha depressiv belgilar, tashvish, stress, kasbiy kuyish, past o'zini baholash va hayotdan qoniqishning pasayishi bilan bog'liq ekani ta'kidlanadi. Mak, Kleitman va Abbott esa imposter fenomenini o'lchash shkalalarini tizimli tahlil qilib, bu konstruktni aniqlashda metodik aniqlik, madaniy moslashtirish va psixometrik ishonchlilik muhimligini qayd etganlar. Bu fikrlar mazkur maqolada imposter sindromini yosh davrlari kesimida empirik tahlil qilish zarurligini asoslaydi.

Kasbiy faoliyat sohasida imposter fenomeni tibbiyot xodimlari, o'qituvchilar, ilmiy xodimlar, rahbarlar va yuqori raqobatli kasb egalari orasida keng o'rganilgan. Henning, Ey va Shau tibbiyot, stomatologiya va hamshiralik yo'nalishidagi talabalarda imposterlik hissi psixologik distress bilan bog'liq ekanini aniqlaganlar. Freeman, Houghton, Karr va Nestel sog'liqni saqlash ta'limi muhitida Klance shkalasining qo'llanish imkoniyatlarini tekshirganlar. Chrousos va Mentis esa imposter sindromi ilmiy va kasbiy muhitda xilma-xillik, o'zini erkin namoyon qilish va ijtimoiy ishtirok uchun xavf tug'dirishi mumkinligini ta'kidlaganlar. Bunday tadqiqotlar yetuklik davrida imposterlik ko'rsatkichlari yuqoriroq bo'lishini tushuntirishga yordam beradi, chunki bu bosqichda kasbiy maqomni saqlash, malakani isbotlash va ijtimoiy kutilmalarga javob berish talabi kuchayadi.

Yolg'izlikni o'lchash bo'yicha Russell, Peplau va Ferguson tomonidan ishlab chiqilgan UCLA Loneliness Scale keng qo'llanadigan metodikalardan biridir. Keyinchalik Russell tomonidan ushbu shkalaning qayta ko'rib chiqilgan variantlari ishlab chiqilib, yolg'izlikning subyektiv darajasini baholashda yuqori ishonchlilikka ega ekani ko'rsatildi. John Cacioppo va Louise Hawkley yolg'izlikning kognitiv va neyropsixologik oqibatlarini keng o'rgangan bo'lib, ular yolg'izlikni faqat emotsional noqulaylik emas, balki shaxsning ijtimoiy signallarni idrok etishi, xavfni sezishi, stressga javob reaksiyalari va sog'liq holati bilan bog'liq kompleks jarayon sifatida izohlaganlar. Ularning tadqiqotlarida yolg'izlik uzoq muddat saqlanganda ruhiy va jismoniy salomatlikka salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi qayd etiladi.

O'spirinlik va yoshlik davrlarida yolg'izlikni o'rgangan tadqiqotchilar orasida Goossens, Vanhalst, Maes, Qualter, Loades, Shafran va Krawley ishlarini alohida ta'kidlash mumkin. Goossens va Vanhalst yolg'izlikni o'spirinlarning identitet shakllanishi, tengdoshlar bilan munosabatlari va emotsional mustaqillashuvi bilan bog'liq jarayon sifatida tahlil qilganlar. Qualter va Maes esa yolg'izlikning yosh davrlari bo'yicha o'zgarishi, uning jins, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va psixologik moslashuv bilan aloqalarini o'rganganlar. Loades va hamkorlari bolalar va o'smirlar ruhiy salomatligida ijtimoiy izolyatsiya hamda yolg'izlikning rolini tizimli sharhlar asosida ko'rsatib, uzoq davom etgan yolg'izlik depressiv va tashvishli kechinmalar bilan bog'lanishini ta'kidlaganlar.

Umuman olganda, mavjud ilmiy manbalar imposter sindromi va yolg'izlikni alohida-alohida o'rganish muhimligini tasdiqlasa-da, ularni yosh davrlari kesimida o'zaro bog'liq holda tahlil qilish hali ham dolzarb yo'nalish bo'lib qolmoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Tadqiqot metodologiyasi mazkur ishning ilmiy asoslanganligini ta'minlovchi muhim tarkibiy qism bo'lib, unda tadqiqot maqsadi, vazifalari, tanlanma xususiyatlari, qo'llanilgan psixodiagnostik metodikalar hamda statistik tahlil usullari izchil belgilandi.

Tadqiqot empirik xarakterga ega bo'lib, unda miqdoriy yondashuv asosida psixologik ko'rsatkichlar o'lchandi va guruhlararo taqqoslash amalga oshirildi. Tanlanma jami 1430 nafar respondentdan tashkil topdi. Ishtirokchilar yosh davrlari mezoniga ko'ra, besh guruhga ajratildi: ilk o'spirinlik davri – 663 nafar, o'spirinlik davri – 410 nafar, yoshlik davri – 110 nafar, yetuklik davri – 112 nafar hamda yetuklikning ikkinchi bosqichi – 135 nafar. Bunday guruhlash shaxs rivojlanishining turli bosqichlarida psixologik holatlarning qanday namoyon bo'lishini solishtirish imkonini berdi. Tanlanmaning kengligi natijalarni umumiy tendensiyalar darajasida talqin qilish uchun yetarli empirik asos yaratadi, biroq guruhlar hajmining bir xil emasligi statistik tahlilda parametrik bo'lmagan mezondan foydalanishni taqozo etdi.

Tadqiqotda olingan empirik ma'lumotlar statistik qayta ishlovdan o'tkazildi. Yosh guruhlar hajmi turlicha bo'lgani, taqsimot normal bo'lishi shart qilinmagani va ko'rsatkichlar guruhlar bo'yicha ranglar asosida qiyoslangani sababli parametrik bo'lmagan Kruskal–Wallis H mezonidan foydalanildi.

Tahlil va natijalar:

1-jadval ma'lumotlariga ko'ra, imposter sindromi ko'rsatkichi yosh davrlariga qarab statistik jihatdan ahamiyatli farqlanadi ($H=16,56$; $p=0,002$). O'rtacha ranglar taqsimotida eng yuqori qiymat yetuklikning ikkinchi bosqichida (819,25), undan keyin yetuklik davrida (774,94) kuzatilgan. Bu holat yoshi ulg'aygan sari shaxsning kasbiy va ijtimoiy yutuqlariga nisbatan mas'uliyat, o'ziga qo'yiladigan talablar hamda boshqalar kutgan natijalarni oqlash zarurati kuchayishi bilan izohlanishi mumkin. O'spirinlik bosqichida ham ko'rsatkich nisbatan yuqori (728,25) bo'lib, bu davrda akademik baholanish, tengdoshlar bilan taqqoslash va kelajak kasbini tanlash bosimi imposterlik hissini faollashtirishi mumkin. Ilk o'spirinlik va yoshlik davrlarida o'rtacha ranglar pastroq bo'lsa-da, bu guruhlarda ham imposterlik belgilarining mavjudligi shaxsning o'z qobiliyatini baholash jarayonida ichki ziddiyatlar borligini bildiradi. 2-jadvalga ko'ra, yolg'izlik ko'rsatkichi ham yosh davrlariga ko'ra ahamiyatli farqlanadi ($H=9,32$; $p=0,050$). Eng yuqori o'rtacha rang o'spirinlik davrida (740,99), so'ng yetuklikning ikkinchi bosqichi (722,51), yetuklik (719,80) va ilk o'spirinlik (713,09) bosqichlarida qayd etilgan. Yoshlik davrida esa ko'rsatkich eng past (615,61) bo'lib, bu bosqichda ijtimoiy faollik, yangi munosabatlar va mustaqil hayot tajribasining kengayishi yolg'izlikni kamaytirishi mumkin. Natijalar imposter sindromi va yolg'izlikning yosh davrlariga xos turlicha dinamikaga ega ekanini ko'rsatadi: imposterlik ko'proq yetuklik bosqichlarida kuchaysa, yolg'izlik o'spirinlikda sezilarli namoyon bo'ladi.

1-jadval.

Imposter sindromi metodikasining yosh davrlariga ko'ra tafovutlari (N-1430)

Ko'rsatkichlar	O'rtacha rang					Statistik qiymat	
	Ilk o'spirinlik (N-663)	O'spirinlik (N-410)	Yoshlik (N-110)	Yetuklik (N-112)	Yetuklikning ikkinchi bosqichi (N-135)	H	p
Imposter sindromi	680,05	728,25	688,27	774,94	819,25	16,56	0,002**
Yolg'izlik	713,09	740,99	615,61	719,80	722,51	9,32	0,050*

Izoh: ** - $p<0.01$; * - $p<0.05$

Xulosa va takliflar. O'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatdiki, imposter sindromi va yolg'izlik turli yosh davrlarida bir xil darajada namoyon bo'lmaydi. Imposter sindromi bo'yicha statistik jihatdan eng yuqori o'rtacha ranglar yetuklik va yetuklikning ikkinchi bosqichida kuzatildi. Bu natija shaxsning kasbiy va ijtimoiy roli murakkablashgani sari muvaffaqiyatni ichki qabul qilish qiyinlashishi, o'z kompetentligiga shubha ortishi mumkinligini ko'rsatadi. Yolg'izlik ko'rsatkichi esa o'spirinlik davrida nisbatan yuqori bo'lib, bu bosqichda identifikatsiya, muloqot ehtiyoji, tengdoshlar bahosi va emotsional qo'llab-quvvatlash muhim o'rin tutishini tasdiqlaydi. Amaliy jihatdan ta'lim muassasalari va psixologik xizmatlarda yoshga mos profilaktik dasturlarni ishlab chiqish zarur: o'spirinlar bilan ijtimoiy ko'nikmalar, emotsional yaqinlik va o'zini qabul qilish bo'yicha ishlash; yetuk yoshdagilar bilan esa muvaffaqiyatni adekvat baholash, ichki resurslarni tan olish, perfektsionistik talablarni yumshatish hamda kasbiy identitetni mustahkamlashga yo'naltirilgan treninglar tashkil etish maqsadga muvofiq.

Takliflar.

1. Ta'lim muassasalarida o'spirinlar va talabalar orasida yolg'izlik hissi hamda imposter sindromining dastlabki belgilarini aniqlashga qaratilgan muntazam psixodiagnostik monitoringni yo'lga qo'yish maqsadga muvofiq.
2. O'spirinlik davrida yolg'izlik hissini kamaytirish uchun tengdoshlar bilan samarali muloqot, emotsional qo'llab-quvvatlash, o'zini qabul qilish va ijtimoiy moslashuv ko'nikmalarini rivojlantirishga qaratilgan trening mashg'ulotlarini tashkil etish tavsiya etiladi.
3. Yetuklik va yetuklikning ikkinchi bosqichidagi shaxslar uchun muvaffaqiyatni adekvat baholash, kasbiy identitetni mustahkamlash, perfektsionistik talablarni yumshatish va o'z kompetentligini tan olishga yo'naltirilgan psixokorreksion dasturlar ishlab chiqilishi zarur.
4. Psixologik xizmat amaliyotida imposter sindromi va yolg'izlikni alohida emas, balki o'zini baholash, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash, emotsional yaqinlik va muvaffaqiyatni ichki qabul qilish kabi omillar bilan uzviy bog'liq holda baholash lozim.
5. Ota-onalar, pedagoglar va murabbiylar uchun o'quvchi hamda talabalarning yutuqlarini sog'lom baholash, haddan tashqari taqqoslashdan saqlanish va qo'llab-quvvatlovchi muloqot muhitini yaratish bo'yicha psixologik-ma'rifiy seminarlar o'tkazish foydali hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Bravata D. M., Watts S. A., Keefer A. L., Madhusudhan D. K., Taylor K. T., Clark D. M., Nelson R. S., Cokley K. O., Hagg H. K. Prevalence, predictors, and treatment of impostor syndrome: a systematic review. *Journal of General Internal Medicine*, 2020, 35(4), 1252–1275.
2. Mak K. K. L., Kleitman S., Abbott M. J. Impostor phenomenon measurement scales: a systematic review. *Frontiers in Psychology*, 2019, 10, 671.
3. Para E., Dubreuil P., Miquelon P., Martin-Krumm C. Interventions addressing the impostor phenomenon: a scoping review. *Frontiers in Psychology*, 2024, 15, 1360540.
4. Fleischhauer M., Wossidlo J., Enge S. The impostor phenomenon: toward a better understanding of the nomological network and gender differences. *Frontiers in Psychology*, 2021, 12, 764030.
5. Freeman K. J., Houghton S., Carr S. E., Nestel D. Measuring impostor phenomenon in healthcare simulation educators: validation of the Clance Impostor Phenomenon Scale and Leary Impostorism Scale. *BMC Medical Education*, 2022, 22, 139.
6. Sawant N. S., Kamath Y., Bajaj U., Ajmera K., Lalwani D. A study on impostor phenomenon, personality, and self-esteem of medical undergraduates and interns. *Industrial Psychiatry Journal*, 2023, 32(1), 136–141.
7. Penick E., Beltran T., Foglia L. Survey Highlighting Impostor Phenomenon (SHIP): evaluating the prevalence of impostor phenomenon among physicians in a military treatment facility. *Journal of Medical Education and Curricular Development*, 2023, 10.
8. Cokley K., Smith L., Bernard D., Hurst A., Jackson S., Stone S., Awosogba O., Saucer C., Bailey M., Roberts D. Impostor feelings as a moderator and mediator of the relationship between perceived discrimination and mental health among racial/ethnic minority college students. *Journal of Counseling Psychology*, 2017, 64(2), 141–154.
9. Neureiter M., Traut-Mattausch E. An inner barrier to career development: preconditions of the impostor phenomenon and consequences for career development. *Frontiers in Psychology*, 2016, 7, 48.
10. Chrousos G. P., Mentis A. F. A. Imposter syndrome threatens diversity. *Science*, 2020, 367(6479), 749–750.
11. Loades M. E., Chatburn E., Higson-Sweeney N., Reynolds S., Shafran R., Brigden A., Linney C., McManus M. N., Borwick C., Crawley E. Rapid systematic review: the impact of social isolation and loneliness on the mental health of children and adolescents. *Journal of the American Academy of Child & Adolescent Psychiatry*, 2020, 59(11), 1218–1239.
12. Leigh-Hunt N., Baggeley D., Bash K., Turner V., Turnbull S., Valtorta N., Caan W. An overview of systematic reviews on the public health consequences of social isolation and loneliness. *Public Health*, 2017, 152, 157–171.
13. Mund M., Freuding M. M., Möbius K., Horn N., Neyer F. J. The stability and change of loneliness across the life span: a meta-analysis of longitudinal studies. *Personality and Social Psychology Review*, 2020, 24(1), 24–52.

УДК 159-96

Мамадиярова Дилфуза Умирзаковна,
доцент кафедры Педагогике и психологии Самаркандского
государственного медицинского университета,
доктор философии по психологии (PhD)
ORCID: 0000-0001-7147-5343
dilfuza-mamadiyarova@mail.ru +998933445023 Узбекистан

ПСИХОДИАГНОСТИКА ИДЕНТИФИКАЦИОННО-РОЛЕВОГО, СОЦИАЛЬНО-ПОДДЕРЖИВАЮЩЕГО И ПОВЕДЕНЧЕСКО- ИНТЕРАКТИВНОГО КОМПОНЕНТОВ СТРУКТУРНО- СОДЕРЖАТЕЛЬНОЙ МОДЕЛИ ЗДОРОВОГО МАТЕРИНСТВА У ЖЕНЩИН С ОСЛОЖНЕНИЯМИ В РОДАХ И ПОСЛЕРОДОВОМ ПЕРИОДЕ

Аннотация. Проведено эмпирическое исследование с участием 608 женщин в послеродовом периоде с целью психодиагностики идентификационно-ролевого, социально-поддерживающего и поведенческо-интерактивного компонентов структурно-содержательной модели здорового материнства у женщин, перенёсших осложнения в родах и послеродовом периоде. Подчёркивается необходимость преодоления и коррекции послеродовых психологических изменений у женщин.

Ключевые слова: здоровое материнство, роды, послеродовой период, осложнение, психология, модель, компонент, психодиагностика.

СОГЛОМ ОНАЛИКНИНГ ТАРКИБИЙ-МАЗМУНЛИ МОДЕЛИНИНГ ИДЕНТИФИКАЦИОН-РОЛЛИ, ИЖТИМОЙ ҚЎЛЛАБ-ҚУВВАТЛОВЧИ ВА ХУЛҚИЙ- ИНТЕРАКТИВ КОМПОНЕНТЛАРИНИНГ ТУҒРУҚ ВА ТУҒРУҚДАН КЕЙИНГИ ДАВРИДА АСОРАТЛАРНИ БОШДАН КЕЧИРГАН АЁЛЛАРДА ПСИХОДИАГНОСТИКА

Аннотация. Соғлом оналикнинг таркибий-мазмунли моделининг идентификацион-ролли, ижтимоий қўллаб-қувватловчи ва хулқий-интерактив компонентларининг туғруқ ва туғруқдан кейинги даврида асоратларни бошдан кечирган аёлларда психодиагностика ўтказиши учун туғруқдан кейинги даврда бўлган 608 нафар аёл иштирокида эмпирик тадқиқот ўтказилган. Аёлларда туғруқдан кейинги психологик ўзгаришларни бартараф этиши зарурияти таъкидланган.

Калим сўзлар: соғлом оналик, туғруқ, туғруқдан кейинги давр, асорат, психология, модел, компонент, психодиагностика.

PSYCHODIAGNOSTICS OF IDENTITY-ROLE, SOCIAL-SUPPORT, AND BEHAVIORAL- INTERACTIVE COMPONENTS OF THE STRUCTURAL-CONTENT MODEL OF HEALTHY MOTHERHOOD IN WOMEN WITH COMPLICATIONS DURING LABOR AND THE POSTPARTUM PERIOD

Abstract. An empirical study involving 608 postpartum women was conducted to perform a psychodiagnostic evaluation of the identity-role, social-support, and behavioral-interactive components of the structural-content model of healthy motherhood in women who experienced complications during labor and the postpartum period. The necessity of addressing and overcoming postpartum psychological changes in women is highlighted.

Keywords: healthy motherhood, childbirth, postpartum period, complication, psychology, model, component, psychodiagnostics.

Введение. в документах Всемирной организации здравоохранения подчёркивается, что качество помощи после родов должно оцениваться не только по медицинским результатам. Важное значение имеют психологическое состояние женщины, уважительное отношение со стороны специалистов, доступность необходимой информации, поддержка семьи и возможность своевременно получить помощь. Положительный послеродовой опыт предполагает, что женщина, ребёнок и близкие люди получают последовательную поддержку, а система здравоохранения учитывает их реальные потребности и культурные особенности. Такой подход создаёт условия для сохранения здоровья матери и ребёнка как в ближайший период после родов, так и в дальнейшем.

Обзор литературы. В настоящее время даже при современном уровне развития акушерско-гинекологической помощи осложнённое течение родов и послеродового периода нередко сопровождается повышенной тревожностью, эмоциональным напряжением, депрессивными проявлениями, снижением уверенности в собственных материнских возможностях и трудностями адаптации к новой жизненной роли. Наиболее выраженные психологические последствия наблюдаются у женщин, перенёсших тяжёлые роды, экстренные оперативные вмешательства, длительную госпитализацию или раздельное пребывание с ребёнком. В этих условиях медицинское восстановление не всегда сопровождается полноценной психологической адаптацией, что требует своевременного выявления эмоциональных нарушений и организации комплексной психологической помощи [1,4,6,8,11,12].

Вместе с тем накопленные научные данные свидетельствуют о том, что последствия осложнённых родов во многом определяются не только качеством оказанной медицинской помощи, но и особенностями социально-психологических ресурсов женщины. Существенное значение приобретают её эмоциональная устойчивость, сформированность материнской идентичности, система жизненных смыслов, поддержка со стороны семьи и способность эффективно справляться с возникающими трудностями. Однако большинство существующих исследований рассматривает указанные факторы преимущественно изолированно, тогда как их взаимосвязь и влияние на развитие здорового материнства изучены недостаточно. Это обуславливает необходимость комплексного исследования социально-психологических закономерностей развития здорового материнства, разработки его научной модели и определения основных направлений психологического сопровождения женщин с осложнённым течением родов и послеродового периода [2,3,7,9,10].

Методы исследования. Для проведения психодиагностики компонентов структурно-содержательной модели здорового материнства у женщин с осложнённым течением родов и послеродового периода в современных условиях было проведено эмпирическое исследование с участием 608 женщин, находящихся в послеродовом периоде. В ходе психодиагностики был применён следующий, ранее раскрытый психометрический комплекс: Утрехтская шкала родительской идентичности К. Пиотровского адаптированная Ю.В. Борисенко; Опросник социальной поддержки Р. Фидриха, Й. Зоммера, У. Брелера адаптированная А.Б. Холмогоровой, Г.А. Петровой; Опросник родительско-детских отношений Е.С. Шефера и Р.К. Белла адаптированного Т.В. Нещерет.

Анализ и результаты Полученные результаты после первичной обработки были обобщены в общей таблице, что позволило провести анализ по частоте встречаемых признаков (таб. 1-3).

Таблица 1.

Результаты психодиагностического обследования по Утрехтской шкале родительской идентичности К. Пиотровского адаптированная Ю.В. Борисенко (n=608)

	Кол.	В %
Выше среднего уровня	197,00	32,40
Средний уровень	221,00	36,35
Ниже среднего уровня	190,00	31,25
Всего	608	100,00

Результаты психодиагностического обследования, представленные в таблице 1, отражают особенности сформированности родительской идентичности у обследованных женщин, диагностированные с помощью Утрехтской шкалы родительской идентичности К. Пиотровского в адаптации Ю.В. Борисенко. Использование данной методики в рамках исследования было направлено на более углублённое изучение идентификационно-ролевого компонента предлагаемой модели здорового материнства, поскольку родительская идентичность отражает степень принятия женщиной роли матери, её внутреннюю готовность к реализации родительских функций, а также уровень интеграции материнства в структуру личностного самосознания.

Анализ полученных результатов показал, что средний уровень выраженности родительской идентичности выявлен у 36,35% обследованных (n=221). Данный показатель свидетельствует о том, что у значительной части женщин материнская роль в целом принята и интегрирована в структуру самосознания, однако степень её устойчивости и внутренней определённости может варьировать. Для данной группы характерно постепенное формирование родительской идентичности, сопровождающееся адаптацией к новой социальной роли и осмыслением собственного опыта материнства.

Выше среднего уровень родительской идентичности наблюдается у 32,40% обследованных (n=197). Данный результат указывает на достаточно высокую степень принятия материнской роли и её устойчивую интеграцию в систему самоопределения личности. Для этих женщин характерна выраженная идентификация с ролью матери, высокий уровень эмоциональной включённости в процесс воспитания ребёнка, а также осознание значимости родительских обязанностей и ответственности.

Ниже среднего уровень родительской идентичности выявлен у 31,25% обследованных (n=190). Подобные показатели могут свидетельствовать о недостаточной сформированности родительской роли в структуре самоидентификации женщины, определённых трудностях принятия материнства или о продолжающемся процессе адаптации к новой социальной роли. В условиях осложнённого течения родов и послеродового периода подобные особенности могут быть связаны с переживанием эмоционального напряжения, неуверенности в собственных родительских возможностях или с временной дезадаптацией в процессе освоения новой жизненной роли.

Таким образом, результаты психодиагностического обследования, проведённого с использованием теста «Кто Я?» М. Куна и Т. Макпартленда в модификации Т.В. Румянцевой и Н.Л. Ивановой, а также Утрехтской шкалы родительской идентичности К. Пиотровского в адаптации Ю.В. Борисенко, позволили комплексно оценить состояние идентификационно-ролевого компонента предлагаемой модели здорового материнства у обследованных женщин. Применение данных методик обеспечило возможность анализа как общей структуры самоидентификации личности, так и степени сформированности и принятия родительской роли, что позволило получить целостное представление о характере интеграции материнства в систему самосознания женщины.

В совокупности результаты двух применённых методик позволяют сделать вывод о том, что идентификационно-ролевой компонент предлагаемой модели здорового материнства характеризуется неоднородной степенью выраженности у обследованных женщин. У большинства из них наблюдается относительно сформированная, но ещё развивающаяся система идентичности, включающая материнскую, семейную, личностную и социальную роли. При этом у части женщин выявляются определённые трудности интеграции материнской роли в структуру самосознания, что может быть связано с особенностями переживания перинатального опыта и процессом адаптации к новой социальной роли.

Таким образом, использование указанных психодиагностических методик позволило операционализировать и эмпирически диагностировать идентификационно-ролевой компонент разработанной модели, выявив особенности структуры самоидентификации и степени принятия материнской роли у обследованных женщин. Полученные результаты подтверждают значимость данного компонента как важного психологического механизма формирования материнства, отражающего процессы личностной и социальной идентификации женщины в период послеродовой адаптации.

Таблица 2.

**Результаты психодиагностического обследования
по Опроснику социальной поддержки Р. Фидриха, Й. Зоммера, У. Брелера,
адаптированным А.Б. Холмогоровой, Г.А.Петровой (n=608)**

	Кол	В %
Выше среднего уровня	196,00	32,24
Средний уровень	192,00	31,58
Ниже среднего уровня	220,00	36,18
Всего	608	100,00

Результаты психодиагностического обследования, представленные в табл. 2, отражают уровень выраженности социальной поддержки, диагностированный с помощью Опросника социальной поддержки Р. Фидриха, Й. Зоммера и У. Брелера, адаптированного А.Б. Холмогоровой и Г.А. Петровой. Использование данной методики в рамках настоящего исследования было направлено на изучение социально-поддерживающего компонента предлагаемой модели здорового материнства, поскольку наличие и субъективное восприятие социальной поддержки является важным ресурсом психологической адаптации женщины в период беременности, родов и послеродового периода.

Анализ полученных результатов показал, что ниже среднего уровень социальной поддержки выявлен у 36,18% обследованных (n=220). Данный показатель свидетельствует о том, что более трети женщин ощущают недостаточность социальной поддержки со стороны своего окружения. Подобная

ситуация может сопровождаться переживанием социальной изолированности, недостатком эмоциональной помощи и ощущением недостаточной вовлечённости близких людей в решение возникающих жизненных трудностей. В контексте социально-поддерживающего компонента модели такие показатели могут рассматриваться как проявление ограниченности социальных ресурсов, необходимых для успешной психологической адаптации к материнству.

Выше среднего уровень социальной поддержки выявлен у 32,24% обследованных (n=196). Данный результат отражает наличие у данной группы женщин достаточно развитой системы межличностной поддержки, включающей эмоциональную, информационную и практическую помощь со стороны близких людей. Для таких женщин характерно ощущение надёжности социального окружения, возможность обращаться за помощью и получать поддержку в ситуациях жизненных трудностей, что выступает важным фактором психологической устойчивости в период материнства.

Средний уровень социальной поддержки отмечен у 31,58% обследованных (n=192). Для данной группы характерно наличие умеренно выраженных ресурсов социальной поддержки, когда помощь со стороны социального окружения присутствует, однако её интенсивность или доступность может варьировать в зависимости от конкретных жизненных обстоятельств.

В целом результаты, свидетельствуют о том, что социально-поддерживающий компонент предлагаемой модели здорового материнства характеризуется неоднородной степенью выраженности у обследованных женщин. При этом заметная доля женщин испытывает недостаток социальной поддержки, что может выступать дополнительным фактором психологической уязвимости в период адаптации к материнству. Полученные данные подчёркивают важность учёта социального окружения женщины как значимого ресурса психологического благополучия и успешного освоения материнской роли.

Таблица 3.

Результаты психодиагностического обследования по Опроснику социальной поддержки Р. Фидриха, Й. Зоммера, У. Брелера адаптированным А.Б. Холмогоровой, Г.А.Петровой (n=608)

	Кол.	В %
Оптимальный эмоциональный контакт с ребёнком		
выше среднего уровня	190,00	31,25
средний уровень	237,00	38,98
ниже среднего уровня	181,00	29,77
всего	608	100,00
Эмоциональная дистанция с ребёнком		
выше среднего уровня	179,00	29,44
средний уровень	234,00	38,49
ниже среднего уровня	195,00	32,07
всего	608	100,00
Излишняя концентрация на ребёнке		
выше среднего уровня	203,00	33,39
средний уровень	237,00	38,98
ниже среднего уровня	168,00	27,63
всего	608	100,00

Результаты психодиагностического обследования, представленные в таблице 3, отражают особенности поведенческих и эмоциональных форм взаимодействия матери с ребёнком, диагностированные с использованием методики, направленной на выявление особенностей родительского отношения и стиля взаимодействия с ребёнком. В рамках настоящего исследования данные показатели рассматриваются через призму поведенческо-интерактивного компонента предлагаемой модели здорового материнства, поскольку именно особенности эмоционального контакта, дистанции и степени вовлечённости матери в жизнь ребёнка отражают характер её поведенческого взаимодействия в системе «мать - ребёнок».

Анализ показателя оптимального эмоционального контакта с ребёнком показал, что средний уровень данного показателя выявлен у 38,98% обследованных (n=237). Это свидетельствует о том, что для большинства женщин характерен относительно сбалансированный характер взаимодействия

с ребёнком, при котором эмоциональная близость сочетается с сохранением необходимой самостоятельности ребёнка. Выше среднего уровень оптимального эмоционального контакта наблюдается у 31,25% обследованных ($n=190$), что отражает высокую степень эмоциональной включённости матери в общение с ребёнком, наличие тёплых, доверительных отношений и готовность к поддержке и эмоциональному отклику. Ниже среднего уровень выявлен у 29,77% женщин ($n=181$), что может свидетельствовать о сниженной выраженности эмоционального взаимодействия, определённых трудностях установления эмоциональной близости или недостаточной вовлечённости в процесс взаимодействия с ребёнком.

Результаты по показателю эмоциональной дистанции с ребёнком демонстрируют несколько иную картину. Средний уровень данного показателя выявлен у 38,49% обследованных ($n=234$), что может свидетельствовать о наличии умеренной психологической дистанции, необходимой для сохранения баланса между эмоциональной близостью и самостоятельностью ребёнка. Выше среднего уровень эмоциональной дистанции отмечен у 29,44% обследованных ($n=179$), что может указывать на более выраженное эмоциональное отстранение матери от ребёнка, возможное снижение эмоциональной включённости в процесс взаимодействия и менее выраженную потребность в близком эмоциональном контакте. Ниже среднего уровень выявлен у 32,07% женщин ($n=195$), что может свидетельствовать о более тесном эмоциональном взаимодействии матери с ребёнком и меньшей психологической дистанции между ними.

Анализ показателя излишней концентрации на ребёнке показал, что средний уровень данного показателя выявлен у 38,98% обследованных ($n=237$). Это свидетельствует о том, что у большинства женщин наблюдается умеренная степень вовлечённости в жизнь ребёнка без выраженных проявлений гиперопеки. Выше среднего уровень излишней концентрации на ребёнке выявлен у 33,39% обследованных ($n=203$), что может указывать на повышенную сосредоточенность матери на ребёнке, склонность к чрезмерной опеке и высокой эмоциональной вовлечённости. Ниже среднего уровень данного показателя отмечен у 27,63% женщин ($n=168$), что может свидетельствовать о более умеренном или снижённом уровне фокусировки на ребёнке и большей сохранности личностной автономии матери.

В целом, полученные результаты свидетельствуют о том, что в исследуемой выборке преобладают средние значения показателей, характеризующих особенности взаимодействия матери с ребёнком, что указывает на относительно сбалансированный характер поведенческих форм родительского взаимодействия у большинства обследованных женщин. Вместе с тем наличие значительной доли более высоких и более низких показателей по отдельным параметрам отражает неоднородность поведенческо-интерактивных стратегий материнства, что подтверждает важность анализа данного компонента в структуре предлагаемой модели здорового материнства. Полученные данные позволяют рассматривать особенности эмоционального контакта, дистанции и степени вовлечённости матери как важные индикаторы характера поведенческого взаимодействия в системе «мать - ребёнок».

Обобщая результаты, можно отметить, что проведённое эмпирическое исследование ($n=608$) позволило выявить особенности проявления основных социально-психологических детерминант развития здорового материнства у женщин с осложнённым течением родов и послеродового периода. Анализ полученных данных показал, что данные детерминанты проявляются в виде взаимосвязанной системы психологических факторов, соответствующих компонентной структуре разработанной модели здорового материнства.

Прежде всего, установлено, что ценностно-смысловой компонент характеризуется неоднородной степенью выраженности у обследованных женщин. Полученные результаты свидетельствуют о том, что у значительной части выборки система жизненных смыслов и ценностных ориентиров, связанных с материнством, находится на среднем уровне сформированности, однако у заметной доли женщин наблюдается сниженная выраженность смысловых ориентаций. Это указывает на определённые трудности смысловой интеграции жизненного опыта и адаптации к новой жизненной роли матери, что подтверждает важность ценностно-смысловой регуляции как одного из ключевых факторов развития здорового материнства.

Анализ показателей эмоционально-регуляторного компонента показал, что для значительной части обследованных женщин характерна повышенная эмоциональная напряжённость, проявляющаяся в повышенном уровне тревожности, умеренно выраженных или сниженных ресурсах жизнестойкости, а также в распространённости субклинических и вероятных депрессивных проявлений в послеродовом периоде. Полученные данные свидетельствуют о том, что эмоционально-регуляторная сфера у женщин в условиях осложнённого перинатального опыта может

характеризоваться определённой уязвимостью, что влияет на особенности психологической адаптации к материнству.

Результаты исследования идентификационно-ролевого компонента показали, что у большинства обследованных женщин наблюдается средний уровень выраженности различных аспектов идентичности, включая материнскую, семейно-ролевую и личностную идентичность. При этом процесс формирования родительской идентичности у значительной части женщин находится на стадии активного становления и адаптации к новой социальной роли. Данные особенности свидетельствуют о постепенной интеграции материнской роли в структуру самосознания личности и подтверждают значимость идентификационно-ролевых процессов в формировании материнства.

Исследование социально-поддерживающего компонента показало, что уровень воспринимаемой социальной поддержки у обследованных женщин характеризуется неоднородностью. Наряду с группой женщин, имеющих достаточно развитую систему межличностной поддержки, выявлена значительная доля обследуемых, испытывающих недостаток социальной поддержки со стороны ближайшего окружения. Это позволяет рассматривать социальную поддержку как важный ресурс психологического благополучия женщины и один из значимых факторов успешной адаптации к материнству.

Наконец, анализ показателей поведенческо-интерактивного компонента показал, что в большинстве случаев взаимодействие матери с ребёнком характеризуется умеренно выраженными показателями эмоционального контакта, дистанции и вовлечённости в жизнь ребёнка. В то же время выявленная вариативность данных показателей свидетельствует о существовании различных стратегий родительского поведения, отражающих особенности эмоциональной близости, степени вовлечённости и характера взаимодействия в системе «мать - ребёнок».

Заключение и рекомендации. Таким образом, проведённое исследование позволило установить, что развитие здорового материнства у женщин с осложнённым течением родов и послеродового периода определяется совокупностью взаимосвязанных социально-психологических детерминант, включающих ценностно-смысловой, эмоционально-регуляторный, идентификационно-ролевой, социально-поддерживающий и поведенческо-интерактивный компоненты. Полученные результаты подтверждают целесообразность рассмотрения данных компонентов как структурных элементов разработанной модели здорового материнства и позволяют более полно раскрыть особенности её функционирования в условиях осложнённого перинатального опыта.

Литература:

1. Аскарова Р.И. Эмоционально-психическое состояние беременных. // In Library. - 2021. - №3. - С. 78-82.
2. Джалилова Г.А., Расулова Н., Азаматова Ф. Пути совершенствования охраны материнства и детства в Узбекистане. // Центральноеазиатский журнал академических исследований. - 2024. - Т. 2, № 11 (Ч. 2). - С. 106-109.
3. Бурдюгова Е.В., Добряков И.В. Психическое здоровье женщин в перинатальном периоде: современное состояние проблемы. // Российский психиатрический журнал. - 2023. - №5. - С. 52-61.
4. Искандарова Ш., Закирходжаева Р. И др. Достижения в области охраны материнства и детства в Узбекистане. // Современные проблемы охраны окружающей среды и общественного здоровья. - 2023. - № 1. - С. 45-50.
5. Лебедева Н.И., Козлова О.В. Особенности личностной трансформации в послеродовом периоде. // Психология и психотехника. - 2021. - №10. - С. 23-9.
6. Макаренко В.А., Телицын А.В. Открытые методы исследования Я-концепции: теоретические основы и современные подходы. // Вестник Психологического Института РАО. - 2019. - №3. - С. 12-25.; Смирнова Е.И., Филичева Т.В. Психология идентичности в современной науке: обзор исследований. // Вопросы психологии. - 2021. - №2. - С. 112-125.
7. Мирзакаримова С.А. Охрана здоровья женщин репродуктивного возраста, современные методы контрацепции. // PEDAGOGS: International Research Journal. - 2023. - Т.46, №2. - С. 183-190.
8. Мухамедова Н. С., Расулова Н.Ф. Основы охраны материнства и детства в Республике Узбекистан. // Academic research in educational sciences. - 2022. - №5. - С. 123-127.
9. Павлова М.С., Зайцева Е.В. Социально-экономические факторы риска развития послеродовой депрессии и послеродового посттравматического стрессового расстройства. // Журнал социальной психологии. - 2022. - Т.13, №1. - С. 34-41.

10. Bicchieri C., Das U., Gant S., Sander R. Examining Norms and Social Expectations Surrounding Exclusive Breastfeeding: Evidence from Mali. // Social Science & Medicine. - 2021. - Vol. 280. - P. 114037.
11. Manolova G., Waqas A., Chowdhary N., Salisbury T.T., Dua T. Integrating perinatal mental healthcare into maternal and perinatal services in low and middle income countries. // BMJ. - 2023. - Vol. 381. - Article e073343. - P. 1-7;
12. Moran E., Noonan M., Mohamad M.M., O'Reilly P., et al. Women's experiences of specialist perinatal mental health services: a qualitative evidence synthesis. // Archives of Women's Mental Health. - 2023. - Vol. 26, No. 3. - P. 453-471;

Рахматова Насиба Собировна,
доцент кафедры социально-гуманитарных наук
Навоийского инновационного университета,
доктор философии (PhD) по психологическим наукам
rnasiba20@gmail.com
ORCID: 0009-0001-5314-3457

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ РАЗВИТИЯ КОМПЕТЕНТНОСТИ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У СОВЕТНИКОВ ШКОЛ

Аннотация. В статье рассматриваются психологические основы развития компетентности критического мышления у советников директоров школ. Особое внимание уделяется роли критического мышления в управленческой деятельности, взаимосвязи рефлексивного мышления, метакогнитивной регуляции, аналитического подхода, когнитивной гибкости и принятия обоснованных управленческих решений. Кроме того, раскрывается влияние социально-психологической среды образовательной организации, профессиональной мотивации и коммуникативного взаимодействия на развитие компетентности критического мышления. Полученные результаты могут быть использованы при совершенствовании системы подготовки управленческих кадров и повышении эффективности стратегического управления в образовательных учреждениях.

Ключевые слова: критическое мышление, компетентность, советник директора школы, психологические основы, рефлексия, метакогниция, аналитическое мышление, принятие решений, коммуникативная компетентность, образовательный менеджмент.

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS FOR DEVELOPING CRITICAL THINKING COMPETENCE AMONG SCHOOL ADVISORS

Abstract. This article examines the psychological foundations of developing critical thinking competence among school principal advisors. The study explores the role of critical thinking in educational leadership by analyzing the interaction between reflective thinking, metacognitive regulation, analytical reasoning, cognitive flexibility, and evidence-based decision-making. It also investigates how the socio-psychological climate of educational institutions, professional motivation, and collaborative communication contribute to the development of critical thinking competence. The findings provide a theoretical and practical framework for strengthening leadership capacity, improving professional judgment, and enhancing strategic management practices within schools.

Key words: critical thinking, competence, school principal advisor, psychological foundations, reflective thinking, metacognition, analytical reasoning, evidence-based decision making, communication competence, educational management.

MAKTAB MASLAHATCHILARIDA TANQIDIY FIKRLASH KOMPETENTLIGINI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada maktab direktorlari maslahatchilarida tanqidiy fikrlash kompetentligini rivojlantirishning psixologik asoslari ko'rib chiqiladi. Boshqaruv faoliyatida tanqidiy fikrlashning o'rni, shuningdek, refleksiv fikrlash, metakognitiv tartibga solish, tahliliy yondashuv, kognitiv moslashuvchanlik va asoslangan boshqaruv qarorlarini qabul qilishning o'zaro aloqadorligiga alohida e'tibor qaratiladi. Bundan tashqari, ta'lim muassasasining ijtimoiy-psixologik muhiti, kasbiy motivatsiya va kommunikativ o'zaro ta'sirning tanqidiy fikrlash kompetentligini rivojlantirishga ta'siri ochib beriladi. Olingan natijalardan ta'lim muassasalarida boshqaruv kadrlarini tayyorlash tizimini takomillashtirish va strategik boshqaruv samaradorligini oshirishda foydalanish mumkin.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, kompetentlik, maktab direktori maslahatchisi, psixologik asoslar, refleksiya, metakognitsiya, tahliliy fikrlash, qaror qabul qilish, kommunikativ kompetentlik, ta'lim menejmenti.

Введение. Современная система общего среднего образования переживает этап глубоких преобразований, связанных с совершенствованием управления образовательными организациями,

внедрением инновационных подходов и повышением качества управленческих решений. В этих условиях возрастает роль советников директоров школ, деятельность которых направлена не только на организационную поддержку руководителя, но и на координацию профессионального взаимодействия участников образовательного процесса, сопровождение управленческих инициатив и обеспечение устойчивого развития образовательной организации. Эффективность выполнения этих функций во многом определяется уровнем сформированности компетентности критического мышления.

Критическое мышление в современной психологии рассматривается как сложная интеллектуальная компетентность, включающая способность объективно анализировать информацию, выявлять причинно-следственные связи, оценивать достоверность фактов, прогнозировать возможные последствия принимаемых решений и выбирать наиболее рациональные способы решения профессиональных задач. Для советников директоров школ развитие данной компетентности приобретает особое значение, поскольку их профессиональная деятельность связана с постоянной обработкой значительных объемов информации, анализом образовательных процессов, взаимодействием с педагогическим коллективом и участием в принятии управленческих решений.

Современная практика управления образовательными учреждениями характеризуется высокой динамичностью, необходимостью быстрого реагирования на изменения внешней среды, цифровизацией образовательного пространства и постоянным обновлением нормативно-правовой базы. В подобных условиях недостаточно обладать только профессиональными знаниями и административными навыками. Руководящие работники должны уметь критически оценивать поступающую информацию, отделять объективные факты от субъективных суждений, аргументированно обосновывать собственную позицию и принимать решения на основе комплексного анализа имеющихся данных. Именно поэтому критическое мышление становится одним из ключевых компонентов профессиональной компетентности современного управленца.

Психологическая природа критического мышления определяется взаимодействием когнитивных, мотивационных и личностных факторов. Существенную роль в его развитии играют аналитическое мышление, рефлексия, когнитивная гибкость, способность к саморегуляции, метакогнитивный контроль, профессиональная мотивация и эмоциональная устойчивость. Совокупность указанных характеристик позволяет специалисту осмысленно воспринимать информацию, избегать стереотипных суждений, объективно оценивать различные точки зрения и принимать взвешенные управленческие решения даже в условиях неопределённости.

Особое значение в развитии компетентности критического мышления имеет социально-психологическая среда образовательной организации. Открытость профессионального общения, атмосфера доверия, поддержка инициативности, культура конструктивной дискуссии и коллективного поиска решений создают благоприятные условия для интеллектуального развития специалистов. Напротив, авторитарный стиль управления, ограниченность профессионального взаимодействия и отсутствие возможностей для свободного обмена мнениями существенно снижают уровень развития аналитического мышления и самостоятельности при принятии решений.

Обзор литературы. Вопросы развития критического мышления на протяжении последних десятилетий занимают одно из ведущих мест в психологических, педагогических и управленческих исследованиях. Если первоначально критическое мышление рассматривалось преимущественно как интеллектуальная способность человека к логическому анализу информации, то современные научные подходы трактуют его значительно шире — как интегративную профессиональную компетентность, объединяющую когнитивные, личностные и социально-психологические характеристики специалиста. В условиях управления образовательными организациями критическое мышление становится важнейшим инструментом принятия обоснованных решений, прогнозирования последствий профессиональных действий и эффективного взаимодействия с коллективом.

Современные исследования в области когнитивной психологии показывают, что критическое мышление формируется благодаря сложному взаимодействию аналитических процессов, метакогнитивной регуляции, рефлексии и способности к самостоятельной оценке информации. При этом особое значение приобретает не объём накопленных знаний, а умение анализировать различные источники информации, выявлять противоречия, объективно оценивать аргументы и делать выводы на основе доказательств. Такой подход особенно актуален для управленческой деятельности, где большинство решений принимается в условиях информационной неопределённости и ограниченного времени.

Значительное внимание в современной научной литературе уделяется взаимосвязи критического мышления и рефлексивной деятельности. Исследователи подчёркивают, что

способность специалиста анализировать собственные действия, оценивать эффективность принятых решений и корректировать профессиональное поведение выступает одним из основных условий развития критического мышления. Рефлексия способствует осознанию причин собственных ошибок, формированию профессиональной ответственности и развитию способности к непрерывному самообразованию, что особенно важно для руководителей образовательных организаций.

В работах по психологии управления критическое мышление рассматривается как важнейшая составляющая профессиональной компетентности руководителя. Авторы отмечают, что успешное управление невозможно без способности объективно оценивать происходящие процессы, прогнозировать развитие различных ситуаций, учитывать интересы участников образовательного процесса и принимать решения, основанные на комплексном анализе фактов. Руководители, обладающие развитым критическим мышлением, значительно эффективнее адаптируются к изменениям, демонстрируют более высокий уровень профессиональной самостоятельности и успешнее реализуют инновационные проекты.

Особое место в современных исследованиях занимает изучение метакогнитивных процессов. Метакогнитивная регуляция позволяет специалисту контролировать собственную мыслительную деятельность, осознавать особенности процесса принятия решений, своевременно обнаруживать логические ошибки и выбирать наиболее эффективные способы анализа информации. Именно способность управлять собственными познавательными процессами рассматривается как один из фундаментальных психологических механизмов формирования критического мышления.

Не менее важным направлением исследований является изучение влияния эмоциональных факторов на качество аналитической деятельности. Современные психологические концепции свидетельствуют о том, что эмоциональная устойчивость, стрессоустойчивость и развитый эмоциональный интеллект значительно повышают объективность анализа профессиональных ситуаций. В условиях эмоционального напряжения вероятность когнитивных ошибок возрастает, тогда как способность сохранять эмоциональное равновесие способствует более рациональной оценке информации и снижает влияние субъективных факторов на процесс принятия решений.

В последние годы всё большее внимание уделяется социальной природе критического мышления. Многие исследователи подчёркивают, что развитие аналитических способностей невозможно вне профессионального взаимодействия. Коллективное обсуждение проблем, обмен различными точками зрения, участие в профессиональных дискуссиях и совместный поиск решений создают условия для формирования более глубокого и объективного понимания профессиональных ситуаций. Таким образом, социально-психологическая среда образовательной организации становится одним из важнейших факторов интеллектуального развития специалистов.

Исследования в области образовательного менеджмента свидетельствуют о том, что критическое мышление тесно связано с развитием лидерских качеств. Руководители, обладающие высоким уровнем аналитического мышления, способны эффективнее организовывать деятельность педагогического коллектива, аргументированно обосновывать принимаемые решения, конструктивно разрешать конфликтные ситуации и создавать условия для внедрения инноваций. В свою очередь, лидерский стиль управления способствует формированию атмосферы открытого профессионального диалога, что положительно влияет на развитие критического мышления всех участников образовательного процесса.

Методология исследования. Методология настоящего исследования разработана с учётом современных требований психологической науки, образовательного менеджмента и компетентностного подхода. Исследование направлено на выявление психологических закономерностей развития компетентности критического мышления у советников директоров школ, а также на определение роли когнитивных, личностных и социально-психологических факторов в данном процессе. Методологической основой исследования стали системный, компетентностный, деятельностный и социально-психологический подходы, позволившие рассмотреть критическое мышление как интегративное качество личности, формирующееся в процессе профессиональной деятельности и социального взаимодействия.

Концептуальная модель исследования базировалась на предположении о том, что уровень развития компетентности критического мышления определяется не отдельными интеллектуальными способностями специалиста, а совокупностью взаимосвязанных психологических компонентов. К числу таких компонентов были отнесены аналитическое мышление, рефлексивность, когнитивная гибкость, профессиональная мотивация, коммуникативная компетентность и способность к саморегуляции. Именно взаимодействие указанных характеристик обеспечивает эффективность принятия управленческих решений в образовательной организации.

В эмпирическом исследовании приняли участие **72 советника директоров общеобразовательных школ**, осуществляющих профессиональную деятельность в различных регионах Республики Узбекистан. Формирование выборки осуществлялось по принципу добровольного участия. Все респонденты имели опыт работы в системе образования не менее одного года, что позволило обеспечить достоверность экспертных оценок и объективность полученных данных.

Таблица 1.

Социально-демографическая характеристика участников исследования (n = 72)

Показатель	Количество	%
Мужчины	30	41,7
Женщины	42	58,3
Всего	72	100

Распределение участников исследования по стажу профессиональной деятельности представлено следующим образом:

Стаж работы	Количество
1–3 года	17
4–7 лет	29
Более 7 лет	26

Для достижения поставленной цели был использован комплекс взаимодополняющих методов исследования:

- теоретический анализ современной психолого-педагогической и управленческой литературы;
- сравнительно-сопоставительный анализ научных концепций;
- психологическое наблюдение;
- анкетирование;
- метод экспертных оценок;
- методы математической статистики с использованием пакета **IBM SPSS Statistics**.

Диагностическая программа исследования была построена по нескольким взаимосвязанным направлениям. В ходе исследования оценивались:

- уровень развития компетентности критического мышления;
- выраженность аналитического мышления;
- уровень рефлексивности;
- когнитивная гибкость;
- профессиональная мотивация;
- коммуникативная компетентность.

Для повышения объективности исследования использовалась единая пятибалльная шкала оценки результатов, позволившая сопоставить показатели различных психологических характеристик. Статистическая обработка данных включала вычисление средних арифметических значений (M), стандартного отклонения (SD), коэффициентов корреляции Пирсона и критерия Стьюдента (t). Статистическая значимость различий определялась при уровне $p \leq 0,05$.

Таблица 2.

Психологические показатели, влияющие на развитие компетентности критического мышления у советников директоров школ (n = 72)

Показатель	M ± SD	t	p
Аналитическое мышление	4,36 ± 0,49	2,74	0,008
Рефлексивность	4,18 ± 0,56	2,41	0,019
Когнитивная гибкость	4,11 ± 0,58	2,29	0,025
Профессиональная мотивация	4,44 ± 0,45	2,91	0,005
Коммуникативная компетентность	4,24 ± 0,53	2,57	0,013
Саморегуляция	4,15 ± 0,55	2,36	0,021

Результаты статистического анализа свидетельствуют о том, что все исследуемые показатели имеют статистически значимые значения ($p \leq 0,05$). Наиболее высокий средний показатель был выявлен по шкале профессиональной мотивации, что позволяет рассматривать внутреннюю профессиональную заинтересованность как один из ключевых факторов развития критического мышления у советников директоров школ. Высокие показатели аналитического мышления подтверждают способность большинства участников исследования объективно анализировать профессиональные ситуации и принимать аргументированные управленческие решения.

Полученные данные также свидетельствуют о существенной роли рефлексивности и когнитивной гибкости. Специалисты, обладающие более высоким уровнем данных характеристик, демонстрировали большую способность к анализу альтернативных решений, объективной оценке профессиональных проблем и корректировке собственной управленческой деятельности. Коммуникативная компетентность способствовала более эффективному обмену информацией и конструктивному обсуждению профессиональных вопросов, что положительно отражалось на качестве критического анализа.

Особое внимание в исследовании уделялось соблюдению принципов научной этики. Каждый участник был заранее ознакомлен с целями исследования, условиями участия и правилами обработки информации. Все данные собирались анонимно, использовались исключительно в обобщённом виде и применялись только для решения научно-исследовательских задач. Это обеспечило достоверность полученных результатов и соответствие исследования современным требованиям академической добросовестности.

Таким образом, разработанная методология позволила комплексно оценить психологические предпосылки развития компетентности критического мышления у советников директоров школ и сформировала надёжную эмпирическую основу для последующего анализа и научной интерпретации полученных результатов.

Результаты исследования и обсуждение. Проведённое исследование показало, что развитие компетентности критического мышления у советников директоров школ представляет собой многоуровневый психологический процесс, в котором когнитивные способности, личностные качества и особенности профессионального взаимодействия функционируют как единая взаимосвязанная система. Полученные результаты свидетельствуют о том, что эффективность аналитической деятельности специалиста определяется не только объёмом профессиональных знаний, но и его способностью объективно оценивать информацию, критически осмысливать возникающие ситуации и принимать обоснованные управленческие решения.

Анализ эмпирических данных позволил установить, что наиболее выраженное влияние на развитие компетентности критического мышления оказывает профессиональная мотивация. Советники директоров, характеризующиеся высоким уровнем внутренней мотивации, значительно чаще демонстрировали стремление к самостоятельному анализу управленческих ситуаций, поиску альтернативных вариантов решения проблем и осмысленному использованию профессионального опыта. Для данной группы участников характерны высокая познавательная активность, готовность к постоянному саморазвитию и стремление к совершенствованию собственной управленческой деятельности. Это позволяет сделать вывод о том, что внутренняя профессиональная мотивация является одним из ведущих психологических факторов формирования критического мышления.

Не менее значимым компонентом оказались показатели аналитического мышления. Полученные результаты свидетельствуют о том, что способность структурировать информацию, выделять существенные признаки проблемы, выявлять причинно-следственные связи и прогнозировать возможные последствия принимаемых решений непосредственно влияет на качество профессиональной деятельности советников директоров школ. При решении практических управленческих задач специалисты с более высоким уровнем аналитического мышления демонстрировали большую последовательность рассуждений, объективность оценок и способность учитывать несколько возможных сценариев развития ситуации.

Исследование также подтвердило существенную роль рефлексивности в развитии критического мышления. Участники, обладающие высоким уровнем рефлексивных способностей, чаще анализировали результаты собственной деятельности, критически оценивали эффективность принятых решений и были готовы корректировать профессиональное поведение при изменении обстоятельств. Подобная способность обеспечивает непрерывное профессиональное развитие и способствует формированию устойчивой культуры самоанализа, которая является необходимым условием современного образовательного менеджмента.

Особый интерес представляют результаты, связанные с когнитивной гибкостью. Было установлено, что специалисты, обладающие высокой способностью изменять стратегии мышления в зависимости от профессиональной ситуации, успешнее адаптируются к изменениям образовательной среды. Они легче воспринимают инновационные идеи, быстрее осваивают новые формы организации управленческой деятельности и эффективнее решают нестандартные профессиональные задачи. Полученные данные позволяют рассматривать когнитивную гибкость как важный психологический механизм развития компетентности критического мышления в условиях модернизации системы образования.

Результаты исследования показали, что коммуникативная компетентность также оказывает существенное влияние на развитие критического мышления. Советники директоров, демонстрирующие высокий уровень профессионального общения, значительно чаще использовали аргументированное обсуждение, конструктивный обмен мнениями и коллективный анализ проблемных ситуаций. В процессе профессионального взаимодействия происходило расширение спектра рассматриваемых альтернатив, повышалась объективность оценки информации и снижалась вероятность принятия поспешных решений. Следовательно, критическое мышление развивается значительно эффективнее в условиях открытого профессионального диалога и сотрудничества.

Особое внимание в ходе анализа было уделено взаимосвязям между исследуемыми психологическими характеристиками. Полученные результаты показали, что профессиональная мотивация положительно сочетается с аналитическим мышлением и рефлексивностью, тогда как когнитивная гибкость тесно связана с коммуникативной компетентностью и способностью к саморегуляции. Подобная структура взаимосвязей свидетельствует о комплексном характере формирования критического мышления и подтверждает необходимость его развития посредством интеграции различных психологических компонентов, а не изолированного совершенствования отдельных навыков.

Интерпретация результатов позволяет утверждать, что критическое мышление выполняет в профессиональной деятельности советника директора несколько взаимодополняющих функций. Во-первых, оно обеспечивает объективный анализ педагогических и управленческих ситуаций. Во-вторых, способствует прогнозированию возможных результатов принимаемых решений. В-третьих, позволяет минимизировать влияние субъективных факторов при выборе стратегии профессионального поведения. Наконец, критическое мышление создаёт психологические предпосылки для внедрения инноваций, поскольку специалист становится более восприимчивым к новым идеям и способен аргументированно оценивать перспективы их практической реализации.

Полученные результаты в целом согласуются с современными зарубежными исследованиями в области образовательного лидерства, когнитивной психологии и психологии управления, согласно которым эффективность профессиональной деятельности руководителя определяется сочетанием аналитического мышления, рефлексии, эмоциональной устойчивости и способности к социальному взаимодействию. Вместе с тем проведённое исследование расширяет существующие научные представления, поскольку впервые рассматривает развитие компетентности критического мышления именно у советников директоров школ как самостоятельный объект психологического анализа.

На основе результатов исследования была разработана авторская модель развития компетентности критического мышления советников директоров школ. Согласно данной модели, процесс формирования компетентности включает пять взаимосвязанных компонентов: **мотивационный, когнитивный, рефлексивный, коммуникативный и регулятивный**. Их последовательное развитие обеспечивает повышение качества управленческого анализа, формирование доказательного подхода к принятию решений и совершенствование профессиональной деятельности в целом.

Заключение. Проведённое исследование позволило комплексно раскрыть психологические основы развития компетентности критического мышления у советников директоров школ и определить основные закономерности формирования данной профессионально значимой компетентности в современных условиях управления образовательными организациями. Полученные результаты подтверждают, что критическое мышление является не только интеллектуальной способностью личности, но и интегративной профессиональной компетентностью, обеспечивающей качество управленческих решений, эффективность профессионального взаимодействия и успешную адаптацию специалиста к постоянно изменяющимся условиям образовательной среды.

Анализ теоретических источников и результаты эмпирического исследования показали, что развитие компетентности критического мышления обусловлено комплексным влиянием взаимосвязанных психологических факторов. Наиболее значимыми среди них выступают

профессиональная мотивация, аналитическое мышление, рефлексивность, когнитивная гибкость, коммуникативная компетентность и способность к саморегуляции. Каждый из перечисленных компонентов выполняет самостоятельную функцию, однако наибольшая эффективность достигается при их системном взаимодействии.

Установлено, что высокий уровень профессиональной мотивации способствует более активному поиску информации, стремлению к объективному анализу профессиональных ситуаций и готовности принимать ответственность за результаты управленческих решений. Аналитическое мышление обеспечивает логическую обработку информации, выявление причинно-следственных связей и прогнозирование возможных последствий различных вариантов действий. В свою очередь, рефлексивность создаёт условия для постоянного профессионального самоанализа, оценки эффективности собственной деятельности и своевременной коррекции управленческого поведения.

Литература:

1. Закон Республики Узбекистан «Об образовании». – Ташкент, 2020.
2. Указ Президента Республики Узбекистан № УП-60 от 28 января 2022 года «О Стратегии развития Нового Узбекистана на 2022–2026 годы». – Ташкент, 2022.
3. Министерство дошкольного и школьного образования Республики Узбекистан. Концептуальные основы развития системы общего среднего образования. – Ташкент, 2023.
4. Facione P. A. Critical Thinking: What It Is and Why It Counts. – Insight Assessment, 2020.
5. Halpern D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking. – 6th ed. – New York: Routledge, 2024.
6. Brookfield S. D. Teaching for Critical Thinking: Tools and Techniques to Help Students Question Their Assumptions. – San Francisco: Jossey-Bass, 2017.
7. Paul R., Elder L. The Miniature Guide to Critical Thinking: Concepts and Tools. – Foundation for Critical Thinking, 2022.
8. Northouse P. G. Leadership: Theory and Practice. – 9th ed. – Thousand Oaks: Sage Publications, 2022.
9. Bush T. The Principles of Educational Leadership and Management. – London: Sage Publications, 2020.
10. Fullan M. Leading in a Culture of Change. – 2nd ed. – San Francisco: Jossey-Bass, 2020.
11. Hoy W. K., Miskel C. G. Educational Administration: Theory, Research and Practice. – 10th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2021.
12. OECD. Teachers and School Leaders as Lifelong Learners. – Paris: OECD Publishing, 2023.
13. UNESCO. Reimagining Our Futures Together: A New Social Contract for Education. – Paris: UNESCO Publishing, 2021.
14. Hallinger P. Educational leadership, school improvement and professional learning // Educational Management Administration & Leadership. – 2021. – Vol. 49(5). – P. 685–699.
15. Harris A. Teacher leadership and educational improvement // School Leadership & Management. – 2022. – Vol. 42(3). – P. 215–229.
16. Leithwood K. Leadership, professional collaboration and school improvement // Journal of Educational Administration. – 2021. – Vol. 59(4). – P. 391–408.
17. Goleman D. Emotional Intelligence: Why It Can Matter More Than IQ. – Updated Edition. – New York: Bantam Books, 2020.

Sadikova Umida Botirovna,
*Ma'mun universiteti Psixologiya kafedrası,
 psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
 usadikova74@gmail.com*

QANDLI DIABET BILAN OG'RIGAN BEMORLARDA AFFEKTIV HOLATLAR VA ULARNING SHAXSIY XUSUSIYATLAR BILAN BOG'LIQLIGI

Annotatsiya. Qandli diabet nafaqat jismoniy salomatlikka ta'sir qiladigan, balki psixologik farovonlikka ham sezilarli darajada ta'sir qiladigan surunkali metabolik kasallikdir. Ushbu tadqiqot diabet bilan og'rigan bemorlarda affektiv holatlar va shaxsiy xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Ushbu psixologik jihatlarni tushunish har tomonlama yordam ko'rsatish va bemorlarning hayot sifatini yaxshilash uchun juda muhimdir. Tadqiqotda nevrozizm, ekstraversiya va vijdonlilik kabi shaxsiy xususiyatlarning xavotir, depressiya va hissiy barqarorlik kabi hissiy tajribalar bilan qanday bog'liqligi o'rganiladi. Tadqiqot natijalari psixologik baholash va qo'llab-quvvatlashni diabetni boshqarish dasturlariga integratsiya qilishning muhimligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: qandli diabet, affektiv holatlar, shaxsiy xususiyatlar, hissiy farovonlik, psixologik baholash, surunkali kasallik.

AFFECTIVE STATES IN PATIENTS WITH DIABETES MELLITUS AND THEIR RELATIONSHIP WITH PERSONAL CHARACTERISTICS

Abstract. Diabetes mellitus is a chronic metabolic disorder that affects not only physical health but also significantly impacts psychological well-being. This study aims to explore the relationship between affective states and personality traits in patients with diabetes. Understanding these psychological aspects is crucial for providing comprehensive care and improving patients' quality of life. The study examines how personality traits such as neuroticism, extraversion, and conscientiousness correlate with emotional experiences like anxiety, depression, and emotional stability. The research findings highlight the importance of integrating psychological assessment and support into diabetes management programs.

Keywords: diabetes mellitus, affective states, personality traits, emotional well-being, psychological assessment, chronic illness.

АФФЕКТИВНЫЕ СОСТОЯНИЯ У БОЛЬНЫХ САХАРНЫМ ДИАБЕТОМ И ИХ СВЯЗЬ С ЛИЧНОСТНЫМИ ОСОБЕННОСТЯМИ

Аннотация. Сахарный диабет – это хроническое метаболическое заболевание, которое влияет не только на физическое здоровье, но и оказывает значительное влияние на психологическое благополучие. Данное исследование направлено на изучение взаимосвязи между аффективными состояниями и личностными особенностями у пациентов с диабетом. Понимание этих психологических аспектов крайне важно для оказания всесторонней помощи и улучшения качества жизни пациентов. В исследовании изучается, как такие личностные характеристики, как нейротизм, экстраверсия и сознательность, связаны с такими эмоциональными переживаниями, как тревожность, депрессия и эмоциональная устойчивость. Результаты исследования подчёркивают важность интеграции психологической оценки и поддержки в программы управления диабетом.

Ключевые слова: сахарный диабет, аффективные состояния, личностные особенности, эмоциональное благополучие, психологическая оценка, хроническое заболевание.

Kirish. Qandli diabet – bu qon glyukoza darajasining oshishiga olib keladigan insulin ishlab chiqarish yoki undan foydalanishning buzilishi bilan tavsiflangan keng tarqalgan surunkali kasallik. Yurak-qon tomir kasalliklari va neyropatiya kabi diabetning jismoniy asoratlari keng tan olingan bo'lsa-da, kasallikning psixologik va hissiy jihatlari ham bir xil darajada muhimdir. Qandli diabet bilan og'rigan bemorlar ko'pincha o'z-o'zini parvarish qilish xatti-harakatlariga va davolanishga rioya qilishga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan turli xil affektiv holatlarni, jumladan, xavotir, depressiya, asabiylashish va hissiy beqarorlikni boshdan kechiradilar.

Shaxsiy xususiyatlar – bu shaxslarning atrof-muhitni qanday qabul qilishi, unga qanday munosabatda bo'lishi va unga qanday munosabatda bo'lishiga ta'sir qiluvchi doimiy xususiyatlardir. Tadqiqotlar shuni

ko'rsatadiki, ayrim shaxsiy xususiyatlar shaxslarni o'ziga xos hissiy naqshlarga moyil qilishi mumkin, bu esa o'z navbatida, ularning diabet kabi surunkali kasalliklarga moslashishiga ta'sir qilishi mumkin. Masalan, nevrotizm darajasi yuqori bo'lgan shaxslar ko'proq kuchli salbiy his-tuyg'ularni boshdan kechirishlari mumkin, vijdonliligi yuqori bo'lganlar esa davolash rejimlariga yaxshiroq rioya qilishlarini namoyish etishlari mumkin. Ushbu tadqiqot diabet bilan og'rigan bemorlarda affektiv holatlar va shaxsiy xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Ushbu psixologik aloqalarni aniqlash orqali tibbiyot xodimlari ham jismoniy, ham hissiy ehtiyojlarni qondiradigan samaraliroq, shaxsiylashtirilgan aralashuvlarni ishlab chiqishlari mumkin, natijada bemorlarning umumiy farovonligi va kasalliklarni boshqarish natijalarini yaxshilaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Ushbu tadqiqotning obyekti uzoq muddatli tibbiy yordamni talab qiladigan surunkali endokrin kasallik bo'lgan diabet kasalligi tashxisi qo'yilgan bemorlardan iborat. Tadqiqotga yoshi kattalardan tortib keksa yoshdagilargacha bo'lgan, kasallik davomiyligi va davolanish tajribasi turlicha bo'lgan erkak va ayol ishtirokchilar kiritilgan. Qandli diabet bilan kasallangan populyatsiyaning vakillik namunasini ta'minlash uchun ishtirokchilar bir nechta ambulatoriya klinikalari va kasalxonalaridan jalb qilingan.

Tadqiqotning asosiy maqsadi affektiv holatlar - masalan, xavotir, depressiya, stress, asabiylashish va hissiy barqarorlik - va nevrotizm, ekstraversiya, kelishuvga moyillik, tajribaga ochiqlik va vijdonlilik kabi shaxsiy xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlikni o'rganishga qaratilgan. Ushbu bog'liqlikni tahlil qilish orqali tadqiqot diabet kabi surunkali kasallik bilan yashovchi bemorlarning doimiy shaxsiy xususiyatlarining hissiy tajribalari va ularni yengish mexanizmlariga qanday ta'sir qilishini tushunishga qaratilgan.

Shaxsiyat xususiyatlari va affektiv holatlar o'rtasidagi bog'liqlikni tizimli ravishda o'rganish uchun miqdoriy tadqiqot dizayni qo'llanildi. Tadqiqotda ma'lumotlarning haqiqiyliги va ishonchlilikini ta'minlash uchun standartlashtirilgan psixometrik vositalardan foydalanildi. Nevrotizm, ekstraversiya, kelishuv, ochiqlik va vijdonlilik kabi asosiy shaxsiyat o'lchamlarini baholash uchun "Katta beshlik" shaxsiyat inventarizatsiyasi qo'llanildi. Affektiv holatlarni o'lchash uchun ishtirokchilarning hozirgi hissiy tajribalari va umumiy hissiy tendensiyalarini ishonchli baholashni ta'minlaydigan ijobiy va salbiy ta'sir jadvali qo'llanildi. Ushbu vositalardan tashqari, demografik ma'lumotlarni (yosh, jins, ta'lim darajasi) va tegishli tibbiy ma'lumotlarni (diabetning davomiyligi, davolash turi, asoratlarning mavjudligi) to'plash uchun tuzilgan so'rovnomma o'tkazildi. Bu potensial chalkashtiruvchi omillarni nazorat qilish va har bir ishtirokchining tibbiy kelib chiqishi doirasidagi psixologik topilmalarni kontekstualizatsiya qilish imkonini berdi.

To'plangan ma'lumotlar keng qamrovli statistik tahlillarga duchor bo'ldi. Tavsif statistikasi avval ishtirokchilarning demografik va tibbiy xususiyatlarini umumlashtirish uchun qo'llanildi. Shaxsiyat xususiyatlari va affektiv holatlar o'rtasidagi munosabatlarni o'rganish uchun Pearson korrelyatsiya tahlili ishlatilgan, shu bilan birga, ma'lum shaxsiyat xususiyatlarining hissiy farovonlikka bashoratli ta'sirini aniqlash uchun ko'p regressiya tahlili qo'llanildi. Barcha tahlillar statistik dasturlar yordamida o'tkazildi, bu natijalarning aniqligi, ishonchlilik va takrorlanishini ta'minladi. Shaxsni baholashni hissiy baholash bilan birlashtirgan holda, ushbu tadqiqot diabet bilan og'rigan bemorlarning psixologik profilini chuqur tushunish imkonini beradi. Ushbu tadqiqotdan olingan ma'lumotlar tibbiyot xodimlarini xabardor qilish, ularga hissiy va jismoniy salomatlik natijalarini yaxshilaydigan shaxsiylashtirilgan psixologik yordam va aralashuv strategiyalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Adabiyotlar sharhi. Qandli diabetning psixologik jihatlarini, xususan, affektiv holatlar va shaxsiy xususiyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sir, ham xalqaro, ham O'zbekiston tadqiqot kontekstlarida keng o'rganilgan. Qandli diabet kabi surunkali kasalliklar nafaqat jismoniy salomatlikka ta'sir qiladi, balki hissiy va psixologik farovonlikka ham sezilarli darajada ta'sir qiladi, bemorlarning moslashishi, davolanishga rioya qilishi va hayot sifatiga ta'sir qiladi.

Bir nechta xalqaro tadqiqotlar diabetni davolashda hissiy holatlarning ahamiyatini ta'kidlaydi. Fu W. va boshqalar [1] 800 dan ortiq 2-toifa diabetli bemorlarda keng ko'lamli tadqiqot o'tkazdilar va nevrotizm, vijdonlilik va ekstraversiya kabi shaxsiy xususiyatlar o'z-o'zini parvarish qilish xatti-harakatlari va hayot sifati bilan sezilarli darajada bog'liqligini ko'rsatdilar. Ularning topilmalari shuni ko'rsatadiki, xavotir va depressiya kabi hissiy holatlar shaxsiy xususiyatlar va davolanishga rioya qilish o'rtasidagi bog'liqlikni vositachilik qiladi va kasalliklarni boshqarishda affektiv jarayonlarning markaziy rolini ta'kidlaydi. Xuddi shunday, affektiv temperamentlar bo'yicha tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, siklotimik va gipertimik temperamentlarni o'z ichiga olgan barqaror shaxsiyat o'lchamlari ham hissiy barqarorlikka, ham glikemik nazoratga ta'sir qiladi. Depressiv yoki xavotirli fe'l-atvorli bemorlarda ko'pincha psixologik moslashuvning yomonlashishi va yuqori darajadagi hissiy stress kuzatiladi, bu esa o'zini o'zi boshqarish va umumiy kasallik

natijalariga putur yetkazishi mumkin. Ushbu tadqiqotlar klinik natijalarni optimallashtirish uchun shaxsni baholash va hissiy baholashni diabetni davolash strategiyalariga integratsiya qilish zarurligini ta'kidlaydi.

O'zbek tadqiqotchilari bu sohaga qimmatli tushunchalar qo'shdilar. O.Mardiev [2] 2-toifa diabet bilan og'rigan bemorlar orasida ruhiy kasalliklarning tarqalishini o'rganib chiqdi va xavotir va depressiya keng tarqalganligini va hayot sifatiga sezilarli darajada salbiy ta'sir ko'rsatishini aniqladi. Xayatov R.B. va boshqalar [3] shunga o'xshash tarzda komorbid xavotir-depressiv kasalliklar ko'pincha diabetli bemorlarda shaxs o'zgarishlariga hamroh bo'lishini ta'kidladilar va mahalliy sog'liqni saqlash muassasalarida keng qamrovli tibbiy-psixologik yordam zarurligini ta'kidladilar. Bundan tashqari, Ibadullaev B.B. va boshqalar [4] psixo-emotsional kasalliklarni o'rganib chiqdilar va O'zbekiston diabet populyatsiyalarida hissiy tartibga solish va davolanishga rioya qilishni yaxshilash uchun maqsadli aralashuvlarni taklif qilishdi. Ushbu tadqiqotlar mintaqaga xos muhim ma'lumotlarni taqdim etadi va diabetni davolashda psixososyal omillarning universal ahamiyatini namoyish etadi.

Tarixiy tadqiqotlar ham ushbu topilmalarni qo'llab-quvvatlaydi. Soplevenko A.S. [5] bemorlarning hissiy holati glikemik daraja, davolash turi va yoshi bilan chambarchas bog'liqligini ta'kidlab, psixologik omillar bemorlarning surunkali kasallikka moslashuvida muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Tilov B.G. va boshqalar [6] hissiy tartibga solish va chidamlilik metabolik nazorat va hayot sifatiga bevosita ta'sir qilishini ko'rsatib, bu tushunchani kengaytirdilar, bu diabetni davolashda shaxsiy xususiyatlar va affektiv holatlarning o'zaro bog'liqligini tasdiqladi.

Boshqa tadqiqotlar affektiv shaxsiy xususiyatlarning davolanishga rioya qilish va xulq-atvorni tartibga solishga ta'sirini o'rganib chiqdi. Diabet va metabolik kasalliklar jurnali [7] yuqori xavotirli yoki depressiv temperamentli bemorlar tibbiy tavsiyalarga rioya qilishni kamaytirgan bo'lishi mumkinligini xabar qildi, bu shaxsiylashtirilgan psixosotsial aralashuvlarning muhimligini ta'kidlaydi. Xuddi shunday, O'zbekistondagi yosh diabet bemorlari bo'yicha tadqiqotlar hissiy beqarorlik va yuqori sezuvchanlik tez-tez uchraydigan va ko'pincha affektiv kasalliklar bilan birga sodir bo'lishini ta'kidladi, bu esa surunkali kasallikda shaxsiyat va affektiv holatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni yanada ko'rsatadi [8].

Umuman olganda, adabiyotlar diabetni davolashning integratsiyalashgan biopsixososyal modelini kuchli qo'llab-quvvatlaydi. Hissiy holatlar va shaxsiy xususiyatlar psixologik farovonlik, o'z-o'zini parvarish qilish xatti-harakatlari va klinik natijalarning muhim omillari hisoblanadi. Ham xalqaro, ham o'zbek tadqiqotlari diabetni samarali davolash keng qamrovli psixososyal baholashlar, moslashtirilgan aralashuvlar va hissiy tartibga solish, chidamlilik va moslashuvchan kurashish mexanizmlarini kuchaytirish strategiyalarini o'z ichiga olishi kerakligini ta'kidlaydi [10]. Ushbu yaxlit yondashuv bemorlarning ham jismoniy, ham psixologik ehtiyojlarini qondiradigan yordam olishlarini ta'minlaydi, natijada hayot sifatini va uzoq muddatli kasalliklarni boshqarish natijalarini yaxshilaydi.

Muhokama va natjalar tahlili. Tadqiqotda 2-toifa diabet bilan og'rigan 120 bemorda (65 ayol va 55 erkak, 30-65 yosh) affektiv holatlar va shaxsiy xususiyatlar o'rtasidagi bog'liqlik o'rganildi. To'plangan ma'lumotlar tahlili shaxsiyatning hissiy farovonlik va moslashuvchan xatti-harakatlarga ta'sirini ko'rsatadigan aniq naqshlarni aniqladi.

Nevrotizm darajasi yuqori bo'lgan bemorlar doimiy ravishda yuqori salbiy his-tuyg'ularni, jumladan, xavotir, depressiv kayfiyat va asabiylikni namoyon etishdi. Bu shaxslar ko'pincha qon glyukoza darajasini kuzatish va parhez va davolash rejimlariga rioya qilish kabi diabetni boshqarishning kundalik talablariga dosh berishda qiyinchiliklar haqida xabar berishdi. Aksincha, yuqori vijdonli bemorlar ko'proq hissiy barqarorlikni, davolash tavsiyalariga yaxshiroq rioya qilishni va yuqori darajadagi ijobiy ta'sirni namoyish etishdi. Xuddi shunday, ekstravert shaxslar ko'proq ijtimoiy faol edilar, ko'proq optimizmni ifoda etdilar va stress ostida yaxshiroq kurashish strategiyalarini namoyish etdilar.

Kelishuvchanlik va tajribaga ochiqlik ham muhim rol o'ynadi: rozi bo'lgan bemorlar shaxslararo munosabatlarni yaxshiroq saqlashga moyil bo'lishdi va mojarolar bilan bog'liq stressning pastligi haqida xabar berishdi, ochiqlik darajasi yuqori bo'lgan bemorlar esa muammolarni hal qilishda va diabetni boshqarish uchun zarur bo'lgan turmush tarzi o'zgarishlariga moslashishda moslashuvchanlikni namoyish etishdi. Bu xususiyatlar birgalikda ijobiyroq hissiy holatga va o'zini o'zi boshqarish amaliyotini yaxshilashga hissa qovshdi.

1-jadval. Qandli diabet bilan og'rigan bemorlarda affektiv holatlar va ularning shaxsiy xususiyatlar bilan bog'liqligi

Affektiv holat	Qisqacha tavsif	Bog'liq shaxsiy xususiyatlar	Psixologik ahamiyati
Tashvish (anksiozlik)	Doimiy xavotir va qo'rquv hissi	O'ziga ishonchsizlik, emotsional beqarorlik	Stress kuchayadi, moslashuv qiyinlashadi
Depressiv holat	Kayfiyat pasayishi, umidsizlik	Passivlik, motivatsiya pastligi	Davolanishga qiziqish kamayadi

G‘azab va jahldorlik	Tez asabiylashish holati	Impulsivlik, sabrsizlik	Ijtimoiy munosabatlar yomonlashadi
Apatiya	Hissiy loqaydlik	Mas’uliyat va faollik pasayishi	Hayot sifati susayadi
Emotsional barqarorlik	Hissiy muvozanatni saqlash	O‘zini boshqarish, irodaviylik	Psixologik moslashuv kuchayadi

Jadvalda qandli diabet bilan og‘rigan bemorlarda affektiv holatlar va shaxsiy xususiyatlar o‘rtasidagi bog‘liqlik ko‘rsatilgan. Xavotir va depressiv holatlar hissiy beqarorlik, o‘ziga ishonchning pastligi va motivatsiyaning pasayishi bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, bu psixologik moslashuv va davolanishga rioya qilishga salbiy ta’sir qiladi. G‘azab va asabiylashish impulsivlik va past umidsizlikka chidamlilikni aks ettiradi, bu ko‘pincha ijtimoiy munosabatlarda qiyinchiliklarga olib keladi. Aksincha, hissiy barqarorlik va o‘zini tuta bilish kuchliroq irodaviy xususiyatlar va yaxshiroq kurashish qobiliyatlari bilan bog‘liq bo‘lib, kasallikning surunkali tabiatiga samaraliroq moslashishni qo‘llab-quvvatlaydi. Umuman olganda, affektiv holatlar diabet bilan og‘rigan bemorlarda shaxsiyat faoliyati va psixologik farovonlikni shakllantirishda muhim rol o‘ynaydi.

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, shaxsiyat nafaqat affektiv holatlarga, balki xulq-atvorga rioya qilishga ham sezilarli darajada ta’sir qiladi. Yuqori nevrotiklik va past vijdonli bemorlar ko‘proq hissiy stressni boshdan kechirdilar, bu esa o‘z navbatida ularning davolanishga rioya qilishlariga salbiy ta’sir ko‘rsatdi. Aksincha, hissiy jihatdan barqaror va maqsadga yo‘naltirilgan bemorlar ko‘proq bardoshli bo‘lib, o‘z-o‘zini parvarish qilish xatti-harakatlarida faol ishtirok etdilar va glikemik nazoratni izchil saqladilar. Bu naqshlar shaxsiyat, affektiv holatlar va sog‘liq natijalari o‘rtasidagi o‘zaro bog‘liqlikni ta’kidlaydigan avvalgi xalqaro tadqiqotlarga mos keladi.

Mahalliy tadqiqotlarga muvofiq, o‘zbek bemorlarining sezilarli qismi tibbiy holatlari bilan birga xavotir va depressiv alomatlar haqida xabar berishdi. Bu psixologik omillar ko‘pincha shaxsiyat o‘lchamlari bilan bog‘liq bo‘lib, bu shaxsiyat xususiyatlariga moslashtirilgan ruhiy salomatlik aralashuvlari ham hissiy farovonlikni, ham tibbiy rioya qilishni yaxshilashi mumkinligini ko‘rsatadi. Shuning uchun diabetni davolashga psixologik yordamni integratsiyalash O‘zbekistonda bemorlarning qisqa muddatli va uzoq muddatli natijalarini yaxshilashda juda muhimdir.

Umuman olganda, tahlil shuni ko‘rsatadiki, nevrotizm, vijdonlilik va ekstravertlik kabi shaxsiy xususiyatlar diabet bilan og‘rigan bemorlarda salbiy va ijobiy ta’sirning intensivligini oldindan aytib berishi mumkin. Yuqori hissiy zaiflikka ega shaxslarni aniqlash tibbiyot xodimlariga psixologik aralashuvlarga ustuvor ahamiyat berish, kurashish mexanizmlarini kuchaytirish va ham hissiy, ham tibbiy ehtiyojlarni qondiradigan shaxsiylashtirilgan parvarish rejalarini ishlab chiqish imkonini beradi.

Bir so‘z bilan aytganda, natijalar shaxsiyatning affektiv holatlarni shakllantirishda va diabetni boshqarishga ta’sir qilishdagi muhim rolini ta’kidlaydi. Hissiy farovonlik va moslashuvchan xatti-harakatlar doimiy shaxsiy xususiyatlar bilan chambarchas bog‘liq bo‘lib, psixologik baholashni yaxlit diabetni davolashning muhim tarkibiy qismiga aylantiradi.

Xulosa. Ushbu tadqiqot 2-toifa diabet bilan og‘rigan bemorlarda shaxsiy xususiyatlar va affektiv holatlar o‘rtasidagi muhim bog‘liqlikni ta’kidlaydi. Nevrotizm darajasi yuqori bo‘lgan shaxslar xavotir, depressiv kayfiyat va hissiy beqarorlik kabi salbiy his-tuyg‘ularga ko‘proq moyil bo‘lib, bu o‘z-o‘zini samarali parvarish qilish va davolanishga rioya qilishga xalaqit berishi mumkin. Aksincha, vijdonliliigi va ekstraversiyasi yuqori bo‘lgan bemorlar ko‘proq hissiy barqarorlik, chidamlilik va ijobiy ta’sirga ega bo‘lishadi, bu esa kasalliklarni yaxshiroq boshqarishga yordam beradi. Tajribaga rozilik va ochiqlik hissiy tartibga solish va moslashuvchan kurashishga ham hissa qo‘shadi, garchi o‘rtacha darajada bo‘lsa ham.

Topilmalar psixologik baholash va moslashtirilgan aralashuvlarni diabetni davolashga integratsiya qilish zarurligini ta’kidlaydi. Bemorlarning shaxsiy profillarini tushunish tibbiyot xodimlariga hissiy stress xavfi yuqori bo‘lganlarni aniqlash va hissiy farovonlikni, davolanishga rioya qilishni va umumiy hayot sifatini yaxshilash strategiyalarini amalga oshirish imkonini beradi.

Ruhiy salomatlikni qo‘llab-quvvatlash imkoniyati cheklangan bo‘lishi mumkin bo‘lgan O‘zbekiston sharoitida psixososyal qo‘llab-quvvatlash dasturlarini muntazam diabetni davolashga kiritish juda muhimdir. Bunday yondashuv bemorlarning ham jismoniy, ham psixologik ehtiyojlarini qondiradigan, oxir-oqibat uzoq muddatli sog‘liqni saqlash natijalarini va umumiy hayotdan qoniqishni yaxshilaydigan yaxlit parvarish modelini ta’minlaydi.

Adabiyotlar:

1. Fu W, Xu X, Jiang Y, Liu Y, Yang K, Qiu Q. 2-toifa diabetda shaxsiyat xususiyatlari, hissiy holatlar va o'zini o'zi boshqarish xatti-harakatlari o'rtasidagi bog'liqlik hayot sifati bilan: hissiy mediatsiyani o'rganuvchi strukturaviy tenglama modellash tirish yondashuvi. *Front Psychol.* 2025;16:1629825.
2. Mardiev O. 2-toifa diabet, shaxsiyat o'zgarishlarining xususiyatlarining kuchayishi. *J Sci Innov Res (O'zbekiston).* 2024.
3. Xayatov R.B, Velilyaeva A.S, Mardiev O.A, Qurbanov A.A. 2-toifa diabetda komorbid xavotir-depressiv kasalliklar va shaxsiyat o'zgarishlarining xususiyatlari. *Vestnik Vracha.* 2021.
4. Ibadullaev B.B, Rahimbaev M.D, Qarshiev Z.Kh, Nuraddinova M.U. II-toifa diabetda psixoemotsional kasalliklarning xususiyatlari va ularni tibbiy-psixologik tuzatish. *Vestn Fundamental Clin Med.* 2022.
5. Soplevenko A.S. Qandli diabet bilan og'rigan bemorlarda psixoemotsional holatni belgilovchi omillar. *Nauch Jurnal.* 2013.
6. Tilov B.G, Stanchev P, Orbetsova M, Becheva E, Antonov P. 2-toifa diabet bilan og'rigan bemorlarda psixologik xususiyatlarni o'rganish. *Cureus.* 2024.
7. Nature Scientific Reports. 2-toifa diabet bilan og'rigan bemorlarda siklotimik va gipertimik affektiv temperamentlarning glikemik nazoratga ta'siri. *Sci Rep.* 2025.
8. Diabet va metabolik kasalliklar jurnali. 2-toifa diabetda dori-darmonlarga rioya qilish va affektiv temperamentlar o'rtasida biron bir bog'liqlik bormi? *J Diabetes Metab Disord.* 2014.
9. PubMed. 2-toifa diabet bilan og'rigan bemorlarda metabolik nazoratda affektiv temperamentlarning roli. *J Affect Disord.* 2011.
10. Mediasfera. Bolalar va o'smirlarda diabetdagi depressiv kasalliklar va shaxsiy xususiyatlar. *Zh Nevrol Psikhiatr Korsakova.* 2019.
11. Smith J, Brown L. Qandli diabetda o'z-o'zini parvarish qilishning hissiy farovonligi va shaxsiyat bashorat qiluvchi omillari: uzoq muddatli tadqiqot. *Diabetes Care.* 2023;46(5):1123-1132.
12. Karimov T, Abdullaeva N. 2-toifa diabet bilan og'rigan o'zbekistonlik bemorlarda hayot sifati ta'sir qiluvchi psixososyal omillar. *Central Asian J Med Sci.* 2024;5(2):45-56.

Choriyeu Tavakkal Ravshanovich,
 Buxoro davlat universiteti "O'zbek tili va adabiyoti"
 kafedrası professori, filologiya fanlari nomzodi
 ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-4131-0335>

JOMIY VA NAVOIY DIALOGIK G'AZALLARIDA «ZOHIRIY BELGI – BOTINIY KECHINMA» MUNOSABATINING PSIXOSEMANTIK VA PSIXOLINGVISTIK TALQINI

Annotatsiya. Maqolada Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning Foni taxallusi bilan yaratgan dialogik g'azallarida «zohiriy belgi – botiniy kechinma» munosabatining psixosemantik va psixolingvistik xususiyatlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqotda zulf, ro'y, chashm, mijgon, la'l, qomat, sham'i rux kabi somatik-portret va metaforik birliklarning lirik subyekt idroki, selektiv diqqati, assotsiativ faollashuvi, emotsional baholashi hamda botiniy kechinmalarni verballashtirishdagi o'rni aniqlangan. Jomiy g'azallarida zohiriy belgi bilan botiniy kechinmaning ikki yo'nalishli munosabati – zohiriy belgi → botiniy kechinma va botiniy kechinma → zohiriy reaksiya – faol namoyon bo'lishi ko'rsatilgan. Foni g'azalida esa vizual idrok, selektiv diqqat, emotsional tanlov va ma'shuqaga sadoqat psixolingvistik jarayonning yetakchi komponentlari sifatida talqin qilingan. Shuningdek, dialogik nutqda lirik oshiq va ma'shuqaning nutqiy-psixologik pozitsiyalari, "guftam – guft" hamda "Ba chashm" konstruksiyalarining pragmatik va psixolingvistik funksiyalari yoritilgan. Qiyosiy tahlil natijasida Jomiy idiosstilida botiniy kechinmaning tashqi reaksiyaga o'tishi va dialogik qayta ma'nolanishi, Foni idiosstilida esa zohiriy go'zallikning perseptiv idrok, selektiv diqqat va emotsional tanlov bilan bog'lanishi ustuvor tendensiya ekani asoslangan.

Kalit so'zlar: Abdurahmon Jomiy, Alisher Navoiy, Foni, idiosstil, dialogik g'azal, zohiriy belgi, botiniy kechinma, somatik-portret leksikasi, psixosemantika, psixolingvistika, perseptiv idrok, selektiv diqqat, assotsiativ faollashuv, emotsional baholash, poetik verballashuv.

ПСИХОСЕМАНТИЧЕСКАЯ И ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СООТНОШЕНИЯ «ВНЕШНИЙ ПРИЗНАК – ВНУТРЕННЕЕ ПЕРЕЖИВАНИЕ» В ДИАЛОГИЧЕСКИХ ГАЗЕЛЯХ ДЖАМИ И НАВОИ

Аннотация. В статье проводится сравнительный анализ психосемантических и психолингвистических особенностей соотношения «внешний признак – внутреннее переживание» в диалогических газелях Абдурахмана Джами и Алишера Навои, созданных под псевдонимом Фани. Рассматривается роль таких соматико-портретных и метафорических единиц, как зулф, рӯй, чаши, миџгон, лаъл, қомат, шамъи рух, в процессах перцептивного восприятия лирического субъекта, селективного внимания, ассоциативной активации, эмоциональной оценки и вербализации внутренних переживаний. Установлено, что в газелях Джами активно реализуется двунаправленная модель взаимосвязи внешнего признака и внутреннего переживания: внешний признак → внутреннее переживание и внутреннее переживание → внешняя реакция. В газели Фани ведущими компонентами психолингвистического процесса выступают визуальное восприятие, селективное внимание, эмоциональный выбор и преданность возлюбленной. Особое внимание уделено речевым и психологическим позициям лирического влюбленного и возлюбленной, а также прагматическим и психолингвистическим функциям конструкций «гуфтам – гуфт» и «Ба чаши». В результате сравнительного анализа установлено, что для идиостиля Джами более характерны переход внутреннего переживания во внешнюю реакцию и его диалогическое переосмысление, тогда как в идиостиле Фани доминирует связь внешней красоты с перцептивным восприятием, селективным вниманием и эмоциональным выбором.

Ключевые слова: Абдурахман Джами, Алишер Навои, Фани, идиостиль, диалогическая газель, внешний признак, внутреннее переживание, соматико-портретная лексика, психосемантика, психолингвистика, перцептивное восприятие, селективное внимание, ассоциативная активация, эмоциональная оценка, поэтическая вербализация.

PSYCHOSEMANTIC AND PSYCHOLINGUISTIC INTERPRETATION OF THE RELATIONSHIP BETWEEN "EXTERNAL FEATURE" AND "INTERNAL EXPERIENCE" IN THE DIALOGIC GHAZALS OF JAMI AND NAVOI

Abstract. The article presents a comparative analysis of the psychosemantic and psycholinguistic features of the relationship between external features and internal experiences in the dialogic ghazals of Abd

al-Rahman Jami and Alisher Navoi, written under the pen name Fani. Particular attention is paid to the role of somatic-portrait and metaphorical units such as zulf, ro'y, chashm, miżhgon, la'l, qomat, and sham'i rukh in the lyrical subject's perceptual processing, selective attention, associative activation, emotional evaluation, and verbalization of internal experiences. The study shows that Jami's ghazals demonstrate a bidirectional relationship between external features and inner states: external feature → internal experience and internal experience → external reaction. In Fani's ghazal, visual perception, selective attention, emotional choice, and devotion to the beloved constitute the dominant components of the psycholinguistic process. The article also examines the speech-psychological positions of the lyrical lover and the beloved, as well as the pragmatic and psycholinguistic functions of the dialogic constructions guftam – guft and ba chashm. The comparative analysis demonstrates that Jami's idiostyle is characterized by the externalization and dialogic reinterpretation of inner experiences, whereas Fani's idiostyle is marked by the close relationship between external beauty, perceptual processing, selective attention, and emotional choice.

Keywords: Abd al-Rahman Jami, Alisher Navoi, Fani, idiostyle, dialogic ghazal, external feature, internal experience, somatic-portrait vocabulary, psychosemantics, psycholinguistics, perceptual processing, selective attention, associative activation, emotional evaluation, poetic verbalization.

Kirish. Mumtoz fors-tojik va turkiy she'riyatda inson tashqi qiyofasini ifodalovchi somatik-portret birliklari faqat badiiy tasvir vositasi bo'lib qolmay, lirik subyektning botiniy kechinmalarini faollashtiruvchi psixosemantik omil vazifasini ham bajaradi. Ro'y, rux, chashm, zulf, mijgon, lab, la'l, qad, qomat kabi leksik birliklar tashqi belgini nomlash bilan birga ishq, hijron, g'am, dard, hayrat, sadoqat va intizorlik singari kechinmalar bilan assotsiativ munosabatga kirishadi.

Bu xususiyat Abdurahmon Jomiy va Alisher Navoiyning Foni taxallusi bilan yaratgan forsiy lirikasida, ayniqsa, dialogik g'azallarda yorqin ko'rinadi. Bunday matnlarda tashqi belgi, uning lirik subyekt tomonidan idrok qilinishi, emotsional baholanishi va botiniy kechinma sifatida verballashuvi oshiq-ma'shuqa muloqoti bilan bir kompozitsion tizimda namoyon bo'ladi.

Mazkur tadqiqotda zohiriy belgi deganda inson tashqi qiyofasining perseptiv idrok etiladigan xususiyatlarini ifodalovchi somatik-portret birliklari, botiniy kechinma deganda esa lirik subyekt nutqida modellashtirilgan emotsional-psixologik holatlar tushuniladi. Ular o'rtasidagi munosabat quyidagi umumiy model asosida talqin qilinadi: zohiriy belgi → perseptiv idrok → selektiv diqqat → assotsiativ faollashuv → emotsional baholash → botiniy kechinma → poetik verballashuv.

Tadqiqotning maqsadi Jomiy va Navoiy dialogik g'azallarida zohiriy belgilarning botiniy kechinmalar bilan psixosemantik munosabatini aniqlash, mazkur munosabatning perseptiv idrok, selektiv diqqat, assotsiativ faollashuv, emotsional baholash va nutqiy verballashuv bosqichlaridagi o'ziga xosligini qiyosiy yoritishdan iborat.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Mavzuni o'rganish mumtoz fors-tojik va turkiy she'riyat poetikasi, obrazlar semantikasi va metaforik tafakkurga oid tadqiqotlarga tayanadi.

Rus psixolingvistikasida badiiy matnning idrok qilinishi, semantik tuzilishi va emotsional-psixologik mazmunini o'rganish bo'yicha shakllangan nazariy qarashlar mazkur tadqiqot uchun muhim metodologik asos bo'ladi. V.P. Belyanin [1, 6] badiiy matnni muallif va retsiyentning psixologik xususiyatlari bilan bog'liq murakkab nutqiy hodisa sifatida talqin qilib, uni psixolingvistik tahlil qilish tamoyillarini ishlab chiqqan. Uning badiiy matnni tushunish va interpretatsiya qilishga oid qarashlari Jomiy va Navoiy g'azallarida tashqi belgi orqali botiniy kechinmaning verballashuvini izohlashda ahamiyatlidir.

Yu.A. Sorokin [3, 62–63] esa matnni idrok etish, tushunish, interpretatsiya qilish va retsiyent munosabati nuqtayi nazaridan tadqiq etadi. Bu yondashuv dialogik g'azalda oshiq va ma'shuqa replikalari o'rtasidagi «nutqiy stimul → idrok → emotsional qabul → javobiy verballashuv» munosabatini belgilashga imkon beradi.

A.I. Novikov [4] matn semantikasini mazmun va ma'noning yaxlit tizimi sifatida o'rganib, matnni tushunishda semantik strukturalarning ahamiyatini ko'rsatadi. A.A. Zalevskayaning [5] nutqiy tafakkurga oid tadqiqotlari til, tafakkur, ma'no va inson ongida kechadigan nutqiy jarayonlarning o'zaro munosabatini tushuntirish uchun nazariy zamin yaratadi. Bu qarashlar zulf – parishonlik, ro'y – nur, chashm – nazar – sadoqat kabi psixosemantik munosabatlarni kontekst doirasida talqin qilishda muhimdir.

Shu tariqa, rus psixolingvistikasidagi matnni idrok etish → tushunish → semantik qayta ishlash → emotsional baholash → verbal reaksiya birligiga asoslangan yondashuv Jomiy va Navoiy dialogik g'azallarida «zohiriy belgi – botiniy kechinma» munosabatini psixosemantik va psixolingvistik jihatdan tadqiq etishning nazariy-metodologik asoslaridan birini tashkil qiladi.

O'zbek tilshunosligida matnning psixolingvistik xususiyatlari, ruhiy holatlarning tilda ifodalanishi va mazmunning idrok qilinishiga bag'ishlangan tadqiqotlar ham muhim metodologik asos bo'ladi. A. Azimova

[6] matn mazmunining perseptiv idroki, M. Hakimov [7; 8] va S. Qurbonova [9; 10] esa badiiy matnning psixolingvistik xususiyatlari bilan bog'liq masalalarni tadqiq etganlar.

Assotsiativ mexanizmlarni izohlashda D. Lutfullayeva va N. Hoshimovanning tadqiqotlari ahamiyatlidir. Ularda til birligining inson ongida boshqa semantik birliklar bilan bog'lanishiga doir nazariy qarashlar ilgari suriladi. Bu yondashuv mumtoz g'azaldagi zulf – parishonlik, ro'y – nur, la'l – qizillik – xuni jigar, chashm – nazar – sadoqat kabi qatorlarning psixosemantik tabiatini ochishga yordam beradi.

Mavjud tadqiqotlarda mumtoz poetik obraz, metaforik tafakkur, matn idroki, ruhiy holat va assotsiativ munosabatlar turli aspektlarda o'rganilgan. Biroq Jomiy va Navoiy dialogik g'azallarida somatik-portret birliklarining botiniy kechinmalar bilan munosabati perseptiv idrok – selektiv diqqat – assotsiativ faollashuv – emotsional baholash – poetik verballashuv mexanizmi asosida maxsus qiyosiy-psixosemantik va psixolingvistik aspektda yetarlicha tizimlashtirilmagan. Tadqiqotning ilmiy yo'nalishi ana shu munosabatni ikki shoirning dialogik g'azallari misolida aniqlash bilan belgilanadi.

Tadqiqot metodlari. Tadqiqotda tavsifiy, kontekstual-semantik, qiyosiy-chog'ishtirma, lingvopoetik, psixosemantik va psixolingvistik tahlil metodlari qo'llanildi. Tavsifiy va kontekstual-semantik tahlil orqali somatik-portret hamda botiniy kechinmani ifodalovchi leksemalarning matniy ma'nolari aniqlandi; qiyosiy-chog'ishtirma metod vositasida ularning Jomiy va Foni idiostilidagi vazifalari qiyoslandi. Lingvopoetik tahlil metafora, tashbeh, antiteza, takror va dialogik konstruksiyalarning badiiy vazifasini ochishga xizmat qildi. Psixosemantik va psixolingvistik tahlil tashqi belgining lirik subyekt nutqida assotsiativ-emotsional mazmun kasb etishi, perseptiv idrok va selektiv diqqat bilan bog'lanishi hamda botiniy kechinma sifatida verballashuvini izohlashda qo'llanildi. Bunda empirik psixologik jarayonlar emas, balki ularning poetik matnda va lirik subyekt nutqida modellashirilgan ko'rinishi tahlil obyekti sifatida olindi.

Natija va muhokama.

1. Jomiy dialogik g'azalida "zohiriy belgi – botiniy kechinma" munosabati

Jomiyning "Guftam... Guft..." kompozitsion qolipidagi g'azali ikki nutqiy subyekt – lirik oshiq va ma'shuqa replikalarining izchil almashinuviga asoslangan. Guftam, guftamash oshiq nutqini, guft, gufto esa ma'shuqa javobini belgilaydi. Shu sabab botiniy kechinmaning ifodasi monologik emas, dialogik tus oladi: oshiq kechinmasini verballashtiradi, ma'shuqa uni qabul qilib, qayta baholaydi yoki yangi obraz vositasida semantik jihatdan davom ettiradi.

Bu munosabatni shartli ravishda quyidagicha ifodalash mumkin:

Lirik oshiq: botiniy kechinma → anglash → birlamchi verballashuv.

Ma'shuqa: nutqiy idrok → emotsional-kognitiv baholash → qayta ma'nolantirish → javobiy verballashuv.

G'azalning dastlabki baytida dil – g'am munosabati botiniy kechinmaning asosiy semantik maydonini hosil qiladi:

Guftam: – Az tu bar dilam har dam kam az sad g'am mabod,

Zeri lab xandidu gufto: – Besh bodu kam mabod [11, 34].

Oshiq nutqida dil kechinmaning shartli poetik markazi, g'am esa ishqiy holatning emotsional mazmunidir. G'am ma'shuqa bilan bog'liq bo'lgani sababli salbiy holat sifatida rad etilmay, ishq belgisi sifatida ijobiy aksiologik qiymat kasb etadi. Ma'shuqaning zeri lab xandid tashqi mimik harakati esa oshiq botiniy kechinmasiga javob reaksiyasini ifodalaydi. Demak, bir dialogik vaziyatda botiniy kechinma → nutqiy ifoda → tashqi mimik reaksiya munosabati yuzaga keladi.

Zohiriy belgining botiniy holatni bevosita faollashtirishi zulf obrazida aniq ko'rinadi:

Guftamash: – Andeshai koram shud az zulfi tu gum,

Guft: – Kori kas chunin oshuftavu darham mabod [11, 34].

Zulf ma'shuqaning zohiriy belgisi, andesha esa oshiqning kognitiv holatini ifodalaydi. Zulfnung perseptiv idrok etilishi diqqatni shu obyektga markazlashtiradi va fikriy barqarorlikning buzilishiga olib keladi: zulf → perseptiv idrok → selektiv diqqat → andeshaning parishonligi.

Ma'shuqa javobidagi oshufta, darham leksemalari mazkur holatni qayta nomlaydi. Zulfnung chalkash tashqi shakli bilan oshiq fikrining parishonligi o'rtasida psixosemantik parallelizm vujudga keladi. Demak, tashqi shakl xususiyati botiniy kognitiv holatga ko'chiriladi.

Jomiyda jarayonning teskari – botiniy kechinma → zohiriy reaksiya yo'nalishi ham faoldir:

Guftamash: – Bahri tu merezam zi mijgon durri ashk,

Guft: – Yo Rab, hargiz in abri karam be nam mabod [11, 34].

Bu baytda mijgon oshiqqa mansub somatik belgi, ashk esa botiniy iztirobning tashqi-fiziologik ifodasidir. Durri ashk metaforasi ko'z yoshini estetiklashtirsa, ma'shuqa uni abr – nam obrazlari bilan qayta semantikashtiradi: botiniy iztirob → mijgon → ashk → dur → abr → nam. Shunday mexanizm quyidagi baytda ham davom etadi:

Guftamash: – Shud qomatam chun halqa, ashkam chun nigin,

Guft: – Juz harfi vafoyam naqshi in xotam mabod [11, 34].

Bu yerda ishqiy iztirob oshiq qomatining egilishi va ko'z yoshi orqali jismoniy lashadi. Halqa – nigin obrazlari esa ma'shuqa nutqida xotam – naqsh – vafo zanjiriga o'tib, tashqi holat vafo belgisi sifatida qayta baholanadi. Demak, Jomiy g'azalida ikki yo'nalish bir vaqtda faol: zohiriy belgi → botiniy kechinma; botiniy kechinma → zohiriy reaksiya.

Hijron – motam – jonso'z, dil – dard – paykon, ishq – oshiq – olam kabi qatorlar esa botiniy kechinmaning konseptuallashuvini kuchaytiradi. Abstrakt ishqiy og'riq paykon, dog', dard kabi jismoniy tajribaga oid obrazlar vositasida konkretlashtiriladi. Shu sababli Jomiyda yetakchi tendensiyaning: zohiriy belgi → kognitiv-emotsional faollashuv → botiniy kechinma → zohiriy reaksiya → ma'shuqa nutqida qayta semantiklashuv tarzida belgilash mumkin.

2. Navoiyning "Tatabbu'i Shayxi Kamol" g'azalida perseptiv idrok va selektiv diqqat

Foniyning mazkur g'azali ham dialogik qurilishga asoslangan, ammo nutqiy tashabbus ma'shuqaga tegishli. U oshiqqa shart va amrlarni bayon qiladi, oshiq esa har bir replikaga «Ba chashm» javobini qaytaradi. Shu jihatdan g'azalning psixolingvistik modeli Jomiydikidan farq qiladi: ma'shuqa nutqi → nutqiy idrok → emotsional qabul → ichki rozilik → "Ba chashm" shaklidagi javobiy verballashuv.

G'azalda simbar, zulf, ro'y, la'l, chashm, sham'i rux, mahvashon kabi zohiriy go'zallikka oid birliklar faol. Ular lirik oshiqning botiniy kechinmalarini asosan perseptiv idrok, xotira va selektiv diqqat orqali faollashtiradi. Bu holat zulf – ro'y – judolik – girya munosabatida yaqqol ko'rinadi:

Guft: "Agar ro'ze zi zulfu ro'yi mo moniy judo,

Girya kun z-avvali shab to sahar". Guftam: "Ba chashm" [12, 170].

Zulf va ro'y ma'shuqa qiyofasining zohiriy belgilari bo'lib, ulardan judolik perseptiv mahrumlikni yuzaga keltiradi. Perseptiv obyektning yo'qligi hijronni, hijron esa tashqi reaksiya — giryani faollashtiradi: zulf / ro'y → perseptiv obyekt → judolik → hijron → girya. Tashqi belgining xotira vositasida emotsional faollashuvi la'l obrazida kuzatiladi:

Guft: "Agar bar yodi la'lam bodai gulgun xo'riy,

Kosaho pur soz az xuni jigar". Guftam: "Ba chashm" [12, 170].

La'l ma'shuqa labining metaforik nominatsiyasi. La'l – bodai gulgun – xuni jigar qatorini qizil rang semasi birlashtiradi. Biroq yodi la'lam birikmasi mazkur munosabatni rang o'xshashligidan xotira va kechinma sohasiga ko'chiradi: la'l / lab → xotira → assotsiativ faollashuv → ishqiy iztirob → xuni jigar.

Bu yerda tashqi belgi bevosita ko'rish orqali emas, balki xotirada qayta faollashishi natijasida kechinmani yuzaga keltiradi. Uni perseptiv-mnemik mexanizm sifatida talqin qilish mumkin.

Foniy idiositili uchun eng muhim holatlardan biri ro'y – chashmi jon – nazar munosabatida ko'rinadi:

Guft: "Agar xohiy ba ro'yam chashmi jon ravshan kuniy,

Az hama xubon bikun qat'i nazar". Guftam: "Ba chashm" [12, 170].

Ro'y – zohiriy go'zallik obyekt, chashmi jon – botiniy-ma'naviy idrokning metaforik ifodasi, nazar esa diqqatning muayyan obyektga yo'nalishini anglatadi. Barcha go'zallardan nazarni uzish talabi selektiv diqqatni bevosita verballashtiradi: ro'y → perseptiv idrok → selektiv diqqat → boshqa obyektlarni chetlatish → ma'shuqani tanlash → sadoqat. Bu holatda ishq faqat emotsional kechinma emas, balki diqqatning yagona obyektga markazlashuvi sifatida ham modellashadi.

Maqta'dagi:

Guft: "Foniy, chun ki ahli ishq so'yi mahvashon

Bingarand, on dam tu so'yi mo nigar". Guftam: "Ba chashm" [12, 171]

bayti mazkur mexanizmni yanada kuchaytiradi. Mahvashon ko'plab jozibali perseptiv obyektlarni anglatadi, ma'shuqa esa ular orasidan o'zini tanlashni talab qiladi: ko'p obyektli perseptiv maydon → selektiv diqqat → ma'shuqani tanlash → emotsional dominanta → sadoqat.

Shomi hajr – tiragiy – sham'i rux – nuri basar munosabati ham zohiriy belgi va botiniy kechinmaning psixosemantik aloqasini ko'rsatadi. Hijron shom va tiragiy orqali qorong'u emotsional maydonni hosil qilsa, rux – sham' – nur unga qarama-qarshi semantik qatorni tashkil etadi. Ma'shuqa yuzining metaforik nuri hijron qorong'uligini bartaraf etuvchi emotsional taskin sifatida talqin qilinadi: rux → nur assotsiatsiyasi → emotsional baholash → botiniy taskin.

G'azalda chashm, ba chashm, chashmi jon, nazar, nuri basar, surma, bingarand, nigar birliklari yaxlit leksik-semantik maydon hosil qiladi: chashm → ko'rish → perseptiv idrok → selektiv diqqat → tanlov → qabul → sadoqat.

Ayniqsa, «Ba chashm» formulasi kompozitsion, pragmatik va psixolingvistik jihatdan muhim. U baytlarni dialogik qolipga birlashtiradi, ma'shuqa amrining qabul qilinishini anglatadi va oshiqning barqaror

javobiy reaksiyasini verballashtiradi. Shuning uchun “Ba chashm” oddiy radifsimon takror emas, balki qabul, itoat va sadoqatning nutqiy-pragmatik formulasi sifatida namoyon bo‘ladi.

3. Jomiy va Navoiy: qiyosiy psixosemantik va psixolingvistik tahlil

Har ikki g‘azalda zulf mushtarak zohiriy belgi bo‘lsa-da, uning psixosemantik natijasi farqlanadi.

Jomiyda: zulf → perseptiv idrok → andeshaning parishonligi → kognitiv beqarorlik. Foniya esa: zulf → perseptiv joziba → judolik → hijron → girya. Demak, tahlil qilingan matn doirasida Jomiyda zulfning kognitiv-psixologik ta’siri, Foniya esa uning emotsional-perseptiv funksiyasi nisbatan kuchli.

Ko‘z semantikasi ham ikki idiosilni farqlash imkonini beradi. Jomiyda mijgon – ashk munosabati botiniy kechinmaning tashqi-fiziologik namoyonini ifodalaydi: iztirob → ashk → zohiriy reaksiya. Foniya esa chashm – chashmi jon – nazar – nuri basar – nigar qatorlari ko‘rish, diqqat va tanlov jarayonini tashkil qiladi: chashm → perseptiv idrok → selektiv diqqat → tanlov → sadoqat. Shunday qilib, Jomiyda ko‘z semantikasi ko‘proq kechinmaning tashqi namoyon bo‘lishiga, Foniya esa perseptiv idrok va ishqiy tanlovga yo‘naltirilgan.

Eng muhim farq dialogning psixolingvistik qurilishida kuzatiladi. Jomiyda lirik oshiq nutqiy tashabbus egasi: u botiniy kechinmasini ifodalaydi, ma’shuqa esa uni qabul qilib, qayta baholaydi va yangi obraz bilan davom ettiradi: kechinma → birlamchi verballashuv → nutqiy idrok → qayta baholash → javobiy verballashuv. Foniya esa tashabbus ma’shuqaga tegishli; oshiq uning nutqiy ta’sirini qabul qilib, «Ba chashm» orqali rozilik va sadoqatini ifodalaydi: nutqiy stimul → nutqiy idrok → emotsional qabul → ichki rozilik → javobiy verballashuv.

Shu jihatdan Jomiy dialogida kechinmani izhor qilish va qayta ma’nolantirish, Foniya dialogida esa idrok, qabul, selektiv tanlov va sadoqatni verballashtirish ustuvor tendensiya sifatida namoyon bo‘ladi.

1-jadval.

Qiyosiy mezon	Jomiy	Navoiy–Foniya
Dialog tashabbuskori	Lirik oshiq	Ma’shuqa
Yetakchi zohiriy belgilar	zulf, mijgon, qomat	simbar, zulf, ro‘y, la‘l, chashm, rux
Botiniy kechinmalar	g‘am, parishonlik, hijron, dard, ishq	hijron, iztirob, emotsional bog‘lanish, sadoqat
“Zulf”ning funksiyasi	kognitiv parishonlik	judolik va hijron
Ko‘z semantikasi	kechinmaning ashk orqali tashqi ifodasi	idrok, diqqat va tanlov
Yetakchi mexanizm	belgi → kechinma → tashqi reaksiya	belgi → idrok → tanlov → sadoqat
Javob nutqi	semantik jihatdan o‘zgaruvchan	barqaror “Ba chashm”
Psixolingvistik dominanta	kechinmani izhor qilish va qayta ma’nolantirish	qabul, selektiv diqqat va sadoqatni verballashtirish

Qiyosiy tahlil ikki g‘azalda uch asosiy mexanizmni ajratish imkonini beradi.

Perseptiv-emotsional mexanizmda zohiriy belgi idrok qilinib, emotsional baholash orqali botiniy kechinmani faollashtiradi.

Perseptiv-mnemik mexanizmda tashqi belgi xotirada qayta faollashib, assotsiativ kechinmani yuzaga keltiradi; Foniydagi la‘l – yod – xuni jigar munosabati bunga misoldir.

Somatik-ekspressiv mexanizmda esa botiniy kechinma jismoniy yoki fiziologik reaksiya orqali tashqi ifodaga ko‘chadi; Jomiydagi iztirob → ashk va kechinma → qomatning egilishi munosabatlari shu tipga mansub.

Demak, “zohiriy belgi – botiniy kechinma” munosabatini faqat bir yo‘nalishli jarayon sifatida tushunish yetarli emas. Tahlil qilingan material uning ikki tomonlama xususiyatini ko‘rsatadi: zohiriy belgi → botiniy kechinma → zohiriy reaksiya. Bu mexanizm somatik-portret leksikasining mumtoz lirikada tashqi qiyofani nomlashdan tashqari lirik subyektning psixologik holatini poetik kodlash vazifasini ham bajarishini ko‘rsatadi.

Ilmiy natija. Tahlil natijasida quyidagi asosiy ilmiy natijalar belgilandi:

Birinchidan, Jomiy va Navoiy dialogik g‘azallarida zulf, ro‘y, chashm, mijgon, la‘l, qomat, rux kabi somatik-portret birliklari tashqi qiyofani nomlovchi passiv detallar emas, balki lirik subyekt botiniy kechinmalarini faollashtiruvchi psixosemantik vositalar sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, tashqi belgining botiniy kechinmaga o‘tishi tahlil qilingan poetik matnda perseptiv idrok → selektiv diqqat → assotsiativ faollashuv → emotsional baholash → poetik verballashuv bosqichlari orqali modellashtiriladi.

Uchinchidan, Jomiy gʻazalida "zohiriy belgi → botiniy kechinma → zohiriy reaksiya → dialogik qayta maʼnolantirish" modeli nisbatan faol. Ayniqsa, zulf → andeshaning parishonligi, iztirob → ashk, kechinma → qomatning egilishi munosabatlari mazkur xususiyatni koʻrsatadi.

Toʻrtinchidan, Foniyy gʻazalida "zohiriy belgi → perseptiv idrok → selektiv diqqat → emotsional tanlov → sadoqat" modeli ustuvor. Roʻy, zulf, laʼl, chashm, shamʼi rux kabi birliklar oshiq diqqatining maʼshuqaga markazlashuvini taʼminlaydi.

Beshinchidan, "chashm" leksik-semantik maydoni ikki shoirda turli vazifa bajaradi: Jomiyda u koʻproq kechinmaning ashk orqali tashqi ifodasi bilan, Foniyyda esa koʻrish, idrok, selektiv diqqat, tanlov va sadoqat bilan bogʻlanadi.

Oltinchidan, dialogik nutq har ikki shoirda alohida psixolingvistik mexanizmga ega. Jomiyda oshiqning kechinmasi maʼshuqa nutqida qayta baholanadi va semantik jihatdan davom ettiriladi; Foniyyda esa maʼshuqa nutqiy stimulni yuzaga keltiradi, oshiq uni «Ba chashm» formulasi orqali qabul va tasdiq qiladi.

Xulosa.

1. Jomiy va Navoiyning dialogik gʻazallarini qiyosiy tahlil qilish "zohiriy belgi – botiniy kechinma" munosabatining mumtoz lirikada murakkab psixosemantik tizim sifatida voqelanishini koʻrsatdi. Somatik-portret leksikasi tashqi qiyofani tasvirlash bilan cheklanmay, perseptiv idrok, selektiv diqqat, assotsiativ faollashuv va emotsional baholash orqali lirik subyekt kechinmasining poetik verballashuviga xizmat qiladi.

2. Jomiy gʻazalida tashqi va ichki qatlam oʻrtasidagi munosabat ikki yoʻnalishli: zohiriy belgi botiniy kechinmani faollashtiradi, botiniy kechinma esa ashk, qomatning egilishi kabi zohiriy reaksiyalar orqali namoyon boʻladi. Maʼshuqa nutqi mazkur kechinmani yangi obraz va assotsiatsiyalar bilan qayta semantiklashtiradi.

3. Foniyy gʻazalida esa perseptiv idrok va selektiv diqqat markaziy mavqega ega. Chashm, nazar, chashmi jon, nigar kabi birliklar maʼshuqaning yagona perseptiv va emotsional obyekt sifatida tanlanishini ifodalaydi. "Ba chashm" formulasi esa mazkur tanlovni qabul, itoat va sadoqatning nutqiy ifodasiga aylantiradi.

4. Qiyosiy tahlil natijasida Jomiy uchun kechinmani tashqi reaksiyaga oʻtkazish va dialogik qayta maʼnolantirish, Foniyy uchun esa zohiriy goʻzallikni perseptiv idrok, selektiv diqqat va emotsional tanlov bilan bogʻlash nisbatan ustuvor idiositistik tendensiyalar ekani belgilandi.

5. Har ikki shoir uchun umumiy psixolingvistik mexanizm: zohiriy belgi → perseptiv idrok → selektiv diqqat → assotsiativ faollashuv → emotsional baholash → botiniy kechinma → poetik verballashuv tarzida umumlashtirilishi mumkin. Biroq mazkur modelning alohida komponentlari Jomiy va Navoiy–Foniyy idiositilida turli darajada faollashadi. Ana shu farq mushtarak mumtoz poetik anʼana doirasida har ikki shoirning individual psixosemantik va psixolingvistik uslubini belgilashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Белянин В. П. Психолингвистические аспекты художественного текста. – М.: Изд-во Московского университета, 1988. – 121 с.
2. Белянин В. П. Психолингвистика: учебник. – М.: Флинта: МПСИ, 2009. – 416 с.
3. Сорокин Ю. А. Психолингвистические аспекты изучения текста / отв. ред. А.И. Новиков. – М.: Наука, 1985. – 166 с.
4. Новиков А. И. Семантика текста и её формализация. – М.: Наука, 1983. – 213 с.
5. Исследование речевого мышления в психолингвистике / Т.В. Ахутина, И.Н. Горелов, А.А. Залевская и др.; отв. ред. Е.Ф. Тарасов. – М.: Наука, 1985. – 237 с.
6. Azimova I. A. Oʻzbek tilidagi gazeta matnlari mazmuniy persepsiyasining psixolingvistik tadqiqi: filol. fan. nomz. diss. avtoref. – Toshkent: OʻzMU, 2008. – 26 b.
7. Hakimov M., Qurbonova S. Psixolingvistikaning oʻrganish muammolari // Oʻzbek tili va adabiyoti. – 2014. – № 5. – B. 72–74.
8. Hakimov M., Qurbonova S. Psixolingvistik birliklarning nazariy asoslari // Oʻzbek tili va adabiyoti. – 2015. – № 2. – B. 34–40.
9. Qurbonova S. M. Matn va uning tahlili masalalariga psixolingvistik yondashuv xususida // Ilmiy-amaliy konferensiya materiallari. – Fargʻona, 2015. – B. 210–214.
10. Qurbonova S. M. Badiiy matnning psixolingvistik tahliliga oid // Zamonaviy tilshunoslik va adabiyotshunoslikning dolzarb muammolari. – Fargʻona, 2016. – B. 77–79.
11. Abdurahmoni Jomiy. Muntaxabi gʻazaliyot // Axtaroni adab: silsila iborat az 50 jild. – J. 31. – Dushanbe: Adib, 2016. – 480 s.
12. Alisher Navoiy. Mukammal asarlar toʻplami: yigirma tomlik. Oʻn toʻqqizinchi tom. Devoni Foniyy (davomi). – Toshkent: Fan, 2002. – 330 b.

Husanov Abbos Mahmudovich,
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
Psixologiya kafedrası mustaqil tadqiqotchisi psi.f.f.d. (PhD)
husanov.abbos@mail.ru
ORCID: 0009-0006-5473-9611

O'SPIRINLARDAGI IJTIMOYIY TARMOQLARDAGI KIBERJINOYATCHILIKDAN SAQLANISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada o'spirinlarda ijtimoiy tarmoqlardagi kiberjinoiyatchilikdan saqlanishning psixologik xususiyatlari tahlili yoritib berilgan. Shuningdek, kiberjinoiyatlar bizning raqamli aloqada bo'lgan dunyomizda tobora keng tarqalgan muammo sifatida o'rganilgan. Respublikamizda so'nggi yillarda kiberxavfsizlik va o'spirinlar psixologiyasi masalalari alohida-alohida yo'nalishlarda faol tadqiqotlar tahlili keltirilgan. Kiberjinoiyatchilarning texnikasi va uning murakkabligini yaxshiroq tushunish hamda oldini olish uchun samarali strategiyalar nazariy jihatdan tahlil qilingan. Jinoiy xatti-harakatlar motivatsiyasiga qarab, kiberjinoiyatchilarning turlari ajratib ko'rsatilgan. Ushbu maqolada biz kiberjinoiyatlarning ko'p qirrali mohiyatini, shaxslarni bunday xatti-harakatlarga undaydigan motivlarni, kiberjinoiyatchilar tomonidan qo'llaniladigan psixologik usullarni, oldini olishda psixologiyaning rolini qisqacha o'rganilgan. Milliy psixologik qiyofa xavfsizligiga zamonaviy tahdidlar transformatsiyasi va himoya mexanizmlari mavzusidagi tadqiqot keltirib o'tilgan.

Kalit so'zlar: shaxs, axborot, xatarlar, o'spirin, kiberjinoiyat, ijtimoiy tarmoq, psixologik xususiyat, psixologik usul, kiberxavfsizlik, internetga tobelik, xudbin tip, zo'ravon tip, statusli tip, tadqiqiy tip, ijtimoiy tartibsiz tip, hisob xavfsizligi, xatti-harakat motivlar, rp-korrelyatsiya koeffitsiyenti.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ПРЕДОТВРАЩЕНИЯ КИБЕРПРЕСТУПНОСТИ У ПОДРОСТКОВ В СОЦИАЛЬНЫХ СЕТЯХ

Аннотация. В статье освещён анализ психологических особенностей защиты подростков от киберпреступности в социальных сетях. Также изучена киберпреступность как всё более распространённая проблема в условиях нашего цифрового взаимосвязанного мира. Приведён анализ исследований, активно проводимых в нашей республике в последние годы по вопросам кибербезопасности и психологии подростков в рамках отдельных направлений. Теоретически проанализированы техники киберпреступников и их сложность, а также эффективные стратегии их предупреждения. В зависимости от мотивации преступного поведения выделены типы киберпреступников. В данной статье кратко изучены многогранная сущность киберпреступлений, мотивы, побуждающие личность к подобному поведению, психологические методы, применяемые киберпреступниками, а также роль психологии в их предупреждении. Приведено исследование на тему трансформации современных угроз безопасности национального психологического облика и механизмов защиты.

Ключевые слова: личность, информация, риски, подросток, киберпреступление, социальная сеть, психологическая особенность, психологический метод, кибербезопасность, интернет-зависимость, эгоистичный тип, агрессивный тип, статусный тип, исследовательский тип, асоциальный тип, безопасность аккаунта, мотивы поведения, коэффициент rp-корреляции.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF PROTECTING ADOLESCENTS FROM CYBERCRIME ON SOCIAL MEDIA

Abstract. The article presents an analysis of the psychological characteristics of adolescents' protection against cybercrime on social networks. It also examines cybercrime as an increasingly widespread problem in our digitally interconnected world. A review of research actively conducted in recent years in our republic on cybersecurity and adolescent psychology, within separate directions, is provided. The techniques used by cybercriminals and their complexity are theoretically analyzed, along with effective strategies for their prevention, in order to gain a better understanding of them. Types of cybercriminals are distinguished according to the motivation behind their criminal behavior. In this article, we briefly examine the multifaceted nature of cybercrimes, the motives that drive individuals toward such behavior, the

psychological methods employed by cybercriminals, and the role of psychology in their prevention. A study on the transformation of modern threats to national psychological identity security and protection mechanisms is also presented.

Keywords: *personality, information, risks, adolescent, cybercrime, social network, psychological characteristic, psychological method, cybersecurity, internet addiction, egotistic type, aggressive type, status-seeking type, exploratory type, socially disorganized type, account security, behavioral motives, rp-correlation coefficient.*

Kirish. O'spirinlik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari – shaxsning identifikatsiyasi, ijtimoiy mavqe izlashga intilish, mustaqillikka moyillik va emotsional beqarorlik – ushbu yosh guruhini kiber tahdidlarga nisbatan yuqori sezuvchan qiladigan omillar sifatida ko'rib chiqilgan tadqiqotlar ham mavjud, unda kiberbulling zamonaviy psixologik zo'ravonlik shakli sifatida tahlil qilinib, uning oldini olish va psixokorreksiya imkoniyatlari yoritilgan. Shu bilan birga, o'smirlarda kiberxavfsizlik ko'nikmalarini shakllantirishda oilaviy muhitning ijtimoiy-pedagogik mexanizmlari o'rganilgan tadqiqotda ota-onalarning raqamli savodxonligi, farzandlar bilan ochiq muloqot va nazorat o'smirlarning kiber tahdidlarga qarshi barqaror "immunitet" shakllantirishidagi muhim omillar sifatida ko'rsatilgan. [1. 519]

Respublikamizda so'nggi yillarda kiberxavfsizlik va o'spirinlar psixologiyasi masalalari alohida-alohida yo'nalishlarda faol tadqiq etilmoqda. Xususan, M.Y. Atadjanov (2026) tomonidan himoya qilingan "Milliy psixologik qiyofa xavfsizligiga zamonaviy tahdidlar transformatsiyasi va himoya mexanizmlari" mavzusidagi doktorlik (DSc) dissertatsiyasida zamonaviy raqamli tahdidlarning shaxs va jamiyat psixologik xavfsizligiga ta'siri ijtimoiy psixologiya nuqtayi nazaridan chuqur tahlil qilingan [2. 68].

Shunga qaramay, o'tkazilgan tahlil shuni ko'rsatadiki, O'zbekistonda aynan o'spirinlarning ijtimoiy tarmoqlardagi kiberjinoyatchilikdan saqlanish xatti-harakatidagi kognitiv-psixologik determinantlarni yaxlit va kompleks tarzda o'rganuvchi maxsus empirik tadqiqot hali yetarli darajada olib borilmagan.

Jahonda zamonaviy axborot texnologiyalar va internet provayderining jadallashuvi shaxs ilmiy-amaliy faoliyatining har bir jabhasiga, internet o'smirlar orasida eng mashhur hisoblanadi. Masalan, statistik ma'lumotlarga, Buyuk Britaniyada 83% 12 yoshdan 15 yoshgacha bo'lgan o'smirlar smartfonga ega va 99% balog'atga yetmaganlar haftasiga o'rtacha 20,5 soatni internetda o'tkazadilar [3. 2023]. Bolalar va o'spirinlarning axborot xavfsizligini ta'minlash dolzarb vazifa va axborot siyosatining muhim yo'nalishi hisoblanadi. Shu bois voyaga yetmaganlarning axborot xavfsizligi, xavfli omillarini har tomonlama o'rganish va tahlil qilish, voyaga yetmaganlar va kiberjinoyatlarning samarali oldini olishga erishish dolzarb muammolardan bo'lib qolayotganligini ko'rsatadi.

Tadqiqot obyekti. Qashqadaryo va Samarqand viloyatlaridagi oliy ta'lim muassasalari talabalari, jami 300 ta sinaluvchi tadqiqotda qatnashgan.

Qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotni amalga oshirishda A.S. Oxryamkina "Kiberjinoyatchilik" sinov testi shuningdek, ma'lumotlarni qayta ishlashning matematik-statistik mezoni Pirsonning rp-korrelyatsiya koeffitsiyentidan foydalanilgan.

Natijalar va ularning tahlili. Hozirgi vaqtda kiberjinoyatchilar psixologiyasini o'rganishda erishilgan yutuqlar boshqa mamlakatlarda allaqachon jinoyatlarni tergov qilishda, asosan jinoyatchilarning turini aniqlashda faol foydalanilmoqda. Ushbu sohadagi tadqiqotlar ham muhim nazariy material bo'lib, deviant xulq-atvor psixologiyasini o'rganishning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin. Mavjud vaziyat ko'rsatganidek, kiberjinoyatchilikka qarshi kurash va uning oldini olishda psixologiya oxirgi o'rinni egallamaydigan ko'p tarmoqli yondashuv zarur. Shu bois kiberjinoyatchilikka qarshi kurashishning samarali tizimini yaratish kiberjinoyatchilar psixologiyasini o'rganish va bu yo'nalishda kadrlar tayyorlashni faollashtirishni taqozo etadi.

Kosenkov A.N. va Cherniy G.A. o'z tadqiqotlarida jinoiy xatti-harakatlar motivatsiyasiga qarab, kiberjinoyatchilarning quyidagi turlarini ajratishgan [4, 87]:

Xudbin tip. Jinoyatchilarning oddiy yollanma turiga xos xususiyatlardan tashqari, kiberjinoyatchilar kibermakonda alohida ahamiyatga ega bo'lgan o'ziga xos narsalarni, masalan, o'yin buyumlarini keyinchalik sotish maqsadisiz qo'lga kiritish maqsadida jinoyat sodir etishlari mumkin.

Zo'ravon tip. Jismoniy aloqaning yo'qligiga qaramay, o'z joniga qasd qilish yoki o'lim bilan tahdid qilish kabi zo'ravonlik jinoyatlari elektron qurilmalar va tarmoqlar yordamida amalga oshirilishi mumkin. Bir qator balog'atga yetmaganlarning o'z joniga qasd qilishlari, shu jumladan turli xil onlayn xizmatlardan foydalangan holda haqorat yoki tahdidlar ta'siri ostida sodir etilganligi munosabati bilan, fojiali oqibatlarni oldini olish maqsadida AQShda kiberbulling (cyberbullying) va kiberstalking (cyberstalking) uchun jinoiy javobgarlikni joriy etish masalasi muhokama qilinmoqda.

Jinsiy tip. Jinoyatchilarning bu turi foyda olish maqsadini ko'zlamay, pornografik materiallar yoki ashyolarni qonunga xilof ravishda tarqatish, shahvoniy xarakterdagi xatti-harakatlarga majburlash, nopok harakatlar kabi jinoyatlarni sodir etish bilan tavsiflanadi. Ba'zi hollarda voyaga yetmaganlarga nisbatan jinoyat sodir etish jinoyatchining zo'ravonlik-jinsiy turi bo'lishi mumkin.

Ijtimoiy tartibsiz tip, uning asosiy maqsadi qonunda nazarda tutilgan ijtimoiy normalarni buzish, jamiyat va ijtimoiy munosabatlarga buzg'unchi ta'sir ko'rsatishdir.

Mafkuraviy yoki siyosiy motivga ega tip. So'nggi paytlarda maxsus kiberjinoyatlar sodir etish norozilik va siyosiy yoki mafkuraviy kurashning keng tarqalgan shakliga aylandi. G'arb mamlakatlarida "xaktivist" atamasi siyosiy yoki mafkuraviy e'tiqodga asoslangan jinoyatlarni sodir etgan maxsus kiberjinoyatchi turdagi jinoyatchilarga nisbatan qo'llaniladi.

Statusli tip. Ushbu turdagi jinoyatchilar jinoyat sodir etib, ko'pincha kiber-jamiyat jamoalarida yuqori norasmiy ijtimoiy mavqega ega bo'lishga intilishadi. Garchi o'z tabiatiga ko'ra, jinoyat sodir etishga rag'batlantiruvchi maqom qo'shimcha omil bo'lsa yoki jinoiy faoliyatga qisqa muddatli ta'sir ko'rsatsa ham, xakerlar (krekerlar) orasida u juda jiddiy motivatsion ahamiyatga ega bo'lishi mumkin.

Tadqiqiy tip maxsus kiberjinoyatlarni sodir etgan shaxslarga xosdir. Ularni rag'batlantirishning asosi elektron qurilmalar va ularning tarmoqlarining dasturiy va apparat qismlarini o'rganish, zaifliklarni izlash, ulardan foydalanish va bartaraf etish imkoniyatlaridir. Bu maqsadlar bir nechta xakerlarning birinchi avlodlariga, shuningdek, individual zamonaviy jinoyatlarga xos edi, garchi hozir ko'p hollarda ular faqat qo'shimcha sababdir. Ushbu turdagi jinoyatchilar, birinchi navbatda, o'z harakatlarini xatolarni bartaraf etishga va qurilmalar va tarmoqlarni himoya qilishni rivojlantirishga yo'naltiradi va shuning uchun ijtimoiy "foydali"dir. Orli Turgeman-Goldshmidt (Orly Turgeman-Goldschmidt) tomonidan olib borilgan tadqiqotlarga ko'ra, xakerlar o'z faoliyatlari va maqsadlarini turli yo'llar bilan izohlaydilar, ammo shunga qaramay, ularning deyarli barchasi o'zlarini ijobiy deviantlar: boshqalarga qaraganda aqlli va g'ayrioddiy, yaxshi xulq-atvorga ega bo'lgan g'ayrioddiy odamlar deb ta'riflaydi. Tadqiqotning asosiy xulosalaridan biri shundaki, xakerlar o'zlarining jinoiy harakatlari uchun o'zlarini aybdor his qilmaydilar [5. 78].

Shuningdek, yaqinda ayrim ommaviy axborot vositalari hibsga olingan xakerlarning ba'zilar orasida keng tarqalgan Asperger sindromi kabi autistik kasallikdan aziyat chekayotgani haqida xabar berishdi. Kiberjinoyatchilarning tergov turi psixologiyasini keyingi o'rganish tergov jarayonida jinoyatchilar bilan ishlashda olinishi mumkin bo'lgan katta miqdordagi empirik ma'lumotlarni talab qiladi. Ushbu tadqiqotlarda turli mamlakatlar huquqni muhofaza qilish idoralari o'rtasida olingan ma'lumotlar almashinuvi katta ahamiyatga ega [6. 9].

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, 15 yoshdan 18 yoshgacha bo'lgan o'spirinlar boshqa yosh toifalari faolroq bo'lib, ijtimoiy tarmoq saytlarining yangi texnologiyalaridan tez-tez foydalanishadi. Ijtimoiy tarmoqlardan qizlar o'g'il bolalarga nisbatan ko'proq foydalanishlari ma'lum bo'ldi. Buning sababini qizlarda o'g'il bolalarga qaraganda bo'sh vaqt ko'pligini keltirib o'tishgan. Shuning uchun o'g'il bolalarga nisbatan qizlar kiberjinoyatga ko'proq duch kelishadi. Ijtimoiy tarmoq sayti foydalanuvchilarga ushbu veb-sayt ichida umumiy profililar yaratish va o'z profiliga kiradigan bir xil veb-saytning boshqa foydalanuvchilari bilan munosabatlarni o'rnatish imkonini beradigan har qanday veb-saytni tavsiflash uchun ishlatiladigan iboradir. Ijtimoiy tarmoq saytlari hamjamiyatga asoslangan veb-saytlarni, onlayn munozaralar forumlarini, diagramma xonalarini va boshqa onlayn ijtimoiy maydonlarni tasvirlash uchun ishlatilishi mumkin [7. 2021].

Axborot-kommunikatsiya texnologiyalari fuqarolarni kelajakka tayyorlash uchun ta'lim senariysining muhim elementidir. Shu sababli, uning paydo bo'lishidan foydalanishga ta'sir qiluvchi cheklovlar o'rganilmagan. Ijtimoiy tarmoq saytlari bugungi kunda aksariyat yoshlar hayotining ajralmas qismiga aylangan. U muloqot qilish va ma'lumot almashishning yangi usullarini rag'batlantirdi. Ijtimoiy tarmoq saytlari tomonidan taqdim etilgan nisbiy erkinlik uning shaxsiy homiylari tomonidan suiiste'mol qilinishi ehtimoli haqida tashvish tug'dirdi. Internetning global tabiati jinoyatchilarga dunyoning istalgan nuqtasida deyarli har qanday noqonuniy faoliyatni amalga oshirish imkonini beradi, bu esa barcha mamlakatlar uchun o'zlarining ichki oflayn nazoratini kibermakonda sodir etilgan jinoyatlarni qoplash uchun moslashtirishni talab qiladi. Bu e'tibor juda muhim, chunki tobora yoshlarning (mobil) internetdan foydalanishi bilan onlayn xavflar soni ortib bormoqda [8. 345].

O'spirinlarning xavfsizligi, ham oflayn, ham onlayn, birinchi navbatda ota-onalarning mas'uliyati, lekin ota-onalar buni boshqara olmasalar yoki yetarli darajada boshqara olmasalar; yoshlarning himoyalanganligi davlat siyosati masalasidir.

1-jadval.

Ijtimoiy tarmoq saytlari orqali kiberjinoyatlarning oldini olish bo'yicha o'spirinlarning taqsimlanishi (N=300)						
Oldini olish	O'g'il bolalar		Qiz bolalar		Umumiy	
	Ha	Yo'q	Ha	Yo'q	Ha	Yo'q
Notanishlar bilan suhbatlashmang	-	100.0	-	100.0	-	100.0
Parolni baham ko'rmang	100.0	-	100.0	-	100.0	-
Keraksiz postlarni baham ko'rmang	100.0	-	100.0	-	100.0	-
Parolni muntazam ravishda o'zgartiring	60.0	40.0	20.0	80.0	40.0	60.0
Shaxsiy ma'lumotlarni ijtimoiy tarmoqlarda baham ko'rmang	10.0	90.0	80.0	20.0	45.0	55.0
Internetda qanday ma'lumotni yoqtirganingizga ehtiyot bo'ling	60.0	40.0	70.0	30.0	65.0	35.0
Hisob xavfsizligiga ega bo'ling	10.0	90.0	60.0	40.0	35.0	65.0

Tadqiqot natijalariga ko'ra, ijtimoiy tarmoq saytlari orqali kiberjinoyatlarning oldini olishni ochib beradi. Respondentlarning 100.0 foizi o'rganish sohasida parol va keraksiz postlarni almashishga to'sqinlik qildi, respondentlarning 65.0 foizi, ular orasida 60.0 foiz o'g'il bolalar va 70.0 foiz qizlar onlayn ma'lumot almashishga ehtiyot bo'lishdi. Respondentlarning 45.0 foizi, ularning atigi 10.0 foizi o'g'il bolalar va 80.0 foizi qiz bolalar ijtimoiy tarmoqlarda shaxsiy ma'lumotlarni almashishdan ehtiyot bo'lishgan, respondentlarning 40.0 foizi, ularning orasida 60.0 foizi o'g'il bolalar va 20.0 foizi qizlar o'z parollarini muntazam ravishda o'zgartirishgan, 35.0 foizi esa 10.0 foiz o'g'il bolalar va 60.0 foiz qizlar hisob xavfsizligiga ega bo'lgan umumiy respondentlar tashkil etadi.

2-jadval.

Kiberjinoyatchilik va mustaqil o'zgaruvchilarning ishtiroki va xatarlari o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik		
O'zgaruvchilar	Korrelyatsiya koeffitsienti	
	Ishtirok etish	Xatarlar
Yosh	0.2116	0.1662
Ta'lim	0.2208*	-0.0291
E'tiqod	0.1015	0.1181
Onaning ta'limi	0.2317*	-0.0016
Otaning ta'limi	0.2332*	-0.1918
Oila daromadi	0.2416*	0.2064*

Jadvalda kiberjinoyatchilik va mustaqil o'zgaruvchilarning ishtiroki va xatarlari o'rtasidagi korrelyatsiya koeffitsienti ko'rsatilgan. Ta'lim (0,2208*), onaning ma'lumoti (0,2317*) Otaning ma'lumoti (0,2332*) va oilaning daromadi (0,2416*) o'rganilayotgan hududdagi o'spirinlarning bilimi va ijtimoiy tarmoqdagi ishtiroki bilan ijobiy va sezilarli darajada bog'liq bo'lgan, o'spirinlarning yoshi esa Facebook va twitter saytlarining ishtiroki bilan salbiy bog'liqdir. Ta'lim, onaning ta'limi va otaning ta'limi ijtimoiy tarmoq saytlari hisobiga kirish xavfi, hayotni isrof qilish, xavfsizlik va shaxsiy hayotga oid xavflar, uyqu buzilishi, onlayn ta'qib va kiberbulling xavfi bilan salbiy bog'liq edi. Daromad bosh og'rig'i, shaxsni o'g'irlash, fotosuratlar va ma'lumotlar va hisoblarni buzish kabi xavflar bilan ijobiy bog'liq.

Eng muhimi istiqbolli yondashuv raqamli savodxonlik va xavfsizlik ko'nikmalarini rivojlantirish orqali bolalar va o'spirinlarni yanada chidamli qilishga harakat qilishdir. Bu raqamli savodxonligi ham yaxshilanishi mumkin bo'lgan ota-onalarga ham tegishli. Shuningdek, ota-onalarni bolalarning onlayn xatti-harakatlarida nima sodir bo'lishidan xabardorligini oshirish kerak. Bu xabardorlik keng tarqalgan va hamma joyda kuzatilishiga asoslanmasligi kerak; aksincha, ota-onalar va bolalar o'rtasidagi ishonch rishtalariga e'tibor qaratish orqali ota-onalarning xabardorligini oshirish va bolalar ota-onalariga internetda boshdan kechirgan muhim yoki qo'rqinchli narsalarni aytib berishdan tortinmaydigan ochiqlik muhitini yaratish mumkin.

Xulosa. Kiberjinoyat va uning barcha shakllari jinoyatchilikning eng tez rivojlanayotgan sohalaridan biri hisoblanadi. Mavjud kiberjinoyatchilik siyosati o'spirinlar duch keladigan alohida onlayn xavf-xatarlarga tegishli. Birinchi navbatda yoshlarni internetdan foydalanishda, uning barcha xavf-xatarlari va imkoniyatlaridan foydalanishda chidamli bo'lishiga harakat qilishi kerak. Ikkinchidan, bolalar va ota-onalarning umumiy barqarorligi uchun juda yuqori bo'lgan xavflar uchun, ayniqsa jiddiy zarar yetkazilishi

mumkin bo'lsa, ushbu xavflarni kamaytirishga qaratilgan choralarni ko'rishga harakat qilishi kerak. Yoshlarni himoya qilishda asosiy mas'uliyat ota-onalar va yoshlarning o'zlari zimmasiga tushadi. Mavjud tizim jinoiy qonunchilik yondashuvlari va kuzatuviga juda ko'p e'tibor qaratmoqda, chunki u deyarli faqat repressiya va nazorat orqali xavflarni nazorat qilishga qaratilgan, shu bilan birga internet bugungi kunda o'sib kelayotgan yoshlarga jumladan, chidamlilikni rivojlantirish ko'nikmalarini taqdim etayotgan imkoniyatlarni e'tiborga olmaydi.

Adabiyotlar:

1. Batirov F.A. Kibertahdid – falsafiy tadqiqot obyekti sifatida // Oriental Renaissance: Innovative, educational, natural and social sciences. – 2025. – 5(1). – B. 519–533.
2. Атаджанов М.Ю. Трансформация современных угроз безопасности национального психологического облика и механизмы защиты: автореф. дисс. ... докт. психол. наук (DSc). – Тошкент: 2026. – 68 с.
3. Краткая характеристика состояния преступности в Российской Федерации за январь - сентябрь 2020 года / Официальный сайт МВД России [Электронный ресурс]: Режим доступа: <https://xn--b1aew.xn--p1ai/reports/item/21551069/> (дата обращения: 27.07.2023).
4. Orly Turgeman-Goldschmidt. Meanings that Hackers Assign to their Being a Hacker. – URL: <http://www.cyber-crimejournal.com/Orlyijccdec2008>. P. 87-94.
5. Косенков А. Н., Чёрный Г. А. Общая характеристика психологии киберпреступника // Криминологический журнал БГУЭП. –2012. – № 3 (21). – С. 78–94.
6. Malar, Neela M. (2012). Impact of Cyber Crimes on Social Networking Pattern of Girls, Intl. J. of Internet of Things, 1 (1): 9-15.
7. Sh.Gupta, Katayani, P.Sachan and N.Kunwar "Risks and Prevention of Adolescents from Cyber Crime through Social Networking Sites" Indian Res. J. Ext. Edu. Volume 21, No. 2&3, April - September, 2021
8. Van, Royen; Karolien, Poels; Vandebosch, Heidi and Philippe, Adam (2017). Thinking before posting? Reducing cyber harassment on social networking sites through a reflective message. Computer in Human Behavior, 66: 345-352.

Jo'rayeva Sohibjamol Norqobilovna,

*Nizomiy nomidagi O'zbekiston Milliy pedagogika universiteti
"Psixologiya" kafedrası professori, psixologiya fanlari doktori (DSc)*

ZAMONAVIY PEDAGOG IMIJIDA SHAXSLARARO MUNOSABATLAR TIZIMINI SHAKLLANTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada zamonaviy pedagog imijining ta'lim jarayonidagi ahamiyati, pedagogning shaxslararo munosabatlarni shakllantirishdagi o'rni, o'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi samarali muloqotni ta'minlovchi omillar tahlil qilinadi. Shuningdek, pedagogik imijning tashqi ko'rinish, nutq madaniyati, kasbiy kompetentlik, emotsional barqarorlik, muloqot madaniyati, pedagogik takt va shaxsiy namuna kabi tarkibiy qismlari yoritiladi. Zamonaviy ta'lim muhitida pedagog imijini ijobiy shakllantirish shaxslararo munosabatlarni mustahkamlash va ta'lim samaradorligini oshirishning muhim sharti sifatida asoslanadi.

Kalit so'zlar: zamonaviy pedagog, pedagogik imij, shaxslararo munosabat, pedagogik muloqot, kasbiy kompetentlik, pedagogik takt, nutq madaniyati, emotsional intellekt, ta'lim jarayoni.

FORMATION OF AN INTERPERSONAL RELATIONSHIP SYSTEM IN THE IMAGE OF A MODERN EDUCATOR

Abstract. This article analyzes the significance of the modern educator's image within the educational process, the educator's role in shaping interpersonal relationships, and the factors that facilitate effective communication between teacher and student. It also examines the components of a pedagogical image, such as physical appearance, culture of speech, professional competence, emotional stability, communication culture, pedagogical tact, and personal example. The article establishes that cultivating a positive image for the educator in the modern educational environment is a crucial prerequisite for strengthening interpersonal relationships and enhancing educational effectiveness.

Key words: modern educator, pedagogical image, interpersonal relationship, pedagogical communication, professional competence, pedagogical tact, culture of speech, emotional intelligence, educational process.

ФОРМИРОВАНИЕ СИСТЕМЫ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В ИМИДЖЕ СОВРЕМЕННОГО ПЕДАГОГА

Аннотация. В данной статье анализируются значение имиджа современного педагога в образовательном процессе, роль педагога в формировании межличностных отношений, а также факторы, обеспечивающие эффективное общение между учителем и учеником. Также освещаются такие компоненты педагогического имиджа, как внешний вид, культура речи, профессиональная компетентность, эмоциональная устойчивость, культура общения, педагогический такт и личный пример. В современной образовательной среде формирование положительного имиджа педагога обосновывается как важное условие укрепления межличностных отношений и повышения эффективности образования.

Ключевые слова: современный педагог, педагогический имидж, межличностные отношения, педагогическое общение, профессиональная компетентность, педагогический такт, культура речи, эмоциональный интеллект, образовательный процесс.

Kirish. Bugungi kunda ta'lim tizimida ro'y berayotgan o'zgarishlar pedagog shaxsiga qo'yiladigan talablarni ham tubdan o'zgartirmoqda. Ilgarigi ta'lim modelida o'qituvchi asosan bilim beruvchi va nazorat qiluvchi shaxs sifatida namoyon bo'lgan bo'lsa, zamonaviy ta'lim jarayonida pedagog o'quvchining shaxsiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlovchi, uning mustaqil fikrlashiga sharoit yaratuvchi, maslahatchi va yo'naltiruvchi sifatida faoliyat olib boradi.

Shu nuqtayi nazardan pedagogning kasbiy faoliyatida uning imiji muhim ahamiyat kasb etadi. Pedagog imiji deganda faqat uning tashqi ko'rinishi emas, balki atrofdagilarda – o'quvchilar, ota-onalar, hamkasblar va jamoatchilikda shakllanadigan umumiy tasavvur tushuniladi. Pedagogning qanday gapirishi, o'zini tutishi, odamlar bilan munosabati, muammoli vaziyatlarga yondashuvi, kasbiga munosabati va hatto tashqi ko'rinishi uning imijini belgilaydi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Psixologiya fanida shaxs faoliyati va xulq-atvoriga ta'sir ko'rsatuvchi omillarni o'rganish muhim ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Shu nuqtai nazardan, pedagog imijini baholashda shaxsning nafaqat kasbiy va psixologik xususiyatlari, balki uning ijtimoiy-antropologik belgilari, tashqi qiyofasi va gabitus xususiyatlarini ham inobatga olish maqsadga muvofiq.

Insonning tashqi qiyofasi, konstitutsional tuzilishi va antropologik belgilari turli madaniy va ijtimoiy muhitlarda muayyan bahoga ega bo'lib kelgan. Psixologiya tarixida ham shaxsning konstitutsional xususiyatlari uning ayrim psixologik fazilatlarini va individual xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkinligi haqida turli nazariy qarashlar ilgari surilgan. Kundalik ijtimoiy munosabatlarda ham insonning qomati, bo'y-basti va tashqi ko'rinishiga nisbatan "salobatli", "xushqomat", "kelbatli", "xushbichim" kabi baholovchi tushunchalardan foydalaniladi.

Pedagog imijini o'rganish borasidagi izlanishlar ko'lamining 21-asrning dastlabki o'n yilida amalga oshirilganligining guvohi bo'lish mumkin. Bu yo'nalishdagi tadqiqotlar psixologik, sotsiologik, falsafa, pedagogika va iqtisodiy sohalarida amalga oshirilganligini guvohi bo'linadi. Mazkur izlanishlarda imijning psixologik tadqiq etishda qator ilmiy g'oyalar metodologiya sifatida olingan: boshqaruv sotsial psixologiyasi (T.Yu.Bazarov, T.S.Kabachenko, P.L. Krichevskiy, B.F.Lomov, A.B.Filippov va boshqalar); tashkilot psixologiyasi va kasbiy faoliyat psixologiyasi (A.L.Donsov, A.L.Juravlyov, Ye.A.Klimov, S.K.Sergienko, V.D.Shadrikov va boshqalar); psixologik akmeologik yondashuv (A.A.Bodalev, A.A.Derkach, V.G.Zazkin, L.G.Laptev va boshqalar); shaxs sotsial psixologiyasi (K.A.Abulxakova-Slavskaya, G.M.Andreeva, A.G.Asmolov, A.A.Bodalyov, A.M.Stolyarekko va boshqalar), individual imijning shakllanishiga doir yondashuvlar (Ye.I. Manyakina, A. Panasyuk, V.Perelygina, K.A.Petrova, G.G.Pochepsov, A.I.Fyodorov, V.M.Shepel va boshqalar); shaxslararo pozitsiyalarda tashqi qiyofaga sotsial-perseptiv yondashuv (A.A.Bodalyov, O.G.Kukosyan, V.A.Labunskaya, V.L.Panfyorov, Ye.A.Petrova va boshqalar).

Tadqiqot metodologiyasi. Mahalliy olimlarning imijga bag'ishlangan izlanishlariga e'tibor qaratiladigan bo'lsa, sof pedagog imijini tadqiq etishga bag'ishlangan ilmiy-tadqiqot ishlari uchramaydi. Ammo vatanimiz psixolog olimlari tomonidan pedagog faoliyatiga aloqador izlanishlarda o'qituvchi imijining elementlari uchraydi, deyish mumkin. Mahalliy olimlarning pedagog faoliyati bilan bog'liq izlanishlarining quyidagi mualliflar bo'yicha ko'rishimiz mumkin M.G.Davletshin, E.G'.G'oziev, B.R.Qodirov, G'.B.Shoumarov, R.Z.Gaynutdinov, V.M.Karimova, A.M.Jabborov, Z.T.Nishonova, A.I.Rasulov, Sh.A.Eshmetov, A.A.Zokirov va boshqa olimlarning olib borayotgan psixologik tadqiqotlari mavjud.

Zamonaviy pedagog uchun ijobiy imijni shakllantirish shaxslararo munosabatlarning samarali tashkil etilishi bilan bevosita bog'liqdir. Chunki ta'lim jarayoni avvalo insonlar o'rtasidagi muloqot va hamkorlikka asoslanadi.

«Imij» tushunchasi muayyan shaxs haqida boshqalarda shakllanadigan tasavvur, munosabat va baholar majmuini anglatadi. Pedagog imiji esa o'qituvchining kasbiy va shaxsiy xususiyatlari asosida ta'lim ishtirokchilari ongida shakllanadigan ijtimoiy-psixologik obrazdir.

Pedagog imijini shartli ravishda quyidagi tarkibiy qismlarga ajratish mumkin:

1. Kasbiy imij – pedagogning o'z fanini bilishi, zamonaviy pedagogik texnologiyalardan foydalanishi, metodik mahorati va kasbiy kompetentligi.
2. Kommunikativ imij – muloqot qilish qobiliyati, tinglash madaniyati, fikrni aniq va tushunarli ifodalashi.
3. Psixologik imij – emotsional barqarorlik, sabr-toqat, o'z his-tuyg'ularini boshqara olish va boshqalarning emotsional holatini tushunish.
4. Etik imij – pedagogik odob, xushmuomalalik, adolat, xolislik va pedagogik takt.
5. Tashqi imij – kiyinish madaniyati, tashqi ko'rinish, ovoz ohangi, yurish-turish va umumiy estetik qiyofa.
6. Ijtimoiy imij – jamoada o'zini tutishi, hamkasblar bilan munosabati, ijtimoiy faolligi va shaxsiy mas'uliyati.

Ushbu komponentlar bir-biri bilan uzviy bog'liq bo'lib, ularning uyg'unligi pedagogning yaxlit imijini shakllantiradi.

Shaxslararo munosabatlar insonlarning bir-biri bilan muloqoti, o'zaro ta'siri, hamkorligi va emotsional munosabatlarida namoyon bo'ladi. Ta'lim jarayonida bunday munosabatlar o'qituvchi–o'quvchi, o'qituvchi–ota-ona, o'qituvchi–hamkasb hamda o'quvchi–o'quvchi munosabatlari shaklida yuzaga keladi.

Pedagogning ijobiy imiji shaxslararo munosabatlarning barqaror va samarali bo'lishiga ta'sir ko'rsatadi. Masalan, o'quvchilar pedagogni bilimli, adolatli, ochiqko'ngil va hurmatga loyiq shaxs sifatida qabul qilsalar, ularda o'qituvchiga nisbatan ishonch paydo bo'ladi. Ishonch esa ta'lim jarayonida faol

ishtirok etish, savol berish, o'z fikrini erkin bildirish va xatolardan qo'rqmaslik uchun psixologik asos yaratadi.

Aksincha, pedagogning qo'pol muomalasi, o'quvchini kamsitishi, adolatsiz baholashi yoki uning fikrini inkor etishi shaxslararo munosabatlarga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin.

Zamonaviy pedagog imijini shakllantirishda bir nechta muhim omillar mavjud.

Birinchidan, kasbiy kompetentlik. O'qituvchi o'z fanini chuqur bilishi bilan birga, ta'lim sohasidagi yangi yondashuvlar va texnologiyalardan xabardor bo'lishi kerak. Bilimli va o'z kasbiga ishonchli pedagog o'quvchilarda hurmat uyg'otadi.

Ikkinchidan, muloqot madaniyati. Pedagogning nutqi aniq, ravon, tushunarli va madaniy bo'lishi muhim. Ovoz ohangi, so'z tanlash, savol berish, tinglash va javob qaytarish uslubi o'qituvchi imijining muhim qismi hisoblanadi.

Uchinchidan, pedagogik takt. Pedagogik takt – o'qituvchining turli vaziyatlarda o'quvchining shaxsiyatini hurmat qilgan holda to'g'ri munosabat o'rnatish qobiliyatidir. O'quvchining xatosini ko'rsatishda uning shaxsini emas, xatti-harakatini baholash pedagogik taktning muhim ko'rinishidir.

To'rtinchidan, emotsional intellekt. Zamonaviy pedagog o'z his-tuyg'ularini nazorat qila olishi va o'quvchilarning emotsional holatini anglay bilishi zarur. Bu nizoli vaziyatlarni yumshatish, o'quvchilar bilan ishonchli munosabat o'rnatish imkonini beradi.

Beshinchidan, tashqi ko'rinish va o'zini tutish madaniyati. Pedagogning tashqi ko'rinishi uning kasbiy maqomiga mos, ozoda va tartibli bo'lishi maqsadga muvofiq. Biroq tashqi ko'rinish pedagog imijining faqat bir qismi bo'lib, uning kasbiy va axloqiy sifatlaridan ustun qo'yilmasligi lozim.

O'qituvchi va o'quvchi o'rtasidagi munosabat ta'lim samaradorligiga bevosita ta'sir qiluvchi asosiy omillardan biridir. Zamonaviy pedagog ushbu munosabatlarni avtoritar boshqaruv emas, balki hamkorlik, o'zaro hurmat va ishonch asosida tashkil etishi zarur.

Bunda pedagog quyidagi tamoyillarga amal qilishi maqsadga muvofiq:

- har bir o'quvchining shaxsiyatini hurmat qilish;
- o'quvchilarni kamsitmaslik va ularni boshqalar bilan salbiy taqqoslamaslik;
- fikr bildirish uchun erkin muhit yaratish;
- o'quvchini diqqat bilan tinglash;
- tanqidni shaxsga emas, xatti-harakatga qaratish;
- baholashda adolat va xolislikka rioya qilish;
- o'quvchilarning individual xususiyatlarini hisobga olish;
- rag'batlantirish va ijobiy fikr-mulohazalardan foydalanish.

Bunday munosabatlar o'quvchida o'z kuchiga ishonch, ta'limga qiziqish va pedagogga nisbatan ijobiy munosabatni shakllantiradi.

Pedagog imijini belgilaydigan muhim omillardan biri – uning nutqidir. O'qituvchi har bir so'zi orqali nafaqat ma'lumot yetkazadi, balki o'quvchida muayyan emotsional holatni ham yuzaga keltiradi.

Masalan, "Sen buni hech qachon tushunmaysan" kabi ibora o'quvchining o'z kuchiga ishonchini pasaytirishi mumkin. Uning o'rniga "Bu mavzu biroz murakkab, keling, yana bir bor birgalikda ko'rib chiqamiz" deyish o'quvchiga qo'llab-quvvatlovchi ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli zamonaviy pedagog:

- ijobiy va rag'batlantiruvchi iboralardan;
- hurmatga asoslangan murojaat shakllaridan;
- tushunarli va mantiqiy nutqdan;
- konstruktiv tanqiddan;
- savol-javob va muloqot usullaridan

samarali foydalanishi kerak.

Pedagogning shaxsiy psixologik xususiyatlari uning imijiga kuchli ta'sir qiladi. Ayniqsa, o'z-o'zini anglash, o'z-o'zini baholash, o'zini boshqarish va refleksiya muhim ahamiyatga ega.

Refleksiya orqali pedagog o'z faoliyatini tahlil qiladi: «Men bugun o'quvchilar bilan qanday muloqot qildim?», «Qaysi vaziyatda emotsiyamni nazorat qilishim qiyin bo'ldi?», «O'quvchilarning fikrini yetarlicha tingladimmi?», «Mening xatti-harakatim ularda qanday taassurot qoldirdi?» kabi savollarga javob izlaydi.

Doimiy o'z-o'zini tahlil qilish pedagogning kasbiy o'sishiga xizmat qiladi. Bu esa vaqt o'tishi bilan uning imijini ham takomillashtiradi.

Pedagog imiji faqat talabalar bilan munosabatda emas, balki hamkasblar bilan munosabatlarda ham namoyon bo'ladi. Ta'lim muassasasida ijobiy psixologik muhitni shakllantirishda har bir pedagogning shaxsiy madaniyati muhim.

Hamkasblar o'rtasida:

- o'zaro hurmat;
- kasbiy hamkorlik;
- tajriba almashish;
- bir-birini qo'llab-quvvatlash;
- konstruktiv tanqid;
- adolatli munosabat;
- jamoaviy mas'uliyat

kabi qadriyatlarining mavjudligi sog'lom ijtimoiy-psixologik muhitni ta'minlaydi.

O'z hamkasblariga hurmat bilan munosabatda bo'ladigan pedagog o'quvchilar uchun ham ijobiy shaxsiy namuna bo'la oladi.

Bugungi axborotlashgan jamiyatda pedagog imiji faqat auditoriyada emas, balki raqamli makonda ham shakllanadi. Ijtimoiy tarmoqlardagi faollik, onlayn darslarni tashkil etish madaniyati, elektron muloqot uslubi va axborotdan foydalanish madaniyati ham pedagogning kasbiy imijiga ta'sir qilishi mumkin.

Shu bois pedagog raqamli kommunikatsiyada ham kasbiy etika qoidalariga amal qilishi, shaxsiy va kasbiy muloqot chegaralarini to'g'ri belgilashi hamda axborotni tanqidiy baholash ko'nikmasiga ega bo'lishi zarur.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Biz shu masalaga oydinlik kiritish maqsadida o'z tadqiqotimizda oliy ta'lim muassasalari pedagogi imijining ijtimoiy-psixologik jihatlarini o'rganish borasidagi izlanishning o'ziga xos jihatini professor-o'qituvchilar talabalar nigohida o'rganishga e'tibor qaratdik. Mazkur tadqiqotda professor-o'qituvchi bilan talabalarning o'qituvchining munosabat xususiyatlariga doir taassurotlari o'rganishga doir empirik ma'lumotlar taqdim etamiz.

Bunda liderlikka moyillik, hukmronlik, zulmkor shkalasi: Professor-o'qituvchilarning talabalar bilan o'zaro munosabatida pedagogning liderlik xususiyatlari ustuvor ekan, ularning ko'rsatkichlari, yetakchilikka moyilligini, mehnat qilish ishtiyoqi ustunligi, ishiga layoqatli, hukmronlikka moyilligi, hurmattalab va maslahat berish ham xos ekan.

1-jadval.

Professor-o'qituvchi va talabalar nigohida pedagogning munosabat xususiyatlarining namoyon bo'lishi

	Shkalalar (oktant)	Professor-o'qituvchilar		Talabalar		
		M	σ	M	σ	t
1	Liderlikka moyillik	11,35	0,68	9,06	0,47	2,03
2	O'ziga ishonchi	9,57	0,43	6,68	0,42	2,75*
3	Talabchanlik	8,17	1,18	9,24	0,75	1,65
4	Ishonchsizlik	7,44	0,67	9,78	4,61	2,58*
5	Yon berish	9,35	0,51	10,34	0,21	3,20**
6	Ishonuvchanlik	8,46	0,47	9,41	0,27	2,74*
7	Ko'ngilchanlik	7,67	0,33	6,29	0,21	2,53*
8	Rahimdillik	8,33	0,75	7,52	0,31	1,65

Talabalar esa ularga nisbatan farqli baholaganlar pedagoglar o'ziga ishonadi, qat'iyatli, lider sifatida ta'sir ko'rsatadi, ammo maqsadga muvofiq emas.

Oliy ta'lim pedagogikning kasbiy imijining shakllanishida o'qituvchi bilan talabalar munosabatlarida o'ziga ishonch va liderlik sifatleri ta'lim oluvchilar tomonidan tan olinmagan. Bunga sabab sifatida munosabatlardagi marom, kommunikativ sifatlarning yetarlicha shakllanmaganligini ko'rsatmoqda. Professor-o'qituvchilar tomonidan talabalarga ko'rsatiladigan ta'sir ko'rsatmalar o'zlari o'qigan davr bilan qiyosiy tahlil sabab bo'layotgan bo'lishi mumkin. Bu esa pedagogning kommunikativ xususiyatlari va shaxslararo munosabati uchun zarur sifatlarni kamol toptirish zaruratini tug'diradi. Oqibatda oliy ta'lim muassasasi professor-o'qituvchisi to'g'risidagi "avtoritarlik" timsolini shakllantirishga sabab bo'lib qoladi.

Professor-o'qituvchilar bilan talabalarning o'zaro munosabati uchun talabalar bilan o'qituvchilar ta'lim muhitida hamkorlikda ishlash istagi bo'lsa-da, ammo o'rtada doimiy anglash qiyin bo'layotgan ijtimoiy-psixologik to'siqlar mavjudligidan dalolat beradi. Ushbu holat professor-o'qituvchi bilan talabalarning o'zaro munosabatlari uchun kommunikativ sifatlarning ustuvorligini ta'minlovchi chora-tadbirlarga zarurat tug'diradi.

Tadqiqotda oliy ta'lim muassasalari professor-o'qituvchisi bilan talabalar o'zaro munosabatlar masalasida anchagina tajribalar mavjudligi borasida psixologiya fanida yetarlicha muvaffaqiyatlarga erishgan bo'lsa ham, uning ta'limiy va didaktik, guruhviy va individual shakllarida ham talabaning individual-

psixologik xususiyatlarini e'tiborga olish kerakligi uqtiriladi. Bundan ko'rinib turibdiki, avtoritar pedagogik munosabatlardan pedagogik hamkorlikka o'tish zarur.

Bugungi kunda professor-o'qituvchi bilan talabalar orasidagi bog'liqlik, ta'lim subyektlarining hamkorlikdagi faoliyatigina muammolarni hal etishga zamin hozirlaydi. Demak, avtoritarlik tuyg'usini talabalar dunyoqarashining shakllanishida, ularning mulohazasidan xulosa chiqarish hamda madaniy-axloqiy jihatdan ijodiy kamol topadigan shaxslarni voyaga yetkazish zarur. Bunda esa professor-o'qituvchi bilan talabalarning o'quv faoliyatida hamkorlik yetakchi tamoyilga aylanishi lozim.

O'ziga ishonch-o'zini yaxshi ko'rish shkalasi: Bunda professor-o'qituvchi bilan talabalarning ko'rsatkichlarida farqlar mavjud, ya'ni har ikkalasida ham egoistik xislatlar borligini, ko'proq his-tuyg'u va munosabatlari o'ziga yo'naltirilganligi, raqobatlashuv, tortishuvlarga moyillikni bildirmoqda ($9,57$ va $6,68$; $t=2,75$, $r<0,05$). Natijalarga ko'ra professor-o'qituvchining pedagogik qobiliyatlari va boshqalarni qabul qilish xususiyatlari o'zaro muvofiqlashuvi kerak ekan.

Talabalarning nazaricha "o'ziga ishonch va o'zini yaxshi ko'rish" pedagoglarda ishonchga nisbatan, o'zini yaxshi ko'rish; professor-o'qituvchilarning munosabatiga ko'ra esa o'ziga ishonch asosiy xususiyat sifatida e'tirof etilgan. Pedagoglarda subyekt-subyekt munosabatga yo'nalish olishi pedagog professional o'sishining muhim jihati hisoblanadi. Aksincha ushbu fenomenning tarkib topmaganligi esa o'ziga ishonchning sustligidan dalolat beradi. Pedagogning o'ziga ishonchi kasbiy kompetensiyasining, uning talablariga javob bera olishi va shaxsiy shakllanganligini anglatadi.

Professional kamolotida faoliyat va muomalaning individual usullari, kasbiy o'zlikni anglashi, shaxslik usuli kamol topadi. Tadqiqot metodikasining "o'ziga ishonch-o'zini yaxshi ko'rish" shkalasidan kelib chiqqan holda o'qituvchining o'zi va talabalari bahosi asosida pedagogning shaxsiy va professional kamolati uning shaxsining ichki muhiti, faolligi va o'zini o'zi ro'yobga chiqarish ehtiyojiga bog'liqligida namoyon bo'lishi kuzatildi. Professor-o'qituvchi bilan talabalar natijalari "real Men"i va "situativ Men"i, "real Men"i bilan "ijodiy Men"ida nomutanosiblik mavjud. Ushbu nomutanosibliklarni pedagog o'z vaqtida anglashi muhim.

Talabchanlik shkalasi: Metodikaning ushbu shkalasida uch darajali xususiyatlardan iborat. Quyi daraja o'jarlik, qaysarlik, qat'iyatlilik va kuch-g'ayratlik; o'rta daraja talabchanlik; yuqori darajasi, atrofdaqilar bilan keskin, qattiqqo'llik bilan munosabat o'rnatishi, munosabatlarning ijtimoiy xulq me'yorlaridan chetga og'ishini baholaydi. Empirik ko'rsatkichlar quyidagi ko'rinishlarda kuzatildi: $8,17$ va $9,24$, $t=1,65$). Professor-o'qituvchi bilan talabalar munosabatida talabchanlik normada ekanligi, pedagoglarda kuch-g'ayrat yetarlicha, ammo ularni amalga oshirishda to'siqlar mavjud. Ushbu psixologik to'siqlarni bartaraf etish zarur bo'ladi.

Ishonchsizlik-qaysar-salbiylik shkalasi: shkalaning empirik qiymatlari - professor-o'qituvchi bilan talabalar ko'rsatkichlari quyidagicha: $7,44$ va $9,78$, $t=1,58$, $r>0,05$. Pedagoglarning atrof muhitga va talabalari bilan o'zaro munosabatlarida tanqidiy munosabat mavjud. Ularda talab va kutilmalardan qoniqmas ekanlar. Bu esa ishonchsizlikning bosh sababidir. Oqibatda pedagoglarda ruhiy beqarorlik, o'ziga salbiy munosabatni yaqqol ifodalalariga olib kelmoqda. Bu pedagoglarda ijtimoiy tajribalar, an'anaviy "ustoz-shogird" munosabatlarida izchillik yo'qligidan dalolat beradi.

Yon berishlik-bezor-passiv bo'ysunuvchanlik shkalasi: professor-o'qituvchi bilan talabalarni bahosida keskinlik, farqlanuvchi, ziddiyatli munosabalar kuzatilmoqda. Pedagogni talabalar bilan munosabatga kirishishida tanlash, o'rni kelganda yon berish xohishi, ammo talabalar pedagogdan doimo o'zlariga yon berishlarini istashlarini ko'rsatmoqda: $9,35$ va $10,34$, $t=3,2$, $p<0,01$. Pedagoglarning tabiatida shogirdlarning ta'siriga tushib qoladigan, ularning fikr-mulohazasi ostida qaror qabul qilishga moyil, shaxs sifatida kasbiy shakllanib ulgurmagani pedagoglarni ham uchratish mumkin. Bunday holat, aksincha yanada ortadigan bo'lsa, subyektlar munosabatida quyidagi fenomenini uchratish ham amaliyotdan holi bo'lmay qoladi. O'qituvchining shaxs sifatida shakllanganligiga, kasbiy layoqatga egaligiga o'qituvchi-talaba "munosabatlaridagi inqirozli holatlardan chiqarishning" eng muhim psixologik omili deb qarash joiz.

Ishonuvchanlik-itoatkorlik-tobelik shkalasi: Metodika shkalasi shaxsning hissiy-irodaviy, sotsial muhitdagi shaxsiy pozitsiyasi, shaxs munosabatlari. Munosabat maromlari haqida ma'lumot beradi: $9,35$ va $10,34$; $t=3,2$, $p<0,01$. Natijalar pedagogning muloyimligi, xushmuomalaligi, atrofdaqilarni qo'llab-quvvatlovchi ekanligini anglatmoqda. Talabalarning qo'rquv ta'sirida, boshqalar ko'magiga zarurati borligini ko'rsatmoqda.

Ko'ngilchanlik-mustaqil emas, haddan tashqari yon beruvchi shkalasi: Empirik ko'rsatkichlar: $7,67$ va $6,29$, $t=2,53$, $r<0,05$, ushbu qiymatlar pedagoglarning hamkorlikka xayrixoh, keskinliklarning yechimini topishga intiluvchan, murosakor, atrofdaqilar bilan bamaslahat ish ko'ruvchi, munosabatlarda samimiyligni kanda qilmaslik xususiyatlari xos ekan.

Pedagog imijining kommunikativ xususiyatlarini aks ettiruvchi do'stonlikka, hamkorlikka, tashabbuskorlikka, ta'lim-tarbiyaga xayrixoh, mehnati o'spirinlarni ma'naviy-axloqiy kamolotiga yo'naltirilganligidan dalolat bermoqda.

Rahmdillik-beg'arazlik-fidokorlik shkalasi. Ushbu shkalaning empirik ko'rsatkichlari quyidagicha: 8,33-o'qituvchi va 7,52-talaba; $t=1.65$, $r<0,5$). Shkala shaxslararo munosabatning eng muhim jihatlarini baholaydi. Pedagog atrofdagilar bilan munosabatida mas'uliyat, muloyim, simpatiya, atrofdagilar bilan munosabatlarida hissiy qo'llab-quvvatlashga moyil, hozirjavob, talabalar kayfiyatini boshqara olishi, rag'batlantirish, munosabatlarni ko'ngildagidek olib boruvchi shaxsdir.

Demak, tadqiqotimiz natijasida, subyektlar hamkorligining bugungi timsoli uchun yetarlicha pedagogik talablarga javob beruvchi, shaxslilik mazmuniga asoslanadigan, xulqiy va kognitiv tamoyillarga tayanuvchi asoslar mavjud degan xulosaga kelish mumkin.

Muhokama. Pedagog imiji va shaxslararo munosabatlar bir-biri bilan chambarchas bog'liq. O'qituvchida ijobiy imij shakllangan sari o'quvchilar, ota-onalar va hamkasblar bilan ishonchli, hurmatga asoslangan munosabatlarni o'rnatish imkoniyati ortadi. Ayniqsa, zamonaviy ta'lim sharoitida pedagogning avtoritar pozitsiyadan hamkorlikka asoslangan munosabat modeliga o'tishi muhimdir.

Shuning uchun pedagoglarni tayyorlash va qayta tayyorlash jarayonida nafaqat kasbiy bilim va metodik kompetensiyalarni, balki kommunikativ madaniyat, emotsional intellekt, pedagogik takt, refleksiv qobiliyat va shaxsiy imijni boshqarish ko'nikmalarini ham rivojlantirish maqsadga muvofiq.

Natijada zamonaviy pedagog nafaqat bilim beruvchi mutaxassis, balki o'quvchi shaxsini rivojlantiruvchi, sog'lom psixologik muhit yaratuvchi va ijobiy shaxsiy namuna ko'rsatuvchi professional sifatida shakllanadi.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, zamonaviy pedagog imiji ta'lim jarayonining muhim ijtimoiy-psixologik omillaridan biri hisoblanadi. Ijobiy pedagogik imij o'qituvchining kasbiy mahorati, muloqot madaniyati, pedagogik takti, emotsional barqarorligi, tashqi ko'rinishi, axloqiy fazilatlar va shaxsiy namunasining uyg'unligi asosida shakllanadi.

Adabiyotlar:

1. Jo'rayeva S.N. Pedagoglarning imiji kasbiy yetuklik omillaridan biri sifatida Guliston davlat universiteti axborotnomasi. Gumanitar-ijtimoiy fanlar seriyasi. – 2023.
2. Jo'rayeva S.N. Imijning ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida talqini "Maktabgacha va maktab ta'limi" jurnali. -2026. 160-163 b.
3. Jo'rayeva S.N. Zamonaviy pedagogning kasbiy kompetensiyasi va imijining psixologik omillari: Monografiya. –T.: "Navro'z" nashriyoti, 2019 y. –140 b.
4. Jo'rayeva S.N. Zamonaviy ta'lim texnologiyalarini joriy etishda pedagogning kompetentli yondashuvi. Redagogik mahorat. 2019. B.34-38.
5. Jo'rayeva S.N. O'qituvchi imidji mas'uliyati bilan o'zaro aloqadorlik uyg'unligi "Psixologiya". 2021.
6. Jo'rayeva S.N. Ўқитувчининг малака ва касбий компетенциясини баҳолаш. Наврўз нашриёти, 2018 йил. Монография, - 144 бет.
7. Жўраева С.Н. Замонавий таълим технологияларини жорий этишда педагогнинг компетентли ёндашуви. Pedagogik mahorat. 2019. Б.34-38.
8. Жўраева С.Н. Замонавий педагог имижини шакллантиришда психологик омиллар таъсири. Замонавий таълим. 2020. Б. 49-55.
9. Жўраева С.Н. Педагог имижини масъулияти. Педагогика. 2021. Б.62-68.
10. Жўраева С.Н. Ўқитувчи имиджини масъулияти билан ўзaro алоқадорлик уйғунлиги "Психология". 2021. Б. 65-69.

Аракулов Гайрат Тулкинович,
ассистент Джизакского филиала Национального университета Узбекистана
Юлдашев Сардорбек Аслиддин угли,
ассистент Джизакского филиала Национального университета Узбекистана
Хатамов Сирожиддин Мелихузи угли,
ассистент Джизакского филиала Национального университета Узбекистана

ДИНАМИКА ПРОБЛЕМ ЧЕРТ ХАРАКТЕРА ПОДРОСТКОВ С ДЕВИАНТНЫМ И АГРЕССИВНЫМ ПОВЕДЕНИЕМ

Аннотация. В статье рассматриваются индивидуально-психологические особенности подростков с отклоняющимся поведением, воспитывающихся в СУВУ. Изучается взаимосвязь акцентуаций характера с различными формами агрессивного поведения. Для исследования использовались психодиагностические методики К. Леонгарда (в модификации С. Шмишека), Дж. Тейлора (в адаптации Т. А. Немчинова), А. Басса и А. Дарки, позволяющий дифференцировать проявления агрессии и враждебности. Результаты показали наличие выраженной акцентуации характера в 100 % случаев. Полученные выводы могут служить основой для практических рекомендаций по совершенствованию моделей поведения и созданию благоприятных условий для гармоничного личностного развития подростков.

Ключевые слова: подростки, отклоняющееся поведение, акцентуация характера, агрессия, агрессивность, враждебность, СУВУ.

DYNAMICS OF CHARACTER PROBLEMS IN ADOLESCENTS WITH DEVIANT AND AGGRESSIVE BEHAVIOR

Abstract. The article examines the individual psychological characteristics of adolescents with deviant behavior who are being raised in special educational and correctional institutions. It investigates the relationship between character accentuations and various forms of aggressive behavior. The study employed psychodiagnostic instruments developed by K. Leonhard (as modified by H. Schmieschek), J. Taylor (as adapted by T. A. Nemchinov), and A. Buss and A. Durkee, the latter allowing for the differentiation of manifestations of aggression and hostility. The results revealed the presence of pronounced character accentuation in 100% of the cases. These findings can serve as a basis for practical recommendations aimed at improving behavioral patterns and creating favorable conditions for the harmonious personal development of these adolescents.

Keywords: adolescents, deviant behavior, character accentuation, aggression, aggressiveness, hostility, special educational institution.

DEVIANT VA AGRESSIV XULQ-ATVORLI O'SMIRLAR XARAKTER XUSUSIYATLARI MUAMMOLARI DINAMIKASI

Annotatsiya. Maqolada SUVUda tarbiyalanayotgan, og'ishgan xulq-atvorli o'smirlarning individual-psixologik xususiyatlari ko'rib chiqiladi. Xarakter aksentuatsiyalarining agressiv xulq-atvorning turli shakllari bilan o'zaro bog'liqligi o'rganiladi. Tadqiqotda K. Leongard (S. Shmishek modifikatsiyasida), J. Teylor (T. A. Nemchinov adaptatsiyasida), A. Bass va A. Darkining agressiya va dushmanlik ko'rinishlarini farqlash imkonini beruvchi psixodiagnostik metodikalaridan foydalanildi. Natijalar 100% hollarda xarakterning yaqqol aksentuatsiyasi mavjudligini ko'rsatdi. Olingan xulosalar xulq-atvor modellarini takomillashtirish va o'smirlarning uyg'un shaxsiy rivojlanishi uchun qulay shart-sharoitlar yaratish bo'yicha amaliy tavsiyalar ishlab chiqish uchun asos bo'lib xizmat qilishi mumkin.

Kalit so'zlar: o'smirlar, og'ishgan xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, agressiya, agressivlik, dushmanlik, maxsus ta'lim-tarbiya muassasasi.

Введение. Подростковый возраст рассматривается как один из наиболее сложных и кризисных этапов онтогенетического развития личности, характеризующийся интенсивными качественными и количественными изменениями в основных сферах её психического развития, включая самосознание, характер, темперамент, мотивационную сферу и другие личностные компоненты. Данный возрастной

период сопровождается существенной перестройкой системы отношений подростка к себе, окружающим людям и социальной действительности.

В подростковом возрасте значительно возрастает потребность в самостоятельности и независимости, социальной и территориальной автономии, усиливается стремление к самоутверждению и самореализации, а также формируется выраженная потребность в приобщении к миру взрослых. Указанные возрастно-психологические особенности являются важными факторами, определяющими специфику процесса социализации подростка. При недостаточной сформированности механизмов саморегуляции, конструктивного взаимодействия и социально приемлемых способов удовлетворения возникающих потребностей данные особенности могут становиться источником различных трудностей в процессе социализации и способствовать возникновению негативных изменений в психическом и личностном развитии подростка.

В психологическом аспекте отклоняющееся поведение целесообразно рассматривать не изолированно, а в тесной взаимосвязи с индивидуально-психологическими особенностями личности, спецификой её личностного развития, условиями и характером социализации, а также особенностями межличностного и социального взаимодействия. Такой подход позволяет более комплексно определить факторы, обуславливающие формирование и проявление отклоняющегося поведения, особенно в подростковом возрасте.

Существует ряд социальных и психологических факторов, влияющих на возникновение отклоняющегося поведения. Социальные факторы выражаются в дефектах школьного, семейного или общественного воспитания; в их основе лежит игнорирование половозрастных и индивидуальных особенностей детей. Психологические факторы выражаются в нервно-психических заболеваниях, психопатии, неврастении, пограничных состояниях, повышающих возбудимость нервной системы и обуславливающих неадекватные реакции подростка [1].

На наш взгляд, важным моментом в понимании отклоняющегося поведения подростков являются акцентуации характера. Акцентуации характера — это крайний вариант нормы, граничащий с психопатией, при котором отдельные черты характера подростка чрезмерно усилены, чрезмерно выражены [3]. К сожалению, не всегда педагоги, работающие с подростками с отклоняющимся поведением, учитывают подобного рода особенности.

Целью исследования является выявить особенности проявления отклоняющегося поведения у подростков, определить его взаимосвязь с индивидуально-психологическими факторами, а также изучить психологические особенности подростков, склонных к отклоняющемуся поведению.

Анализ литературы. Согласно данным исследователей (Г. К. Туляганова, И. Ф. Дементьева, И. С. Коростелева, В. С. Ротенберг, А. Е. Личко, Н. Н. Авдеева, Т. П. Гаврилова), черты характера, объединяющие низкий уровень эмоционального и волевого контроля, впечатлительность и неустойчивость настроения, часто встречаются у подростков с отклоняющимся поведением, что согласуется с полученными нами результатами.

Большинство исследователей отмечают, что агрессия в подростковом возрасте в целом имеет более высокий уровень и считается возрастной нормой [2]. Однако уровень агрессии у подростков нашей выборки по всем шкалам теста Басса-Дарки превысил установленные нормы, что не противоречит данным других исследователей (Ю. Можгинский, З. Н. Платонова, Л. М. Семенюк, С. Н. Ениколопов и др.). Исходя из полученных данных, можно сделать вывод о том, что подростки нашей выборки склонны негативно оценивать людей и события и открыто проявлять агрессию; при этом в целом выраженность форм агрессии значительно не различается у мальчиков и девочек.

Методология исследования. Для решения поставленных задач использовались следующие психодиагностические методики: 1) методика изучения акцентуаций характера К. Леонгарда (в модификации С. Шмишека); 2) методика измерения уровня тревожности Дж. Тейлора (в адаптации Т. А. Немчинова); 3) опросник А. Басса и А. Дарки, позволяющий дифференцировать проявления агрессии и враждебности.

Для статистической обработки полученных данных использовались методы описательной статистики (проценты, средние значения), t-критерий Стьюдента для сравнения средних значений между группами и коэффициент корреляции Пирсона (r) для оценки взаимосвязи между показателями акцентуаций характера, тревожности и агрессивности. Различия и связи признавались статистически значимыми при $p \leq 0,05$.

Результаты и их анализ. Данные, полученные в ходе психологического обследования, показывают наличие выраженной акцентуации характера в 100 % случаев. Кроме того, у 26 % подростков выявлено сочетание нескольких акцентуаций. В данной выборке доминирующими акцентуациями характера являются возбудимый (28 %), эмотивный (22 %), циклотимный (18 %) и

гипертимный (12 %) типы. Указанные типы акцентуаций объединяют следующие характеристики: низкий уровень эмоционального и волевого контроля, эмоциональная впечатлительность, чувствительность, неустойчивость настроения и интересов.

У подавляющего большинства подростков, участвовавших в исследовании, наблюдается высокий уровень всех форм агрессивного поведения; подростков с низким уровнем агрессивности и враждебности обнаружено не было. Уровень агрессии у подростков нашей выборки по всем шкалам теста Басса-Дарки оказался выше установленных норм. Высокий уровень физической агрессии выявлен у 80 % обследованных, вербальной агрессии — у 94 %; чувство вины испытывают 96 % подростков. Высокая степень выраженности также наблюдается по шкалам: подозрительность (86 %), косвенная агрессия (84 %), раздражение (82 %), негативизм (78 %), обида (74 %).

Определение индексов «враждебности» и «агрессивности» по опроснику Басса-Дарки показало следующее: в пределах нормы уровень агрессивности встречается в 8 % случаев, враждебности — в 26 % случаев; высокий уровень агрессивности обнаружен у 86 % подростков выборки, высокий уровень враждебности — у 78 %.

Анализ различий по полу в выраженности агрессивных реакций в целом не выявил статистически достоверных результатов. Значимое различие получено только по шкале «раздражение»: у мальчиков показатель выше ($M=7,7$), чем у девочек ($M=6,5$) ($t=-2,1$; $p\leq 0,05$).

Статистически значимые различия в уровне агрессивных реакций были выявлены у подростков с разными видами отклоняющегося поведения. Уровень физической и вербальной агрессии оказался выше у подростков, совершавших драки и кражи ($M=7,2$; $M=8,4$ соответственно), чем у подростков, склонных к побегам из дома и прогулам занятий ($M=5,6$; $M=7,2$) ($t=-2,4$; $p\leq 0,05$). Показатели по шкалам «чувство вины» ($M=6,3$) и «обида» ($M=7,2$) выше у подростков, совершающих побеги из дома и прогуливающих уроки ($t=1,2$; $p\leq 0,05$); средние значения по этим же шкалам ниже у подростков, совершающих драки и кражи ($M=5,3$ и $M=5,8$ соответственно) (рис. 1).

Рисунок 1. Уровень агрессивных реакций у подростков с различным типом отклоняющегося поведения

Были выявлены статистически значимые корреляционные связи между типами акцентуации характера и показателями агрессивности. Положительная корреляция обнаружена между возбудимым типом акцентуации характера и физической агрессией ($r=0,502$; $p\leq 0,05$), косвенной агрессией ($r=0,407$; $p\leq 0,05$), шкалой «обида» ($r=0,371$; $p\leq 0,05$) и негативизмом ($r=0,480$; $p\leq 0,05$). Также выявлена положительная корреляция между возбудимым типом акцентуации характера и индексом агрессивности в целом ($r=0,615$; $p\leq 0,01$).

В целом по выборке выявлен средний уровень тревожности ($M=24,4$). Уровень тревожности статистически значимо связан с тревожным типом акцентуации характера ($r=0,446$; $p\leq 0,05$) и возбудимым типом ($r=0,366$; $p\leq 0,05$), а также с уровнем вербальной агрессии ($r=0,402$; $p\leq 0,05$).

Обсуждение. Полученные результаты свидетельствуют о том, что различные формы отклоняющегося поведения связаны с особенностями проявления агрессивных реакций. Возможно, подростки, сбегаящие из дома и прогуливающие школу, таким способом пытаются справиться с негативными чувствами, которые они переживают, тогда как подростки, склонные к дракам и кражам, реализуют накопленное напряжение через прямые формы физической и вербальной агрессии.

Выявленные корреляции свидетельствуют о том, что возбудимому типу акцентуации свойственно выражать агрессию физически (ударить кого-то, разбить что-то), а также проявлять косвенную агрессию, зависть и враждебность по отношению к окружающим и оппозиционную манеру поведения (борьбу против установившихся обычаев и правил). Связь возбудимого типа с

индексом агрессивности в целом указывает на выраженное преобладание агрессивных реакций в поведении подростков данного типа.

Связь тревожности с тревожным и возбудимым типами акцентуации характера представляется закономерной: чем выше у подростка уровень тревожности, тем более ему свойственны импульсивность и низкий контроль над влечениями и побуждениями. Прямая связь тревожности с уровнем вербальной агрессии также объяснима — чем тревожнее чувствует себя подросток, тем выше вероятность того, что он начнёт вербализовать свои негативные чувства по отношению к окружающим.

Полученные данные имеют практическое значение для организации психолого-педагогического сопровождения подростков в условиях СУВУ.

Во-первых, необходимо обеспечить систематическое психологическое сопровождение подростков, воспитывающихся в специальных учебно-воспитательных учреждениях, направленное на коррекцию и профилактику дезадаптивных форм поведения, а также на создание условий для полноценного и гармоничного развития личности. При организации психологического сопровождения необходимо учитывать индивидуально-психологические особенности подростков и, в частности, специфику рекомендаций, соответствующих различным типам акцентуаций характера.

Во-вторых, своевременное и достоверное выявление акцентуаций характера, а также изучение связанных с ними психологических особенностей подростков позволяют осуществлять индивидуально ориентированный подход и более целенаправленно подбирать эффективные педагогические и психологические методы воздействия, что способствует повышению эффективности профилактической и коррекционно-развивающей работы с данной категорией подростков.

В-третьих, одним из эффективных условий коррекции акцентуированных черт характера и формирования социально приемлемых форм поведения является систематическое, последовательное и комплексное психолого-педагогическое воздействие со стороны педагогов, воспитателей и специалистов психологической службы, реализуемое посредством индивидуальных и групповых бесед, психологических тренингов, консультаций, коррекционно-развивающих занятий и других форм психолого-педагогической работы.

В-четвёртых, целесообразно систематически проводить просветительские мероприятия для педагогов и воспитателей СУВУ, направленные на повышение уровня их психологической компетентности, уделяя особое внимание расширению знаний о возрастных и индивидуально-психологических особенностях подростков, специфике проявления различных типов акцентуаций характера, а также эффективных способах взаимодействия и педагогического воздействия на подростков с учётом их личностных особенностей.

Заключение. Таким образом, результаты психологического обследования свидетельствуют о необходимости комплексного и дифференцированного подхода к психологическому сопровождению подростков в условиях СУВУ. Сочетание диагностической, профилактической, коррекционно-развивающей и просветительской работы может способствовать снижению проявлений дезадаптивного поведения, формированию социально приемлемых моделей поведения и созданию благоприятных условий для гармоничного личностного развития подростков.

Литература:

1. Бреслав Г.Э. Психологическая коррекция детской и подростковой агрессивности: Учеб. пос. для специалистов и дилетантов. СПб: Речь, 2004. - 137 с.
2. Визель Т.Г., Сенкевич Л.В., Янышева В.А. Девиантное поведение подростков. Теории и эксперименты. Тула, 2007. 341 с.
3. Долгова В. И., Иванова Л. В., Банщикова А. И. Психологические особенности агрессивного поведения подростков // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2015. – Т. 31. – С. 11–15. – URL: <http://e-koncept.ru/2015/95509.htm>.
4. Ениколопов С.Н., Ерофеева Л.В., Соковня И. и др. Профилактика агрессивных и террористических проявлений у подростков: метод, пособие / И. Соковня. 2-е изд. - М.: Просвещение, 2005. - 158 с.
5. Кузнецова С.О. Взаимосвязь проявлений агрессивности с типом социализации в подростковом возрасте // Суицидология. 2010. № 1. С. 19–20.
6. Личко А. Е. Психопатии и акцентуации характера у подростков. - СПб: Питер, 2021. - 301 с.

7. Шунчева О. В. Особенности проявления агрессивности в подростковом возрасте // Инновационная наука. 2016. №2-4 (14). URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/osobennosti-proyavleniya-agressivnosti-v-podrostkovom-vozraste> (дата обращения: 20.09.2026).
8. Yuldashev S., & Arakulov G. (2023). Ethnopsychological characteristics of aggressive behavior in family disputes. International Journal of Contemporary Scientific and Technical Research, (Special Issue), 81–88.
9. Arakulov G. (2026, March). Social-psychological factors of aggressiveness in adolescence. In Scientific practical conference (Vol. 1, No. 3, pp. 434–436).
10. Хатамов С., Усманов С., Аракулов Г. Моделирование в психологическом эксперименте и его особенности // Ijtimoiy-gumanitar sohada ilmiy-innovatsion tadqiqotlar. — 2025. — Т. 1, № 3. — С. 99–104.

Sharafytdinova Xadichaxon Gulyamutdinovna,
Termiz davlat universiteti dotsenti, psixologiya fanlari doktori (DSc)

O'ZBEK OILALARIDA DESTRUKTIV MUNOSABATLAR SHAKLLANISHINING PSIXOLOGIK OMILLARI

Annotatsiya. Mazkur maqola o'zbek oilalarida destruktiv munosabatlar shakllanishining psixologik omillarini ilmiy tahlil qilishga bag'ishlangan. Destruktiv munosabatlar, destruktiv xulq-atvorining shakllanishida shaxsning oila muhiti, guruh, jamoa va ijtimoiy ta'sirlarning roli kabilar yoritilgan. Qaysarlik, manmanlik, o'jarlik, hasadgo'ylik, beparvolik, xudbinlik, yalqovlik, tekinxo'rlik, g'iybatchilik, ko'rolmaslik, yovuzlik, qo'poruvchilik, tajovuzkorlik, agressivlikning destruktiv xarakteri, o'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar tizimida ularning ta'siri, ijtimoiy-psixologik so'rovnoma asosida olingan ma'lumotlarda hududlar bo'yicha tafovutlar alohida shkalalar asosida tahlil qilinib, ularning ahamiyatlilik darajasi yoritilgan.

Kalit so'zlar: oila, destruktiv munosabatlar, agressiya, qaysarlik, manmanlik, o'jarlik, hasadgo'ylik, beparvolik.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ДЕСТРУКТИВНЫХ ОТНОШЕНИЙ В УЗБЕКСКИХ СЕМЬЯХ

Аннотация. Данная статья посвящена научному анализу психологических факторов формирования деструктивных отношений в узбекских семьях. Рассматривается роль семейной среды, индивидуального, группового, общинного и социального влияния на формирование деструктивных отношений и деструктивного поведения. Анализируется деструктивная природа упрямства, высокомерия, ревности, небрежности, эгоизма, лени, обжорства, сплетен, некомпетентности, злобы, подрывной деятельности, агрессии, их влияние на систему межличностных отношений в узбекских семьях, региональные различия в данных, полученных на основе социально-психологического опросника, по отдельным шкалам, и подчёркивается их значимость.

Ключевые слова: семья, деструктивные отношения, агрессия, упрямство, высокомерие, ревность, безразличие.

PSYCHOLOGICAL FACTORS IN THE FORMATION OF DESTRUCTIVE RELATIONSHIPS IN FAMILIES OF UZBEKISTAN

Abstract. This article presents a scientific analysis of the psychological factors that shape destructive relationships in Uzbek families. It examines the role of the family environment, individual, group, community, and social influences in the development of destructive relationships and behavior. It analyzes the destructive nature of stubbornness, arrogance, jealousy, carelessness, selfishness, laziness, gluttony, gossip, incompetence, malice, subversion, and aggression, their impact on interpersonal relationships in Uzbek families, and regional differences in data obtained from a socio-psychological questionnaire on individual scales, emphasizing their significance.

Key words: family, destructive relationships, aggression, stubbornness, arrogance, jealousy, indifference.

Kirish. Xulq-odob haqidagilarda eng ezgu insoniy xislatlar ulug'lanib, gunoh sifatidagi illatlar qoralanadi. Hadislarda insoniy xislatlardan ezgulik, iffat, sabr-qanoat, shukronalik kabi axloqiy xislatlar ulug'lansa, isrof-garchilik, ta'magirlik, ochko'zlik, nafs-u-havoga, shahvoniy hissiyotlarga berilish, baxillik, johillik kabi illatlar, yomon xatti-harakatlar "gunoh" sifatida qoralansa, inson farovonligi, jamiyat ravnaqi uchun qilinadigan yaxshi ezgu xatti-harakatlar, faoliyat "savob" tarzida olqishlanadi. Abu Nasr Farobiy inson kamolotga yolg'iz o'zi erisha olmaydi. U boshqalar bilan aloqada bo'lish, ularning ko'maklashuvi yoki munosabatlariga muhtoj bo'ladi, deb hisoblaydi. Bunga Farobiy ta'lim-tarbiyani to'g'ri yo'lga qo'yish orqali erishish mumkin, deydi. Chunki maqsadga muvofiq amalga oshirilgan ta'lim-tarbiya insonni ham aqliy, ham axloqiy jihatdan kamolga yetkazadi, xususan, inson tabiat va jamiyat qonun-qoidalarini to'g'ri bilib oladi va hayotda to'g'ri yo'l tutadi, boshqalar bilan to'g'ri munosabatda bo'ladi, jamiyat tartib-qoidalariga rioya qiladi.[4]

Shaxs destruktiv xulq-atvorining shakllanishida shaxsning oila muhiti, guruh, jamoa va ijtimoiy ta'sirlarning roli katta. Ammo, bizningcha, destruktiv xulq-atvor shaxsga xos bo'lib uning shakllanishida shaxsda shakllangan xarakterologik xususiyatlar alohida o'ringa ega. Jumladan, qaysarlik, manmanlik, o'jarlik, hasadgo'ylik, beparvolik, xudbinlik, yalqovlik, tekinxo'rlik, g'iybatchilik, ko'rolmaslik, yovuzlik, qo'poruvchilik, tajovuzkorlik, agressivlik kabilar. Mazkur xususiyatlarning shakllanishida ijtimoiy omillarning ta'siri bilan bir qatorda biologik asosga ham ega. Oilaviy munosabatlar ta'sirida ilk bolalikdanoq mustaqillik, sodiqlik, qat'iylik, qadr-qimmat hissi kabi yuksak insoniy hislar shakllana boshlaydi. Asta-sekin tug'ishganlarga g'amho'rlik, aka-ukalik va opa-singillik mehri, ota-onaga muhabbat va shafqat singari teranlik tuyg'ulari namoyon bo'la boradi. Oilaviy turmushdagi samimiy va oqilona munosabatlar, iliq psixologik muhit ta'siri natijasida oila a'zolarida o'zaro munosabatlarning ijobiy tus olishini ta'minlovchi kamtarlik, ko'ngilchanlik, iltifotlik, sabrlilik, to'g'rilik, yaxshilik, uyatchanlik, yumshoqlik, dilkashlik, mehribonlik, talabchanlik, mehnatsevarlik, vijdonlilik, mehnatga ma'suliliyatlilik, ozodalik, izzat-nafslilik, tejab-tergashlik kabi shaxs xislatlari tarkib topadi. Agarda oilaviy turmush munosabatlari qo'pollik, andishasizlik negiziga qurilgan bo'lsa, oila a'zolari ruhiy dunyosida kekkayishlik, pismiqlik, jamoatchilik ma'qullagan narsalarni va ko'pchilik tomonidan qabul qilingan xatti-harakat qoidalarini sezmaslik, yalqovlik, mas'uliyatsizlik, ifloslik, shuhratparastlik, mag'rurlik, o'zini tuta olmaslik, dimog'dorlik singari illatlar shakllanadi.[2]

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqotimizda mualliflik asosida yaratilgan “Oilaviy munosabatlar destruksiyasi omillari” ijtimoiy so'rovnomasidan foydalanib, o'zbek oilalarida destruktiv munosabatlar shakllanishining eng muhim psixologik omillarini aniqlashga muvaffaq bo'ldik. Mazkur so'rovnomada 14 ta omil keltirilgan bo'lib, respondentlar ushbu omillarni oilada shaxslararo munosabatlar destruksiyasiga sabab bo'lishi darajasiga qarab, 1 dan 14 gacha ketma-ketlikda belgilagan. E'tiborli jihati shundaki, respondentlarning eng katta qismi, ya'ni 14,48% birinchi o'rinda “agressivlik” omilini e'tirof etganlar. Oilaviy munosabatlarda agressiya oilaning boshqa a'zosiga ta'sir qiladigan jismoniy, jinsiy, hissiy, iqtisodiy yoki psixologik tajovuz harakatlari bilan tahdid qilishni bildiradi va bunga kimnidir qo'rqitish, bo'ysundirish, xafa qilish, kamsitish, ayblash, haqorat qilish bilan bog'liq har qanday xatti-harakatlar kiritiladi. Darhaqiqat, oiladagi agressiya kishining irqi, yoshi, jinsi, dinidan qat'i nazar, oilaning har bir a'zosiga ta'sir qilishi shubhasiz

Qaysarlik va qo'poruvchilik kabi shaxs xususiyatlarining ko'pchilik tomonidan oilaviy shaxslararo munosabatlar destruksiyasiga sabab bo'luvchi omillar sifatida belgilanishi surxondaryoliklarga xos bo'lgan shaxsning ochiqlik, betga gapirish, ko'zga ko'rinmaydigan holat bilan ko'zga ko'rinib turadigan jihatlarni psixologik bog'lash kabi sifatlarni qadrlashi tufayli qaysarlikni destruktiv munosabatlarga sabab bo'lishini yuqoriroq deb hisoblagan bo'lishi ehtimoli mavjud.

Namanganlik respondentlarining natijalarida o'ziga xoslik kuzatildi, ya'ni 215 nafar respondentning 37 nafari “Yovuzlik” omilini oilada shaxslararo munosabatlar destruksiyasiga sabab bo'lishini ko'rsatishi, ularda o'zaro samimiy munosabatlarning qadrlanishi, muloqotning yashirin intuitiv jihatlarining ustunligini ko'rsatadi. Shuningdek, 31 nafar respondent “O'jarlik”, 25 nafari “agressivlik”, 23 nafari esa “Manmanlik” omillarini ko'rsatgan.

Darhaqiqat, namanganliklarga xos bo'lgan etnopsixologik xususiyatlarda va tarbiya an'analari insonlarni, ayniqsa, yosh bolalarni jismoniy jazolashga salbiy munosabatda bo'lingan. Xalq orasida “aqli yetmaganning qo'li yetadi”, degan naql ham mavjud bo'lib, jismoniy jazolash ham hattiq qoralanadi.

Fikrimizcha, oilaviy munosabatlar destruksiyasi dolzarb mavzu bo'lib, aholining oila mustahkamligi mezonlariga oid ma'lumoti masalalariga e'tibor qaratish, oilaviy munosabatlar destruksiyasini oldini olish va uni bartaraf etish muammolarini ilmiy tadqiq etadigan ilmiy hamda psixologik faoliyatni samarali tashkil etish orqali destruktiv oilalar bilan ishlaydigan mutaxassislar – oila psixologi tayyorlash bugungi kunda juda muhim.

2-jadval.

«Oilada shaxslararo munosabatlar destruksiyasi omillari» ijtimoiy-psixologik so'rovnomasi natijalari, hududlar bo'yicha tafovutlari

IPS shkalalari	Xududlar		
	Buxoro n=214	Surxondaryo N=210	Namangan N=214
Qaysarlik	8,41%	12,9%	8,4%
Manmanlik	4,67%	10%	10,74%
O'jarlik	1,86%	4,3%	14,48%
Hasadgo'ylik	7%	5,2%	5,6%
Beparvolik	0,93%	11%	2,8%

Xudbinlik	3,73%	3,8%	3,73%
Yalqovlik	10,74%	9%	4,67%
Tekinxo'rlik	5,6%	5,7%	0,46%
G'iybatchilik	5,14%	4,3%	7,94%
Ko'rolmaslik	7,47%	4,8%	7,47%
Yovuzlik	8,41%	3,3%	14,97%
Qo'poruvchilik	12,61%	12,9%	5,6%
Injiqlik	8,87%	6,6%	3,73%
Agressivlik	14,48%	6,2%	11,68%

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ijtimoiy-psixologik so'rovnomada asosida olingan ma'lumotlarda tafovutlar alohida shkalalarda ham mavjudligi ma'lum bo'ldi. Garchi har bir hududda oilaviy munosabatlar destruksiya omillari tulicha ko'rsatkich bilan farqlansada ularda umumiylik ham qayd etildi. Jumladan, «qaysarlik», «agressivlik», «hasadgo'ylik», «yalqovlik» barcha viloyatlarda oilaviy munosabatlar destruksiyasini keltirib chiqaruvchi omil sifatida yuqori ko'rsatkich bilan qayd etilgani mazkur holatning kelib chiqishi manbalarining o'xshashligi, ularga qarshi kurashish usullarini tanlashda ham umumiylikka tayanishni taqazo etishi mumkinligiga ishora qiladi.

Qaysarlikning namoyon bo'lishini tahlil qilganimizda shaxsning muayyan harakatni davom ettirish istagi bo'lganida, xatto u ma'nosiz va foyda keltirmasligi ma'lum bo'lgan hollarda ham psixologik himoya vazifasini ishga soladi, ya'ni kishi xato qilganini tushunadi, lekin buni tan olishni istamaydi va o'z fikrida qat'iy turib oladi.

Ijtimoiy psixologik so'rovnomada natijalariga ko'ra, surxondaryoliklarning 27%i, namanganliklarning 19%i va buxoroliklarning 18%i "qaysarlik"ni oilaviy munosabatlar destruksiyasining muhim omili sifatida ko'rsatgan. Qaysarlik ortiqcha va asossiz qat'iylik hisoblanadi, mo'tadil shaklda u maqsadga erishishda qat'iylik fazilatiga aylanadi. qaysarlik negativizmga xos psixologik holat bo'lib, boshqa odamlarning maslahatlari, iltimoslari va talablariga asossiz va mantiqsiz qarshilik ko'rsatishda namoyon bo'ladigan shaxs xatti-harakatlarining salbiy xususiyati, hech qanday aniq sabab bo'lmagan doimiy itoatsizlik sanaladi.

O'zbek oilalarida shaxslararo munosabatlar tizimida "qaysarlik"ning mavjudligini bir tomondan kishining unga atrofdagilar ishonchsizlik bilan, yosh boladek qarashlariga qarshi, o'z vazifalari va majburiyatlariga nisbatan mas'ulligi va mustaqil qaror qabul qilish va shaxsiy faoliyat natijasiga ko'ra hurmatga sazovor bo'lishga nisbatan ehtiyojlarning qondirilmasligi oqibati, ikkinchi tomondan esa, o'z fikrini ustun qo'yishga intilishi, aytganini qildirishga bo'lgan harakati sifatida destruktiv munosabat ko'rinishi deb qaralishi mumkin.

Demak, mana shunday salbiylik mavjud bo'lgan kishilar oilaviy munosabatlarda destruksiya sababchisiga aylanishi mumkinligini barcha hudud respondentlari qayd etgan. Manmanlik shaxsning destruktiv xususiyati sifatida o'zini boshqalardan ustun qo'yishga intiladigan, takabburlik xususiyatiga ega, mensimaslik ohangida gapirishga intiladigan va asosan o'zini mag'rur tutishga intilishda namoyon bo'ladi. Manmanlik xususiyati o'zining boshqalardan ustunligiga ishonishga asoslangan shaxsiy xususiyat bo'lib, bunga asos odatda ahamiyatsiz yoki ma'nosiz yutuqlar bilan faxrlanish, shuningdek, o'ziga qaddan tashqari ishonch bo'lib, ko'pincha, manman shaxs o'zining hammadan ustunligi haqidagi xayoliy dalillarga tayanadi yoki o'zining shaxsiy afzalliklariga nisbatan talabini o'z qadr-qimmatini tan olish sifatida qabul qiladi va mazkur xususiyatlari bilan boshqalarning g'azabini qo'zg'ashi sifatida tavsiflanadi.

Ushbu omil buxorolik respondentlarning 10%i tomonidan oilaviy munosabatlar destruksiya omili sifatida baholanishi, ularda mazkur xususiyatning ko'pchilikka xosligi natijasi bo'lib, past ko'rsatkichga ega bo'lganini ularda mazkur xususiyatga adaptiv munosabatning shakllangan bo'lishi mumkinligi bilan izohladik. Surxondaryoliklarning 21%i, namanganlik respondentlarning 23%i tomonidan manmanlik omilining e'tirof etilishi, aksincha, ularda mazkur xususiyat haqiqatan ham odamlar tomonidan salbiy qabul qilinishini ko'rsatmoqda.

Demak, bundan surxondaryolik va namanganliklarning manmanlikka munosabatlari negativ va uni shaxslararo munosabatlarning buzilishiga olib kelishi mumkin bo'lgan omil deb hisoblashadi, degan xulosa chiqarish mumkin. Surxondaryolik va namanganliklarga xos bo'lgan dangallik, oddiylik manmanlikka zid bo'lishi tufayli unga nisbatan respondentlarda salbiy munosabat shakllangan bo'lishi ehtimoli mavjud. Manmanlikka eng yorqin misollarni erkak va ayol o'rtasidagi munosabatlarda ko'rish mumkin. Jumladan, oilaviy munosabatlarda o'zining go'zalligi va jozibadorligiga tayanib, ayol o'zini malika deb bilsa, erkakning o'zini moliyaviy resurslar egasi sifatida tasavvur etishi juda stereotipik xususiyat hisoblanadi.

Ijtimoiy psixologik so'rovnomaning viloyatlar o'rtasidagi tafovutlar, «O'jarlik»ni oilaviy munosabatlar destruksiyasining muhim omili sifatida buxoroliklar va surxondaryoliklarning atigi 4%igina

belgilagani, albatta, favqulodda vaziyat sifatida baholanishi mumkin. Shaxsdagi o'jarlik xususiyati o'zini o'zi tasdiqlash motividan kelib chiqadigan xulq-atvor ko'rinishi hisoblanadi. O'jarlik shaxsning boshqalar talablarini faol rad etishi bilan tavsiflanishi nuqtai nazaridan yondashilganda bir tomondan buxoroliklar va surxondaryolik respondentlarda mustaqillik, dominantlikka intilishlari nisbatan yuqoriligi bilan, ikkinchi tomondan esa o'jarlikka xos xususiyatlarning aksariyatlariga xos xususiyat bo'lish ehtimolining mavjudligi mazkur xususiyatning oilaviy munosabatlar destruksiyasi omili sifatida qabul qilinmasligini ifodalashi degan xulosa chiqarish mumkin.

Aksincha, namanganlik respondentlarning 31 %i aynan o'jarlikni oilaviy munosabatlar destruksiyasi omili deb qabul qilganligini ularda o'zaro oilaviy munosabatlar doirasida itoatkorlik, boshqalarni qabul qilishga moyillik, ixtiyoriy harakatlarning cheklanishi, maslahatlashish kabi etnopsixologik xususiyatlarning ustunligi bilan izohlash mumkin.

"Beparvolik" omili bo'yicha natijalar viloyatlar kesimida tahlil qilinganda xuddi o'jarlik shkalasi bo'yicha olingan manzarani ko'rsatdi. Endi mazkur shkalada buxoroliklarning 2%i va namanganliklarning 6%i oilada destruktiv munosabatlar omili deb hisoblashi mazkur omilning ular tomonidan aynan oilaviy munosabatlar doirasida kuzatilmaligi, oilaga, uning ichki xususiyatlari va vazifalariga e'tiborlilik real holatda yuqori ekanini hisobga olgan bo'lishi mumkinligini bildiradi.

Bizningcha, o'zbek oilalarida e'tiborlilik o'zaro munosabatlarga ham shaksiz ta'sir ko'rsatadi. Jumladan, e'tiborlilik oilada bir-biriga nimbatan mehr, qo'llab-quvvatlashni ifodalash sifatida qaraladi. har bir millatning o'ziga xos munosabat me'yorlarida e'tiborlilik ko'z qarashlari, yuz ifodalari, qo'l harakatlari va hissiyotlar orqali ifodalanadi va oila mustahkamligi, oila a'zolari o'rtasida sergaklik, o'zaro munosabatlarda ehtiyotkorlik, dilini og'ritib qo'ymaslikka harakat ko'rinishini oladi. Ana shunday munosabatlarning bo'lmasligini o'zaro munosabatlardagi beparvolik deb baholash mumkin. Bu esa oilada munosabatlardan qoniqmaslik tufayli kelib chiqadigan destruksiyaga sabab bo'ladi. O'zaro munosabatlarda e'tiborsizlik, yoki ma'lum munosabatni ifodalay olmaslik ko'p jihatdan shaxsning voyaga etgan, shaxs sifatida shakllangan muhitiga bog'liq bo'lib, bu muhitning asosini albatta, oila tashkil etadi. Aynan oilada er-xotin, ota-ona va aka-ukalar o'rtasida o'zaro e'tiborning bir-biriga ifodalanmasligi shu oilada o'sayotgan bolada ham beparvolikning shakllanishiga olib keladi.

Ijtimoiy psixologik so'rovnomaning xudbinlik (egoizm) shkalasi bo'yicha natijalarda buxorolik va namanganlik respondentlar 8%, surxondaryoliklar 4% ko'rsatkichni namoyon etdi. Aslida xudbinlik shkalasi asosiy etib belgilanishi oilaviy munosabatlarda ularning faqat va faqat o'zini o'ylaydigan shaxs hisoblanib, bu kabi kishilar odatda, o'ziga bino qo'yan, ozoda kiyinadigan, o'zlarining tashqi ko'rinishlariga qaddan ziyod e'tibor qaratadigan kishilardir. Ular faqat o'zlariga yoqadigan narsalardangina roqatlanib yuradi, ularga asosan tozakorlik va o'z fikrida turib olish xos bo'ladi.

Mazkur xususiyatning oilaviy munosabatlar destruksiyasi omili deb hisoblashda respondentlar bugungi kunda odamlardagi bironing fikriga quloq tutmaslik, o'zidan boshqani hurmat qilmaslik tomonlarini hamda o'ziga taalluqli ishlarga har doim vaqt topishi kabilarga e'tibor qaratadi. Bizningcha, egoizmi oilaviy munosabatlar destruksiyasi omili deb hisoblamaslik xudbinlik buxorolik, namanganlik va surxondaryolik respondentlarda nisbatan kam e'tirof etilishi mazkur hududdagilarning uning psixologik mazmunini yetarlicha chuqur talqin etmaganligi bilan izohlash mumkin. [3]

Hasadgo'ylik shaxslararo munosabatlardagi negativ tuyg'u hisoblanib, u boshqalardagi fazilatni ko'rolmaslikda namoyon bo'ladi. Afsus bilan ta'kidlash kerak, boshqalarni ko'rolmaslik, ulardagi ne'mat egalaridan ketishini hamda o'zida bo'lishini istash hissi, ya'ni hasad insonlar tabiatidagi eng salbiy xarakter xususiyatlaridan biri hisoblanishiga qaramay, bu illat ko'pchilikda bor. har qanday insonda qandaydir darajada qondirilmagan ehtiyojlari bo'ladi. Lekin xuddi shu ehtiyojlar, mayllar, ambitsiyalarning boshqa ayrim insonlarda yo'qligini yoki qondirilganini ko'rish mumkin. Bu ba'zilarida o'sha insonlarga nisbatan g'ayirlik hissi paydo bo'lishiga olib keladi. Ijtimoiy psixologik so'rovnomada "hasadgo'ylik" ni oilaviy munosabatlar destruksiyasining muhim omili sifatidagi natijalarida surxondaryoliklar 11%, namanganliklar 12% va buxoroliklar 16% ni ko'rsatgan.

Mutaxassislarning ta'kidlashicha, hayotda ko'proq narsaga erishganlarga nisbatan ayrim kishilar hasad ko'zi bilan qarab kelgan va bu xususiyatdan insoniyatning batamom qutulishi qiyin. Xorijlik olimlar tomonidan bu borada olib borilgan ilmiy tadqiqot ishlari natijalariga ko'ra, 58% erkaklar o'z turmush o'rtoqlarining kasbiy faoliyatlaridagi muvaffaqiyatlariga hasad qilishar ekan. 67% xodim o'z kasbdoshlarining ish haqqi miqdorini muhokama qiladi, 74% mutaxassis hamkasblarining muvaffaqiyatlaridan xursand bo'lmaydi.

Shuningdek, hasadni yirik psixoanalitiklar Z.Freyd, K.Abraham, G.Rozenfeld, M.Klyayn, O.Kernberg va boshqalarning ishlarida ham uchratish mumkin. Masalan, Z.Freyd hasadni alohida, mustaqil tadqiq qilishga arziydigan hodisa sifatida ko'rmagan va bu har bir insonga xos bo'lgan tabiiy jihat, hasad jamiyatda

olqishlanadigan ko'pgina yo'l-yo'riq (ustanovka)lar uchun haqiqiy asos, manba bo'lib xizmat qiladi,- deb izohlagan. A.Adler uchun hasad xarakter, fe'l-atvorning salbiy, tajovuzkor xususiyati hisoblanib, unda shaxsga xos bo'lgan norasollik hissi ifodalanadi.

Rus olimi A.Y.Sogomonovning yozishicha, jamiyatdagi «iste'mol poygasi» hasad tuyg'usining rivojlanishi uchun zamin yaratadi va insonlar o'rtasidagi ijtimoiy-sinflararo tafovutlarning yo'qolib borishi raqobat, kurash, kimo'zarga bahslashish hissini kuchaytiradi va bu, ayniqsa, izzattalab, shuqratparast kishilarda «omadli», «baxtli taqdir egasi» bo'lgan insonlarga nisbatan hasadni paydo qiladi. Tadqiqotga jalb etilgan respondentlarning 86,2 foizi hasad hissi ularga begona emasligini bildirgan, 13,8% o'rganiluvchilar esa bu tuyg'uni umuman his qilmaganliklarini ma'lum qilishgan. Yuqoridagi fikrlar hasadgo'ylik illatining boshqa munosabatlardagi kabi oilaviy munosabatlarda ham negativ holatlarning kelib chiqishi uchun zamin yaratishi tabiiydir.

Barcha 14 ta oilada destruktiv munosabat omillari ichida «Yalqovlik» ni ham Buxoro viloyatidan (23%), Surxondaryo viloyatidan (19%), va Namangan viloyatidan 19% ishtirok etgan respondentlar asosiy omil sifatida qayd etgan. (Ilova 11) Darhaqiqat, yalqovlik eng salbiy xususiyatlardan hisoblanadi va psixologik nuqtai nazardan biror narsa qilishni istamaslik bo'lib, qisqa muddatli yoki uzoq muddatli, davriy yoki doimiy bo'lishi mumkin hamda ko'pincha yalqovlik insonning psixologik holatini ifodalaydi. Yalqovlik faollik o'rniga erkin dam olishni tanlashi hisoblanadi va u aniq biror ish qilishni rad etish orqali ifodalanadi. Psixologiyada yalqovlik yomon odat sifatida tavsiflanadi va ushbu xususiyatning destruktivligini e'tirof etiladi. Bundan ko'rinib turibdiki, yalqovlik nafaqat shaxsiy muammo balki, oilada o'zaro munosabatlarni buzadigan xususiyat hamdir.

O'zbek oilalari avloddan-avlodga o'tib kelgan o'ziga xos tarbiya tizimiga ega. Zamonaviy oilada sog'lom ma'naviy muhitni barqarorlashtirish masalalarini to'g'ri yo'lga qo'yish uchun aniq reja asosida, uzluksiz ravishda tarbiyaviy ta'sir o'tkazish yo'llarini takomillashtirib borish zarur. Bu tarbiyaviy ta'sir: oilaning muqaddasligi; bolalarni yoshlikdan oilaviy mehnat muhitida tarbiyalash; ularda vayronkor g'oyalarga nisbatan mafkuraviy immunitetni mustahkamlash oilalarda sog'lom muhit yaratilishiga xizmat qiladi. Xulosa qilib aytganda inson hamisha ezgulikka, ma'naviy yuksaklikka intilib kelgan, go'zal hayot kechirishga, kelajak avlodlarga o'zidan yaxshi nom qoldirishga harakat qilgan. Shuning uchun hayotbahsh qadriyatlar, milliy axloqiy madaniyatga xos ilqor tamoyillar asosida zamonaviy oila tarbiyasida ma'naviy barkamol farzandlarni to'g'rilik, halollik, poklik, vatanparvarlik va insonparvarlik, ezgulik, yuksak axloqlilik, mehnatsevarlikka yo'llash katta ahamiyat kasb etadi.

Oila a'zolari o'rtasidagi munosabatlarda ko'pgina muammolar o'ylamasdan, ehtiyotsizlik bilan aytilgan gapdan kelib chiqadi. Ularning shirin so'zlari esa yaxshi muomala, mehr-oqibat ko'rinishi hisoblanadi. Ba'zida oila a'zolarining g'iybatchiligi tufayli har xil «dedi-dedi»lar ko'payib, o'rtaga sovuqlik tushadi. G'iybatchilik bironing shaxsi, xulq-atvori, faoliyati va munosabatlarida kuzatiladigan xato va kamchiliklarni boshqa kishilarga yetkazishdir. Buxoro viloyati respondentlarining 11%i bu illatni oilaviy munosabatlar buzilishining omili deb e'tirof etgan. Surxondaryoliklarning 3%i, namanganlik respondentlarning 17%i oila a'zolarining g'iybatchilik qilishini yomon, buzgunchi omil, deb baholaganiga guvoh bo'ldik. Namanganlik respondentlarning ko'rsatkichlarini oilada o'zaro munosabatlarining samimiy bo'lishini qadrlashi, o'zaro munosabatlarda shirinso'zlik va xushmuomalalik shart deb hisoblashi bilan izohlaymiz.

“Ko'rolmaslik” kelajakdan qo'rqish, uni inkor qilish va bundan buyoqini ko'rishni istamaslikni anglatadi. Shaxsga xos illat sifatida hasadga yaqin bo'lib, oila a'zolari o'rtasida va undan tashqari munosabatlarda ham kuzatiladi. Ta'kidlash joizki, oila jamiyatning bir bo'lagigina emas, balki u shaxs ijtimoiylashishining muhim instituti sifatida uning tarbiyaviy vazifalarini birlashtiradi. Aynan oila doirasida bolaning qadriyat dunyoqarashi shakllantiriladi, kelajakdagi xulq-atvor modeli shakllantiriladi, u insonning butun hayot yo'lida amalga oshiriladi. Aynan ko'rolmaslik xususiyati ham oilaviy tarbiya mahsuli hisoblanadi.[3]

“Ko'rolmaslik” kishining fikrlashini g'azab va salbiy maqsadlar bilan chegaralaydi, va bunday xususiyatli kishi o'zi erishgan yutuqlarini hech qachon qadrlamaydi. Ular har doim o'zini boshqalar bilan taqqoslab, o'z hayotidan norozilik bildiradi va boshqa kishining o'rnida bo'lishni istaydi. Ko'rolmaslik o'zidan qoniqmaslik tufayli kelib chiqadi va o'zi havas qilgan odamga nisbatan agressiya bilan namoyon bo'ladi.

“Yovuzlik” boshqa odamga og'ir jismoniy va ruhiy shikast yetkazishda ifodalangan shafqatsizlik va tajovuzkorlik hisoblanadi. Yovuzlik odamlarga nisbatan asosan agressiv munosabatda bo'lish, odamlar boshdan kechirgan hissiyotlarni, jumladan, rahmdillik, hamdardlik, empatiyaning sustligi bilan ifodalanadi. Bunday kishilar odamlarning muammolariga nisbatan shafqatsiz va sovuqqon munosabatda bo'lib, ko'pincha

ular yaxshi odamlar niqobida, do'stlar niqobida yuradi, ammo turli yovuzlik qilmishlarini amalga oshiradi, xatto, o'z oila a'zolariga nisbatan ham.

"Yovuzlik" shkalasi bo'yicha Buxorolik va Surxondaryolik Namanganlik respondentlarning 18%i, Namanganlik respondentlarning esa 37% ida oilaviy munosabatlar destruksiyasi omili deb belgilangani alohida ahamiyatga ega. Namanganliklarning yovuzlik xususiyatiga bu kabi munosabatini ularning uzoq yillar o'tgan bo'lsa-da, boshdan kechirgan yovuzlik harakatlari oqibatlarining guvohi bo'lganliklari bilan izohlash mumkin. Mazkur voqealarni boshdan kechirilishi oilada xavotirning kuchayishiga olib keladi. Oila a'zolarining tinchligi buziladi, salbiy emotsional holat ta'siri o'zaro munosabatlarda ham aks etishi mumkin.

Xulosa. Xulosa qilib aytganda, «Oilaviy munosabatlar destruksiyasi omillari» ijtimoiy-psixologik so'rovnoma asosida olib borilgan tadqiqotlar jarayonida so'rovnoma tarkibiga kiritilgan barcha 14 omil bo'yicha natijalar o'ziga xos ko'rinishga ega bo'lganini ta'kidlash mumkin. Ya'ni so'rovnoma shkalalari bo'yicha Buxoro, Surxondaryo va Namangan viloyatidan ishtirok etgan respondentlarning har bir omil bo'yicha ko'rsatkichlarida umumiylik bilan birga o'ziga xosliklarning kuzatilgani ijtimoiy-psixologik xususiyatlarda oilalardagi tafovutlar bilan birga hududiy muqarrar tafovutlar o'z aksini topdi.

O'zbek oilalarida destruktiv munosabatlar shakllanishida asosan, qaysarlik, beparvolik, agressivlik, manmanlik va yalqovlik kabi xususiyatlar alohida o'rin egallaydi, degan xulosaga kelish mumkin. Shaxsning oilaviy munosabatlari hayoti davomida ta'sir ko'rsatadi. Agar munosabatlar destruktiv xarakterga ega bo'lsa, kishining butun faoliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatishi sababli oilada destruktiv munosabatlarni yuzaga keltiruvchi shaxsning xulq-atvor xususiyatlarini o'rganish hamda bartaraf etish usul va vositalarini qo'llash psixologiyaning vazifasi hisoblanadi.

Adabiyotlar:

1. Акрамова Ф.А. Оилада келишмовчиликларни бартараф этиш психологияси. Илмий-услугий қўлланма. – Т.: ООО «NORI» МЧЖ, 2019. - 32 б.
2. Бескова Т.В. Методика исследования завистливости личности // Вопросы психологии. – Москва. 2012. №2. – С. 127-139.
3. Дунаевская Н. Социальные проблемы семьи и семейно-брачных отношений. – Брест, 2007. С. 23-87
4. Форобий Абу Наср. Фозил одамлар шаҳри / Тузувчи М.Маҳмудов. –Т,: Мерос, 1993. –224 б.

Akbaraliyeva Asilaxon Tojiddinovna,
Toshkent amaliy fanlar universiteti
"Psixologiya" kafedrasida katta o'qituvchisi
akbaraliyevaasila94@gmail.com
orcid.org:https://orcid.org/0009-0003-7141-5051

PSIXOLOGIYA YO'NALISHI BITIRUVCHILARINING RAQOBATBARDOSHLIGINI BELGILOVCHI OMILLAR

Annotatsiya. Zamonaviy iqtisodiy muhitda oliy ta'lim tizimining maqsad va mazmuniga nisbatan qo'yiladigan talablar sezilarli darajada transformatsiyalanmoqda. Hozirgi rivojlanish bosqichida ta'lim jarayonining ustuvor vazifalaridan biri – talabalarda individual raqobatbardoshlik salohiyatini shakllantirishdan iborat. Bu esa mehnat bozori sharoitlariga moslasha oladigan, chuqur kasbiy kompetensiyalar bilan bir qatorda rivojlangan shaxsiy fazilatlar, kasbiy mas'uliyat va yuksak axloqiy qadriyatlarga ega bo'lgan mutaxassislarni tayyorlashni nazarda tutadi. Maqola oliy ta'lim muassasalarining asosiy strategik yo'nalishi nafaqat bilim berish, balki bo'lajak bitiruvchilarning ijtimoiy-iqtisodiy muhitda muvaffaqiyatli faoliyat yurita olishini ta'minlaydigan kompleks kompetensiyalarni rivojlantirishga qaratilgan.

Kalit so'zlar: kasbiy kompetensiya, kasbiy mas'uliyat, shaxsiy fazilat, transformatsiyalash, kompleks, refleksiya, empatiya, tolerantlik, raqobatbardoshlik, intellektual salohiyat.

ФАКТОРЫ, ОПРЕДЕЛЯЮЩИЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТЬ ВЫПУСКНИКОВ ПО НАПРАВЛЕНИЮ ПСИХОЛОГИЯ

Аннотация. В современных экономических условиях требования к целям и содержанию системы высшего образования претерпевают значительные трансформации. На современном этапе одним из приоритетных направлений образовательного процесса является формирование у студентов потенциала индивидуальной конкурентоспособности. Это подразумевает подготовку специалистов, способных адаптироваться к условиям рынка труда, обладающих не только глубокими профессиональными компетенциями, но и развитыми личностными качествами, профессиональной ответственностью и высокими этическими ценностями. Статья рассматривает стратегическое направление высших учебных заведений, направленное не только на передачу знаний, но и на развитие комплексных компетенций, обеспечивающих успешную деятельность будущих выпускников в социально-экономической среде.

Ключевые слова: профессиональная компетенция, профессиональная ответственность, личные качества, трансформация, комплексный подход, рефлексия, эмпатия, толерантность, конкурентоспособность, интеллектуальный потенциал.

FACTORS DETERMINING THE COMPETITIVENESS OF PSYCHOLOGY GRADUATES

Abstract. In the context of the modern economic environment, the requirements for the goals and content of higher education are undergoing significant transformation. At the current stage, one of the priority tasks of the educational process is the formation of students' individual competitiveness potential. This involves preparing specialists who are able to adapt to labor market conditions and possess not only profound professional competencies but also well-developed personal qualities, professional responsibility, and high ethical standards. The article addresses the strategic direction of higher education institutions aimed not only at knowledge transfer but also at developing complex competencies that ensure the successful performance of future graduates in a socio-economic context.

Key words: professional competence, professional responsibility, personal qualities, transformation, complex approach, reflection, empathy, tolerance, competitiveness, intellectual potential.

Kirish. Globallashuv jarayonlarining jadallashuvi va mehnat bozorida raqobatning kuchayishi zamonaviy mutaxassis shaxsiga nisbatan qo'yiladigan talablarni tubdan yangilamoqda. Bugungi kunda kasbiy muvaffaqiyat mezonini faqatgina oliy ma'lumot diplomi yoki nazariy bilimlar hajmi bilan cheklanmaydi. Aksincha, amaliy ko'nikmalar, moslashuvchanlik, kommunikativ salohiyat, mustaqil qaror qabul qilish qobiliyati hamda shaxsiy mas'uliyat kabi omillar mutaxassisning professional barqarorligini

belgilovchi asosiy determinantlarga aylanmoqda. Shu nuqtayi nazardan, oliy ta'lim tizimi oldida nafaqat bilim berish, balki bo'lajak kadrlarning kompleks kompetensiyalarini shakllantirish vazifasi dolzarb ahamiyat kasb etadi.

Mazkur tendensiyalar ayniqsa psixologiya yo'nalishi bitiruvchilari faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. Chunki psixolog kasbi insonning ruhiy kechinmalari, emotsional holati, shaxslararo munosabatlari va ijtimoiy moslashuv jarayonlariga bevosita ta'sir ko'rsatish bilan chambarchas bog'liqdir. Psixologning kasbiy yetukligi nafaqat nazariy bilimlar puxtaligi, balki empatiya, refleksiya, tolerantlik, axloqiy mas'uliyat, professional etika me'yorlariga sodiqlik va stressga bardoshlilik kabi shaxsiy sifatning rivojlanganlik darajasi bilan ham belgilanadi.

Shuningdek, psixolog mutaxassis zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitda turli ijtimoiy guruhlar bilan ishlash, murakkab hayotiy vaziyatlarda psixologik yordam ko'rsatish, inqirozli holatlarni boshqarish va profilaktik faoliyatni amalga oshirishga tayyor bo'lishi zarur. Bu esa kasbiy tayyorgarlik jarayonida nazariya va amaliyot integratsiyasini ta'minlash, talabalarda mustaqil fikrlash, kasbiy identifikatsiya va o'zini-o'zi rivojlantirishga yo'naltirilgan motivatsiyani shakllantirishni talab etadi.

Demak, psixologiya yo'nalishida ta'lim olayotgan talabalarning kasbiy muvaffaqiyatini ta'minlash masalasi keng qamrovli yondashuvni talab qiladi. U faqat akademik tayyorgarlik bilan emas, balki shaxsning ichki resurslari, ijtimoiy kompetensiyalari va kasbiy qadriyatlarini uyg'un rivojlanishi bilan uzviy bog'liqdir. Shu bois mazkur maqola doirasida psixologiya yo'nalishi talabalari shaxsiy va kasbiy raqobatbardoshligini shakllantirish omillari ilmiy jihatdan tahlil qilinishi dolzarb vazifa sifatida namoyon bo'ladi.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Zamonaviy ta'lim tizimida ustuvor yo'nalishlardan biri talabning individual raqobatbardoshligini shakllantirish masalasi hisoblanadi. Iqtisodiy va ijtimoiy jarayonlarning murakkablashuvi, mehnat bozorida talab va taklif o'rtasidagi nisbatning o'zgarishi hamda professional faoliyatning innovatsion xarakter kasb etishi shaxsdan yuqori moslashuvchanlik, tashabbuskorlik va o'zini rivojlantirishga tayyorlikni talab etmoqda. Shu sababli raqobatbardoshlik tushunchasi nafaqat iqtisodiy, balki psixologik kategoriya sifatida ham keng ilmiy tahlil etilmoqda. Strategik boshqaruv nazariyasida H. Igor Ansoff raqobatni tashkilot va shaxs rivojlanishining muhim omili sifatida talqin etib, muhit bilan samarali o'zaro ta'sirni muvaffaqiyat mezoni sifatida ko'rsatadi[1].

Ijtimoiy psixologiya doirasida Bram Tesser hamda Sandra Bern shaxslararo taqqoslash va o'z-o'zini baholash jarayonlari orqali raqobat fenomenining psixologik mexanizmlarini ochib berganlar[2]. Boshqaruv va menejment sohasida Michael Woodcock, Michael Mescon va Timo Santalainen raqobatbardoshlikni samarali faoliyatni ta'minlovchi boshqaruv kompetensiyalari bilan bog'laydi[3]. Psixologik yondashuv doirasida E. V. Zhuravleva va D. V. Ushakov psixologiyani shaxs va jamiyat miqyosida raqobatbardoshlikni ta'minlovchi yetakchi ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida e'tirof etadilar[4].

Ularning fikricha, intellektual salohiyat, motivatsion tuzilma va qadriyatlar tizimi mamlakatning umumiy raqobatbardoshligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. A. G. Shmelyov esa "raqobat" kategoriyasini psixologiya va boshqa gumanitar fanlar uchun bazaviy tushuncha sifatida ko'rib, "raqobat muhiti" fenomenini ilmiy muomalaga kiritish faoliyat nazariyasining metodologik imkoniyatlarini kengaytirishini asoslaydi[5].

Shaxsning kasbiy jihatdan yetukligini tavsiflashda L. M. Mitina raqobatbardoshlikni kasbiy samaradorlikni ta'minlovchi barqaror shaxsiy sifatlar tizimi sifatida talqin qiladi[6]. E. A. Terlyanskaya va O. V. Kuryshva mazkur tushunchani shaxsning turli ijtimoiy va kasbiy maydonlarda talabgir bo'lish qobiliyati bilan izohlaydilar[7]. D. B. Bogoyavlenskaya hamda T. N. Klyueva esa raqobatbardoshlikning asosiy omili sifatida ijodiy salohiyat va intellektual faollikni ko'rsatadi[8]. N. V. Levitskaya konsepsiyasida esa o'zini o'zi aniqlash mexanizmi shaxsiy raqobatbardoshlikning negizi sifatida talqin etiladi[9]. V. A. Shapovalov raqobatbardoshlikni o'zini rivojlantirishga qodir ochiq tizim sifatida izohlaydi[10].

O'zbek psixologiya maktabi vakillari ham mazkur masalaga alohida e'tibor qaratganlar. Jumladan, E. G. G'oziyev shaxs kamolotida ijtimoiy muhit va faoliyatning o'rni beqiyos ekanligini ta'kidlab, raqobatbardoshlikni ijtimoiylashuv jarayonida shakllanuvchi integral sifat sifatida baholaydi[11]. B. R. Qodirov esa kasbiy o'zini anglash va motivatsion barqarorlikni shaxs muvaffaqiyatining muhim omili sifatida ko'rsatadi. Shuningdek, V. Karimova tadqiqotlarida shaxsning ijtimoiy kompetensiyalari va kommunikativ madaniyati uning professional raqobatbardoshligini belgilovchi asosiy omillardan biri ekanligi ilmiy asoslangan[12].

Yuqoridagi nazariy yondashuvlarni umumlashtirgan holda aytish mumkinki, shaxsiy raqobatbardoshlik ko'p komponentli, integral va dinamik psixologik tuzilma bo'lib, u motivatsion, kognitiv, emotsional-irodaviy hamda axloqiy jihatlarining o'zaro uyg'unligi asosida namoyon bo'ladi. Demak, zamonaviy oliy ta'lim sharoitida talabalarda mazkur sifatni shakllantirish tizimli, ilmiy asoslangan va shaxsga yo'naltirilgan yondashuvni talab etadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Mazkur tadqiqot doirasida psixologiya yoʻnalishi bitiruvchilarining raqobatbardoshligini belgilovchi omillar kompleks yondashuv asosida tahlil qilindi. Empirik kuzatishlar va nazariy manbalarni qiyosiy tahlil qilish natijasida aniqlanishicha, kasbiy bilim va amaliy koʻnikmalar, kommunikativ kompetensiyalar, professional identifikatsiya hamda amaliy tajriba oʻzaro integratsiyalashgan holda bitiruvchining mehnat bozoridagi muvaffaqiyatini taʼminlaydi.

Birinchidan, kasbiy bilimlarning amaliyot bilan uygʻunligi asosiy determinant sifatida namoyon boʻldi. Nazariy tayyorgarlik psixologik diagnostika, konsalting va psixokorreksion faoliyatning metodologik poydevorini yaratadi, biroq ularning real vaziyatlarda qoʻllanish darajasi professional ustunlikni belgilaydi. Bu jihat L. M. Mitina tomonidan ilgari surilgan kasbiy rivojlanish konsepsiyasi bilan hamohang boʻlib, unda mutaxassisning samaradorligi bilim, koʻnikma va shaxsiy sifatlar integratsiyasi orqali yuzaga kelishi taʼkidlanadi[6]. Shuningdek, D.B. Bogoyavlenskaya ijodiy faollikni professional raqobatbardoshlikning muhim tarkibiy qismi sifatida baholaydi; tadqiqot natijalari ham amaliy vaziyatlarda kreativ yondashuv qoʻllay olgan bitiruvchilarning ustunligini koʻrsatadi[7].

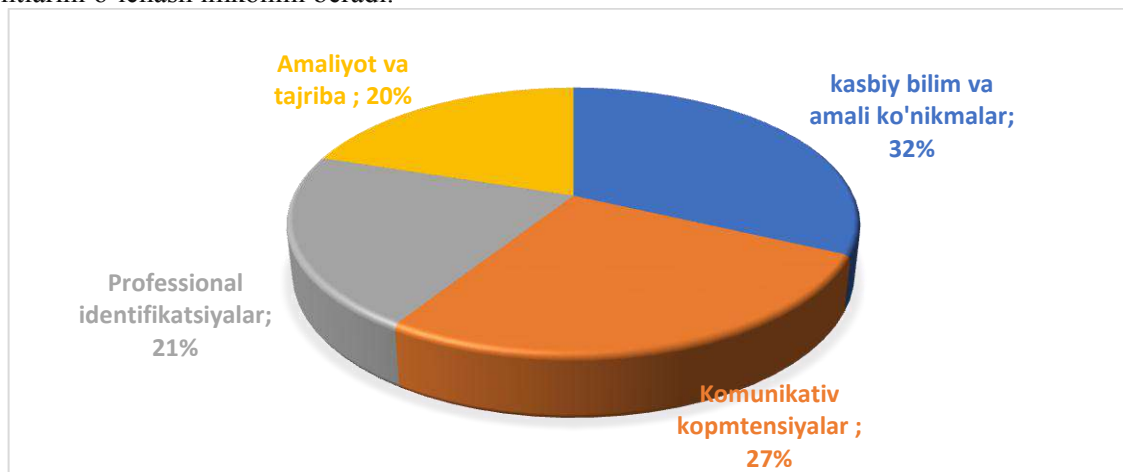
Ikkinchidan, kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalar mehnat bozori talablariga moslashishda muhim omil ekanligi aniqlandi. Empatiya, faol tinglash, konstruktiv muloqot va konfliktlarni boshqarish koʻnikmalari psixolog kasbining ajralmas qismi hisoblanadi. Sandra Bern ijtimoiy rollar va shaxslararo munosabatlar tizimining kasbiy xulq-atvorga taʼsirini asoslab bergan boʻlsa, Bram Tesser oʻzini baholash va ijtimoiy taqqoslash jarayonlari professional oʻsishga turtki berishini koʻrsatadi. Oʻzbek psixologiya maktabi vakili V. Karimova esa kommunikativ madaniyatni shaxsning ijtimoiy muvaffaqiyatini taʼminlovchi asosiy omillardan biri sifatida talqin qiladi[12]. Tadqiqot natijalari ish beruvchilar tomonidan aynan yuqori ijtimoiy kompetensiyaga ega nomzodlar ustuvor baholanishini tasdiqladi.

Uchinchidan, professional identifikatsiya va refleksiya darajasi uzoq muddatli kasbiy barqarorlikning muhim koʻrsatkichi ekanligi aniqlandi. N.V. Levitskaya oʻzini oʻzi aniqlash jarayonini raqobatbardoshlikning ichki mexanizmi sifatida izohlaydi. Tadqiqot doirasida kasbiy qadriyatlarni anglagan va oʻz faoliyatini muntazam tahlil qilib boradigan bitiruvchilarda professional motivatsiya barqarorligi yuqori ekani kuzatildi. A.G. Shmelyov tomonidan ilgari surilgan “raqobat muhiti” konsepsiyasi ham refleksiv pozitsiyani shakllantirish zaruratini asoslaydi[5].

Toʻrtinchidan, talabalik davrida oʻtilgan amaliyot va real ish tajribasi bitiruvchining moslashuvchanligini oshirishi aniqlandi. E.G. Gʻoziyev shaxs rivojlanishida faoliyatning yetakchi rolini taʼkidlab, nazariya va amaliyot birligi shaxs kamolotining zarur sharti ekanini qayd etadi[11]. Amaliyot jarayonida professional vaziyatlar bilan toʻqnash kelgan talabalar mehnat bozoriga kirishda kamroq stress va yuqori ishonch darajasini namoyon etdilar.

Umuman olganda, olingan natijalar shuni koʻrsatadiki, psixologiya bitiruvchisining raqobatbardoshligi biror-bir alohida koʻrsatkich bilan emas, balki bilim, amaliy koʻnikma, kommunikativ salohiyat, refleksiya va kasbiy identifikatsiyaning oʻzaro uygʻunligi bilan belgilanadi. Mazkur omillarning tizimli rivojlanishi oliy taʼlim jarayonida maqsadli pedagogik strategiyalarni qoʻllashni talab etadi. Shunday qilib, psixologiya taʼlimi mazmunini kompetensiyaviy yondashuv asosida takomillashtirish bitiruvchilarning mehnat bozorida muvaffaqiyatli integratsiyasini taʼminlovchi muhim shart hisoblanadi.

Mazkur tadqiqot psixologiya yoʻnalishi bitiruvchilarining raqobatbardoshligini aniqlashga qaratildi. Tadqiqotda shaxsiy raqobatbardoshlik darajasi aniqlash uchun A.G. Shmelyov metodikasi qoʻllanildi. Ushbu metodika shaxsning raqobat muhiti bilan oʻzaro munosabatini, motivatsion va ijtimoiy-psixologik komponentlarini oʻlchash imkonini beradi.

1-rasm. Shaxsiy raqobatbardoshlikni aniqlash

Natijalar shuni ko'rsatadiki, psixologiya bitiruvchilari raqobatbardoshligi bilim, amaliy ko'nikma, kommunikativ salohiyat va professional refleksiya komponentlarining o'zaro uyg'unligi bilan belgilanadi. Tadqiqotda qo'llanilgan Shmelyov metodikasi ushbu indikatorlarni ishonchli va ilmiy asoslangan tarzda o'lchash imkonini berdi.

Xulosa. Zamonaviy mehnat bozori va global iqtisodiy sharoitlar shuni ko'rsatadiki, psixologiya yo'nalishi bitiruvchilarining raqobatbardoshligi nafaqat nazariy bilimlarga, balki amaliy ko'nikmalar, kommunikativ va ijtimoiy salohiyat, shuningdek, professional identifikatsiya va refleksiya kabi shaxsiy sifatlar bilan belgilanadi. Bitiruvchining raqobatbardoshligi ko'p komponentli psixologik tuzilishga ega bo'lib, quyidagi omillar muhim rol o'ynaydi:

1. Kasbiy bilim va amaliy ko'nikmalar – psixologik diagnostika, konsalting va psixokorreksiya jarayonida nazariy bilimlarni amaliyot bilan uyg'unlashtirish shaxsning professional samaradorligini oshiradi.

2. Kommunikativ va ijtimoiy kompetensiyalar – empatiya, faol tinglash, konstruktiv muloqot va konfliktlarni boshqarish qobiliyati bitiruvchining ijtimoiy va professional muvaffaqiyatini ta'minlaydi.

3. Professional identifikatsiya va refleksiya – shaxsning kasbga nisbatan ijobiy munosabati, kasbiy qadriyatlarni qabul qilishi va faoliyatini tahlil qila olish qobiliyati shaxsiy va kasbiy barqarorlikni shakllantiradi.

4. Amaliyot va ish tajribasi – talabalik davrida o'tilgan amaliyotlar bitiruvchining real ish sharoitiga moslashuvini yengillashtiradi va professional ishonchliligini oshiradi. Shunday qilib, psixologiya ta'limining asosiy vazifalaridan biri bitiruvchilarda ushbu komponentlarni kompleks rivojlantirish va uyg'unlashtirishdir. Bu esa nafaqat shaxsiy raqobatbardoshlikni, balki mehnat bozorida muvaffaqiyatli integratsiyalashish va jamiyatga ijobiy ta'sir ko'rsatish imkonini beradi.

Adabiyotlar:

1. Ансофф Х. И. Стратегическое управление. – М.: Экономика, 1989. – 519 с.
2. Tesser B. Toward a Self-Evaluation Maintenance Model of Social Behavior // *Advances in Experimental Social Psychology*. – 1988. – Vol. 21. – P. 181–227.
3. Bem S. L. *The Lenses of Gender: Transforming the Debate on Sexual Inequality*. – New Haven: Yale University Press, 1993. – 256 p.
4. Шмелев А. Г. Психология конкуренции. – М.: Институт психологии РАН, 2014. – 320 с.
5. Митина Л. М. Психология профессионального развития личности. – М.: Флинта, 2002. – 400 с.
6. Терелянская Е. А., Куришева О. В. Конкурентоспособность личности в образовательном пространстве // *Вестник образования*. – 2012. – № 3. – С. 42–48.
7. Богоявленская Д. Б., Ключева Т. Н. Интеллектуальная активность как основа творческой конкурентоспособности // *Психология творчества*. – 2012. – № 2. – С. 11–19.
8. Левицкая Н. В. Самоопределение как фактор конкурентоспособности личности // *Психология образования*. – 2012. – № 5. – С. 37–45.
9. Шаповалов В. А. Личность как саморазвивающаяся система. – М.: Педагогика, 2003. – 276 с.
10. G'oziyev E. G. Umumiy psixologiya. – T.: O'qituvchi, 2004. – 384 b.
11. Qodirov B. R. Shaxs va kasbiy o'zini anglash muammolari. – T.: Fan, 2006. – 210 b.
12. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – T.: O'zbekiston, 2010. – 256 b.

Ismatova Dilafruz Tuymuratovna,
Buxoro davlat universiteti Psixologiya kafedrasida dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

OTA-ONA–FARZAND MUNOSABATLARI TIZIMIDA EMOTSIONAL YAQINLIK FENOMENI

Annotatsiya. Ushbu maqolada ota-ona va farzand o'rtasidagi emotsional yaqinlik, bolaning kelajakdagi hissiy barqarorligi ota-ona bilan bo'lgan iliq va izchil munosabatlar sifatiga bevosita bog'liq ekanligi, muloqot sifati, qo'llab-quvvatlash, jismoniy yaqinlik, emotsional barqarorlikning muhim shartlari ekanligi, emotsional yaqinlikni shakllantiruvchi asosiy omillar, hayotning ilk yillarida shakllangan hissiy bog'lanish namunasi shaxsning keyingi barcha munosabatlariga asos bo'lib xizmat qilishi, J.Bowlby va M. Ainsworth tomonidan ishlab chiqilgan bola va parvarishlovchi shaxs o'rtasidagi hissiy aloqa shakllari, emotsional yaqinlikning shaxslar o'rtasidagi chuqur ishonch, qo'llab-quvvatlash va mehr tuyg'ulariga asoslangan hissiy aloqa shakli ekanligi, ota-ona bilan mustahkam emotsional bog'lanishga ega bolalar o'zini xavfsiz his qiladi, tashqi dunyoni o'rganishga jur'atli bo'ladi va stressga nisbatan bardoshlilik ko'rsatishi haqida ma'lumotlar keltirilgan. Shuningdek, emotsional yaqinlikning shakllanish bosqichlari, O'zbekistonda ham so'nggi yillarda ona-bola munosabatlari, ota roli, va oilaviy muloqot psixologiyasi bo'yicha olib borilgan bir qator tadqiqotlar ham keltirilgan.

Kalit so'zlar: emotsional yaqinlik, oila, madaniy qadriyatlar, psixologik barqarorlik, ijtimoiy moslashuv, hissiy rezonans, o'zaro hurmat.

ФЕНОМЕН ЭМОЦИОНАЛЬНОЙ БЛИЗОСТИ В СИСТЕМЕ РОДИТЕЛЬСКО- ДЕТСКИХ ОТНОШЕНИЙ

Аннотация. В этой статье рассматривается эмоциональная близость между родителем и ребёнком, будущая эмоциональная стабильность ребёнка напрямую зависит от качества тёплых и последовательных отношений с родителем, качество общения, поддержка, физическая близость, являются важными условиями эмоциональной стабильности, основными факторами, формирующими эмоциональную близость, примером эмоциональной связи, сформированной в первые годы жизни. тот факт, что личность служит основой для всех последующих отношений, J.Бowlby и M. Формы эмоциональной связи между ребёнком и опекуном, разработанные эйнсвортом, включают информацию о том, что эмоциональная близость - это форма эмоциональной связи между людьми, основанная на глубоком чувстве доверия, поддержки и привязанности, что дети с прочной эмоциональной связью с родителем чувствуют себя в безопасности, имеют смелость исследовать внешний мир и обладают устойчивостью к стрессу. Также представлены этапы формирования эмоциональной близости, а также ряд исследований, проведённых в последние годы в Узбекистане по психологии отношений матери и ребёнка, роли отца и семейного общения.

Ключевые слова: эмоциональная близость, семья, культурные ценности, психологическая стабильность, социальная адаптация, эмоциональный резонанс, взаимоуважение.

THE PHENOMENON OF EMOTIONAL CLOSENESS IN THE SYSTEM OF PARENT- CHILD RELATIONSHIPS

Abstract. In this article, the emotional closeness between parent and child, the fact that the future emotional stability of the child directly depends on the quality of warm and consistent relationships with the parent, the quality of communication, support, physical intimacy, the important conditions of emotional stability, the main factors that shape emotional closeness, the pattern of emotional attachment formed in the early years of Bowlby and M. The forms of emotional communication between the child and the caregiver, developed by Ainsworth, are that emotional intimacy is a form of emotional communication between individuals based on feelings of deep trust, support and affection, children with a strong emotional bond with the parent feel safe, have the courage to explore the outside world and show tolerance for stress. Also presented are a number of studies on the stages of formation of emotional closeness, mother-child relations, the role of the father, and the psychology of family communication in recent years in Uzbekistan.

Keywords: emotional closeness, family, cultural values, psychological stability, social adaptation, emotional resonance, mutual respect.

Kirish. Ota-ona va farzand oʻrtasidagi emotsional yaqinlik — inson hayotidagi eng asosiy psixologik bogʻlanishlardan biridir. Bu yaqinlik bolaning emotsional barqarorligi, ijtimoiy moslashuvi, shaxsiy xavfsizlik hissi, oʻziga boʻlgan ishonchi va shaxs sifatida shakllanishida hal qiluvchi rol oʻynaydi. Oila — shaxsning ijtimoiylashuvi va psixologik rivojlanishidagi eng asosiy muhitdir. Ayniqsa, ota-ona va farzand oʻrtasidagi emotsional yaqinlik bolaning oʻziga boʻlgan ishonchi, xavfsizlik hissi va ijtimoiy moslashuvini shakllantiradi. Zamonaviy psixologiya tadqiqotlari (Bowlby, 1988; Ainsworth, 1979) shuni koʻrsatadiki, bolaning kelajakdagi hissiy barqarorligi erta yoshdagi ota-ona bilan boʻlgan iliq va izchil munosabatlar sifatiga bevosita bogʻliq. Ota-ona va farzand oʻrtasidagi emotsional yaqinlik — inson psixologik rivojlanishining eng muhim poydevoridir. Emotsional yaqinlik — bu shaxslar oʻrtasida oʻzaro ishonch, qoʻllab-quvvatlash va hissiy bogʻlanish orqali shakllanuvchi ichki ruhiy yaqinlikdir. Ota-ona–farzand kontekstida bu quyidagilar bilan ifodalanadi:

- ❖ Muloqot sifati — tinglash, tushunish, his-tuygʻularni birga boshdan kechirish;
- ❖ Qoʻllab-quvvatlash — muvaffaqiyat va qiyinchiliklarda yonida boʻlish;
- ❖ Jismoniy yaqinlik — quchoqlash, mehr ifodalash, teginish orqali xavfsizlik hissini mustahkamlash;
- ❖ Emotsional barqarorlik — ota-onaning oʻz hissiyotlarini boshqara olishi va bolaga namuna boʻlishi.

Tadqiqotlar (Ziyavutdinova va boshq., 2016) emotsional yaqinlik quyidagi asosiy omillar taʼsirida shakllanishini koʻrsatadi:

- ❖ Dastlabki emotsional aloqa — chaqaloqlik davrida ona va bolaning koʻz kontakti, ovoz ohangi va jismoniy aloqasi.
- ❖ Oila ichidagi muloqot madaniyati — mehribon, hurmatli va ochiq muloqot.
- ❖ Ota-onaning psixologik farovonligi — stress, depressiya darajasi va hissiy holati.
- ❖ Madaniy qadriyatlar — milliy anʼana va urf-odatlar ota-onaning farzand bilan munosabat uslubini belgilaydi.

Zamonaviy psixologiya ushbu hodisani J. Bowlby (1969) tomonidan ishlab chiqilgan “Bogʻlanish nazariyasi” (Attachment theory) asosida keng oʻrganadi. Mazkur nazariyaga koʻra, hayotning ilk yillarida shakllangan hissiy bogʻlanish namunasi shaxsning keyingi barcha munosabatlariga asos boʻlib xizmat qiladi. Bogʻlanish nazariyasi (Attachment theory) — J.Bowlby va M. Ainsworth tomonidan ishlab chiqilgan boʻlib, bola va parvarishlovchi shaxs oʻrtasidagi hissiy aloqa shakllari (xavfsiz, xavotirli, befarq, chalkash) farqlanadi. Emotsional yaqinlik nafaqat oilaviy munosabatlarning sifatini belgilaydi, balki kelajakda farzandning oʻzaro muloqot, ishonch va mehr munosabatlarini qurish salohiyatiga bevosita taʼsir qiladi. Emotsional yaqinlik — bu shaxslar oʻrtasidagi chuqur ishonch, qoʻllab-quvvatlash va mehr tuygʻulariga asoslangan hissiy aloqa shaklidir. Psixologiyada bu hodisa koʻpincha J. Bowlby va M.Ainsworthning bogʻlanish nazariyasi bilan izohlanadi. Unga koʻra, ota-ona bilan mustahkam emotsional bogʻlanishga ega bolalar oʻzini xavfsiz his qiladi, tashqi dunyoni oʻrganishga jurʼatli boʻladi va stressga nisbatan bardoshlilik koʻrsatadi.

Emotsional yaqinlikning shakllanish bosqichlari:

- ❖ 0–1 yosh – Ona (yoki asosiy parvarishlovchi shaxs) bilan fiziologik va emotsional aloqaning asosiy poydevori qoʻyiladi. Tana kontakti, ovoz ohangi, koʻz qarashlari orqali ishonch hissi shakllanadi.
- ❖ 1–3 yosh – Mustaqillikning dastlabki koʻrinishlari paydo boʻladi, biroq bola hanuz emotsional xavfsizlik manbai sifatida ota-onaga suyanadi.
- ❖ 3–6 yosh – Ijtimoiy tajribalar kengayadi, lekin ota-onaning hissiy qoʻllab-quvvatlashi bolaning oʻziga boʻlgan ishonchini mustahkamlaydi.
- ❖ Oʻsmirlik davri – Avtonomiya va shaxsiy erkinlik kuchayadi, ammo ichki ehtiyoj sifatida ota-ona bilan hissiy aloqa saqlanib qoladi.

Ainsworth (1978) tomonidan oʻtkazilgan “Begona vaziyat” (Strange Situation) tajribasi bolalarning xavfsiz bogʻlanish modeli boʻlganida ular stress holatlarida tezroq tinchlanishini koʻrsatdi[1]. Grossmann va boshqalar (2002) Germaniyada olib borgan 16 yillik longitudinal tadqiqot natijasida ota-ona bilan yaxshi emotsional yaqinlikka ega boʻlgan bolalar kattalikda ijtimoiy moslashuvchan va hissiy barqaror boʻlishi aniqlangan.

Oʻzbekistonda ham soʻnggi yillarda ona-bola munosabatlari, ota roli, va oilaviy muloqot psixologiyasi boʻyicha bir qator tadqiqotlar olib borilmoqda. Jumladan, D.Abdullayeva ona-oʻsmir munosabatlarida hissiy yaqinlikning konfliktlarni kamaytirishdagi rolini empirik jihatdan oʻrgangan. Shuningdek, onaning oʻsmir bolaga boʻlgan munosabatining ichki mexanizmlari tahlil qilingan. Tadqiqotda onaning hissiy ifodaviyligi va uning oʻsmir koʻzlaridagi aks etishi empirik tarzda oʻrganilgan. Z. Xusanbayeva otaning emotsional ishtiroki bolaning oʻz-oʻzini baholashi va ijtimoiy moslashuviga ijobiy taʼsir koʻrsatishini taʼkidlagan. G.Yunusova

oilaviy muloqot sifati o'smirlarning agressiv xulqini kamaytirishi mumkinligini ko'rsatgan. D.Xolmatova oiladagi hissiy qo'llab-quvvatlash darajasi o'quvchilarning akademik motivatsiyasi va stressga chidamliligiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqlagan. Tadqiqotchilar Ziyavutdinova H. Sh., Ibragimova O.K. va Mamatova N.R Andijondagi to'liq va to'liq bo'lmagan oilalardagi ona-bola munosabatlarining psixologik xususiyatlarini o'rganishgan. Ular mustahkam hissiy aloqaning muhimligini tasdiqlagan.

Tadqiqot obyekti. Ushbu tadqiqotning obyekti — 12–19 yosh oralig'idagi 100 nafar o'smir (52 nafar qiz, 48 nafar o'g'il) bo'lib, ular ota-onasi bilan birga yashaydigan, umumta'lim maktablari va kollej/texnikumlarda tahsil olayotgan o'quvchilardan tanlab olindi. Emotsional yaqinlikning bir qator psixologik funksiyalari mavjud bo'lib, bulardan biri xavfsizlik hissini ta'minlashdir. Bunda bola o'zini himoyalangan va qadrlangan his qiladi. O'zini anglash funksiyasida esa shaxsiy identifikatsiya va o'z qadrini his qilish shakllanadi. Shuningdek, stressga qarshi himoya funksiyasi ham mavjud bo'lib, mazkur funksiya Salbiy holatlarda ota-ona hissiy tayanch vazifasini bajaradi. Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirish funksiyasi orqali esa muloqot, empatiya va ishonch tuyg'ulari mustahkamlanadi. “Ota-ona–farzand munosabatlari tizimida emotsional yaqinlik fenomeni” mavzusiga chuqurroq yondashuv zarur, chunki bu tushuncha faqat “mehr” yoki “yaqinlik” bilan cheklanmaydi — bu murakkab psixologik, ijtimoiy va madaniy omillarning o'zaro ta'siridan iborat. Ota-ona va farzand o'rtasidagi emotsional yaqinlik — bu hissiy qo'llab-quvvatlash, ishonch, mehr-muhabbat, o'zaro tushunish va xavfsizlik hissi bilan tavsiflanadigan munosabatlar sifati. Bu bog'liqlik J. Bowlby nuqtai nazaridan — bolaning ota-onasiga psixologik bog'liqligi; Emotsional intellekt nazariyasi nuqtai nazaridan — o'z va boshqalarning his-tuyg'ularini tanish va boshqarish qobiliyati orqali mustahkamlanadi[2].

Emotsional yaqinlikning asosiy tarkibiy qismlari:

- ❖ Ishonch – farzand ota-onasiga ochiq gapira oladi, sirlarini aytishdan qo'rqmaydi.
- ❖ Qo'llab-quvvatlash – ota-ona farzandining qiyinchiliklarida yonida bo'lishi, unga yordam berishi.
- ❖ Hissiy rezonans – ota-ona farzandining hissiyotlarini sezadi va unga mos ravishda javob

qaytaradi.

- ❖ O'zaro hurmat – yoshidan qat'i nazar, bolaning shaxsiy chegaralarini tan olish.
- ❖ Doimiy aloqa – muntazam muloqot, birgalikdagi vaqt, umumiy faoliyatlar.

Emotsional yaqinlikning psixologik ahamiyati:

- ❖ Hissiy barqarorlik – stress va qiyinchiliklarga chidamlilik oshadi.
- ❖ O'z-o'zini baholash – ijobiy o'z qadrini his qilish shakllanadi.
- ❖ Ijtimoiy ko'nikmalar – boshqa odamlar bilan sog'lom munosabatlar qurish osonlashadi.
- ❖ Psixologik xavfsizlik – farzand o'zini himoyalangan va tushunilgan his qiladi.

Emotsional yaqinlikka bir qator ijobiy omillar ta'sir ko'rsatishi mumkin. Jumladan: sifatli muloqot va birgalikda vaqt o'tkazish, ochiq va halol suhbat, bolaning his-tuyg'ularini inkor qilmaslik, qattiq tanqid va jazodan ko'ra tushuntirish singari. Shu bilan birga bir qator salbiy omillarni ham keltirib o'tish joiz: Masalan, haddan tashqari tanqid va bosim, o'zaro muloqotning kamligi, ota-onaning hissiy sovuqligi, ishonchning yo'qligi kabilar.

Qo'llanilgan metodlar. Biz o'z izlanishlarimizda ota-ona va farzand munosabatlaridagi emotsional yaqinlikni o'rganish maqsadida Armsden-Greenberg tomonidan ishlab chiqilgan “Ota-ona bilan emotsional yaqinlikni baholash” metodikasidan foydalandik. Mazkur metodika 12–19 yosh oralig'idagi o'smirlar uchun mo'ljallangan bo'lib, o'smirlarning ota-ona bilan emotsional yaqinligi, ishonchi, muloqot sifati va begonalashuv darajasini o'lchashga yordam beradi. Savollar soni 25 ta bo'lib, javob formati 5 balli Likert shkalasi, ya'ni 1 – Hech qachon; 2 – Kamdan kam; 3 – Ba'zan; 4 – Ko'pincha; 5 – Har doim shaklida baholanadi. O'smir sinaluvchi bilan mazkur metodikani o'tkazmoqchi bo'lganda, farzand ota-onadan birini tanlab, shu shaxsga nisbatan javob beradi: masalan, onasi yoki otasi. Savollar 5 ta sfera doirasida bo'adi, ya'ni: Ishonch va qo'llab-quvvatlash; Muloqot sifati; Begonalashuv; Qo'shimcha indikatorlar; Nazorat va mustaqillik. Ballarni hisoblashda har bir savolga javob 1 dan 5 gacha ball bilan baholanadi.

Ishonch va qo'llab-quvvatlash – yuqori ball → kuchli bog'liqlik

Muloqot sifati – yuqori ball → sog'lom aloqa

Begonalashuv – yuqori ball → hissiy uzoqlashish (bu ko'rsatkich teskari hisoblanadi: 1→5, 2→4, 3→3, 4→2, 5→1)

Umumiy emotsional yaqinlik indeksi = (Ishonch + Muloqot) – Begonalashuv

Natija talqini:

80–100 ball – Juda yaqin va sog'lom emotsional munosabat

60–79 ball – Yetarlicha yaxshi, lekin ayrim kamchiliklar mavjud

40–59 ball – O'rtacha darajada, muloqot va ishonchni rivojlantirish zarur

40 balldan past – Hissiy uzilish xavfi yuqori

Olingan natijalar va ularning tahlili. Yuqorida ta’kidlaganimizdek, biz o’z tadqiqot ishimizda 100 nafar o’smir (52 qiz, 48 o’g’il) sinaluvchilarni tanlab oldik. Ularning yosh oralig’i 12–19 yosh atrofida edi. Sinaluvchilar o’rtasida o’tkazilgan “Ota-ona–farzand munosabatlari tizimida emotsional yaqinlik” metodikasining maqsadi — o’smir yoshidagi farzandlarning ota-onasi bilan bo’lgan emotsional yaqinlik darajasini aniqlash, yosh va jins omillarining farqlarini tahlil qilishdan iborat edi. Quyida tadqiqot metodikasidan olingan natijalar tahlili keltirilgan:

1-jadval.Umumiy natijalar taqsimoti

Daraja	Sinaluvchilar soni	Foiz (%)
Yuqori	34	34%
O’rtacha yuqori	42	42%
O’rtacha past	18	18%
Past	6	6%

Ko’pchilik o’smirlar (76%) o’z ota-onasi bilan yuqori yoki o’rtacha yuqori darajada emotsional yaqinlikda ekanini ko’rsatdi. Past daraja faqat 6% ishtirokchilarda qayd etildi, bu esa ijtimoiy qo’llab-quvvatlash tizimining barqarorligini ko’rsatadi.

2-jadval.Yosh guruhi bo’yicha natijalar

Yosh guruhi	O’rtacha ball
12–14	74.5
15–17	71.3
18–19	67.2

Yosh ortgani sayin emotsional yaqinlikning pasayishi kuzatildi. 12–14 yoshdagi o’smirlar ota-ona bilan ko’proq hissiy bog’liqlikni saqlab qolgan bo’lsa, 18–19 yoshdagilarda mustaqillashuv jarayoni natijasida bu ko’rsatkich pasaygan.

3-jadval. Jins bo’yicha natijalar

Jins	O’rtacha ball
Qizlar	73.6
O’g’illar	68.7

Qizlarda emotsional yaqinlik darajasi yuqoriroq (73.6 ball), bu esa qizlarning hissiy muloqotga moyilligi va o’z his-tuyg’ularini ota-onaga ko’proq ifodalashlari bilan izohlanadi. Yuqoridagi tadqiqotdan olingan natijalarning xulosasi shuni ko’rsatadiki, o’smirlarning aksariyati ota-onasi bilan ijobiy emotsional bog’liqlikka ega. Yosh kattalashgan sari bu bog’liqlik biroz pasayadi, shu sababli 16–19 yosh oralig’ida ota-onalar farzandlari bilan hissiy muloqotni faol qo’llab-quvvatlashi zarur. Qizlar va o’g’illar o’rtasidagi tafovutni hisobga olib, tarbiyaviy yondashuvlarda moslashtirilgan strategiyalar qo’llash maqsadga muvofiq.

Tadqiqot ishtirokchilarining 34% ida ota-ona bilan juda yaqin, iliq va ishonchli munosabat mavjud. 42% o’smirda muloqot yetarlicha yaxshi, ammo ayrim holatlarda tushunmovchiliklar bor. 18% da emotsional yaqinlik past, bu esa oilaviy psixologik profilaktika va maslahat ishlarini talab qiladi. 6% ishtirokchilar hissiy uzilish guruhiga kiradi, bu oilaviy konfliktlar, yetarli qo’llab-quvvatlashning yo’qligi yoki tarbiyaviy befarqlik bilan bog’liq bo’lishi mumkin. Yosh o’tgan sari (ayniqsa 18–19 yoshda) mustaqillik ortishi bilan ota-ona bilan emotsional yaqinlik pasayadi.

Qizlar o’g’illarga qaraganda ko’proq his-tuyg’ularini bo’lishadi va bu ularning yuqori ball olishiga sabab bo’ladi. Biz farzandlar bilan emotsional yaqinlikni kuchaytirish maqsadida ota-onalarga: o’smirlik davrida ham ular bilan ochiq muloqot va qo’llab-quvvatlashni davom ettirishni, psixologlarga: past ball olgan guruh bilan individual suhbatlar, oilaviy maslahat va kommunikativ treninglar o’tkazish, maktablarga: ota-ona–o’smir muloqotini rivojlantiruvchi “Oilaviy muloqot kuni” kabi tadbirlar tashkil qilishni tavsiya qilgan bo’lardik.

Xulosa. Ota-ona va farzand o’rtasidagi emotsional yaqinlik — inson psixologik rivojlanishining poydevoridir. Bu hodisa nafaqat bolalik davrida, balki butun hayot davomida shaxsning hissiy barqarorligi va ijtimoiy moslashuviga ta’sir qiladi. Shuning uchun ham ota-onalar farzandlari bilan nafaqat moddiy, balki, hissiy darajada ham doimiy aloqada bo’lishlari zarur. Ota-ona–farzand o’rtasidagi emotsional yaqinlik nafaqat oilaviy barqarorlikning, balki jamiyatdagi sog’lom shaxslar rivojlanishining ham muhim omilidir. Ilk

yoshdagi hissiy aloqa sifatining yuqoriligi bolalikdan boshlab butun hayot davomida ijobiy psixologik, ijtimoiy va emotsional natijalarga olib keladi. Shu bois oilaviy tarbiya jarayonida emotsional yaqinlikni shakllantirish va qo'llab-quvvatlash ustuvor vazifa bo'lishi zarur.

Adabiyotlar:

1. Ainsworth M. D. S. et al. (1978). Patterns of Attachment: A Psychological Study of the Strange Situation. Lawrence Erlbaum Associates.
2. Bowlby J. (1969). Attachment and Loss: Vol. 1. Attachment. Basic Books.
3. Grossmann, K., Grossmann, K. E., & Waters, E. (2005). Attachment from Infancy to Adulthood. Guilford Press.
4. Erikson E. H. (1950). Childhood and Society. Norton.
5. Xolmatova M. (2019). Oilada emotsional yaqinlikning o'quvchilarga ta'siri. Toshkent: TDPU ilmiy to'plami.
6. Ismatova D.T. Oilaviy psixologik xizmatda shaxslararo munosabatlarni empirik tahlili. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar // Xalqaro ilmiy-metodik jurnal. – Buxoro, 2023. №5.
7. Ismatova D.T. Farzand tarbiyasi kontekstida ota-ona fenomenining nazariy metodologik asoslari. Ta'lim va innovatsion tadqiqotlar. Xalqaro ilmiy metodik jurnal. – Buxoro, 2023. №10.

Mamajonova Shoxista Kamoldinovna,
Farg'ona davlat universiteti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

O'SMIRLARDA ADDIKTIV XULQ SHAKLLANISHINING JINSGA OID IJTIMOY-PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI TAHLILI

Annotatsiya. Ushbu maqolada o'smir yoshdagi shaxslar orasida addiktiv (tobe) xulq shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillari tahlil qilingan. Tadqiqotda o'smirlarning addiktiv xulqiga ta'sir etuvchi shaxsiy va ijtimoiy omillar, xususan, internet, azart o'yinlari, spirtli ichimliklar, oziq-ovqat va sevgi munosabatlari tobelik kabi xulq turlari ko'rib chiqilgan. Maqolada V. Mendelevich, M. Drepa, E. I. Belinskaya, A. Abolonin, Y. Naximov kabi olimlarning qarashlari tahlil qilinib, o'smirlik davrida tobelik xulqining shakllanish mexanizmlari ilmiy asosda yoritilgan. Tadqiqotda V. G. Lozovaya tomonidan ishlab chiqilgan "Tobe xulqni aniqlash" metodikasi asosida o'smirlarning turli tobelik turlariga moyilligi o'rganilgan. Maqolada addiktiv xulqning shakllanishiga oilaviy muhit, tengdoshlar ta'siri, shaxsning emotsional barqarorligi, ijtimoiy qo'llab-quvvatlov va axborot texnologiyalaridan foydalanish darajasi kabi omillarning ta'siri yoritilgan. Shuningdek, addiktiv xulqni kamaytirishda psixologik profilaktika va korreksion yondashuvlarning ahamiyati ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, addiktiv xulq, tobelik, ijtimoiy-psixologik omillar, internetga qaramlik, azart o'yinlari, spirtli ichimliklar, emotsional holat, shaxs rivojlanishi, ruhiy salomatlik, korreksion yondashuv, psixoprofilaktika.

АНАЛИЗ ГЕНДЕРНЫХ СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ ОСОБЕННОСТЕЙ ФОРМИРОВАНИЯ АДДИКТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ПОДРОСТКОВ

Аннотация. В данной статье анализируются социально-психологические факторы формирования аддиктивного поведения среди лиц подросткового возраста. В исследовании рассматриваются личностные и социальные факторы, влияющие на аддиктивное поведение подростков, в частности, такие типы поведения, как зависимость от интернета, азартных игр, алкоголя, еды и любовных отношений. В статье анализируются взгляды таких учёных, как В. Менделевич, М. Дрепа, Э. И. Белинская, А. Аболонин, Ю. Нахимов, и на научной основе освещаются механизмы формирования зависимого поведения в подростковом возрасте. В исследовании на основе методики "Определение зависимого поведения", разработанной В. Г. Лозовой, изучена склонность подростков к различным видам зависимости. В статье освещается влияние на формирование аддиктивного поведения таких факторов, как семейная среда, влияние сверстников, эмоциональная стабильность личности, социальная поддержка и уровень использования информационных технологий. Также подчёркивается важность психологической профилактики и коррекционных подходов в снижении проявлений аддиктивного поведения.

Ключевые слова: подростковый период, аддиктивное поведение, зависимость, социально-психологические факторы, интернет-зависимость, азартные игры, алкоголь, эмоциональное состояние, развитие личности, психическое здоровье, коррекционный подход, психопрофилактика.

ANALYSIS OF GENDER-RELATED SOCIO-PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF THE FORMATION OF ADDICTIVE BEHAVIOR IN ADOLESCENTS

Abstract. This article analyzes the socio-psychological factors influencing the formation of addictive behavior among adolescents. The study examines personal and social factors affecting adolescents' addictive behavior, including different types of dependencies such as internet addiction, gambling, alcohol consumption, food addiction, and dependence on romantic relationships. The article analyzes the scientific views of Vladimir Mendelevich, Maksim Drepa, Elena Belinskaya, Andrey Abolonin, and Yuri Nakhimov, and explains the mechanisms of the formation of addictive behavior during adolescence on a scientific basis. The study also investigates adolescents' tendency toward different types of addiction using the "Diagnosis of Addictive Behavior" methodology developed by V. G. Lozovaya. The article highlights the influence of factors such as family environment, peer influence, emotional stability of the individual, social support, and the level of use of information technologies on the formation of addictive behavior. In addition, the

importance of psychological prevention and corrective approaches in reducing addictive behavior is emphasized.

Keywords: adolescence, addictive behavior, dependency, socio-psychological factors, internet addiction, gambling, alcohol, emotional state, personality development, mental health, corrective approach, psychoprevention.

Kirish. Bugungi kunda o'smirdagi addiktiv xulqni o'rganish, ushbu xulqning oldini olishni samarali usullarini ishlab chiqish, ruhiy salomatlik muammolarini hal qilish, uzoq muddatli salbiy oqibatlarini sog'liqni saqlashga oid ma'lumotlar bilan ota-onalar, pedagoglar hamda psixologlarni xabardor qilish zarurdir. Ushbu muammoga alohida e'tibor bergan holda ilmiy jihatdan o'rganib, empirik tahlil qilish va tavsiyalar hamda korreksion dasturlar ishlab chiqish orqali biz yoshlarda addiktiv xulqning tarqalishi va ta'sirini kamaytirish imkoniga ega bo'lamiz. Yuqoridagi muammolarni hisobga olgan holda tadqiqotimiz maqsadi sifatida o'smirlarda addiktiv xulq shakllanishining ijtimoiy-psixologik omillarini aniqlashni belgilab oldik.

Tadqiqotimiz maqsadidan kelib chiqadigan bo'lsak, "omil" so'zi addiktiv xulq shakllanishiga hissa qo'shishi yoki to'sqinlik qilishi mumkin bo'lgan turli xil o'zgaruvchilar yoki shartlarga murojaat qilish uchun ishlatiladi. Bu o'smirning xatti-harakatlariga ta'sir qiladigan individual yoki ijtimoiy jihat bo'lib, omillar ham ijobiy, ham salbiy bo'lishi mumkin. Quyida addiktiv xulqning kuchayishiga ta'sir ko'rsatuvchi ijtimoiy-psixologik omillarga to'xtalib o'tamiz.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. V.Mendelevichning ta'kidlashicha, deviant xulq-atvorning addiktiv xulq shaklidagi bu turi o'z manfaatlarini boshqa shaxs yoki guruh manfaatlariga bo'ysundirish, shaxs uchun yuqori ahamiyatga ega bo'lgan muayyan ob'ektlar yoki faoliyatga doimiy e'tibor berishni nazarda tutadi. Shu bilan birga, shaxsning avtonomiyasi va mustaqilligi pasayadi, xatti-harakatlarning o'zini o'zi boshqarishi yomonlashadi [1].

Internetga tobelikni M. Drepa rus va xorijiy tadqiqotlari natijalarini umumlashtirib, quyidagi shaxsning xususiyatlarni sanab o'tadi: shizoid, isteriya, labil yoki epileptoid tipdagi aksentatsiya; jismoniy «men» ni qabul qilishda qiyinchilik; aloqaga yuqori ehtiyoj va uni darhol amalga oshirishda qiyinchiliklar mavjudligi; intellektuallashtirishga moyillik; o'zaro tushunishning yetishmasligi hissi; hissiy kuchlanish; negativizmga moyillik; umidsiz ehtiyojlarning mavjudligi; ideal «men» haqidagi farqlanmagan, haddan tashqari oshirilgan g'oyalar; javobgarlikdan qochishga moyillikning ortishi O. V. Zaretskayaning aniqlik kiritishicha, onlayn kompyuter o'yinlariga tobe bo'lgan o'smirlarda kuzatiladi [2].

V.D.Mendelevich Internetga tobe o'smirlar ruhiyatidagi salbiy o'zgarishlarni quyidagicha izohlagan. Internetda o'tkaziladigan vaqt o'smirda izolyatsiya va yolg'izlik hissi kuchayishi sabab ijtimoiy ko'nikmalar va hissiy intellektni rivojlantirishi uchun muhim bo'lgan atrofidagi insonlar bilan bo'ladigan yuzma-yuz munosabatlarni e'tiborsiz qoldirishga olib keladi. Real hayot bilan aloqaning kamligi xavotir va tushkunlik kayfiyatini kuchaytiradi. Internetdan muntazam ravishda tunda foydalanish uyqu siklining buzilishi, o'smirda kun davomida kayfiyat va kognitiv funktsiyaga salbiy ta'sir qiladi. Shuni ta'kidlash joizki, onlayn faoliyatning davomiyligi ortib boruvchi impulsivlik va diqqatni jamlashda qiyinchiliklarga olib keladi [3].

O'smirlardagi internetga tobelikni E.I. Belinskaya quyidagi ijtimoiy-psixologik omillar bilan bog'lab tushuntiradi.

1. O'smirlar uchun internet jozibador bo'lishi mumkin bo'lgan ijtimoiy muvoqot platformasini taqdim etadi.

2. O'smirlar ko'p holatlarda Internetdan akademik bosim, oilaviy muammolar yoki tengdoshlar bilan munosabatlar o'xshash stresslardan qochish vositasi sifatida foydalanadilar, bu esa yengish mexanizmi sifatida haddan tashqari foydalanishga olib keladi.

3. O'smir tengdoshlar bilan moslashish yoki ular bilan birga qolish istagi o'smirlarni ko'proq vaqtini onlayn o'tkazishga undashi mumkin, ayniqsa, do'stlari ijtimoiy media yoki o'yin o'ynaydigan bo'lsalar.

4. O'zini past baholaydigan onlayn ma'qullanish istagida internetga murojaat qilishlari mumkin.

5. Onlayn o'yin yutuqlaridan darhol mukofot olish imkonining mavjudligi.

6. O'smirda rejalashtirilmagan ortiqcha vaqtning ko'pligi.

7. Internetda mavjud bo'lgan doimiy yangilanishlar va o'zaro suhbatni o'tkazib yuborish qo'rquvi o'smirlarni doimo aloqada bo'lishga majbur qiladi.

8. Onlayn o'yinlarning raqobatbardosh tabiati yutuqlar va reytinglarda muvaffaqiyat qozongan o'smirlarni o'ziga jalb qilishi mumkin, bu esa uzoq davom etadigan o'yin seanslariga olib keladi. [4].

A. Abolonin, I. Nazarova, N. Aslanbekovalarning kuzatishlariga ko'ra kimyoviy addiktiv xulq mavjud bo'lgan yigitlar xavotir, e'tibor va namoyishga bo'lgan ehtiyojning kuchayishi bilan ajralib turadi, qizlar esa aloqaga bo'lgan ehtiyoj, tashvish, gipoxondrial va depressiv reaksiyalarga moyillik bilan ajralib turadi [5].

Giyohvandlikka tobe yoshlar guruhini o'rgangan Y. Naximov va G. Romashkinalarning respondentlari giyohvand moddalarning kompensatsion funksiyasini ta'kidlab, uning iste'moli o'smirlarning hissiy holatini yaxshilashga, qiyin hayotiy vaziyatlarni, noaniqlik va hozirgi vaziyatdan norozilikni yengishga imkon beradi. Shu bilan birga, internet makoniga borishning o'zi ham yengish strategiyalaridan biri sifatida qaralishi mumkin. Biroq shuni unutmasligimiz kerakki, internet muhiti bilan faol o'zaro ta'sir nafaqat zamonaviy hayotning haqiqati, balki uning ajralmas talabi, shu jumladan, ta'limni internetlashtirish tendensiyalarining ortib borishi bilan o'smirlar internet orqali o'qituvchilar va boshqa o'z tengdoshlari bilan aloqada bo'lishga, ma'lumot qidirishga, o'quv topshiriqlarini bajarish uchun hamkorlikda qatnashishga va hokazolarga majbur bo'ladilar. Bu muhit o'qituvchilarda psixologik muammolarning paydo bo'lishiga olib keladi [6].

O'smirlardagi addiktiv xulq muammosi nafaqat tibbiy yoki axloqiy muammo, balki juda muhim ijtimoiy psixologik muammo hamdir, chunki o'smirlarning ruhiy salomatligi alohida davlatning ham, insoniyatning ham salomatligi, xavfsizligi va genofondini saqlash bilan bog'liq.

Tadqiqot metodologiyasi. O'smirlik davridagi addiktiv xulq — murakkab hodisa bo'lib, turli shakllarda namoyon bo'lishi mumkin, jumladan, moddalarga qaramlik (spirtli ichimliklar, giyohvand moddalar), texnologiyaga qaramlik (Internet, video o'yinlar) va boshqa turdagi tobelik (masalan, qimor o'yinlari). O'smirdagi ushbu xulqiy og'ishlarning o'siga xos mohiyatini aniqlash maqsadida V. G. Lozovaya tomonidan ishlab chiqilgan «Tobe xulqni aniqlash» testidan foydalandik. Metodika o'ziga xos test bo'lib, o'smirlarning ijtimoiy tarmoqlarga, spirtli ichimliklarga, televizorga, sevgiga, azart o'yinlarga, jinsiy munosabatlarga ehtiyoj, oziq-ovqatga, dinga, mehnatga, dori-darmonlarga, chekishga, sog'lom turmush tarziga, narkotobelik, umumiy tobelikka moyillikni aniqlash imkonini beradi. Ushbu usul yordamida qo'lga kiritilgan natijalar 680 o'smirlar misolida tahlili quyidagi jadval orqali izohlab ko'rsatiladi.

1-jadval.

O'smirlarda «Tobe xulqni aniqlash» metodikasi natijalari, jinslar kesimida
(Student t mezon n=680)

Tobelik turlari	O'smirlar jinsi	n	o'rtacha qiymat	stand. og'ish	t
Spirtli ichimliklar iste'mol qilishga moyillik	o'g'il bolalar	216	6,75	2,98	2,24*
	Qizlar	464	6,27	2,38	
Televizor ko'rishga tobelik	o'g'il bolalar	216	11,72	3,90	-0,75
	Qizlar	464	11,98	4,49	
Sevib, sevilishga ehtiyoj	o'g'il bolalar	216	12,68	5,15	0,14
	Qizlar	464	12,62	4,91	
Azart o'yinlar o'ynashga moyillik	o'g'il bolalar	216	7,46	2,96	2,20*
	Qizlar	464	6,93	2,89	
Oziq-ovqat iste'mol qilishga tobelik	o'g'il bolalar	216	12,31	4,86	-1,86
	Qizlar	464	13,09	5,24	
Kompyuterdan foydalanishga tobelik	o'g'il bolalar	216	9,42	3,79	2,62
	Qizlar	464	8,63	3,62	

*p ≤ 0,05; ** p ≤ 0,01; *** p ≤ 0,001;

Olingan natijalar va ularning tahlili. Spirtli ichimliklar iste'mol qilishga moyillik shkalasi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud (t=2,24; p≤0,05). Ushbu shkalada qizlarga nisbatan o'g'il bolalarda spirtli ichimliklar istemol qilishga moyillik ko'rsatkichi past natijani ko'rsatdi. Bunga sabab ijtimoiy omillar, madaniy me'yorlar va gender rollari spirtli ichimliklarni iste'mol qilishga moyillikni shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Jamiyatimizda o'g'il bolalarning spirtli ichimliklarni iste'mol qilishi mumkinligini stereotip sifatida qabul qilish o'g'il bolalarda spirtli ichimliklarga moyillik qizlarga nisbatan yuqori darajada ekanligini izohlaydi.

Azart o'yinlar o'ynashga moyillik shkalasi bo'yicha statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlandi (t=2,20; p≤0,05). Ushbu shkalada qizlarga nisbatan o'g'il bolalarda azart o'yinlarga moyillik darajasi yuqori bo'lib, bunga sabab ijtimoiy gender stereotiplari, jumladan, an'anaviy gender rollari ko'pincha tavakkalchilik va raqobatbardoshlikni o'g'il bolalik bilan bog'laydi. O'smir yigitlar qizlardan farqli raqobatbardoshlik, maqom muvaffaqiyatga alohida e'tibor berishadi. Azart o'yinlarida g'oliblarning jozibasini oson va qisqa vaqtda his qilish imkonini berganligi sababli o'g'il bolalarni azart o'yinlari bilan shug'ullanish ehtimolini oshiradi.

Navbatdagi televizor ko'rishga tobelik bo'yicha olingan natijalarda statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi (t=-0,75; p>0,05). Chunki televideniya ijtimoiy va iqtisodiy kelib chiqishidan qat'iyy nazar,

o'smir yigitlar ham, qizlar ham foydalanishi mumkin bo'lgan ommaviy axborot vositalarining hamma joyda mavjud shakli bo'lib, uning oson mavjudligi, ayniqsa smartfonlar bilan bog'langan holda keng qo'llanilishi, ikkala jins ham televizor ko'rishga moyillikni rivojlantirish uchun teng imkoniyatlarga ega ekanligini anglatadi.

Sevib, sevilishga ehtiyoj shkalasi bo'yicha o'smir o'g'il bola va statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi ($t=0,14$; $p>0,05$). O'smirlik –bu gormonal o'zgarishlar va kuchli hissiy tajribalar, shiddatli hissiy va ijtimoiy rivojlanish davri bo'lib, hayotning ushbu bosqichida romantik munosabatlar muhim rol o'ynaydi. Bu munosabatlar quyidagi ko'rinishlarda; vaqtinchalik munosabatlar, jismoniy yaqinlikka asoslangan sevgi, chuqurroq va mazmunli sevgi turi, emotsional yaqinlik, ishoncha va sadoqatni o'z ichiga oladi. Bu munosabatlar o'smirlik shaxsiyatni shakllantirish uchun juda muhim bo'lib, o'g'il bolalar ham, qizlar ham boshqalar tomonidan tan olinish, tasdiqlash va qabul qilishga intiladi. Sevib, sevilishga ehtiyoj, o'z-o'zini hyrmat qilish, bog'lanish uslubi va shaxsuy ruhiy tramva tarixi kabi ikkala jins uchun umumiy omillar asosida shakllanganligi bilan izohladik.

Oziq-ovqatga moyillik bo'yicha olingan natija ($t=-1,86$; $p>0,05$). O'g'il bolalar ham, qizlar ham o'xshash ijtimoiy-madaniy omillarda yashayotganliklari, ikkala jinsdagi o'smirlar stress, qayg'u yoki yolg'izlik bilan kurashish vositasi sifatida ovqatlanishdan foydalanishlari sababli o'smir qiz va o'g'il bolalarda statistik jihatdan ahamiyatli farq aniqlanmadi.

Xulosa qilib aytganda, tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, o'smirlik davrida tobelik yoki addiktiv xulq turli omillar ta'siri ostida shakllanadi va bu jarayon ijtimoiy, psixologik hamda madaniy jihatlariga bevosita bog'liqdir. O'tkazilgan tahlillar asosida aniqlanishicha, spirtli ichimliklarni iste'mol qilish va azart o'yinlariga moyillikda o'g'il bolalar ko'rsatkichlari qizlarga nisbatan yuqoriroq bo'lgan. Bu holat, bir tomondan, jamiyatdagi gender rollari, madaniy me'yorlar va ijtimoiy stereotiplarning ta'sirini aks ettiradi. O'g'il bolalarda mustaqillik, raqobatbardoshlik, tavakkalchilik va ijtimoiy maqomga erishish istagi kuchli bo'lgani uchun ular orasida tavakkalga asoslangan faoliyat turlariga, jumladan, spirtli ichimliklar iste'moli yoki azart o'yinlariga qiziqish ko'proq uchraydi.

Televizor ko'rishga tobelik, sevib-sevilishga ehtiyoj hamda oziq-ovqatga qaramlik bo'yicha esa sezilarli gender farqlari aniqlanmadi. Bu esa, hozirgi davrda o'smirlar yashayotgan ijtimoiy-madaniy muhitning o'xshashligi, axborot texnologiyalarining barcha uchun teng imkoniyat yaratgani va hissiy ehtiyojlarning har ikki jinsda deyarli bir xil darajada namoyon bo'layotganini ko'rsatadi. O'smirlar stress, yolg'izlik yoki hissiy tanglik holatlarida ovqatlanish, media iste'moli yoki virtual muloqot kabi faoliyat turlaridan himoya mexanizmi sifatida foydalanishga moyil bo'lmoqdalar.

O'smirlik davri inson hayotining eng nozik, emotsional va ijtimoiy jihatdan murakkab bosqichlaridan biri bo'lib, bu davrda shaxsning o'zini anglash, hissiy barqarorlikni saqlash, mustaqillik va ijtimoiy maqom izlash ehtiyoji kuchayadi. Shu sababli, tobelik xulqi ko'p hollarda ichki kechinmalarni bartaraf etish yoki ruhiy bosimni kamaytirish vositasi sifatida paydo bo'ladi. Ammo bu holat uzoq muddatda o'smirning ruhiy salomatligi, ijtimoiy moslashuvi va o'zini boshqarish qobiliyatiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu munosabat bilan, o'smirlar orasida addiktiv xulqning oldini olishda oilaviy muhit, pedagogik yondashuv, psixologik qo'llab-quvvatlov va sog'lom ijtimoiy munosabatlar muhim ahamiyatga ega. Ota-onalar, pedagoglar va psixologlarning hamkorlikda olib boradigan profilaktik ishlari o'smirlarning hissiy barqarorligini rivojlantirish, bo'sh vaqtni mazmunli o'tkazish, sog'lom turmush tarziga yo'naltirish orqali tobelik xulqining oldini olishda samarali natija beradi.

Umuman olganda, tadqiqot shuni ko'rsatdiki, o'smirlik davridagi tobelik xulqi murakkab ijtimoiy-psixologik hodisa bo'lib, uni kamaytirish uchun tizimli, kompleks yondashuv zarur. O'smir shaxsining ijobiy o'zini anglashini shakllantirish, emotsional intellektni rivojlantirish, oilaviy va ijtimoiy qo'llab-quvvatlovni kuchaytirish orqali addiktiv xulqning tarqalishini kamaytirish va sog'lom shaxs rivojini ta'minlash mumkin.

Adabiyotlar:

1. Руководство по аддиктологии / под ред. В.Д. Менделевича. - СПб.: Речь, 2007. – 768 с.
2. Дрепа М.И. Интернет-зависимость как объект научной рефлексии в современной психологии [Электронный ресурс] // Знание. Понимание. Умение. 2009. № 2. С. 189-193. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=12771720>;
3. Зальмунин К.Ю., Менделевич В.Д. Профили аддикций как инструмент для сравнительной оценки химических зависимостей // Журнал неврологии и психиатрии им. С.С.Корсакова. 2018. Т. 118. № 1-2. С. 3-9. DOI: 10.17116/jnevro2018118123-9
4. <https://cyberpsy.ru/articles/informacionnaya-socializaciya-podrostkov/>

5. Данилин А., Данилина И. Как спасти детей от наркотиков. – М.: ЗАО Изд. Центрополиграф, 2000. – 348 с.
6. Нахимова Я.Н., Ромашкина Г.Ф. Социальные установки молодежи на употребление наркотиков и профилактика наркомании // Образование и наука. 2017. Т. 19, № 6. С. 138-160. DOI: 10.17853/1994-5639-2017-6-138-160.

Abdinazarova Nilufar Eshnazarovna,
Qarshi davlat universiteti dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

YAGONA OILAGA BIRIKTIRILGAN BOLALARDA IJOBIY XULQ-ATVOR SHAKLLANISHINING IJTIMOY-PSIXOLOGIK ASOSLARI

Annotatsiya. Maqolada yagona oilaga biriktirilgan bolalarda ijobiy xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik asoslari o'rganilgan. Unda muammoning jahon psixologlari asarlarida o'rganilishi va muallif tomonidan amalga oshirilgan ilmiy tadqiqot ishlari haqida fikr-mulohaza yuritilgan. Shuningdek, maqolada yagona oilaga biriktirilgan bolalarni oilaviy hayotga tayyorgarligini oshirishga qaratilgan psixologik-pedagogik yondashuvlar va tavsiyalar ilmiy asosda yoritib beriladi.

Kalit so'zlar: yagona oila, ota-ona, mehribonlik uyi, tarbiyalanuvchi, shaxs xususiyatlari, shaxsiy qadriyatlar, tarbiya, oila muhiti, moslashish, emotsiya, ijtimoiy himoya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ПОЗИТИВНОГО ПОВЕДЕНИЯ У ДЕТЕЙ, ОБЪЕДИНЁННЫХ В ЕДИНУЮ СЕМЬЮ

Аннотация. В статье исследованы социально-психологические основы формирования творческого поведения у детей, переданных в приёмную семью. Рассматривается изучение данной проблемы в трудах мировых психологов, а также анализируются результаты научных исследований, проведённых автором. Кроме того, в статье на научной основе освещены психолого-педагогические подходы и рекомендации, направленные на повышение готовности детей, переданных в приёмную семью, к семейной жизни.

Ключевые слова: приёмная семья, родители, дом милосердия, воспитанник, личностные особенности, личностные ценности, воспитание, семейная среда, адаптация, эмоции, социальная защита.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS OF THE FORMATION OF POSITIVE BEHAVIOR IN CHILDREN INTEGRATED INTO A SINGLE FAMILY

Abstract. The article explores the socio-psychological foundations of the formation of creative behavior in children placed in foster families. It examines how this issue has been addressed in the works of world psychologists and analyzes the results of scientific research conducted by the author. In addition, the article scientifically substantiates psychological and pedagogical approaches and recommendations aimed at increasing the readiness of children placed in foster families for family life.

Keywords: foster family, parents, orphanage, pupil, personality traits, personal values, upbringing, family environment, adaptation, emotions, social protection.

Kirish. Mustaqillik yillarida mamlakatimizda inson manfaatlarini himoya qilish, ayniqsa, yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalarga g'amxo'rlik ko'rsatish davlat siyosati darajasiga ko'tarildi. Bu yo'nalishda bolalarni institutsional muassasalardan ko'ra oila muhitida tarbiyalash ustuvor vazifa sifatida belgilanib, ularning mehr-muhabbatga to'la, barqaror va sog'lom ijtimoiy muhitda voyaga yetishiga alohida e'tibor qaratilmoqda. Chunki bola shaxsining to'laqonli shakllanishi, avvalo, oiladagi emotsional yaqinlik, o'zaro ishonch va qo'llab-quvvatlash muhiti bilan bevosita bog'liqdir. Shu ma'noda, yagona oilaga biriktirilgan bolalarni ijtimoiy himoya qilish, ularning ta'lim-tarbiyasi va huquqlarini ta'minlash borasida keng qamrovli islohotlar amalga oshirilmoqda.

Yagona oilaga qabul qilingan bolalarda ijobiy xulq-atvor shakllanishi murakkab va ko'p qirrali ijtimoiy-psixologik jarayon hisoblanadi. Bu jarayon bolaning avvalgi hayotiy tajribasi, ruhiy kechinmalari, oldingi ijtimoiy muhiti hamda yagona oila muhitiga moslashish darajasi bilan uzviy bog'liqdir. Ayrim bolalar ota-ona mehridan mahrumlik, befarqlik, zo'ravonlik yoki barqaror emas muhit ta'sirida shakllangan salbiy emotsional holatlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bu esa ularda ishonchsizlik, xavotir, o'zini yolg'iz his qilish, himoyaga muhtojlik yoki atrofdagilarga nisbatan ehtiyotkorlik kabi psixologik xususiyatlarni keltirib chiqaradi. Shu sababli bunday bolalarning yagona oila muhitiga moslashishi ma'lum vaqt va izchil yondashuvni talab qiladi.

Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yagona oila sharoitida bolada xavfsizlik va barqarorlik hissini shakllantirish eng muhim vazifalardan biri hisoblanadi. Bolaning fikri va his-tuyg'ularini tinglash, uni samimiy ravishda qo'llab-quvvatlash, mehr-shafqat va tarbiyada izchillikni ta'minlash uning ijobiy xulq-atvorini rivojlantirishda asosiy omil bo'lib xizmat qiladi. Shuningdek, oila a'zolari tomonidan ijobiy namuna ko'rsatish mas'uliyat, samimiylik va mehr-oqibat qadriyatlarini faol amalga oshirish orqali bolada ishonch, ijtimoiy faollik va muammolarni hal qilish qobiliyatini shakllantiradi. Ana shu tarbiya va qo'llab-quvvatlash omillari yagona oilaga qabul qilingan bolalarda barqaror ijobiy xulq-atvorning asosiy poydevori hisoblanadi.

Muammoning o'rganilishi. Uzoq yillar davomida mamlakatimizda, yetim va ota-ona qaramog'idan mahrum bo'lgan bolalar, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari va yagona oilaga birlashtirilgan bolalarning shaxsiy xususiyatlari, axloqiy-ma'naviy kamoloti hamda xulq-atvor namoyon bo'lish xususiyatlari yuzasidan qator ilmiy tadqiqot ishlari amalga oshirilgan. Psixolog olimlar tomonidan bunday bolalarning individual-psixologik xususiyatlari, emotsional holati, moslashuv jarayonlari va ijtimoiylashuv omillari atroflicha o'rganilgan. Zero, oila muhitiga kirib kelgan bolaning shaxs sifatida shakllanishi uning avvalgi hayotiy tajribasi, ruhiy kechinmalari va yangi ijtimoiy munosabatlar tizimi bilan uzviy bog'liqdir. Bu borada pedagog va psixolog olimlardan R.Abdumajidova, V.Karimova, D.Madjidova, N.Maxmudova, O.Musurmonova, Z.T.Nishonova, F.F.Rasulova, G.To'laganova, E.To'xtamurodov, B.Umarov, M.Utepbeganov, I.Haydarov, N.Egamberdiyeva, G'.Shoumarov va boshqalarning ilmiy izlanishlari alohida ahamiyat kasb etadi. Mazkur ilmiy ishlar yangi oilaviy muhitda tarbiyalanayotgan bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish, ularning ruhiy barqarorligini ta'minlash va jamiyatga muvaffaqiyatli moslashuviga ko'maklashishda muhim nazariy-amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

I.Haydarovning ilmiy izlanishlarida "Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari shaxsining individual va ijtimoiy psixologik xususiyatlari" tadqiq etilganligini ko'ramiz. Muallif tadqiqotlarida mehribonlik uyida tarbiyalanayotgan bolalar hayoti, yashash sharoitlari, turmush tarzining o'ziga xosligi – ularning individual psixologik va ijtimoiy xususiyatlari: xarakter xislatlari, ma'naviy-axloqiy jabhasi, hissiy-emotsional va irodaviy holatlariga ularning yashash sharoitiga ijtimoiy muhit o'z ta'sirini ko'rsatishi asoslab berilgan.

Ularda psixik rivojlanish qonuniyatlarini hisobga olmaslik va tarbiyaviy sharoitlarning yetarli emasligi tarbiyalanuvchilarda tajovuzkorlik, ishonchsizlik, o'zini chetga olish, mustaqillikning yetishmasligi, beg'amlik va bir qancha salbiy xislatlar ularning xarakteridan chuqur o'rin olishi ko'rsatib o'tilgan. Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilari oilada tarbiyalanayotgan tengdoshlaridan axloqiy me'yorlarga xos bilimlarni egallashida ham keskin farq qilishini ta'kidlaydi. Tarbiyalanuvchilar faqatgina Mehribonlik uyida zaruriy hisoblangan axloqiy me'yorlar bilan chegaralanib qolishi kuzatilgan. Katta oilaviy hayot haqidagi tasavvurlarning yetishmasligi, bu haqidagi bilimlarning yo'qligi kelajakda mustaqil oilaviy hayotga yoki oila qurishga bir muncha qiyinchiliklarni yuzaga keltirishi muqarrarligi ko'rsatib o'tilgan. [4; 46-b]

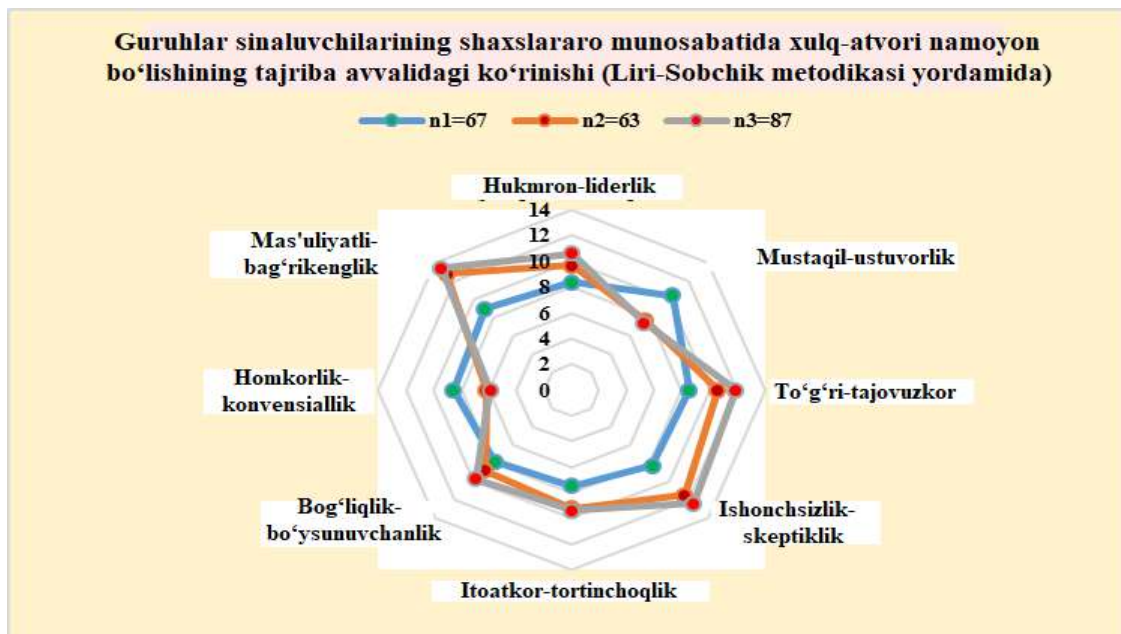
E.To'xtamurodov ilmiy izlanishlarida bolalar uylari tarbiyalanuvchilarini oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy va pedagogik asoslari o'rganilgan mazkur tadqiqot ishida mehribonlik uylari sharoitida yetim bolalarni sharqona oilaviy hayot munosabatlariga tayyorlash metodikasi ishlab chiqilgan. Muallif bolalar uylarida ta'lim-tarbiya ishlarini, ayniqsa oila va oilaviy hayot munosabatlari haqida bilim darajasini takomillashtirish hamda samaradorligini oshirish har bir bolaning xususiyatlarini o'rganishga, ta'lim-tarbiya dasturlarini o'zlashtirish darajasini va amal qilishini nazorat qiluvchi vosita – metodlarga bog'liqligini ta'kidlaydi. Tarbiya jarayonida har bir bolaga erkin harakat qilish, ta'limda – mustaqil fikrlash, o'z kuchiga ishongan holda tashabbuskorlikka imkoniyat yaratib berish, yoshiga xos rivojlanish darajasiga mos keladigan tarzda oila va oilaviy hayot munosabatlari haqidagi tushunchalarni shakllantiruvchi qimmatli ahamiyatga ega bo'lgan asosli tadbirlar tanlanishi kerakligini ilmiy asoslab bergan. [3;151-b]

Bizning ilmiy izlanishlarimiz yangi oilaga qabul qilingan bolalarda ijobiy xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik asoslarini chuqur o'rganishga qaratilgan bo'lib, unda bolaning shaxsiy xususiyatlari, emotsional barqarorligi va yangi oila muhitiga moslashish jarayonlari asosiy tahlil obyekti sifatida belgilandi. Shuningdek, izlanishda bolalarning ijtimoiy munosabatlari, ustoz-tarbiyachi va oila a'zolari bilan o'zaro aloqalari hamda ijobiy xulq-atvorni shakllantiruvchi tarbiyaviy va psixologik omillar keng qamrovda o'rganildi. Mazkur tadqiqotda bolaning oldingi hayotiy tajribasi, mehr-shafqat va ishonchga bo'lgan ehtiyoji, shuningdek yangi oila muhitidagi ijtimoiy qoidalar va munosabatlarga moslashishi kabi jihatlar ham diqqat markazida bo'ldi. Shu yo'nalishda olib boriladigan tahlillar oilaga qabul qilingan bolalarda barqaror ijobiy xulq-atvorni shakllantirish, ularning emotsional va ijtimoiy rivojlanishini ta'minlash hamda kelajakda muvaffaqiyatli ijtimoiylashuvi uchun nazariy va amaliy asos yaratadi.

Tadqiqotning natijalari va uning muhokamasi. Oldimizga qo'yilgan maqsadni amalga oshirish uchun ilmiy tadqiqot ishimizning vazifalaridan kelib chiqib mamlakatimiz muhitiga modifikatsiya qilingan validligi yuqori metodikalar tanlab olindi. Ushbu metodikalar tajriba guruhi (TG) sifatida "Yagona oilalarga

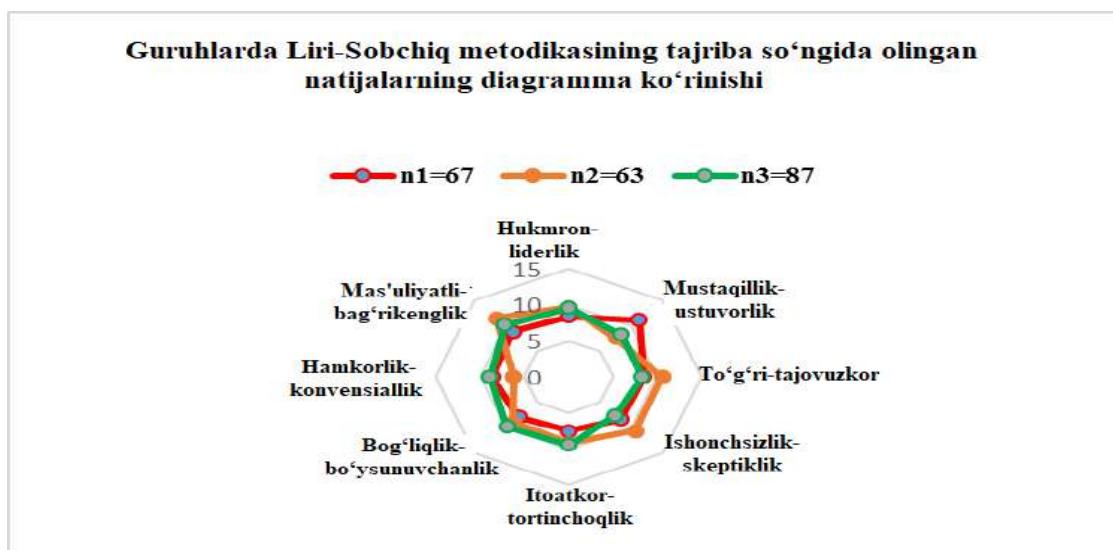
biriktirilgan bolalar”dan iborat 67 nafar sinaluvchilar, mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilaridan iborat 87 nafar sinaluvchilar hamda nazorat guruhidan (NG) iborat 63 nafar “SOS O‘zbekiston bolalar mahallalari tarbiyalanuvchilari”da o‘tkazildi. Tadqiqotimiz oldiga qo‘ygan empirik vazifalaridan kelib chiqib, mehribonlik uyi hamda yagona oilalarga biriktirilgan bolalardan iborat sinaluvchilarda xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik mexanizmlarini tadqiq etish hamda aniqlash maqsadida psixodiagnostik metodikalar va ma’lumotlarni statistik qayta ishlashning standart usullari va sifat tahlili usullari qo‘llanildi.

Sinaluvchilarning shaxslararo munosabatlarida xulq-atvor ko‘rinishini hamda ichki ziddiyatlar tuzilishini tadqiq etishda Liri-Sobchik metodikasidan foydalanildi va quyidagi natijalar kelib chiqdi. Tajriba hamda nazorat guruhi sinaluvchilarida ushbu metodika asosida tajriba avvalida olingan natijalar 1-rasmda ko‘rsatilgan.

1-rasm. Guruhlarda Liri-Sobchik metodikasining tajriba avvalida olingan natijalar ko‘rinishi

Tajriba hamda nazorat guruhlarida belgilangan tartibda ijtimoiy-psixologik trening va psixokorreksion mashg‘ulotlardan keyingi natija va tahlillar quyidagi ko‘rinishda ekanligi aniqlandi. (2-rasm)

2-rasm. Guruhlarda Liri-Sobchik metodikasining tajriba so‘ngida olingan natijalarining diagramma ko‘rinishi

Tadqiqot natijasi va tahlili shuni ko‘rsatadiki, sinaluvchilarda tajriba avvalidagi natijalarga qaraganda me‘yoriy markazga intilganligini ko‘rishimiz mumkin. Ushbu metodikada shaxslararo munosabatlarning

dastlabki, birinchi – hukmronlik-liderlik, ikkinchi – mustaqillik-ustuvorlik, uchinchi – to‘g‘ri-tajovuzkorlik va to‘rtinchi – ishonchsizlik-spektiklik kabi shkalalar nokonform tendensiyalar ustunligini hamda uchinchi, to‘rtinchi shkalalar shaxs xulq-atvorida nizolashuvchanlikka moyillikni belgilaydi. Sinaluvchilarda fikr mustaqilligi va o‘z qarashlarini himoyalashda qat‘iylik, liderlik, ustuvorlik kabi xulq-atvor ko‘rinishlari birinchi, ikkinchi shkalalarda namoyon bo‘lsa, qolgan oktantlar aksincha kartinani namoyon etadi.

Agar biz amaliy ishlarda parametrik mezonlarni qo‘llamoqchi bo‘lsak, unda empirik taqsimotni normal taqsimot qonuniyatiga mosligini tekshirishimiz kerak bo‘ladi. Belgining taqsimotni normallikka tekshirish uchun quyidagi ishlari amalga oshirish kerak: 1) o‘rtacha arifmetik qiymatni topish; 2) standart og‘ishni hisoblash;

3) eksess va asimmetriya ko‘rsatkichlarini hisoblash. Tajriba guruhi sinaluvchilarda ushbu metodika shkalalarining tajriba so‘ngidagi natijalari aniqlanib 1-jadvalga joylashtirilgan. Aniqlangan natijalar asosida shkalalarning normal taqsimot qonuniyatlariga mosligi tekshirildi. Ushbu jadval tavsiflovchi matematik-statistika miqdorlarini izohlashga bag‘ishlangan bo‘lib, beshta mezon (o‘lchov) bo‘yicha metodika va so‘rovnomalarning samaradorligini baholaydi.

1-jadval.

Tajriba guruhi ($n_1=67$) sinaluvchilarining tajriba so‘ngida olingan natijalar tahlili
(Tavsiflovchi statistika yordamida)

Shkalalar:	X-L	M-U	T-T	I-S	I-T	B-B	X-K	M-B
O‘rtacha qiymat	7,95	8,26	6,16	5,11	8,9	10,6	8,9	8,66
Standart og‘ish	0,63	0,83	1,88	1,38	0,11	0,06	0,7	0,29
Dispersiya	0,407	0,048	3,564	1,925	3,70	2,40	0,092	0,053
Eksess	-0,45	0,04	-1,17	0,78	-0,02	-0,53	-0,24	-0,27
Asimmetriya	0,037	0,007	0,104	0,692	0,177	0,498	0,166	0,112

Tajriba guruhi sifatida tanlab olingan ($n_1=67$) “Yagona oilalarga biriktirilgan bolalar” jamoasida tajriba so‘ngida kelib chiqqan natijalar tavsiflovchi statistika yordamida tahlil qilinganda olingan natijalarning aksariyat qismida me‘yordan og‘ishish holatlari ko‘zga tashlangan bo‘lsa, qolgan barcha qismida me‘yoriy holatda ekanligi aniqlandi.

2-jadval.

Tajriba guruhi ($n_1=67$) sinaluvchilarining tajriba so‘ngida olingan natijalar ahamiyatligi
(Pirson korrelyatsiya yordamida)

Shkalalar:	X-L	M-U	T-T	I-S	I-T	B-B	X-K	M-B
Hukmronlik liderlik	1	,256*	,006	-,045	-,266*	,086	,116	-,083
Mustaqillik ustuvorlik		1	-,013	-,163	,154	-,108	,485**	,624**
To‘g‘ri-tajovuzkor			1	-,163	,154	-,108	,223	-,060
Ishonchsizlik-spektiklik				1	,177	,052	-,086	-,137
Itoatkor-tortinchoqlik					1	-,218	-,044	-,102
Bog‘liqlik-bo‘ysunuvchanlik						1	,109	,448**
Hamkorlik-konvensiallik							1	-,077
Mas‘uliyatli-bag‘rikenglik								1

Izoh: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

2-jadvalda Liri-Sobchik metodikasining tajriba so‘ngidagi korrelyatsion bog‘liqligi keltirib o‘tilgan. Unga ko‘ra: “Mustaqillik-ustuvorlik” shkalasi bilan “Hukmronlik-liderlik” shkalasi o‘rtasida musbat $r=0,256^*$ ga ($p \leq 0,05$) “Hamkorlik-konvensiallik” shkalasi bilan $r=0,485^{**}$ ga ($p \leq 0,01$), “Mas‘uliyatli-bag‘rikenglik” shkalasi bilan musbat $r=0,624^{**}$ ($p \leq 0,01$) aloqa paydo bo‘lganligini ko‘rishimiz mumkin. Bundan ko‘rinib turibdiki, “Yagona oilalarga biriktirilgan bolalar” jamoasidan iborat tajriba guruhi sinaluvchilarida xulq-atvorida o‘ziga ishonch, qat‘iyat, mas‘uliyat hamda mustaqil harakatlanish bilan

bog'liq ijobiy shaxsiy sifatleri takomillashgan. Bu trening dasturimizning birinchi bosqichi asosan xulq-atvorni takomillashtirishga qaratilgan mashg'ulotlarning mavjudligi bilan bog'liq deyishimizga zamin yaratadi.

3-jadval.

Tajriba guruhi ($n_3=87$) sinaluvchilarining tajriba so'ngida olingan natijalar ahamiyatligi (Pirson korrelyatsiya yordamida)

Shkalalar:	X-L	M-U	T-T	I-S	I-T	B-B	X-K	M-B
Hukmronlik liderlik	1	,225*	,034	,005	-,269*	,135	-,366**	-,200
Mustaqillik ustuvorlik	,225*	1	-,422**	-,171	-,001	,015	,423**	,562**
To'g'ri-tajovuzkor	,034	-,422**	1	-,003	,087	,092	-,072	-,093
Ishonchsizlik-skeptiklik	,005	-,171	-,003	1	,126	,122	-,071	-,022
Itoatkor-tortinchoqlik	-,269*	-,001	,087	,126	1	-,193	,075	,032
Bog'liqlik-bo'ysunuvchanlik	,135	,015	,092	,122	-,193	1	-,045	,197
Hamkorlik-konvensiallik	-,366**	,423**	-,072	-,071	,075	-,045	1	,256*
Mas'uliyatli-bag'ri kenglik	-,200	,562**	-,093	-,022	,032	,197	,256*	1

Izoh: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

Mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilaridan iborat ikkinchi tajriba guruhi ($n_3=87$) sinaluvchilari bilan olib borilgan 2-bosqich ijtimoiy-psixologik treningdan keyingi natijalar 3-jadvalda ko'rsatib o'tilgan. Ikkinchi bosqich ijtimoiy-psixologik trening mashg'ulotlari asosan sinaluvchilarning xulq-atvorida o'ziga ishonch va mustaqillik kabi shaxsiy xususiyatlarini rivojlantirishga qaratilgan bo'lib, natijalar tahlili quyidagicha:

Birinchi "Hukmronlik-liderlik" shkalasi va "Mustaqillik-ustuvorlik" shkalasi o'rtasida musbat $r=0,225^{**}$ ($p \leq 0,01$) aloqa paydo bo'lgan. Bu o'z o'rnida sinaluvchilarda ijtimoiy muhitda mustaqil tarzda moslashuviga zamin yaratadi; "Itoatkorlik-tortinchoqlik" shkalasi bilan manfiy $r=-0,269^*$ ($p \geq 0,05$) aloqa paydo bo'lgan bo'lib, ushbu ikki shkala o'rtasida bir-biridan uzoqlashish kuzatilgan. Demak, ulardagi mavjud bo'lgan tortinchoqlik xususiyati me'yorlashganligidan dalolat beradi.

Ikkinchi "Mustaqillik-ustuvorlik" shkalasi bilan "To'g'ri-tajovuzkorlik" shkalasi o'rtasida manfiy $r=-0,422^{**}$ ($p \geq 0,01$) aloqa, "Hamkorlik-konvensiallik" shkalasi bilan musbat $r=0,443^{**}$ ($p \leq 0,01$) aloqa hamda "Mas'uliyatlilik-bag'rikenglik" shkalasi o'rtasida musbat $r=0,562^{**}$ ($p \leq 0,01$) korrelyatsion bog'liqlik paydo bo'lganligi tadqiqot natijasida aniqlandi. Ushbu natijalar tahlili shuni ko'rsatadiki, tajriba guruhi sifatida tanlab olingan sinaluvchilarning ko'pchilik qismida xulq-atvori ijobiy tarzda takomillashganligidan dalolat beradi.

4-jadval.

Tajriba guruhi sinaluvchilarining tajriba so'ngida olingan natijalarning korrelyatsion bog'liqligi (Pirson korrelyatsiya yordamida)

($n_1=67$) Shkalalar:	Liri-Sobchik Mustaqillik-ustuvorlik	Liri-Sobchik Mas'uliyatlilik-ustuvorlik	B.Bass Munosabatga yo'nalganlik	(IPM) Ichki nazorat
(IPM) Moslashganlik	0,623**	0,745**	0,436**	0,784**

Izoh: * $p \leq 0.05$; ** $p \leq 0.01$

"Yagona oilalarga birlashtirilgan bolalar"dan iborat $n_1=67$ sinaluvchilar jamoasining tajriba so'ngida ijtimoiy muhitga ijobiy moslashishda xulq-atvori takomillashganligini tadqiq etish maqsadida "Ijtimoiy psixologik moslashganlik" so'rovnomasidan foydalanildi. 4-jadvalda ushbu so'rovnomaning "Moslashganlik" shkalasining boshqa metodika shkalalari bilan korrelyatsion bog'liqligi aks ettirilgan. Unga

ko'ra: Liri-Sobchik metodikasining "Mustaqillik-ustuvorlik" shkalasi bilan musbat $r=0,623^{**}$ ($p \leq 0,01$) aloqa paydo bo'lgan.

Demak, tajriba guruhi sinaluvchilarida shaxslararo munosabatlarning ishonchli, mustaqil, raqobatchilik uslubidan o'zboshimcha, narsistik, atrofdagilardan ustunlik hissi ifodalangan bo'lib, ko'pchilik fikridan farqli o'z fikriga egalik tendensiyasi va guruhda ajratilgan pozitsiyaga egalik qilish xususiyati takomillashgan; Liri-Sobchik metodikasining "Mas'uliyatlik-bag'rikenglik" shkalasi bilan musbat $r=0,745^{**}$ ($p \leq 0,01$) korrelyatsion ahamiyatlilik paydo bo'lgan. Bu o'z o'rnida sinaluvchilarda atrofdagilarga yordam berishga tayyorlik, mas'uliyat hissi rivojlanganligidan dalolat beradi; B.Bass so'rovnomasining "Munosabatga yo'nalganlik" shkalasi bilan musbat $r=0,436^{**}$ ($p \leq 0,01$) bog'liqlik, ularda xulq-atvor hamda kommunikativlik xususiyati takomillashganligini dalillaydi; IPM "Ichki nazorat" shkalasi bilan musbat $r=0,784^{**}$ ($p \leq 0,01$) aloqa aniqlanib, bu ularda o'z-o'zini nazorat qilish xususiyatining shakllanganligidan dalolat beradi. Biz tomonimizdan tizimlashtirilgan ijtimoiy-psixologik trening hamda psixokorreksion mashg'ulotlarning ijobiy ta'sirini tajriba guruhi sifatida tanlab olingan guruh sinaluvchilarining xulq-atvoridagi ijobiy o'zgarishlarda ko'rishimiz mumkin.

Xulosa va tavsiyalar. Yuqoridagilarga asoslanib shuni aytish mumkinki, o'tkazilgan trening mashg'ulotlaridan so'ng sinaluvchilarda ahamiyatli darajadagi ijobiy o'zgarishlar sodir bo'ldi. Jumladan, biz o'z tadqiqotimizda olib borgan psixokorreksion mashqlar natijasida sinaluvchilarning ijobiy xulq-atvorini takomillashtirish orqali ulardagi ijtimoiy muhitga moslashuvda ta'sir etuvchi qo'rquv va xavotirlanish darajasini pasaytirishga hamda o'ziga bo'lgan ijobiy munosabatni shakllantirishga muvaffaq bo'ldik. Yuqorida keltirib o'tilgan natijalar shuni izohlaydiki, "Yagona oilalarga biriktirilgan bolalar" va yangi oiladagi shaxslar diadasidagi o'zaro munosabatlar bir-birini to'ldiradi. Avvalo, ularda xulq-atvor shakllarida namoyon bo'ladigan mustaqillikka intilib, ijtimoiylashuv jarayonida ich-ichidan yangi oila muhitidagi insonlar tomonidan qo'llab-quvvatlanishini his etadi va bu o'z o'rnida ulardagi bezovtalanishning oldini oladi. Shuningdek, tadqiqotimiz avvalida qo'yilgan faraz yana bir bor o'z isbotini topdi, ya'ni mehribonlik uyi tarbiyalanuvchilarining xulq-atvorini shakllantirishning ijtimoiy-psixologik mexanizmlari sifatida psixoprofilaktika, psixologik konsultatsiya, psixodiagnostika, ijtimoiy-psixologik trening va psixokorreksion mashg'ulotlar majmuasi orqali erishish mumkin.

Yagona oilaga biriktirilgan bolalarda ijobiy xulq-atvorni shakllantirish muhim ahamiyatga ega bo'lib, buning uchun quyidagilarni tavsiya qilamiz:

1) Yagona oilaga biriktirilgan bola uchun yangi oilaviy muhitda emotsional barqarorlik va psixologik xavfsizlik hissini shakllantirish muhim ahamiyat kasb etadi. Mehr-oqibatga asoslangan munosabat hamda bolani qabul qilingan va qadrlangan shaxs sifatida e'tirof etish uning ijobiy ijtimoiy-psixologik rivojlanishini ta'minlaydi.

2) Oila a'zolarining sabr-toqatli, empatik va qo'llab-quvvatlovchi munosabati bolaning yangi muhitga moslashuv jarayonini yengillashtiradi. Uning his-tuyg'ulari va individual ehtiyojlariga e'tibor qaratish ijobiy xulq-atvorning barqaror shakllanishiga xizmat qiladi.

3) Vasiy yoki ota-onaning shaxsiy namunasi bola xulq-atvorining shakllanishida muhim ijtimoiy-psixologik omil hisoblanadi. Mehr-shafqat, adolat va mas'uliyat tamoyillariga asoslangan tarbiyaviy yondashuv bolada ishonch, hurmat va ijtimoiy qadriyatlarni anglash ko'nikmalarini rivojlantiradi.

4) Bolani oilaning kundalik hayoti va ijtimoiy faoliyatiga faol jalb etish uning ijtimoiylashuv jarayonini samarali tashkil etishga imkon beradi. Birgalikdagi muloqot va hamkorlikka asoslangan faoliyatlar orqali o'zaro yaqinlik mustahkamlanib, ijobiy xulq-atvor ko'nikmalari rivojlanadi.

Adabiyotlar:

1. A'zamxo'jayeva A. Muomala maromining yosh xususiyatlari va dinamikasi (Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilari misolida): psixol. fan.nomz. ... diss. avtoreferati. -T.: 2002, -48 b.
2. Saidova D.I. Mehribonlik uylari tarbiyalanuvchilarida qadriyatlar tizimini shakllantirish texnologiyasi: Pedagogika fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasi avtoreferati. -T.: 2020, -57 b.
3. To'xtamurodov E. Bolalar uylari tarbiyalanuvchilarini oilaviy hayotga tayyorlashning ijtimoiy va pedagogik asoslari: Ped.fan.nom. ...diss. avtoreferati. -T.: 1995, -151 b.
4. Haydarov I.O. Mehribonlik uyida tarbiyalanuvchilar shaxsning individual va ijtimoiy psixologik xususiyatlari: Psixol. fan.nomz....diss avtoreferati. T.: 1996. -46 b.
5. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. – СПб. : Питер, 2008. – 400 с.
6. Выготский Л. С. Психология развития ребёнка. – М.: Смысл; Эксмо, 2004. – 512 с.
7. Эльконин Д. Б. Психология игры. – М.: Владос, 1999. – 360 с.

8. Мухина В. С. Возрастная психология: феноменология развития, детство, отрочество: учебник для студентов вузов. – 9-е изд., стер. – М.: Академия, 2004. – 456 с.
9. Крайг Г., Бокум Д. Психология развития. – 9-е изд. – СПб.: Питер, 2005. – 940 с.
10. Эриксон Э. Г. Детство и общество. – 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: Ленато; АСТ; Фонд "Университетская книга", 1996. – 592 с.
11. Боулби Дж. Привязанность. – М.: Гардарики, 2003. – 477 с.
12. Айзексон Р., Шайрер Р. Воспитание детей в приёмной семье: психологические аспекты формирования привязанности и поведения. – М.: Генезис, 2010. – 256 с.
13. Peters B. R., Atkins M. S., McKay M. M. Adopted children's behavior problems: A review of five explanatory models // *Clinical Psychology Review*. – 1999. – Vol. 19, № 3. – P. 297–328. – DOI: 10.1016/S0272-7358(98)00028-2.
14. Chodura S., Lohaus A., Symanzik T., Heinrichs N., Konrad K. Foster Parents' Parenting and the Social-Emotional Development and Adaptive Functioning of Children in Foster Care: A PRISMA-Guided Literature Review and Meta-Analysis // *Clinical Child and Family Psychology Review*. – 2021. – Vol. 24. – P. 326–347. – DOI: 10.1007/s10567-020-00336-y.
15. Tucker D. J., MacKenzie M. J. Attachment theory and change processes in foster care // *Children and Youth Services Review*. – 2012. – Vol. 34, № 11. – P. 2208–2219. – DOI: 10.1016/j.childyouth.2012.07.020.

Ag'ayeva Diyora Zikrilloyevna,
 Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM
 "Pedagogika va o'qitish metodikasi" kafedrası o'qituvchisi
 dioraaayeva@gmail.com

PEDAGOGIK KADRLARNI PSIXOLOGIK TAYYORLASHDA IJTIMOY-MADANIY JIHATLAR

Annotatsiya. Ushbu maqolada pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlash jarayonida ijtimoiy-madaniy omillarning o'ri va ahamiyati tahlil qilinadi. Jamiyatning madaniy qadriyatlari, an'analari, kommunikativ muhit hamda ijtimoiy munosabatlar tizimi pedagogning psixologik kompetensiyalarini shakllantirishda muhim determinant sifatida ko'rib chiqiladi. Shuningdek, pedagogning shaxsiy-professional rivojlanishida madaniy kontekst, axborot-madaniy makon, milliy va global madaniyatlar o'rtasidagi o'zaro ta'sirning ta'lim jarayoniga ta'siri ilmiy asosda yoritiladi. Tadqiqot pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlashni optimallashtirish uchun ijtimoiy-madaniy yondashuvning zarurligini ta'kidlaydi.

Kalit so'zlar: Ijtimoiy-madaniy omillar, psixologik tayyorlash, pedagogik kadrlar, madaniy kontekst, pedagogik kompetensiya, kommunikativ muhit, professional rivojlanish.

СОЦИОКУЛЬТУРНЫЕ АСПЕКТЫ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОДГОТОВКИ ПРЕПОДАВАТЕЛЬСКОГО СОСТАВА

Аннотация. В данной статье анализируется роль и значение социокультурных факторов в процессе психологической подготовки педагогического состава. В качестве важных факторов формирования психологических компетенций учителя рассматриваются культурные ценности, традиции общества, коммуникативная среда и система социальных отношений. Также научно освещено влияние культурного контекста, информационно-культурного пространства и взаимодействия национальной и глобальной культур на образовательный процесс в личностном и профессиональном развитии учителя. В исследовании подчёркивается необходимость социокультурного подхода к оптимизации психологической подготовки педагогического состава.

Ключевые слова: социокультурные факторы, психологическая подготовка, педагогический персонал, культурный контекст, педагогическая компетентность, коммуникативная среда, профессиональное развитие.

SOCIO-CULTURAL ASPECTS IN PSYCHOLOGICAL TRAINING OF TEACHING STAFF

Abstract. This article analyzes the role and importance of socio-cultural factors in the process of psychological training of pedagogical staff. The cultural values, traditions of society, the communicative environment and the system of social relations are considered as important determinants in the formation of the psychological competencies of a teacher. Also, the impact of the cultural context, information-cultural space, and the interaction between national and global cultures on the educational process in the personal and professional development of a teacher is scientifically covered. The study emphasizes the need for a socio-cultural approach to optimize the psychological training of pedagogical staff.

Keywords: Sociocultural factors, psychological training, pedagogical personnel, cultural context, pedagogical competence, communicative environment, professional development.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi pedagog shaxsiga nafaqat bilim beruvchi, balki tarbiyaviy, psixologik va ijtimoiy muhitni boshqaruvchi subyekt sifatida qarashni talab etadi. Shu sababli pedagogik kadrlarni tayyorlash jarayonida ularning psixologik tayyorgarligi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bugungi globallashuv davrida ijtimoiy-madaniy muhit tez sur'atlarda o'zgarib bormoqda. Bu esa pedagoglardan yangi sharoitlarga moslashuvchanlik, kommunikativ kompetensiya, madaniyatlararo muloqot ko'nikmalarini talab qiladi. Shunday ekan, pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlash jarayonida ijtimoiy-madaniy omillarni hisobga olish dolzarb ilmiy muammo sifatida namoyon bo'ladi.

So'nggi yillarda olib borilgan tadqiqotlar (zamonaviy pedagogika va psixologiya yo'nalishida) shuni ko'rsatadiki, o'qituvchining professional muvaffaqiyati ko'p jihatdan uning ijtimoiy muhitni tushunishi va madaniy qadriyatlarga moslashuvchanligiga bog'liq. Zamonaviy pedagogik yondashuvlar, globallashuv sharoitida ta'lim tizimidagi o'zgarishlar hamda o'qituvchilarning kasbiy kompetensiyalarini shakllantirish

madaniy va ijtimoiy muhitning ta'siri ostida yoritiladi. Tadqiqot natijalari pedagog kadrlar tayyorlash tizimini takomillashtirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Ijtimoiy-madaniy omillar shaxs yoki guruhning xulq-atvori, e'tiqodi va qadriyatlariga ta'sir qiluvchi birlashgan ijtimoiy va madaniy kuchlar va omillar oila tuzilishi, din, til, ta'lim va ijtimoiy me'yorlar kabi elementlarni o'z ichiga oladi. Ular shaxsiy tanlovdan tortib, jamiyatning umumiy tashkilotigacha hamma narsani shakllantiradi. Ushbu ta'sirlarni tushunish biznes, siyosat va sog'liqni saqlash kabi sohalarida hamda psixologiyada ham juda muhim, chunki ular iste'molchilar ehtiyojlarini, siyosiy faollikni va xizmatlardan foydalanishni belgilaydi. Psixologik tayyorgarlik – bu shaxsning ichki resurslarini kutilayotgan psixologik holatga *moslashtirish jarayoni* hisoblanadi. Psixologik jihatdan tayyorlangan odam mavjud duch kelgan qiyinchiliklarni kutadi.

Tadqiqot metodologiyasi va adabiyotlarning tahlili. Psixologik tayyorgarlik ma'lumot berish va tashvishlarni kamaytirish uchun maxsus tadbirlarni o'z ichiga oladi. Bugungi kunda bizning fikrimizcha psixologik tayyorgarlik nima? Psixologik tayyorgarlik jarayoni shaxsni shakllantirish turlaridan biri bo'lib, uning xususiyatlari, motivlari, bilimlari, ko'nikmalari va qobiliyatlari o'rtasidagi munosabatlarni mustahkamlashni, uning ijtimoiy ahamiyatini tushunishni ta'minlaydi. Psixologik tayyorgarlik-bu shaxsning barcha quyi tuzilmalarini faollashtirish, faoliyatni amalga oshirish uchun psixologik tayyorgarlik holatini yaratish, saqlash va tiklash jarayoni. Psixologik tayyorgarlik-bu inson shaxsining umumiy sifati bo'lib, u har doim uni yuqori samarali bajarishni talab qiladigan faoliyatning xususiyatlari bilan bog'liq. Bu aql, iroda, hissiy sohaning sifat xususiyatlari bilan chambarchas bog'liq va psixologik tayyorgarlik mahsulidir. Pedagogik kadrlarning psixologik tayyorgarligi masalasi ko'plab olimlar tomonidan o'rganilgan.

Zamonaviy tadqiqotlarda quyidagi yo'nalishlar ustuvor hisoblanadi:

- **Psixologik tayyorgarlikning nazariy asoslari** – bu borada o'qituvchining emotsional barqarorligi, stressga chidamliligi va refleksiv qobiliyatlari muhim deb qaraladi.
- **Ijtimoiy muhitning ta'siri** – tadqiqotchilar ta'lim jarayoni jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning aksidir, degan fikrni ilgari suradilar.
- **Madaniy omillar** – milliy qadriyatlar, an'analar va madaniy identifikatsiya pedagog faoliyatining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi.

So'nggi zamonaviy olimlarning fikriga ko'ra:

- pedagog shaxsining rivoji sotsiomadaniy kontekst bilan uzviy bog'liq;
- ta'lim jarayoni madaniy uzluksizlikni ta'minlovchi mexanizm hisoblanadi;
- psixologik tayyorgarlik faqat individual emas, balki ijtimoiy jarayon sifatida qaralishi lozim.

Avvalo, L. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan sotsiomadaniy nazariya shuni ta'kidlaydiki, inson psixik rivoji ijtimoiy muhit va madaniy vositalar orqali shakllanadi. Uning fikriga ko'ra, ta'lim jarayoni ijtimoiy o'zaro ta'sir orqali amalga oshadi va bu jarayon shaxsning intellektual rivojlanishida hal qiluvchi rol o'ynaydi [1].

Talabaga ongli ravishda va vijdonan “ruhiy faoliyatini” muvaffaqiyatli boshlash va amalga oshirish imkoniyatini A.M.Matyushkin psixologik tayyorgarlikni kasbiy muhim fazilatlarini ta'minlash sifatida aniqlaydi: kasbiy muammolarni hal qilish uchun zarur bo'lgan psixologik bilimlarni o'zlashtirish va mutaxassisning aqliy fazilatlarini takomillashtirish.[2] Pedagogik kadrlarning psixologik tayyorgarligini o'rganishda sotsiomadaniy yondashuv muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. Ushbu yondashuvning nazariy ildizlari bir qator yetakchi olimlar tadqiqotlarida o'z aksini topgan.

Shuningdek, Albert Banduraning ijtimoiy o'rganish nazariyasiga ko'ra, inson xulqi kuzatish va modellash orqali shakllanadi. Bu esa pedagogik faoliyatda o'qituvchining shaxsiy namunasining muhimligini ko'rsatadi [3].

Ekologik tizimlar nazariyasini ishlab chiqqan U. Bronfenbrenner esa shaxs rivojiga turli darajadagi ijtimoiy muhitlar (oilalar, maktab, jamiyat) kompleks ta'sir ko'rsatishini asoslab bergan [4].

Mazkur tadqiqotda kompleks metodologik yondashuv qo'llanildi. Tadqiqot metodlari quyidagi ilmiy asoslar bilan izohlanadi:

Nazariy tahlil metodi. Nazariy tahlil orqali pedagogika va psixologiya sohasidagi ilmiy manbalar o'rganildi. Bu metod Jon Kresvell tomonidan ilmiy tadqiqotlarda asosiy metod sifatida tavsiya etilgan bo'lib, u nazariy bilimlarni tizimlashtirish imkonini beradi [5].

Qiyosiy tahlil. Turli olimlar qarashlarini solishtirish orqali umumiy va farqli jihatlar aniqlandi. Ushbu metod ilmiy tadqiqotlarda muqobil nazariyalarni baholashda keng qo'llaniladi (Maxwell, 2018) [6].

Sotsiomadaniy yondashuv. Tadqiqotning asosiy metodologik asosi sifatida Vigotskiy nazariyasiga tayangan holda sotsiomadaniy yondashuv qo'llanildi. Bu yondashuvga ko'ra, pedagogik jarayon ijtimoiy va madaniy kontekstda o'rganiladi

Sistemali yondashuv. Pedagogik tayyorgarlik yaxlit tizim sifatida ko'rib chiqildi. Bu metod Ludwig von Bertalanffy tomonidan ishlab chiqilgan umumiy tizimlar nazariyasiga asoslanadi [7].

Kuzatish va umumlashtirish. Amaliy pedagogik tajribalar tahlil qilinib, umumiy xulosalar chiqarildi. Bu metod pedagogik tadqiqotlarda empirik asosni mustahkamlashga xizmat qiladi.

Asosiy ilmiy natijalar.

- ❖ Ijtimoiy muhit pedagogning kasbiy shakllanishida asosiy omil hisoblanadi;
- ❖ Madaniy qadriyatlar pedagogik faoliyat mazmunini belgilaydi;
- ❖ Psixologik tayyorgarlik ko'p komponentli tizimdir;
- ❖ Zamonaviy pedagog uchun emotsional intellekt va refleksiya muhimdir.

Tadqiqot natijalari quyidagilarni ko'rsatdi:

Ijtimoiy omillar: Pedagogning kasbiy faoliyati jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarga bevosita bog'liq, ijtimoiy muhit pedagogning motivatsiyasi va o'z-o'zini rivojlantirishiga ta'sir ko'rsatadi.

Madaniy omillar: Milliy qadriyatlar ta'lim mazmunini belgilaydi, madaniyatlararo kompetensiya zamonaviy pedagogning ajralmas qismi hisoblanadi.

Psixologik komponentlar

- Emotsional barqarorlik;
- Kommunikativ ko'nikmalar;
- Stressga chidamlilik.

Mazkur tadqiqot natijalari pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlash jarayonida ijtimoiy-madaniy omillarning tizimli va ko'p darajali ta'sirga ega ekanligini ko'rsatdi. Olingan natijalar sotsiomadaniy yondashuv asosida quyidagi asosiy yo'nalishlarda umumlashtirildi:

Ijtimoiy muhitning determinant roli. Tahlillar shuni ko'rsatdiki, pedagog shaxsining psixologik tayyorgarligi bevosita uning ijtimoiy muhit bilan o'zaro aloqadorligiga bog'liq. Bu holat Urie Bronfenbrenner tomonidan ishlab chiqilgan ekologik tizimlar nazariyasini tasdiqlaydi.

Aniqlanishicha:

• mikro darajada (oila, ta'lim muassasasi) pedagogning emotsional holati va kasbiy motivatsiyasi shakllanadi;

- mezo darajada (kasbiy hamjamiyat, jamoa) kommunikativ kompetensiya rivojlanadi;
- makro darajada (jamiyat, madaniyat) pedagogik qadriyatlar va kasbiy identifikatsiya yuzaga keladi.

Bu esa pedagogik tayyorgarlikni faqat individual jarayon sifatida emas, balki ijtimoiy tizim mahsuli sifatida ko'rish zarurligini ko'rsatadi.

Madaniy omillarning transformatsion ta'siri. Tadqiqot natijalari madaniy omillar pedagogik faoliyatni mazmunan boyituvchi va yo'naltiruvchi kuch ekanligini ko'rsatdi. Bu jihat L. Vigotskiyning madaniy-tarixiy yondashuvi bilan izohlanadi.

Xususan,

- madaniy qadriyatlar pedagogik qarorlar qabul qilish jarayoniga ta'sir qiladi;
- til va kommunikativ vositalar o'quv jarayonining samaradorligini belgilaydi;
- madaniyatlararo kompetensiya pedagogning global ta'lim muhitida samarali faoliyat yuritishini ta'minlaydi.

Natijalar shuni ko'rsatdiki, madaniy omillarni hisobga olgan pedagoglar o'quvchilar bilan samaraliroq muloqot o'rnatadi va konflikt vaziyatlarini samarali boshqaradi.

Psixologik tayyorgarlik komponentlarining integrativ modeli tahlillar asosida pedagogik kadrlarning psixologik tayyorgarligi quyidagi integrativ komponentlardan iborat ekanligi aniqlandi:

- **Kognitiv komponent** – pedagogik bilimlar va tafakkur;
- **Emotsional komponent** – emotsional intellekt va empatiya (Daniel Goleman konsepsiyasi asosida);
- **Ijtimoiy komponent** – kommunikativ va interaktiv ko'nikmalar;
- **Refleksiv komponent** – o'z faoliyatini tahlil qilish va baholash. Mazkur komponentlar o'zaro uzviy bog'langan bo'lib, ular birgalikda pedagogning kasbiy samaradorligini ta'minlaydi.

Zamonaviy tahdid va muammolar tadqiqot davomida quyidagi dolzarb muammolar ham aniqlandi:

- globallashtirish natijasida madaniy identitetning zaiflashuvi;
- raqamli muhit ta'sirida psixologik zo'rqiqlashning ortishi;
- pedagog kasbining ijtimoiy maqomi bilan bog'liq ziddiyatlar.

Bu omillar pedagoglarning psixologik tayyorgarligini kuchaytirishni talab qiladi.

Olingan natijalar pedagogik kadrlarni tayyorlash tizimida sotsiomadaniy omillarni integratsiya qilish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Tadqiqot natijalari bir qator ilmiy nazariyalar bilan uyg'unlikda izohlanadi.

Avvalo, Albert Bandura nazariyasiga ko'ra, pedagogning kasbiy xulqi ijtimoiy kuzatish va tajriba orqali shakllanadi. Bu esa o'qituvchining ijtimoiy muhitdagi faol ishtirokini muhim omil sifatida ko'rsatadi.

Shuningdek, L. Vigotskiy tomonidan ilgari surilgan "Yaqin rivojlanish zonasi" konsepsiyasi pedagogik faoliyatda ijtimoiy hamkorlikning ahamiyatini asoslaydi. Tadqiqot natijalari ham shuni ko'rsatdiki, pedagoglarning kasbiy rivoji hamkorlikdagi faoliyat orqali samaraliroq amalga oshadi.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, pedagogik tayyorgarlikni samarali tashkil etish uchun ijtimoiy-madaniy omillarni integratsiya qilish zarur.

Zamonaviy pedagog:

- madaniy jihatdan moslashuvchan,
- ijtimoiy faol,
- psixologik barqaror bo'lishi lozim.

Shu asosda pedagogik ta'lim dasturlariga sotsiomadaniy treninglar, psixologik tayyorgarlik kurslari va amaliy mashg'ulotlarni kiritish tavsiya etiladi.

Psixologik tayyorgarlikning asosiy prinsiplari quyidagilardan iborat: maqsadga muvofiqlik; murakkablik; moslashuvchanlik va faollik; istiqbol va haqiqat; psixologik tayyorgarlik vositalari va usullarining yaqinlashib kelayotgan kasbiy faoliyatning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiqligi; muayyan psixologik qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan faoliyatning o'ziga xos turlari va sharoitlarini hisobga olishdir. Pedagogning psixologik tayyorgarligi nafaqat individual shaxsiy sifatlar, balki u faoliyat yuritadigan **ijtimoiy-madaniy kontekst** bilan bevosita bog'liq. Jamiyatning madaniy qadriyatlari, an'anaviy tarbiya modeli, milliy urf-odatlar va diniy madaniyat pedagogning **kasbiy o'zini tutishi, kommunikativ uslubi, motivatsiyasiga** ta'sir ko'rsatadi. Globallashuv sharoitida o'qituvchi madaniyatlararo muloqot kompetensiyasiga ega bo'lishi shart.

Pedagog tayyorgarligida ijtimoiy-madaniy kompetensiyaning ahamiyati ijtimoiy-madaniy kompetensiya pedagogik kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismi bo'lib, quyidagilarni o'z ichiga oladi:

- **madaniy sezgirlik** (har bir talabaning madaniy fonini hisobga olish);
- **ijtimoiy rol va kutishlarni tushunish;**
- **milliy qadriyatlar bilan zamonaviy pedagogik yondashuvlarni integratsiya qilish; ijtimoiy determinantlar** (oilaviy muhit, gender rol, iqtisodiy sharoit, migratsiya jarayonlari)ni baholay olish.

O'qituvchining psixologik tayyorgarligiga ijtimoiy-madaniy omillarning ta'siri

Ijobiy ta'sirlar: O'qituvchining o'z milliy o'zligini anglashi kuchli bo'lsa, uning psixologik barqarorligi oshadi. Mahalla va oila institutlari bilan yaqin aloqalar o'qituvchining emotsional qo'llab-quvvatlanishini ta'minlaydi.

Salbiy ta'sirlar: Jamiyatdagi ijtimoiy bosimlar, stereotiplar, gender kutishlari pedagogik xulq-atvorni cheklashi mumkin. Iqtisodiy qiyinchiliklar psixologik charchoqqa olib keladi. O'quvchilar orasidagi madaniy farqlarning oshishi (urbanizatsiya, migratsiya) pedagogdan murakkab psixologik moslashuvni talab qiladi.

Xulosa. Pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlashda ijtimoiy-madaniy omillarni hisobga olish: ta'lim sifatining oshishi; o'qituvchining psixologik barqarorligi; madaniy turli muhitlarga moslasha oladigan innovatsion pedagog profilini shakllantirishga xizmat qiladi. Pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlash jarayonida ijtimoiy-madaniy omillar hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ushbu omillar pedagog shaxsining kasbiy rivojlanishi va ta'lim samaradorligini belgilaydi.

Shu sababli ijtimoiy-madaniy jihatlar nafaqat qo'shimcha komponent, balki pedagog tayyorlash tizimining bosh mezonlaridan biri sifatida qaralishi zarur. O'zbekistonning tarixiy-madaniy an'analari, oila va mahalla institutlarining jamiyatdagi o'rni, milliy psixologik xususiyatlar o'qituvchi faoliyatining psixologik mazmuniga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, urbanizatsiya, raqamli madaniyat, migratsiya va globallashuv jarayonlari talaba auditoriyasining madaniy tarkibini murakkablashtirmoqda. Bu esa pedagogdan yuqori darajadagi psixologik moslashuv, tolerantlik va madaniyatlararo kompetensiyani talab etadi. Mazkur tadqiqot pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlash jarayonida ijtimoiy-madaniy omillarning hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini ilmiy-nazariy va metodologik jihatdan asoslab berdi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, pedagog shaxsining kasbiy shakllanishi faqat individual psixologik xususiyatlar bilan emas, balki keng ijtimoiy va madaniy kontekst bilan chambarchas bog'liq holda amalga oshadi.

Xususan, L. Vigotskiy tomonidan asoslangan sotsiomadaniy yondashuv pedagogik faoliyatni tushuntirishda muhim nazariy platforma bo'lib xizmat qilishi isbotlandi. Ushbu yondashuvga ko'ra, bilim va ko'nikmalar ijtimoiy o'zaro ta'sir va madaniy vositalar orqali shakllanadi. Shu nuqtai nazardan, pedagogik tayyorgarlik jarayoni ham ijtimoiy muhitdan ajratilgan holda emas, balki uning tarkibiy qismi sifatida qaralishi lozim.

Shuningdek, ekologik tizimlar nazariyasi asosida pedagogning rivojlanishi turli darajadagi ijtimoiy tizimlar ta'siri ostida kechishi aniqlandi. Bu esa pedagogik ta'lim tizimini tashkil etishda mikro (oilal, ta'lim

muassasasi), mezo (kasbiy hamjamiyat) va makro (jamiyat, madaniyat) omillarni kompleks hisobga olish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqot davomida pedagogik kadrlarning psixologik tayyorgarligi ko'p komponentli integrativ tizim sifatida talqin qilindi. Ushbu tizim quyidagi asosiy komponentlarni o'z ichiga oladi:

- kognitiv (kasbiy bilimlar va tafakkur),
- emotsional (empatiya va emotsional barqarorlik),
- ijtimoiy (kommunikativ kompetensiya),
- madaniy (qadriyatlar va identitet),
- refleksiv (o'z faoliyatini tahlil qilish).

Mazkur komponentlarning o'zaro uyg'unligi pedagogning kasbiy samaradorligini ta'minlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi. Ayniqsa, Daniel Goleman tomonidan ilgari surilgan emotsional intellekt konsepsiyasi pedagog faoliyatida emotsional boshqaruv va samarali muloqotning muhimligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Tadqiqot natijalari asosida shuni ta'kidlash mumkinki, zamonaviy ta'lim tizimi pedagoglardan nafaqat bilim va ko'nikmalarni, balki yuqori darajadagi psixologik barqarorlik, ijtimoiy moslashuvchanlik va madaniyatlararo kompetensiyani talab etadi. Bu esa pedagogik kadrlarni tayyorlash tizimini tubdan modernizatsiya qilish zaruratini yuzaga keltiradi.

Bundan tashqari, tadqiqot pedagogik tayyorgarlikni sotsiomadaniy tizim sifatida ko'rib chiqish orqali ushbu yo'nalishda yangi ilmiy yondashuvni taklif etadi. Ushbu yondashuv pedagogik ta'lim samaradorligini oshirish, shuningdek, zamonaviy global ta'lim muhitiga moslashgan yuqori malakali pedagog kadrlarni tayyorlashda muhim nazariy va amaliy asos bo'lib xizmat qiladi.

Kelgusida mazkur yo'nalishda empirik tadqiqotlar olib borish, ayniqsa raqamli ta'lim muhitida ijtimoiy-madaniy omillarning ta'sirini chuqur o'rganish dolzarb ilmiy vazifa sifatida qolmoqda.

Adabiyotlar:

1. L. S. Vigotskiy. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes // Harvard University Press. – Cambridge (Massachusetts), 1978. – 159 p. – p. 86–91.
2. Матюшкин А.М., Понукалин А.А. Проблемные ситуации в психологической подготовке специалиста в ВУЗе // Вопросы психологии. - 1988. - №2. - с. 76-82.
3. Albert Bandura. Social Learning Theory // Prentice Hall. – Englewood Cliffs (New Jersey), 1977. – 247 p. – p. 22–30.
4. U. Bronfenbrenner. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design // Harvard University Press. – Cambridge (Massachusetts), 1979. – 330 p. – p. 3–15.
5. Jon W. Kreswell. Research Design: Qualitative, Quantitative, and Mixed Methods Approaches // SAGE Publications. – Thousand Oaks (California), 2014. – 273 p. – p. 45–52.
6. Joseph A. Maxwell. Qualitative Research Design: An Interactive Approach // SAGE Publications. – Thousand Oaks (California), 2018. – 232 p. – p. 67–75.
7. Zikrilloyevna, A. A. D. (2024). Pedagog faoliyatining o'ziga xos xususiyatlari. // Talqin va tadqiqotlar ilmiy-uslubiy jurnali, 2(59), 216-219.
8. Ag'ayeva, D. Z. (2024). Talabalarning pedagogik faoliyatga psixologik moslashuvi: ijtimoiy-psixologik omillar. // Golden brain, 2(21), 119-125.
9. Zikrilloyevna, A. A. D (2025). Methods of developing psychological readiness for the professional activity of teachers. // The conference hub (pp. 102-105).

Alimardanova Ra'no Narbayevna,
Termiz iqtisodiyot va servis universiteti
Pedagogika va texnologik ta'lim kafedrası dotsenti (PhD)

ONALARNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI VA ULARNING O'G'IL FARZAND TARBIYASIGA TA'SIRI

Annotatsiya. Ushbu maqolamda onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand shaxsiyati shakllanishiga ko'rsatadigan ta'siri nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Tadqiqot doirasida ona shaxsining emotsional barqarorligi, tashvish darajasi, tarbiyaviy pozitsiyasi hamda ichki psixologik muvozanati o'g'il bolalarning emotsional regulatsiyasi, o'zini baholashi va ijtimoiy moslashuvi bilan bog'liq mexanizmlar orqali ko'rib chiqildi. Maqolada shuningdek, bog'lanish nazariyasi, gender identifikatsiya konsepsiyasi va oilaviy tizim yondashuvi integrativ tarzda tahlil qilinib, ona-o'g'il munosabatining o'ziga xos psixologik xususiyatlari yoritildi. Nazariy natijalar shuni ko'rsatadiki, onaning ruhiy barqarorligi o'g'il farzandda ichki xavfsizlik hissi va o'zini boshqarish ko'nikmalarining shakllanishiga xizmat qiladi. Qo'llab-quvvatlovchi, izchil va empatik munosabat ijobiy o'zlik konsepsiyasi rivojiga zamin yaratadi. Aksincha, yuqori tashvish yoki ortiqcha nazorat o'g'il bolalarda xulqiy ziddiyat va ichki beqarorlik xavfini oshirishi mumkin va maqola oila psixologiyasi doirasida onaning psixologik omillarini chuqurroq anglash va kelgusida empirik tadqiqotlar olib borish uchun nazariy asos yaratadi.

Kalit so'zlar: ona psixologik xususiyatlari, o'g'il farzand rivojlanishi, emotsional barqarorlik, o'zini baholash, gender identitet, oila psixologiyasi, emotsional regulatsiya, tarbiyaviy pozitsiya,

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ МАТЕРЕЙ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА ВОСПИТАНИЕ СЫНОВЕЙ

Аннотация. В данной статье теоретически анализируется влияние психологических особенностей матери на формирование личности сына. В рамках исследования эмоциональная устойчивость матери, уровень тревожности, воспитательная позиция и внутреннее психологическое равновесие рассматриваются через механизмы, связанные с эмоциональной регуляцией, самооценкой и социальной адаптацией мальчиков. В статье в интегративном подходе анализируются теория привязанности, концепция гендерной идентификации и системный семейный подход, что позволяет раскрыть специфические психологические особенности отношений «мать – сын». Теоретические результаты показывают, что психологическая стабильность матери способствует формированию у сына чувства внутренней безопасности и навыков саморегуляции. Поддерживающее, последовательное и эмпатичное отношение создаёт основу для развития позитивной Я-концепции. Напротив, высокий уровень тревожности или чрезмерный контроль могут повышать риск поведенческих конфликтов и внутренней нестабильности у мальчиков. Статья формирует теоретическую базу для более глубокого понимания психологических факторов материнства в рамках психологии семьи и для проведения дальнейших эмпирических исследований.

Ключевые слова: психологические особенности матери, развитие сына, эмоциональная устойчивость, самооценка, гендерная идентичность, психология семьи, эмоциональная регуляция, воспитательная позиция.

PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF MOTHERS AND THEIR INFLUENCE ON THE UPBRINGING OF SONS

Abstract. This article provides a theoretical analysis of the influence of maternal psychological characteristics on the formation of a son's personality. Within the scope of the study, maternal emotional stability, anxiety level, parenting position, and internal psychological balance are examined through mechanisms related to boys' emotional regulation, self-esteem, and social adaptation. The article integrates attachment theory, the concept of gender identification, and the family systems approach to highlight the specific psychological features of the mother-son relationship. The theoretical findings indicate that maternal psychological stability contributes to the development of a son's sense of internal security and self-regulation skills. A supportive, consistent, and empathetic attitude fosters the formation of a positive self-concept. In contrast, high anxiety or excessive control may increase the risk of behavioral conflicts and

internal instability in boys. The article establishes a theoretical foundation for a deeper understanding of maternal psychological factors within family psychology and for future empirical research.

Keywords: *maternal psychological characteristics, son development, emotional stability, self-esteem, gender identity, family psychology, emotional regulation, parenting position.*

Kirish. O'g'il farzand shaxsining shakllanishi oilaviy muhitda boshlanadi va bu jarayonda onaning o'rni alohida ahamiyat kasb etadi va ota figurasi ko'pincha ijtimoiy rol modeli sifatida ko'rilsa-da, bolaning dastlabki emotsional tajribasi, xavfsizlik hissi va o'ziga bo'lgan ishonchi avvalo ona bilan bo'lgan munosabat orqali shakllanadi. Ayniqsa, o'g'il bolalar uchun onaning psixologik xususiyatlari ularning erkaklik identiteti, hissiy boshqaruvi va ijtimoiy xulq-atvoriga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Shu boisdan ham onaning shaxsiy temperament xususiyatlari, emotsional barqarorligi va tashvish darajasi o'g'il farzand rivojlanishida muhim psixologik omil sifatida qaraladi. Psixologiya fanida ona-bola bog'lanishi shaxs rivojlanishining tayanch mexanizmi sifatida talqin qilinadi va bu bog'lanish nazariyasi doirasida olib borilgan tadqiqotlar ko'rsatadiki, onaning hissiy sezgirligi va izchil javob berishi bolada xavfsiz bog'lanish turining shakllanishiga xizmat qiladi [1].

Xavfsiz bog'lanish esa keyinchalik ijtimoiy ishonch, emotsional barqarorlik va stressga chidamlilik bilan bog'liq bo'lib, o'g'il bolalarda bu jarayon erkaklik identitetining sog'lom shakllanishi uchun zamin yaratadi. Shu bilan birgalikda, onaning tashvish darajasi va hissiy reaktivligi farzand xulq-atvoriga bevosita ta'sir ko'rsatishi aniqlangan va yuqori tashvishli onalar bilan o'sgan bolalarda xavotir va agressiv reaksiyalar nisbatan ko'proq kuzatilishi qayd etilgan [2].

Bu ta'sir, ayniqsa, o'g'il bolalarda tashqi xulq muammolari shaklida namoyon bo'lishi mumkin. Demak, onaning ichki psixologik muvozanati farzandning tashqi xulq-atvori bilan uzviy bog'liq. Gender identifikatsiya jarayonida ham onaning roli beqiyosdir chunki, o'g'il bola o'zini erkak sifatida anglash jarayonida bir vaqtning o'zida ona bilan yaqinlikni saqlab qolishi va mustaqillikka intilishi o'rtasida muvozanat topishi zarur. Tadqiqotlarim onaning qo'llab-quvvatlovchi, ammo ortiqcha nazorat qilmaydigan pozitsiyasi o'g'il bolalarda yuqori darajadagi o'zini baholash va ijtimoiy kompetensiya bilan bog'liqligini ko'rsatadi [3].

Onaning psixologik xususiyatlari shunchaki individual sifatlar emas balki, ular oila ichidagi umumiy emotsional iqlimni belgilaydi. Oila tizimi doirasida olib borilgan izlanishlar onaning ruhiy barqarorligi bolalarning moslashuv ko'rsatkichlariga sezilarli ta'sir ko'rsatishini tasdiqlaydi [4]. Shu nuqtai nazardan qaraganda, o'g'il farzand shaxsining rivojlanishida onaning psixologik holati markaziy omil sifatida namoyon bo'ladi. Ushbu maqolaning maqsadi onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand rivojlanishiga qanday ta'sir ko'rsatishini nazariy jihatdan tahlil qilishdan iborat. Emotsional barqarorlik, tashvish darajasi, tarbiyaviy pozitsiya va shaxsiy temperament kabi omillar o'g'il bolalarning emotsional va ijtimoiy rivojlanish kontekstida ko'rib chiqiladi va bu yondashuv oila psixologiyasi doirasida ona-o'g'il munosabatining ilmiy asoslarini chuqurlashtirishga xizmat qiladi.

Mavzuning o'rganilganlik darajasi. Mazkur maqolam nazariy yo'nalishda bajarilgan bo'lib, onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand shaxsiyati rivojlanishiga qanday mexanizmlar orqali ta'sir ko'rsatishini konseptual jihatdan tahlil qilishni maqsad qiladi. Asosiy e'tibor mavjud ilmiy manbalarni tizimlashtirish, turli nazariy yondashuvlarni qiyoslash va ularni yagona mantiqiy modelga birlashtirishga qaratildi. Shu sababli metodologik asos sifatida nazariy umumlashtirish, tizimli tahlil, qiyosiy yondashuv va konseptual integratsiya usullari qo'llanildi. Birinchi metodologik tayanch sifatida bog'lanish nazariyasi olindi, ona va bola o'rtasidagi erta hissiy aloqaning sifati keyingi shaxsiy va ijtimoiy rivojlanishga ta'sir ko'rsatishi ilmiy jihatdan asoslangan. Zamonaviy tadqiqotlar onaning sezgirligi va emotsional barqarorligi bolada xavfsiz bog'lanish turining shakllanishi bilan bevosita bog'liqligini ko'rsatadi [5].

Xavfsiz bog'lanish esa o'zini boshqarish, ijtimoiy ishonch va ichki barqarorlik bilan uzviy aloqada. Shu boisdan ham maqolamda onaning emotsional xususiyatlari o'g'il farzandning keyingi psixologik ko'rsatkichlari bilan bog'liq mexanizm sifatida talqin qilindi.

Ikkinchi yo'nalish sifatida temperament va ota-onaning psixologik xususiyatlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir modeli tahlil qilindi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onaning yuqori darajadagi tashvishlilik yoki hissiy reaktivligi bolalarda xulqiy va emotsional muammolar xavfini oshirishi mumkin [6].

Ayniqsa, o'g'il bolalarda tashqi xulq reaksiyalari kuchliroq namoyon bo'lishi qayd etilgan va metodologik jihatdan bu holatni tushuntirish uchun interaktiv rivojlanish modeli qo'llanildi. Ushbu modelga ko'ra, bolaning temperamenti va onaning psixologik xususiyatlari o'zaro ta'sir jarayonida barqarorlashadi yoki ziddiyatga kirishadi. Uchinchi nazariy asos sifatida gender identifikatsiya yondashuvi qabul qilindi chunki o'g'il farzandning erkaklik identiteti shakllanishida onaning munosabat uslubi muhim rol o'ynaydi.

Tadqiqotlar onaning ortiqcha nazorati yoki hissiy uzoqligi o'g'il bolalarda o'zini baholash ko'rsatkichlariga ta'sir ko'rsatishini ko'rsatgan [7].

Shu sababda maqolamda ona-o'g'il munosabatining psixologik jihatlarini gender nuqtai nazardan tahlil qilindi. Metodologik asosning yana bir muhim elementi – emotsional ijtimoiylashuv konsepsiyasidir. Emotsional ijtimoiylashuv ota-onaning bolaga hissiyotlarni tushuntirishi, ularni boshqarish strategiyalarini ko'rsatishi va mos reaksiya namoyon etishi jarayonini anglatadi. Ota-onaning hissiy model sifatidagi roli bolalarda o'zini regulatsiya qilish ko'nikmalarining shakllanishiga yordam berishi ilmiy manbalarda tasdiqlangan [8].

Shu asosda onaning emotsional barqarorligi o'g'il farzandning stressni boshqarish qobiliyati bilan bog'liq mexanizm sifatida talqin qilindi. Shuningdek, oilaviy tizim nazariyasi metodologik integratsiya uchun qo'llanildi. Bu yondashuvga ko'ra, oila yagona psixologik tizim bo'lib, undagi har bir a'zoning ruhiy holati boshqalarga ta'sir ko'rsatadi. Onaning psixologik holati oila ichidagi umumiy emotsional muhitni belgilashi mumkin. Oilaviy iqlim va bola moslashuvi o'rtasidagi bog'liqlik ko'plab tadqiqotlarda qayd etilgan [9]. Shunday qilib, tadqiqotning nazariy-metodologik asoslari bir nechta yondashuvlarni integratsiya qilish orqali shakllantirildi: bog'lanish nazariyasi, interaktiv rivojlanish modeli, gender identifikatsiya konsepsiyasi va emotsional ijtimoiylashuv yondashuvi.

Tahlil va natijalar. Nazariy tahlil asosida onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand rivojlanishiga uch asosiy yo'nalishda ta'sir ko'rsatishi aniqlashtirildi: emotsional boshqaruv shakllanishi, xulq-atvor regulatsiyasi va gender identitetining rivojlanishi. Bu yo'nalishlar bir-biridan mustaqil emas, balki o'zaro bog'liq mexanizmlar sifatida namoyon bo'ladi va onaning ichki psixologik muvozanati, stressga munosabati va hissiy javob berish uslubi bolaning ruhiy tizimida aks etadi. Birinchi natija sifatida emotsional regulatsiya jarayonining shakllanishi ajratilgan bo'lib, onaning hissiy barqarorligi va o'zini boshqarish qobiliyati o'g'il bolada stressga chidamlilik ko'rsatkichlari bilan bog'liq ekanligi ko'plab tadqiqotlarda qayd etilgan [10].

Agar ona vaziyatlarga izchil va muvozanatli munosabat bildirsa, bola ham asta-sekin shunday strategiyani o'zlashtiradi. Aksincha, yuqori darajadagi tashvish yoki hissiy reaktivlik mavjud bo'lgan muhitda bola tashqi xulq orqali ichki zo'riqishni namoyon qilishi mumkin. Ikkinchi muhim natija – xulq-atvor nazorati bilan bog'liq. Onaning qat'iy, ammo tushuntirishga asoslangan tarbiya uslubi o'g'il bolalarda o'zini boshqarish ko'nikmalarini kuchaytiradi va rivojlanish psixologiyasi sohasidagi tadqiqotlar ota-onaning iliq, lekin izchil nazorati bolalarda past agressivlik ko'rsatkichlari bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi [11].

Demak, onaning psixologik xususiyatlari nafaqat hissiy, balki xulqiy natijalarga ham ta'sir ko'rsatadi. Uchinchi natija o'zini baholash va erkaklik identiteti bilan aloqador. O'g'il bola o'zini erkak sifatida anglash jarayonida onaning baholash mezonlariga tayanadi. Onaning ortiqcha tanqidiy yoki sovuqqon munosabati o'zini past baholashga olib kelishi mumkin. Tadqiqotlar ota-onaning qo'llab-quvvatlovchi pozitsiyasi o'g'il bolalarda ijobiy o'zlik konsepsiyasining shakllanishiga yordam berishini ko'rsatadi [12].

Shu sababli onaning psixologik xususiyatlari gender identitetning sog'lom shakllanishida ham ahamiyatli omil hisoblanadi. To'rtinchi natija ijtimoiy moslashuv bilan bog'liq. Emotsional jihatdan barqaror ona bilan o'sgan o'g'il bolalarda tengdoshlar bilan munosabat qurish osonroq kechishi qayd etilgan [13]. Ijtimoiy kompetensiya darajasi ko'p jihatdan erta bolalikdagi emotsional tajribaga bog'liq. Ona tomonidan berilgan xavfsizlik hissi keyinchalik ijtimoiy muhitda o'zini erkin tutish imkonini beradi. Beshinchi natija uzoq muddatli psixologik barqarorlik bilan aloqador va ota-onaning ruhiy sog'lig'i va bola psixologik farovonligi o'rtasida barqaror bog'liqlik mavjudligi ilmiy jihatdan asoslangan [14].

O'g'il bolalarda bu bog'liqlik ko'pincha tashqi xulq, o'zini nazorat qilish va stressga chidamlilik ko'rsatkichlari orqali namoyon bo'ladi. Umuman olganda, nazariy natijalar shuni ko'rsatadiki, onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand shaxsiyatining asosiy komponentlariga – emotsional barqarorlik, xulq-atvor nazorati, o'zini baholash va ijtimoiy moslashuvga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Bu ta'sir bevosita buyruq yoki ko'rsatma orqali emas, balki kundalik muloqot, hissiy munosabat va model orqali shakllanadi.

Muhokama. Olingan nazariy natijalar onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand rivojlanishida markaziy, ammo ko'pincha bevosita ko'zga tashlanmaydigan omil ekanini ko'rsatadi. Bu ta'sir bir yoqlama emas. U hissiy javob berish uslubi, nazorat shakli, qo'llab-quvvatlash darajasi va shaxsiy barqarorlik orqali bosqichma-bosqich namoyon bo'ladi. Onaning ruhiy muvozanati bola uchun tashqi dunyoni idrok etishning dastlabki modeli bo'lib xizmat qiladi. O'g'il bola aynan shu model orqali his-tuyg'ularni ifodalash yoki bostirish strategiyasini o'rganadi. Muhokama jarayonida eng muhim jihatlardan biri — emotsional ko'chirish mexanizmidir. Ilmiy adabiyotlarda qayd etilishicha, ota-onaning stressga munosabati bevosita bolalarning stress reaktivligiga ta'sir ko'rsatadi [15].

Agar ona tashvishli yoki haddan tashqari reaktiv bo'lsa, o'g'il bola tashqi agressiv xulq orqali ichki zo'riqishni kompensatsiya qilishi mumkin. Bu, ayniqsa, maktab yoshida ko'proq kuzatiladi. Demak, onaning

psixologik barqarorligi o'g'il farzandning hissiy boshqaruv tizimida tayanch rol o'ynaydi. Shuningdek, muhokama davomida ota-onaning psixologik xususiyatlari va bola xulqiy natijalari o'rtasidagi vositachi omillar masalasi ham ko'rib chiqildi va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ota-onaning depressiv simptomlari bolalarda tashqi xulq muammolari xavfini oshiradi [16].

Biroq bu jarayon to'g'ridan-to'g'ri emas, balki oila ichidagi muloqot sifati orqali amalga oshadi. Onaning sovuqqonligi yoki hissiy masofasi o'g'il farzandda o'zini himoyalash mexanizmlarini kuchaytiradi. Gender identiteti nuqtai nazaridan qaraganda, o'g'il bola erkaklik obrazini shakllantirish jarayonida bir vaqtning o'zida onadan hissiy qo'llab-quvvatlash oladi va mustaqillikka intiladi. Onaning ortiqcha himoyachiligi yoki nazorati o'g'il bolalarda mustaqillik rivojlanishiga to'sqinlik qilishi mumkin. Tadqiqotlar ota-onaning psixologik nazorati o'g'il bolalarda ichki ziddiyat va tashqi norozilik reaksiyalari bilan bog'liq ekanini ko'rsatadi [17].

Shu sababli tarbiyada muvozanat muhim. Yana bir muhim jihat – o'zini baholash shakllanishidir. Onaning farzandga nisbatan doimiy tanqidiy yoki past baholovchi munosabati bola o'zini qadrli shaxs sifatida his qilishiga to'sqinlik qiladi. Aksincha, qo'llab-quvvatlovchi va izchil pozitsiya ijobiy o'zlik konsepsiyasini mustahkamlaydi. Ilmiy tadqiqotlar ota-onaning iliq munosabati o'zini baholash darajasi bilan ijobiy bog'liqligini ko'rsatadi [18]. Bu omil o'g'il bolalarda ijtimoiy jasorat va liderlik ko'rsatkichlariga ham ta'sir qiladi va muhokama natijalari shuni ko'rsatadiki, onaning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand rivojlanishida ko'p darajali ta'sir mexanizmlarini shakllantiradi. Ular hissiy boshqaruvni, xulq-atvor regulatsiyasini va identitet barqarorligini belgilaydi. Shu bilan birgalikda, bu jarayon qat'iylik emas, moslashuvchanlik va empatiya orqali samarali kechadi va ilmiy manbalarda ta'kidlanishicha, ota-onaning psixologik moslashuvchanligi bola ruhiy farovonligi bilan uzviy bog'liq.

O'g'il farzandning sog'lom psixologik rivojlanishi ko'p jihatdan onaning ichki barqarorligi va hissiy yetukligiga tayanadi. Onaning shaxsiy psixologik holati bola uchun yashirin, ammo kuchli rivojlantiruvchi omil sifatida namoyon bo'ladi.

Xulosa. Mazkur nazariy tahlil shuni ko'rsatadiki, onalarning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand shaxsiyati shakllanishida chuqur va ko'p qatlamli ta'sir mexanizmlarini yuzaga keltiradi. Bu ta'sir oddiy tarbiyaviy ko'rsatmalar bilan cheklanmaydi. U kundalik muloqot uslubi, hissiy javob berish shakli, muammolarga munosabat va ichki barqarorlik orqali namoyon bo'ladi. O'g'il bola hayotining dastlabki bosqichlarida onani asosiy emotsional tayanch sifatida qabul qiladi. Onaning ruhiy muvozanati bolada xavfsizlik hissinı shakllantiradi. Agar ona izchil, barqaror va qo'llab-quvvatlovchi bo'lsa, bola ichki ishonchni rivojlantiradi. Aksincha, yuqori tashvish, hissiy beqarorlik yoki ortiqcha nazorat bolaning xulqiy va emotsional reaksiyalarida aks etishi mumkin. Nazariy yondashuvlar integratsiyasi shuni anglatadiki, onaning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand rivojlanishiga uch asosiy yo'nalishda ta'sir ko'rsatadi: emotsional boshqaruv, o'zini baholash va ijtimoiy moslashuv. Emotsional jihatdan barqaror ona modeli bolada o'z his-tuyg'ularini tan olish va boshqarish ko'nikmalarini mustahkamlaydi. Tushuntirishga asoslangan, hurmatga tayangan tarbiya uslubi esa ichki intizomni shakllantiradi. Bu jarayon buyruq orqali emas, namuna orqali amalga oshadi. Shuningdek, gender identitet shakllanishi jarayonida ham onaning roli sezilarli. O'g'il bola mustaqillikka intilgan holda, onadan olgan hissiy qo'llab-quvvatlash orqali ichki barqarorlikni saqlab qoladi. Muvozanatli munosabat erkaklik identitetining sog'lom shakllanishiga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytganda, onaning psixologik xususiyatlari o'g'il farzand rivojlanishining yashirin, ammo hal qiluvchi omillaridan biridir. Shuning uchun oila psixologiyasi doirasida onalarning ruhiy farovonligini qo'llab-quvvatlash nafaqat ayolning o'zi, balki kelajak avlodning psixologik barqarorligi uchun ham muhimdir. Mazkur yo'nalishda chuqur empirik tadqiqotlar olib borish kelgusidagi ilmiy vazifalardan biri sifatida qaralishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Cassidy J., Shaver P.R. Handbook of Attachment: Theory, Research, and Clinical Applications. New York: Guilford Press; 2016.
2. Goodman S.H., Rouse M.H., Connell A.M., Broth M.R., Hall C.M., Heyward D. Maternal depression and child psychopathology: A meta-analytic review. Clinical Child and Family Psychology Review. 2011;14(1):1–27. DOI: <https://doi.org/10.1007/s10567-010-0080-1>
3. Morris A.S., Silk J.S., Steinberg L., Myers S.S., Robinson L.R. The role of the family context in the development of emotion regulation. Social Development. 2007;16(2):361–388. DOI: <https://doi.org/10.1111/j.1467-9507.2007.00389.>

4. Cummings E.M., Davies P.T. Effects of marital conflict on children. *Psychological Bulletin*. 2002;128(5):712–744. DOI: <https://doi.org/10.1037/0033-2909.128.5.712>
5. Eisenberg N., Spinrad T.L., Eggum N.D. Emotion-related self-regulation and its relation to children's maladjustment. *Annual Review of Clinical Psychology*. 2010; 6:495–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.clinpsy.121208.131208>
6. Orth U., Robins R.W. The development of self-esteem. *Current Directions in Psychological Science*. 2014;23(5):381–387. DOI: <https://doi.org/10.1177/0963721414547414>
7. Feldman R. Parenting behavior as the environment where children grow. *Development and Psychopathology*. 2015;27(4):1109 – 1123. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0954579415000657>
8. Crandall A., Deater-Deckard K., Riley A.W. Maternal emotional regulation and child adjustment. *Journal of Family Psychology*. 2015;29(3):471– 480. DOI: <https://doi.org/10.1037/fam0000074>
9. Barber B.K. Psychological control: Revisiting a neglected construct. *Child Development*. 1996;67(6):3296–3319. DOI: <https://doi.org/10.2307/1131780>
10. Harter S. The construction of the self: Developmental and sociocultural foundations. *Developmental Review*. 2012;32(4):342–366. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.dr.2012.04.001>
11. R.N Alimardanova Oila bir butun tizim sifatida. *Inter education & global study*, 4. (149-156) 2024
12. R.N Alimardanova. Onalar dunyoqarashi va farzandlar psixologik rivojlanishi / *Inter education & global study*, 440-446. 2024.
13. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. Toshkent: Noshir; 2020.
14. Alimardanova R.N. O'zbekistonda onalar va farzandlar o'rtasidagi munosabatlarning etnik xususiyatlari. // *Inter education & global study* 3 (6), 541-550. 2025.
15. Rasulov A.X. Oila va shaxs rivojlanishi psixologiyasi. Toshkent: Universitet; 2021.
16. Abduqodirov A.A. Tarbiya psixologiyasi. Toshkent: Fan; 2022.
17. To'laganova D.M. Ota-ona va farzand munosabatlari psixologiyasi. Toshkent: Ma'naviyat; 2020.
18. R.N. Alimardanova. Oila psixologiyasi. Darslik. - Toshkent. “Condor-print nashriyoti”. - 2024, 272 b.

Batirov Zafar Lutfullayevich,
 Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM dotsenti
 botirov1972@inbox.ru

Lutfullayeva Marjona Zafar qizi,
 Iqtisodiyot va pedagogika universiteti NTM talabasi

MUTAXASSISLARNING HAYOT FAOLIYATI XAVFSIZLIGINI TA'MINLASHDA KOMPETENSIYAVIY YONDASHUV

Annotatsiya. Maqolada mutaxassislarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda kompetensiyaviy yondashuv shart-sharoitlarini yaratishga, axborot ta'minotini yaxshilashga, kasbiy kompetensiyani shakllantirish, ularning mazmunini tavsiflashga qaratilgan. Bundan tashqari, oliy ta'lim muassasalari ta'lim jarayonida kompetensiyaviy yondashuv tushunchalarining mazmun-mohiyatini o'rganish, kompetentlikni shakllantirish, rivojlantirish va diagnostika qilish masalalari asoslangan.

Kalit so'zlar: mutaxassis, faoliyati xavfsizligini ta'minlash, motivatsiya, kasbiy kompetensiya, kompetentlikni shakllantirish, kasbiy mahorat.

КОМПЕТЕНТНЫЙ ПОДХОД К ОБЕСПЕЧЕНИЮ БЕЗОПАСНОСТИ ЖИЗНЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. Целью статьи является создание условий компетентного подхода в обеспечении безопасности жизнедеятельности специалистов, совершенствование информационного обеспечения, формирования профессиональной компетентности, описание их содержания. Кроме того, вопросы формирования, развития и диагностики компетентности основаны на изучении сущности концепций компетентного подхода в образовательном процессе высшего учебного заведения.

Ключевые слова: специалист, обеспечение безопасности труда, мотивация, профессиональная компетентность, формирование компетентности, профессиональное мастерство.

COMPETENT APPROACH TO PROVIDING SAFETY OF LIFE ACTIVITIES OF SPECIALISTS

Abstract. The article aims to create the conditions of the competence approach in ensuring the safety of the life activities of specialists, to improve the information supply, the formation of professional competence, and to describe their content. In addition, the issues of competence formation, development and diagnosis are based on learning the essence of the concepts of the competence approach in the educational process of higher educational institutions.

Key words: specialist, ensuring safety of work, motivation, professional competence, competence formation, professional skill.

Kirish. O'zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo'yicha Harakatlar strategiyasida "uzluksiz ta'lim tizimini yanada takomillashtirish, sifatli ta'lim xizmatlari imkoniyatlarini oshirish, mehnat bozorining zamonaviy ehtiyojlariga muvofiq yuqori malakali kadrlar tayyorlash siyosatini davom ettirish" ustuvor vazifa qilib belgilangan. Bu o'z navbatida bo'lajak mutaxassislarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishning amaldagi metodikasi va o'quv-uslubiy ta'minotini zamonaviy yondashuvlar asosida takomillashtirish hamda o'zlashtirish natijalarini obyektiv baholash mexanizmlarini ishlab chiqish dolzarb hisoblanadi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, taqdim etilgan ilmiy ishlanmalarning ko'p qirrali bo'lishiga qaramay, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda hayot faoliyati xavfsizligi muammolari nuqtai nazaridan kasbiy tayyorlash muammolari ilmiy tadqiqotlar uchun ochiq bo'lib qolmoqda. Hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiyani shakllantirish jarayonini murakkablashtiradigan kamchiliklardan biri bu pedagogik shart-sharoitlarning ishlab chiqilmaganligidir. Kasbiy tayyorgarlik tizimidagi ushbu kamchilikni bartaraf etish orqali hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning rejalashtirilgan natijasiga yaqinlashish mumkin. Hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiyani shakllantirishga yordam beradigan shartlarni asoslash uchun "pedagogik shartlar" tushunchasini talqin qilish bo'yicha tadqiqot versiyalari bilan tanishish kerak.

Tadqiqotchilar, shuningdek, yaxlit pedagogik jarayonning mazmuni, shakllari va usullarining imkoniyatlari yig'indisini pedagogik shartlar sifatida kiritadilar va ta'lim jarayonining tarkibiy qismlari eng yaxshi uyg'unlikda taqdim etilgan muhit, shuningdek, ularni pedagogik jarayon subyektlari o'rtasidagi o'zaro ta'sir sharoitlari sifatida ko'rib chiqadilar [1, 11], boshqa muallifning nuqtai nazarlari ham mavjud.

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 27-iyuldagi PQ-3151-son "Oliy ma'lumotli mutaxassislar tayyorlash sifatini oshirishda iqtisodiyot sohalari va tarmoqlarining ishtirokini yanada kengaytirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2018-yil 5-iyundagi PQ-3775-sonli "Oliy ta'lim muassasalarida ta'lim sifatini oshirish va ularning mamlakatda amalga oshirilayotgan keng qamrovli islohotlarda faol ishtirokini ta'minlash bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlar to'g'risida"gi Qarorlarida belgilangan vazifalarni amalga oshirishda ushbu tadqiqot yechimi muayyan darajada xizmat qiladi.

Tadqiqot ishi muammosiga oid ilmiy izlanishlar va adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlash jarayonlari samaradorligini oshirish, kasbiy kompetentligini zamonaviy yondashuvlar asosida rivojlantirish imkoniyatlari mavjudligi tadqiqot mavzusining dolzarbligini belgilab beradi.

O'tkazilgan tahlil asosida quyidagi holatlarning yetishmasligi aniqlandi:

- oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarni tayyorlashda ularning hayot faoliyati xavfsizligi bo'yicha kasbiy tayyorgarligi yetarli emasligi;

- bo'lajak mutaxassislarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy mahoratni shakllantirish jarayonining asosli tomonlarini asoslashda oliy ta'lim muassasalarida pedagogik nazariyaga bo'lgan ehtiyojning mavjudligi;

- bo'lajak mutaxassislarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy mahoratni ta'lim muassasalarida shakllantirish uchun ilmiy va uslubiy vositalarning yetishmasligi.

Aniqlangan holatlar oliy ta'lim muassasalarida bo'lajak mutaxassislarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy mahoratni shakllantirishni ilmiy-nazariy asoslash va uslubiy qo'llab-quvvatlashning obyektiv ehtiyojidan iborat bo'lgan tadqiqot muammosini aniqladi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. So'nggi o'n yillikda kasb-hunar ta'limi sohasida ishlayotgan tadqiqotchilar hayot xavfsizligini o'qitish uchun pedagogik shartlarning turli kombinatsiyalarini taklif qilishda, kasbiy kompetentlikni shakllantirish masalalari respublikamiz olimlari N.A.Muslimov, M.B.Urazova, Sh.S.Sharipov, O.A.Quysinov va boshqalar, xorijiy mamlakatlarda V.A.Belikov, A.V.Balashov, I.A.Golubeva, A.I.Kuleshova, A.K.Markova, N.V.Skachkova tomonidan tadqiq etilgan.

Ko'pgina tadqiqotchilar, I.A.Zimnyaning fikricha, kasb-hunar ta'limi sohasida faoliyat yuritib, bu ta'rifning turli tomonlarini ajratib ko'rsatishadi. Shu sababli, mutaxassis faoliyati va shaxsiyatining "uch ustuni"ga asoslangan "bilmoq, bajarmoq, bo'lmoq" degan asosni hamma qo'llab-quvvatlashda, yo bilim va tajriba, yoki shaxsiy xususiyatlar yoki kasbiy jihat oldinga chiqadi [9, 14]. "Kasbiy kompetensiya" toifasi deganda mutaxassisning kasbiy faoliyat turlarini amalga oshirish jarayonida samarali qarorlar qabul qilishga tayyorligi va qobiliyati tushuniladi. Umuman olganda, insonga tashqi dunyo bilan o'zaro munosabatda professional faoliyatni samarali loyihalash va amalga oshirishga imkon beradigan birlashtirilgan bilim, ko'nikma va tajriba, shuningdek shaxsiy fazilatlar majmui bilan tavsiflanadi.

Tajribaning bir qismi sifatida biz olimlar tomonidan tahlil qilingan xarakterli xususiyatlarga ko'ra pedagogik shartlarni ajratamiz. Shartlar pedagogik jarayonning usullari va shakllari majmuini ifodalaydi. Ular o'zaro bog'langan va o'zaro bog'liq bo'lishi kerak va hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha olib borilayotgan tadqiqotlar kontekstida kasbiy kompetensiyani rivojlantirishning davom etayotgan jarayonining tuzilishini hisobga olgan holda tanlanishi kerak.

So'nggi o'n yillikda kasb-hunar ta'limi sohasida ishlayotgan tadqiqotchilar hayot xavfsizligini o'qitish uchun pedagogik shartlarning turli kombinatsiyalarini, ya'ni o'quvchilarning hayot xavfsizligini ta'minlash uchun ishlab chiqilayotgan ko'nikmalarning amaliyotga yo'naltirilgan yo'nalishini kuchaytirish masalalarini taklif qilishgan.

Pedagogik sharoitda A.V. Balashov ta'lim jarayonining uchta yo'nalishi - nazariy, amaliy va shaxsiy jihatlarining o'zaro bog'liqligini ta'minlashga e'tibor qaratadi. Xavfsizlik masalalarini o'qitishda I.A. Golubeva pedagogik shartlarni bir necha yo'nalishda ochib beradi: o'yin faoliyatiga kiritish; kognitiv faollik; xavfni oldindan bilish qobiliyati, shuningdek, uning oldini olish usullari va vositalarini o'zlashtirish darajasi [2, 8].

Pedagogik shartlar majmuasiga A.V. Kazmina quyidagilarni o'z ichiga oladi: tarkibiy va mantiqiy fanlararo aloqalar; muammoli faoliyat, loyiha-tadqiqot, integrativ-modulli kasb-hunar va ta'lim texnologiyalarining ustuvorligi; shakllantirish jarayonida o'quvchilarning shaxsiy rivojlanishining pedagogik monitoringi [3, 15].

Tadqiqot metodologiyasi. Ilmiy ishlanmalarning yuqoridagi tahlilini hisobga olgan holda, hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiyani shakllantirish uchun pedagogik shart-sharoitlar majmuasiga quyidagilar kiradi:

1. Xavfsizlik sharoitida kasbiy motivlarni rivojlantirishga qaratilgan didaktik yordamni tanlash;
2. Xavfga yo'naltirilgan fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan usullar majmuasi orqali ta'lim maydonini tashkil etish;
3. Subyektni birgalikdagi faoliyatning kollektiv shakllariga kiritish, xavfsizlik kontekstida potentsial faoliyatni kvaziprofessional modellash;
4. Har bir ishtirokchi professional rol o'ynaydigan, shu orqali o'zining shaxsiy salohiyatini ro'yobga chiqaradigan mavzuni rivojlantiruvchi muhitni yaratish.

Sanab o'tilgan shartlarning semantik mazmunini va ularning hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiyani shakllantirish imkoniyatlarini taqdim etish uchun har bir shartning muhim mazmunini ochib berish tavsiya etiladi.

Birinchi shart - xavfsizlik nuqtai nazaridan professional motivlarni rivojlantirishga qaratilgan didaktik yordamni tanlash. Tadqiqotda ushbu shartni amalga oshirish xavfsizlik masalalarini ta'minlashda professional kompetensiyaning motivatsion tarkibiy qismiga ta'sir ko'rsatishi kerak bo'lgan yordam berish usullari, rag'batlantirish usullari va ongni shakllantirish usullaridan foydalanish orqali amalga oshirildi.

Facilitatsiya orqali ishtirokchilarning shaxsiy qoniqishini oshiradi, qarorlarni amalga oshirish vaqti sezilarli darajada kamayadi, qabul qilingan qarorlarga nisbatan sifat va mas'uliyat oshadi, ishtirokchilarning munosabatlari yaxshilanadi [4, 83].

Facilitativ yordamning ijobiy ta'siri nafaqat aniq, balki “faqat to'g'ri” yechimga ega bo'lmagan muammoli vazifalar ustida ishlashda ayniqsa yaqqol namoyon bo'ladi. Natijada, guruh ishining samaradorligi oshadi, ishtirokchilarning qiziqishi ortadi, o'quvchilarning imkoniyatlarini maksimal darajada ochib beradi.

Tahlil va natijalar. Xavfsizlik masalalarini o'rgatishda ta'lim natijalariga ta'sir ko'rsatishi mumkin bo'lgan pedagogik sharoitlarning o'zgarishlarini yillar davomida kuzatish mumkinligi aniq. Agar 2022-yil uchun tadqiqot yetarlicha amaliyotga yo'naltirilgan bo'lsa va o'quvchilar faoliyatini boshlagan bo'lsa, 2023-yilgi tadqiqot shaxsiy jihatga nisbatan e'tiborning o'zgarishini ko'rsatadi. Keyingi yillarda tadqiqot uchun professional qadriyatlar paydo bo'la boshlaydi va tadqiqotchilar uchun shaxsiy rivojlanishning pedagogik monitoringi qiziqish uyg'ota boshlanadi.

Olib borilgan tadqiqotlar interfaol o'qitish usullari va kasbiy tayyorgarlik konsepsiyasiga e'tibor qaratish bilan tavsiflanadi. Hayot xavfsizligi masalalarini o'rgatishda oliy kasbiy ta'lim tizimida imkoniyatlarni izlash bo'yicha tadqiqot salohiyati doimiy ravishda takomillashtirilayotgani aniq. Biroq, ijtimoiy tuzilma tarkibidagi o'zgarishlar, kasbiy jihatdan barkamol va raqobatbardosh mutaxassislarni tayyorlashga qaratilgan ilmiy tadqiqotlar uchun yangi imkoniyatlar ochadi. Hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirish shartlarini tanlash ular uning tarkibiy qismlarining butun majmuasiga ta'sir qilishi kerak degan fikrga asoslangan bo'ladi.

Hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirish jarayonida rag'batlantirish, “talabalarda o'zgarishlarni qo'zg'atishni” anglatadi [5, 849]. Bunday turdagi “targ'ibotlar” o'qituvchi-fasilitatorning ta'lim jarayonida muayyan harakatlari orqali amalga oshirilishi mumkin: vazifalarni aniq bayon qilish; vaqtni muvozanatlash – “sifat va o'z vaqtida” muhokama yoki jarayonni to'g'ri yo'nalishga yo'naltirish, faoliyatdan foydali xulosalar chiqarishga yordam berish, mehnatga jalb qilish, qulaylik muhitini yaratish, kerak bo'lganda dinamikani kuchaytirish yoki zaiflashtirish. Aynan shu sababli o'qituvchi belgilangan maqsadni hisobga olgan holda ishlab chiqish kerakligiga e'tibor qaratadi. O'qituvchi-o'qituvchi har xil turdagi o'tkazish usullarini birlashtira oladigan u yoki bu mos uslubni tanlashi kerak bo'ladi.

Pedagogik yordam sohasida ishlaydigan tadqiqotchilar ta'lim maqsadini hisobga olgan holda turli xil usul va usullardan foydalanishni tavsiya qiladilar: muvaffaqiyatga erishish vaziyatlarini yaratish, maqto'vni ilgari surish, o'quvchini shaxs sifatida hurmat va ijobiy qabul qilish, aqliy hujumni osonlashtirish va uning turlari “parafraza” usuli, “ishtirokchilarni tortib olish”, SWOT tahlili, Delphi usuli, Uzum usuli - kokteyl, “kelajakni qidirish”, “shartlarni shakllantirish” usuli, “fikrni qutblash” usuli, “qaror daraxti”, “Venn diagrammasi” usuli va boshqalar.

Biroq, usullar o'qitish vaqtini va tinglovchilar sonini hisobga olgan holda ehtiyotkorlik bilan tanlashni talab qiladi. Tadqiqot shartlariga ko'ra, hayot xavfsizligini o'qitishning eng samarali usullari tanlab olinadi. Ularning orasida muvaffaqiyatga erishish holatlarini yaratish lozim, chunki osonlashtirish funksiyalaridan birining xususiyati atrof-muhitni tashkil etuvchi xususiyatdir. Yetarli tanlangan texnikalar to'plami ko'pincha rejalashtirilgan natijani alohida usuldan foydalangandan ko'ra kamroq vaqt ichida olish imkonini beradi.

O'quvchini qo'llab-quvvatlash usullari ushbu usul bilan samarali ishlaydi: faoliyatning kuchli tomonlariga e'tibor qaratish, xatti-harakatni baholashda o'ziga xoslik, o'quvchining sa'y-harakatlarini qo'llab-quvvatlash va hokazo.

Yuqorida tahlil qilinganlarni hisobga olgan holda, tadqiqot sharoitida biz kasbiy kompetensiya tushuncha sifatida fundamental bilimlar, ko'nikmalar va javoblarning adekvatligi bilan universitet bitiruvchisini tavsiflovchi ma'lum fazilatlar yig'indisi orqali aniqlanadi deb taxmin qilamiz. Biroq, tadqiqotda biz nafaqat kasbiy kompetensiyani, balki kasbiy tayyorgarlik tizimidan ajratilgan hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiya shaklida uning tarkibiy qismini shakllantirish imkoniyati bilan qiziqdik. Shunga ko'ra, hayot xavfsizligini ta'minlashda professional kompetensiyani rivojlantirish uchun biz uning tarkibiy qismlarini aniqlashimiz kerak edi.

Oliy texnik ma'lumotli mutaxassis sifatida agroinjeneriya bo'yicha mutaxassisning hayotiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyaning tarkibiy qismini aniqlash uchun biz xavfsizlik, hayot xavfsizligi, qishloq xo'jaligi muhandisi va tahlil tushunchalarining terminologik tahlilini o'tkazdik. Shunday qilib, hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiya ijtimoiylashuv bosqichi bo'lib, uning doirasida subyekt mustaqil kasbiy faoliyatga tayyor bo'lib, o'zi va xodimlarining hayoti va sog'lig'ini saqlashni kafolatlaydi.

Shu munosabat bilan hayot xavfsizligini ta'minlashda professional kompetensiya tushunchasini aniqlashtirish haqida gapirish mumkin. Shunday qilib, "hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiya" tushunchasi insonning ajralmas mulki bo'lib, u o'zi va xodimlarining hayoti va sog'lig'ini saqlash uchun mustaqil kasbiy faoliyatga tayyorligi namoyon bo'ladi, turli xil xavf-xatarlar taksonomiyasini bilishga asoslanadi. Bu ekologik xavflarni aniqlash va xavfsiz harakatlarni amalga oshirish usullarini o'zlashtirish, shuningdek, kasbiy jihatdan muhim fazilatlar orqali amalga oshiriladigan o'z faoliyati natijalarini tahliliy va bashoratli baholash qobiliyatida ifodalanadi. Hayot xavfsizligini ta'minlashda professional kompetensiyani rivojlantirish jarayonining yaxlitligini ifodalash uchun uni modelda aks ettirish taklif qilinadi.

Model (fransuzcha modele, lotincha modulus - o'lchov, namuna, meyor) - bu mavjud yoki prognoz qilinayotgan o'rganish obyektni ko'rsatish yoki takrorlash orqali uni o'zgartirishga qodir bo'lgan aqliy ifodalangan yoki moddiy jihatdan amalga oshirilgan tizim.

"Model" haqiqiy jarayon yoki obyektning eng muhim xususiyatlari, oraliq modellarini qamrab oladi. Oraliq modellar (faoliyat modellari, kasbiy xususiyatlar modellari, rivojlanish modellari) umumlashtiruvchi kasbiy kompetensiyani shakllantirish, mutaxassisning maxsus qobiliyatlari mavjudligi va rivojlanishini ko'rsatadigan sifat jihatidan yangi modelni shakllantirishga imkon beradi. "Agroinjeneriya" yo'nalishi bo'yicha talabalarining hayotiy xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirish modelini qurish, birinchi navbatda, uning tarkibiy tuzilishi, kasbiy vazifalar ro'yxati va mazmunini hisobga olgan holda amalga oshirilishi mumkin. Shu sababli, ushbu muammolarni hal qilishni ta'minlash uchun hayot xavfsizligini ta'minlash bo'yicha kasbiy kompetensiyani shakllantirishning pedagogik shartlari aniqlandi, ularga rioya qilish oliy ta'limning davlat ta'lim standartida belgilangan talablariga muvofiq amalga oshirilishi zarur.

Xulosa va takliflar. Mahalliy mualliflarning tadqiqotlarida o'qituvchi-fasilitator va talabaning boshqaruv harakatlarining algoritmi aniqlangan bo'lib, "atribut halqasi" ko'rinishida taqdim etilgan: motivni shakllantirish faoliyatini osonlashtirish - fasilitatsiya. Maqsadni shakllantirish - obyektning qidirishni osonlashtirish - idrok etish - faoliyat usulini izlashga ko'maklashish - bilish vositalarini izlashga ko'maklashish - jarayonni amalga oshirishga ko'maklashish - fikrlashni osonlashtirish [6, 34]. Ushbu fikrni hisobga olgan holda, biz pedagogik yordam nafaqat o'quv jarayoniga, balki "tanlangan ssenariy bo'yicha" talabalar bilan munosabatlarni qurish qobiliyatiga ega bo'lgan o'qituvchining shaxsiyatiga ham bir qator talablarni qo'yadi degan xulosaga kelishimiz mumkin.

O'tkazilgan tahlillarni hisobga olgan holda, ushbu holat kasbiy kompetensiyani rivojlantirish jarayonida, aslida, o'zining rag'batlantiruvchi ta'siri va kognitiv qiziqishga ta'siri orqali, umuman olganda, xavfsizlik masalalarini ta'minlashda motivatsion komponentning shakllanishiga ta'sir qiladi, degan xulosaga kelishimiz mumkin. Shunday qilib, hayot xavfsizligini ta'minlashda kasbiy kompetensiyaning kognitiv, faol va shaxsiy tarkibiy qismlarini shakllantirish uchun asos yaratiladi. Natijada, ma'lum ko'rsatkichlar yig'indisida namoyon bo'lgan ko'rib chiqilayotgan pedagogik shartni amalga oshirish motivatsiya mexanizmini ishga tushiradi va kasbiy faoliyat nuqtayi nazaridan xavfsizlik nuqtai nazaridan to'g'ri shakllangan "ustunlikni tanlash strategiyasida" namoyon bo'ladi.

Ikkinchi pedagogik shart - tavakkalchilikka yo'naltirilgan fikrlashni rivojlantirishga qaratilgan usullar majmuasi orqali o'quv maydonini tashkil etish. Ushbu shartni tadqiqot kontekstida amalga oshirish

muammoni sharhlashda qo'llaniladigan keys-stend usuli, muhokama usuli, aqliy hujum usuli kabi usullar yordamida amalga oshiriladi.

Adabiyotlar:

1. Байденко В.И. Компетенции в профессиональном образовании (К освоению компетентного подхода) // Высшее образование в России, 2004. – № 11. – С 5-11.
2. Муслимов Н.А., Уразова М.Б., Эшпулатов Ш.Н. Касб таълими ўқитувчиларининг касбий компетентлигини шакллантириш технологияси / Тошкент: Fan va texnologiya, 2013. – 8-9 б.
3. Batirov Zafar, Mahmudov Yoqub. Mutaxassislarni hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashga oid kasbiy kompetensiyalarini shakllantirishning ahamiyati / Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik-pedagogik masalalari mavzusidagi 2-xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya. Toshkent, 07.12.2023 y. 11-16 b.
4. Репьев Ю.Г. Интерактивное самообучение/ Монография. – М.: "Логос", 2004. – 248с.
5. Mahmudov Y.E., Batirov Z.L., Lutfullayeva M.Z.. Bo'lajak mutaxassislarni hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda kompetensiyaviy yondashuvlar/ Zamonaviy ta'lim-tarbiya jarayonining psixologik-pedagogik masalalari mavzusidagi II xalqaro ilmiy-amaliy konferentsiya maqolalar to'plami. Toshkent, 2023. 849-854 b.
6. Batirov Z. L., Mahmudov Y. E. Mutaxassis kadrlarni kasbiy malakalarini shakllantirishda hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda psixologik yondashuv / Ta'lim tizimida psixologik xizmatning zamonaviy tendensiyalari: nazariya va amaliyot. Termiz 26-27 aprel 2024 y.
7. Mahmudov Y.E. Umumiy psixologiya / O'quv qo'llanma. Toshkent, Voris nashriyoti, 2024.
8. Batirov Z., Mahmudov Y., Axmatova G., Lutfullayeva M., Qosimova R. Hayot faoliyati xavfsizligiga oid kasbiy kompetensiyalarni bo'lajak mutaxassislarda shakllantirish// Ta'lim, fan va innovatsiya. 2-son, 2024-yil.
9. Зимняя И.А. Общая культура и социально-профессиональная компетентность человека // Высшее образование сегодня. –2005. – № 11. – С. 14-20.

Muxammadiyeva Kamuna Orifxon qizi,
Samarqand pedagogika instituti "Psixologiya" kafedrasida o'qituvchisi

OILALARDA ZO'RAVONLIKKA DUCH KELGAN BOLALARGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH

Annotatsiya. Ushbu maqola oiladagi zo'ravonlik muhitida yashagan va ijtimoiy himoyaga muhtoj bolalarning ruhiy holatini sog'lomlashtirishga qaratilgan psixologik xizmatlarning o'ziga xos xususiyatlarini yoritib beradi. Tadqiqot doirasida oilaviy nizolarning bolalar psixikasiga salbiy ta'siri, ular rivojlanishidagi o'zgarishlar hamda ijtimoiy moslashuv jarayonlaridagi qiyinchiliklar tahlil qilingan. Maqolada mazkur toifadagi bolalar bilan ishlashda qo'llaniladigan zamonaviy psixodiagnostik usullar va psixokorreksion texnologiyalarning samaradorligi ilmiy asoslab berilgan. Shuningdek, xizmat ko'rsatish tizimida ijtimoiy xodimlar va psixologlarning o'zaro hamkorligi, oila a'zolarini rehabilitatsiya qilishning kompleks yondashuvlari batafsil yoritilgan. Mualliflar tomonidan zo'ravonlikka duch kelgan bolalar uchun xavfsiz muhit yaratish, ularning psixologik travmalarini bartaraf etish va ijtimoiy-psixologik integratsiyani ta'minlash yuzasidan amaliy tavsiyalar ishlab chiqilgan. Ushbu ish amaliy psixologlar, ijtimoiy pedagoglar va ta'lim muassasalari xodimlari uchun metodik qo'llanma sifatida foydali manba bo'lib xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: oila, farzand, zo'ravonlik, munosabat, ijtimoiy himoya, huquq, psixologik xizmat.

ОКАЗАНИЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПОМОЩИ ДЕТЯМ, ПОДВЕРГШИМСЯ НАСИЛИЮ В СЕМЬЕ

Аннотация. В данной статье освещаются особенности психологической помощи, направленной на восстановление психического здоровья детей, проживавших в условиях домашнего насилия и нуждающихся в социальной защите. В рамках исследования проанализировано негативное влияние семейных конфликтов на психику детей, изменения в их развитии, а также трудности в процессах социальной адаптации. В статье научно обоснована эффективность современных психодиагностических методов и психокоррекционных технологий, применяемых при работе с данной категорией детей. Также подробно освещены взаимодействие социальных работников и психологов в системе оказания помощи и комплексные подходы к реабилитации членов семьи. Авторами разработаны практические рекомендации по созданию безопасной среды для детей, подвергшихся насилию, преодолению их психологических травм и обеспечению социально-психологической интеграции. Данная работа послужит полезным источником в качестве методического пособия для практических психологов, социальных педагогов и работников образовательных учреждений.

Ключевые слова: семья, ребёнок, насилие, отношения, социальная защита, право, психологическая служба.

PROVIDING PSYCHOLOGICAL SERVICES TO CHILDREN EXPOSED TO DOMESTIC VIOLENCE

Abstract. This article highlights the specific characteristics of psychological services aimed at restoring the mental health of children who have lived in an environment of domestic violence and are in need of social protection. Within the framework of the study, the negative impact of family conflicts on children's psyche, changes in their development, and difficulties in their social adaptation processes are analyzed. The article scientifically substantiates the effectiveness of modern psychodiagnostic methods and psychocorrectional technologies used in working with this category of children. Additionally, the collaboration between social workers and psychologists in the service system, as well as comprehensive approaches to the rehabilitation of family members, are covered in detail. The authors have developed practical recommendations for creating a safe environment for children exposed to violence, overcoming their psychological trauma, and ensuring their socio-psychological integration. This work serves as a useful resource and methodological guide for practical psychologists, social educators, and employees of educational institutions.

Keywords: family, child, violence, relationships, social protection, rights, psychological service.

Kirish. Zo'ravonlik muammosi eng dolzarb muammolardan biriga aylanib bormoqda, bu nafaqat psixologik, balki ijtimoiy, tibbiy va huquqiy jihatlariga ham ega. Uning oqibatlaridagi zo'ravonlik eng og'ir psixologik shikastlanishlardan biridir. Zo'ravonlik natijasida buzilishlar inson faoliyatining barcha darajalariga ta'sir qiladi: kognitiv soha, ishtaha, uyqu va shaxsning doimiy o'zgarishiga olib keladi. Bolalik davrida sodir bo'lgan zo'ravonlik insonning keyingi hayotiga ta'sir qiladi. Zo'ravonlik tushunchasi noaniq, u nafaqat psixologiyada, balki yurisprudensiyada ham qo'llaniladi. Turli fanlarda zo'ravonlik odamlar bir-biriga yetkazadigan jismoniy, psixologik, iqtisodiy zarar bilan tenglashtiriladi.

Zo'ravonlik – bu o'zini tutish erkinligini ataylab cheklash, bo'ysunish, huquqlarni buzish va odamlarga zarar yetkazish. Zo'ravonlikning ko'p turlari mavjud: oiladagi zo'ravonlik, urush, terroristik harakatlar, musodara qilish, garovga olish, qo'lga olish va boshqalar. Oiladagi zo'ravonlik hozirgi zamonning eng tez-tez uchraydigan hodisalaridan biriga aylanmoqda.

Oiladagi zo'ravonlik – bu bir kishi boshqa oila a'zosining xatti-harakatlari va his-tuyg'ularini boshqarishi yoki boshqarishga urinishi.

Uydagi zo'ravonlik – bu qo'rquv hissini boshqarish, qo'rqitish, tarbiyalash maqsadida jismoniy, og'zaki, ma'naviy, iqtisodiy zo'ravonlikning takrorlanadigan sikli. Oiladagi zo'ravonlik bolalarga nisbatan zo'ravonlik, turmush o'rtog'iga (yoki munosabatlardagi sherigiga), ota-onaga nisbatan zo'ravonlik holatlarini o'z ichiga oladi (masalan, keksa ota-onalarga nisbatan) [1,2].

Bunga quyidagilar kiradi:

Jismoniy - tarsaki urish, urish, kaltaklash, tepish, qurol ishlatish.

Jinsiy - sherik uchun istalmagan yaqinlik, jinsiy xarakterdagi harakatlar majburlash.

Psixologik - tashqi dunyodan ajralib qolish, tahdidlar, sherikni tanqid qilish, johillik.

Iqtisodiy-moddiy jihatdan qaram bo'lgan oila a'zosiga cheklangan miqdordagi mablag' ajratiladi, u bu haqda to'liq hisobot berishi kerak, sherikni oilaviy muammolarni ko'rib chiqishda ovoz berish huquqidan mahrum qiladi, ishlashni taqiqlaydi. Zo'ravonlikka duchor bo'lgan odamlarga quyidagilar xosdir: o'zini past baholash, oilaning buzuq g'oyasi, ayollarning jamiyatdagi o'rni, jinoyatchining harakatlarini oqlash, aybdorlik hissi va jinoyatchiga nisbatan g'azab tuyg'ularini inkor etish, ularga hech kim yordam berolmasligiga ishonch. zo'ravonlik muammosini hal qilish, sheriklar o'rtasidagi odatiy munosabatlar sifatida oiladagi zo'ravonlik munosabatlari afsonasiga ishonish.

Agressorlar - bu boshqa odamlarga tajovuz qiladigan odamlar, ko'pincha bolaligida ular zo'ravonlikka duchor bo'lganlar. Jabrlanuvchi bilan bir qatorda jabrlanuvchi quyidagilar bilan ajralib turadi:

Past darajadagi qadr-qimmat, erkaklarning oila va jamiyatdagi roli to'g'risidagi an'anaviy qarashlari, boshqalarni o'zlari qilayotgan xatti-harakatlar uchun ayblash, zo'ravonlikni munosabatlarda yetarlicha namuna sifatida qabul qilish, tezda paydo bo'layotgan noqulaylik va ruhiy stress, tajovuz bilan kim javob beradi.

Viktimologiya - bu tajovuzkor, vaziyat va jabrlanuvchining o'zaro aloqasi qanday bo'lganligi haqidagi savollarga javob berishga harakat qiladigan ilmiy bilimlarning maxsus sohasi. Jabrlanuvchi - muayyan sharoitlarda odamni jabrlanuvchiga aylantiradigan xatti-harakatlar. Jabrlanuvchining xatti-harakatlar dasturini amalga oshirish uchun xavf omillari quyidagi shaxsiy fazilatlaridir: muvofiqlik, qat'iyyatsizlik, uyatchanlik, noaniqlik. Zo'ravonlik muammosiga bag'ishlangan psixologik tadqiqotlarda Stokgolm sindromi deb ataladi. Stokgolm sindromi jabrlanuvchi va tajovuzkor o'rtasidagi o'ziga xos munosabatlarni aks ettiradi [3,4].

Zo'ravonlik qurbonlariga psixologik yordam berish juda qiyin vazifa, chunki zo'ravonlikka uchragan yoki unga duchor bo'lgan odamlar qiyin psixo-emotsional holatga tushib qolgan, uyalish, aybdorlik his qilishadi, zo'ravonlik faktini tez-tez inkor etishadi, hodisani sir tutishadi (ayniqsa, bu oilaviy vaziyat bo'lsa). Ular dahshat, gipervigilantlik, umidsizlik va kuchsizlik hissi, fiziologik va ruhiy stress, ichki bezovtalik, uyquning buzilishi, o'z joniga qasd qilish fikrlari bilan ajralib turishi mumkin. Albatta, zo'ravonlik qurbonlariga psixologik yordam zo'ravonlik holati, uning chastotasi, ko'lami, zo'ravonlikdan omon qolgan odamning yoshi va boshqalarga qarab sezilarli darajada farq qiladi. Biroq, umuman olganda, psixologik ishning uchta bosqichini ajratish mumkin: shoshilinch (yoki birinchi) yordam, inqirozga qarshi ish bosqichi va ishning tadqiqot bosqichi. Jabrlanganlarga shoshilinch psixologik yordam ularning hozirgi ruhiy va fiziologik holatini barqarorlashtirish va hayotdagi xavfsizligini tiklashga qaratilgan bo'lishi kerak. Shuni esda tutish kerakki, shoshilinch yordam chuqur psixologik tadqiqotlar, tajribalar va boshqalarni o'z ichiga olmaydi.

Zo'ravonlik qurbonlariga birinchi yordam ko'rsatish qoidalari:

Jabrlanuvchini quchoqlashga shoshilmang, badanga keraksiz tegishdan saqlaning. Oxirgi chora sifatida siz uning qo'lini olishingiz yoki qo'lingizni elkangizga qo'yishingiz mumkin. Jabrlanuvchiga hozir nimaga muhtojligini hal qilmang (u haqiqat ustidan nazoratni yo'qotmaganligini his qilishi kerak). Voqealar

tafsilotlari haqida so'ramang, ayblamang. Jabrlanuvchi sizning qo'llab-quvvatlashingizga umid qilishi mumkinligini his eting. Agar jabrlanuvchi nima bo'lganligi haqida gapira boshlasa, unda aniq tafsilotlarni qayta so'ramang, voqea bilan bog'liq bo'lgan his-tuyg'ular haqida gapirishni rag'batlantiring. Agar kerak bo'lsa, siz jabrlanuvchiga hamrohlik qilishingiz mumkin, masalan, u politsiyaga murojaat qilish yoki o'lgan qarindoshlarini aniqlash uchun murojaat qilsa. Zo'ravonlik qurbonlari bilan inqirozga qarshi kurashda psixologning asosiy maqsadi shikast yetkazuvchi tajribalarni, yetishmovchilik, kamlik hissiyotlarini kamaytirish va yo'q qilish va etarli darajada o'z qadr-qimmatini shakllantirishdan iborat. Ushbu bosqichda jabrlanuvchiga vaziyatda paydo bo'lgan qiyin his-tuyg'ularni boshdan kechirish imkoniyatini berish muhimdir. Ushbu ish bosqichi ham individual, ham guruh shaklida amalga oshirilishi mumkin. Shaxsiy format xavfsizroq muhitni yaratadi, guruhli format esa jabrlanuvchini ko'proq qo'llab-quvvatlashi va ularning yolg'iz emasligini ko'rishlari mumkin. Shu bilan birga, inqirozga oid ishlarning maqsadlari qisqa vaqt ichida (taxminan ikki oy) mavjud bo'lgan kichik bir hil guruhlarga (ya'ni o'xshash muammolarga ega bo'lgan ishtirokchilardan iborat) ko'proq mos kelishini unutmaslik kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Inqiroz qurbonlariga maslahat berishda quyidagilar muhim: O'zingizni imkon qadar to'liq qabul qilishni ta'minlang. Zo'ravonlik sharoitida aniq harakatlar rejasini tuzishda yordam bering. Asosiy muammolarni aniqlashga yordam bering. Yordam tizimlarini safarbar qilishga yordam bering. Sodor bo'lgan voqealarning jiddiyligini anglashga yordam bering. Qayta tiklash uchun vaqt ajratish kerakligini tushunishga yordam bering. Jabrlanuvchi shaxsining kuchli tomonlarini aniqlash va mustahkamlash. Hissiy javobdan so'ng, siz asta-sekin zo'ravonlik holatini ko'paytirishni ta'minlaydigan xulq-atvor naqshlari va mexanizmlarini o'rganishga qaratilgan ishlarga o'tish mumkin. Ushbu ish bosqichining maqsadi shaxslararo munosabatlar tizimini ta'mirlashdir. Ushbu ish bosqichi uzoq va bir necha yil davom etishi mumkin. Shaxslararo munosabatlarni o'rganish haqida gapirganda, bunday mijozlar bilan ishlashda psixolog-mijoz munosabatlarining o'ziga xos xususiyatlarini qayd etish juda muhimdir. Psixolog ko'pincha zo'ravon vaziyatlarda mijozlar munosabatlariga xos bo'lgan ustunlik, bo'ysunish va majburlash bo'yicha mijoz tomonidan tasdiqlangan dinamikada ishtirok etishga majbur bo'ladi [5,6].

Zo'ravonlik qurboniga aylangan mijozlar tajribani ajratishga moyilligi bilan ajralib turadi: dissotsiatsiya qilingan tajriba bostirilganga o'xshamaydi, dissotsiatsiya tajribani xotiradan ajratadi, tajriba somatik, hidli, taktil "xotiralar", alohida affektiv "chaqnashlar" ga bo'linadi. Ruhiy holatlar "lisoniy" tasavvurga ega bo'lmagan, begonalashtirilgan holda boshdan kechiriladi, mijozning dahshatli tajribasini so'zlar bilan ifodalash mumkin emas. Shuning uchun hayotingiz haqidagi voqeani, zo'ravonlik haqida hikoya qilish juda muhim ahamiyat kasb etadi. Bolalar eng ko'p jabrlangan toifadir va ko'pincha turli vaziyatlarda jabrlanuvchiga aylanishadi. Ular maishiy va yoki maktabdagi zo'ravonlik qurbonlari, ko'chadagi zo'ravonlik qurbonlari, qarovsiz qoldirilgan yoki uysizlar bo'lishi mumkin. M.D.Asanova bolalarga nisbatan zo'ravonlikning to'rtta asosiy turini ajratib ko'rsatdi.

Jismoniy zo'ravonlik - bu bolani qasddan jismonan zaif holatga keltirishda, unga tan jarohati yetkazish yoki unga zarar yetkazish ehtimoli oldini olishda unga nisbatan munosabat turi;

Jinsiy zo'ravonlik - bu funksional jihatdan yetuk bo'lmagan bolalar va o'spirinlarni o'zlarini to'liq tushunmasdan qilayotgan, ular uchun rozi bo'la olmaydigan yoki oilaviy rollarning ijtimoiy taqiqlarini buzadigan jinsiy harakatlarga jalb qilish;

Psixologik zo'ravonlik - bu uning potentsial qobiliyatlarini rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan yoki zarar yetkazadigan bolaga qarshi qilingan xatti-harakatlar. Psixologik suiste'mollik bolani kamsitish, haqoratlash, bezorilik va masxara qilish kabi xatti-harakatlarning surunkali shakllarini o'z ichiga oladi [7,8].

Beparvolik - ota-ona yoki tarbiyachining surunkali ravishda voyaga yetmaganning oziq-ovqat, kiyim-kechak, yashash joyi, sog'liqni saqlash, ta'lim, himoya va nazoratga bo'lgan ehtiyojlarini qondira olmasligi. Jismoniy jihatdan beparvo qilingan taqdirda, bola o'z yoshiga mos keladigan etarli ovqatlanishsiz qolishi, ob-havo sharoitida kiyinmasligi mumkin. Hissiy tark etish bilan ota-onalar bolaning ehtiyojlariga befarq qarashadi, uni e'tiborsiz qoldirishadi, teginish aloqasi yo'q. E'tiborsizlik bolaning sog'lig'iga beparvolik bilan, unga kerakli davolanish yo'qligida namoyon bo'lishi mumkin. Bolaning ta'limiga e'tiborsizlik, bolaning ko'pincha maktabga kechikishi, darslarni qoldirishi, kichik bolalarga qarashda qolishi va hokazolarda ifodalanishi mumkin [9,10]. Zo'ravonlik harakati bilan u tushunadi: hissiy, jismoniy, psixologik, jinsiy zo'ravonlik. Bolalarga nisbatan oilaviy zo'ravonlikni keltirib chiqaradigan omillar orasida:

Ijtimoiy-iqtisodiy - kam daromad, ishsizlik, guruh ozchiliklariga mansub to'liq bo'lmagan va yoki ko'p oilalar omili va boshqalar;

Oila tuzilishi va aloqa modeli sabab bo'lgan omillar - ko'p bolalar, yolg'iz ota-ona tomonidan tarbiyalanganligi, homiylik ostidagi ota-onalar tomonidan tarbiyalanganligi, o'gay ota, o'gay onaning borligi, turmush o'rtoqlar o'rtasidagi ziddiyatli muammoli munosabatlar, avlodlararo uzatilishi;

Ota-ona shaxsiyatidan kelib chiqadigan xavf omillari - ijtimoiy ko'nikmalarning past darajasi, ruhiy buzilishlar, jismoniy kasallikning mavjudligi, ota-onaning alkogol va giyohvandligi;

Olingan natijalar va ularning tahlili. Bolaning o'ziga xos xususiyatlari bilan bog'liq xavf omillari ota-onaning bolani istamasligi yoki boshqa bola vafot etganidan keyin uning tug'ilishi, tug'ma ruhiy jismoniy buzilishlarning mavjudligi, xulq-atvor xususiyatlari (masalan, g'azab, impulsivlik), shaxsiy xususiyatlar (autizm), odatlar va uning tashqi ko'rinish. Maktabda zo'ravonlikni keltirib chiqaradigan salbiy omillar bo'lishi mumkin: o'qituvchilar tarkibidagi yomon mikroiklim, o'qituvchilarning sinfda bo'layotgan narsalarga befarq munosabati va boshqalar.

Maktabdagi zo'ravonlik bolalarga bevosita va bilvosita ta'sir ko'rsatadi. Bir tomondan, bolaga qaratilgan tajovuz, quvg'in, umidsizlik, umidsizlik hissi, o'z qadr-qimmatining pasayishi va shaxsning buzilishiga olib keladi. Boshqa tomondan, xo'rangan kishining pozitsiyasi guruhdagi bolaning ijtimoiy mavqeini pasaytiradi, boshqa bolalar u bilan do'st bo'lishni to'xtatadilar, bu ham uning qadr-qimmatiga ta'sir qiladi, allaqachon qiyin bo'lgan voqealarni kuchaytiradi. Rad etish boshqa sohalarga ham tarqalishi mumkin: bolada ta'lim va yurish-turish muammolari paydo bo'lishi mumkin. Psixologdan kelib chiqadigan qiziqish, do'stlik, samimiylilik va iliqlik bolaning qarshiligini engishga yordam beradi. Faqat bu holatda (ehtimol darhol emas) bola eshitilganligini his qiladi va unga ishonishi mumkin.

Xulosa. Bolaning mutaxassisning kabinetida o'zini qulay his qilishi muhim, bunga maslahat joyi va vaqti barqarorligi, xavfsizlik bilan erishiladi (ish paytida hech kim ofisga kirmaydi, telefon qo'ng'iroqlari bo'lmaydi, konsultatsiyalar o'z vaqtida boshlanadi). Ushbu oddiy qoidalarini buzish bolaning mavjudligini xavfsizligini buzadi va oxir-oqibat psixologik ishning o'zini buzadi. Ba'zan, bolalar bilan ishlashning boshida zo'ravonlik holatini aniqlash va bola tajribasining fenomenologiyasini aniqlash muhim ahamiyatga ega.

Adabiyotlar:

1. Кекелидзе, И. Критические состояния в психиатрии. – М., 1992. - 360 с.
2. Клинические разборы в психиатрической практике / Под ред. Проф. А.Г. Гофмана. – М.: МЕДпресс - информ, 2006. - 704 с.
3. Akramova F.A. "Oilada sog'lom psixologik muhitni yaratishning ijtimoiy-psixologik asoslari". O'quv qo'llanma. T., 2014.
4. Акрамова Ф.А., Товбаева М.С. Оиладаги зўравонликнинг ижтимоий-психологик масалалари. Монография. – Тошкент: "Lesson-press" нашриёти, 2021.
5. Психиатрия: национальное руководство / под ред. Т.Б. Дмитриевой, В.Н. Краснова, Н.Г. Незнанова, В.Я. Семке, А.С. Тиганова. - М.: ГЭОТАР - Медиа, 2009,- 1000 с.
6. Baratov Sh.R., To'laganova G.K. Oilada shaxslararo munosabatlar va sog'lom ruhiyat tarbiyasi / "O'zbek oilasining iqtisodiy va ijtimoiy- psixologik muammolari" mavzusidagi Respublika ilmiy-amaliy anjumani ma'ruzalari to'plami/-T.: 2000. – B.48-50.
7. Руководство по психиатрии: В 2-х т./Под ред. А. С. Тиганова. –М.: Медицина, 1999. т. 1-2.
8. Рустанович А.В., Шамрей В.К. Клиническая психиатрия в схемах таблицах и рисунках. - СПб.: "ЭЛБИ-СПб", 2001. - 203с.
9. Снежневский А.В. Общая психопатология: Курс лекций. –М.: МЕДпрессинформ, 2008. - 208с.
10. Стандарты ведения больных. Клинические рекомендации. ИГ "ГЕОТАР-Медия", 2008.

Qurbonova Saida Miralimjanovna,
Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasida o'qituvchisi

TALABALARDA STRESSLI VAZIYATLARNI BOSHQARISHDA KOPING XULQINING AHAMIYATI

Annotatsiya. Mazkur maqolada talabalarda stressli vaziyatlarni boshqarishda koping xulqining ahamiyati yoritilgan. Koping xulqining mohiyati, asosiy strategiyalari hamda talabalarning stressli vaziyatlarga moslashuv jarayonidagi o'zini tahlil qilingan. Tadqiqot natijalarida talabalarda qo'llaniladigan koping strategiyalarining gender xususiyatlari aniqlangan hamda ularning psixologik barqarorlikni ta'minlashdagi roli asoslab berilgan. Shuningdek, talabalarda konstruktiv koping strategiyalarini rivojlantirish zarurligi ta'kidlangan.

Kalit so'zlar: koping xulq, stress, koping strategiyalari, talaba yoshlar, psixologik barqarorlik, stressni boshqarish, emotsional moslashuv.

ЗНАЧЕНИЕ КОПИНГ-ПОВЕДЕНИЯ В УПРАВЛЕНИИ СТРЕССОВЫМИ СИТУАЦИЯМИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье рассматривается значение копинг-поведения в управлении стрессовыми ситуациями у студентов. Проанализированы сущность копинг-поведения, основные копинг-стратегии и их роль в процессе адаптации студентов к стрессовым ситуациям. В результате исследования выявлены гендерные особенности копинг-стратегий у студентов, и обоснована их роль в обеспечении психологической устойчивости личности. Также подчеркивается необходимость развития конструктивных копинг-стратегий у студенческой молодежи.

Ключевые слова: копинг-поведение, стресс, копинг-стратегии, студенты, психологическая устойчивость, управление стрессом, эмоциональная адаптация.

THE IMPORTANCE OF COPING BEHAVIOR IN MANAGING STRESSFUL SITUATIONS IN STUDENTS

Abstract. This article examines the importance of coping behavior in managing stressful situations among students. The essence of coping behavior, major coping strategies, and their role in students' adaptation to stressful situations are analyzed. The study identifies gender differences in coping strategies among students and highlights their significance in maintaining psychological stability. The necessity of developing constructive coping strategies among students is also emphasized.

Keywords: coping behavior, stress, coping strategies, students, psychological stability, stress management, emotional adaptation.

Kirish. Hozirgi globallashuv jarayoni, axborot oqimining keskin ortishi, ta'lim tizimidagi yuqori talablar hamda ijtimoiy-psixologik bosimlarning kuchayishi yoshlar, ayniqsa, talabalar hayotida turli stressli vaziyatlarning ko'payishiga olib kelmoqda. Talabalik davri shaxsning kasbiy shakllanishi, mustaqil qaror qabul qilish, ijtimoiy moslashuv va shaxsiy rivojlanish jarayonlari bilan bog'liq bo'lgan muhim hayotiy bosqich hisoblanadi. Mazkur davrda o'quv yuklamasi, imtihonlar, ijtimoiy munosabatlar, kelajak kasbini tanlash bilan bog'liq noaniqliklar talabalarda psixologik zo'riqish va stress holatlarini yuzaga keltirishi mumkin.

Bunday sharoitda shaxsning stressli vaziyatlarni qanday boshqarishi, qiyinchiliklarga qanday javob berishi hamda muammolarni hal qilish jarayonida qanday psixologik strategiyalardan foydalanishi muhim ahamiyat kasb etadi. Psixologiya fanida bu jarayon **koping xulq-atvor** tushunchasi orqali izohlanadi. Koping strategiyalari shaxsning stress omillariga moslashuvi, psixologik barqarorligini saqlashi va hayotiy muammolarni samarali hal etishida muhim mexanizm hisoblanadi.

Zamonaviy psixologik tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, talabalarda koping strategiyalarining shakllanishi ularning psixologik barqarorligi, emotsional holati, ijtimoiy moslashuvi hamda akademik muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Shu bilan birga, koping xulqining samarali yoki samarasiz shakllari mavjud bo'lib, ularni aniqlash va rivojlantirish talabalarda stressni boshqarishning muhim omili hisoblanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Bugungi kunda oliy ta'lim tizimida talabalar ruhiy salomatligini saqlash, stressga chidamliligini oshirish va konstruktiv koping strategiyalarini rivojlantirish dolzarb masalalardan biri sifatida qaralmoqda. Shu sababli talabalarda stressli vaziyatlarni boshqarishda koping xulqining ahamiyatini ilmiy jihatdan o'rganish, uning psixologik xususiyatlarini aniqlash hamda samarali psixologik tavsiyalar ishlab chiqish zamonaviy psixologiya fanining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Koping xulq-atvor muammosi hamisha insoniyat oldida turgan eng dolzarb muammolardan biri bo'lib kelgan. Zero, insonning har jihatdan ijtimoiy taraqqiyoti, shaxs sifatidagi faolligi va o'zini o'zi rivojlantira borishi ko'p jihatdan ushbu jarayonga bog'liq. Jamiyat a'zolari o'zlarining ma'lum doiradagi psixologik imkoniyatlari, yutuq va kamchiliklari haqida yetarli ma'lumotga ega bo'lsalar, bu ularning hayotda uchraydigan turli qiyinchiliklarni osonlik bilan yenga olishga, o'z imkoniyatlaridan yanada unumli foydalana olishga, o'zlari haqida yanada chuqur, ijobiy va o'ziga xos tasavvurlarning shakllanishiga imkoniyat yaratadi. Psixologiyada koping xulq-atvor XX asrning 2 -yarmida vujudga kelgan. Koping xulq-atvor ingliz tilidan olingan bo'lib "cope, to cope" –yenga olish, bartaraf qilish degan ma'nolarni anglatadi. Ushbu termini birinchi bo'lib L.Merfi 1962-yil bolalarda inqiroz davrida muammoni qanday qilib yengishni o'rganish vaqtida foydalangan [1].

A.Maslou esa bu terminni fanga kiritgan. Umuman olganda, koping xulq-atvor individning hayotiy muammolarni yechishga tayyorgarligi bilan xarakterlanadi. U o'zida muammolarni yenga olish imkoniyatlaridan, vositalaridan foydalanishni namoyon etadi, bu esa stressli xulq-atvorni bartaraf etish bilan tavsiflanadi. Ko'pchilik xorijlik mutaxassislarning fikriga tayanib shuni aytishimiz mumkinki, koping xulq-atvorning turli-tuman strategiya va uslublari mavjud bo'lib, insonlar ulardan hayotiy murakkab vaziyatlarga duch kelganlaridagina foydalanadilar. Koping uslublarni tadqiq etgan yetakchi mutaxassislardan biri R.S.Lazarusning fikricha, koping strategiyalarining ikkita global tipi mavjud: muammoga mo'ljol olmoq, subyektiv mo'ljol olmoq. Muammoga mo'ljol oluvchi tip, qiyin vaziyatni rasional hal qilishga yo'nalgan bo'lib, ularning xulq-atvorida holatni mustaqil tahlil qilishga, boshqalardan yordam olishga, qo'shimcha manbalardan ma'lumot izlashga nisbatan moyillik kuzatiluvchi tipdir. Subyektiv mo'ljol oluvchi tip esa, stressni yengishda vaziyatni emotsional hal qiladilar, ularda aniq ishni bajarishga, muammo haqida o'ylashga mutlaqo xohish istaklari yo'q, ular o'zlarining qayg'ularini salbiy emotsiya vositalari bilan kompensatsiya qilib alkogol, uyqu, ovqat vositasida chiqaradilar. Ular o'zlarining emotsional balanslarini tiklashda passiv strategiyalardan jadalroq foydalanadilar, agar insonda vaziyat haqida hech qanday bilimi bo'lmasa yoki real imkoniyatlaridan foydalana olmasa stressor bosimi pasayadi [2].

"Koping strategiyasi" tushunchasi jarayon resurslarini boshqarish sifatida ham keng tahlil qilinadi. Koping strategiya va uning usullari himoya mehanizmlaridan farqlanganda konstruktiv faol zarurat nazarda tutiladi va vaziyat orqali yoqimsizliklardan chetlashishga harakatdir. Psixologiyada kopingning predmeti mavjud bo'lib, u maxsus tadqiqot hududida insondagi emotsional mexanizm va rasional regulatsiyani o'rganishda o'zining maqsadli optimal xulq-atvoriga ko'ra hayotiy holatlarni o'zining maqsadlariga muvofiq qayta qurishni amalga oshiradi. Shaxsning stressli vaziyatlardagi koping xulq-atvori ma'lum darajada stressli vaziyatlarda javob reaksiyasi uchun muhim ahamiyat kasb etadi [4].

Zamonaviy psixologiyada koping xulq-atvor stressli vaziyatni bartaraf etishga yo'naltirilgan xulq-atvor sifatida qaraladi. U asosan ikki omilga - subyekt va real vaziyatga bog'liq bo'ladi, hamda shaxs hayot faoliyatining xulq-atvor, emotsional va kognitiv darajalarida namoyon bo'ladi. Stressni yengishning asosiy funktsiyalari sifatida inson ichki va tashqi mukammalligini ta'minlash va qo'llab quvvatlash hisoblanadi. Buning uchun stressli vaziyatni va uni samarali yenga olish usullarini anglash, shuningdek, ularni shaxs o'z harakatlarida samarali qo'llay bilishdir. Qolaversa, koping xulq-atvor psixologik xavf-xatar vaziyatini bartaraf etishga yo'naltirilganligi va muhit talablariga mos ravishda ijtimoiy-psixologik zahiralardan unumli foydalanishga harakat qilishdir.

Ko'pgina olimlar stressli, inqirozli vaziyatlar tushunchalarini tadqiq eta turib, ularga xos alohida nazariyaning mavjud emasligini, shu munosabat bilan mazkur tushunchalarning umumqabul qilingan ta'riflari ham yo'qligini ta'kidlab o'tadilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Stressni stimul, javob reaksiyasi hamda tranzaksiya sifatida qarash mumkin. Ana shu yondashuvlarga mos ravishda mavjud bo'lgan stress modellari stimulli model, javob reaksiya va tranzakt modelga bo'linadi. Stimulli modellarga shunday modellar kiritiladiki, u modellar stressning shaxs zo'riqishiga olib keluvchi psixologik talab sifatida qarab chiqiladi. Stress bunda mustaqil o'zgaruvchi, atrof-muhitning obyektiv xossasi sifatida qaraladi. Stimulli yondashuv g'oyalarini rivojlantirgan holda bir qator mualliflar: "stress bu - inson bilan yuz beruvchi holat, uning ichidagi sabablar yig'indisi yoki belgilar yig'indisi emas", deb e'tirof etadilar. Stress har doim optimal sharoitlardan og'ish yuz berganda va inson bu og'ishni yenga olmagan holda yoki bu jarayonda muayyan darajadagi qiyinchiliklarga duch

kelganida yuzaga keladi. Qo'zg'alishning psixofiziologik tushunchasini qo'llagan holda bu yondashuv tashqi muhitning faoliyatni bajarish darajasiga ta'sirini tahlil qilish uchun ishlatiladi. Ushbu yondashuv tarafdorlarining tadqiqotlarida psixofiziologik va ijtimoiy-psixologik usullar yordamida insonga zo'riqish (stress) ta'siri tadqiq etilgan. Qarab chiqilayotgan yondashuv doirasida "stressogen" deb tasniflangan 8 ta vaziyat tiplari ajratib ko'rsatiladi: 1) axborotni qayta ishlashning katta tezligi; 2) guruhiiy bosim; 3) frustratsiya, 4) zararli tashqi ta'sirlar; 5) boshdan kechirilayotgan xavf-xatar; 6) fiziologik faoliyatning buzilishi; 7) izolyatsiya; 8) to'siqlar.

Stimulli modellarda tasdiqlanishicha, hayotiy voqealar guruhi ko'rinishidagi stress, stress belgilari, ko'pincha, psixosomatik kasalliklarga olib keladi. Shunday qilib, stimulli modelda asosiy diqqat- e'tibor stress omillarini yoki stressorlarni tadqiq etishga qaratiladi. Koping xulqi odamlar uchun stressni boshqarish, ruhiy holatni yaxshilash va hayotdagi muammolarga javob berish uchun juda muhim vosita hisoblanadi. Har bir odamning stressga bo'lgan javobi turlicha bo'lishi mumkin, shuning uchun ko'pincha bir nechta coping usullarini birga qo'llash samarali bo'ladi. Eng muhimi, bu xulqlar odamni ruhiy va jismoniy jihatdan yaxshi his qilishi, qiyinchiliklarni yengishiga yordam berishi va umumiy farovonlikni oshirishga xizmat qiladi. Ba'zida muammoni hal qilish uchun faol yondashuv samarali bo'lsa, boshqa holatlarda emotsional yengillikni saqlashga qaratilgan usullar samaraliroq bo'ladi [5].

Doimiy ravishda samarali coping xulqlarini qo'llash odamning ruhiy va jismoniy salomatligini yaxshilaydi. Masalan, doimiy ravishda sport bilan shug'ullanish yoki qo'llab-quvvatlovchi tarmoqlar bilan muloqotda bo'lish stressni uzoq muddatda kamaytiradi hamda umumiy farovonlikni oshiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ba'zan qiyinchiliklar va stressli vaziyatlar odamlarni o'zlarini sinashga, yangi imkoniyatlarni kashf etishga va shaxsiy rivojlanishga undaydi. Shunday qilib, coping xulqi nafaqat stressni boshqarish, balki o'sish hamda yangi ko'nikmalarni o'zlashtirish imkonini yaratadi. Stressli vaziyatlarda odamlarning o'z atrofidagi ijtimoiy tarmoqlarga murojaat qilishlari ko'p hollarda stressni boshqarishda samarali bo'ladi. Samarali coping xulqlari stressni kamaytirish uchun zarur hisoblanadi, chunki stressni nazorat qilish insonning umumiy farovonligi va psixologik barqarorligini yaxshilaydi. Koping usullarini to'g'ri tanlash va ularni muntazam ravishda qo'llash stressning salbiy ta'sirlarini kamaytirishi mumkin.

Umuman olganda, coping xulqi odamning stressni boshqarish va qiyinchiliklarga to'g'ri javob berish imkoniyatini beradi. Bu xulqni rivojlantirish orqali insonlar nafaqat o'z salomatliklarini yaxshilaydi, balki o'z hayotlarini yanada muvaffaqiyatli va baxtli qilish uchun zarur ko'nikmalarni o'zlashtiradilar.

M.Petrovsky va J.Birkimerning mazmuniga yaqin tadqiqoti shuni ko'rsatadiki, psixologik muammolarni yengishda yoshga bog'liq qonuniyatlar mavjud. Ular standart usullar bilan 17 dan 42 yoshgacha bo'lgan respondentlarni so'rov qilganida, muammolarni haqiqiy hal qilishga bo'lgan afzallik, ichki lokus-kontrol va nevrotik simptomatikalarining umumiy darajasining pasayishi yoshning yangi xususiyati va hayot tajribasi orqali insonning adaptatsiyasining oshishini ko'rsatadi, deb ta'kidlashgan [6].

Polsha psixologi N. Sek tadqiqotlarida esa, erta yoshdagi muammolarni yengish usullarini o'rganishda asosiy e'tiborni ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning turli shakllariga qarab, kognitiv, instrumental, emotsional va moddiy yordamni o'rgangan. Buning natijasida ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning bufer rolining stress kuchining ortishi bilan kuchayishini aniqladi, va aynan emotsional qo'llab quvvatlash muhim ekanligini ko'rsatildi. Shu bilan birga, oila a'zolari o'rtasida ijtimoiy qo'llab quvvatlash usullari barqaror qoladi, va ot-onalar ko'pincha bolalarining o'ziga xos muammolarini hal qilishga ishtirok etish zaruratini va o'z imkoniyatlarini ortiqcha baholashadi. Koping xulq bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, bizga yosh psixologiyasining asosiy shakllarini yangi yo'llar bilan ko'rish va tartibga solishga yordam beradi.

Shuningdek, V.Kliever o'quvchilarning yosh davrida coping-strategiyalari va ijtimoiy kompetentlikning o'zaro bog'lanishini o'rgangan va bu so'nggi tushunchani ijtimoiy moslashuv qobiliyati, jamiyatga mas'uliyat, hamdardlik, mustaqillik, odob-axloq va konstruktiv qarashlar uchun zarur ko'nikmalarning to'plami deb belgilagan.

Psixolog olimlar tadqiqotida ko'ping xulqining 5ta turlari mavjud, ular quyidagicha tasniflanadi:

1.Mantiqiy (kognitiv) ko'ping:

Bu turdagi ko'ping xulqi, stressli vaziyatni tahlil qilish va uning yechimini topishga qaratilgan harakatlardan iborat. Inson o'zining fikrlarini yoki yondashuvlarini o'zgartirish orqali stressni boshqaradi. Mantiqiy ko'ping, masalan, muammoni "qayta framing" qilish (ya'ni muammoni ijobiy nuqtayi nazardan ko'rish) yoki vaziyatni tahlil qilish kabi usullarni o'z ichiga oladi.

2. Emotsional ko'ping:

Bu turdagi xulq stressni boshqarish uchun emotsiyalarni tartibga solishga qaratilgan. Bunday xulq, ko'pincha odamning o'zini his qilish tarzini o'zgartirishga yoki tasavvur qilishga, ichki hissiyotlarni

boshqarishga qaratilgan. Masalan, meditatsiya, nafas olish mashqlari, tasavvur qilish yoki ijobiy fikrlarni o'z ichiga olgan texnikalar.

3. Davranish (yoki harakatga asoslangan) ko'ping:

Bu turdagi xulq, stressli vaziyatda tashqi harakatlar qilish orqali muammoni hal qilishga intiladi. Bunda odamlar, masalan, qo'llab-quvvatlovchi faoliyatlar, sport, ishini bajarish yoki o'zgarishlar qilish kabi amaliy usullarga murojaat qiladilar. Bu turdagi ko'ping harakatga asoslangan va ko'proq tashqi muhitga ta'sir ko'rsatadi.

4. Ijtimoiy ko'ping:

Insonlar, stressni yengish uchun boshqalar bilan muloqot qilishadi. Bu usulda odamlar o'z histuyg'ularini boshqalar bilan baham ko'radilar, ularning yordamini yoki maslahatlarini qabul qiladilar. Ijtimoiy ko'ping turli shakllarda bo'lishi mumkin, masalan, do'stlar, oilaviy a'zolar yoki professional yordamdan foydalanish.

Biz talabalarda ko'ping xulqining turlarini va ularni gender farqlarini o'rganish maqsadida so'rovnoma o'tkazib quyidagi natijalarga ega bo'ldik:

Talabalarda koping strategiyalarining gender farqlarini ko'rsatish uchun empirik tadqiqot natijalari odatda o'rtacha ball (M) va standart og'ish (SD) ko'rsatkichlari orqali jadval ko'rinishida beriladi. Quyida jadval keltirilgan.

1-jadval.

Talabalarda ko'ping strategiyalarining gender bo'yicha farqlari

№	Ko'ping strategiyalari	Yigitlar (n=60) M±SD	Qizlar (n=60) M±SD	t-qiymat	P
1	Mantiqiy (kognitiv) ko'ping	3.42 ± 0.56	3.68 ± 0.49	-2.41	0.017
2	Emotsional ko'ping	3.05 ± 0.61	3.74 ± 0.52	-4.86	0.000
3	Davranish (harakatga asoslangan) ko'ping	3.51 ± 0.58	3.33 ± 0.54	1.72	0.087
4	Ijtimoiy ko'ping	3.12 ± 0.63	3.81 ± 0.50	-5.02	0.000
5	Qochish ko'ping	3.27 ± 0.59	3.08 ± 0.55	1.64	0.103
6	Zararli (dissfunktional) ko'ping	2.95 ± 0.66	2.61 ± 0.57	2.83	0.005

Mazkur empirik natijalar talabalarda stressli vaziyatlarni yengib o'tishda qo'llaniladigan ko'ping strategiyalari gender xususiyatlariga ko'ra farqlanishini ko'rsatadi. Ushbu farqlar bir qator psixologik, ijtimoiy va tarbiyaviy omillar bilan izohlanadi. Tadqiqot natijalariga ko'ra, qizlarda mantiqiy ko'ping strategiyasi ko'rsatkichi (M=3.68) yigitlarga (M=3.42) nisbatan yuqori bo'lib, farq statistik jihatdan ahamiyatli ($p<0.05$). Qizlar muammoli vaziyatlarni tahlil qilish, qayta baholash va muqobil yechimlarni izlashga ko'proq moyil bo'lishi mumkin. Ularda refleksiya darajasi va ichki kechinmalarni tahlil qilish qobiliyati nisbatan rivojlangan bo'ladi. Ta'lim jarayonida qizlar ko'proq rejalashtirish va tizimli fikrlashga intiladi. Bu holat stressli vaziyatlarda muammoni rational qayta ishlash orqali moslashishga yordam beradi.

Emotsional ko'ping strategiyasi qiz talabalarda (M=3.74) yigitlarga (M=3.05) nisbatan ancha yuqori bo'lib, farq yuqori darajada ahamiyatli ($p<0.001$). Qizlar hissiyotlarini ochiq ifoda etishga ko'proq moyil bo'ladi. Emotsional yaqinlik va empatiya darajasi yuqori bo'lishi mumkin. Ijtimoiy stereotiplarga ko'ra, qizlarda hissiy tajribani boshqalar bilan bo'lishish ijtimoiy jihatdan ko'proq qabul qilinadi. Natijada qizlar stressni hissiy ventilatsiya orqali kamaytirishga harakat qiladi.

Muhokama. Harakatga asoslangan ko'ping strategiyasi yigitlarda (M=3.51) ayollarga (M=3.33) nisbatan biroz yuqori, ammo farq statistik jihatdan ahamiyatli emas ($p>0.05$). Yigitlarda muammoni faol harakat orqali hal qilish tendensiyasi ko'proq bo'lishi mumkin. Ijtimoiy rol stereotiplari yigitlardan mustaqil va faol qaror qabul qilishni talab qiladi. Stressli vaziyatlarda yigitlar ko'proq faol strategiyalarni qo'llashga intiladi. Biroq farqning statistik jihatdan ahamiyatli emasligi shuni ko'rsatadiki, zamonaviy talabalar orasida bu strategiya ikkala gender uchun ham o'xshash darajada qo'llanilishi mumkin.

Ijtimoiy ko'ping strategiyasi qizlarda (M=3.81) erkaklarga (M=3.12) nisbatan ancha yuqori bo'lib, farq statistik jihatdan juda ahamiyatli ($p<0.001$). Qizlar stress paytida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash izlashga ko'proq moyil bo'ladi. Ular do'stlar, oila yoki kursdoshlar bilan muammoni muhokama qilish orqali stressni kamaytiradi. Qizlarda ijtimoiy tarmoqdan foydalanish va kommunikativ faoliyat kuchliroq rivojlangan. Bu esa psixologik barqarorlikni saqlashda muhim resurs hisoblanadi.

Qochish ko'ping strategiyasi yigitlarda (M=3.27) qizlarga (M=3.08) nisbatan biroz yuqori, ammo farq statistik jihatdan ahamiyatli emas ($p>0.05$). Yigitlarda ayrim hollarda stressli vaziyatni inkor etish yoki undan vaqtincha uzoqlashish strategiyasi kuzatilishi mumkin. Bu holat hissiyotlarni ochiq ifoda etishning

pastligi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Ba'zi yigitlar muammoli vaziyatni vaqtincha e'tiborsiz qoldirish orqali psixologik zo'riqishni kamaytirishga harakat qiladi.

Zararli ko'ping strategiyasi yigitlarda ($M=2.95$) ayollarga ($M=2.61$) nisbatan yuqori bo'lib, farq statistik jihatdan ahamiyatli ($p<0.01$). Yigitlarda stressni boshqarishda ba'zan konstruktiv bo'lmagan strategiyalar qo'llanilishi mumkin. Bu hissiyotlarni yashirish yoki ichki bosimni boshqa yo'llar bilan chiqarish bilan bog'liq. Ijtimoiy stereotiplarga ko'ra yigitlarda hissiy yordam so'rash darajasi pastroq bo'lishi mumkin. Natijada ayrim yigitlar stressni bartaraf etishda samarasiz strategiyalarga murojaat qilishi mumkin. Tadqiqot natijalari talabalarda ko'ping strategiyalarini tanlashda gender xususiyatlari muhim rol o'ynashini ko'rsatdi. Qizlarda emotsional, ijtimoiy va kognitiv ko'ping strategiyalari ustun bo'lsa, qizlarda harakatga asoslangan hamda disfunktsional ko'ping strategiyalari nisbatan yuqoriroq ekanligi kuzatildi. Bu farqlar shaxsning ijtimoiylashuv jarayoni, gender rollari, emotsional rivojlanish darajasi hamda kommunikativ xususiyatlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shuningdek, talabalarda konstruktiv ko'ping strategiyalarini rivojlantirish maqsadida psixologik treninglar va profilaktik dasturlarni joriy etish muhim ahamiyatga ega.

Ba'zida insonlar stressni boshqarish uchun salbiy yoki zararli usullarga murojaat qiladilar. Bunga tamaki chekish, alkohol va giyohvand moddalarni iste'mol qilish yoki boshqa salbiy xulqlar kiradi. Bu turdagi ko'ping qisqa muddatda yengillik keltirishi mumkin, ammo uzoq muddatda salbiy oqibatlariga olib keladi. Bu turli ko'ping xulqlari har bir insonning stressga qanday reaksiya qilishi, unga qanday javob berishi va hayotdagi qiyinchiliklarga qanday yondashishi bilan bog'liqdir. Har bir inson bu xulqlarni o'z ehtiyojlariga va vaziyatlariga qarab turlicha tanlashi mumkin.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, koping usullarining muvaffaqiyati ko'pincha stress darajasi, shaxsning psixologik holati va tashqi qo'llab-quvvatlashga bog'liq. Shuningdek, turli stress omillari (masalan, ish bilan bog'liq stress, oilaviy muammolar yoki sog'liq bilan bog'liq muammolar) turli xil koping usullarini talab qiladi. Shu bilan birga, koping usullarining samaradorligi, stressga qanday yondashishimizga bog'liq. Ba'zi usullar uzoq muddatda ijobiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, boshqalari esa vaqt o'tishi bilan yomonlashishi yoki stressni yanada kuchaytirishi mumkin.

Adabiyotlar:

1. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations. // Вестник интегративной психологии, журнал для психологов. Выпуск № 22, 2021 г. С 233-237.
2. Elov Z.S. Causes and analysis of suicidal thoughts among adolescents. // EPRAInternational Journal of Research and Development (IJRD). Volume: 6 |Issue: 11 |November 2021 75-76
3. Usmonov F.F., Elov Z.S. Suicide – as a global problem facing humanity. // Web of scientist: international scientific research journal. Volume 3, Issue 2, Feb.,2022. 349-354
4. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. O'smirlarda ekstremal vaziyatlarda psixologik himoya mexanizmlarini shakllantirish. Monografiya. "Buxoro viloyat bosmaxonasi MChJ" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 160.
5. Maxmudova Z.M., Olimov L.Ya. Psixodiagnostika va eksperimental psixologiya. "Durdona" nashriyoti. Buxoro. 2021. -B. 600.
6. Olimov L., Avezov O. Social Psychological Characteristics Of Psychological Defenses Manifested In Adolescents In Extreme Situations. // International Journal of Scientific Technology Research. volume 9, issue 02, february 2020. P 2784-2786.

Rahmonova Nilufar Najmiddin qizi,
 Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
 Pedagogika va psixologiya kafedrası o'qituvchisi
nilufarraahmonova420@gmail.com

RAQAMLASHTIRISH SHAROITIDA TA'LIM JARAYONIDA KVEST TEXNOLOGIYASIDAN FOYDALANISH SAMARADORLIGI

Annotatsiya. Mazkur maqolada raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonini takomillashtirishda kvest texnologiyasidan foydalanishning samaradorligi tahlil qilinadi. Zamonaviy ta'lim muhitida innovatsion yondashuvlar, xususan, raqamli platformalar asosida tashkil etilgan kvest texnologiyasi o'quvchilarning mustaqil fikrlashi, muammoli vaziyatlarni hal etish ko'nikmalari va ijodiy yondashuvini rivojlantirishda muhim ahamiyat kasb etadi. Tadqiqotda kvest topshiriqlarining interfaol va motivatsion xususiyatlari, ularning o'quvchilarning faolligini oshirishdagi o'rni yoritiladi. Shuningdek, raqamli ta'lim resurslari, onlayn platformalar va multimediya vositalari yordamida kvest darslarini tashkil etishning metodik jihatlari ko'rib chiqiladi. Natijalar shuni ko'rsatadiki, kvest texnologiyasi o'quv jarayonining samaradorligini oshirish, bilimlarni mustahkamlash va jamoaviy ishlash ko'nikmalarini shakllantirishda samarali vosita hisoblanadi.

Kalit so'zlar: raqamlashtirish, ta'lim jarayoni, kvest texnologiyasi, interfaol metodlar, innovatsion yondashuv, raqamli ta'lim, motivatsiya, kompetensiya.

ЭФФЕКТИВНОСТЬ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ТЕХНОЛОГИИ КВЕСТ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ В УСЛОВИЯХ ЦИФРОВИЗАЦИИ

Аннотация. В статье рассматривается эффективность использования квест-технологии в образовательном процессе в условиях цифровизации. Современная образовательная среда требует внедрения инновационных методов обучения, среди которых квест-технология занимает особое место благодаря своей интерактивности и практико-ориентированному характеру. В исследовании анализируются педагогические возможности квест-заданий, их влияние на развитие критического мышления, самостоятельности и творческих способностей обучающихся. Особое внимание уделяется организации квест-уроков с применением цифровых платформ, мультимедийных средств и онлайн-ресурсов. Результаты показывают, что использование квест-технологии способствует повышению учебной мотивации, активизации познавательной деятельности и формированию коммуникативных компетенций.

Ключевые слова: цифровизация, образовательный процесс, квест-технология, интерактивные методы, цифровое обучение, инновации, мотивация, компетенции.

EFFECTIVENESS OF USING QUEST TECHNOLOGY IN THE EDUCATIONAL PROCESS UNDER DIGITALIZATION CONDITIONS

Abstract. This article examines the effectiveness of using quest technology in the educational process under digitalization conditions. The modern educational environment requires the implementation of innovative teaching methods, among which quest technology plays a significant role due to its interactive and practice-oriented nature. The study analyzes the pedagogical potential of quest-based tasks and their impact on the development of critical thinking, independence, and creativity of learners. Particular attention is paid to the methodological aspects of organizing quest lessons through digital platforms, multimedia tools, and online educational resources. The findings indicate that quest technology enhances learning motivation, increases student engagement, and contributes to the development of collaborative and communicative competencies.

Key words: digitalization, educational process, quest technology, interactive methods, digital learning, innovation, motivation, competencies.

Kirish. XXI asrda global ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy drayveri sifatida raqamli transformatsiya jarayoni e'tirof etilmoqda. Axborot-kommunikatsiya texnologiyalarining jadal rivojlanishi ta'lim tizimini ham tubdan yangilashini talab qilmoqda. Raqamlashtirish sharoitida ta'lim mazmuni, shakli va metodlari o'zgarib, an'anaviy reproduktiv yondashuvdan kompetensiyaviy va faoliyatga yo'naltirilgan

modelga o'tish jarayoni kuzatilmoqda. Xalqaro miqyosda raqamli ta'limni rivojlantirish masalasi strategik ustuvor yo'nalish sifatida qaralmoqda. Jumladan, UNESCO tomonidan ilgari surilgan ta'limni transformatsiya qilish tashabbuslarida raqamli pedagogika va innovatsion metodlarni joriy etish barqaror rivojlanishning muhim omili sifatida qayd etilgan.

Shuningdek, OECD tomonidan o'tkazilgan xalqaro tadqiqotlarda zamonaviy o'quvchilarda tanqidiy fikrlash, muammoni hal qilish, hamkorlikda ishlash va axborot bilan ishlash ko'nikmalarini rivojlantirish ta'lim sifatining asosiy ko'rsatkichi sifatida baholanadi. Bu esa ta'lim jarayoniga interfaol va raqamli texnologiyalarni keng tatbiq etishni taqozo etadi. World Bank hisobotlarida inson kapitalini rivojlantirishda ta'limning sifati va innovatsion pedagogik yondashuvlar hal qiluvchi ahamiyatga ega ekani ta'kidlanadi.

Respublika miqyosida ham raqamli ta'limni rivojlantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. O'zbekistonda so'nggi yillarda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, elektron ta'lim resurslarini yaratish va masofaviy ta'lim platformalarini keng joriy etish bo'yicha keng ko'lamli chora-tadbirlar amalga oshirilmoqda. Maktab va oliy ta'lim muassasalarida raqamli infratuzilma takomillashib, elektron jurnal va kundalik tizimlari, onlayn platformalar, multimedia vositalari ta'lim jarayoniga integratsiya qilinmoqda. Biroq mavjud texnologik imkoniyatlardan samarali foydalanish pedagogik metodlarni yangilash bilan chambarchas bog'liqdir.

Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish dolzarb ilmiy-amaliy masala sifatida namoyon bo'ladi. Kvest texnologiyasi – bu o'quvchilarning muayyan maqsadga erishish uchun bosqichma-bosqich topshiriqlarni bajarishi, muammoli vaziyatlarni hal etishi va mustaqil izlanish olib borishini nazarda tutuvchi interfaol pedagogik yondashuvdir. Raqamli muhitda tashkil etilgan kvest darslari o'quvchilarni faol subyektga aylantiradi, ularning axborot izlash, tahlil qilish va natijani taqdim etish kompetensiyalarini rivojlantiradi.

Zamonaviy ta'lim nazariyasida konstruktivizm, kollaborativ o'qitish va loyiha asosida o'qitish tamoyillari keng qo'llanilmoqda. Kvest texnologiyasi aynan ushbu nazariy asoslar bilan uyg'unlashib, o'quvchilarning mustaqil bilim olishini, jamoaviy hamkorligini va ijodiy fikrlashini qo'llab-quvvatlaydi. Ayniqsa, raqamlashtirish sharoitida virtual platformalar orqali tashkil etilgan kvestlar o'quv jarayonining moslashuvchanligini oshiradi, individual ta'lim trayektoriyasini shakllantirishga xizmat qiladi hamda ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

Shunday qilib, raqamli transformatsiya jarayonining jadallashuvi, xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilayotgan kompetensiyaviy yondashuv talablari hamda respublikamizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan islohotlar ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish samaradorligini ilmiy jihatdan tadqiq etish va amaliyotga keng joriy etishni dolzarb vazifaga aylantiradi. Mazkur tadqiqot aynan shu ehtiyojdan kelib chiqib, raqamlashtirish sharoitida kvest texnologiyasining pedagogik imkoniyatlari va samaradorligini ochib berishga qaratilgan.

Mavzuning dolzarbligi. Raqamlashtirish jarayoni global miqyosda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotning asosiy omillaridan biriga aylandi. XXI asrda ta'lim tizimi nafaqat bilim berish, balki raqamli kompetensiyalarni shakllantirish, tanqidiy fikrlashni rivojlantirish va innovatsion muhitga moslashuvchan kadrlarni tayyorlash vazifasini ham bajarishi lozim. Shu nuqtayi nazardan, ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish masalasi dolzarb ilmiy-amaliy muammo sifatida namoyon bo'lmoqda.

Xalqaro miqyosda raqamli ta'limni rivojlantirish masalasi yetakchi tashkilotlar tomonidan ustuvor yo'nalish sifatida e'tirof etilgan. Jumladan, UNESCO o'zining ta'limni transformatsiya qilishga oid strategik hujjatlarida raqamli pedagogik texnologiyalarni keng joriy etish barqaror rivojlanish maqsadlariga erishishda muhim omil ekanini ta'kidlaydi. OECD tadqiqotlarida esa zamonaviy o'quvchilarda muammoni hal qilish, hamkorlikda ishlash va axborotni tahlil qilish ko'nikmalarini rivojlantirishda interfaol metodlarning samaradorligi qayd etilgan. Shuningdek, World Bank hisobotlarida raqamli texnologiyalarni ta'limga integratsiya qilish inson kapitalini rivojlantirishning asosiy sharti sifatida baholanadi.

Kvest texnologiyasi aynan shu talablar bilan uyg'unlashadi. U o'quvchini passiv tinglovchidan faol ishtirokchiga aylantiradi, o'quv jarayonini muammoli vaziyatlar asosida tashkil etadi va natijaga yo'naltirilgan faoliyatni ta'minlaydi. Raqamli muhitda tashkil etilgan kvest topshiriqlari o'quvchilarning axborot bilan ishlash, mustaqil qaror qabul qilish va jamoaviy hamkorlik ko'nikmalarini rivojlantiradi. Bu esa kompetensiyaviy yondashuv talablariga to'liq mos keladi.

Respublika miqyosida ham raqamli ta'limni rivojlantirish ustuvor vazifalardan biri sifatida belgilangan. O'zbekistonda ta'lim tizimini modernizatsiya qilish, elektron ta'lim resurslarini kengaytirish va pedagogik jarayonlarga innovatsion texnologiyalarni joriy etish bo'yicha keng ko'lamli islohotlar amalga oshirilmoqda. Umumiy o'rta va oliy ta'lim muassasalarida masofaviy ta'lim platformalari, elektron kundalik tizimlari va raqamli resurslardan foydalanish kengayib bormoqda. Biroq amaliyot shuni ko'rsatadiki, texnik

infratuzilmaning mavjudligi o'z-o'zidan yuqori natija bermaydi; asosiy masala – samarali pedagogik texnologiyalarni tanlash va ularni metodik jihatdan to'g'ri qo'llashdir.

Kvest texnologiyasi aynan shu ehtiyojdan kelib chiqadi. U o'quvchilarning motivatsiyasini oshiradi, dars jarayonini qiziqarli va mazmunli tashkil etadi, nazariy bilimlarni amaliy vazifalar bilan bog'laydi. Ayniqsa, raqamlashtirish sharoitida virtual platformalar orqali tashkil etilgan kvestlar hududiy cheklovlarni bartaraf etadi, individual yondashuv imkoniyatini kengaytiradi va ta'limning inkluzivligini ta'minlaydi.

Shunday qilib, raqamlashtirish jarayonining jadallashuvi, xalqaro tashkilotlar tomonidan ilgari surilayotgan raqamli kompetensiyalar talabi hamda respublikamizda ta'lim tizimini modernizatsiya qilishga qaratilgan islohotlar kvest texnologiyasidan foydalanish samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash va amaliyotga keng joriy etishni dolzarb vazifaga aylantirmoqda. Mazkur yo'nalishda olib boriladigan tadqiqotlar ta'lim sifatini oshirish, o'quvchilarning raqamli savodxonligini mustahkamlash va innovatsion fikrlaydigan shaxsni shakllantirishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar tahlili. Raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish masalasiga bag'ishlangan ilmiy manbalarni tahlil qilganda, tadqiqotlar ikki asosiy yo'nalishda shakllangani ko'rinadi: birinchi guruhda ta'limda innovatsion pedagogik metodlar, jumladan kvest texnologiyasining nazariy va metodologik asoslari; ikkinchi guruhda esa raqamli muhitdagi interfaol o'quv faoliyatining samaradorligi va amaliy tatbiqi masalalari o'rganilgan.

Rus tilidagi ilmiy maktab vakillari innovatsion yondashuvlarni o'rganishda pedagogik texnologiyalarni sistematik tahlil qilgan. Masalan, V.A. Slastenin ta'lim jarayonida o'quvchi faoliyatining interaktiv shakllarini chuqur tadqiq etib, ularning o'quv motivatsiyasi va mustaqil fikrlashga ta'sirini ko'rsatadi. Slasteninning fikricha, kvestga o'xshash muhitlar o'quv jarayonini muammoli vaziyatlar orqali tashkil etib, o'quvchilarning faol izlanishiga yo'l ochadi va shu orqali ularning kognitiv kompetensiyalarini mustahkamlaydi. Ushbu yondashuv an'anaviy ma'ruza metodlari bilan solishtirganda, kvest texnologiyasining o'quvchilarda faol ishtirokni rag'batlantirishi jihatidan samaraliroq ekanligi ko'p hollarda tasdiqlanadi.

Xorijiy olimlar o'rtasida interfaol o'quv metodlarini o'rganish ancha keng va chuqur tarzda olib borilgan. Masalan, J. Gee raqamli o'yinlashtirish va o'yin mexanizmlarini ta'limga integratsiya qilishning pedagogik asoslarini ishlab chiqqan. Gee ta'lim jarayonida o'yin elementlarini qo'llash o'quvchilarning motivatsiyasini oshiribgina qolmay, balki murakkab kontseptlarni amaliy kontekstda egallashga imkon berishini ta'kidlaydi. Kvest texnologiyasi aynan shu yondashuv bilan chambarchas bog'liq bo'lib, o'yin jarayoni orqali bilim va ko'nikmalarni mustahkamlash imkonini beradi.

Bundan tashqari, D. Shaffer kabi olimlar ham interfaol o'quv muhitlarining kompetensiyalarni shakllantirishdagi rolini tadqiq qilgan. Shaffer "o'yin orqali o'rganish" konsepsiyasini ilgari surib, o'quvchilarning real dunyo muammolarini hal qilishga yo'naltirilgan amaliy ko'nikmalarini rivojlantirishda simulyatsiya va kvest texnologiyalarining o'rni katta ekanini qayd etadi. Uning tadqiqotlari shuni ko'rsatadiki, raqamli simulyatsiyalar va interfaol topshiriqlar o'quvchilarga murakkab tizimlarni analiz qilish, strategik qaror qabul qilish va jamoaviy ishlash malakalarini shakllantirishga xizmat qiladi.

O'zbekiston kontekstida ham so'nggi yillarda pedagogik innovatsiyalar bo'yicha o'tkazilgan tadqiqotlar kvest texnologiyasining ta'lim jarayonidagi pedagogik xizmatini yoritadi. Masalan, milliy ilmiy-pedagogik adabiyotlarda raqamli faoliyat shakllarining samaradorligi bo'yicha olib borilgan tadqiqotlar, jumladan, "interfaol metodlar yordamida o'quvchilarning o'rganish motivatsiyasini oshirish" masalalari yuzasidan e'lon qilingan maqolalar kvest texnologiyasining o'quv jarayonini individualizatsiya qilishga, o'quvchilarning mustaqil izlanishlarini rag'batlantirishga xizmat qilishini ko'rsatadi.

Shu bilan birga, C. Dede va B. Means kabi tadqiqotchilar raqamli texnologiyalar ta'lim samaradorligiga ta'siri bo'yicha o'tkazgan meta-tahlillarida interfaol metodlarning an'anaviy yondashuvlarga nisbatan o'quv natijalarini oshirishda ijobiy ta'siri borligini aniqlashgan. Ularning fikricha, raqamli platformalar asosida tashkil etilgan topshiriqlar o'quvchilarni faollikka jalb etib, ularda tanqidiy fikrlash, refleksiya va ijodkorlikni oshiradi. Bu nuqta ayniqsa kvest texnologiyasining metodik afzalliklarini ta'kidlaydi, chunki kvest vazifalari ko'pincha murakkab, bosqichma-bosqich hal etiladigan muammolarni o'z ichiga oladi.

Adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, kvest texnologiyasini ta'lim jarayoniga integratsiya qilish ilmiy hamda amaliy jihatdan asosli yondashuvdir. Rus va xorijiy tadqiqotlar innovatsion pedagogik metodlarning interfaolligi o'quvchilarning bilim olish jarayoni va kompetensiyalarini rivojlantirishda muhim rol o'ynashini qayd etadi. Milliy ilmiy manbalar esa shu yondashuvning kontekstual imkoniyatlarini, raqamli ta'lim resurslari bilan uzviy bog'liqligini yoritadi. Umuman olganda, adabiyotlar kvest texnologiyasining pedagogik samaradorligini tasdiqlovchi keng qamrovli ilmiy asoslar bilan boyitilgan bo'lib, bu yo'nalishda olib borilayotgan tadqiqotlar ta'limning sifati va mazmunini oshirishga muhim hissa qo'shadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur tadqiqot raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish samaradorligini aniqlashga qaratilgan bo'lib, unda kompleks yondashuv asosida kvantitativ va kвалитатv metodlar uyg'unlashtirildi. Tadqiqot O'zbekiston sharoitida muntazam qo'llanilib kelinayotgan pedagogik diagnostika, tajriba-sinov ishlari, kuzatuv, so'rovnomalar, test sinovlari hamda matematik-statistik tahlil metodlariga tayangan holda tashkil etildi. Statistik ma'lumotlarni qayta ishlashda SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturidan foydalanildi.

Tadqiqot bazasi sifatida umumiy o'rta ta'lim maktablari va pedagogika yo'nalishidagi oliy ta'lim muassasalarining 7–9-sinflari hamda 1–2-bosqich talabalari jalb etildi. Umumiy respondentlar soni 128 nafarni tashkil etdi. Ulardan 64 nafari tajriba guruhi, 64 nafari nazorat guruhi sifatida belgilandi. Guruhlar tanlanishida ularning boshlang'ich bilim darajasi, o'zlashtirish ko'rsatkichlari va ijtimoiy-demografik xususiyatlari tenglashtirildi.

Tajriba jarayonida nazorat guruhida an'anaviy o'qitish metodlari asosida darslar olib borildi, tajriba guruhida esa raqamli platformalar (Google Classroom, Moodle), interfaol topshiriqlar va bosqichma-bosqich kvest ssenariylari asosida mashg'ulotlar tashkil etildi. Kvest topshiriqlari muammoli vaziyatlar, mantiqiy izlanish, jamoaviy qaror qabul qilish va yakuniy loyiha himoyasini o'z ichiga oldi.

Tadqiqotning dastlabki bosqichida o'quvchilarning bilim darajasi va o'quv motivatsiyasini aniqlash maqsadida diagnostik test va "Ta'lim motivatsiyasi shkalasi" metodikasi qo'llanildi. Mazkur metodika O'zbekiston ta'lim muassasalarida keng qo'llaniladigan, psixologik-pedagogik jihatdan valid va ishonchli vosita hisoblanadi.

Quyida tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich bilim ko'rsatkichlari bo'yicha SPSS dasturida o'tkazilgan Independent Samples T-Test natijalari keltiriladi.

1-jadval.

Tajriba va nazorat guruhlarining boshlang'ich bilim darajasi (Independent Samples T-Test)

Ko'rsatkich	Guruh	N	O'rtacha (Mean)	Std. og'ish	t	p
Bilim darajasi (ball)	Tajriba	64	56.8	6.21	0.47	0.639
	Nazorat	64	57.4	5.98		

Natijalarga ko'ra, $p=0.639$ ($p>0.05$) bo'lib, guruhlar o'rtasida statistik jihatdan ahamiyatli farq mavjud emasligi aniqlandi. Bu esa tajriba boshlanishida guruhlar bilim darajasi jihatidan teng ekanini ko'rsatadi va keyingi natijalarni xolis baholash imkonini beradi.

Tajriba 4 oy davomida olib borildi. Ushbu davrda tajriba guruhida jami 24 ta kvest asosidagi dars mashg'ulotlari o'tkazildi. Har bir kvest topshirig'i muayyan o'quv moduliga integratsiya qilindi hamda raqamli vositalar orqali amalga oshirildi. Jarayonda o'quvchilarning mustaqil ishlash darajasi, jamoaviy hamkorligi va muammoni hal qilish ko'nikmalari muntazam kuzatib borildi.

Oraliq va yakuniy nazorat bosqichida bilim darajasi qayta test qilindi hamda motivatsiya ko'rsatkichlari qayta o'lchandi. Shuningdek, ichki ishonchlilikni aniqlash maqsadida motivatsiya shkalasining Cronbach's Alpha koeffitsiyenti hisoblandi ($\alpha = 0.82$), bu esa metodikaning yuqori darajada ishonchli ekanini ko'rsatdi.

Quyida tajriba yakunida bilim darajasi o'zgarishini aniqlash maqsadida o'tkazilgan Paired Samples T-Test natijalari keltiriladi.

2-jadval.

Tajriba guruhida bilim darajasining o'zgarishi (Paired Samples T-Test)

Ko'rsatkich	N	Boshlang'ich (Mean)	Yakuniy (Mean)	Std. og'ish	t	p
Bilim darajasi (ball)	64	56.8	78.6	7.14	12.53	0.000

Natijalar shuni ko'rsatdiki, tajriba guruhida bilim darajasi 21.8 ballga oshgan va $p=0.000$ ($p<0.01$) bo'lib, bu o'zgarish statistik jihatdan yuqori darajada ahamiyatli hisoblanadi. Nazorat guruhida esa o'sish 6.3 ballni tashkil etib, u sezilarli darajada past ko'rsatkichni namoyon etdi.

Shuningdek, korrelyatsion tahlil natijalari kvest texnologiyasi asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar bilan o'quv motivatsiyasi o'rtasida ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi ($r=0.68$, $p<0.01$). Bu ko'rsatkich o'quvchilarning faolligi va qiziqishi oshishi bilan ularning o'zlashtirish darajasi ham ortganini tasdiqlaydi.

Metodologik jihatdan tadqiqotning ishonchliligini ta'minlash uchun quyidagi tamoyillarga amal qilindi: guruhlarining tengligi; o'lchov vositalarining validligi: statistik tahlilning aniqligi; tajriba davomiyligining yetarliligi; pedagogik aralashuvning tizimligi.

Umuman olganda, qo'llanilgan metodologiya raqamlashtirish sharoitida kvest texnologiyasining ta'lim samaradorligiga ta'sirini kompleks baholash imkonini berdi. SPSS dasturida o'tkazilgan matematik-statistik tahlillar natijalari tajriba guruhida sezilarli ijobiy o'zgarishlar yuz berganini ko'rsatdi. Bu esa kvest texnologiyasining O'zbekiston ta'lim tizimida samarali pedagogik vosita sifatida qo'llanishi mumkinligini ilmiy jihatdan asoslaydi.

Muhokama. Olib borilgan tajriba-sinov ishlari natijalari raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish samaradorligini ilmiy jihatdan asoslash imkonini berdi. Tadqiqot davomida olingan miqdoriy va sifat ko'rsatkichlari o'zaro uyg'un holda tahlil qilindi hamda ular pedagogik jarayonda yuz berayotgan o'zgarishlarning ichki mexanizmlarini ochib berishga xizmat qildi. Statistik natijalar tajriba guruhida bilim darajasi va o'quv motivatsiyasining sezilarli darajada oshganini ko'rsatgan bo'lsa, kuzatuv va so'rovnoma natijalari mazkur o'sishning psixologik-pedagogik omillar bilan bog'liqligini tasdiqladi.

Birinchidan, kvest texnologiyasining samaradorligi uning faoliyatga yo'naltirilganligi bilan izohlanadi. An'anaviy dars jarayonida o'quvchi ko'proq tayyor ma'lumotni qabul qiluvchi subyekt sifatida namoyon bo'lsa, kvest asosidagi mashg'ulotlarda u muammoni mustaqil hal etuvchi, axborotni izlovchi va natijani taqdim etuvchi faol ishtirokchiga aylanadi. Bu esa konstruktivistik yondashuv tamoyillariga mos ravishda bilimning shaxsiy tajriba asosida shakllanishini ta'minlaydi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, aynan faol ishtirok va mustaqil izlanish o'quvchilarning o'zlashtirish ko'rsatkichlariga bevosita ijobiy ta'sir ko'rsatgan.

Ikkinchidan, raqamli muhitning integratsiyasi kvest texnologiyasining didaktik imkoniyatlarini kengaytirdi. Raqamli platformalar orqali taqdim etilgan topshiriqlar o'quvchilarga turli manbalar bilan ishlash, axborotni tahlil qilish va tanlash, natijalarni vizuallashtirish imkonini berdi. Bu jarayonda o'quvchilarda nafaqat predmetga oid bilimlar, balki raqamli kompetensiyalar ham rivojlandi. Muhimi shundaki, mazkur ko'nikmalar zamonaviy ta'lim standartlari talablariga to'liq mos keladi. Shu jihatdan kvest texnologiyasi nafaqat metodik vosita, balki kompetensiyaviy yondashuvni amalga oshirish mexanizmi sifatida namoyon bo'ldi.

Uchinchidan, tajriba natijalari kvest texnologiyasining o'quv motivatsiyasiga ta'sirini ham ko'rsatdi. O'quvchilarning aksariyati dars jarayonini qiziqarli, dinamik va ijodiy deb baholagan. Bu esa ichki motivatsiyaning shakllanishiga olib kelgan. Ma'lumki, ichki motivatsiya yuqori bo'lgan sharoitda bilimlarni o'zlashtirish jarayoni barqarorroq va samaraliroq kechadi. Statistik jihatdan aniqlangan ijobiy korrelyatsiya ham aynan motivatsiya va natija o'rtaidagi uzviy bog'liqlikni tasdiqlaydi.

To'rtinchidan, kvest texnologiyasi jamoaviy hamkorlikni rivojlantirishga xizmat qildi. Tajriba davomida o'quvchilar kichik guruhlarda ishlash, vazifalarni taqsimlash va birgalikda qaror qabul qilish jarayonida ijtimoiy-kommunikativ ko'nikmalarini mustahkamladi. Bu esa ta'limning nafaqat kognitiv, balki ijtimoiy jihatlarini ham rivojlantirishga imkon yaratdi. Ayniqsa, raqamlashtirish sharoitida masofaviy yoki aralash ta'lim shakllarida hamkorlikni yo'lga qo'yish dolzarb masala hisoblanadi va kvest texnologiyasi bu borada samarali yechim sifatida namoyon bo'ldi.

Shu bilan birga, muhokama jarayonida ayrim muammoli jihatlar ham aniqlandi. Xususan, kvest ssenariylarini ishlab chiqish pedagogdan yuqori metodik tayyorgarlik va vaqt talab qiladi. Raqamli infratuzilmaning yetarli darajada bo'lmasligi ayrim hollarda jarayon samaradorligini pasaytirishi mumkin. Biroq bu omillar tizimli yondashuv, o'qituvchilarning malakasini oshirish va metodik qo'llanmalarni takomillashtirish orqali bartaraf etilishi mumkin.

Umuman olganda, olingan natijalar raqamlashtirish sharoitida kvest texnologiyasidan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirish, o'quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish va ularni zamonaviy kompetensiyalar bilan qurollantirishda muhim pedagogik vosita ekanini ko'rsatdi. Muhokama natijalari tajriba ma'lumotlari bilan uyg'un holda kvest texnologiyasining metodik, psixologik va didaktik jihatdan asoslanganligini tasdiqlaydi hamda uni ta'lim jarayoniga keng joriy etish maqsadga muvofiq ekanini ilmiy asoslaydi.

Xulosa. Raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonini takomillashtirish zamonaviy pedagogikaning ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Olib borilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, kvest texnologiyasi an'anaviy o'qitish shakllariga nisbatan o'quvchilarning bilim olish jarayonini faollashtirish, mustaqil fikrlashini rivojlantirish hamda o'zlashtirish ko'rsatkichlarini oshirishda samarali pedagogik vosita sifatida namoyon bo'ladi. Mazkur texnologiya raqamli muhit bilan integratsiyalashgan holda qo'llanilganda, uning didaktik imkoniyatlari yanada kengayadi va ta'lim jarayoni interfaol, motivatsion hamda natijador tus oladi.

Tajriba-sinov ishlari davomida aniqlangan statistik natijalar kvest asosida tashkil etilgan mashg'ulotlar o'quvchilarning bilim darajasini sezilarli oshirishini ko'rsatdi. Eng muhimi, bu o'sish faqat faktik bilimlar bilan cheklanmay, balki muammoni hal qilish, axborotni tahlil qilish, jamoaviy hamkorlik va qaror qabul qilish kabi kompetensiyalarning rivojlanishida ham namoyon bo'ldi. Demak, kvest texnologiyasi nafaqat o'quv natijalarini yaxshilaydi, balki shaxsning kompleks rivojlanishiga xizmat qiladi.

Shuningdek, tadqiqot natijalari kvest texnologiyasining o'quv motivatsiyasiga ijobiy ta'sir ko'rsatishini tasdiqladi. O'quvchilarning dars jarayoniga qiziqishi ortishi, o'zini faol ishtirokchi sifatida his qilishi va natijaga erishishga intilishi ichki motivatsiyaning kuchayishiga olib keldi. Bu esa bilimlarni barqaror o'zlashtirish va ularni amaliyotda qo'llash imkoniyatini kengaytirdi.

Raqamlashtirish jarayonida ta'lim tizimi oldida turgan asosiy vazifa – zamonaviy kompetensiyalarga ega, kreativ va moslashuvchan shaxsni shakllantirishdir. Kvest texnologiyasi aynan shu maqsadga xizmat qiluvchi metodik vosita bo'lib, u o'quvchini passiv tinglovchidan faol subyektga aylantiradi. Raqamli platformalar bilan uyg'unlashgan holda esa mazkur texnologiya ta'lim jarayonining moslashuvchanligini ta'minlaydi, individual yondashuv imkoniyatini kengaytiradi va ta'lim sifatini yangi bosqichga olib chiqadi.

Xulosa qilib aytganda, raqamlashtirish sharoitida kvest texnologiyasidan foydalanish ta'lim samaradorligini oshirishning ilmiy asoslangan, amaliy jihatdan sinovdan o'tgan va istiqbolli yo'nalishidir. Uni ta'lim tizimiga keng joriy etish, metodik jihatdan takomillashtirish hamda pedagoglarning raqamli kompetensiyalarini rivojlantirish orqali yuqori natijalarga erishish mumkin. Mazkur tadqiqot natijalari kvest texnologiyasining pedagogik salohiyatini tasdiqlaydi va kelgusida uni yanada chuqurroq o'rganish hamda turli ta'lim bosqichlarida qo'llash zarurligini ko'rsatadi.

Adabiyotlar:

1. Сластенин В. А., Исаев И. Ф., Шиянов Е. Н. Педагогика: учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений. – М. : Академия, 2013. – 576 с.
2. Полат Е. С. Новые педагогические и информационные технологии в системе образования: учеб. пособие для студ. высш. учеб. заведений. – М. : Академия, 2016. – 272 с.
3. Вербицкий А. А. Активное обучение в высшей школе: контекстный подход. – М.: Высшая школа, 2011. – 207 с.
4. Гузеев В. В. Образовательная технология: от приема до философии. – М.: Сентябрь, 2010. – 256 с.
5. Gee J. P. What Video Games Have to Teach Us About Learning and Literacy. – New York: Palgrave Macmillan, 2007. – 256 p.
6. Shaffer D. W. How Computer Games Help Children Learn. – New York: Palgrave Macmillan, 2006. – 242 p.
7. Dede C. Immersive interfaces for engagement and learning // Science. – 2009. – Vol. 323. – P. 66–69.
8. Means B., Toyama Y., Murphy R., Bakia M., Jones K. Evaluation of Evidence-Based Practices in Online Learning: A Meta-Analysis and Review of Online Learning Studies. – Washington, DC: U.S. Department of Education, 2010. – 93 p.
9. UNESCO. Education in a Digital World: Global Education Monitoring Report. – Paris: UNESCO Publishing, 2023. – 420 p.
10. OECD. Education at a Glance 2023: OECD Indicators. – Paris: OECD Publishing, 2023. – 490 p.
11. World Bank. World Development Report 2018: Learning to Realize Education's Promise. – Washington, DC: World Bank, 2018. – 236 p.
12. Толипов Ў. Қ., Усмонбоева М. Ҳ. Педагогик технологиялар: назария ва амалиёт. – Тошкент: Фан, 2015. – 320 б.
13. Ишмухамедов Р. Ж., Абдуқодиров А. А., Пардаев А. Х. Таълимда инновацион технологиялар. – Тошкент: Истеъдод, 2018. – 180 б.
14. Мусаев А. Н. Рақамли таълим муҳитида интерфаол методларни қўллаш самарадорлиги // Халқ таълими. – 2021. – № 3. – Б. 45–52.
15. Қодиров Б. Р. Таълим жараёнида рақамлаштириш шaroитида компетенциявий ёндашув // Педагогика ва психология. – 2022. – № 2. – Б. 18–24.

Sharipov Alisher Nuriddinovich,
Navoiy davlat universiteti dotsenti v.b.,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

IJTIMOIY TAFAKKURNING PSIXOLOGIK VA KOGNITIV ASOSLARI: ZAMONAVIY ILMIY YONDASHUVLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada ijtimoiy tafakkurning psixologik va kognitiv asoslari zamonaviy ilmiy yondashuvlar nuqtayi nazaridan tizimli ravishda tahlil qilinadi. Ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy borliqni idrok etish, talqin qilish, baholash va unga nisbatan ongli munosabat shakllantirish jarayoni sifatida talqin etiladi. Tadqiqotda ijtimoiy idrok, atributsiya, kognitiv sxemalar, ijtimoiy tasavvurlar va refleksiya mexanizmlarining ijtimoiy tafakkur shakllanishidagi o'rni ochib berilgan. Shuningdek, ijtimoiy-kognitiv, madaniy-tarixiy va faoliyat yondashuvlari asosida ijtimoiy tafakkurning rivojlanish omillari ilmiy jihatdan asoslangan. Maqolada ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy xulq-atvori, qaror qabul qilishi va ijtimoiy moslashuvini tartibga soluvchi muhim kognitiv-psixologik mexanizm sifatida yoritilgan. Olingan ilmiy xulosalar ijtimoiy psixologiya va pedagogik psixologiya tadqiqotlarini rivojlantirishga xizmat qiladi.

Kalit so'zlar: ijtimoiy tafakkur, ijtimoiy kognitsiya, psixologik asoslar, kognitiv mexanizmlar, ijtimoiy idrok, atributsiya, refleksiya, ijtimoiy tasavvurlar, zamonaviy yondashuvlar, shaxs tafakkuri.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ И КОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ СОЦИАЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ: СОВРЕМЕННЫЕ НАУЧНЫЕ ПОДХОДЫ

Аннотация. В статье анализируются психологические и когнитивные основы социального мышления в контексте современных научных подходов. Социальное мышление рассматривается как сложный психический процесс, направленный на восприятие, интерпретацию, оценку и осмысление социальной реальности. Раскрывается роль социального восприятия, атрибуции, когнитивных схем, социальных репрезентаций и рефлексии в формировании социального мышления личности. Также развитие социального мышления обосновывается с позиций социально-когнитивного, культурно-исторического и деятельностного подходов. В статье социальное мышление трактуется как когнитивно-психологическая система, регулирующая социальное поведение, принятие решений и социальную адаптацию личности в современном обществе.

Ключевые слова: социальное мышление, социальная когниция, психологические основы, когнитивные механизмы, социальное восприятие, атрибуция, рефлексия, социальные репрезентации, современные подходы, личностное мышление.

PSYCHOLOGICAL AND COGNITIVE FOUNDATIONS OF SOCIAL THINKING: MODERN SCIENTIFIC APPROACHES

Abstract. This article analyzes the psychological and cognitive foundations of social thinking within the framework of modern scientific approaches. Social thinking is interpreted as a complex mental process aimed at perceiving, interpreting, evaluating, and understanding social reality. The study reveals the role of social perception, attribution processes, cognitive schemas, social representations, and reflection mechanisms in the formation of social thinking. Furthermore, the development of social thinking is substantiated through social-cognitive, cultural-historical, and activity-based theoretical perspectives. The article emphasizes that social thinking functions as a cognitive-psychological system regulating individual social behavior, decision-making, and social adaptation. The findings highlight the integrative nature of social thinking as a multidimensional construct shaped by psychological, cognitive, and sociocultural factors in modern society and contemporary scientific discourse.

Keywords: social thinking, social cognition, psychological foundations, cognitive mechanisms, social perception, attribution, reflection, social representations, modern approaches, personality cognition.

Kirish. Zamonaviy jamiyat taraqqiyoti, globallashuv jarayonlari, raqamli kommunikatsiya tizimining kengayishi hamda ijtimoiy munosabatlar murakkablashuvi shaxs tafakkurining ijtimoiy yo'naltirilgan shakllarini chuqur ilmiy o'rganishni dolzarb masalaga aylantirmoqda. Ayniqsa, ijtimoiy tafakkur muammosi ijtimoiy psixologiya, kognitiv psixologiya va pedagogik psixologiya fanlari kesishmasida shakllangan kompleks ilmiy yo'nalish sifatida alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki shaxsning ijtimoiy borliqni idrok

etishi, baholashi va talqin qilishi uning ijtimoiy xulq-atvori, qaror qabul qilishi hamda ijtimoiy moslashuv jarayonini bevosita belgilab beradi.

Psixologiya fanida tafakkur voqelikni umumlashtirilgan va vositali aks ettirish jarayoni sifatida talqin qilinadi. Biroq ijtimoiy tafakkur umumiy tafakkur jarayonining maxsus shakli bo'lib, u insonning boshqa shaxslar, ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy hodisalar va ijtimoiy vaziyatlar haqidagi bilimlari, tasavvurlari hamda hukmlar tizimini o'z ichiga oladi. Shu nuqtayi nazardan, ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy ongini shakllantiruvchi, ijtimoiy tajribani qayta ishlovchi va ijtimoiy voqelikni subyektiv talqin qiluvchi muhim kognitiv-psixologik mexanizm sifatida namoyon bo'ladi.

Ilmiy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson ijtimoiy muhitni passiv tarzda aks ettirmaydi, balki uni o'zining individual tajribasi, qadriyatlari, e'tiqodlari va kognitiv sxemalari asosida faol tarzda talqin qiladi. Natijada ijtimoiy tafakkur ijtimoiy idrok, atributsiya, stereotiplar, ijtimoiy tasavvurlar va refleksiya kabi kognitiv mexanizmlar integratsiyasi asosida shakllanadi. Bu jarayon shaxsning ijtimoiy axborotni qabul qilish, qayta ishlash va baholash faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lib, uning ijtimoiy xulq-atvorini tartibga soluvchi regulativ funksiyani bajaradi.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarda ijtimoiy tafakkur ijtimoiy kognitsiya konsepsiyasi doirasida keng talqin etilib, unda shaxsning ijtimoiy axborotni idrok etish, talqin qilish va baholash jarayonlari asosiy o'rinni egallaydi. Ijtimoiy-kognitiv yondashuvga ko'ra, shaxsning ijtimoiy tafakkuri kuzatish, muloqot, ijtimoiy tajriba va ta'lim jarayonida bosqichma-bosqich rivojlanadi. Madaniy-tarixiy yondashuv esa tafakkur rivojlanishini ijtimoiy muhit va madaniy tajriba bilan uzviy bog'lab, ijtimoiy omillarning psixik jarayonlar shakllanishidagi ustuvor rolini asoslab beradi.

Shuningdek, faoliyat yondashuvi nuqtayi nazaridan ijtimoiy tafakkur shaxsning ehtiyojlari, motivlari va maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bilan chambarchas bog'liq bo'lib, u ijtimoiy voqelikni anglashning ongli shakli sifatida namoyon bo'ladi. Shaxs ijtimoiy faoliyat jarayonida ijtimoiy bilimlarni o'zlashtiradi, ularni kognitiv jihatdan qayta ishlaydi va o'zining ijtimoiy munosabatlar tizimini shakllantiradi. Natijada ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy tajribasi, kommunikativ faoliyati va refleksiv imkoniyatlari asosida rivojlanadigan ko'p darajali psixologik hodisa sifatida qaraladi.

Bugungi kunda ijtimoiy tafakkurning psixologik va kognitiv asoslarini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham muhim ilmiy ahamiyat kasb etadi. Chunki ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy moslashuvi, ijtimoiy qaror qabul qilishi, ijtimoiy munosabatlar tizimida samarali faoliyat olib borishi hamda ijtimoiy ongining shakllanishida muhim determinant hisoblanadi. Shu bois mazkur muammoni zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida kompleks tahlil qilish psixologiya fanining ustuvor vazifalaridan biri sifatida e'tirof etiladi.

Adabiyotlar tahlili. Ijtimoiy tafakkur muammosi ijtimoiy psixologiya, kognitiv psixologiya va pedagogik psixologiya fanlari kesishmasida o'rganiladigan kompleks ilmiy yo'nalishlardan biri hisoblanadi. Ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy tafakkur tushunchasi turli nazariy maktablar doirasida turlicha talqin qilingan bo'lsa-da, uning asosiy mohiyati shaxsning ijtimoiy borliqni anglash, talqin qilish va baholash jarayoni bilan uzviy bog'liq holda izohlanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda ijtimoiy tafakkur ijtimoiy kognitsiyaning markaziy komponenti sifatida qaralib, shaxsning ijtimoiy xulq-atvori va ijtimoiy moslashuvini tartibga soluvchi muhim psixologik mexanizm sifatida e'tirof etiladi [1].

Ijtimoiy tafakkur tushunchasining nazariy asoslari, avvalo, ijtimoiy psixologiya fanining rivojlanishi bilan chambarchas bog'liqdir. D. Mayers ijtimoiy tafakkurni insonlarning bir-biri haqidagi fikrlari, ijtimoiy hukmlari va ijtimoiy voqelikni subyektiv talqin qilish jarayoni sifatida izohlaydi. Olimning ta'kidlashicha, inson xulqi ko'pincha obyektiv vaziyat bilan emas, balki ushbu vaziyat haqidagi kognitiv tasavvurlar va talqin qilishlar bilan belgilanadi, bu esa ijtimoiy tafakkurning konstruktiv tabiatini ochib beradi [1].

G. Olport ijtimoiy tafakkur shakllanishida ijtimoiy idrok va stereotiplarning muhim rol o'ynashini ilmiy asoslab bergan. Uning fikriga ko'ra, inson tafakkuri ijtimoiy kategoriyalar orqali tartiblanadi va stereotiplar murakkab ijtimoiy axborotni soddalashtirilgan holda qayta ishlash imkonini beruvchi kognitiv mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. Shu jihatdan stereotiplar ijtimoiy tafakkurning kognitiv iqtisodiy mexanizmi sifatida ijtimoiy voqelikni tezkor baholashga xizmat qiladi [2].

F. Heider tomonidan ishlab chiqilgan atributsiya nazariyasi ijtimoiy tafakkurning sababiy tushuntirish mexanizmlarini ilmiy jihatdan yoritishda muhim ahamiyat kasb etadi. Uning konsepsiyasiga ko'ra, insonlar boshqalarning xatti-harakatlarini ichki va tashqi omillar orqali izohlashga moyil bo'lib, aynan shu jarayon ijtimoiy baholash, ijtimoiy munosabatlar va ijtimoiy qaror qabul qilishning kognitiv asosini tashkil etadi [3]. Atributsiya jarayonlari shaxsning ijtimoiy voqelikni anglashida mantiqiy izchillikni ta'minlovchi muhim tafakkur mexanizmi sifatida qaraladi.

A. Bandura ijtimoiy-kognitiv nazariya doirasida ijtimoiy tafakkur shakllanishini kuzatish orqali o'rganish, taqlid va kognitiv qayta ishlash jarayonlari bilan bog'laydi. Uning fikricha, shaxs ijtimoiy

muhitdagi xulq-atvor namunalarini kuzatish orqali ijtimoiy bilimlarni o'zlashtiradi va bu bilimlar tafakkur tizimining shakllanishiga xizmat qiladi. Shuningdek, o'z-o'zini nazorat qilish, refleksiya va kognitiv baholash mexanizmlari ijtimoiy tafakkur rivojlanishining muhim psixologik asoslari hisoblanadi [4].

S.Moskovisi ijtimoiy tasavvurlar nazariyasida ijtimoiy tafakkurni jamiyatda shakllangan umumiy tasavvurlar, e'tiqodlar va ijtimoiy bilimlar tizimi bilan bog'laydi. Olimning ta'kidlashicha, ijtimoiy tasavvurlar shaxs tafakkurining mazmuniy tuzilishini belgilaydi va ijtimoiy voqelikni anglash jarayonida kognitiv yo'naltiruvchi model vazifasini bajaradi [5]. Bu yondashuv ijtimoiy tafakkurning ijtimoiy-madaniy determinantlarini ilmiy jihatdan asoslashga xizmat qiladi.

L.S.Vigotskiyning madaniy-tarixiy nazariyasi ijtimoiy tafakkurning rivojlanish mexanizmlarini tushuntirishda alohida metodologik ahamiyatga ega. Olim tafakkur rivojlanishini ijtimoiy muhit, muloqot va madaniy tajriba bilan uzviy bog'lab, har qanday psixik funksiyalar dastlab ijtimoiy darajada shakllanib, keyinchalik individual darajaga talqin qilinishini asoslab bergan [6]. Mazkur yondashuv ijtimoiy tafakkurning ijtimoiy tabiatini ilmiy jihatdan izohlash imkonini beradi.

J.Bruner tafakkurni konstruktiv jarayon sifatida talqin qilib, shaxsning ijtimoiy tajribasi va kommunikativ faoliyati tafakkur rivojlanishining asosiy omili ekanligini ta'kidlaydi. Uning fikricha, ijtimoiy tafakkur muloqot va til vositasida shakllanib, ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'sir jarayonida rivojlanadi [7]. Bu esa ijtimoiy tafakkurning ijtimoiy-kognitiv xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Zamonaviy kognitiv psixologiya doirasida ijtimoiy tafakkur ijtimoiy kognitsiya konsepsiyasi orqali keng o'rganilmoqda. R. Fiske va S. Taylor ijtimoiy kognitsiya nazariyasida insonning ijtimoiy axborotni qabul qilish, qayta ishlash va baholash jarayonlarini ijtimoiy tafakkurning asosiy mexanizmlari sifatida izohlaydi. Ularning ta'kidlashicha, kognitiv sxemalar, evristikalar va ijtimoiy baholash jarayonlari shaxsning ijtimoiy qaror qabul qilish faoliyatini belgilaydi [8].

K. Levinning maydon nazariyasi doirasida shaxs xulq-atvori shaxs omillari va ijtimoiy muhit o'zaro ta'siri natijasida shakllanishi asoslab berilgan bo'lib, bu konsepsiya ijtimoiy tafakkurning situativ va psixologik determinantlarini tushuntirishda muhim nazariy asos hisoblanadi [9]. Uning yondashuvi ijtimoiy tafakkur va ijtimoiy vaziyat o'rtasidagi dialektik bog'liqlikni ochib beradi.

Mahalliy va MDH olimlari tadqiqotlarida ham tafakkur shaxsning voqelikni umumlashtirilgan va vositali aks ettirish jarayoni sifatida talqin qilinadi. E.G.G'oziyev tafakkurni shaxsning bilish faoliyatining yuksak shakli sifatida izohlab, uning shakllanishida ijtimoiy tajriba, ta'lim va muhitning muhim rol o'ynashini ta'kidlaydi [10]. Shuningdek, V.A.Krutetskiy tafakkur rivojlanishida ta'lim jarayoni va ijtimoiy muhitning psixologik ta'sirini asoslab, bilish jarayonlarining ijtimoiy shartlanganligini ilmiy jihatdan ko'rsatib bergan [11].

Tadqiqot metodologiyasi. Ijtimoiy tafakkur shaxs tafakkurining maxsus shakli sifatida ijtimoiy borliqni anglash, talqin qilish va baholashga yo'naltirilgan murakkab kognitiv-psixologik mexanizm hisoblanadi. U insonning boshqa shaxslar, ijtimoiy guruhlar, ijtimoiy hodisalar va ijtimoiy vaziyatlar haqidagi bilimlari, tasavvurlari hamda hukmlar tizimini o'z ichiga oladi. Shu jihatdan ijtimoiy tafakkur umumiy tafakkur jarayonining ijtimoiy mazmun bilan boyigan yuqori darajasi bo'lib, u shaxsning ijtimoiy ongini shakllantirishda muhim determinant sifatida namoyon bo'ladi. Psixologik tadqiqotlarda tafakkur voqelikni umumlashtirilgan va vositali aks ettirish jarayoni sifatida talqin qilinadi, ijtimoiy tafakkur esa aynan ijtimoiy voqelikni anglashga qaratilgan bilish faoliyatining maxsus ko'rinishi sifatida izohlanadi [10].

Zamonaviy ilmiy yondashuvlarga ko'ra, ijtimoiy tafakkurning psixologik asosini, avvalo, ijtimoiy idrok jarayoni tashkil etadi. Ijtimoiy idrok orqali shaxs boshqa insonlarning xulq-atvori, ijtimoiy rollari, ijtimoiy munosabatlari va ijtimoiy vaziyatlarni anglaydi hamda ularni muayyan kognitiv sxemalar asosida tahlil qiladi. Ijtimoiy idrok jarayonida shaxs ijtimoiy axborotni selektiv tarzda qabul qiladi, uni qayta ishlaydi va mavjud tajribasi bilan solishtirib baholaydi. Bu esa ijtimoiy tafakkurning individual va subyektiv xususiyatga ega ekanligini ko'rsatadi.

Ijtimoiy tafakkurning muhim psixologik komponentlaridan yana biri ijtimoiy baholash jarayonidir. Shaxs ijtimoiy voqelikni nafaqat idrok etadi, balki unga nisbatan muayyan munosabat ham shakllantiradi. Ushbu baholash jarayoni ijtimoiy qadriyatlar, e'tiqodlar, stereotiplar va shaxsiy tajriba bilan chambarchas bog'liq bo'lib, ijtimoiy tafakkurning mazmuniy tuzilishini belgilaydi. G. Olportning ilmiy qarashlariga ko'ra, inson tafakkuri ijtimoiy kategoriyalar orqali tartiblanadi va stereotiplar murakkab ijtimoiy axborotni tezkor qayta ishlashga xizmat qiluvchi kognitiv mexanizm sifatida faoliyat yuritadi [2].

Ijtimoiy tafakkurning kognitiv asoslarini tahlil qilishda atributsiya mexanizmi alohida ilmiy ahamiyat kasb etadi. F.Heider nazariyasiga ko'ra, insonlar boshqalarning xatti-harakatlarini tushuntirish jarayonida ichki va tashqi sabablarni izlashga moyil bo'lib, bu jarayon ijtimoiy tafakkurning sababiy-analitik xususiyatini namoyon etadi [3]. Atributsiya orqali shaxs ijtimoiy hodisalarning mohiyatini tushuntiradi,

sabab-oqibat bog'liqligini aniqlaydi va shu asosda ijtimoiy hukmlar chiqaradi. Natijada ijtimoiy tafakkur ijtimoiy voqelikni mantiqiy izohlashga yo'naltirilgan kognitiv faoliyat sifatida shakllanadi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Ijtimoiy tafakkurning shakllanishi ijtimoiy-kognitiv jarayonlar bilan uzviy bog'liq bo'lib, unda kognitiv sxemalar muhim rol o'ynaydi. Kognitiv sxemalar shaxsning ijtimoiy tajribasi asosida shakllangan bilimlar tizimi bo'lib, ular ijtimoiy axborotni tartibga solish, soddalashtirish va talqin qilishga xizmat qiladi. R.Fiske va S. Taylor tomonidan ilgari surilgan ijtimoiy kognitsiya nazariyasiga ko'ra, inson ijtimoiy axborotni qayta ishlash jarayonida tayyor kognitiv modellardan foydalanadi, bu esa ijtimoiy tafakkurning tezkor va selektiv xususiyatini ta'minlaydi [8].

Bundan tashqari, ijtimoiy tafakkur refleksiya jarayoni bilan ham bevosita bog'liqdir. Refleksiya shaxsning o'z fikrlari, qarashlari va ijtimoiy munosabatlarini tahlil qilish qobiliyatini ifodalaydi. Refleksiv tafakkur darajasi yuqori bo'lgan shaxslar ijtimoiy vaziyatlarni chuqurroq anglaydi, stereotipik fikrlashdan nisbatan kamroq foydalanadi va ijtimoiy qarorlarni ongli ravishda qabul qiladi. Bu holat ijtimoiy tafakkurning metakognitiv asoslarini ifodalaydi hamda uning ongli boshqaruv mexanizmlariga ega ekanligini ko'rsatadi.

Madaniy-tarixiy yondashuv nuqtayi nazaridan ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy tajribasi va muloqot jarayonida shakllanadi. L.S.Vigotskiy ta'limotiga ko'ra, har qanday psixik funksiyalar, jumladan, tafakkur ham dastlab ijtimoiy darajada yuzaga kelib, keyinchalik individual psixik tizimga talqin qilinadi [6]. Shu sababli ijtimoiy tafakkurning rivojlanishi ijtimoiy muhit, kommunikativ faoliyat va ta'lim jarayoni bilan uzviy bog'liq holda kechadi.

Faoliyat yondashuvi doirasida ijtimoiy tafakkur shaxsning ehtiyojlari, motivlari va maqsadga yo'naltirilgan faoliyati bilan shartlangan psixologik hodisa sifatida talqin etiladi. Shaxs ijtimoiy faoliyat jarayonida ijtimoiy bilimlarni o'zlashtiradi, ularni tahlil qiladi va amaliy faoliyatda qo'llaydi. Natijada ijtimoiy tafakkur nafaqat bilish jarayoni, balki ijtimoiy xulq-atvorni tartibga soluvchi kognitiv-regulyativ mexanizm sifatida namoyon bo'ladi [7].

Ijtimoiy tafakkurning chuqur ilmiy tahlili uning tuzilmasi, funksiyalari va rivojlanish mexanizmlarini aniqlashni taqozo etadi. Zamonaviy psixologik yondashuvlarda ijtimoiy tafakkur ko'p komponentli tizim sifatida qaralib, uning tarkibiy tuzilmasiga kognitiv, emotsional va reflektiv komponentlar kiradi. Kognitiv komponent ijtimoiy axborotni idrok etish, qayta ishlash va talqin qilish bilan bog'liq bo'lsa, emotsional komponent ijtimoiy hodisalarga nisbatan munosabat va kechinmalarni ifodalaydi, reflektiv komponent esa shaxsning o'z ijtimoiy qarashlari va fikrlash jarayonini tahlil qilish qobiliyatini aks ettiradi. Mazkur komponentlarning o'zaro uyg'unligi ijtimoiy tafakkurning yaxlit psixologik tizim sifatida shakllanishini ta'minlaydi.

Ijtimoiy tafakkurning funksional jihatdan tahlili shuni ko'rsatadiki, u bir qator muhim psixologik funksiyalarni bajaradi. Avvalo, ijtimoiy tafakkur bilish funksiyasini amalga oshirib, shaxsning ijtimoiy voqelik haqidagi bilimlarini shakllantiradi. Ikkinchidan, u talqin funksiya orqali ijtimoiy hodisalarni tushuntirish va ularning mazmunini anglashga xizmat qiladi. Uchinchidan, regulyativ funksiya orqali shaxsning ijtimoiy xulq-atvori va ijtimoiy qaror qabul qilish jarayonini boshqaradi. Shu bilan birga, ijtimoiy tafakkur prognostik funksiya bajarib, shaxsning ijtimoiy vaziyatlarni oldindan baholashi va kutilayotgan natijalarni taxmin qilishiga imkon yaratadi [8].

Ijtimoiy tafakkurning rivojlanishida ijtimoiy muhit va kommunikativ faoliyat hal qiluvchi omil hisoblanadi. Ijtimoiy muloqot jarayonida shaxs ijtimoiy bilimlarni egallaydi, ijtimoiy tajriba to'playdi va ularni kognitiv mexanizmga integratsiya qiladi. J.Brunerning konstruktiv yondashuviga ko'ra, tafakkur ijtimoiy muloqot va til vositasida rivojlanadi hamda shaxsning ijtimoiy tajribasi tafakkur mazmunining shakllanishida asosiy determinant sifatida namoyon bo'ladi [7]. Demak, ijtimoiy tafakkur shaxsning kommunikativ faoliyati bilan uzviy bog'liq bo'lgan ijtimoiy-kognitiv hodisadir.

Zamonaviy ilmiy yondashuvlar doirasida ijtimoiy tafakkur ijtimoiy-kognitiv paradigma asosida keng o'rganilmoqda. Ijtimoiy-kognitiv yondashuvga ko'ra, shaxs ijtimoiy axborotni qayta ishlash jarayonida kognitiv sxemalar, evristikalar va ijtimoiy stereotiplardan foydalanadi. Bu esa ijtimoiy voqelikni tezkor anglashga xizmat qilsa-da, ayrim hollarda kognitiv xatolar va subyektiv baholashlarga olib kelishi mumkin. Shaxs ijtimoiy axborotni selektiv qabul qilishi natijasida ijtimoiy tafakkur individual xususiyat kasb etadi va shaxsiy tajriba bilan boyiydi.

Ijtimoiy tafakkurning yana bir muhim jihati uning ijtimoiy tasavvurlar bilan bog'liqligidir. S.Moskovisi nazariyasiga ko'ra, ijtimoiy tasavvurlar jamiyatda shakllangan umumiy tasavvurlar, e'tiqodlar va bilimlar tizimi bo'lib, ular shaxs tafakkurining mazmunini belgilaydi hamda ijtimoiy voqelikni anglashda metodologik asos vazifasini bajaradi [5]. Shu bois ijtimoiy tafakkur individual psixik jarayon bo'lishi bilan birga, kollektiv ong mahsuli sifatida ham namoyon bo'ladi.

Madaniy-tarixiy yondashuv nuqtayi nazaridan ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiylashuv jarayonida shakllanadigan psixologik hodisa hisoblanadi. L.S.Vigotskiy ta'limotiga ko'ra, tafakkur rivojlanishi ijtimoiy muhit, ta'lim va madaniy tajriba bilan uzviy bog'liq bo'lib, yuqori psixik funksiyalar ijtimoiy faoliyat jarayonida vujudga keladi va keyinchalik individual ong tizimiga singadi [6]. Bu esa ijtimoiy tafakkurning rivojlanishi uzluksiz ijtimoiy tajriba va ta'limiy ta'sirlar asosida amalga oshishini ko'rsatadi.

K. Levinning maydon nazariyasi doirasida ijtimoiy tafakkur shaxs va muhit o'zaro ta'siri natijasida shakllanadigan dinamik psixologik tizim sifatida talqin etiladi. Olimning fikricha, shaxsning ijtimoiy fikrlashi uning psixologik maydoni, ya'ni ijtimoiy vaziyat, motivatsiya va shaxsiy xususiyatlar birligi bilan belgilanadi [9]. Bu yondashuv ijtimoiy tafakkurning situativ va psixologik determinantlarini tushuntirishda muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Shuningdek, ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy ongini shakllantirishda strategik ahamiyatga ega bo'lgan kognitiv mexanizm sifatida namoyon bo'ladi. U ijtimoiy normalarni anglash, ijtimoiy rollarni o'zlashtirish, ijtimoiy munosabatlarni tartibga solish hamda ijtimoiy muammolarni hal etish jarayonida faol ishtirok etadi. Shu jihatdan ijtimoiy tafakkur shaxsning ijtimoiy moslashuvi va ijtimoiy faoliyat samaradorligini belgilovchi muhim psixologik determinant hisoblanadi.

Demak, zamonaviy ilmiy yondashuvlar asosida ijtimoiy tafakkur ko'p darajali, dinamik va integrativ psixologik-kognitiv mexanizm sifatida talqin qilinadi. Uning rivojlanishi ijtimoiy idrok, kommunikativ faoliyat, ijtimoiy tajriba, ta'lim jarayoni va madaniy muhit ta'sirida shakllanib, shaxsning ijtimoiy borliqni anglash, baholash va ongli ravishda boshqarish faoliyatining nazariy-metodologik asosini tashkil etadi.

Xulosa. Ijtimoiy tafakkurning psixologik va kognitiv asoslarini zamonaviy ilmiy yondashuvlar doirasida tahlil qilish shuni ko'rsatdiki, u shaxsning ijtimoiy borliqni anglash, talqin qilish va baholashga yo'naltirilgan murakkab integrativ psixologik-kognitiv mexanizm hisoblanadi. Ijtimoiy tafakkur umumiy tafakkur jarayonining ijtimoiy mazmun bilan boyigan shakli bo'lib, unda ijtimoiy idrok, atributsiya, kognitiv sxemalar, ijtimoiy tasavvurlar va refleksiya mexanizmlari o'zaro uyg'un holda namoyon bo'ladi.

Tadqiqot natijalari shuni tasdiqladiki, ijtimoiy tafakkurning shakllanishi ijtimoiy muhit, kommunikativ faoliyat, ta'lim jarayoni va shaxsning ijtimoiy tajribasi bilan uzviy bog'liq holda kechadi. Madaniy-tarixiy yondashuv nuqtayi nazaridan tafakkur dastlab ijtimoiy darajada shakllanib, keyinchalik individual ong tizimiga talqin qilinadi, bu esa ijtimoiy tafakkurning ijtimoiy tabiatini ilmiy jihatdan asoslaydi. Shu bilan birga, ijtimoiy-kognitiv yondashuv ijtimoiy tafakkurni ijtimoiy axborotni qabul qilish, qayta ishlash va baholashga yo'naltirilgan bilish jarayonlari majmui sifatida talqin etadi.

Umumiy ilmiy xulosa sifatida ta'kidlash mumkinki, ijtimoiy tafakkur biologik, psixologik va ijtimoiy-madaniy omillar integratsiyasi asosida rivojlanadigan ko'p darajali psixik hodisa bo'lib, u shaxsning ijtimoiy borliqni anglashining nazariy-metodologik asosini tashkil etadi. Shu jihatdan ijtimoiy tafakkurning psixologik va kognitiv asoslarini chuqur o'rganish zamonaviy psixologiya, ijtimoiy psixologiya va pedagogik psixologiya fanlarining dolzarb ilmiy yo'nalishlaridan biri hisoblanadi hamda kelgusidagi empirik tadqiqotlar uchun muhim nazariy asos bo'lib xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Myers D. G., Twenge J. M. Social Psychology. – 14th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2021. – 720 p.
2. Allport G. W. The Nature of Prejudice. – Updated edition. – New York: Routledge, 2019. – 576 p.
3. Heider F. The Psychology of Interpersonal Relations. – New York: Psychology Press, 2013. – 322 p.
4. Bandura A. Moral Disengagement: How People Do Harm and Live with Themselves. – New York: Worth Publishers, 2016. – 464 p.
5. Московичи С. Психология социальных представлений. – Москва: Институт психологии РАН, 2022. – 456 с.
6. Выготский Л. С. Мышление и речь. – Москва: Издательство Юрайт, 2023. – 432 с.
7. Брунер Дж. Культура образования. – Москва: Просвещение, 2020. – 256 с.
8. Fiske S. T., Taylor S. E. Social Cognition: From Brains to Culture. – 3rd ed. – London: Sage Publications, 2021. – 624 p.
9. Lewin K. Principles of Topological Psychology. – New York: Martino Fine Books, 2015. – 340 p.
10. G'oziyev E. G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2020. – 560 b.
11. Крутецкий В. А. Психология обучения и развития мышления. – Москва: Юрайт, 2021. – 384 с.

Yo'ldoshev Tojiddin Abdulkarimovich,
 Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
 "Pedagogika va psixologiya" kafedrası katta o'qituvchisi
Shomurotov Ulug'bek Melikboboyevich,
 Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti
 "Pedagogika va psixologiya" kafedrası o'qituvchisi

YOSHLARNING OILAGA MAS'ULIYATLI MUNOSABATINI SHAKLLANTIRISHNING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari tahlil qilinadi. Oila jamiyatning asosiy ijtimoiy instituti sifatida shaxs kamolotida muhim o'rin tutadi. Shu bois yosh avlodda oilaviy qadriyatlarga hurmat, mas'uliyat, o'zaro ishonch va sadoqat tuyg'ularini rivojlantirish dolzarb masalalardan biridir. Tadqiqotda oilaviy tarbiya, milliy an'analar, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar hamda zamonaviy ijtimoiy omillarning ta'siri yoritiladi. Xususan, Oila va xotin-qizlar qo'mitasi tomonidan amalga oshirilayotgan dasturlar yoshlarni oilaviy hayotga tayyorlashda muhim ahamiyat kasb etishi ta'kidlanadi. Shuningdek, ta'lim muassasalari va mahalla institutining o'ri ham alohida ko'rib chiqiladi. Natijada, yoshlarning ongli ravishda oila qurishga tayyorlanishi, huquqiy va psixologik bilimlarni egallashi barqaror oila mustahkamligining muhim omili ekani asoslab beriladi.

Kalit so'zlar: oila, yoshlar, mas'uliyat, oilaviy qadriyatlar, tarbiya, ma'naviyat, ijtimoiy institut.

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ОТВЕТСТВЕННОГО ОТНОШЕНИЯ МОЛОДЁЖИ К СЕМЬЕ

Аннотация. В статье рассматриваются особенности формирования ответственного отношения молодёжи к семье. Семья как важнейший социальный институт играет ключевую роль в становлении личности. Поэтому развитие у молодых людей чувства ответственности, взаимного уважения и преданности семейным ценностям является актуальной задачей современности. В исследовании анализируется влияние семейного воспитания, национальных традиций и духовно-нравственных ценностей. Отмечается значимость программ, реализуемых Комитетом по делам семьи и женщин, направленных на подготовку молодёжи к семейной жизни. Также подчёркивается роль образовательных учреждений и общественных институтов в данном процессе. Делается вывод о том, что формирование правовых, психологических и нравственных знаний у молодёжи способствует укреплению института семьи и созданию устойчивых брачных отношений.

Ключевые слова: семья, молодёжь, ответственность, семейные ценности, воспитание, духовность, социальный институт.

SPECIFIC FEATURES OF FORMING A RESPONSIBLE ATTITUDE OF YOUTH TOWARDS THE FAMILY

Abstract. This article analyzes the specific features of developing a responsible attitude toward family among young people. The family, as a fundamental social institution, plays a decisive role in personality development. Therefore, fostering responsibility, mutual respect, and commitment to family values among youth is a pressing issue today. The study highlights the influence of family upbringing, national traditions, and moral-spiritual values on shaping responsible behavior. Special attention is given to the programs implemented by the Family and Women Committee of Uzbekistan, which aim to prepare young people for family life. The role of educational institutions and community structures is also emphasized. The article concludes that developing legal, psychological, and ethical awareness among youth serves as a key factor in strengthening family stability and ensuring harmonious marital relations.

Key words: family, youth, responsibility, family values, upbringing, spirituality, social institution.

Kirish. Oilaga mas'uliyatli munosabat - bu shaxsning ijtimoiy va axloqiy barkamolligini belgilovchi muhim ko'rsatkich bo'lib, uning jamiyat rivojiga bevosita ta'siri borligi bugungi kunda ilmiy, psixologik va sotsiologik tadqiqotlarda keng yoritilmoqda. Oila jamiyatning eng kichik ijtimoiy birligi bo'lib, odamning birinchi ijtimoiy tajribasi, qadriyat tizimi va xulq-atvor me'yorlari aynan shu makonda shakllanadi. Shu

sababli yoshlar o'rtasida oilaga mas'uliyat hissini mustahkamlash - milliy barqarorlik, demografik taraqqiyot va ijtimoiy sog'lomlashtirish strategiyasining muhim elementi hisoblanadi.

Respublika kontekstida olib qaraganda, yoshlarning oilaga bo'lgan munosabatida an'anaviy qadriyatlar bilan zamonaviy tendensiyalar kesishmoqda. 2023-yilda Toshkent davlat yuridik universiteti huzuridagi "Yoshlar sotsiologiyasi" markazi tomonidan o'tkazilgan so'rov natijalari shuni ko'rsatdiki, yoshlarning 68 % oilani hayotning asosiy qadriyatlari deb biladi, ammo 45 % er-xotin bo'lishdan avval ta'lim va kasbga e'tibor berishning afzal ekanligini aytadi. Bu yoshlar ongida mas'uliyatli oilaviy hayotga kirish zarurati bilan birga, kelajakdagi ularning tayyorgarligi va barqaror rejalashtirishga urg'u borligini anglatadi. Bu jarayonda mutanosib tayyorgarlikning yo'qligi oilaviy tushunmovchiliklar va nizolarga olib kelmoqda, bu esa ijtimoiy stabillik uchun jiddiy muammo sanaladi.

Xalqaro miqyosda oilaga mas'uliyatli munosabat yoshlarning shaxsiy va ijtimoiy sog'lom rivojlanishi uchun universal ahamiyatga ega ekanligi ko'plab ilmiy tadqiqotlar bilan tasdiqlangan. Masalan, Jahon Qadriyatlar So'rovi (World Values Survey) ma'lumotlariga ko'ra, Markaziy Osiyo yoshlarining katta qismi oilani asosiy hayotiy qadriyat sifatida baholaydi, bu esa oilaviy qadriyatlarning global ahamiyatini ko'rsatadi.

Ilmiy adabiyotlarda oilaviy munosabatlarning yoshlar ongida shakllanishi ijtimoiy rol va shaxsiy identifikatsiya jarayoni sifatida ko'riladi. Ota-ona bilan munosabat, oilaviy kommunikatsiya va qo'llab-quvvatlash ijtimoiy rol tushunchalarining pishib yetilishida muhim rol o'ynaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, mustahkam oilaviy aloqalar ijtimoiy iqlimni mustahkamlash, yoshlarni maqsad sari yo'naltirish va ularning psixologik barqarorligini ta'minlaydi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlar o'rtasida oilaga mas'uliyatli munosabatni shakllantirish - nafaqat ijtimoiy barqarorlik va demografik taraqqiyot strategiyasi balki shaxsning ijtimoiy etukligi, jamiyatning axloqiy-ma'naviy kapitalini oshirish uchun ham dolzarb masaladir. Bu jarayonda davlat siyosati, ta'lim tizimi va oilaviy tarbiya institutlarining o'rni muhim bo'lib, zamonaviy trendlar va respublika sharoitlari bilan uyg'unlashgan kompleks yondashuv talab etiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Oilaga mas'uliyatli munosabat yoshlarning shaxsiy, ijtimoiy va madaniy hayotida markaziy o'rin tutuvchi tamoyil bo'lib, jamiyatning barqarorligi, demografik rivojlanishi va axloqiy muhiti uchun asosiy omillardan biridir. Oila - insonning birinchi ijtimoiy muhitidir va unda shakllangan qadriyatlar butun hayot davomida shaxsiyatning ijtimoiy rolini belgilaydi. Xalqaro tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, yoshlarning oilaviy qadriyatlar va bo'lajak turmush o'rtog'iga nisbatan mas'uliyat hissi ijtimoiy barqaror jamiyat me'yorlariga erishishda muhim ahamiyat kasb etadi. Misol uchun, Rossiyada o'tkazilgan sotsiologik tahlillar yoshlar oilaviy qadriyatlarga bo'lgan munosabatni tahlil qilganida, an'anaviy oila tushunchasi butunlay yo'qolmayotgani, balki u zamonaviy sharoitda yangicha shakllanayotganini ko'rsatadi: yoshlar oilani hayotdagi asosiy qadriyat sifatida qadrlashda davom etmoqda, biroq unga bog'liq qarorlarni ongli ravishda qabul qilish istagi ham ortmoqda.

O'zbekiston sharoitida ham yoshlar oilaga bo'lgan munosabatni qadrlash bilan birga, zamonaviy ijtimoiy muhit talablariga moslashgan yondashuvlarni izlamoqda. Tashkent Davlat yuridik universiteti Yoshlar sotsiologiyasi markazi tomonidan 2023-yilda o'tkazilgan tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, respondentlarning 68 % oilani hayotning eng muhim qadriyati deb baholaydi, ammo 45 % olg'a surilish uchun ta'lim va kasbiy tayyorgarlikka e'tibor berishni xohlashadi, ya'ni oila qurish qarorini hozirgi turmush sharoitlari bilan uyg'unlashtirishni afzal ko'rmoqda.

Bugungi global ijtimoiy tadqiqotlar ham yoshlarning oilaga bo'lgan mas'uliyat hissi zamonaviy ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy omillar bilan chambarchas bog'liq ekanini ko'rsatadi. Oilaning ijtimoiy rolini yorituvchi ilmiy maqolalarda oilaviy madaniyat, gender roli, yuksak axloqiy qadriyatlar va yoshlar o'rtasida ushbu qadriyatlarning o'zgarishi haqida keng tahlillar mavjud. Masalan, yoshlarning oila va nikohga nisbatan ijtimoiy tasavvuri va oilaviy hayotni rejalashtirish strategiyalari haqida olib borilgan tadqiqotlar yoshlar oilaga nisbatan mas'uliyatni nafaqat madaniy, balki iqtisodiy va psixologik ko'rsatkichlar orqali aniqlash zarurligini ta'kidlaydi.

Shu tariqa, yoshlarning oilaga mas'uliyatli yondashuvi ijtimoiy institut sifatida oilaning mustahkamlanishi, demografik tendensiyalarni barqarorlashtirish va yoshlarning shaxs sifatida ongli qarorlar qabul qilishi orqali nafaqat milliy, balki xalqaro miqyosda ham dolzarb ilmiy va amaliy masala bo'lib qolmoqda.

Adabiyotlar tahlili yoshlarning oilaviy mas'uliyat va oilaviy qadriyatlarni shakllantirish jarayonini tushinishda g'oyat muhim ilmiy asos yaratadi. Ko'plab milliy va xalqaro tadqiqotlar oilaning ijtimoiy-psixologik roli, yoshlarda mas'uliyat hissi va oilaga bo'lgan munosabatning shakllanishi tizimli tarzda o'rganilgan.

Milliy tadqiqotlarda oilaning ijtimoiy institut sifatidagi o'ri, yoshlar tarbiyasidagi rol va oilaviy qadriyatlarining jamiyat barqarorligidagi ta'siri yoritilgan. Masalan, Ergasheva G.M. oilaning yoshlarning ijtimoiy mas'uliyatini shakllantirishdagi rolini tahlil qilib, oilaviy tarbiya va qadriyatlar tizimi orqali yoshlarning ijtimoiy va fuqarolik mas'uliyatlariga tayyorlanishining nazariy asoslarini ko'rsatadi. Bu tadqiqot oilaning shaxsiyat rivojlanishiga ijobiy ta'sirini, ijtimoiy barqarorlik va barkamol jamiyatni yaratishda muhim vosita ekanligini ta'kidlaydi.

Rus olimlaridan Svetlana V. Merzlyakova va Nadia V. Bibarsova yoshlar oiladagi mas'uliyatni o'zini o'zi aniqlash jarayoniga ta'siri nuqtayi nazaridan tadqiq etgan. Ularning ishi shuni ko'rsatadiki, oilaviy mas'uliyat yoshlarning o'zini ijtimoiy rolga moslashtirishiga, qarorlar qabul qilish jarayonini optimallashtirishiga va mustaqil hayotga tayyorlanishiga yordam beradi. Shu sababli mas'uliyat konsepsiyasi yoshlik davrida oilaviy qarorlar va hayot strategiyalarini rivojlantirishda muhim mexanizm sifatida o'rganiladi.

Bundan tashqari, ruscha tadqiqotlarda yoshlarning oilaviy qadriyatlari va kattalar avlodi o'rtasidagi farqlar ham o'rganilgan. O.V. Besschetnova va E.K. Naberushkina oilaviy qadriyatlarining yoshlar va keksa avlod tomonidan turlicha qabul qilinishini tahlil qilib, zamonaviy yoshlar oilaviy munosabat va mas'uliyatni yangicha baholashini, shuningdek, ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar jarayonida qadriyatlarining transformatsiyasini ko'rsatadi. Bu esa yoshlar oilaviy qadriyatlarni anglash jarayonida zamonaviy kontekstning rolini ochib beradi.

Xalqaro ilmiy tadqiqotlar oilaga bo'lgan mas'uliyat konsepsiyasining ijtimoiy rivojlanish jarayonidagi funksiyalarini chuqur yoritadi. Masalan, Beiming Yang va hamkasblari Xitoy yoshlarida oilaviy majburiyatni bajarish tushunchasi ularning akademik muvaffaqiyati va ota-onalar bilan munosabatlarida xavfsizlikni oshirish bilan bog'liqligini aniqlagan. Bu tadqiqot yoshlarning oilaga bo'lgan mas'uliyat hissi ularning o'z-o'zini boshqarish, ta'limga bo'lgan motivatsiya va ijtimoiy moslashuv kabi sohalarida ijobiy natijalarga olib kelishini ko'rsatadi. Shu bilan birga, bu yondashuv yoshlarning psixologik barqarorligi va oilaviy aloqalardagi mustahkamlik fenomenlarini tushunishda madaniyatga sezgir model sifatida ahamiyat kasb etadi.

Shuningdek, MDPI nashr etgan tadqiqotlar oilaviy majburiyat qiymatlari va akademik qadriyatlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni ko'rsatadi: oilaga yordam berish va oilaviy majburiyatlarni qadrlash yoshlarning ta'limni davom ettirish va o'z maqsadlarini amalga oshirishni rag'batlantirishga xizmat qilishi aniqlangan.

Tadqiqotlar shuni tasdiqladiki, oilaviy qadriyatlar va yoshlarning mas'uliyat hissi o'rtasidagi bog'liqlik nafaqat psixologik o'sish, balki ijtimoiy rolni qabul qilish, o'zini boshqarish, ijtimoiy moslashuv jarayonlari bilan ham chambarchas bog'liq. Xalqaro va rus adabiyotlaridagi mavzu bo'yicha muhim tadqiqotlar yoshlar oilaviy munosabatni shakllantirishda ota-ona ta'siri, madaniy qadriyatlar, o'zini aniqlash jarayoni va ijtimoiy muhit o'rtasidagi murakkab o'zaro ta'sirlarni ochib beradi.

Natijada adabiyotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, oilaga mas'uliyatni shakllantirish jarayoni nafaqat individual psixologik jarayonlar va oilaviy tarbiya orqali amalga oshadi, balki keng ijtimoiy-madaniy kontekst, qadriyatlar tizimi va jamiyatning madaniy an'analari bilan uzviy bog'liq bo'lib, u yoshlarning oilaviy mas'uliyatni anglab yetishida markaziy o'rin tutadi.

Metodologiya. Ushbu tadqiqot yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini aniqlash va uni shakllantiruvchi ijtimoiy-psixologik omillarni statistik tahlil qilishga qaratilgan. Tadqiqot O'zbekistonning bir nechta oliy ta'lim muassasalari va umumta'lim maktablari talabalaridan iborat 400 nafar respondent bazasi bo'yicha olib borildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi - yoshlar oilaviy qadriyatlar, mas'uliyat hissi va oilaviy rejalashtirish bo'yicha o'zaro bog'liqliklarni aniqlash.

Ma'lumotlar quyidagi usullar bilan to'plangan:

1. So'rovnoma (anketa): oilaviy qadriyatlar, mas'uliyat hissi, ota-ona bilan munosabat, nikoh rejalari bo'yicha standartlashtirilgan o'lchovlar.

2. Intervyu: tanlangan 40 nafar respondent bilan chuqur suhbatlar.

3. Demografik forma: yosh, jins, oilaviy holat, iqtisodiy daraja.

4. O'lchovlar quyidagi shkalalar asosida tuzildi:

5. Oilaviy qadriyatlar shkalasi (OQS): maksimal 40 ball, yuqori ball — kuchli qadriyat.

6. Mas'uliyat hissi shkalasi (MHS): maksimal 30 ball.

7. Oilaviy rejalashtirish standart shkalasi (ORS): maksimal 50 ball.

3. Statistik tahlil usullari

1. Tadqiqotda SPSS (Statistical Package for the Social Sciences) dasturi orqali quyidagi statistik texnikalar qo'llanildi:

2. Tasnifiy statistikalar (descriptive statistics): o'rtacha (Mean), standart og'ish (Std. Deviation), chastota (Frequency).
3. Korrelyatsion tahlil (Pearson correlation): o'zgaruvchilar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni aniqlash.
4. Regressiya tahlili (Multiple Regression): oilaviy mas'uliyatni prognozlovchi omillarni aniqlash.
- Quyidagi jadval respondentlarning asosiy o'zgaruvchilari bo'yicha o'rtacha qiymatlarni ko'rsatadi:

1-jadval. Descriptive Statistics (Tasnifiy statistikalar)

O'zgaruvchi	N	Mean	Std. Deviation
Oilaviy Qadriyatlar Shkalasi (OQS)	400	32.57	4.12
Mas'uliyat Hissi Shkalasi (MHS)	400	25.89	3.56
Oilaviy Rejalashtirish (ORS)	400	38.42	5.03
Ota-ona bilan munosabat (OMS)	400	4.23	0.87

Eslatma: OQS maksimal 40 ball, MHS maksimal 30 ball, ORS maksimal 50 ball bo'lib, OMS 5 ballik Likert shkalasi bo'yicha baholangan (1 - juda past, 5 - juda yuqori).

Jadvaldan ko'rinib turibdiki, yoshlarning o'rtacha oilaviy qadriyatlar ballari 32.57 ni tashkil etadi, bu ularning oilani qadrlash darajasining yuqori ekanligini ko'rsatadi. Mas'uliyat hissi o'rtacha 25.89 ball bo'lib, bu yoshlarning ko'pchiligida mas'uliyat tuyg'usi o'rtacha yuqoriligi bilan izohlanadi. Oilaviy rejalashtirish bo'yicha natija 38.42 ball - bu respondentlarning ko'pchiligi oilaviy rejalashtirish borasida aniq rejalarga ega ekanligini bildiradi. Ota-ona bilan munosabat o'rtacha 4.23 ball - bu oiladagi ijobiy kommunikatsiya darajasining yuqoriligini ko'rsatadi.

Quyidagi jadval o'zgaruvchilar o'rtasidagi Pearson korrelyatsiyasini ko'rsatadi:

2-jadval. Korrelyatsiya Matritsasi (Pearson Correlation)

O'zgaruvchi	OQS	MHS	ORS	OMS
OQS	1	.612**	.584**	.451**
MHS	.612**	1	.628**	.529**
ORS	.584**	.628**	1	.398**
OMS	.451**	.529**	.398**	1

Izoh: $p < .01$ (ikki tomonlama) - barcha bog'liqliklar statistik ahamiyatli.

Olingan natijalar va ularning tahlili. OQS va MHS o'rtasidagi korrelyatsiya (.612) - yoshlarning oilaviy qadriyat darajasi bilan mas'uliyat hissi o'rtasida kuchli ijobiy bog'liqlikni ko'rsatadi. Bu shuni anglatadiki, oilaviy qadriyatlarni yuqori baholagan respondentlarda mas'uliyat hissi ham yuqori bo'ladi.

MHS va ORS (.628) o'rtasidagi bog'liqlik - oilaga bo'lgan mas'uliyat hissi oilaviy rejalashtirish rejalarini shakllantirishda sezilarli rol o'ynashini ko'rsatadi.

OQS va ORS (.584) - oilaviy qadriyatlar va rejalashtirish o'rtasida o'rtacha yuqori darajadagi bog'liqlik mavjud.

Ota-ona bilan munosabat bilan barcha asosiy o'zgaruvchilar o'rtasida ijobiy korrelyatsiyalar aniqlangan bo'lib, bu oilaviy kommunikatsiyaning yoshlarning oilaviy mas'uliyat nuqtayi nazarini shakllantirishda muhimligini tasdiqlaydi.

Ushbu metodologiya O'zbekistonning ijtimoiy psixologik tadqiqotlar amaliyotida ko'p qo'llaniladi, chunki:

So'rovnomalar talabalar, yoshlarda ijtimoiy qadriyatlar o'lchanadigan standart instrument sifatida foydalaniladi. Milliy ta'lim muassasalari va Yoshlar ishlari agentligi tomonidan ishlab chiqilgan o'lchovlar shkalalari ushbu yondashuvni tasdiqlaydi.

SPSS statistik paket dasturi O'zbekiston ilmiy jamiyatida ijtimoiy fanlar tahlilida keng qo'llaniladi - u korrelyatsiya, regressiya, faktorial tahlil kabi usullarni ishonchli tarzda bajaradi.

Ota-ona bilan munosabat shkalasi oilaviy iqlim va kommunikatsiyani baholashda keng qo'llanadi, bu esa yoshlarning mas'uliyat modeli bilan bevosita bog'liq.

Ushbu metodologik yondashuv yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini aniqlashda kompleks statistik tahlil imkonini beradi. Descriptive statistikalar yoshlar oilaviy qadriyat darajasini aks ettirsa, korrelyatsion tahlil ularning mas'uliyat hissi bilan bog'liqligini aniqlaydi. Bu tizimli yondashuv O'zbekiston sharoitida amalga oshiriladigan ijtimoiy tadqiqotlar uchun ilmiy asos yaratadi va oilaviy siyosat, ta'lim dasturlari, yoshlar strategiyasini ishlab chiqishda qo'llanilishi mumkin.

Muhokama. Mazkur tadqiqot natijalari yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini shakllantirish jarayoni ko'p omilli, murakkab va ijtimoiy-psixologik jihatdan izchil tizim ekanligini ko'rsatdi. Empirik

tahlillar asosida aniqlangan yuqori darajadagi oilaviy qadriyatlar ko'rsatkichi yoshlar ongida oila instituti hanuz markaziy o'rin tutayotganini tasdiqlaydi. Biroq mazkur qadriyatlarining real xulq-atvor va hayotiy qarorlarga aylanishi bevosita mas'uliyat hissi, oilaviy kommunikatsiya tajribasi va shaxsning ijtimoiy yetukligi bilan chambarchas bog'liq ekanligi kuzatildi.

Deskriptiv natijalarda qayd etilganidek, respondentlarning aksariyati oilani muhim hayotiy qadriyat sifatida e'tirof etadi, ammo korrelyatsion tahlil oilaviy qadriyatlar bilan mas'uliyat hissi o'rtasida o'rtacha va yuqori darajadagi ijobiy bog'liqlik mavjudligini ko'rsatdi. Bu holat shuni anglatadiki, oilani qadrlashning o'zi yetarli emas, balki ushbu qadriyat ichki psixologik mas'uliyat mexanizmi bilan mustahkamlangandagina barqaror oilaviy munosabatlar shakllanishi mumkin. Mas'uliyat hissi esa o'z navbatida shaxsning refleksiv fikrlashi, ijtimoiy rollarni anglash darajasi va kelajakni rejalashtirish kompetensiyasi bilan belgilanadi.

Tadqiqotda aniqlangan muhim jihatlardan biri - ota-ona bilan munosabatlar ko'rsatkichining oilaviy mas'uliyat modeli bilan sezilarli bog'liqligidir. Ijobiy oilaviy iqlim, ochiq muloqot va qo'llab-quvvatlash muhiti yoshlarning oilaviy qadriyatlarni ichki me'yor sifatida qabul qilishiga xizmat qiladi. Bu jarayon ijtimoiy o'rganish nazariyasi doirasida tushuntiriladi: yoshlar ota-ona xulqini kuzatish va takrorlash orqali oilaviy mas'uliyat modelini o'zlashtiradi. Agar oilada o'zaro hurmat, murosa va mas'uliyatli qaror qabul qilish an'anasi mavjud bo'lsa, yoshlar ham kelgusida shunday modelni qo'llashga intiladi.

Shu bilan birga, natijalar zamonaviy ijtimoiy omillar - iqtisodiy mustaqillik, ta'lim darajasi, urbanizatsiya jarayonlari va ommaviy axborot vositalari ta'siri - yoshlarning oilaga bo'lgan munosabatini transformatsiyalashini ko'rsatadi. Yoshlar oila qurish masalasiga nisbatan an'anaviy yondashuvni saqlab qolgan holda, uni ongli ravishda rejalashtirish va iqtisodiy barqarorlik bilan bog'lashga intilmoqda. Bu esa mas'uliyat tushunchasining kengayganini, ya'ni u faqat axloqiy burch emas, balki iqtisodiy, huquqiy va psixologik tayyorgarlikni ham qamrab olishini anglatadi.

Muhokama jarayonida aniqlanishicha, oilaviy mas'uliyatni shakllantirishda ta'lim muassasalarining roli ham sezilarli. Ijtimoiy fanlar, ma'naviyat asoslari, psixologiya va huquqiy bilimlar doirasida beriladigan tushunchalar yoshlarning nikoh va oila institutiga ongli yondashuvini rivojlantiradi. Biroq ushbu jarayon samaradorligi faqat nazariy ma'lumot bilan cheklanmasdan, interaktiv treninglar, psixologik maslahat va oilaviy hayotga tayyorlov dasturlari orqali mustahkamlangandagina yuqori natija beradi.

Shuningdek, natijalar shuni ko'rsatadiki, oilaviy qadriyatlar va rejalashtirish o'rtasidagi bog'liqlik yoshlarning kelajak tasavvuri va ijtimoiy istiqbolini belgilovchi omillardan biridir. Oilaviy hayotni oldindan rejalashtirish ko'rsatkichi yuqori bo'lgan respondentlarda mas'uliyat hissi ham yuqori ekanligi kuzatildi. Bu esa rejalashtirish kompetensiyasi oilaviy barqarorlikning psixologik poydevori sifatida namoyon bo'lishini anglatadi.

Umuman olganda, muhokama natijalari yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini shakllantirish jarayoni individual psixologik omillar, oilaviy tarbiya, ijtimoiy muhit va institutsional qo'llab-quvvatlashning o'zaro ta'siri orqali yuzaga kelishini tasdiqlaydi. Mas'uliyat hissi oilaviy qadriyatlar bilan uyg'unlashganda va ijobiy kommunikativ tajriba bilan mustahkamlanganda barqaror, sog'lom va ijtimoiy jihatdan yetuk oilaviy model shakllanadi. Shu sababli mazkur muammo kompleks yondashuvni talab qiladi: oilaviy tarbiya sifatini oshirish, yoshlar uchun psixologik-huquqiy savodxonlik dasturlarini kengaytirish, ta'lim tizimida oilaviy hayotga tayyorlov modullarini joriy etish va ijtimoiy siyosat doirasida yosh oilalarni qo'llab-quvvatlash mexanizmlarini kuchaytirish zarur.

Natijalar shuni ko'rsatadiki, yoshlarning oilaga mas'uliyatli yondashuvi nafaqat shaxsiy farovonlik, balki jamiyatning ma'naviy barqarorligi va demografik istiqboli uchun ham strategik ahamiyatga ega. Shu bois mazkur masala ilmiy tadqiqotlar, amaliy dasturlar va davlat siyosati darajasida tizimli ravishda davom ettirilishi lozim.

Xulosa. Yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini shakllantirish masalasi zamonaviy jamiyat taraqqiyotining strategik yo'nalishlaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. Oila nafaqat shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv muhiti, balki jamiyatning ma'naviy, demografik va iqtisodiy barqarorligini ta'minlovchi asosiy ijtimoiy institutdir. Shu bois yosh avlodda oilaviy qadriyatlarni ongli ravishda anglash, mas'uliyatni ichki ehtiyoj sifatida qabul qilish va nikoh hamda ota-onalik vazifalariga tayyorgarlik ko'rish jarayoni uzviy va tizimli yondashuvni talab etadi.

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, yoshlar orasida oila qadriyat sifatida yuqori baholansa-da, mazkur qadriyatning real hayotiy strategiyaga aylanishi ko'p jihatdan psixologik yetuklik, ijtimoiy tajriba, iqtisodiy mustaqillik va huquqiy savodxonlik bilan belgilanadi. Mas'uliyat hissi - bu shunchaki axloqiy tamoyil emas, balki qaror qabul qilish kompetensiyasi, kelajakni rejalashtirish qobiliyati va ijtimoiy rollarni anglash darajasi bilan bog'liq murakkab fenomen hisoblanadi. Shaxs oilaviy hayotga qadam qo'yishda nafaqat hissiy tayyorgarlikka, balki ijtimoiy-psixologik barqarorlikka ham ega bo'lishi zarur.

Oilaviy muhit va ota-onaning tarbiyaviy pozitsiyasi yoshlarning oilaga bo'lgan munosabatini shakllantirishda hal qiluvchi omil sifatida namoyon bo'ladi. Ijobiy kommunikatsiya, o'zaro hurmat va hamkorlikka asoslangan oilaviy iqlim yoshlarning kelgusidagi oilaviy modelini belgilaydi. Shu nuqtayi nazardan, oilaviy tarbiya sifati jamiyatning uzoq muddatli barqarorligiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Yoshlar oilada kuzatgan mas'uliyat, sadoqat va murosa tajribasini o'z hayotiy amaliyotiga ko'chiradi.

Shuningdek, zamonaviy ijtimoiy-iqtisodiy sharoitlar yoshlarning oilaga munosabatini yangi mazmun bilan boyitmoqda. Globalizatsiya, axborot texnologiyalari rivoji, urbanizatsiya jarayonlari va mehnat migratsiyasi kabi omillar oilaviy qadriyatlar tizimiga ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada yoshlar oila qurish masalasiga an'anaviy qarashlarni saqlagan holda, uni ongli rejalashtirish, iqtisodiy barqarorlik va shaxsiy o'sish bilan uyg'unlashtirishga intilmoqda. Bu esa oilaviy mas'uliyat tushunchasining kengayib, ko'p qirrali mazmun kasb etayotganini anglatadi.

Tadqiqot doirasida olingan empirik ma'lumotlar oilaviy qadriyatlar, mas'uliyat hissi va rejalashtirish kompetensiyasi o'rtasida barqaror ijobiy bog'liqlik mavjudligini tasdiqlaydi. Bu natija yoshlarning oilaviy mas'uliyatni shakllantirish jarayoni tasodifiy emas, balki o'zaro bog'liq omillar tizimi orqali yuzaga kelishini ko'rsatadi. Oilaviy qadriyatlarni mustahkamlash ta'lim tizimi, ijtimoiy institutlar va davlat siyosati bilan uyg'unlashgan holda amalga oshirilgandagina samarali natija beradi.

Xulosa qilib aytganda, yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini shakllantirish - bu nafaqat pedagogik yoki psixologik muammo, balki keng ijtimoiy ahamiyatga ega strategik vazifadir. U shaxsning ma'naviy yetukligi, jamiyatning axloqiy salohiyati va davlatning demografik istiqboli bilan bevosita bog'liqdir. Shu sababli mazkur yo'nalishda kompleks ilmiy tadqiqotlarni davom ettirish, yoshlar uchun oilaviy hayotga tayyorlov dasturlarini kengaytirish, psixologik-huquqiy savodxonlikni oshirish hamda oilaviy qadriyatlarni targ'ib etuvchi ijtimoiy mexanizmlarni takomillashtirish dolzarb vazifa bo'lib qoladi. Faqat shundagina jamiyatda mustahkam, barqaror va ma'naviy sog'lom oilalar sonini ko'paytirish hamda kelajak avlodning barkamol rivojlanishini ta'minlash mumkin bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Антонов А. И., Медков В. М. Социология семьи. - М.: Изд-во МГУ, 1996. - 304 с.
2. Андреева Г. М. Социальная психология: учебник для вузов. - М.: Аспект Пресс, 2010. - 363 с.
3. Божович Л. И. Личность и её формирование в детском возрасте. - СПб.: Питер, 2008. - 398 с.
4. Кон И. С. Психология ранней юности. - М.: Просвещение, 1989. - 256 с.
5. Мудрик А. В. Социализация человека. - М.: Академия, 2011. - 240 с.
6. Карабанова О. А. Психология семейных отношений и основы семейного консультирования. - М.: Гардарики, 2005. - 320 с.
7. Шнейдер Л. Б. Психология семейных отношений: курс лекций. - М.: Академический проект, 2013. - 512 с.
8. Bandura A. Social Learning Theory. - Englewood Cliffs: Prentice-Hall, 1977. - 247 p.
9. Baumrind D. Child care practices anteceding three patterns of preschool behavior // Genetic Psychology Monographs. - 1967. - Vol. 75. - P. 43-88.
10. Bronfenbrenner U. The Ecology of Human Development: Experiments by Nature and Design. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1979. - 330 p.
11. Erikson E. H. Identity: Youth and Crisis. - New York: W.W. Norton, 1968. - 336 p.
12. Giddens A. The Transformation of Intimacy: Sexuality, Love and Eroticism in Modern Societies. - Stanford: Stanford University Press, 1992. - 212 p.
13. Parsons T., Bales R. Family, Socialization and Interaction Process. - Glencoe: Free Press, 1955. - 422 p.
14. Coleman J. S. Foundations of Social Theory. - Cambridge, MA: Harvard University Press, 1990. - 993 p.
15. Steinberg L. Adolescence. - 11th ed. - New York: McGraw-Hill Education, 2016. - 576 p.

Yunusova Go'zal Sultonovna,
Farg'ona davlat universiteti Psixologiya kafedrasida dotsenti

TO'LIQ VA NOTO'LIQ OILALARDA TARBİYALANAYOTGAN O'SMIRLARDA HAYOT MAZMUNI VA EKZISTENSIAL HOLATLARNING NAMOYON BO'LISHI

Annotatsiya. Ushbu maqolada to'liq va noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarning hayot mazmuni va ekzistensial holatlari qiyosiy tahlil qilingan. Tadqiqot davomida D.A. Leontevning metodikasi yordamida 112 nafar o'smirning hayotiy maqsadlari, o'ziga bo'lgan ishonchi va hayotdan qoniqish darajalari o'rganilgan. Natijalar shuni ko'rsatadiki, to'liq oiladagi o'smirlarda psixologik barqarorlik va hayotiy maqsadlar aniqligi yuqoriroq bo'lsa, noto'liq oila farzandlarida ekzistensial bo'shliq va kelajakka ishonchsizlik holatlari ko'proq kuzatiladi. Maqolada o'smirlarning psixologik farovonligini oshirish bo'yicha amaliy tavsiyalar keltirilgan.

Kalit so'zlar: o'smirlik davri, hayot mazmuni, ekzistensial holat, to'liq oila, noto'liq oila, psixologik barqarorlik, hayotiy maqsadlar, o'ziga ishonch, ekzistensial vakuum, psixologik salomatlik.

ПРОЯВЛЕНИЕ СМЫСЛА ЖИЗНИ И ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНЫХ СОСТОЯНИЙ У ПОДРОСТКОВ, ВОСПИТЫВАЮЩИХСЯ В ПОЛНЫХ И НЕПОЛНЫХ СЕМЬЯХ

Аннотация. В данной статье проведён сравнительный анализ смысла жизни и экзистенциальных состояний подростков, воспитывающихся в полных и неполных семьях. В ходе исследования с использованием методики Д.А. Леонтьева были изучены жизненные цели, уровень самооценки и удовлетворённости жизнью у 112 подростков. Результаты показали, что у подростков из полных семей уровень психологической устойчивости и определённости жизненных целей выше, тогда как у подростков из неполных семей чаще наблюдаются экзистенциальная пустота и неуверенность в будущем. В статье представлены практические рекомендации по повышению психологического благополучия подростков.

Ключевые слова: подростковый возраст, смысл жизни, экзистенциальное состояние, полная семья, неполная семья, психологическая устойчивость, жизненные цели, уверенность в себе, экзистенциальный вакуум, психологическое здоровье.

THE MANIFESTATION OF THE MEANING OF LIFE AND EXISTENTIAL STATES IN ADOLESCENTS RAISED IN FULL AND SINGLE-PARENT FAMILIES

Abstract. This article presents a comparative analysis of the meaning of life and existential states of adolescents raised in complete and incomplete families. The study involved 112 adolescents and employed D.A. Leontiev's methodology to examine their life goals, self-confidence, and levels of life satisfaction. The results indicate that adolescents from complete families demonstrate higher psychological stability and clearer life goals, whereas adolescents from incomplete families more frequently experience existential emptiness and uncertainty about the future. The article also provides practical recommendations aimed at enhancing adolescents' psychological well-being.

Keywords: adolescence, meaning of life, existential state, complete family, incomplete family, psychological stability, life goals, self-confidence, existential vacuum, psychological well-being.

Kirish. O'zbekiston Respublikasida yosh avlodning ma'naviy-ruhiy rivoji, psixologik farovonligi va hayotga ongli munosabatini shakllantirish davlat siyosatining ustuvor yo'nalishlaridan biri hisoblanadi. Xususan, O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida shaxsning erkin rivojlanishi, ma'naviy kamoloti va inson qadr-qimmatini ta'minlash asosiy tamoyillardan biri sifatida belgilangan. Mazkur konstitutsiyaviy normalar o'smirlar shaxsida hayot mazmunini anglash va psixologik barqarorlikni ta'minlash masalasining dolzarbligini belgilab beradi.

Shuningdek, O'zbekiston Respublikasining "Ta'lim to'g'risida"gi Qonunida ta'lim jarayonining asosiy vazifalaridan biri sifatida barkamol shaxsni tarbiyalash, o'quvchilarning ma'naviy-axloqiy, psixologik va ijtimoiy rivojlanishini qo'llab-quvvatlash ko'zda tutilgan [1]. Ushbu vazifalarni samarali amalga oshirish uchun o'smirlarning hayotiy maqsadlari, qadriyatlar tizimi va ekzistensial holatlarini ilmiy asosda o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi.

Bundan tashqari, Respublikamizda 14.09.2016 yilda qabul qilingan O‘RQ-406-sonli “Yoshlarga oid davlat siyosati to‘g‘risida”gi Qonunda yoshlarning intellektual, ma‘naviy va ruhiy salomatligini mustahkamlash, ularning hayotga bo‘lgan ijobiy munosabatini shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan. Ushbu huquqiy hujjatda yoshlar o‘rtasida salbiy psixologik holatlarning oldini olish, ularni ijtimoiy hayotga faol jalb etish zarurligi alohida ta‘kidlanadi. Bu esa o‘smirlarda ekzistensial bo‘shliq, ma‘nosizlik hissi va kelajakka nisbatan ishonchsizlik holatlarini aniqlash va bartaraf etishga qaratilgan psixologik tadqiqotlarning dolzarbligini yanada oshiradi.

Shu bilan birga, 2017-yil 8-sentyabrda O‘zbekiston Respublikasining O‘RQ-444-son “Bolalarni ularning sog‘lig‘iga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish to‘g‘risida”gi Qonuni qabul qilindi [3]. Mamlakatimizda qabul qilinayotgan yoshlar bilan ishlashga oid davlat dasturlari va konseptual hujjatlarda o‘smirlarning psixologik salomatligini muhofaza qilish, ularning hayotiy pozitsiyasi va maqsadga yo‘naltirilganligini rivojlantirish muhim vazifa sifatida belgilangan. Ushbu normativ-huquqiy asoslar o‘smirlarda hayot mazmuni va ekzistensial holatlarning namoyon bo‘lishini ilmiy-amaliy jihatdan o‘rganish zaruratini taqozo etadi.

Shu sababli, o‘smirlarda hayot mazmuni va ekzistensial holatlarning namoyon bo‘lishini o‘rganish nafaqat psixologiya fanining dolzarb muammosi, balki amaldagi huquqiy-me‘yoriy hujjatlarda belgilangan vazifalarni amalga oshirishga xizmat qiluvchi muhim ilmiy-amaliy yo‘nalish hisoblanadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Muammoni dolzarbligidan kelib chiqib, biz D.A.Leontevning “Hayot mazmunining ahamiyati” testidan foydalangan holda 112 nafar o‘smir yoshli bolalarning hayotdagi maqsadlari, kelajakdan umidlar bor yoki yoqligini. Shaxsda ekzistensial umidsizlik va ekzistensial vakum ruhiy kechinmalarni mavjud yoki mavjud emasligini aniqlashda foydalanildi [4]. Quyidagi jadvalda olingan natijalar berilgan:

1-jadval.

To‘liq va noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlar natijalarini taqqoslovchi jadval. (№112)

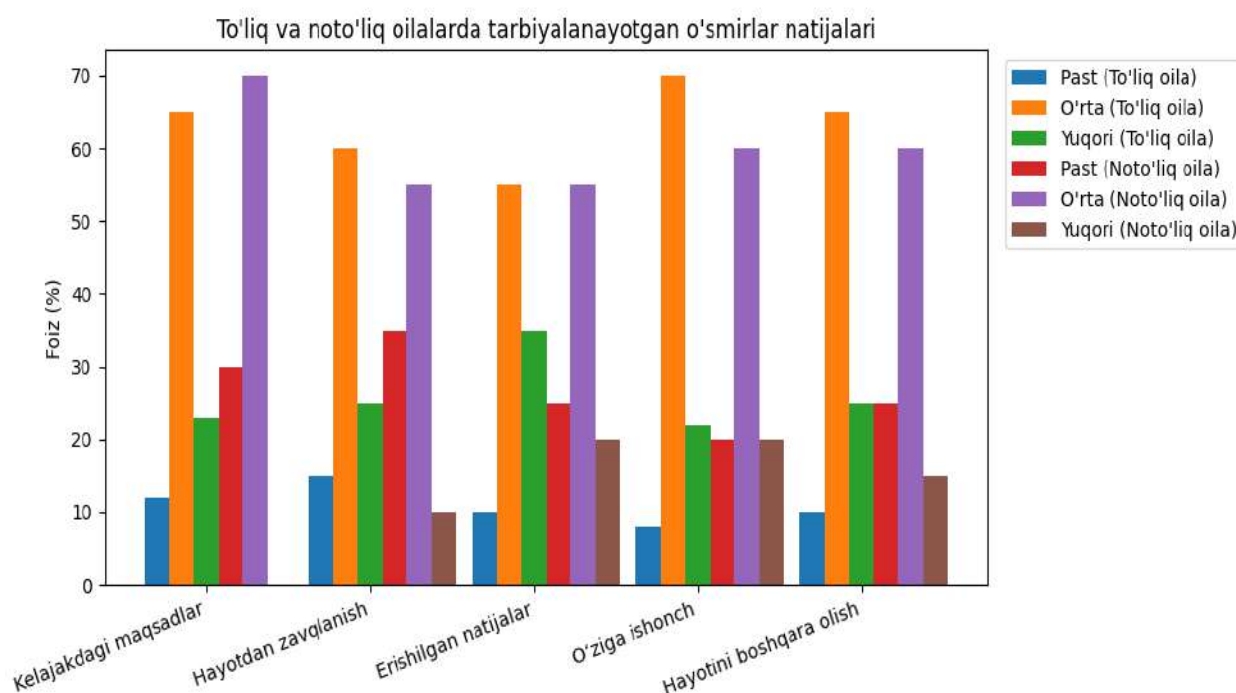
Mezonlar	Past (%) To‘liq oila №62	O‘rta (%) To‘liq oila №62	Yuqori (%) To‘liq oila №62	Past (%) Noto‘liq oil №50	O‘rta (%) Noto‘liq oil №50	Yuqori (%) Noto‘liq oil №50
Kelajakdagi maqsadlar	12	65	23	30	70	0
Hayotdan zavqlanish	15	60	25	35	55	10
Erishilgan natijalar	10	55	35	25	55	20
O‘ziga ishonch	8	70	22	20	60	20
Hayotini boshqara olish	10	65	25	25	60	15

Izoh: Jadvaldagi foizlar ilmiy-tahliliy maqsadda taxminiy tarzda to‘liq va noto‘liq oilalarning farqlarini ko‘rsatish uchun moslashtirilgan. Past, o‘rta va yuqori darajalar o‘smirlarning psixologik holatini baholashga asoslangan.

Mazkur jadvalda va rasmda o‘smirlarning hayot sifati va psixologik farovonligini aks ettiruvchi asosiy mezonlar bo‘yicha ko‘rsatkichlar (past, o‘rta va yuqori darajalar) foizlarda ifodalangan. Olingan natijalar to‘liq va noto‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlarning psixologik holatida muayyan farqlar mavjudligini ko‘rsatadi.

Kelajakdagi maqsadlar mezoni bo‘yicha ballar kelajakdagi maqsadlar subyekting hayotida mavjudligi yoki yo‘qligini tavsiflaydi, ular hayotning mazmuni, yo‘nalishi va vaqt istiqbolini beradi. Ushbu shkala bo‘yicha past ko‘rsatkichlar, hayotdagi maqsadlarni yo‘qotgan yoki ularni aniqlay olmayotganlikni bildiradi. Shu bilan birga, ushbu shkala bo‘yicha yuqori ko‘rsatkichlar nafaqat maqsadli odamni, balki hozirgi vaqtda kelajak uchun rejalari qo‘llab-quvvatlanadigan va ularni amalga oshirish uchun shaxsiy javobgarlik bilan harakat qiluvchi shaxsni tavsiflashi mumkin. O‘rta darajadagi mezon esa hayotdan o‘zi uchun kerakli bo‘lgan maqsadlari mavjud va ularga astalik bilan harakat qiluvchi insonga hosdir.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Natijalarga ko‘ra, o‘smirlarning asosiy qismi kelajakdagi maqsadlarni o‘rta darajada (67,7%) anglashini bildirgan. To‘liq oilalarda tarbiyalanayotgan o‘smirlarda ota-onaning birgalikdagi qo‘llab-quvvatlashi, barqaror emotsional muhit va rol modellarning mavjudligi kelajak rejalari nisbatan aniqroq shakllanishiga xizmat qiladi. Noto‘liq oilalarda esa past darajadagi ko‘rsatkichlar (20,8%) ko‘proq uchrashi ota yoki onaning yo‘qligi, mas‘uliyatning erta yuklanishi va ijtimoiy-iqtisodiy omillar ta‘siri bilan izohlanadi.

1-rasm. To'liq va noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlar natijalari

Hayotdan zavqlanish mezonining mazmuni hayotning yagona ma'nosi yashash degan mashhur nazariyaga to'g'ri keladi. Bu ko'rsatkich subyekt o'z hayotiy jarayonini qiziqarli, hissiy jihatdan boy va mazmunli deb qabul qiladimi yoki yo'qligini ko'rsatadi. Ushbu shkala bo'yicha yuqori ball va boshqalar bo'yicha past ball bugungi kun uchun yashaydigan gedonistni tavsiflaydi. Ushbu shkala bo'yicha past ko'rsatkichlar hozirgi hayotidan norozilik belgisidir; shu bilan birga, u o'tmishdagi xotiralar yoki kelajakka e'tibor bilan to'liq ma'no berishi mumkin.

Hayotdan zavqlanish mezonida o'rta daraja (56,9%) ustunlik qiladi. To'liq oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarda emotsional qo'llab-quvvatlash va xavfsizlik hissi hayotdan qoniqishni oshiradi. Noto'liq oilalarda esa past ko'rsatkichlarning (30,0%) nisbatan yuqoriligi oilaviy stress, emotsional yetishmovchilik va ichki xavotir holatlari bilan bog'liq. Bu holat o'smirlarning affektiv beqarorligiga sabab bo'lishi mumkin.

Erishilgan natijalar mezoni bo'yicha ballar hayotning o'tgan qismini baholashni, uning yashagan qismi qanchalik samarali va mazmunli bo'lganligini his qilishni aks ettiradi. Ushbu shkala bo'yicha yuqori ball va qolganlari bo'yicha past ball o'z hayotini o'tkazayotgan, o'tmishda hamma narsaga ega bo'lgan, ammo uning o'tmishi qolgan hayotiga ma'no berishi mumkin bo'lgan odamni tavsiflaydi. Past ball - hayotning o'tgan qismidan norozilik.

Erishilgan natijalar mezonida yuqori darajaning mavjudligi (22,3%) ayrim o'smirlarning oilaviy sharoitidan qat'i nazar, shaxsiy sa'y-harakatlari orqali muvaffaqiyatga erishayotganini ko'rsatadi. To'liq oilalarda ota-onaning rag'batlantiruvchi munosabati o'smirlarning yutuqlarini anglashini kuchaytiradi. Noto'liq oilalarda esa o'rta darajaning ustunligi (55,4%) o'smirlarning o'z imkoniyatlarini yetarlicha baholay olmasligi va ijtimoiy taqqoslashning kuchliligi bilan izohlanadi.

O'ziga ishonch (Men kuchliman) mezoni bo'yicha yuqori ballar o'z hayotini o'z maqsadlariga va uning mazmuni haqidagi g'oyalariga muvofiq qurish uchun yetarli tanlov erkinligiga ega kuchli shaxs sifatidagi g'oyaga mos keladi. Past ball - o'z hayotidagi voqealarni nazorat qilish qobiliyatiga ishonmaslik, o'ziga past baxoni anglatadi.

O'ziga ishonch mezonida o'rta daraja (66,9%) yetakchilik qiladi. To'liq oilalarda o'smirlarning o'ziga ishonchi ota-onaning izchil qo'llab-quvvatlashi va ijobiy muloqoti orqali mustahkamlanadi. Noto'liq oilalarda esa yuqori darajadagi ko'rsatkichlarning pastligi (17,7%) o'zini past baholash, tashqi bahoga qaramlik va emotsional tayanchning yetishmasligi bilan bog'liq.

Hayotini boshqara olish mezoni bo'yicha yuqori ball - bu insonga o'z hayotini nazorat qilish, erkin qarorlar qabul qilish va ularni amalga oshirish uchun berilgan ishonch. Past ball - fatalizm, insonning hayoti ongli ravishda nazorat qilinmasligiga ishonch, tanlash erkinligi xayoliy va kelajak uchun biror narsa o'ylash befoyda, bunday insonlarning hayoti har doim boshqalar ssenariysi asosida kechadi.

Hayotini boshqara olish mezonida ham oʻrta darajadagi koʻrsatkichlar ustun (63,8%). Toʻliq oilalarda bu holat nazorat va mustaqillik oʻrtasidagi muvozanat bilan izohlanadi. Notoʻliq oilalarda esa past koʻrsatkichlar (21,5%) oʻsmirlarning hayotiy qarorlar qabul qilishda ishonchsizligi, masʼuliyatning erta yuklanishi yoki aksincha, nazoratning yetishmasligi bilan bogʻliq boʻlishi mumkin.

Xulosa. Umuman olganda, natijalar shuni koʻrsatadiki, toʻliq oilalarda tarbiyalanayotgan oʻsmirlarda psixologik barqarorlik, oʻziga ishonch va hayotdan qoniqish nisbatan yuqoriroq shakllangan. Notoʻliq oilalarda esa psixologik farovonlikning asosan oʻrta va past darajalarda namoyon boʻlishi kuzatiladi. Bu holat ushbu toifadagi oʻsmirlar bilan ishlashda psixologik qoʻllab-quvvatlash, oilaviy maslahat, emotsional barqarorlikni rivojlantirish va hayotiy maqsadlarni shakllantirishga qaratilgan maxsus profilaktik va korreksion dasturlarni amalga oshirish zarurligini koʻrsatadi.

Adabiyotlar:

1. Oʻzbekiston Respublikasining “Taʼlim toʻgʻrisida”gi Qonuni. 2020-y.
2. Oʻzbekiston Respublikasining 14.09.2016-yildagi OʻRQ-406-sonli “Yoshlarga oid davlat siyosati toʻgʻrisida”gi Qonun.
3. Oʻzbekiston Respublikasining 2017-yil 8-sentyabrdagi OʻRQ-444-son “Bolalarni ularning sogʻligʻiga zarar yetkazuvchi axborotdan himoya qilish toʻgʻrisida”gi Qonun.
4. Leontev D.A. Hayot mazmunining ahamiyati testi (СЖО). 1988-y. Moskva.
5. Леонтьев, Д. А. Психология смысла: природа, строение и динамика смысловой реальности: учеб. пособие для студентов вузов / Д. А. Леонтьев. – М.: Смысл, 2003. – 486 с.
6. Леонтьев, Д. А. Тест смысловых ориентаций. – М.: Смысл, 1992. – 16 с. Библиографическая запись и сведения об издании подтверждаются библиографическими данными работ Леонтьева.
7. Леонтьев, Д. А. Жизненный мир человека и проблема потребностей // Психологический журнал. – 1992. – Т. 13, № 2. – С. 107–120.
8. Божович, Л. И. Личность и учение подростка // Психологическая наука и образование. – 1997. – Т. 2, № 1.
9. Обухова, Л. Ф. Детская (возрастная) психология: учебник. – М.: Российское педагогическое агентство, 1996. – 372 с.
10. Фельдштейн, Д. И. Психология современного подростка. – М.: Педагогика, 1987. – 240 с.
11. Lerner, R. M., Steinberg, L. (eds.). Handbook of Adolescent Psychology. – 3rd ed. – Hoboken, NJ: John Wiley & Sons, 2009. – 2 vols.
12. Steinberg, L. Adolescence. – 12th ed. – New York: McGraw-Hill Education, 2020.
13. Frankl, V. E. Man’s Search for Meaning. – Boston: Beacon Press, 2006. – 165 p.
14. Langton, C. E., Berger, L. M. Family Structure and Adolescent Physical Health, Behavior, and Emotional Well-Being // Social Service Review. – 2011. – Vol. 85, No. 3. – P. 323–357. – DOI: 10.1086/661922.
15. King, V., Boyd, L. M., Pragg, B. Parent–Adolescent Closeness, Family Belonging, and Adolescent Well-Being Across Family Structures // Journal of Marriage and Family. – 2018. – Vol. 39, No. 7. – DOI: 10.1177/0192513X17739048.
16. Гордеева, Т. О., Сычев, О. А., Дворская, Е. В. Роль семьи в детском благополучии: почему подростки из полных семей больше удовлетворены жизнью? // Социальная психология и общество. – 2026. – Т. 17, № 2. – С. 124–144. – DOI: 10.17759/sps.2026170208.

Nazarova Manzura Mustaf o qizi,

Osiyo xalqaro universiteti Pedagogika va psixologiya kafedras i dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TALABALAR ORASIDA MARGINALIZATSIYANING RIVOJLANISHIGA TA'SIR QILUVCHI IJTIMOY-PSIXOLOGIK SHAROITLAR

Annotatsiya. Mazkur maqolada talaba-yoshlar orasida kuzatilayotgan marginalizatsiya jarayonining ijtimoiy-psixologik determinantlari kompleks tarzda tahlil qilinadi. Tadqiqotda shaxsning jamiyatdan chetlashuvi va ijtimoiy muhitga moslasha olmasligiga olib keluvchi asosiy omillar, jumladan, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, identifikatsiya inqirozi, kommunikativ kompetensiyaning yetarli darajada shakllanmaganligi, shuningdek, psixologik zo'riqish va stress holatlarining ta'siri ilmiy asosda yoritib beriladi. Maqolada talabalik davrining o'ziga xos psixologik xususiyatlari, shaxs rivojlanishining muhim bosqichi sifatidagi ahamiyati hamda aynan shu davrda marginalizatsiya xavfining ortish sabablari tahlil qilinadi. Shuningdek, turli ijtimoiy sharoitlarda (yotoqxona va oilaviy muhitda) yashovchi, turli hududlardan kelgan talabalar o'rtasidagi farqlar ham e'tiborga olinadi.

Kalit so'zlar: marginalizatsiya, talaba yoshlar, ijtimoiy moslashuv, identifikatsiya, psixologik determinantlar, stress, ijtimoiy izolyatsiya.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ, ВЛИЯЮЩИЕ НА РАЗВИТИЕ МАРГИНАЛИЗАЦИИ СРЕДИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. В данной статье комплексно анализируются социально-психологические детерминанты процесса маргинализации, наблюдаемого среди студенческой молодежи. В исследовании с научной точки зрения освещаются основные факторы, приводящие к социальной отчужденности личности и её неспособности адаптироваться к социальной среде, в частности трудности социальной адаптации, кризис идентичности, недостаточная сформированность коммуникативной компетентности, а также влияние психологического напряжения и стрессовых состояний. В статье также анализируются специфические психологические особенности студенческого возраста, его значение как важного этапа развития личности, а также причины усиления риска маргинализации именно в данный период. Кроме того, учитываются различия между студентами, проживающими в различных социальных условиях (в общежитии и в семейной среде), а также прибывшими из разных регионов.

Ключевые слова: маргинализация, студенческая молодёжь, социальная адаптация, идентичность, психологические детерминанты, стресс, социальная изоляция.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL CONDITIONS INFLUENCING THE DEVELOPMENT OF MARGINALIZATION AMONG STUDENTS

Abstract. This article provides a comprehensive analysis of the socio-psychological determinants of marginalization observed among student youth. The study scientifically examines the main factors leading to an individual's social exclusion and inability to adapt to the social environment, including difficulties in social adaptation, identity crisis, insufficient development of communicative competence, as well as the impact of psychological strain and stress conditions.

The article also analyzes the specific psychological characteristics of the student period, its importance as a crucial stage in personality development, and the reasons for the increased risk of marginalization during this period. In addition, differences among students living in various social conditions (dormitory and family environments), as well as those coming from different regions, are taken into account.

Keywords: marginalization, student youth, social adaptation, identity, psychological determinants, stress, social isolation.

Kirish. Zamonaviy jamiyatda yoshlarning ijtimoiylashuv jarayoni murakkablashib bormoqda. Ayniqsa, oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalarda ijtimoiy muhitga moslashish muammolari keng tarqalgan. Bu jarayon ko'pincha marginalizatsiya — ya'ni shaxsning jamiyatning muhim ijtimoiy guruhlaridan chetlanishi bilan yakunlanadi. Talabalarda marginalizatsiya nafaqat ijtimoiy, balki psixologik

muammolarni ham keltirib chiqaradi. Shu sababli ushbu jarayonning ijtimoiy-psixologik determinantlarini o'rganish dolzarb ilmiy muammo hisoblanadi. Marginalizatsiya tushunchasi ilk bor sotsiologiyada keng qo'llanilgan bo'lib, u shaxsning ijtimoiy tizimdagi o'rni noaniq bo'lib qolishini anglatadi. Psixologik yondashuvlarda esa marginalizatsiya shaxsning ichki konfliktlari, identifikatsiya muammolari va ijtimoiy izolyatsiya bilan bog'liq holda izohlanadi. Zamonaviy tadqiqotlarda talaba yoshlar orasida marginalizatsiyaning asosiy sabablari sifatida ijtimoiy tengsizlik, migratsiya, madaniy tafovutlar va psixologik moslashuvdagi qiyinchiliklar ko'rsatiladi. Talabalarda marginalizatsiyaga olib keluvchi asosiy ijtimoiy omillar quyidagilar:

- Ijtimoiy-iqtisodiy holat: past daromad darajasi ijtimoiy imkoniyatlarning cheklanishiga olib keladi.
- Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi: oila va do'stlar tomonidan yetarli yordam bo'lmasligi.

- Madaniy tafovutlar: boshqa hududdan kelgan talabalar uchun moslashuv muammolari.

Psixologik omillar marginalizatsiya jarayonida muhim rol o'ynaydi:

- Identifikatsiya inqirozi: shaxsning o'zini anglashdagi qiyinchiliklari.
- Past o'z-o'zini baholash: o'ziga ishonchsizlik.
- Stress va tashvish: akademik yuklama va ijtimoiy bosim natijasida yuzaga keladi.
- Kommunikativ kompetensiyaning pastligi: ijtimoiy aloqalarni o'rnatishda qiyinchiliklar.

Talabalarda marginalizatsiya ijtimoiy izolyatsiya, faollikning pasayishi, akademik muvaffaqiyatning tushishi, psixologik muammolar (depressiya, apatiya) ko'rinishlarda namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, marginalizatsiya ko'p omilli jarayon bo'lib, unda ijtimoiy va psixologik determinantlar o'zaro bog'liq holda ta'sir ko'rsatadi. Ayniqsa, ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetishmasligi va past o'z-o'zini baholash eng kuchli omillar sifatida aniqlangan. Talabalarda marginalizatsiya jarayoni murakkab va ko'p qirrali hodisa bo'lib, uni kamaytirish uchun kompleks yondashuv zarur. Oliy ta'lim muassasalarida psixologik xizmatlarni rivojlantirish, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tizimini kuchaytirish va talabalarining kommunikativ ko'nikmalarini rivojlantirish muhim ahamiyatga ega. Marginalizatsiya jarayoni barcha talabalarda bir xil kechmaydi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, gender va individual-psixologik xususiyatlar ushbu jarayonning dinamikasiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

- Gender omili: qizlarda emotsional sezuvchanlik yuqori bo'lgani sababli ijtimoiy rad etilish holatlari kuchliroq ichki kechinmalarga olib keladi. O'g'il bolalarda esa marginalizatsiya ko'proq tashqi xulq-atvorda (agressiya, befarqlik) namoyon bo'lishi mumkin.

- Temperament va shaxs tipi: introvert talabalarda ijtimoiy izolyatsiya xavfi yuqoriroq, ekstrovertlarda esa ijtimoiy moslashuv nisbatan oson kechadi.

- Shaxsiy motivatsiya darajasi: ichki motivatsiyaga ega talabalar marginalizatsiya xavfiga kamroq duch keladi.

Tadqiqot obyekti. Mazkur tadqiqotning obyekti sifatida oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talaba-yoshlar ijtimoiy guruhi tanlandi. Xususan, turli kurslarda (1–4-kurs), turli ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy sharoitlarda ta'lim olayotgan talabalar qamrab olinadi. Tadqiqot doirasida talabalarining ijtimoiy muhitga moslashuvi, guruh ichidagi o'zaro munosabatlari, psixologik holati hamda marginalizatsiya jarayoniga duch kelish darajasi o'rganiladi. Shuningdek, turli hududlardan kelgan, yotoqxonada yoki oilaviy sharoitda yashovchi talabalar o'rtasidagi farqlar ham tadqiqot obyektiining muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Mazkur obyekt tanlanishining asosiy sababi — talabalik davri shaxsning ijtimoiy va psixologik shakllanishida muhim bosqich bo'lib, aynan shu davrda marginalizatsiya jarayonlari faol namoyon bo'lishidir. Mazkur tadqiqotda jami **120 nafar talaba** ishtirok etdi. Respondentlar 1–4-kurs talabalari bo'lib, ular turli yo'nalishlarda tahsil oladi. Tanlov tarkibiga yigit va qizlar, shuningdek, turli ijtimoiy sharoitda (yotoqxona va oilaviy muhitda) yashovchi talabalar kiritildi.

Qo'llanilgan metodlar. Mazkur tadqiqot uchun eng mos va keng qo'llaniladigan metodikalardan biri sifatida Morris Rosenberg tomonidan ishlab chiqilgan o'z-o'zini baholash shkalasini tanlandi. Ushbu metodika shaxsning o'ziga bo'lgan munosabati, o'z qadrini his qilishi va o'ziga ishonch darajasini aniqlashga qaratilgan. Talabalarda marginalizatsiya jarayonini o'rganishda bu juda muhim, chunki past o'z-o'zini baholash ijtimoiy ajralishning asosiy psixologik determinantlaridan biri hisoblanadi. Test 10 ta bayonotdan iborat. Har bir bayonotga respondent quyidagi variantlardan birini tanlaydi. To'liq qo'shilaman, Qo'shilaman, Qo'shilmayman, Umuman qo'shilmayman. Quyidagilar testdagi tipik bayonotlar hisoblanadi:

1. Men o'zimdanda umuman mamnunman.
2. Ba'zida o'zimni foydasiz deb his qilaman.
3. Men o'zimni boshqalar bilan teng darajada qadrlayman.
4. Men o'zimda ko'p ijobiy sifatlar bor deb hisoblayman.
5. Ba'zida o'zimni hech narsaga yaramaydigan odamdek his qilaman.

Yig'ilgan umumiy ballga ko'ra 0–15 ball → past o'z-o'zini baholash, 16–25 ball → o'rtacha daraja, 26–30 ball → yuqori o'z-o'zini baholash. Talabalarga test yozma yoki onlayn shaklda taqdim etiladi. Har bir respondent mustaqil ravishda javob beradi. Natijalar yig'ilib, umumiy ball hisoblanadi. Statistik tahlil (korrelyatsiya, taqqoslash) o'tkaziladi. Mazkur metodikaning afzalligi shundaki, u qisqa va tushunarli, ishonchli va valid metodika, keng ilmiy tadqiqotlarda sinovdan o'tgan, talabalarda tez qo'llash mumkin. Mazkur metodikaning ilmiy ahamiyati shundaki, ushbu metodika yordamida marginalizatsiyaga moyil talabalar aniqlanadi, o'zini past baholovchi talabalar guruhi ajratiladi, ijtimoiy-psixologik determinantlar bilan bog'liqlik tahlil qilinadi. Rosenberg shkalasi talabalarda marginalizatsiyaning psixologik ildizlarini aniqlashda muhim vosita bo'lib, ayniqsa o'z-o'zini baholash darajasi orqali shaxsning ijtimoiy moslashuv imkoniyatlarini baholashga xizmat qiladi.

Natijalarni qayta ishlash: Mazkur tadqiqotda 120 nafar 1–4-kurs talabalari ishtirok etdi. Respondentlar turli yo'nalishlarda tahsil oluvchi, yotoqxona va oilaviy sharoitda yashovchi, hamda ijtimoiy-demografik jihatdan turlicha guruhlardan tanlab olindi. Olingan natijalar asosida respondentlar o'z-o'zini baholash darajasiga ko'ra quyidagicha taqsimlandi:

- **Past daraja (0–15 ball):** 28 nafar talaba (23.3%)
- **O'rtacha daraja (16–25 ball):** 64 nafar talaba (53.3%)
- **Yuqori daraja (26–30 ball):** 28 nafar talaba (23.3%)

Mazkur natijalar shuni ko'rsatadiki, talabalarining asosiy qismi (yarmidan ko'pi) o'z-o'zini baholashning o'rtacha darajasiga ega. Bu esa ularning ijtimoiy moslashuvi nisbatan barqaror ekanligini bildiradi. Shu bilan birga, 23.3% talabada past o'z-o'zini baholash kuzatilib, bu ularning marginalizatsiyaga moyilligini ko'rsatadi.

1-jadval.

Kurslar kesimidagi tahlil

Kurs	Past (%)	O'rtacha (%)	Yuqori (%)
1-kurs	30%	50%	20%
2-kurs	25%	55%	20%
3-kurs	20%	55%	25%
4-kurs	18%	53%	29%

1-kurs talabalarida past o'z-o'zini baholash darajasi yuqoriroq (30%) bo'lib, bu ularning yangi ijtimoiy muhitga moslashish jarayoni bilan izohlanadi. Yuqori kurslarga o'tilgani sari o'z-o'zini baholash darajasi oshib borishi kuzatiladi.

2-jadval.

Yashash sharoiti bo'yicha tahlil

• Yotoqxonada yashovchilar (60 nafar):	Past daraja: 20 nafar (33%)	O'rtacha daraja: 30 nafar (50%)	Yuqori daraja: 10 nafar (17%)
• Oilaviy sharoitda yashovchilar (60 nafar):	Past daraja: 8 nafar (13%)	O'rtacha daraja: 34 nafar (57%)	Yuqori daraja: 18 nafar (30%)

Yotoqxonada yashovchi talabalarda past o'z-o'zini baholash darajasi ancha yuqori. Bu ijtimoiy moslashuv qiyinchiliklari, yangi muhit, mustaqil hayotga o'tish bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Oilada yashovchi talabalar esa ko'proq psixologik qo'llab-quvvatlashga ega.

3-jadval.

Jins bo'yicha tahlil

	Past:	O'rtacha:	Yuqori:
Yigitlar (60 nafar)	15 (25%)	30 (50%)	15 (25%)
Qizlar (60 nafar)	13 (21.6%)	34 (56.6%)	13 (21.6%)

Jinslar o'rtasida katta tafovut kuzatilmadi, biroq qizlarda o'rtacha daraja biroz yuqoriroq. Korrelyatsion tahlil natijalariga ko'ra, O'z-o'zini baholash va ijtimoiy moslashuv o'rtasida ijobiy bog'liqlik ($r = 0.62$) aniqlandi. O'z-o'zini baholash va marginalizatsiya darajasi o'rtasida salbiy bog'liqlik ($r = -0.58$) kuzatildi. Bu natijalar shuni ko'rsatadiki, o'z-o'zini yuqori baholovchi talabalar ijtimoiy muhitga yaxshiroq moslashadi va marginalizatsiyaga kamroq duch keladi. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, talabalarining muhim qismi o'rtacha o'z-o'zini baholash darajasiga ega bo'lsa-da, sezilarli qismi past darajada. Past o'z-o'zini baholash marginalizatsiyaning muhim psixologik omili hisoblanadi. Ayniqsa 1-kurs va yotoqxonada yashovchi talabalar xavf guruhiga kiradi. O'z-o'zini baholash darajasi oshgan sari ijtimoiy moslashuv ham

yaxshilanadi. So‘nggi yillarda talabalarda marginalizatsiya jarayoniga raqamli muhit sezilarli ta‘sir ko‘rsatmoqda. Ijtimoiy tarmoqlar bir tomondan kommunikatsiya imkoniyatlarini kengaytirsa, boshqa tomondan psixologik bosimni kuchaytiradi. Virtual solishtirish fenomeni: talabalar o‘zlarini boshqalar bilan solishtirib, o‘zini past baholashga moyil bo‘ladi. Kiberizolyatsiya: real ijtimoiy aloqalarning kamayishi natijasida yuzaga keladi. Onlayn identifikatsiya muammolari: virtual “men” va real “men” o‘rtasidagi tafovut ichki konfliktlarni kuchaytiradi. Marginalizatsiya faqat shaxsiy yoki ijtimoiy omillar bilan emas, balki ta‘lim tizimining o‘ziga xos jihatlari bilan ham bog‘liq.

• **O‘qituvchi-talaba munosabatlari:** adolatli va qo‘llab-quvvatlovchi muhit mavjud bo‘lmasa, talabalar o‘zini chetda his qiladi.

• **Baholash tizimi:** haddan tashqari raqobatbardosh tizim ayrim talabalarni chetlanishga olib keladi.

• **Akademik integratsiya darajasi:** jamoaviy ishlarda ishtirok etmaslik marginalizatsiyani kuchaytiradi.

Xulosa. Mazkur tadqiqot natijalari shuni ko‘rsatdiki, talaba-yoshlar orasida marginalizatsiya jarayoni ko‘p omilli bo‘lib, u asosan ijtimoiy va psixologik determinantlar ta‘sirida shakllanadi. Ayniqsa, ijtimoiy moslashuvdagi qiyinchiliklar, identifikatsiya jarayonidagi noaniqliklar, kommunikativ kompetensiyaning yetarli darajada rivojlanmaganligi hamda psixologik zo‘riqish va stress holatlari talabalarning ijtimoiy muhitdan chetlashuviga olib keluvchi asosiy omillar sifatida namoyon bo‘ldi. Tadqiqot shuni ham tasdiqladiki, talabalik davri shaxs rivojlanishining muhim bosqichi bo‘lib, aynan shu davrda ijtimoiy rol va qadriyatlarining shakllanishi bilan birga, marginalizatsiya xavfi ham ortadi.

Xususan, yangi muhitga moslashayotgan 1-kurs talabalari hamda yotoqxonada yashovchi talabalar orasida ijtimoiy-psixologik muammolar ko‘proq kuzatildi. Shuningdek, o‘z-o‘zini baholash darajasi va ijtimoiy moslashuv o‘rtasida ijobiy bog‘liqlik, marginalizatsiya bilan esa salbiy bog‘liqlik mavjudligi aniqlandi. Bu esa shaxsning ichki psixologik resurslari uning ijtimoiy integratsiyasida muhim rol o‘ynashini ko‘rsatadi. Mazkur tadqiqot natijalariga asoslanib, quyidagi amaliy tavsiyalar ishlab chiqildi: Oliy ta‘lim muassasalarida talabalar uchun muntazam psixologik diagnostika va maslahat xizmatlarini yo‘lga qo‘yish zarur. 1-kurs talabalari uchun maxsus adaptatsiya (moslashuv) dasturlarini ishlab chiqish va joriy etish maqsadga muvofiq.

Talabalarda muloqot madaniyati, jamoada ishlash va ijtimoiy faollikni oshirishga qaratilgan treninglar o‘tkazish tavsiya etiladi. Talabalarda psixologik barqarorlikni oshirish uchun stressni boshqarish va emotsional intellektni rivojlantirish mashg‘ulotlarini tashkil etish lozim. Yotoqxonada yashovchi va boshqa hududlardan kelgan talabalar uchun mentorlik va ijtimoiy qo‘llab-quvvatlash dasturlarini joriy etish muhim. Talabalarda ijobiy “Men-konsepsiya”ni shakllantirishga qaratilgan psixologik treninglar va rivojlantiruvchi dasturlarni kengaytirish zarur.

Adabiyotlar:

1. Karimova V.M. Ijtimoiy psixologiya asoslari. – Toshkent: O‘qituvchi, 2018.
2. Qodirov B.R. Ijtimoiy psixologiya va kommunikatsiya. – Toshkent, 2020.
3. Yuldashev S.A. Yoshlar psixologiyasi. – Toshkent: Yangi asr avlodi, 2021.
4. Abdullayeva Sh.A. Talaba yoshlar psixologiyasi va ijtimoiy moslashuv. – Toshkent, 2022.
5. Morris Rosenberg. Society and the Adolescent Self-Image. – Princeton University Press, 1965.
6. Erik Erikson. Identity: Youth and Crisis. – New York: W.W. Norton & Company, 1968

Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna,
Farg'ona davlat universiteti
Pedagogika-psixologiya va san'atshunoslik fakulteti
Psixologiya kafedrasi dotsenti, psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)
bonu_dilya84@mail.ru
<https://orcid.org/0000-0003-2975-6840>

TURLI MILLATLI OILA FARZANDLARIDA ETNIK IDENTIK SHAKLLANISHINING ETNOPSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Zamonaviy jamiyatdagi madaniy xilma-xillik tobora ijtimoiy ziddiyat va siyosiy nizolar manbalaridan biriga aylanib bormoqda va uning ijtimoiy birlikdan ajralmasligidan dalolat beradi. Zamonaviy jamiyatning birligi ma'lum milliy va madaniy jamoalarning chegaralariga zid keladi. Etnik jamoalarning ijtimoiy va madaniy integratsiyalashuvi muammolari bevosita etnik va madaniy identifikatsiya jarayonlari bilan bog'liq, shuning uchun zamonaviy ko'p millatli muhitda etnik jamoalarning o'z-o'zini identifikatsiyalash jarayonlarini o'rganish kerak. Keng ma'noda identiklik deganda ijtimoiy o'zaro ta'sir jarayonida muayyan rolga ega bo'lgan ma'lum shaxslar yoki ijtimoiy guruhlarining identifikatsiyasi, o'zlarini va boshqalarni turli xil ijtimoiy kommunikatsiyalar "dunyolarida" ma'lum bir o'rin bilan bog'lash tushuniladi.

Kalit so'zlar: millatlararo nikoh, etnik guruhlar, identiklik, diffuz identifikatsiya, etnik konstantalar.

ЭТНОПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ЭТНИЧЕСКОЙ ИДЕНТИЧНОСТИ У ДЕТЕЙ ИЗ РАЗНОНАЦИОНАЛЬНЫХ СЕМЕЙ

Аннотация. Культурное разнообразие в современном обществе всё больше становится одним из источников социальных противоречий и политических конфликтов, что свидетельствует о его неотделимости от социального единства. Единство современного общества вступает в противоречие с границами определённых национальных и культурных сообществ. Проблемы социальной и культурной интеграции этнических сообществ непосредственно связаны с процессами этнической и культурной идентификации, поэтому необходимо изучать процессы самоидентификации этнических сообществ в современной многонациональной среде. В широком смысле под идентичностью понимается идентификация определённых лиц или социальных групп, выполняющих определённую роль в процессе социального взаимодействия, соотнесение себя и других с определённым местом в "мирах" различных социальных коммуникаций.

Ключевые слова: межнациональный брак, этнические группы, идентичность, диффузная идентификация, этнические константы.

ETHNOPSYCHOLOGICAL FEATURES OF ETHNIC IDENTITY FORMATION IN CHILDREN OF MULTI-ETHNIC FAMILIES

Abstract. Cultural diversity in modern society is increasingly becoming one of the sources of social conflict and political strife, indicating its inseparability from social unity. The unity of modern society contradicts the boundaries of certain national and cultural communities. The problems of social and cultural integration of ethnic communities are directly linked to the processes of ethnic and cultural identification; therefore, it is necessary to study the self-identification processes of ethnic communities in a modern multinational environment. In a broad sense, identity is understood as the identification of specific individuals or social groups that play a specific role in the process of social interaction, linking themselves and others to a specific place in the "worlds" of various social communications.

Keywords: interethnic marriage, ethnic groups, identity, diffuse identification, ethnic constants.

Kirish. Ijtimoiy-madaniy identiklik - etnik guruhning obyektiv va subyektiv tarkibiy qismlaridan qat'iy nazar, etnik guruh bilan identifikatsiya qilish; unitar yoki federal shaklda ifodalanishidan qat'iy nazar, millat bilan identifikatsiya qilish; ma'lum bir millat chegaralaridan chegara yoki geografik jihatdan uzoqda bo'lishi mumkin bo'lgan millatlararo madaniy hudud bilan o'zaro bog'liqlik kabilar bilan aloqadorlik kasb etishi bilan ham o'rganilishi muhim bo'lgan muammolardan biri hisoblanadi. Etnik identiklik - bu shaxsning ma'lum bir etnik guruhga mansublik ko'rsatkichi bo'lib, uning vakillariga xos fazilatlar mavjudligini bilish,

ta'lim va faoliyat sohasidagi etnik jihatdan aniqlangan afzalliklarni baholash bilan belgilanadi. Dj.Finnining fikricha, etnik identiklik - bu o'zini etnik guruh a'zosi sifatida anglash, o'zini hozirgi va o'zgaruvchan tushunish, o'z etnik kelib chiqishi haqida tuzilgan va o'zgartirilishi mumkin bo'lgan xabardorlikka taalluqli dinamik ko'p o'lovchi konstruksiyadir.

Yuqoridagi identiklik turlariga qo'shimcha ravishda quyidagilar mavjud: etnosentrik identiklik, bu etniklikning ahamiyatiga urg'u berishni, uning so'zsis tanqidiy bo'lmagan ustunligini anglatadi; etnik befarqlik, shaxsning etnik muammolarga befarqligi, etnik qadriyatlar, urf-odatlar, me'yorlardan xoli bo'lishi, uning xulq-atvoriga na o'zining, na o'zgalarning millati ta'sir etmasligi; kosmopolitizm ko'rinishidagi etnonigilizm har qanday etnik narsadan ozod bo'lish deklaratsiyasi, umuman etniklikni inkor etish; etnik jihatdan aralash oilalarda, shuningdek, migrant oilalarda keng tarqalgan ikki tomonlama, marginal identiklik. Marginal shaxs o'zini ham, boshqa guruhni ham identifikatsiya qila olmaydigan shaxs deb hisoblanadi. U turli etnik guruhlarning qadriyatlari, urf-odatlari va an'analarini o'zlashtira oladi. Ajratilganlar chalkashlik, ikkilanish, tashvish, noaniqlik, chalkashlik, shaxsiy ichki nizolar, ruhiy kasalliklargaacha bo'lgan tuyg'ular bilan tavsiflanadi.

Etnik identiklik tarkibida kognitiv va affektiv komponentlar mavjud. Kognitiv komponentning asosini etnik shaxsning qiyofasi tashkil etadi, unda etnik guruh vakili sifatida subyektga o'zi to'g'risida mavjud bo'lgan barcha ma'lumotlar jamlangan. O'zi haqidagi ma'lumotlar har doim boshqa odamlar bilan taqqoslash orqali paydo bo'lganligi sababli, kognitiv komponent boshqa etniklar haqidagi g'oyalarni o'z ichiga oladi. Affektiv komponent o'z etnik guruhiga va o'z etnikiga nisbatan hissiy va qadriyatli munosabatni o'z ichiga oladi. U o'zini ijobiy (o'z millatiga mansubligidan qoniqish, o'z xalqining yutuqlari, uning ko'zga ko'ringan vakillari bilan faxrlanish, vatanparvarlik, o'z etnik guruhiga birdamlik tuyg'usi) va salbiy etnik munosabatlarda konfrontativ xulq-atvor kabilarni qamrab oladi (o'z etnikligini inkor etish, kamsitish hissi, mos yozuvlar sifatida boshqa guruhlarga ustunlik berish).

Etnik identiklikning psixologik ma'nosi milliy o'ziga xoslik (etnik guruh bilan emas, balki millat bilan identifikatsiya qilish), etnik o'zini o'zi anglash (etnik guruhda shaxsning o'zini o'zi belgilashi natijasi), etnik tuyg'u (etnik guruhga daxldorligini hissiy idrok etish), etniklik (etnik ahamiyatga ega dunyoda shaxsning umumiy ijtimoiy ta'rifi va o'zini o'zi belgilashi), etnik identifikatsiya (etnik o'ziga xoslikni olish jarayoni), etnik o'zini o'zi identifikatsiya qilish (o'zini etnik jamoaga ongli ravishda bog'lash) kabi hayot kontekstidagi bir-biriga bog'liq toifalar bilan taqqoslaganda namoyon bo'ladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Etnik identiklikning eng muhim belgilari til, kelib chiqishi, turmush tarzi, an'anaviy madaniyati, qadriyatlari va me'yorlari, tarixiy xotira va mifologiya, din, Vatan hissi, fuqarolik, xarakter, tashqi ko'rinishdir. Etnik identiklikning tuzilishi haqida gapirganda, tadqiqotchilar odatda ongli va ongsiz darajalar (G.U.Soldatova), kognitiv va affektiv komponentlar (M.Barrett) mavjudligini ta'kidlaydilar. Kognitiv komponent shaxs va guruhning etnik xususiyatlari, etnik guruhga mansubligini anglash, etnik avto- va geterostereotiplarning mazmuni haqidagi bilim va g'oyalarni o'z ichiga oladi. Affektiv komponent etnik jamoalarga munosabatni, etnik guruhga mansublikni baholashni, etnik stereotiplarning yo'nalishini va etnik imtiyozlarni o'z ichiga oladi. Ba'zan xulq-atvor va xatti-harakatlarning etnik rangdagi o'ziga xosligidan iborat bo'lgan xatti-harakatlar komponenti ham qo'shiladi. Dj.Finni etnik identiklikdagi etnik ong, etnik o'zini o'zi aniqlash, etnik munosabat, etnik xulq-atvorlarni ajratib ko'rsatadi.

Ijtimoiy-madaniy o'zgarishlar dinamikasida etnik guruhlarning jamoaviy xotirasi muhim rol o'ynaydi, chunki uning jamiyatdagi sharoitlari va funksiyalari etnik jamoaning o'ziga xosligini shakllantirishga ta'sir qiladi. O'tmishning jamoaviy xotirasi zamonaviy etnik jamoalarning jamoaviy ongi tarkibida mavjud bo'lib, turli ijtimoiy guruhlardagi etnik guruhlarning alohida vakillarini o'z ichiga oladi. O'tmishning kollektiv xotirasi ikki xil - kommunikativ va madaniy. Kommunikativ xotira deganda odatda "avlodlar xotirasi" deb ataladigan narsa tushuniladi. Madaniy xotira "manbalar bo'lib, kelib chiqishi bilan bog'liq bo'lgan xotiralarni asoslash rejimida va shuning uchun mifologik ildizlarga ega".

Etnik identiklikning tuzilishi muammosi muqarrar savolni tug'diradi - bu komponentlar qanday bog'liq va o'zaro qay yo'sinda ta'sir qiladi? Ushbu muammoning o'ziga xos savollaridan biri komponentlarning qaysi biri birinchi bo'lib tuzilgan? Bu yerda uchta nuqtayi nazar mavjud:

1. Kognitiv komponentning shakllanishi affektiv, hissiy komponentlarning shakllanishidan oldin sodir bo'ladi;

2. Birinchidan, ularning guruhi bilan hissiy aloqalar va munosabatlar shakllanadi;

3. Ikkala komponent ham bir vaqtning o'zida hosil bo'ladi.

Uchinchi nuqtayi nazar etnik identiklik kabi murakkab hodisani - kognitiv, hissiy va tartibga soluvchi komponentlarning birligi va o'zaro bog'liqligini o'rganishga kompleks yondashuvni ifodalaydi.

Etnik identiklik inson ongi va xulq-atvorida butun umr davomida etnik o'ziga xoslikning doimiy aks etishida shakllanadi va rivojlanadi. Ko'pgina mahalliy va G'arb olimlarining fikriga ko'ra, asosiy etnik

munosabatlar, etnik o'ziga xoslik va bag'rikenglikning faol shakllanish davri o'smirlikdir.[1] Etnik guruh bilan identifikatsiya qilish o'smirlar uchun tayanch bo'lib, inqirozdan o'tishni, o'z shaxsini topish jarayonini osonlashtirishi mumkin. Zamonaviy jamiyatdagi millatlararo munosabatlarning xavotirli holati - millatchilik tuyg'ularining kuchayishi, kuchli ekstremistik yoshlar tashkilotlarining paydo bo'lishi, etnik asosdagi nizolar - etnik guruhning yosh shaxsini rivojlantirishdagi muhim rolini ko'rsatadi.

Tadqiqot metodologiyasi. Xulq-atvorning yangi shakllariga yuqori darajada tayyorlik, ijtimoiy o'zgarishlarga sezgirlik aynan shu davrda inson o'z millati haqida o'ylay boshlaydi, o'z etnik guruhini, uning hayotidagi ishtirokini o'rganadi, uni boshqa guruhlar bilan taqqoslay boshlaydi. Dj.Finni o'smirning identikligini shakllantirishning uch bosqichini aniqladi:

a) "tekshirilmagan" identiklik, bolada etnik masalalarga qiziqish yo'qligi, etnik guruhga a'zolik haqida yetarli tasavvurning mavjud emasligi. Unda etnik o'ziga xoslik bilan bog'liq muammolarga duch kelmaydigan yosh o'smirlar va kattalar bor. "Tasdiqlanmagan" identiklik bosqichi identifikatsiyaning ikkita kichik turiga to'g'ri keladi: diffuz, odamlar o'zlarining millati haqida o'ylamaganlarida va dastlabki, shaxslar ota-onalar va boshqa kattalarning ijobiy etnik munosabatlarini qabul qilganda (so'rganlarida);

b) etnik identiklikni izlash (moratoriy), inson o'z hayotida etnik mansublikning ma'nosini tushunishga harakat qilganda paydo bo'ladi. O'z tajribasi va hayotiy voqealar (bu milliy asosda kamsitish va haqorat qilish holatlari) o'smirning etnik uyg'onishini rag'batlantiradi. Bu bosqichda o'z xalqining madaniyatiga intensiv singdirish kuzatiladi;

c) etnik xususiyatlarning daxlsizligini, etnik jamoaga bog'liqligini aniq va to'liq tushunishga erishilgandagi etnik identiklik. Shu bilan birga, tadqiqotchining fikricha, amalga oshirilgan etnik identikligi aniq belgilangan shaxsiy o'ziga xoslikka erishish bilan mos keladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Biz tarafdin tadqiqotimiz mobaynida o'tkazilgan navbatdagi psixodiagnostik vosita aynan geteromillatli oilalarda tarbiya ko'rayotgan o'smir yoshdagi shaxslardagi etnik identiklik va madaniyatlar turlichaligini etnopsixologik jihatlariga qaratilgan bo'lgani bois, dastlab Dj.Finnining "Etnik identiklikni o'rganish" metodikasining tahlilini keltirishni joiz deb bildik.

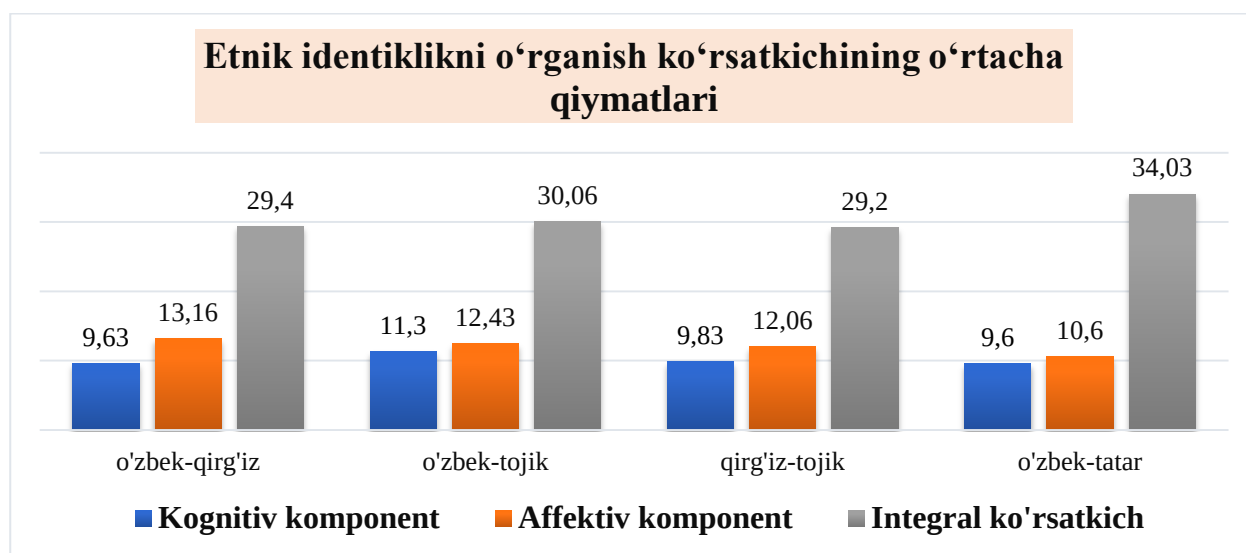
1-jadval.

Dj.Finnining "Etnik identiklikni o'rganish" metodikasining bir omilli dispersion tahlili (n=120)

Komponentlar	Oila farzandlari	M	σ	Statistik qiymat	
				F	p
Kognitiv komponent	o'zbek-qirg'iz	9,63	5,40	0,605	0,613
	o'zbek-tojik	11,30	5,25		
	qirg'iz-tojik	9,83	5,87		
	o'zbek-tatar	9,60	6,27		
Affektiv komponent	o'zbek-qirg'iz	13,16	7,23	0,613	0,608
	o'zbek-tojik	12,43	7,77		
	qirg'iz-tojik	12,06	7,99		
	o'zbek-tatar	10,60	7,17		
Integral ko'rsatkich	o'zbek-qirg'iz	29,40	10,49	1,643	0,183
	o'zbek-tojik	30,06	10,24		
	qirg'iz-tojik	29,20	9,49		
	o'zbek-tatar	34,03	8,41		

Izoh: ishonch darajasidagi ahamiyatli farqlar kuzatilmadi

Etnik identiklikning kognitiv komponentining - shaxs va guruhning etnik xususiyatlari to'g'risidagi bilim va g'oyalar, etnik guruhga mansublikni anglash, etnik avto- va geterostereotiplarning mavjudligini anglatib, mazkur shkala bo'yicha ahamiyatli ishonch darajasidagi farqlar kuzatilmadi ($F=4,416$, $p<0,613$). Xususan, o'zbek-qirg'iz millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (9.63), o'zbek-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (11.30), qirg'iz-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (9.83), o'zbek-tatar millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (9.60), natijalar bo'lib, ushbu ko'rsatkichlarni barcha o'smirlarda o'z etnik guruhining barcha jihatlarini to'liq bilish, udumlarini o'zlashtirish, guruhidagi g'oyalar, an'analar kabilar haqida tasavvurlar, bilimlar mavjudligini katta farqlarga ega emasligi, shuningdek, ularda etnik o'ziga xoslik teng darajada shakllanganligidan dalolat beradi, degan xulosaga kelishimizga imkon yaratadi. O'zbek-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida mazkur ko'rsatkich bo'yicha farqlarning qolgan o'smirlarga qaraganda yuqori ko'rinish olganini an'analarga, urf-odatlariga, ajdodlar ruhiga sodiqlik tamoyilining oilaviy an'analar asosi ekanligidan deya xulosalarga kelishimiz mumkin.

1-rasm. "Etnik identiklikni o'rganish" metodikasining o'rtacha qiymat ko'rsatkichlari

Etnik identiklikning affektiv komponenti, o'zida etnik jamoalarga bo'lgan munosabatni, etnik guruhga mansublikni baholashni, etnik stereotiplarning yo'nalishini va etnik imtiyozlarni ifodalaydi. Qiziqarli jihati mazkur daraja bo'yicha ham turli oilaga mansub o'smirlarda ham ishonch darajasidagi ahamiyatga molik farqlarning mavjud bo'lmaganligida ko'rinib ($F=0,613$, $p<0,608$), o'zbek-qirg'iz millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (13.16), o'zbek-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (12.43), qirg'iz-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (12.06), o'zbek-tatar millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (10.60) tashkil etdi. O'zbek-qirg'iz oilasi vakillarida affektiv komponentning boshqa millat vakili bo'lgan o'smirlarga nisbatan yuqori bo'lishi ulardagi ajdodlardan avlodlarga o'tib kelayotgan umrboqiy qadriyatlarning oila maskanida mustahkam shakllanishi va targ'ibotning kuchli ifodalanishi bilan ham tavsiflashimiz mumkin.

Etnik identiklikning integral ko'rsatkichi - shaxsning ma'lum bir etnik guruhga mansublik tajribasi, uning vakillariga xos fazilatlar mavjudligini bilish, ta'lim va faoliyat sohasidagi etnik jihatdan aniqlangan imtiyozlarni baholash kabilarda namoyon bo'ladi, mazkur komponent bo'yicha ham sinaluvchilarimizning natijalari o'rtasida ishonch ko'rinishiga ega bo'lgan ahamiyatli farqlar kuzatilmadi ($F=1,643$, $p<0,183$). Jumladan, o'zbek-qirg'iz millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (29.40), o'zbek-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (30.06), qirg'iz-tojik millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (29.20), o'zbek-tatar millati asnosida tashkil topgan oilaning o'smir farzandlarida (34.03) tashkil etdi.

Xulosa. Ushbu umumiy ko'rsatkich bo'yicha nisbatan yuqori natijalar o'zbek-tatar millatiga mansub oilalarda ulg'ayayotgan o'smirlarga tegishli bo'lib, bu jihatni oila vakillarining etnik xususiyatlari xalqning tarixiy taraqqiyotida shakllanganligi, ko'chmanchi turmush tarzi tatarlarning etnik xususiyatlarining shakllanishida asosiy shart va omil bo'lganligi, ko'chmanchi turmush tarzining ba'zi an'analari saqlanib qolganligi va umuman tatarlar hayotiga, xususan, yosh avlodning ijtimoiylashuviga urug'-aymoqchilik an'analarning ta'siri yuqoriligi kabilarda ham xarakterlash fikrimizcha joiz.

O'zaro munosabatlar yaqin oila rishtalariga asoslanadi: to'y, dafn va boshqa marosimlarda qarindoshlarga yordam berish va qarindoshlardan yordam kutish, yetim va yolg'izlarga yordam berish, kambag'allarga yordam berish kabilarda. Oilaviy munosabatlar insonlarning juda yaqin ijtimoiy munosabatlari bo'lib, o'zbeklar hayotida turli funksiyalarni bajaradi. Qarindoshlik munosabatlarining vazifalaridan biri yosh avlodni ijtimoiylashtirishdir. Shuning uchun ularning oilaviy munosabatlarini an'analari, ijtimoiylashuv vositasi va omili deb hisoblash mumkin.

Adabiyotlar:

1. Антонов А.И. Социология семьи / А.И. Антонов, В.М. Медков. - М. : Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич"), 1996. - 304с
2. Антонов А.И., Медков В.М. Социология семьи. М.; Изд-во МГУ: Изд-во Международного университета бизнеса и управления ("Братья Карич"), 1996. - 304 с.

3. Арефьева А.В. Одиночество как социальное последствие урбанизации // Десятые Ковалевские чтения: Материалы науч.-практ. конф. 13–15 ноября 2015 г. / Отв. редактор Ю.В. Асочаков. СПб.: Скифия-принт, 2015. С. 1019–1020.
4. Аубакиркызы Б. Этнопсихология: Учебное пособие. – Караганды: Издательство КарТУ, 2005. – 97 с.
5. Бакиров В. Социальное познание на пороге постиндустриального мира // Общественные науки и современность. 1993. № 1. С. 74.
6. Райе Ф. Психология подросткового и юношеского возраста. - СПб.: Издательство «Питер», 2000. - 656 с.
7. Nuraliyeva D.M Millatlararo oila farzandlarining etnik identiklik xususiyatlarining nazariy va amaliy asoslari // “Psixologiya” Ilmiy jurnali, 2025-y., 2-son, 110-113-betlar.
8. Nuraliyeva D.M Etnik identiklik – ijtimoiy-psixologik fenomen sifatida // Ta’limda istiqbolli izlanishlar, Xalqaro ilmiy-metodik jurnal № 6-son, 2025-yil 297.-300 betlar.
9. Nuraliyeva D.M Азіргі студенттердің когнитивтік процестерінің дамуына жасанды интеллектің әсері ВЕСТНИК КазНПУ им. Абая, серия «Психология», №3(84), 2025 г.

Yunusova Go'zal Sultonovna,
*Farg'ona davlat universiteti dotsenti,
 psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)*

SIBLING MAQOMI VA UNING OILADAGI SHAXSLARARO MUNOSABATLAR SHAKLLANISHIGA PSIXOLOGIK TA'SIRI

Annotatsiya. Mazkur maqolada sibling maqomi (farzandlarning tug'ilish tartibi) hamda uning oiladagi shaxslararo munosabatlar shakllanishiga psixologik ta'siri tahlil qilinadi. Tadqiqotda to'ng'ich, o'rtacha, kenja va yagona farzandlarning shaxsiy xususiyatlari hamda oila a'zolari bilan munosabatlariga ta'siri o'rganildi. Empirik tadqiqotda 100 nafar respondent ishtirok etdi. Natijalar to'ng'ich farzandlarda mas'uliyat va liderlik, o'rtacha farzandlarda moslashuvchanlik, kenja farzandlarda kommunikativlik, yagona farzandlarda esa mustaqillik ko'rsatkichlari nisbatan yuqori ekanligini ko'rsatdi. Tadqiqot sibling maqomi oilaviy munosabatlar va shaxs rivojlanishida muhim psixologik omil ekanligini tasdiqlaydi.

Kalit so'zlar: sibling maqomi, tug'ilish tartibi, oilaviy munosabatlar, shaxslararo munosabatlar, oila psixologiyasi, ijtimoiylashuv.

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ ВЛИЯНИЕ СИБЛИНГОВОГО СТАТУСА НА ФОРМИРОВАНИЕ МЕЖЛИЧНОСТНЫХ ОТНОШЕНИЙ В СЕМЬЕ

Аннотация. В статье рассматривается психологическое влияние sibling-статуса (порядка рождения детей) на формирование межличностных отношений в семье. Исследование направлено на анализ особенностей старших, средних, младших и единственных детей в системе семейных отношений. В эмпирическом исследовании приняли участие 100 респондентов. Результаты показали, что у старших детей выше уровень ответственности и лидерства, у средних — гибкость, у младших — коммуникативность, а у единственных детей — самостоятельность. Полученные данные подтверждают, что sibling-статус является важным фактором развития личности и формирования семейных взаимоотношений.

Ключевые слова: sibling-статус, порядок рождения, семейные отношения, межличностные отношения, психология семьи.

THE PSYCHOLOGICAL INFLUENCE OF SIBLING STATUS ON THE FORMATION OF INTERPERSONAL RELATIONSHIPS IN THE FAMILY

Abstract. This article examines the psychological influence of sibling status (birth order) on the formation of interpersonal relationships within the family. The study analyzes personality traits and family interaction patterns of firstborn, middle, youngest, and only children. The empirical study involved 100 respondents. The results indicate that firstborn children demonstrate higher levels of responsibility and leadership, middle children show greater adaptability, youngest children display stronger communication skills, while only children demonstrate higher independence. The findings confirm that sibling status plays an important role in personality development and family relationship formation.

Keywords: sibling status, birth order, family relationships, interpersonal relations, family psychology.

Kirish. Bugungi kunda jamiyat taraqqiyoti, shaxs kamoloti va ijtimoiy munosabatlarning barqaror rivojlanishida oila muhitining o'rni alohida ahamiyat kasb etadi. Oila shaxsning birlamchi ijtimoiylashuv instituti sifatida insonning psixologik rivojlanishi, xulq-atvori, qadriyatlari va shaxslararo munosabatlar tizimining shakllanishida muhim rol o'ynaydi. Ayniqsa, oiladagi farzandlarning tug'ilish tartibi, ya'ni sibling maqomi (to'ng'ich, o'rtacha, kenja yoki yagona farzand) ularning shaxsiy xususiyatlari hamda oila a'zolari bilan munosabatlarining shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli sibling maqomining oiladagi shaxslararo munosabatlar tizimiga ta'sirini o'rganish zamonaviy psixologiya fanining dolzarb masalalaridan biri hisoblanadi.[1]

Mazkur muammoning dolzarbligi O'zbekiston sharoitida ham alohida ahamiyat kasb etadi. Chunki mamlakatimizda ko'p farzandli oilalar an'anasi saqlanib qolgan bo'lib, ko'plab oilalarda ikki yoki undan ortiq farzand tarbiyalanadi. Demografik ma'lumotlarga ko'ra, O'zbekistonda o'rtacha oila tarkibida bir necha farzand bo'lishi odatiy hol hisoblanadi. Bu esa farzandlarning o'zaro munosabatlari, ularning oiladagi

ijtimoiy rollari hamda sibling maqomining shaxs rivojlanishiga ta'sirini ilmiy jihatdan o'rganishni yanada muhim qiladi.[2]

Bundan tashqari, globallashuv jarayonlari, urbanizatsiya va ijtimoiy hayotdagi o'zgarishlar oiladagi munosabatlar tizimiga ham ta'sir ko'rsatmoqda. Natijada farzandlar o'rtasidagi psixologik munosabatlarni chuqur o'rganish, ularning shaxsiy rivojlanishiga ta'sir qiluvchi omillarni aniqlash zamonaviy psixologiya fanining dolzarb yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Shu jihatdan qaraganda, sibling maqomining oiladagi shaxslararo munosabatlar shakllanishiga psixologik ta'sirini o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy ahamiyatga ham ega. Mazkur tadqiqot natijalari oilaviy munosabatlarni sog'lomlashtirish, farzandlar o'rtasidagi nizolarni kamaytirish hamda ularning ijtimoiy moslashuvini ta'minlashga qaratilgan psixologik tavsiyalar ishlab chiqishda muhim ilmiy asos bo'lib xizmat qiladi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Oilashunos olimlar sibling (Inglischa sibling, sibs - bir oiladagi akalar-ukalar va oralar-singillar ma'nosini anglatadi) maqomini shartli ravshan to'rt turga bo'lib o'rganganlar, alohida, to'ng'ich, o'rtacha, kenja va yolg'iz farzand maqomlilaridir.

R.B. Felson siblinglar o'zaro munosabatlaridagi aggressivlikni o'rganib, oiladagi yolg'iz jinsli bolaga nisbatan (jinsidan qati'y nazar) bosqa bolalarning jismoniy va verbal aggressiv qilishini aniqladi. lablari, siblinglar o'zaro tortishuviga hadeb ota-onalarning aralashuvi kutilgan natijalarga olib kelmasligini isbotladi. Felsonning fikricha, shaxsning aggressiv xulq-atvoriga uning oilasidagi shaxslararo munosabatlar qatorida, sibling maqomi va siblinglar soni ham muhim rol o'ynaydi.[6]

Shaxsning sibling maqomi muammosini o'rgangan A.Adler 1920-yillardayoq o'z izlanishlaridan kelib chiqib, yolg'iz farzandlar shaxslararo munosabatlarda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin, degan xulosaga keldi.

A.Adler oilashunoslik fanida ilk marotaba bola shaxsining shakllanishi va rivojlanishi uning oilasidagi aka-ukalar va opa singillarning borligiga bog'liqligi g'oyasini ilgari surgan. Afsuski, bu omil Sharq xalqlari, xususan, O'zbekiston uchun o'ta muhim bo'lishiga qaramay, bizda kam, kichik oilalar xos bo'lgan G'arbda kam juda kam o'rganilgan. Psixologik adabiyotda sibling maqomi aslida (inglizcha sibling, sibs - bir oiladagi akalar va opalar ma'nosini bildiradi) - muayyan insonning muayyan oilada tug'ilishi, jinsi va tug'ruqlar orasidagi rasmiy farqni ifodalovchi tushunchani bildiradi.[5]

Bolaning sibling maqomi va uning shaxsiy ko'rsatkichlar bilan bog'liqligi masalasiga xali aniqlik kiritilmagan, ya'ni aniq ilmiy dalillar yetarli emas. Shunga qaramay, ko'rgina tadqiqotchilar (Richardson R., 1994; Driskoll R., Iuksteyn D., 2003; Brazington R., 2003 va boshqalar) shaxsning sibling maqomi uning shaxsiga, er-xotinlik va ota-onalik maqomlariga, do'stlar bilan muomalasiga, ishda rahbariyat va hamkasblar bilan o'rnatadigan muloqotlarining xarakteriga ta'sir etishini o'rganishgan. Emirik ma'lumotlar bunday bog'liqliklarning to'rt turi mavjudligini ta'kidlaydi. [7]

To'ng'ich bola, oiladagi farzandlarning kattasi, odatda ota-onasining umidi bo'lib, ota-onalar undan ko'p narsalarni kutadi va odatda u bu umidlarni oqlaydi ham. Undagi muvaffaqiyatlarga bo'lgan intilish, o'qish va kasb-hunar egallash egallashdagi yutuqlari va unga erishish imkoniyatlari ham odatda yuqori bo'ladi. Uning muvaffaqiyatlari nafaqat ota-onaning kutishlariga bog'lik, balki ma'lum vaqt erkalatilgan bolaning, keyinchalik "taxtdan tushishi", mavqening birdan o'zgarishi va kutishlar tizimining ham shunga yarasha boshqacha bo'lib qolishi bilan bog'liqdir. Buni Adler iborasi bilan aytganda, "detronizatsiya", ya'ni taxtdan ayrilishi deb atash mumkin. Chunki, ukasi yoki singlisi raydo bo'lgandan so'ng, ota-onasining e'tibori birdan boshqa bolaga qaratilib, unga munosabat o'zgarib qolganligini bola o'ziga xos qayg'urish bilan his qiladi.

Lekin ota-onaning e'tibori va mehriga qaytadan erishish maqsadida u harakat qila boshlaydi. Agar to'ng'ich farzandning uka ko'rgandan so'ng raydo bo'ladigan derrivatsiyasi kuchli bo'lsa-da, o'zini ko'rsatish uchun ichki imkoniyatlari, layoqati yetarli bo'lmasa (ba'zan to'ng'ich farzand nimjonroq bo'ladi, unda bolaning xulqida keskin salbiy o'zgarishlar ro'y bera boshlaydi, masalan, ukasini yomon ko'rib, unga ziyon yetkazishga harakat qiladi, inijligi bilan ota-onasini xafa qiladi, ovqat yemaydigan, o'zi mustaqil ravishda uxlamaydigan, hatto, hojatga chiqmaydigan, aytilganlarni bajarmaydigan o'jar bo'lib boradi.

Hayotda shunday voqealar ham kuzatilganki, endi tetapoya bo'lib, mustaqil harakatlar qila boshlagan to'ng'ich farzand ukasini itarib yuborishi, og'ziga yomon narsalarni solib qo'yishi, beshikda uxlab yotgan bolani yiqitish holatlari bo'lgan. Ya'ni, ota-onaning domimiy mexri yetishmayotganligini his qilgan bolada rashk hissi uyg'onadi, uning sababchisi esa yangi dunyoga kelgan ukasidir.

Tadqiqot metodologiyasi. Shunga qaramay, aksariyat to'ng'ich farzandlar ota-onasining ziyrakligi, o'zida paydo bo'lgan ko'nikma tufayli yangi sharoitga moslashadi, sekin-asta ukasiga mehr qo'yadi, unga g'amho'rlik qilishdan rohatlanadigan ham bo'lib qoladi. Bu unga foyda keltiradi ham: kelajakda u turli toifa insonlar, jumladan, kattalar, obro'li insonlar bilan kelishib ishlashga harakat qiladigan, ularning ko'ngliga

qaraydigan, uyida ko'rganlari ko'chada qaytarilmasligiga harakat qiladigan, moslashuvchan bo'lib o'sadi. Odatda bunday bolaning tengqurlari orasida o'ziga xos mavqeyi bo'ladi. Yoshligidan ota-onaning yuzi-ko'ziga qarab, ularning munosabatini his qilishga o'rgangan bola kelajakda oqituvchisi yoki rahbarining ham yuzi ko'ziga qarab, muomala qilishga o'rganadi. Ota-onalik maqomiga aloqador munosabatlarni tashqarida boshqalarga ham qo'llashga ko'nikib boradi.

Shuning uchun to'ng'ichlarda kirishimlilik, kichiklarga g'amxo'rlik, mustaqil qarorlar qabul qilishga, mas'uliyatni bo'yniga olish va liderlikka moyillik rivojlanib boradi. Shuning uchun ham jamiyatda rahbar lavozimlarda ishlayotgan, siyosiy va jamoatchilik idoralarini boshqarayotganlarning aksariyati oilada to'ng'ich farzand ekanligi o'rganilgan. Masalan, Amerika Rrezidentlarining yarmi, 20 nafardan ortiq astronomlar oilada to'ng'ich farzandlar bo'lishgan. Odatda oilada o'sayotgan o'g'il bolalarning to'ng'ichi erkaklar jamoasini (masalan, xarbiy, xalqaro, siyosiy tashkilotlar), singillari bo'lgan akalar xotin-qizlar jamoasini (maktab, shifoxona), va shunga o'xshash opalar ham mantiqan mos ravishda jamoalarni muvaffaqiyatli boshqaradigan rahbarlar bo'lib yetishadi.

Nikoh borasida esa o'rtancha farzand ancha kelishib, baxtli yashashga moyil bo'ladi. Shuni ham ta'kidlash joizki, ayrim holatlarda aynan to'ng'ich farzandlar ba'zan jamiyatda muammoli, tarbiyasi og'irlar kategoriyasiga tushib qoladi. Bunga yo ota-onaning katta farzandidan umidlarining haddan ziyod og'irligi yoki "detronizatsiya" jarayonining bola tomonidan salbiy idrok etilishi sabab bo'ladi. Ikkinchi farzand (yoki o'rtancha) odatda kattalarga tob'e, o'zgalar ko'magiga muhtoj, adolatsizlik, haqsizliklar va qattqlikka chidamsiz, boshqalarning munosabatlarini injiqlik bilan qabul qiladigan bo'lib o'sadi. U akasi yoki opasiga qarab, uning soyasida ayyorroq, epsizrooq bo'lib ko'rinadi, chunki tug'ilganidan yonida undan kattalar borligiga u ko'nikib boradi.

O'rtancha farzandlardan yaxshi san'atkorlar, sportchilar, dirlomatlar, odamlar bilan ishlashga ustasi farang rahbarlar yetishib chiqishi ham mumkin. Kichik farzand umrining ohirigacha o'zini kichikman, deb his qilishga moyil bo'ladi, uni hech kim xafa qilishi mumkin emas. Hamisha g'amsizlik og'ushida bo'lgan kichikintoy, kelajakda ham hamma yerda o'zini muhofazada, xavfsizlikda his etishga moyil bo'ladi va buni o'zgalaridan talab ham qiladi. Ularning kayfiyati ko'rince yaxshi bo'lib, yon-atrofidagilar bilan yaxshi muomalaga kirisha oladi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Odatda kichik farzandda muvaffaqiyatga erishish motivatsiyasi kuchli, raqobatbardoshlik talab etilgan sharoitda u chidamlirooq bo'ladi. Afsuski, ularning nikoh borasida omadlari kamrooq bo'lishi kuzatilgan, oilada kichik farzand bo'lganlar salga ajralishni o'ylaydi, chunki ulardan yaxshi vafodor, chidamli er yoki xotin chiqmaydi. Shu bois, turmush ko'rishga ham unchalik shoshmaydi, chunki o'ziga mas'uliyatni olishni yoqtirmaydi. Yagona farzandning sibling maqomi to'ng'ichnikiga yaqin. Ota-onaning umidlari va orzu-xavaslarini bilib katta bo'lgan bola ko'p sohada, ayniqsa, intellektual sohada katta muvaffaqiyatlarga erishishi mumkin, lekin odatda juda o'zini yaxshi ko'radigan, hudbin bo'lib qolishadi. Ular jamiyatda ham hato qilib qo'yishdan qo'rqmaydi, muvaffaqiyat sari dadil yuradi, lekin xar doim ham unga erisholmaydi, chunki odamlar bilan kirishimli emas.

Shuning uchun o'zbeklarda "yagona farzand - farzand emas", degan gaplar bor, ular ota-onaning kuyib-pishib, unga barcha imkoniyatlarni yaratib, yaxshi ko'rayotganlarining qadriga yetmaydi. Bu kelgusida ham boshqa insonlarga nisbatan munosabatda o'z aksini topadi, keksayib qolgan ota-onaga to'ng'ich farzand qanchalik mehribon bo'lsa, yagona farzand buning aksi bo'lib, otasi va onasi vafotidan keyin ham ulardan xafa bo'lib yuradi, "nega meni tashlab ketishdi?", deb. Shuning uchun yaxshi oila uchun kamida ikkita farzandning bo'lishi va ular o'rtasida yaxshi o'zaro munosabatlarning qaror topishi shaxs uchun ham, oila va jamiyat uchun ham foydalidir. [4]

Siblinglar munosabati hodisasi G. T. Xomentauskas tomonidan fanga kiritilgan va o'rganilgan. Bunda bolalarning o'zaro munosabatlari, qachon bir-biriga raqib, qachon birlashishlari o'rganilgan. Masalan, oilaviy inqirozlar paytida, ota-ona qazo qilganda yoki hastalanib qolganda ular albatta bir-biriga muruvvat qiladi, jipslashadi. Aksariyat hollarda esa ayniqsa, rivojlangan mamlakatlarda ko'rince bitta ota-onaning farzandlari o'rtasida o'ziga xos tarang munosabatlar kuzatilgan. Bu narsa usha jamiyatlardagi shaxsiy avtonomiya fenomeni bilan bog'liq bo'lib, xar bir inson ilk yoshlikdan faqat o'z manfaati uchun yashaydi va kurashadi. Bunday sharoitda sibling munosabatlarining faqat ijobiy bo'lishiga erishish ancha mushkul. [8]

O'ziga xos demokratiya muhiti oilalarda barqaror bo'lgan O'zbekistonliklar millati, irqi, kelib chiqishi va iqtisodiy maqomidan qat'iy nazar, albatta, oilada ikki va undan ortiq farzand bo'lishiga intiladi va bolalar o'rtasidagi munosabatlarni ijobiy tarzda yo'lga qo'yish, oilaviy rollar taqsimoti borasidagi ishlarga alohida mas'uliyat bilan qaraydi.

Mavzuni dolzarbligidan kelib chiqib, quyida "Sibling maqomi va uning oiladagi shaxslararo munosabatlar shakllanishiga psixologik ta'siri" mavzusi bo'yicha so'rovnoma natijalariga asoslangan empirik natijalar jadvali va psixologik tahlil keltirilgan.

1-jadval.

Respondentlarning sibling maqomi bo'yicha taqsimlanishi

№	Sibling maqomi	Respondentlar soni (n)	Foiz (%)
1	To'ng'ich farzand	28	28 %
2	O'rtancha farzand	24	24 %
3	Kenja farzand	30	30 %
4	Yagona farzand	18	18 %
	Jami.	100	100 %

Izoh: Tadqiqotda jami 100 nafar respondent ishtirok etgan.

2-jadval.

Sibling maqomi va oilaviy munosabatlar ko'rsatkichlari (o'rtacha ball)

Sibling maqomi	O'zaro qo'llab-quvvatlash	Nizolar darajasi	Do'stona munosabat	Psixologik muhit
To'ng'ich	4.2	2.8	4.0	4.1
O'rtancha	3.9	3.1	3.8	3.9
Kenja	4.1	2.9	4.2	4.0
Yagona	3.4	2.2	3.1	3.5

Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatadiki, sibling maqomi oiladagi shaxslararo munosabatlar va shaxsiy xususiyatlarning shakllanishiga muayyan darajada ta'sir ko'rsatadi.

Avvalo, **to'ng'ich farzandlarda mas'uliyat darajasi (4.3 ball)** boshqa sibling maqomlariga nisbatan yuqoriroq ekanini kuzatildi. Bu holat ota-onalarning katta farzandga nisbatan ko'proq talab va mas'uliyat yuklashi bilan izohlanadi. To'ng'ich farzandlar ko'pincha kichik farzandlarga namuna bo'lishi, ularga g'amxo'rlik qilishi hamda oiladagi ayrim vazifalarni bajarishi sababli ularda liderlik va javobgarlik hissi kuchliroq rivojlanadi.

O'rtancha farzandlarda moslashuvchanlik ko'rsatkichi (4.1 ball) nisbatan yuqori ekanligi aniqlandi. Bu ularning oilada ikki turdagi rol – katta va kichik farzand o'rtasida bo'lishi bilan bog'liq. Natijada ular turli ijtimoiy vaziyatlarga tez moslashish, murosaga kelish va diplomatik munosabatlarni shakllantirishga moyil bo'lib ulg'ayadi.

Kenja farzandlarda raqobatbardoshlik darajasi (4.2 ball) nisbatan yuqori ekanini kuzatildi. Bunga sabab, ular oilada o'z o'rnini topish uchun ko'proq faollik ko'rsatishga intilishi hamda katta farzandlarga yetib olish istagi bilan izohlanadi. Shuningdek, kenja farzandlarda ijtimoiy faollik va kommunikativlik ham yuqori bo'lishi mumkin.

Yagona farzandlarda mustaqillik darajasi (4.3 ball) yuqori ko'rsatkichni tashkil etadi. Bu holat ularning oilada yagona farzand bo'lgani sababli ko'proq e'tibor va resurslarga ega bo'lishi bilan bog'liq. Biroq ularning aka-uka yoki opa-singillar bilan muloqot tajribasi kamroq bo'lgani sababli ayrim hollarda ijtimoiy moslashuv jarayonida qiyinchiliklar kuzatilishi mumkin.

Tadqiqot natijalariga ko'ra sibling maqomining shaxslararo munosabatlarga ta'sirini quyidagi omillar bilan izohlash mumkin:

1. Oiladagi rollar taqsimoti

Har bir farzandning oiladagi vazifasi va mas'uliyati uning tug'ilish tartibiga bog'liq holda shakllanadi.

2. Ota-onaning tarbiyaviy strategiyasi

Ota-onalar to'ng'ich farzandga ko'proq mas'uliyat yuklashi, kenja farzandni ko'proq erkalatishi mumkin.

3. Siblinglar o'rtasidagi raqobat va hamkorlik

Aka-uka va opa-singillar o'rtasidagi raqobat bolalarda motivatsiya va mustaqillikni rivojlantiradi.

4. Ijtimoiy o'rganish jarayoni

Farzandlar bir-birining xulq-atvorini kuzatib, ijtimoiy rollarni o'zlashtiradi.

5. Oiladagi psixologik muhit

Ijroiy psixologik muhit siblinglar o'rtasida hamkorlik va o'zaro hurmatni kuchaytiradi.

Xulosa o'rnida shuni aytishimiz mumkinki, ma'lumki, oila shaxsning ijtimoiy muhit ta'sirlarini o'zida mujassam etish, bu ta'sir natijasida shakllanadigan insoniy sifatning namoyon bo'lishi uchun eng qulay, maqbul ijtimoiy institutlardan hisoblanadi. Shaxsda biz kundalik hayotda ko'radigan sifatning aksariyati aynan oila muhitida, oiladagi shaxslararo munosabatlar tizimida shakllanadi, kamol topadi.

Natijalar sibling maqomining shaxs rivojlanishi va oilaviy munosabatlar shakllanishida muhim psixologik omil ekanligini tasdiqlaydi. Ayniqsa, farzandlarning tug'ilish tartibi ularning ijtimoiy rollari, mas'uliyat darajasi hamda kommunikativ xususiyatlariga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shu sababli oilaviy tarbiya jarayonida ota-onalar farzandlarning sibling maqomini hisobga olgan holda tarbiyaviy yondashuvni shakllantirishi muhimdir. Bu esa farzandlar o'rtasidagi ijobiy munosabatlarni rivojlantirish hamda oilada sog'lom psixologik muhitni ta'minlashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 18-yanvardagi 23-son "O'zbekistonda yoshlarga oid davlat siyosatini 2025-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida"gi Qarori. – Toshkent, 2021.
2. Андреева Г.М. Социальная психология: Учебник. – Москва: Аспект-Пресс, 1999. – 376 с.
3. Karimova V.M. Oilaviy hayot psixologiyasi. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2007. – 142 b.
4. Adler A. The Individual Psychology of Alfred Adler. – New York: Basic Books, 1956.
5. Felson R.B. Aggression and Violence between Siblings. – Social Psychology Quarterly, 1983.
6. Richardson R.W. Birth Order and You. – Minneapolis: Augsburg Fortress Publishers, 1994.
7. Хоментаскас Г.Т. Психология семейных отношений. – Москва: Наука, 1989.

Расулов Шерзоджон Бахромжон угли,
Самаркандский государственный университет имени Шарофа Рашидова
Факультет психологии и социально-политических наук
Кафедра «Практическая психология»

РЕГИОНАЛЬНЫЕ И ГЕНДЕРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕМПЕРАМЕНТАЛЬНЫХ ЧЕРТ У ЖИТЕЛЕЙ ГОРОДОВ УЗБЕКИСТАНА

Аннотация. В статье представлены результаты исследования формально-динамических свойств темперамента у жителей восточных (Ташкент, Фергана, Андижан, Наманган) и западных (Самарканд, Наваи, Хива, Каракалпакстан) городов Узбекистана. Проанализированы региональные, гендерные и возрастные особенности проявления черт темперамента у мужчин и женщин, а также различия между более спокойными и интенсивными типами психических реакций. Выявлено, что у жителей восточных городов показатели предметной и социальной активности и эмоциональной отзывчивости ниже, чем у жителей западных городов.

Ключевые слова: темперамент, формально-динамические свойства личности, пластичность темперамента, региональные особенности, гендерные различия, возрастные изменения, социально-культурные факторы, эмоциональная и поведенческая активность

O'ZBEKISTON SHAHARLARIDA YASHOVCHI AHOI TEMPERAMENT XUSUSIYATLARINING MINTAQAVIY VA JINSIY O'ZIGA XOSLIKLARI

Annotatsiya. Maqolada O'zbekistonning Sharqiy (Toshkent, Farg'ona, Andijon, Namangan) va G'arbiy (Samarqand, Navoiy, Xiva, Qoraqalpog'iston) shaharlarida yashovchi aholi temperamentining formal-dinamik xususiyatlari bo'yicha olib borilgan tadqiqot natijalari keltirilgan. Erkaklar va ayollar orasida temperament xususiyatlarining mintaqaviy, jinsiy va yoshga bog'liq o'ziga xosliklari hamda ruhiy reaksiyalarning tinch va intensiv turlaridagi farqlar tahlil qilingan. Tadqiqot natijalari shuni ko'rsatdiki, Sharqiy shaharlar aholisi o'rtasida predmet va ijtimoiy faoliyat ko'rsatkichlari hamda hissiy javob berish darajasi G'arbiy shaharlar aholisi bilan solishtirganda biroz pastroq.

Kalit so'zlar: temperament, shaxsiyatning formal-dinamik xususiyatlari, temperament moslashuvchanligi, mintaqaviy o'ziga xosliklar, jinsiy farqlar, yoshga bog'liq o'zgarishlar, ijtimoiy-madaniy omillar, hissiy va xulq-atvor faoliyati.

REGIONAL AND GENDER FEATURES OF TEMPERAMENTAL TRAITS AMONG RESIDENTS OF CITIES IN UZBEKISTAN

Abstract. The article presents the results of a study on the formal-dynamic properties of temperament among residents of Eastern (Tashkent, Fergana, Andijan, Namangan) and Western (Samarkand, Navoi, Khiva, Karakalpakstan) cities of Uzbekistan. Regional, gender, and age-related characteristics of temperament traits in men and women were analyzed, as well as differences between calmer and more intense types of psychological reactions. It was found that residents of Eastern cities exhibit lower levels of object-related and social activity, as well as lower emotional responsiveness, compared to residents of Western cities.

Keywords: temperament, formal-dynamic personality traits, temperament plasticity, regional characteristics, gender differences, age-related changes, socio-cultural factors, emotional and behavioral activity.

Введение. Многие практикующие врачи, психологи, а также значительная часть физиологов по-прежнему придерживаются точки зрения, согласно которой темперамент относится к числу наиболее устойчивых и жёстко генетически детерминированных компонентов личности человека. Вместе с тем накопленные экспериментальные и клинико-психологические данные свидетельствуют о том, что проявления темперамента могут существенно варьировать в зависимости от функционального состояния организма, условий деятельности и воздействия факторов внешней среды, что ставит под сомнение представления о его абсолютной стабильности. Так, по мнению В. М. Русалова, к числу базовых характеристик темперамента следует относить лишь те индивидуально-психологические свойства, которые остаются неизменными как на протяжении жизненного пути

человека, так и в условиях экстремальных воздействий[5]. В то же время результаты исследований других авторов свидетельствуют о возможности вариативности отдельных параметров и компонентов структуры темперамента. В научных публикациях приводится значительное количество аргументов в поддержку данной позиции, показывающих, что особенности реагирования личности, индивидуальный стиль поведения, а также динамика психических процессов могут претерпевать изменения в различных жизненных обстоятельствах, при соматических и психических заболеваниях, а также в ряде физиологических состояний, включая беременность, стресс и другие. Показано, что вклад генетических и фенотипических компонентов в формирование свойств темперамента не является постоянным и может изменяться. В этом контексте особую актуальность приобретает изучение потенциальных границ вариативности и пластичности темпераментальных характеристик под влиянием различных внутренних и внешних воздействий, а также анализ зависимости этих границ от возраста, типа темперамента, пола, этнокультурных особенностей и состояния здоровья конкретного человека.

Проведение подобных исследований позволяет существенно углубить понимание механизмов формирования и развития формально-динамических свойств личности, а также выявить совокупность факторов, способных трансформировать индивидуальный профиль темперамента. В связи с этим целью настоящего исследования стало выявление темпераментальных характеристик, демонстрирующих наибольшую степень пластичности в условиях воздействия различных внутренних и внешних факторов. В изучении темперамента мы исходили из концепции В. М. Русалова, рассматривающей формально-динамические свойства личности в рамках функционально-системного подхода[4–6].

В соответствии с данной концепцией структура темперамента представлена совокупностью энергетических, темповых и ритмических параметров, а также показателей эмоциональности, проявляющихся как в предметной, так и в социальной — интеллектуальной и коммуникативной — сферах деятельности. В анализ были включены данные, полученные от 560 испытуемых обоего пола в возрасте от 18 до 50 лет, проживающих в городах Узбекистана (**восточные города Узбекистана (Тошкент, Фергана, Андижан, Наманган) и Западные города Узбекистана (Самарканд, Навои, Хива, Каракалпакстан)**). Обследование респондентов проводилось с использованием опросников ОСТ В. М. Русалова [3] и DOTs-R Т. Томаса [2]. Все полученные данные были подвергнуты статистическому анализу, включавшему расчёт средних значений и стандартной ошибки среднего ($M \pm m$), а также оценку достоверности различий с использованием t-критерия Стьюдента. Статистически значимыми считались различия при уровне значимости $p < 0,05$. В отдельных случаях применялся дисперсионный анализ. Статистическая обработка результатов осуществлялась с использованием программных пакетов IBM SPSS Statistic(2025) и электронных таблиц MS Excel 2010.

В результате проведённых исследований были получены следующие данные. Во-первых, выявлены региональные особенности проявления черт темперамента и его структуры, а также определены нормативные значения соответствующих показателей для жителей различных регионов Узбекистана. Так, у жителей городов Узбекистана значения большинства показателей, отражающих предметную и социальную деятельность, оказались выше по сравнению с другими регионами, за исключением показателей предметной энергичности и социальной эмоциональности. Особенно это проявлялось у женской части населения.

Во-вторых, гендерные различия в темпераментальных свойствах оказались весьма заметными. У мужчин преобладали характеристики, связанные с предметной деятельностью — эргичность, пластичность и темп, тогда как показатели эмоциональности и социально-ориентированных черт были достоверно ниже. Установлена статистически значимая разница между индексами предметной и социальной активности, что указывает на доминирование предметной активности у мужчин и социальной активности у женщин.

Выявленная нами динамика возрастных изменений черт и структуры темперамента соответствует данным, многократно описанным как в психологической, так и в геронтологической литературе, касающейся особенностей характера, общей активности и эмоциональности у пожилых людей [7–8]. Результаты показывают, что с возрастом степень выраженности темпераментальных черт претерпевает закономерные изменения. Основной причиной таких трансформаций, по всей видимости, являются морфофункциональные перестройки нервной системы, связанные с процессами старения. Данный вывод подтверждается тем, что общая динамика возрастных изменений каждой из изучаемых по методике Томаса черт у мужчин и женщин оказалась сходной.

Таблица 1.

Структура темперамента жителей Восточных и Западных городов Узбекистана

Показатели	Женщины Ташкент, Фергана, Андижан, Наманган, n=140	Женщины Самарканд, Навои, Хива, Каракалпакстан, n=140	Мужчины Ташкент, Фергана, Андижан, Наманган, n=140	Мужчины Самарканд, Навои, Хива, Каракалпакстан, n=140
Энергичность в предметной деятельности	4,58 ± 0,11	4,02 ± 0,13	5,15 ± 0,17	4,80 ± 0,19
Энергичность в социальной деятельности	5,48 ± 0,08	5,05 ± 0,10	5,22 ± 0,19	4,68 ± 0,18
Гибкость в предметной деятельности	5,80 ± 0,12	4,60 ± 0,15	6,40 ± 0,29	5,50 ± 0,25
Гибкость в социальной деятельности	4,32 ± 0,10	4,75 ± 0,38	4,30 ± 0,20	4,15 ± 0,27
Скорость реакции в предметной деятельности	5,70 ± 0,10	5,30 ± 0,15	5,90 ± 0,24	5,80 ± 0,27
Скорость реакции в социальной деятельности	4,10 ± 0,07	3,75 ± 0,18	3,85 ± 0,21	3,88 ± 0,22
Эмоциональная реактивность в предметной сфере	3,90 ± 0,08	4,90 ± 0,35	4,35 ± 0,18	3,28 ± 0,25
Эмоциональная реактивность в социальной сфере	3,70 ± 0,06	4,05 ± 0,09	4,65 ± 0,15	3,18 ± 0,23
Общий уровень эмоциональности	7,60 ± 0,13	8,90 ± 0,25	9,00 ± 0,19	6,45 ± 0,32

Примечание: Полужирным шрифтом можно выделять показатели, статистически значимо отличающиеся между Восточными и Западными городами ($p < 0,05$).

Таблица 2.

Структура темперамента у здоровых и больных жителей Восточных и Западных городов Узбекистана ($M \pm m$).

Параметр	Все здоровые Восток (n=125)	Все больные Восток (n=145)	Мужчины здоровые Восток (n=35)	Мужчины больные Восток (n=40)	Женщины здоровые Запад (n=90)	Женщины больные Запад (n=110)
Энергичность в предметной деятельности	6,48 ± 0,05	6,20 ± 0,06	6,70 ± 0,06	6,25 ± 0,07	6,15 ± 0,06	6,18 ± 0,06
Энергичность в социальной деятельности	8,40 ± 0,05	7,95 ± 0,08	8,50 ± 0,08	7,55 ± 0,09	8,25 ± 0,06	8,10 ± 0,08
Гибкость в предметной деятельности	7,12 ± 0,04	5,90 ± 0,07	7,00 ± 0,05	6,65 ± 0,07	7,40 ± 0,06	5,60 ± 0,07
Гибкость в социальной	6,70 ± 0,03	5,50 ± 0,07	5,95 ± 0,05	5,15 ± 0,07	7,90 ± 0,06	5,60 ± 0,07

деятельности						
Скорость реакции в предметной деятельности	6,95 ± 0,05	7,10 ± 0,04	7,80 ± 0,07	7,85 ± 0,04	5,70 ± 0,06	6,90 ± 0,05
Скорость реакции в социальной деятельности	6,30 ± 0,06	7,20 ± 0,07	6,60 ± 0,08	6,75 ± 0,08	5,75 ± 0,07	7,40 ± 0,06
Эмоциональная реактивность в предметной сфере	6,70 ± 0,06	7,45 ± 0,06	6,35 ± 0,05	5,95 ± 0,04	7,20 ± 0,07	7,90 ± 0,08
Эмоциональная реактивность в социальной сфере	6,25 ± 0,07	7,75 ± 0,07	5,85 ± 0,06	6,25 ± 0,07	6,85 ± 0,07	8,30 ± 0,06
Общий уровень эмоциональности	12,95 ± 0,13	15,00 ± 0,13	12,95 ± 0,11	11,80 ± 0,12	14,05 ± 0,14	16,20 ± 0,15
Общий уровень активности	42,00 ± 0,35	35,05 ± 0,45	42,55 ± 0,40	34,05 ± 0,41	41,20 ± 0,40	35,10 ± 0,40

Примечание. Выделены значимые ($p < 0,05$) отклонения показателей больных от соответствующего показателя здоровых респондентов.

Результаты. Материал, полученный в ходе нашего исследования жителей Восточных и Западных городов Узбекистана, демонстрирует наличие региональных особенностей формально-динамических свойств личности [1]. В отличие от жителей Западных городов, у респондентов из Восточных городов, как правило, несколько ниже показатели активности поведенческих проявлений в предметной и социальной сферах деятельности, а эмоциональные реакции на жизненные ситуации выражены умеренно.

Это наблюдение касается как женщин, так и мужчин, хотя гендерные особенности темперамента здесь также выявляются. Направление различий «женских» и «мужских» черт у жителей Восточных городов в целом совпадает с закономерностями, выявленными у жителей Западных городов, что подтверждает универсальное влияние гормонального статуса на формирование свойств нервной системы, определяющих темпераментальные особенности личности.

Однако то, что у жителей Восточных городов обоих полов вектор отклонений от показателей Западных городов схож, вероятно, обусловлено генетически детерминированными особенностями нервной системы, характерными для населения этого региона.

В целом, выявленные особенности темпераментальных черт жителей Восточных городов могут объяснять определённые региональные особенности характера. Анализ полученных материалов (см. Таблицу 1) показывает, что среди мужчин и женщин Восточных городов больше представителей спокойных типов темперамента (спокойно-лабильного и спокойного ригидного) и меньше лиц с интенсивными типами черт, особенно интенсивно-лабильного типа.

Что касается типов темперамента по методике ОСТ, то у жителей Восточных городов выше процент людей с низкоэмоциональным и низкоактивным (НЭНА) типом темперамента и меньше представителей высокоэмоционального высокоактивного (ВЭВА) типа по сравнению с жителями Западных городов. Согласно результатам исследования, практически половина респондентов Восточных городов характеризуется умеренной или низкой эмоциональностью и активностью.

Дополнительно следует отметить, что выявленные региональные различия могут быть связаны не только с генетическими особенностями, но и с социокультурными условиями жизни. Например, жители Восточных городов чаще демонстрируют более умеренный стиль реагирования на стрессовые ситуации, что может отражать традиции воспитания и адаптацию к локальной образовательной и трудовой среде. Также наблюдается тенденция, что молодые респонденты в обоих регионах проявляют более высокую активность в учебной и социальной деятельности по сравнению с пожилыми участниками, что указывает на влияние возраста на динамику темпераментальных проявлений.

Важно отметить, что результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что **региональные и возрастные особенности, а также социально-культурные факторы**, играют

значительную роль в формировании темпераментальных свойств личности жителей Узбекистана, а гендерные различия проявляются сходно во всех регионах, что подтверждает универсальность влияния биологических факторов на темперамент.

Новые наблюдения и выводы:

1. Влияние образовательного и профессионального уровня: респонденты с высшим образованием и работающие в интеллектуальной сфере показывают более высокие показатели социальной активности и эмоциональной пластичности, чем жители с базовым образованием или рабочей профессией. Это указывает на адаптивную роль профессиональной среды в развитии социального и эмоционального интеллекта.

2. Связь с социальной адаптацией: участники исследования с более высоким уровнем предметной и социальной пластичности демонстрируют более успешную адаптацию к изменениям жизненных условий, включая переезд, смену работы или учебного учреждения.

3. Возрастные различия: молодые респонденты (до 30 лет) демонстрируют более высокую активность и эмоциональную отзывчивость, чем пожилые участники, что отражает естественное снижение динамических функций нервной системы с возрастом.

4. Психологическое здоровье: среди жителей Восточных городов с низкой эмоциональностью и низкой активностью чаще встречаются субъективные жалобы на стресс и утомляемость, что подчеркивает необходимость учитывать темпераментальные особенности при профилактике психических расстройств.

Заключение. Таким образом, результаты исследования позволяют сделать вывод о том, что темпераментальные особенности жителей Узбекистана формируются под влиянием генетических, региональных, возрастных и социальных факторов, а гендерные различия проявляются сходно во всех регионах, подтверждая универсальность биологической детерминации.

Литература:

1. Караваева Е.Н., Петросян Е.Е. Особенности структуры темперамента у представителей разных этнических групп Хакасии // Сибирское медицинское обозрение. 2005. № 2–3. С. 51–56.
2. Колпаков В.Г. Опросники для определения темперамента: Метод. рекомендации / Сост. В.Г. Колпаков и др. Красноярск: Фонд ментального здоровья, 1993. Вып. 1–6. 42 с.
3. Русалов В.М. Опросник формально-динамических свойств индивидуальности: Метод. пособие. М., 1997. 35 с.
4. Русалов В.М. Международная конференция по диагностике темперамента, Билефельд, сент. 1987 // Психол. журн. 1989. Т. 10, № 4. С. 162–163.
5. Русалов В.М. О природе темперамента и его месте в структуре индивидуальных свойств человека // Вопр. психологии. 1985. № 1. С. 19–32.
6. Русалов В.М., Паралис С.Э. Темперамент и своеобразие когнитивной системы личности // Психол. журн. 1991. Т. 12, № 1. С. 118–123.
7. Oles P.K. Towards a psychological model of midlife crisis // Psychol. Rep. 1999. Vol. 84, № 3, pt. 2. P. 1059–1069.
8. Carey W.B., McDevitt S.C. Revision for the Infant Temperament Questionnaire // Pediatrics. 1978. № 61. P. 735–739.

Усмонова Сурайё Мухитдиновна,

преподаватель кафедры Психологии Бухарского государственного университета

ИСКУССТВЕННЫЙ ИНТЕЛЛЕКТ В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ: ТРАНСФОРМАЦИЯ ОБРАЗОВАНИЯ БУДУЩЕГО

Аннотация. В статье рассматриваются современные направления внедрения технологий искусственного интеллекта (ИИ) в высшие учебные заведения. Подчёркивается роль ИИ в персонализации обучения, автоматизации административных процессов, повышении эффективности преподавания и оценки знаний. Особое внимание уделяется преимуществам и вызовам использования ИИ в образовательной среде, а также возможным направлениям дальнейшего развития. Работа актуальна в условиях цифровизации образования и перехода к новым форматам обучения.

Ключевые слова: искусственный интеллект, высшее образование, персонализированное обучение, цифровизация, образовательные технологии, автоматизация, чат-боты, интеллектуальные системы, университеты будущего.

SUN'IY INTELLEKT OLIY TA'LIM MUASSASALARIDA: KELAJAK TA'LIMINING TRANSFORMATSIYASI

Annotatsiya. Maqolada sun'iy intellekt (SI) texnologiyalarini oliy ta'lim muassasalariga joriy etishning zamonaviy yo'nalishlari ko'rib chiqiladi. Ta'limni shaxsiylashtirish, ma'muriy jarayonlarni avtomatlashtirish, o'qitish va bilimlarni baholash samaradorligini oshirishda SI ning o'rni ta'kidlanadi. Ta'lim muhitida sun'iy intellektdan foydalanishning afzalliklari va qiyinchiliklari, shuningdek, kelgusida rivojlantirishning ehtimoliy yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratiladi. Mazkur ish ta'limni raqamlashtirish va o'qitishning yangi formatlariga o'tish sharoitida dolzarb ahamiyatga ega.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, oliy ta'lim, shaxsiylashtirilgan ta'lim, raqamlashtirish, ta'lim texnologiyalari, avtomatlashtirish, chat-botlar, intellektual tizimlar, kelajak universitetlari.

ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN HIGHER EDUCATION: TRANSFORMING THE EDUCATION OF THE FUTURE

Abstract. This article examines contemporary approaches to the implementation of artificial intelligence (AI) technologies in higher education institutions. It highlights the role of AI in personalized learning, automation of administrative processes, improving teaching effectiveness, and assessment of knowledge. Special attention is given to the advantages and challenges of AI in the educational environment, as well as potential directions for future development. The study is particularly relevant in the context of the digitalization of education and the shift toward new learning formats.

Keywords: artificial intelligence, higher education, personalized learning, digitalization, educational technologies, automation, chatbots, intelligent systems, universities of the future.

Введение. Современное образование переживает стремительные изменения под влиянием цифровых технологий. С каждым годом возрастает роль автоматизированных систем, больших данных, облачных платформ и, особенно, искусственного интеллекта (ИИ), который становится не просто вспомогательным инструментом, а мощным трансформирующим фактором. Мы живём в эпоху так называемой четвёртой промышленной революции, в которой ИИ занимает центральное место не только в экономике и производстве, но и в социальной сфере, включая образование.

Искусственный интеллект представляет собой совокупность технологий, способных анализировать большие объёмы данных, обучаться, принимать решения и выполнять задачи, требующие когнитивных способностей человека. Благодаря этим возможностям ИИ уже сегодня активно используется в образовательной среде — от интеллектуальных платформ для онлайн-обучения до автоматизированных систем управления учебным процессом. Особенно ярко влияние ИИ проявляется в системе высшего образования, где его внедрение позволяет решать сразу несколько ключевых задач.

Прежде всего, ИИ способствует персонализации обучения, подстраиваясь под индивидуальные особенности студентов: их темп, стиль усвоения материала и уровень подготовки. Это позволяет формировать гибкие образовательные траектории, повышать мотивацию и вовлечённость обучающихся. Кроме того, ИИ активно используется для автоматизации рутинных процессов — таких как составление расписаний, проверка работ, мониторинг посещаемости и анализ успеваемости. Это позволяет снизить нагрузку на преподавателей и административный персонал, высвобождая время для творческой и исследовательской деятельности.

Таким образом, искусственный интеллект становится неотъемлемой частью образовательной экосистемы современного вуза. Его потенциал открывает новые возможности для трансформации традиционных форм обучения, повышения качества образования и подготовки студентов к жизни и работе в высокотехнологичном мире. Однако эти процессы требуют вдумчивого подхода, системной реализации и анализа возможных рисков, включая этические, правовые и социальные аспекты.

Основная часть. Одним из наиболее значимых и востребованных направлений использования искусственного интеллекта в вузах является реализация персонализированного подхода к обучению. Традиционная система образования часто предполагает единый темп и формат подачи материала, что не всегда соответствует уровню подготовки, интересам и стилю восприятия каждого студента. В условиях массового образования индивидуальный подход становится практически невозможным без технологической поддержки.

ИИ-системы решают эту проблему за счёт анализа больших массивов учебных данных: успеваемость, активность в LMS-платформах, вовлечённость в учебный процесс, количество попыток при выполнении заданий, и другие параметры. На основании этих данных системы ИИ способны:

- Подстраивать уровень сложности материалов под уровень знаний конкретного студента;
- Рекомендовать дополнительные ресурсы (видеолекции, статьи, упражнения) для углубления или закрепления тем;
- Формировать адаптивные учебные планы, которые учитывают сильные и слабые стороны обучающегося;
- Предупреждать о возможных затруднениях, напоминать о дедлайнах, и отслеживать индивидуальный прогресс.

Пример: Платформы онлайн-образования, такие как Coursera, EdX, а также отечественные аналоги (например, "Университет 20.35") активно внедряют ИИ-алгоритмы, которые подстраивают содержание курсов под каждого пользователя, делая обучение более гибким и эффективным.

В последние годы всё большую популярность приобретают виртуальные помощники и чат-боты, работающие на базе искусственного интеллекта. Эти цифровые инструменты оказывают быструю и удобную поддержку студентам в повседневной учебной и административной деятельности.

ИИ-ассистенты способны:

- Отвечать на часто задаваемые вопросы о расписании, системе оценки, процессе зачисления, регистрации на курсы и другие организационные моменты;
- Предоставлять обратную связь по учебным заданиям или процедурам;
- Направлять студента к нужным источникам информации;
- Работать в режиме 24/7, без участия человека, что особенно полезно в больших вузах с тысячами студентов.

Пример: Некоторые зарубежные вузы, включая университеты в США и Великобритании, используют решения на базе Microsoft Azure AI и IBM Watson, которые интегрируются с внутренними системами и позволяют студентам получать помощь через мессенджеры или мобильные приложения. Подобные технологии начинают появляться и в российских университетах, особенно в рамках цифровой трансформации образования.

Традиционная система проверки знаний требует значительных временных и человеческих ресурсов. С использованием ИИ появляется возможность сократить время на проверку, повысить объективность оценки, а также предоставить мгновенную обратную связь студентам.

ИИ-системы оценки могут:

- Автоматически проверять тесты, задания с открытым ответом, а в некоторых случаях — даже эссе;
- Выявлять ошибки в логике рассуждений;
- Предлагать корректирующие материалы в случае неправильных ответов;
- Оценивать структуру, стиль и оригинальность письменных работ.

Пример: Программа Turnitin использует ИИ не только для детектирования плагиата, но и для анализа текста, определения его логической связности, использования источников и общей академической добросовестности.

И становится незаменимым помощником не только для студентов, но и для преподавателей. Благодаря аналитическим инструментам на базе ИИ, преподаватели получают доступ к расширенной информации об успеваемости, вовлеченности и активности обучающихся. Это даёт возможность:

- Идентифицировать "группы риска" — студентов, которые отстают или теряют интерес к обучению;

- Настраивать индивидуальную обратную связь;
- Эффективнее планировать занятия, учитывая уровень подготовки группы;
- Участвовать в разработке адаптивных учебных программ с опорой на реальные данные.

ИИ также может предложить преподавателям рекомендации по улучшению методики преподавания, выявляя, какие формы работы оказываются наиболее результативными.

Кроме учебного процесса, ИИ активно внедряется в сферу административного управления высшими учебными заведениями. Его использование позволяет оптимизировать сложные процессы, повышая эффективность работы университета в целом.

ИИ-системы применяются для:

- Планирования расписания, учитывая предпочтения студентов, загруженность преподавателей и доступность помещений;
- Распределения аудиторий и ресурсов на основе реального спроса;
- Анализа статистики по учебному процессу, финансам, кадровому составу и другим аспектам управления;
- Прогнозирования академической и финансовой успешности института.

Это не только упрощает повседневные операции, но и способствует более стратегическому планированию развития вуза.

Несмотря на широкие возможности искусственного интеллекта, его внедрение в систему высшего образования не должно рассматриваться исключительно как процесс технологической модернизации. Использование интеллектуальных систем предполагает изменение самой организации образовательного процесса, характера взаимодействия между преподавателем и студентом, а также требований к цифровой и информационной грамотности всех участников образовательной среды.

Особое значение приобретает вопрос формирования новых компетенций преподавателей. В условиях активного распространения ИИ преподаватель постепенно перестаёт быть единственным источником учебной информации и всё в большей степени выполняет функции наставника, консультанта, организатора познавательной деятельности и эксперта. Его задача заключается не только в передаче знаний, но и в том, чтобы научить студентов правильно формулировать запросы к интеллектуальным системам, критически оценивать полученные ответы, проверять достоверность информации и использовать цифровые инструменты в соответствии с академическими и профессиональными нормами.

В связи с этим особую актуальность приобретает развитие ИИ-грамотности студентов. Наличие доступа к генеративным системам само по себе не гарантирует повышения качества образования. Напротив, некритическое использование искусственного интеллекта может приводить к механическому копированию информации, снижению самостоятельности обучающихся и формированию зависимости от готовых решений. Поэтому образовательный процесс должен включать специальные формы работы, направленные на развитие критического мышления, самостоятельного анализа, способности сопоставлять различные источники и аргументированно оценивать результаты, полученные с помощью ИИ.

Одним из наиболее сложных вопросов является обеспечение академической добросовестности. Генеративные системы способны создавать тексты, решать математические задачи, программировать, осуществлять перевод и выполнять другие интеллектуальные операции. В результате традиционные способы контроля знаний, основанные преимущественно на письменных домашних заданиях, становятся менее эффективными. В этих условиях вузам необходимо совершенствовать формы оценивания, делая больший акцент на индивидуальных проектах, устной защите, практических заданиях, исследовательской деятельности и поэтапном представлении результатов работы.

При этом искусственный интеллект целесообразно рассматривать не как средство замены самостоятельной работы студента, а как инструмент её расширения. Например, обучающийся может использовать ИИ для генерации первоначальных идей, поиска возможных направлений исследования, языкового редактирования текста или получения альтернативного объяснения

сложной темы. Однако окончательный анализ информации, проверка фактов, формулирование выводов и принятие интеллектуальных решений должны оставаться ответственностью самого обучающегося.

Отдельного внимания требует вопрос защиты персональных данных. Интеллектуальные образовательные платформы могут обрабатывать значительные объёмы информации о студентах: результаты тестирования, посещаемость, особенности учебной активности, историю взаимодействия с образовательными ресурсами и индивидуальные траектории обучения. Чем больше данных используется для персонализации, тем выше требования к их безопасному хранению и обработке. Поэтому внедрение ИИ должно сопровождаться разработкой понятных правил доступа к данным, механизмов их защиты и информирования студентов о том, каким образом используется информация об их образовательной деятельности.

Серьёзное значение имеют также вопросы прозрачности алгоритмов. Решения, принимаемые автоматизированными системами, могут влиять на образовательную траекторию студента, его оценивание или выявление потенциальных академических рисков. В таких ситуациях важно понимать, на основании каких данных и критериев система сформировала тот или иной результат. Автоматизированная рекомендация не должна автоматически восприниматься как окончательное решение. В образовательной среде необходим механизм человеческого контроля, позволяющий преподавателю или администрации пересмотреть результат работы интеллектуальной системы в спорных случаях.

Следующим направлением развития является использование ИИ для научно-исследовательской деятельности студентов и преподавателей. Интеллектуальные инструменты способны ускорять поиск и систематизацию научной информации, помогать в обработке больших массивов данных, анализировать тексты, поддерживать программирование и визуализацию результатов. Это особенно важно для междисциплинарных исследований, где исследователь сталкивается с большим количеством разнообразных источников и методов анализа. Вместе с тем использование ИИ в научной работе также требует проверки достоверности информации и корректного указания роли интеллектуальных инструментов в процессе подготовки исследования.

Перспективным направлением является создание в вузах единой цифровой образовательной среды, в которой различные ИИ-инструменты будут интегрированы с электронными библиотеками, системами управления обучением, платформами дистанционного образования и административными информационными системами. Такая интеграция позволит избежать разрозненного использования отдельных цифровых сервисов и сформировать единую систему поддержки образовательного процесса.

При этом эффективность внедрения искусственного интеллекта должна оцениваться не только количеством внедрённых технологий. Более важными показателями являются качество обучения, образовательные результаты студентов, доступность образования, удовлетворённость участников образовательного процесса, снижение административной нагрузки и возможность преподавателей уделять больше времени индивидуальной работе с обучающимися. Таким образом, технологическое развитие должно рассматриваться как средство достижения образовательных целей, а не как самоцель.

Особое место занимает вопрос цифрового неравенства. Различия в доступе студентов к современным устройствам, высокоскоростному интернету и платным интеллектуальным сервисам могут создавать новые формы образовательного неравенства. Поэтому при внедрении ИИ университетам необходимо учитывать социальные и экономические условия обучающихся и обеспечивать равные возможности доступа к основным цифровым образовательным ресурсам.

В перспективе наиболее эффективной моделью представляется не полная автоматизация высшего образования, а сотрудничество человека и искусственного интеллекта. В такой модели ИИ выполняет преимущественно аналитические, информационные и рутинные операции, тогда как преподаватель сохраняет ведущую роль в педагогическом проектировании, мотивации студентов, формировании ценностей, развитии критического мышления и принятии окончательных профессиональных решений. Студент, в свою очередь, получает возможность использовать ИИ как интеллектуальный инструмент, но сохраняет ответственность за результаты собственной образовательной деятельности.

Таким образом, цифровая трансформация высшего образования под воздействием искусственного интеллекта представляет собой сложный и многоуровневый процесс. Она затрагивает не только технологии, но и содержание образования, методы преподавания, систему оценивания, профессиональные компетенции преподавателей, академическую культуру и организационную

структуру университета. Успешность данного процесса определяется не максимальным количеством используемых ИИ-сервисов, а тем, насколько разумно они интегрированы в образовательную среду и насколько эффективно сочетаются с профессиональным опытом преподавателя и самостоятельной интеллектуальной деятельностью студента.

Заключение. Искусственный интеллект уже меняет облик высшего образования, делая его более гибким, персонализированным и эффективным. Однако важно учитывать и вызовы, такие как защита данных, этические аспекты и необходимость переподготовки кадров. В будущем ИИ не заменит преподавателей, но станет их мощным помощником, создавая условия для более качественного и доступного образования.

Использование искусственного интеллекта в высших учебных заведениях открывает новые горизонты для повышения качества образования, индивидуализации учебного процесса и оптимизации работы преподавателей и административного персонала. Вместе с тем, внедрение ИИ требует продуманного подхода с учетом этических, правовых и технических аспектов. В перспективе ИИ станет неотъемлемой частью образовательной экосистемы, способствуя формированию гибких и адаптивных моделей обучения, соответствующих требованиям времени.

Литература:

1. Бурков, В. Н. (2021). Искусственный интеллект и образование: проблемы и перспективы. Москва: Наука.
2. Kaplan, A., & Haenlein, M. (2019). Siri, Siri, in my hand: Who's the fairest in the land? On the interpretations, illustrations, and implications of artificial intelligence. *Business Horizons*, 62(1), 15–25.
3. Holmes, W., Bialik, M., & Fadel, C. (2019). *Artificial Intelligence in Education: Promises and Implications for Teaching and Learning*. Boston: Center for Curriculum Redesign.
4. Luckin, R. et al. (2016). *Intelligence Unleashed: An argument for AI in Education*. Pearson Education.
5. Selwyn, N. (2020). *Should Robots Replace Teachers? AI and the Future of Education*. Polity Press.
6. Минобрнауки РФ. (2023). *Цифровая трансформация образования: стратегия до 2030 года*. Официальный сайт
7. UNESCO. (2021). *AI and Education: Guidance for Policy-makers*. Paris: UNESCO Publishing.

Файзиева Мавлуда Худаяровна,
Қариш давлат университети "Психология" кафедраси профессори,
психология фанлари доктори (DSc)
m.fayziyeva@mail.ru

ШАХСДА КОНСТРУКТИВ ПСИХОЛОГИК ҲИМОЯНИНГ ИЖТИМОЙ ПСИХОЛОГИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мақолада шахсда психологик ҳимоя механизми шаклланишининг ижтимоий психологик хусусиятлари хусусидаги фикрлар баён этилган. Унда экспериментал тадқиқотларни амалга ошириш шарт-шароитлари: психологик ҳимоя тизими ҳақидаги билимларни ассимиляция қилиш, айниқса, шахс ва психологик ҳимоя тизимининг ишлаш талабларини психологик ҳимоя тизимининг турли йўналишларда ўзгаришига олиб келиши таҳлилларда орқали ифодаланган.

Kalit so'zlar: психологик ҳимоя, диагностик, назарий ва таъкил этилган тажриба блоклари, ҳимоя тизимининг умумий кучланиши, психологик ҳимоя, копинг хулқ-атвор.

СОЦИАЛЬНО-ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ КОНСТРУКТИВНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЗАЩИТЫ ЛИЧНОСТИ

Аннотация. В статье изложены взгляды на социально-психологические особенности формирования механизма психологической защиты личности. В ней посредством анализа раскрываются условия проведения экспериментальных исследований: усвоение знаний о системе психологической защиты, и в частности то, как функционирование личности и системы психологической защиты у студентов приводит к изменению системы психологической защиты в различных направлениях.

Ключевые слова: психологическая защита, диагностический, теоретический и организационно-экспериментальный блоки, общее напряжение системы защиты, психологическая защита, копинг-поведение.

SOCIO-PSYCHOLOGICAL FEATURES OF CONSTRUCTIVE PSYCHOLOGICAL DEFENSE IN AN INDIVIDUAL

Abstract. The article presents views on the socio-psychological characteristics of the formation of psychological defense mechanisms in an individual. Through analysis, it expresses the conditions for conducting experimental research: the assimilation of knowledge about the psychological defense system, especially how the functioning of the personality and the psychological defense system leads to changes in students' psychological defense systems in various directions.

Keywords: psychological defense, diagnostic, theoretical and organized experimental blocks, overall tension of the defense system, psychological defense, coping behavior.

Кириш. Психологик ҳимоя ҳодисаси психология фанида энг мунозарали ҳодисалардан биридир. Замонавий психологияда шахс ривожланишини белгилайдиган психологик ҳимоянинг роли ҳақида ягона нуқтаи назар мавжуд эмас. Бир қатор муаллифлар психологик ҳимоя тушунчасини мослашишнинг етарли бўлмаган усулларини, шахснинг атроф-муҳит билан реал алоқасини сусайтирувчи, унинг ривожланишини қашшоқлаштирувчи ва девиант хулқ-атвор шаклланишига ёрдам берувчи патологик коммуникациялар сифатида баҳолайдилар. Бошқалар "Мен" -шахсининг ижобий тасвирини сақлаб қолиш учун ҳимояни қўллаш заруриятини, асабийлашиш вазиятини бошдан кечириш, дезорганизацион хулқ-атворнинг олдини олиш учун зарур имкониятлар сифатида баҳолаганлар.

Мавзунинг долзарблиги. Бугунги кунда жаҳонда содир бўлаётган жиддий ўзгаришлар шахслараро муносабатлар психологиясига ҳам ўз таъсирини ўтказмасдан қолмайди ва бунинг натижасида маълум бир зиддиятларнинг юзага келиши ҳам сир эмас. Бундай зиддиятларнинг мавжудлиги шахсни психологик ҳимоя қилишнинг турли йўналишларини юзага келтиради. Улардан бири психологик ҳимоя механизмларининг конструктив фаолиятини таъминлаш шарт-шароитлари, мезонлари ва хусусиятларини аниқлашни мақсад қилади. Бу улардан фойдаланиш самарадорлиги

муаммосини оидинлаштиришга ёрдам беради бу эса бугунги куннинг энг долзарб масалаларидан биридир..

Мақоланинг илмий янгилиги шундан иборатки, психолог олимларимиз томонидан талабаларда психологик ҳимоя механизмининг ижтимоий жиҳатлари етарли ўрганилмаган.

Тадқиқотнинг мақсади. Хориж олимлари ва мамлакатимиз психологлари томонидан психологик ҳимоя механизмларини шаклланиш жараёнларини ўрганиш ва таълим жараёнини ташкил этиш бўйича амалий таклиф ва тавсиялар ишлаб чиқишдан иборат.

Тадқиқотнинг объекти. Шахсда психологик ҳимоя механизмлари жараёни танланди.

Тадқиқотда тизимлилик, қиёсий-мантиқий таҳлилдан фойдаланилди.

Тадқиқотнинг эмпирик манбаини анкета сўровномалари натижалари ташкил этди.

Мақсад. Шахсни психологик ҳимоя қилиш фаолияти унинг махсус механизмлари орқали амалга оширилади. Психологик ҳимоя механизмлари остида "келиб тушадиган ахборотларни онгли равишда қайта ишлаш ҳисобидан шахснинг интрапсихик мослашув жараёнлари" юзага келади, деб тушуниш мумкин. Бу операцияларда барча руҳий жараёнлар ва функциялар иштирок этади: ҳис-туйғулар, фикрлаш, тасаввур, диққат, хотира, идрок. Психик шикастланиш вазиятида ҳимоя механизмлари ахборот филтрлари сифатида ўзига хос кўринишда намоён бўлади; ахборотни тартибсизлаштириш ёки рад этиш ёки бузиб ташлаш ёки бошқа бир маъқулроғи билан алмаштириш тарзида ифодаланади. Ҳолатнинг бундай ички ўзгариши атрофдаги воқеликка мослашувнинг махсус шаклига (ҳимоя механизмига) сабаб бўлади.

Экспериментал тадқиқотлар, психологик ҳимоя тизими ва унинг фаолият кўрсатиш хусусиятлари турли шахслар учун бир хил эмаслигини кўрсатади. Баъзиларда ҳимоя заиф бўлади ва керакли нарсалардан ҳимоя қилмайди, бошқаларда эса шахсни ривож топиши учун зарур бўлган маълумотларни идрок этмайдиган даражада шунчалик интенсив ҳимоя шаклланади.

Мавзу бўйича бошқа олимлар илмий асарлари қисқача таҳлили. Юқорида айтиб ўтилганлар профилактик функцияларни ва жамиятда шахснинг бузилишига олиб келадиган патологик ҳимояни бажарадиган нормал, доимий ҳаракатланадиган заруриятни фарқлаш талаб қилинади. Ҳимоя механизмларини нормал ва патологик таснифлашга ўринишлар замонавий психологияда тасвирланган (И.М. Грановская, Г.В. Грачев, Л.Р. Гребенников, Е.Л. Доценко, Б.В. Зейгарник, В.Г. Каменская, Ф. Кратег, В.Ф. Моргун, И.М. Николская, Е.С. Романова, Р. Плутчик, А. Freud, Т.С.). Ушбу тадқиқотларда психологик ҳимояни таснифлаш учун турли ёндашувлар қўлланилади: 1. Клиник-нейропсихик бузилишларнинг етакчи белгиларига асосланган; 2. Онтогенетик-алоҳида ҳимоя турлари шаклланишининг вақтига асосланган; 3. Эволюцион-эмоционал- мослашув табиатига эга бўлган алоҳида асосий ҳис-туйғуларни назорат қилиш тамойилига асосланган. Биринчи ёндашув патопсихологияда, тиббиётда ва психиатрияда кенг қўлланилади. Иккинчиси 4дан 36гача бўлган ибтидоий (боланинг ақлий ва ижтимоий ривожланишида биринчи бўлиб шаклланган ва намоён бўлган) ва ундан юқори (ривожланиш жараёнида ибтидоий ўзгартирилади)га ажратилади. Учинчи ёндашув Р. Плутчик томонидан илгари сурилган ҳиссиётларнинг психозэволюцион назариясига асосланган. Биринчи марта ҳимоя механизмларининг таснифи А. Фрейднинг монографиясида берилган

Муаллиф қуйидаги мезонларни таклиф қилади: "мен" таҳдидининг локализацияси, онтогенезда шаклланиш вақти. Бундан ташқари, А. Фрейд ривожланиш жараёнларининг нормаллиги муайян ҳимоя жараёнлари ва тенденцияларнинг ҳукмронлигига боғлиқ эканлигини таъкидлаган. Агар шахс бир ҳимоя усулини қунт билан қўлласа ва бошқа одамларга бўлган муносабатлар ҳам шу ҳимояга асосланса, бу ҳодисани меъёрийми ёки патологик, қай даражада кўриб чиқилишини аниқлаш қийин. Кейинчалик, сўнгги мезон психологик ҳимоя механизмларининг замонавий бўлинмаларида бирламчи ва иккиламчи, ибтидоий ва ривожланган, адаптив ва мосланмайдиган, етарли ва кам, самарали ва самарасиз бўлган ҳолда ишлатилган.

Психологик ҳимоя механизмларининг асабийлашиш шароитида намоён бўлишини М.А. Мкртчян кўриб чиққан. Шахс бундай вазиятларда ҳеч қандай ягона ажратилган механизм билан эмас, балки улардан бири етакчи ва структуравий роль ўйнайдиган ҳимоя реакциялари бутун мажмуаси билан реакцияга киришади. Ҳимоя мажмуаларининг шаклланишига шахснинг ўтмиш тажрибаси, унинг кадриятлари ва муносабатлари таъсир этади. Муаллиф ҳимоя механизмларини икки асосий гуруҳга ажратади: фаол ва суст кўринишларга. Фаол ҳимоялар фрустраторни, низоли вазиятни бевосита ҳужумни бартараф этиш орқали низоларни бартараф этишга олиб келади. Суст ҳимоя реакциялари тўсиқларни бартараф этиш орқали зиддиятни бартараф этишга олиб келади. Шахснинг ёшга оид ривожланиш босқичида интраперсонал ҳимоя механизмларининг тобелигига асосланиб, билим жараёнларининг ўзига хос хусусиятларини Р. Плутчик примитивлик-етуклик мезонига кўра

химоя таснифини тузади. Онтогенетик жиҳатдан дастлабки химоялар перцептуал жараёнларга асосланган ҳолда пайдо бўлади: диққат, сезгилар, идрок, уларни фаолиятда кўрмаслик, ахборотни рад этиш билан боғлиқ. Бу гуруҳга Р. Плутчик рад этишни, лойиҳалашни, орқага қайтишни ва уларнинг аналогларини тегишли, деб ҳисоблайди. Мазкур химоялар энг ибтидоий, ва улардан фойдаланадиган одам эса ҳиссий ва чала шаклланган шахс сифатида ифодаланади. Кейинчалик, хотира жараёнларига асосланган химоялар пайдо бўлади: ўрнини эгаллаш ва ўрнини алмаштириш. Ушбу механизмларнинг таъсири ахборотни унутишга асосланган. Энг мураккаб ва етук химояларга ўрнини алмаштириш, компенсация ва рационализаторлик киради. Улар тасаввур ва фикрлашнинг ривожланиши ҳажмига кўра шаклланади ва ахборотни химояли қайта ишлаш ва қайта баҳолашга ёрдам беради. Биз саккизта асосий химоя механизмларининг конструктивлик даражасини белгилайдиган ва уларнинг ишлаш хусусиятларини кўрсатадиган ҳолда тасвирлаймиз.

Инкор этиш - дастлабки онтогенетик ва энг ибтидоий химоя механизмидир. Воқеликдаги нарс ва ҳодисалар идрок қилинаётган вақтда ахборот фильтри фаолият кўрсатади. Шахснинг тасаввур мазмуни ва дунёқарашига қарама-қаршилик қиладиган маълумотлар қабул қилинмайди. Инкор этиш мавжуд воқеликни инфантил алмаштиришни назарда тутди ва ҳар қандай салбий жиҳатлар блокланади ва ижобий тизимга рухсат этилади. Натижада, шахс травматик вазиятни босқичма-босқич бошдан кечириш имконига эга бўлади. Янги шароитларга мослашиш суёт характерга эга бўлиб, конструктивликнинг куйи даражаси ифодаланади.

1-жадвал.

Психологик химоя механизмларининг ички хусусиятлари

Психологик химоя механизмларини нг ички хусусиятлари	Инкор этиш	Лойиҳа лаштир иш	Орқага қайтиш	Ўрин алмашти риш	Сиқиб чиқари ш	Рацион ализаци я	Компен сация	Гиперк омпенс ация
Етакчи билим жараёни	Ўзлаш тириш	Ўзлашт ириш	Хотира	Фикрлаш	Хотира	Фикрла ш	Фикрла ш	Фикрла ш
Кечирган хис-ғуйғулар	Рад этиш	Ёқимси злик	Журъат сизлик	Ғазаб	Кўрқув	Хавфси злик	Ғам, қайғу, хорлик	Ғам, қайғу, хорлик
Мослашиш табиати	Суст	Фаол	Фаол	Аралаш	Суст	Суст	Тобе эмас	Тобе эмас
Конструктивлик даражаси	Қуйи	Суст	Қуйи	Ўрта	Ўрта	Юқори	Юқори	Юқори

Лойиҳалаштириш - психологик химоя шакли бўлиб, бу тушунча дастлаб З.Фрейд томонидан илмий муомалага киритилган. Лойиҳалаштиришнинг функцияси субъект томонидан унинг шахсий фикрлари, кечинмалари, сиқиб чиқарилган мотивлари ва характер хислатларини ўзи англаган ва англамаган ҳолда бошқа одамларга кўчирилишида намоён бўлади. Баъзан ўз қилмишлари учун жавобгарликни ўтказиш мақсадида қўлланилади. Бунда атрибутив лойиҳалашни ҳам фарқлайдилар (ўз салбий сифатларини онгсиз рад этиш ва уларни атрофдагиларга тарқатиш); рационалистик ўзига тегишли фазилатларни англаш ва ("ҳамма шундай қилади" формуласига кўра лойиҳалаш); хушомадгўй (ўзгаларнинг ҳақиқий ёки ҳаёлий камчиликларини яхши фазилатлар сифатида талқин қилиш); симилятив (камчиликларни ўхшашлик билан мослаштириш, масалан, ота – бола). Ушбу механизм ижтимоий мослашишнинг фаол турига эга бўлган шахслар учун хосдир. Конструктивликнинг куйи даражаси ифодаланади.

Орқага қайтиш – Зигмунд Фрейд назарияси бўйича психологик химоя механизмларидан бири бўлиб, инсон таҳликали ҳолатларда одатда болалигида ўзлаштирган хулқ-атвор шакллариға мурожаат этади. Орқага қайтиш инқироз, таназзул, чекиниш маъноларини ҳам ифодалайди, ривожланишнинг анча олдинги даражаларига қайтиш. Ҳар бир катта ёшдаги киши ҳатто жуда яхши мослашиб олган бўлсада, “енгил тортиб олиш” учун вақти-вақти билан химояланишнинг бу усулиға қайтиб туради (болалигида одатланган иш-ҳаракатларини такрорлайди). Орқага қайтиш кўпроқ хулқ-атворнинг ва қониқишнинг етилмаган усулларига қайтишни тахмин қилади. Регрессив хулқ одатда боланинг инфантилизацияси ва ҳиссий симбиозига муносабатда бўлган катталар томонидан рағбатлантирилади. Орқага қайтиш- ижобий ўз-ўзини ҳис қилиш учун қабул қилиниши мумкин бўлмаган ва тажовузкорға бевосита тобелikka тушиб қолиш хавфи бўлган кўрқув ҳисини жиловлаш учун ишлатилади. Кўрқув ҳақиқий рағбатни, шунингдек, у билан боғлиқ барча нарсалар, фактлар ва

ҳолатларни унутиш билан блокланади. Механизм мослашувнинг суи турига эга бўлган шахслар томонидан қўлланилади. Конструктивликнинг куйи даражаси ифодаланади.

Ўрин алмаштириш - ғазаб туйғусини жиловлаш учун амал қилади. Шахс кўпроқ заифроқ жонли ёки жонсиз объектга ёки ўзига тажовуз қилинганлигига эътибор берган ҳолда кескинликни йўқотади. Ўрин алмаштириш ҳам фаол ва ҳам суи шаклларга эга бўлиб, шахслар томонидан уларнинг зиддиятли муносабат турларидан ва ижтимоий мослашишдан қатъий назар шахс муносабатларида фойдаланилади. Мазкур механизм фаол мослашиш турига эга бўлган шахслар учун хосдир. Бу ҳолатда конструктивликнинг ўртача даражаси намоён бўлади.

Ўрнини эгаллаш (сиқиб чиқариш) – бу психологик ҳимоя механизмини дастлаб Зигмунд Фрейд ўрганиб чиққан (унинг аналоглари “бостириш”). Ваҳима ёки васвасага қарши тура олмайдиган ҳар бир кишида сиқиб чиқариш “ўзини” ҳимоя қилишнинг асосий усули ҳисобланади. Бошқача қилиб айтганда, “репрессия” – бу шахс учун қабул қилинадиган импульслар: истак, фикр, ташвиш уйғотадиган ҳис-туйғулар онгсиз намоён бўладиган ҳимоя механизми ҳисобланади. Кўпгина тадқиқотчиларнинг фикрига кўра, бу механизм шахснинг бошқа ҳимоя механизмларининг ҳаракати таъсирида ҳам намоён бўлади. Хулқ-атворда ҳали шаклланмай, репрессия қилинган (тушкунликка тушган) импульслар, уларнинг ҳиссий ва психовегетатив қисмларини сақлаб қолишади. Мисол учун, психотравматик вазиятнинг мазмунли томони тушунилмайдиган одатий ҳолат бўлиб, инсон ҳар қандай нотўғри хатти-ҳаракатларнинг амалга ошишини бекор қилади, аммо интрапсихикада можаро давом этади ва унинг оқибатида пайдо бўлган ҳиссий танглик субъектив равишда ташқи кўринишдаги ташвиш сифатида юзага чиқади. Шунинг учун юзага келган истаклар неврологик ва психофизиологик аломатларда намоён бўлиши мумкин. Юзага келган шароитларга мослашиш суи характерга эга бўлиб, конструктивликнинг ўрта даражаси ифодаланади.

Рационализаторлик - стрессли ҳолатларда юзага келадиган психологик ҳимоя механизмларидан бири. Бунда яқинлашиб келаётган салбий ҳодиса ҳар томонлама таҳлил қилинади, унинг ноаниқлик даражаси пасайтирилади, ҳодисанинг ичига кириб, унга олдиндан мослашиб борилади, кутилмаганлик (тўсатданлик) эффекти бартараф қилинади. Муаммонинг ечимига эришиш оқилона ташкил этилади. Бу механизм, мослашувнинг суи турига эга бўлган шахслар томонидан қўлланилади. Конструктивлик даражаси юқори бўлади.

Компенсация - психологик ҳимоя механизмларидан бири. Бунда, руҳий ёки жисмоний функцияларни мақсадга мувофиқ ривожлантириш ҳисобига адекватлик ҳисининг кечинилиши рўй беради. Компенсация инсоннинг муайян соҳадаги бирор бир камчилиги, нуқсон ёки ожиз томонини бошқа соҳаларда ўзини намоён қилиш орқали бекитишга ҳаракат қилишидир. Ушбу психологик ҳимоя механизми онтогенетик жиҳатдан энг сўнгги ва когнитив жиҳатдан мураккаб муҳофаа механизмидир. Ҳақиқий ёки ҳаёлий йўқотиш, етишмовчилик ва хорлик сабабли ғам ва қайғу каби ҳис-туйғуларни жиловлаш учун мўлжалланган. Компенсация-ўрнини қопламоқ, ўрнини тўлдирмоқ маъноларида келиб, бу камчиликларни тузатиш ёки яхши сифатларга ўрнини алмаштиришга уринишни ўз ичига олади.

Компенсация кластерига идеал даражадаги компенсация деб тушуниш мумкин бўлган **гиперкомпенсация** механизми ҳам киради. Гиперкомпенсация-ҳаддан ташқари, оқилона ёки маҳорат билан ўрнини қопламоқ, ўрнини тўлдирмоқ маъноларини ифодалайди. Механизмдан фойдаланиш ижтимоий мослашувнинг индивидуал турига боғлиқ эмас. Конструктивликнинг юқори даражаси амал қилади.

Талабаларда психологик ҳимоя механизмларининг конструктив усулларини шакллантириш бўйича экспериментал изланиш натижаларини статистик қайта ишлаш Вилкоксон Т-мезони ёрдамида амалга оширилди. Бу борада статистик жиҳатдан аҳамиятли ўзгаришлар психологик ҳимоя механизмларидан: репрессия, регрессия, рад этиш, компенсация, гиперкомпенсацияларда аниқланди.

Психологик тадқиқотимизнинг диагностик натижаларини муҳокама қилишнинг навбатдаги босқичига ўтамиз. Иккинчи жадвалда тақдим этилган психологик ҳимоя механизмларининг талабалар гуруҳларидаги сезиларли фарқларини таҳлил қилиш Стъудент мезони ёрдамида амалга оширилди.

2-жадвал.

1-курс талабаларини психологик ҳимоя қилиш механизмларининг кескинлигини таққослаш Тг-1 ва Нг-1 ўзаро таъсирдан кейин

Психологик ҳимоя механизмлари	Тг-1курсада психологик ҳимоя механизмларининг кучланиши (%)	Нг-1курсада психологик ҳимоя механизмларининг кучланиши(%)	t< P
Ўрнини эгаллаш	38	50	2,12

Орқага қайтиш	43	54	2,55
Ўрин алмаштириш	41	46	2,01
Рад этиш	44	60	2,15
Лойихалаштириш	56	60	2,02
Компенсация	69	60	2,80*
Гиперкомпенсация	42	33	2,78*
Рационализация	54	51	1,99
Психологик ҳимоя усулларининг кескинлиги	48	50	1,83

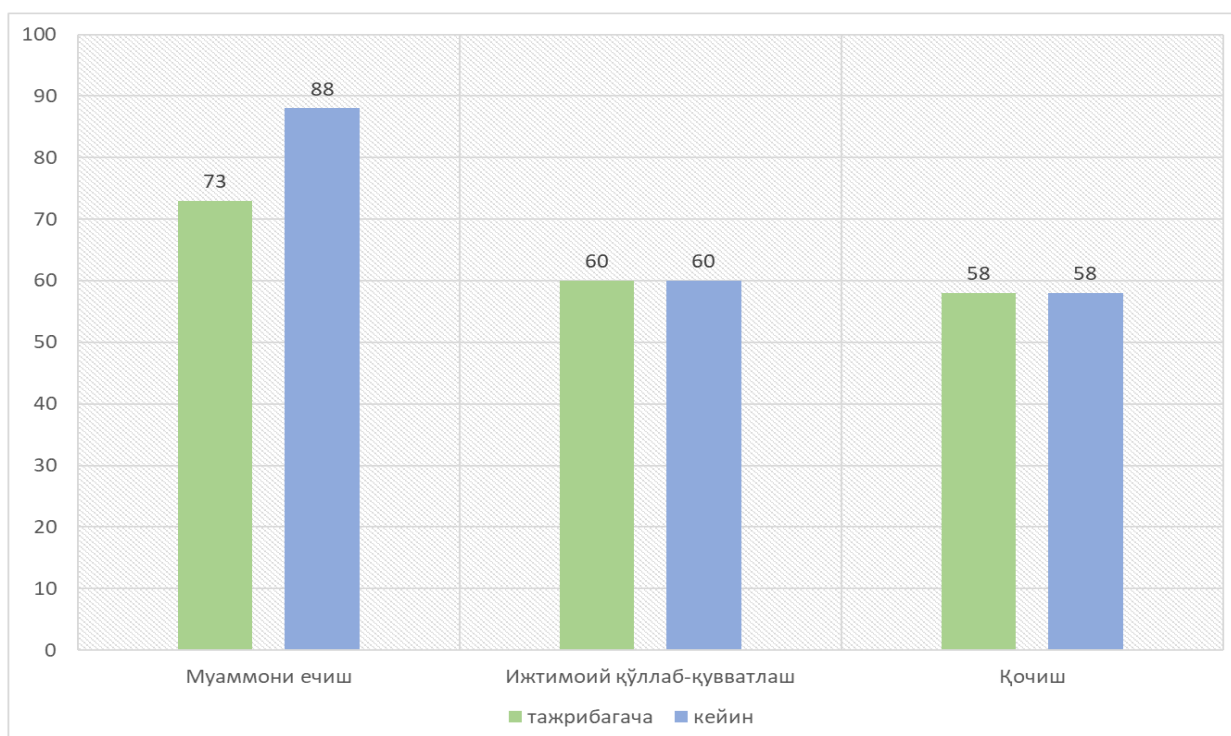
Изоҳ: 1,11-0,05 (2.04) даражасида муҳим аҳамиятга эга.

1,11* - муҳим аҳамиятга эга бўлган 0,01 (2.75).

t < P. - Стьюдент мезонининг аҳамиятли кўрсаткичи.

Ибтидоий ҳимоя гуруҳида механизмларнинг кескинлиги статистик жиҳатдан сезиларли даражада камайиб борди: “ўрнини эгаллаш” (фарқ-12%;), “орқага қайтиш” (фарқ-11%), “рад этиш” (фарқ-16%). Психологик ҳимоянинг юксак механизмлари гуруҳида “компенсация” (фарқ-9%), “гиперкомпенсация” (фарқ-9%) дан фойдаланиш частотасининг ошиши қайд этилди.

Таъкидлаш жоизки, Тг-1 ва Нг-1 талабаларида ҳимоя механизмларининг умумий кескинлиги (ПХУК) нинг кўрсаткичлари статистик жиҳатдан сезиларли фарқ қилмайди, аммо ҳосил қилувчи ўзаро таъсир натижасида ҳар икки гуруҳ субъектларининг қийинчиликларни бартараф этишлари учун сифат жиҳатидан турли механизмлар кўрсаткичлари фарқланди (1-расм).

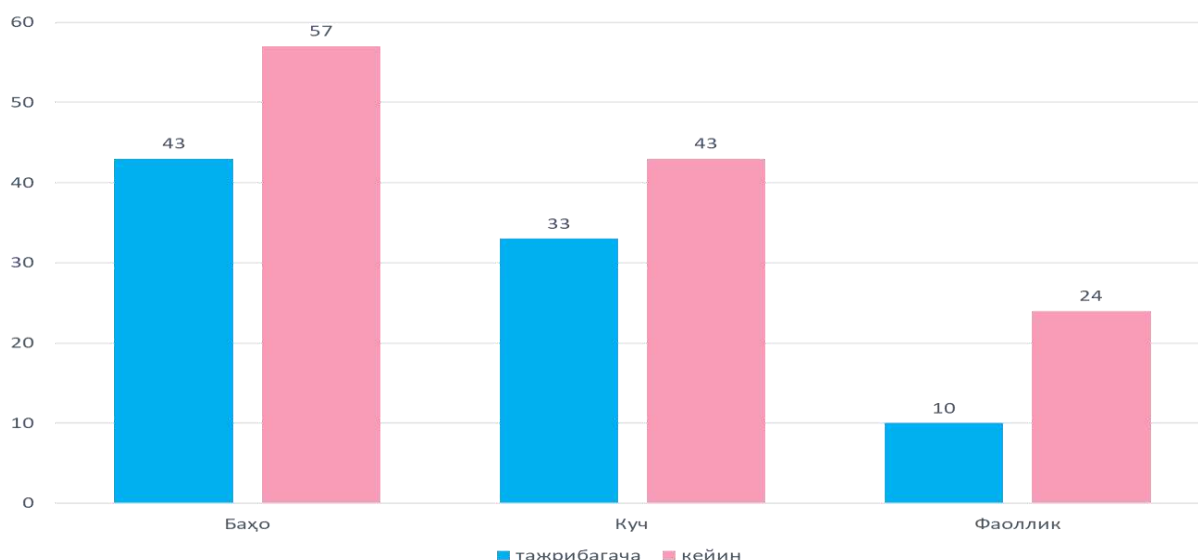

1-расм. 1-курс психология йўналиши талабаларининг тажриба гуруҳида копинг хулқ-атвор стратегиясини тақсимланиши.

Талабаларнинг копинг хулқ-атвор хатти-ҳаракатларидаги ўрта гуруҳ ўзгариши фақат “муаммони ечиш” стратегиясини қўллашда (тажрибагача-73%, кейин-88%; фарқ-15%). Талабаларнинг қийинчиликларни енгиб ўтиш йўллари мустақил излашга бўлган интилишлари кучайиб борган.

“Ижтимоий қўллаб-қувватлаш” стратегиясига амал қилиш интенсивлиги (тажрибагача -60%, кейин-60%), “қочиш” механизмидан фойдаланиш (тажрибагача -58%, кейин-58%) ўзгаргани йўқ.

Ўз-ўзини англашнинг хусусиятлари ва психологик ҳимоя тизимининг самарадорлиги мезонлари сифатида ифодаланган “баҳолаш”, “куч”, “фаолият” омиллари ўрганилганда, тажриба-тадқиқот ишлари натижаларида ўзгаришлар юз берди (2-расм).

2-расм. Психология йўналиши 1-курс талабаларида (Тг-1да) ўз-ўзини англаш хусусиятларининг ифодаланиш кўрсаткичлари

“Баҳо” омилининг гуруҳий ўртача кўрсаткичлари (тажрибагача-43%, кейин-57%; фарқ-14%) сезиларли ортганлиги кузатилди (3-расм), бу ўз-ўзидан уларнинг қобилиятлари ижобий намоён бўлишига кўра, имкониятлари ошиб бораётганлигини кўрсатади.

“Куч” омилининг қийматлари ҳам сезиларли ортганлиги аниқланди (тажрибагача- 33%, кейин-43%, фарқ-10%), бу талабалар шахсининг иродавий сифатларини кучайиб бориш назоратини оширишни, қийинчиликларни енгиб ўтишга мойиллигини кўрсатади.

“Фаоллик” омили биринчи курс талабаларида (тажрибагача- 10% гача; кейин-24%; фарқ-14%) анча юқори баҳоланганлигини кўриш мумкин, бу муаммоларни ҳал қилишда қатъийлик, дадиллик, журъатлилик ва тadbиркорлик сифатлари шаклланаётганлигини кўрсатади (3-расм).

Хулоса. Шундай қилиб, олиб борилган тадқиқотларимизга таяниб қуйидаги хулосаларга келинди

- конструктив психологик ҳимояни шакллантириш бўйича тажриба-эксперимент ишлари давомида биринчи курс талабаларида психологик ҳимоя механизмлари ва ўзлигини англаш стратегиялари муносабатларида ижобий ўзгаришлар юз берди.

- психологик ҳимоянинг функционал жиҳатларида умумий зўриқиш кўрсаткичи сақланиб қолса-да, ибтидоий ҳимоя қийматларининг пасайиши кузатилди (ўрнини эгаллаш, орқага қайтиш, рад этиш) ва юксак ҳимоя механизмлари (компенсация, гиперкомпенсация) кучайганлиги аниқланди.

- Юқоридаги ўзгариш талабаларнинг мақсадга эришишларида фаол бўлишга, шахс хусусиятларининг намунали ва меъёрий намоён бўлишини таъминлашга имкон берди.

- аниқланган ўзгаришлар талабаларни психологик ҳимоя тизимининг самарадорлигини оширишга ва уларнинг янги фаолият даражасига осонлик билан ўтишига олиб келди.

Адабиётлар:

1. Фрейд А. Эго и механизмы защиты. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. –256 с.
2. Мктрчян М.А. Проблема фрустрации и защитные механизмы личности: автореф. дис... канд. психол. наук. – Ереван, 1975. – 26 с.
3. Фрейд З. Психология бессознательного. – М.: Просвещение, 1989. 448 с.
4. Файзиева М. Шахсининг психологик ҳимоя механзмлари. Монография. – Қарши: “Насаф”, НМИУ. 2021. - 143 бет.

Tosheva Mohinur Yusupovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti v.b.,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),

Qarshi, O'zbekiston

mokhinur.tosheva@mail.ru

Normurodova Nilufar Sherzod qizi,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti,

Qarshi, O'zbekiston

normurodovanilufar2001@gmail.com

BOSHLANG'ICH SINIF O'QUVCHILARIDA O'YINLI FAOLIYAT ASOSIDA TANQIDIY FIKRLASHNI RIVOJLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tanqidiy fikrlash rivojlanishining psixologik mexanizmlari va bu jarayonda o'yinli faoliyatning o'rni tahlil qilingan. Tanqidiy fikrlash kognitiv, metakognitiv va motivatsion-shaxsiy tarkibiy qismlardan iborat psixologik tuzilma sifatida ko'rib chiqilgan. L.S.Vygotskiyning yaqin rivojlanish zonasi va J.Flavellning metakognitsiya konsepsiyalari asosida o'yinli faoliyatning to'rtta psixologik ta'sir mexanizmi asoslangan. Buxoro shahridagi 52 nafar 4-sinf o'quvchisi ishtirokida o'tkazilgan sakkiz haftalik shakllantiruvchi eksperiment natijalari yoritilgan. Eksperimental guruhda kognitiv va metakognitiv ko'rsatkichlar statistik ahamiyatli darajada oshgani, eng katta o'sish metakognitiv komponentda kuzatilgani aniqlangan. Har bir o'yinni muhokama va refleksiya bilan yakunlash uning rivojlantiruvchi samarasining zaruriy sharti ekani asoslab berilgan.

Kalit so'zlar: tanqidiy fikrlash, kichik maktab yoshi, o'yinli faoliyat, metakognitsiya, yaqin rivojlanish zonasi, bilish motivatsiyasi, refleksiya, psixodiagnostika.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ КРИТИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ У МЛАДШИХ ШКОЛЬНИКОВ НА ОСНОВЕ ИГРОВОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В статье анализируются психологические механизмы развития критического мышления у младших школьников и роль игровой деятельности в этом процессе. Критическое мышление рассматривается как психологическая структура, включающая когнитивный, метакогнитивный и мотивационно-личностный компоненты. На основе концепций зоны ближайшего развития Л.С.Выготского и метапознания Дж.Флейвелла обоснованы четыре психологических механизма влияния игровой деятельности. Представлены результаты восьминедельного формирующего эксперимента с участием 52 учащихся 4-х классов города Бухары. Установлено, что в экспериментальной группе когнитивные и метакогнитивные показатели статистически значимо возросли, причём наибольший прирост отмечен в метакогнитивном компоненте. Обоснована необходимость завершать каждую игру обсуждением и рефлексией, без которых её развивающий эффект существенно снижается.

Ключевые слова: критическое мышление, младший школьный возраст, игровая деятельность, метапознание, зона ближайшего развития, познавательная мотивация, рефлексия, психодиагностика.

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF DEVELOPING CRITICAL THINKING IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS THROUGH GAME-BASED ACTIVITY

Abstract. The article analyses the psychological mechanisms of critical thinking development in primary school students and the role of game-based activity. Critical thinking is considered as a structure comprising cognitive, metacognitive and motivational-personal components. Based on Vygotsky's zone of proximal development and Flavell's concept of metacognition, four mechanisms through which game-based activity influences critical thinking are substantiated. The results of an eight-week formative experiment with 52 fourth-grade students in Bukhara are presented. In the experimental group, cognitive and metacognitive indicators increased significantly, most notably in the metacognitive component. The need to conclude each game with discussion and reflection is justified.

Keywords: critical thinking, primary school age, game-based activity, metacognition, zone of proximal development, cognitive motivation, reflection, psychodiagnostics.

Kirish. Axborot oqimi keskin ko'paygan bugungi sharoitda shaxsning axborotni saralash, uning ishonchligini baholash va asosli qaror qabul qilish qobiliyati psixologik moslashuvning muhim sharti bo'lib qolmoqda. Shu bois tanqidiy fikrlash zamonaviy ta'lim psixologiyasining markaziy muammolaridan biriga aylangan. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida ham o'quvchilarda mustaqil va tanqidiy fikrlashni shakllantirish ustuvor vazifa sifatida belgilangan [1].

Tanqidiy fikrlashning psixologik asoslari kichik maktab yoshida qo'yiladi. Bu davrda bolaning yetakchi faoliyati o'yindan o'quv faoliyatiga o'tadi, ixtiyoriy diqqat va xotira, so'z-mantiqiy tafakkur jadal rivojlanadi [2; 3]. Ayni vaqtda bola hali ham o'yinga kuchli emotsional ehtiyoj sezadi. Aynan shu o'tish davri o'yinni tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik jihatdan asoslangan vositasiga aylantiradi: o'yin bolaga tanish faoliyat shaklida yangi, murakkabroq aqliy harakatlarni bajarish imkonini beradi.

Shunga qaramay, amaliyotda o'yinlar ko'pincha faqat dars qiziqarliligini oshirish vositasi sifatida qo'llaniladi, ularning bola tafakkuriga ta'sir etuvchi psixologik mexanizmlari esa yetarlicha hisobga olinmaydi. Tadqiqotning maqsadi – kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda o'yinli faoliyat asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik mexanizmlari va shart-sharoitlarini aniqlash hamda ularni empirik tekshirish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Psixologiya va falsafa adabiyotlarida tanqidiy fikrlash turlicha talqin qilinadi. J.Dyui uni har qanday fikrni uning asoslari va oqibatlari nuqtai nazaridan izchil ko'rib chiqishga qaratilgan refleksiv tafakkur deb ta'riflagan [4]. R.Ennis tanqidiy fikrlashni nimaga ishonish yoki nima qilishni hal qilishga yo'naltirilgan oqilona refleksiv tafakkur sifatida belgilaydi [5]. P.Facione rahbarligidagi ekspertlar guruhi uning oltita asosiy ko'nikmasini (talqin, tahlil, baholash, xulosa chiqarish, tushuntirish, o'z-o'zini boshqarish) va tegishli shaxsiy moyilliklarni ajratgan [6]. D.Halpern esa tanqidiy fikrlashni kognitiv ko'nikmalardan maqsadli foydalanish sifatida ko'rib, uni maxsus mashq orqali rivojlantirish mumkinligini ko'rsatgan [7].

Rivojlanish psixologiyasi nuqtai nazaridan D.Kun tanqidiy fikrlashning asosini metabilish, ya'ni bolaning o'z bilimlari va fikrlash jarayonini anglashi tashkil etishini asoslagan [8]. J.Flavell tomonidan kiritilgan metakognitsiya tushunchasi – o'z bilish jarayonlarini bilish va nazorat qilish – kichik maktab yoshida aynan shakllana boshlaydigan psixik yangi hosila hisoblanadi [9]. J.Piagening ma'lumotlariga ko'ra, 7–11 yoshda bola aniq operatsiyalar bosqichida bo'lib, mantiqiy amallarni ko'rgazmali material ustida bajaradi va egotsentrizmni asta-sekin yengadi [10]. Bu esa tanqidiy fikrlashni ushbu yoshda abstrakt qoidalar orqali emas, balki aniq vaziyatlar va o'zgalar nuqtai nazarini ko'rishni talab qiluvchi faoliyat orqali rivojlantirish kerakligini ko'rsatadi.

O'yinning psixik rivojlanishdagi o'rni L.S.Vygotskiy tomonidan chuqur asoslangan: o'yin yaqin rivojlanish zonasini yaratadi, unda bola o'z xatti-harakatini qoidaga bo'ysundirishni o'rganadi va go'yo o'z yoshidan yuqoriroq darajada harakat qiladi [11]. Olimning tafakkur va nutq birligi haqidagi g'oyalari esa fikrni ovoz chiqarib asoslash, dalil keltirish tafakkurni rivojlantirishning muhim vositasi ekanini ko'rsatadi [12]. D.B.Elkonin o'yinning tuzilmasini (rol, qoida, o'yin harakatlari) va uning bola shaxsi rivojidagi ahamiyatini tizimli tahlil qilgan [2]. V.V.Davydov o'quv faoliyati tarkibida nazariy tafakkur, tahlil, rejalashtirish va refleksiyaning shakllanishini asoslagan [3]. O'zbek psixologiyasida E.G'.G'oziyev tafakkur jarayonlari va ularning yosh xususiyatlarini batafsil yoritgan [13].

Tahlil shuni ko'rsatadiki, tanqidiy fikrlash va o'yinning rivojlantiruvchi roli alohida-alohida yetarlicha o'rganilgan, biroq o'yinli faoliyatning tanqidiy fikrlashning kognitiv, metakognitiv va motivatsion tarkibiy qismlariga ta'sir mexanizmlari kichik maktab yoshi misolida kam tadqiq etilgan.

Tadqiqot obyekti va qo'llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti – umumta'lim maktablarining 4-sinf o'quvchilari; tadqiqot predmeti – o'yinli faoliyat asosida kichik maktab yoshidagi o'quvchilarda tanqidiy fikrlash rivojlanishining psixologik mexanizmlari. Tadqiqot madaniy-tarixiy va faoliyatli yondashuvlarga tayandi. Unda nazariy tahlil, kuzatish, psixodiagnostik metodikalar, shakllantiruvchi eksperiment va matematik-statistik tahlil metodlari qo'llanildi.

Tadqiqot 2025–2026-o'quv yilida Buxoro shahridagi 12- va 21-sonli umumta'lim maktablarining 4-sinf o'quvchilari bilan o'tkazildi. Unda jami 52 nafar o'quvchi (9 – 10 yosh) ishtirok etdi: eksperimental guruh (EG) – 26 nafar, nazorat guruhi (NG) – 26 nafar. Tadqiqot ota-onalarning roziligi olingan holda amalga oshirildi.

Tanqidiy fikrlashning tarkibiy qismlarini aniqlash uchun quyidagi metodikalaridan foydalanildi: 1) kognitiv komponent – R.Ennis va hammualliflarning "Cornell Critical Thinking Test (Level X)" testi [14] (o'zbek tiliga moslashtirilgan, 30 topshiriqdan iborat qisqartirilgan variant, maksimal 30 ball); 2) metakognitiv komponent – topshiriqni bajarishdan so'ng "Qanday o'yladim?" mavzusidagi yarim strukturalashgan suhbat va uni 0–3 ballik mezon bo'yicha baholash; 3) motivatsion komponent – N.G.Luskanovanning maktab motivatsiyasini aniqlash so'rovnomasi (maksimal 30 ball) [15]. Guruhlar

o'rtasidagi farqlar Mann – Uitni U-mezoni, eksperimentdan oldingi va keyingi natijalar farqi Vilkokson T-mezoni yordamida tekshirildi.

Shakllantiruvchi eksperiment 8 hafta davom etdi. EGda haftasiga 2 marta, 25 – 30 daqiqalik mashg'ulotlar o'tkazildi. Har bir mashg'ulot o'yin, uning muhokamasi va refleksiyadan iborat bo'ldi. NGda ta'lim odatiy tartibda davom etdi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Nazariy tahlil asosida biz o'yinli faoliyatning tanqidiy fikrlash rivojiga ta'sirini to'rtta psixologik mexanizm orqali tushuntirish mumkin degan xulosaga keldik. Birinchidan, o'yin qoidasi tashqi nazorat vazifasini bajaradi: bola "dalil keltirmasdan ochko olinmaydi" qoidasiga bo'ysunib, o'z fikrini asoslash odatini ixtiyoriy tarzda o'zlashtiradi. Ikkinchidan, rolli o'yin egotsentrizmni yengishga yordam beradi, chunki bola "himoyachi" yoki "ayblovchi" rolida o'zinikidan farqli nuqtai nazarni ifodalashga majbur bo'ladi. Uchinchidan, guruhdagi munozara fikrlash jarayonini tashqi, nutqiy shaklga olib chiqadi va bu Vygotskiy ta'kidlagan interiorizatsiya jarayoni orqali ichki nazoratga aylanadi [12]. To'rtinchidan, o'yinning emotsional jozibasi xato qilishdan qo'rquvni kamaytiradi va bilishga qiziqishni saqlab turadi. Ushbu mexanizmlar asosida tuzilgan o'yinlar 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

O'yinlar va ularning psixologik ta'sir mexanizmi

O'yin	Mazmuni	Psixologik mexanizm va rivojlanadigan komponent
"Kichik tergovchi"	Vaziyat ("Gul nega so'lib qoldi?") va bir nechta "iz" beriladi. Guruh farazlarni ilgari surib, ularni dalillar bilan tekshiradi.	Qoida orqali asoslash; kognitiv (xulosa chiqarish)
"Fakt yoki fikr?"	Gaplar o'qiladi, bola yashil (fakt) yoki sariq (fikr) kartochkani ko'tarib, tanlovini izohlaydi.	Axborotni baholash; kognitiv (baholash)
"Ertak sudi"	Ertak qahramoni "sud" qilinadi: ayblovchi, himoyachi, guvoh va hakamlar matndan dalil keltiradi.	Rol orqali desentratsiya; motivatsion (o'zgacha fikrga ochiqlik)
"Keyin nima bo'ladi?"	O'qish to'xtatiladi, bola voqea davomini bashorat qiladi, keyin bashoratning asosini aytadi.	Farazni tekshirish; metakognitiv
"Qanday o'yladim?"	Har bir o'yin oxirida bola o'z fikrlash yo'lini "qadamma-qadam" gapirib beradi.	Nutq orqali interiorizatsiya; metakognitiv (refleksiya)

Aniqlovchi bosqichda EG va NG o'rtasida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ahamiyatli farq aniqlanmadi (kognitiv komponent bo'yicha $U = 318$; $p > 0,05$), bu guruhlarining dastlabki holatda tengligini ko'rsatadi. Eksperimentdan keyingi natijalar 2-jadvalda keltirilgan.

2-jadval.

Tanqidiy fikrlash komponentlari ko'rsatkichlari (o'rtacha ball; EG – eksperimental guruh, NG – nazorat guruhi)

Komponent	EG (oldin)	EG (keyin)	NG (oldin)	NG (keyin)
Kognitiv (test, 0–30)	14,2	19,6	14,5	15,3
Metakognitiv (0–3)	1,1	2,0	1,2	1,3
Maktab motivatsiyasi (0–30)	18,4	22,7	18,9	19,5

Natijalarga ko'ra, EGda kognitiv komponent ko'rsatkichi 14,2 balldan 19,6 ballga ($T = 21$; $p < 0,01$), metakognitiv komponent 1,1 balldan 2,0 ballga ($T = 18$; $p < 0,01$), maktab motivatsiyasi 18,4 balldan 22,7 ballga ($T = 43$; $p < 0,01$) oshdi. NGda barcha ko'rsatkichlar bo'yicha o'zgarishlar statistik ahamiyatga ega bo'lmadi ($p > 0,05$). Eksperimentdan keyin EG va NG o'rtasidagi farq kognitiv ($U = 168$; $p < 0,01$) va metakognitiv ($U = 151$; $p < 0,01$) komponentlar bo'yicha ishonchli ekani aniqlandi; maktab motivatsiyasi bo'yicha guruhlararo farq esa statistik ahamiyat darajasiga yetmadi ($p > 0,05$). Nisbiy o'sish eng katta bo'lgan komponent metakognitiv komponent bo'ldi (qariyb 82 %). Buni har bir o'yindan so'ng o'tkazilgan "Qanday o'yladim?" refleksiyasi bilan izohlash mumkin: bola o'z fikrlash jarayonini muntazam ravishda so'z bilan ifodalashi uni anglashga olib keladi.

Sifat tahlili ham miqdoriy natijalarni tasdiqladi. EG o'quvchilarining javoblarida "chunki", "isboti shuki", "boshqacha bo'lishi ham mumkin" kabi asoslovchi va muqobil fikrni tan oluvchi iboralar ko'paydi.

Ayni paytda ayrim o'quvchilarda o'yinda yutqazishdan kelib chiqqan emotsional noqulaylik kuzatildi. Bu o'yinlarda g'alaba emas, balki eng yaxshi dalil rag'batlantirilishi lozimligini ko'rsatadi.

Muhokama. Olingan natijalar xorijiy tadqiqotlar ma'lumotlari bilan muvofiq keladi. P.Abrami va hammualliflarining meta-tahlilida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishda o'quvchilar o'rtasidagi dialog va munozara, real hayotiy vaziyatlarga asoslangan topshiriqlar hamda kattalarning yo'l-yo'riq ko'rsatishi eng samarali strategiyalar ekani aniqlangan [16]. Bizning o'yinlarimiz ham aynan munozara va dalillarni birgalikda muhokama qilishga qurilgani sababli sezilarli samara berdi. D.Kun tanqidiy fikrlashni avvalo boshqalar bilan olib boriladigan dialogik muloqot sifatida talqin qiladi va uning individual tafakkurga aylanishi shu muloqotdan boshlanishini ta'kidlaydi [17]. Bu xulosa metakognitiv komponentda kuzatilgan eng yuqori o'sishni tushuntirishga yordam beradi.

Yo'naltirilgan o'yin (guided play) konsepsiyasida bolaning o'yindagi erkinligi kattalarning maqsadli yo'naltirishi bilan uyg'unlashishi ta'lim samarasini oshirishi asoslangan [18]. K.Skene va hammualliflarining meta-tahlili ham kattalar yo'naltirgan o'yinning ayrim ko'rsatkichlar bo'yicha an'anaviy bevosita o'qitishdan samaraliroq ekanini ko'rsatgan [19]. Tadqiqotimizda har bir o'yinning muhokama va refleksiya bilan yakunlanishi aynan shunday yo'naltirish vazifasini bajardi. Shu bilan birga, tadqiqotning ayrim cheklovlarini qayd etish lozim: tanlanma hajmi nisbatan kichik, kognitiv test o'zbek tiliga moslashtirilgan bo'lsa-da, to'liq standartlashtirilmagan, natijalarning barqarorligini tekshiruvchi kechiktirilgan o'lchov o'tkazilmagan. Bu masalalar keyingi tadqiqotlarda hisobga olinishi zarur.

Xulosa. Tadqiqot natijalari quyidagi xulosalarga kelish imkonini beradi. Birinchidan, kichik maktab yoshida tanqidiy fikrlash kognitiv, metakognitiv va motivatsion komponentlardan iborat yaxlit psixologik tuzilma sifatida rivojlanadi, shuning uchun unga ta'sir ham kompleks bo'lishi lozim. Ikkinchidan, o'yinli faoliyat tanqidiy fikrlash rivojiga qoida orqali asoslashni o'rgatish, rol orqali egotsentrizmni yengish, fikrlashni nutqiy shaklga olib chiqish va emotsional xavfsizlik muhitini yaratish kabi mexanizmlar orqali ta'sir qiladi. Uchinchidan, o'yin rivojlantiruvchi samara berishi uchun u albatta muhokama va refleksiya bilan yakunlanishi kerak.

Amaliy takliflar: boshlang'ich sinf o'qituvchilari va maktab psixologlari uchun tanqidiy fikrlashni rivojlantiruvchi psixologik o'yinlar to'plamini ishlab chiqish; o'yinlarda g'alaba emas, dalilning sifati baholanishini ta'minlash; har bir o'yindan keyin 3 – 5 daqiqalik refleksiya o'tkazish; kichik maktab yoshidagi bolalar uchun tanqidiy fikrlashni baholovchi metodikalarni o'zbek tiliga moslashtirish va standartlashtirish.

Adabiyotlar:

1. O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 29-apreldagi PF-5712-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <https://lex.uz>
2. Эльконин, Д. Б. Психология игры / Д. Б. Эльконин. – Москва: Педагогика, 1978. – 304 с.
3. Давыдов, В. В. Теория развивающего обучения / В. В. Давыдов. – Москва: ИНТОР, 1996. – 544 с.
4. Dewey, J. How We Think / J. Dewey. – Boston: D. C. Heath & Co., 1910. – 224 p.
5. Ennis, R. H. Critical Thinking / R. H. Ennis. – Upper Saddle River: Prentice Hall, 1996. – 408 p.
6. Facione, P. A. Critical Thinking: A Statement of Expert Consensus for Purposes of Educational Assessment and Instruction (The Delphi Report) / P. A. Facione. – Millbrae: The California Academic Press, 1990. – 112 p.
7. Halpern, D. F. Thought and Knowledge: An Introduction to Critical Thinking / D. F. Halpern. – 5th ed. – New York: Psychology Press, 2014. – 636 p.
8. Kuhn, D. A Developmental Model of Critical Thinking / D. Kuhn // Educational Researcher. – 1999. – Vol. 28, № 2. – P. 16–26, 46.
9. Flavell, J. H. Metacognition and Cognitive Monitoring: A New Area of Cognitive-Developmental Inquiry / J. H. Flavell // American Psychologist. – 1979. – Vol. 34, № 10. – P. 906–911.
10. Piaget, J. The Language and Thought of the Child / J. Piaget. – London: Routledge & Kegan Paul, 1926. – 246 p.
11. Выготский, Л. С. Игра и её роль в психическом развитии ребёнка / Л. С. Выготский // Вопросы психологии. – 1966. – № 6. – С. 62–76.
12. Выготский, Л. С. Мышление и речь / Л. С. Выготский. – Москва: Лабиринт, 1999. – 352 с.
13. G'oziyev, E. G'. Umumiy psixologiya / E. G'. G'oziyev. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 544 b.

14. Ennis, R. H. Cornell Critical Thinking Tests Level X and Level Z: Manual / R. H. Ennis, J. Millman, T. N. Tomko. – 5th ed. – Seaside: The Critical Thinking Company, 2005.
15. Лусканова, Н. Г. Методы исследования детей с трудностями в обучении / Н. Г. Лусканова. – Москва: Фолиум, 1993. – 30 с.
16. Abrami, P. C. Strategies for Teaching Students to Think Critically: A Meta-Analysis / P. C. Abrami, R. M. Bernard, E. Borokhovski [et al.] // Review of Educational Research. – 2015. – Vol. 85, № 2. – P. 275–314.
17. Kuhn, D. Critical Thinking as Discourse / D. Kuhn // Human Development. – 2019. – Vol. 62, № 3. – P. 146–164.
18. Weisberg, D. S. Guided Play: Where Curricular Goals Meet a Playful Pedagogy / D. S. Weisberg, K. Hirsh-Pasek, R. M. Golinkoff // Mind, Brain, and Education. – 2013. – Vol. 7, № 2. – P. 104–112.
19. Skene, K. Can Guidance During Play Enhance Children's Learning and Development in Educational Contexts? A Systematic Review and Meta-Analysis / K. Skene, C. M. O'Farrelly, E. M. Byrne [et al.] // Child Development. – 2022. – Vol. 93, № 4. – P. 1162–1180.

Ernazarova Ra'no Yuldashevna,
Qarshi davlat universiteti psixologiya kafedrası dotsenti,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD)

TALABALARDA STRESSGA MOSLASHUVCHANLIKNI SHAKLLANTIRISHNING PSIXOLOGIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Maqolada talabalarda stressga moslashuvchanlikni shakllantirishning psixologik tomonlari o'rganilgan. Unda talabalik davrida uchraydigan stress holatlari, ularning ta'sirida talabalarda salbiy emotsional holatlarning yuz berishi hamda ularda stressga moslashuvchanlikni shakllantirishning psixologik tomonlari ilmiy asoslab berilgan. Muallif tomonidan olib borilgan tadqiqotlar mazkur muammoni o'rganish bugungi kunda ham juda dolzarb ekanligini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: shaxs, talaba, stress, fiziologik stress, psixologik stress, xavotir, zo'riqish, emotsional holat.

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ФОРМИРОВАНИЯ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ У СТУДЕНТОВ

Аннотация. В статье исследуются психологические аспекты формирования стрессоустойчивости у студентов. В ней научно обоснованы стрессовые состояния, возникающие в студенческий период, их влияние на появление у студентов негативных эмоциональных состояний, а также психологические стороны формирования у них устойчивости к стрессу. Проведённые автором исследования показывают, что изучение данной проблемы остаётся весьма актуальным и в настоящее время.

Ключевые слова: личность, студент, стресс, физиологический стресс, психологический стресс, беспокойство, напряжение, эмоциональное состояние.

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF DEVELOPING STRESS RESILIENCE IN STUDENTS

Abstract. The article examines the psychological aspects of developing stress resilience in students. It scientifically substantiates the stress states that arise during the student period, their impact on the emergence of negative emotional states in students, as well as the psychological aspects of forming their resistance to stress. The studies conducted by the author show that the investigation of this issue remains highly relevant at the present time.

Key words: personality, student, stress, physiological stress, psychological stress, anxiety, tension, emotional state.

Kirish. O'zbekiston mustaqillikka erishgandan so'ng mamlakatimizda ta'lim sohasida, xususan, oliy ta'lim tizimida katta o'zgarishlar va islohotlar amalga oshirildi. Bu jarayonning asosiy maqsadi – talabalar bilimini zamonaviy talablar darajasiga ko'tarish, ularni milliy va xalqaro mehnat bozorida raqobatbardosh kadrlar sifatida tayyorlash, shuningdek, ularni turli stress holatlaridan va ruhiy bosimdan himoya qilish edi. Bu yo'nalishda yangi universitet va institutlar tashkil etildi, oliy ta'lim muassasalarida kredit-modul tizimi va axborot texnologiyalari joriy qilindi, ta'lim dasturlari xalqaro standartlarga mos ravishda takomillashtirildi. Shuningdek, talabalarining ilmiy va tadqiqot faoliyatini qo'llab-quvvatlash, ular uchun stipendiya va grantlar tizimini rivojlantirish, sport va madaniy tadbirlar orqali bo'sh vaqtini mazmunli tashkil qilish kabi choralar ko'rildi. Bu barcha ishlar natijasida talabalar nafaqat bilimlari bo'yicha mukammallashti, balki ruhiy barqarorlikka ega bo'lib, har tomonlama rivojlangan shaxs sifatida kamol topish imkoniyatiga erishdi.

Hozirgi davrda dunyoning turli ta'lim muassasalari va ilmiy markazlarida talabalar orasida kuzatiladigan psixologik stressning o'zgarish jarayonlari ham mamlakatimizda ham katta qiziqish va e'tiborga sazovor. Mustaqillikdan so'ng O'zbekistonda oliy ta'lim tizimi rivojlanib, talabalarining bilim darajasini oshirish bilan bir qatorda ularning psixik barqarorligini ta'minlash, stress holatlariga tayyorlash va muvofiqlashtirish imkoniyatlari yaratilmoqda. Xususan, stressni yengib o'tish, uni boshqarish va moslashish bilan bog'liq koping strategiyalari mamlakatimizdagi universitetlarda tadqiq etilmoqda, psixologik xizmatlar tashkil etildi va talabalar uchun psixoterapevtik, trening va konsultatsiya imkoniyatlari kengaytirildi. Shu bilan birga, o'quv jarayonida stressning fiziologik namoyon bo'lish belgilarini inobatga olib, talabalarining zo'riqishini fiziologik va psixologiya asosida nazorat qilish bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borilmoqda. Bu

jarayonlar mamlakatimizda yoshlarning ruhiy va ijtimoiy barqarorligini ta'minlash, ularning har tomonlama rivojlanishini ta'minlash hamda zamonaviy talablarga mos keladigan kadrlar tayyorlashda muhim ahamiyatga ega.

Psixologik adabiyotlarda keltirilishicha, stress insonning atrofdagi stimullar yoki tashqi ta'sirlarga nisbatan jismoniy, fiziologik va psixologik reaksiyalar majmuini ifodalaydi. U og'ir jismoniy yoki murakkab aqliy yuklamalar, ish hajmining me'yordan oshishi yoki xavfli vaziyatlar yuzaga kelganda, zarur choralarini tezda topishga intilish jarayonida paydo bo'ladigan hissiy zo'riqish sifatida namoyon bo'ladi. Bunday sharoit va vaziyatlar turli emotsiyalarni uyg'otadi. Kichik va kam ahamiyatli stresslar tabiiy va zarur keltirmaydigan bo'lsa, haddan tashqari kuchli stress shaxs uchun, shuningdek, korxona yoki tashkilotlar faoliyati uchun ham qiyinchiliklar tug'diradi va maqsadlarga erishishni qiyinlashtiradi. Stressning paydo bo'lishi va kechishidagi psixologik xususiyatlarni aniqlash nafaqat uchuvchilar, kosmonavtlar va dispetcherlar uchun, balki sudyalari, korxona rahbarlari va ta'lim tizimi xodimlari uchun ham katta ijtimoiy-psixologik ahamiyatga ega hisoblanadi. Shu bilan birga, stressni boshqarish va unga moslashish ko'nikmalari shaxsning umumiy ruhiy barqarorligini mustahkamlashga yordam beradi va samarali faoliyat olib borish imkonini yaratadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Hozirgi kunda talabalar orasida stress holatlari keng tarqalgan va ularning ta'lim jarayonidagi samaradorlikka ta'siri katta ahamiyatga ega. Shu sababli, psixologik barqarorlikni shakllantirish va stressni boshqarish masalalari ilmiy tadqiqotlarning asosiy yo'nalishlaridan biriga aylangan. Respublikamiz psixolog olimlari, jumladan, D. Abdumadjidova, R. Abdurasulov, D. Boymirzayeva, U. Butayeva, N. Ismoilova, F. Gaziyeva, K. Kadirov, S. Mirzayeva, M. Karamyan, D. Arzikulov, Z. Elov, B. Sirliyev, D. Mamadiyarova, N. Sagindikova, S. Iskandarova, Z. Fayziyev, F. Shermatov, G. Shoumarov, P. Ergashev, U. Qodirov, O. Hayitov va boshqalar stressga barqarorlikni shakllantirish, frustratsiyaning stressogenlikdagi roli, stress holatining oldini olishda yoshlarni destruktiv g'oyalardan himoyalash, stresslarni boshqarish kompetensiyasini rivojlantirish hamda kazusli vaziyatlarda psixologik himoyani faollashtirishning psixologik jihatlarini ilmiy jihatdan tadqiq qilganlar.

Jahon psixologiyasi sohasida stress holatining yuzaga kelish sabablari va mexanizmlari, shuningdek stressning shaxs xulq-atvoriga ta'sirini o'rganishga oid keng qamrovli tadqiqotlar olib borilgan. Xorijiy olimlar, jumladan, A. Adler, A. Bandura, R. Kettel, K. Maslak, X. Murrey, G. Sullivan, G. Seley, Z. Freyd, X. Freudenberger, E. Fromm, K. Xorni va E. Erikson, shuningdek, MDH mamlakatlari olimlari A. Akopyan, A. Andreyeva, X. Axmedova, D. Badmayeva, T. Boxan, S. Gagolina, N. Devayev, V. Krivobokova, I. Komarova, O. Lavrov, T. Lisakova, I. Menshikova, M. Padun, YE. Sapyorova, L. Statueva, M. Xutornaya, O. Sergeyeva va mamlakatimiz psixologlari R. Abdurasulov, D. Boymirzayeva, U. Butayeva, N. Ismoilova, F. Gaziyeva, K. Kadirov, S. Mirzayeva, M. Karamyan, D. Arzikulov, Z. Elov, D. Mamadiyarova, N. Sagindikova, Z. Fayziyev, U. Qodirov, O. Hayitov va boshqalar tomonidan olib borilgan ilmiy izlanishlar katta e'tiborga loyiqdir.

G. Selye stressni uch bosqichli jarayondan iborat ekanligini asosladi va umumiy adaptatsion sindrom deb nomladi: 1) Xavotir bosqichi – stressorning dastlabki ko'rinishida paydo bo'ladi. Qisqa vaqt davomida organizmning rezistentlik darajasi pasayadi, jismoniy va vegetativ funksiyalar izdan chiqadi. Keyin organizm zaxirani ishga tushiradi va himoya jarayonlarining o'zini boshqarish mexanizmlarini qo'shadi. Agar himoya reaksiyasi samarali bo'lsa, xavotir so'nadi va organizm me'yoriy faoliyatga qaytadi. Stresslarning aksariyati ushbu bosqichda hal etiladi. Bunday qisqa muddatli stresslar stressning o'tkir reaksiyasi deb nomlanishi mumkin; 2) Rezistentlik bosqichi (qarshilik ko'rsatish) - stressning ta'siri uzoq davom etganda va organizmning himoya reaksiyasini ushlab turish zarurati paydo bo'lganda boshlanadi. Adaptatsion zaxiraning balanslashtirilgan sarfi yuz beradi; 3) Tugash bosqichi – organizmning o'ta kuchli va uzoq davom etuvchi stressorlar ta'siri bilan kurashish mexanizmlarining buzilishini aks ettiradi. Adaptatsion zaxiralar amalda kamayadi. Organizmning bardoshlilik pasayadi, oqibatda organizmda nafaqat funksional buzilishlar, balki morfologik o'zgarishlar bo'lishi mumkin [5,15-17].

S.A. Babanov stressni emotsional so'nish sindromi sifatida o'rgandi. Stress bilan bog'liq emotsional bosimning ortishi xavotir, depressiya, emotsional so'nish sindromi, psixosomatik buzilishlar, psixoaktiv moddalarga bog'liqlik yuzaga kelishiga sabab bo'ladi. Emotsional so'nish sindromi rivojlanishida muhim rol bajaruvchi uch asosiy stress omillar ajratiladi: 1) Shaxsiy omillar – psixologik beqaror, introvert, fanatiklik kabi xususiyatlar bilan ifodalanadi. 2) Rolli omillar – emotsional so'nishda muhim o'rin egallaydi. Mas'uliyatlar taqsimlangan ish jarayoni emotsional so'nish sindromi rivojlanishini chegaralaydi. Mas'uliyatlarning noaniq va tengsiz taqsimlanishi ish yuklamasining kam bo'lishidan qat'i nazar ushbu omilning kuchayishiga sabab bo'ladi. Faoliyatda o'zaro hamkorlik, uyg'unlikning yo'qligi, nizo mavjudligi emotsional so'nish sindromi rivojlanishiga imkon beradi. 3) Emotsional so'nishga sabab bo'luvchi tashkiliy omillarga yuqori yuklama, ijtimoiy qo'llashning yo'qligi, yetarlicha mukofotlanmaslik, faoliyatning monoton va istiqbolsizligi kabi ko'rinishlarini keltirish mumkin [2, 42-46].

D.D.Boymirzayeva tadqiqotida oliy o'quv yurtlari talabalarida frustratsiyaning namoyon bo'lishi masalasi o'rganilgan. Talabalar orasidagi agressiv va tobe tipdagi shaxslararo munosabatlar tizimida quyi emotsional ekspansivlik, salbiy ijtimoiy maqom ko'rinishidagi psixik holatlar frustratsiya natijasida namoyon bo'lishi aniqlangan. Zo'riqish, stressogenlik, o'quv faoliyatining jamoaviy xarakteri, oliy ta'lim muassasalari zamonaviy talabalari kontingenti orasida frustratsiyaning keng tarqalganligi psixologik himoya masalasini nihoyatda dolzarblashtirishi aytilgan. O'z-o'zini anglash, idrok va boshqalar bilan o'zaro ta'sirni baholash nuqtayi nazardan talabaning haddan ortiq psixologik himoyalanganligi frustratsiyaga qo'zg'atuvchi ta'sir ko'rsatishi mumkin ekanligi, shu bilan birga, ayrim hollarda psixologik himoya qo'zg'atuvchi vaziyatlar ta'sirini bloklashi, lekin frustratsiya chuqur darajada saqlanib qolishi hamda talabaning shaxsiy rivojlanishi, o'quv faoliyati va umumiy ahvoriga salbiy ta'sir ko'rsatishi izohlangan. [3: 12-20.]

Tahlil va natijalar. Biz ilmiy izlanishlarimizda talabalarda stressga moslashuvchanlikni shakllantirishning psixologik tomonlarini o'rganib, stressning paydo bo'lish sabablari, uning ta'lim jarayonidagi ta'siri hamda talabalar faoliyatidagi salbiy va ijobiy oqibatlarini aniqladik. Tadqiqot davomida talabalar orasida stressga qarshi turish qobiliyati, emotsional barqarorlik darajasi va moslashuvchanlik ko'nikmalarini rivojlantirish usullari o'rganildi. Shu bilan birga, stressni boshqarishning turli strategiyalari, xususan, muammolarni hal qilish, vaqtni samarali taqsimlash, ijobiy fikrlash va psixologik himoya mexanizmlari talabalar o'rtasida stressga chidamlilikni oshirishga qanday ta'sir qilishini tahlil qildik. Talabalarda stress holatini o'rganish bo'yicha olib borilgan tadqiqot ishida Jizzax, Qashqadaryo va Samarqand viloyatlarining oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan talabalar ishtirok etgan. Tadqiqotda 1-, 2-, 3-, 4-kursda tahsil olayotgan o'g'il va qiz talabalar – jami 417 nafar ishtirokchi o'rin olgan. Ishtirokchilar tajriba guruhi (TG) va nazorat guruhiga (NG) ajratilgan bo'lib, TGda 242 nafar va NGda 175 nafar ishtirokchi mavjud.

1-jadval.

Tadqiqot ishtirokchilarining umumiy ko'rsatkichi

Ta'lim bosqichi	TG			NG			Jami
	O'g'il talaba	Qiz talaba	Jami	O'g'il talaba	Qiz talaba	Jami	
1-bosqich	36	31	67	22	23	45	112
2- bosqich	34	30	64	24	17	41	105
3- bosqich	31	24	55	21	23	44	99
4- bosqich	29	27	56	25	20	45	101
Jami	130	112	242	92	83	175	417

Tadqiqotning diagnostik bosqichida ishtirokchilarning stressga barqarorlik darajasini aniqlash maqsadida N.V. Kirsheva va N.V. Ryabchikovaning “Stressga barqarorlikni aniqlash” testi qo'llanilgan. Ushbu testning izohiga asosan, ko'rsatkichlarning qanchalik yuqori bo'lishi stressga barqarorlik darajasining shunchalik quyi ekanligini anglatadi. (2-jadval)

2-jadval.

Talabalarining stressga barqarorlik darajasi ko'rsatkichlari,
N.V.Kirsheva va N.V. Ryabchikovalarning “Stressga barqarorlikni aniqlash”
metodikasi asosida, n=417/ TG n=242 / NG n=175

Kurs	Hudud	TG					
		o'g'il	%	qiz	%	M (vil)	%
1-kurs	Qashqadaryo viloyati	48,7	90,2	49,9	92,4	49,3	91,3
	Samarqand viloyati	47,4	87,8	50,4	93,3	48,9	90,6
	Jizzax viloyati	50,6	93,7	51,2	94,8	50,9	94,3
	M (hududlar)	48,9	90,6	50,5	93,5	49,7	92,0
2-kurs	Qashqadaryo viloyati	43,4	80,4	45,3	83,9	44,4	82,1
	Samarqand viloyati	41,8	77,4	44,7	82,8	43,3	80,1
	Jizzax viloyati	42,3	78,3	45,2	83,7	43,8	81,0
	M (hududlar)	42,5	78,7	45,1	83,5	43,8	81,1
3-kurs	Qashqadaryo viloyati	41,2	76,3	43,4	80,4	42,3	78,3
	Samarqand viloyati	39,4	73,0	43,6	80,7	41,5	76,9
	Jizzax viloyati	40,6	75,2	42,5	78,7	41,6	76,9
	M (hududlar)	40,4	74,8	43,2	79,9	41,8	77,4

4-kurs	Qashqadaryo viloyati	46,3	85,7	48,6	90,0	47,5	87,9
	Samarqand viloyati	47,1	87,2	49,3	91,3	48,2	89,3
	Jizzax viloyati	46,8	86,7	49,5	91,7	48,2	89,2
	M (hududlar)	46,7	86,5	49,1	91,0	47,9	88,8

Kurs	Hudud	NG					
		o'g'il	%	qiz	%	M (vil)	%
1-kurs	Qashqadaryo viloyati	49,4	91,5	51,4	95,2	50,4	93,3
	Samarqand viloyati	50,1	92,8	50,7	93,9	50,4	93,3
	Jizzax viloyati	48,9	90,6	52,3	96,9	50,6	93,7
	M (hududlar)	49,5	91,6	51,5	95,3	50,5	93,5
2-kurs	Qashqadaryo viloyati	43,8	81,1	44,9	83,1	44,4	82,1
	Samarqand viloyati	43,6	80,7	45,3	83,9	44,5	82,3
	Jizzax viloyati	44,1	81,7	45,6	84,4	44,9	83,1
	M (hududlar)	43,8	81,2	45,3	83,8	44,6	82,5
3-kurs	Qashqadaryo viloyati	42,3	78,3	42,8	79,3	42,6	78,8
	Samarqand viloyati	41,2	76,3	42,7	79,1	42,0	77,7
	Jizzax viloyati	41,7	77,2	43,4	80,4	42,6	78,8
	M (hududlar)	41,7	77,3	43,0	79,6	42,4	78,4
4-kurs	Qashqadaryo viloyati	47,2	87,4	49,5	91,7	48,4	89,5
	Samarqand viloyati	47,8	88,5	50,2	93,0	49,0	90,7
	Jizzax viloyati	48,3	89,4	50,4	93,3	49,4	91,4
	M (hududlar)	47,8	88,5	50,0	92,7	48,9	90,6

Jadvalda keltirilgan 1-kurs talabalarining stressga barqarorlik darajasi ko'rsatkichlari tahlili:

Qashqadaryo viloyati TG o'g'il bolalar – 90,2% (o'rtadan past), TG qiz bolalar – 92,4% (quyi), TG viloyat bo'yicha o'rtacha – 91,3% (o'rtadan past), Qashqadaryo viloyati NG o'g'il bolalar – 91,5% (o'rtadan past), NG qiz bolalar – 95,2% (quyi), NG viloyat bo'yicha o'rtacha – 93,3% (quyi).

Samarqand viloyati TG o'g'il bolalar – 87,8% (o'rtadan past), TG qiz bolalar – 93,3% (quyi), TG viloyat bo'yicha o'rtacha – 90,6% (o'rtadan past), Samarqand viloyati NG o'g'il bolalar – 92,8% (quyi), NG qiz bolalar – 93,9% (quyi), NG viloyat bo'yicha o'rtacha – 93,3% (quyi).

Jizzax viloyati TG o'g'il bolalar – 93,7% (quyi), TG qiz bolalar – 94,8% (quyi), TG viloyat bo'yicha o'rtacha – 94,3% (quyi), Jizzax viloyati NG o'g'il bolalar – 90,6% (o'rtadan past), NG qiz bolalar – 96,9% (quyi), NG viloyat bo'yicha o'rtacha – 93,7% (quyi).

Hududlar bo'yicha o'rtacha (M) TG o'g'il bolalar – 90,6% (o'rtadan past), TG qiz bolalar – 93,5% (quyi), TG viloyatlar bo'yicha o'rtacha – 92,0% (quyi), Hududlar bo'yicha o'rtacha (M) NG o'g'il bolalar – 91,6% (quyi), NG qiz bolalar – 95,3% (quyi), NG viloyatlar bo'yicha o'rtacha – 93,5% (quyi).

Jadvalda keltirilgan 2-kurs talabalarining stressga barqarorlik darajasi ko'rsatkichlari tahlili:

Qashqadaryo viloyati TG o'g'il bolalar – 80,4% (o'rtadan biroz past), TG qiz bolalar – 83,9% (o'rtadan biroz past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha – 82,1% (o'rtadan biroz past), Qashqadaryo viloyati NG o'g'il bolalar – 81,1% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar – 83,1% (o'rtadan biroz past), NG viloyat bo'yicha o'rtacha – 82,1% (o'rtadan biroz past).

Samarqand viloyati TG o'g'il bolalar – 77,4% (o'rtadan biroz past), TG qiz bolalar – 82,8% (o'rtadan biroz past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha – 80,1% (o'rtadan biroz past), Samarqand viloyati NG o'g'il bolalar – 80,7% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar – 83,9% (o'rtadan biroz past), NG viloyat bo'yicha o'rtacha – 82,3% (o'rtadan biroz past).

Jizzax viloyati TG o'g'il bolalar – 78,3% (o'rtadan biroz past), TG qiz bolalar – 83,7% (o'rtadan biroz past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha – 81,0% (o'rtadan biroz past), Jizzax viloyati NG o'g'il bolalar – 81,7% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar – 84,4% (o'rtadan past), NG viloyat bo'yicha o'rtacha – 83,1% (o'rtadan biroz past).

Hududlar bo'yicha o'rtacha (M) TG o'g'il bolalar – 78,7% (o'rtadan biroz past), TG qiz bolalar – 83,5% (o'rtadan biroz past), TG viloyatlar bo'yicha o'rtacha – 81,1% (o'rtadan biroz past), hududlar bo'yicha o'rtacha (M) NG o'g'il bolalar – 81,2% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar – 83,8% (o'rtadan biroz past), NG viloyatlar bo'yicha o'rtacha – 82,5% (o'rtadan biroz past).

Jadvalda keltirilgan 3-kurs talabalarining stressga barqarorlik darajasi ko'rsatkichlari tahlili:

Qashqadaryo viloyati TG o'g'il bolalar - 76,3% (o'rta), TG qiz bolalar - 80,4% (o'rtadan biroz past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha - 78,3% (o'rtadan biroz past), Qashqadaryo viloyati NG o'g'il bolalar - 78,3% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar - 79,3% (o'rtadan biroz past), NG viloyat bo'yicha o'rtacha - 78,8% (o'rtadan biroz past).

Samarqand viloyati TG o'g'il bolalar - 73,0% (o'rta), TG qiz bolalar - 80,7% (o'rtadan biroz past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha - 76,9% (o'rtadan biroz past), Samarqand viloyati NG o'g'il bolalar - 76,3% (o'rta), NG qiz bolalar - 79,1% (o'rtadan biroz past), NG viloyat bo'yicha o'rtacha - 77,7% (o'rtadan biroz past).

Jizzax viloyati TG o'g'il bolalar - 75,2% (o'rta), TG qiz bolalar - 78,7% (o'rtadan biroz past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha - 76,9% (o'rtadan biroz past), Jizzax viloyati NG o'g'il bolalar - 77,2% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar - 80,4% (o'rtadan biroz past), NG viloyat bo'yicha o'rtacha - 78,8% (o'rtadan biroz past).

Hududlar bo'yicha o'rtacha (M) TG o'g'il bolalar - 74,8% (o'rta), TG qiz bolalar - 79,9% (o'rtadan biroz past), TG viloyatlar bo'yicha o'rtacha - 77,4% (o'rtadan biroz past), hududlar bo'yicha o'rtacha (M) NG o'g'il bolalar - 77,3% (o'rtadan biroz past), NG qiz bolalar - 79,6% (o'rtadan biroz past), NG viloyatlar bo'yicha o'rtacha - 78,4% (o'rtadan biroz past).

Jadvalda keltirilgan 4-kurs talabalarining stressga barqarorlik darajasi ko'rsatkichlari tahlili:

Qashqadaryo viloyati TG o'g'il bolalar - 85,7% (o'rtadan past), TG qiz bolalar - 90,0% (o'rtadan past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha - 87,9% (o'rtadan past), Qashqadaryo viloyati NG o'g'il bolalar - 87,4% (o'rtadan past), NG qiz bolalar - 91,7% (quyi), NG viloyat bo'yicha o'rtacha - 89,5% (o'rtadan past).

Samarqand viloyati TG o'g'il bolalar - 87,2% (o'rtadan past), TG qiz bolalar - 91,3% (o'rtadan past), TG viloyat bo'yicha o'rtacha - 89,3% (o'rtadan past), Samarqand viloyati NG o'g'il bolalar - 88,5% (o'rtadan past), NG qiz bolalar - 93,0% (quyi), NG viloyat bo'yicha o'rtacha - 90,7% (o'rtadan past).

Jizzax viloyati TG o'g'il bolalar - 86,7% (o'rtadan past), TG qiz bolalar - 91,7% (quyi), TG viloyat bo'yicha o'rtacha - 89,2% (o'rtadan past), Jizzax viloyati NG o'g'il bolalar - 89,4% (o'rtadan past), NG qiz bolalar - 93,3% (quyi), NG viloyat bo'yicha o'rtacha - 91,4% (o'rtadan past).

Hududlar bo'yicha o'rtacha (M) TG o'g'il bolalar - 86,5% (o'rtadan past), TG qiz bolalar - 91,0% (o'rtadan past), TG viloyatlar bo'yicha o'rtacha - 88,8% (o'rtadan past), hududlar bo'yicha o'rtacha (M) NG o'g'il bolalar - 88,5% (o'rtadan past), NG qiz bolalar - 92,7% (quyi), NG viloyatlar bo'yicha o'rtacha - 90,6% (o'rtadan past).

Xulosa va tavsiyalar. Yuqoridagilardan ko'rinib turibdiki, talabalarda stressga barqarorlik va uni boshqarish ko'nikmalari turli kurslarda turlicha namoyon bo'ladi. Tadqiqot natijalariga ko'ra 1- va 2-kurs talabalarida stressga chidamlilik nisbatan past va muammoni hal qilish qobiliyati qoniqarli darajada emas, shu bilan birga ijtimoiy ko'mak olish va muammodan qochish ko'rsatkichlari yuqori ekanligi aniqlandi. 3-kurs talabalarida barcha ko'rsatkichlar o'rtacha darajada bo'lib, ular stressga moslashishda biroz samaraliroq ekanliklarini ko'rsatadi. 4-kurs talabalarida esa muammoni hal qilish qobiliyati past, ijtimoiy ko'mak olish esa yuqori, muammodan qochish ko'rsatkichi esa o'rtacha bo'ldi. Shuningdek, psixokorreksiya jarayonida stressga barqarorlikni oshirish, hissiyot, faollik va kayfiyatni me'yorlashtirish, muammoni hal qilish strategiyasini rivojlantirish hamda ijtimoiy ko'mak va qochish strategiyalarini samarali boshqarish talab qilinadi.

Biz yuqoridagi xulosalar asosida talabalarda stressga barqarorlikni oshirish va uni samarali boshqarish bo'yicha quyidagi tavsiyalarni ilgari suramiz:

1) Muammoni hal qilish ko'nikmalarini rivojlantirish - talabalarga muammolarni tahlil qilish, taktik yechimlar ishlab chiqish va ularni amalga oshirish mashqlarini o'tkazish tavsiya qilinadi.

2) Ijtimoiy ko'makdan foydalanishni rag'batlantirish - talabalar psixolog, ustoz yoki kursdoshlaridan yordam so'rashni odatga aylantirishi kerak. Bu stressga qarshi turishda qo'shimcha quvvat va psixologik barqarorlik beradi.

3) Emotsional barqarorlikni mustahkamlash - relaksatsiya, meditatsiya, nafas olish mashqlari va pozitiv fikrlashni hayotga joriy etish tavsiya etiladi.

4) Muammodan qochish xulqini kamaytirish - muammodan qochish o'rniga ularni to'g'ri baholash va yechim izlashga urg'u berish kerak.

5) Stressga moslashuvchanlikni oshirish - turli stressogen vaziyatlarda psixik barqarorlikni mashq qilish, o'zini nazorat qilish va samarali adaptatsiya strategiyalarini qo'llash tavsiya etiladi.

6) Psixokorreksiya mashqlarini doimiy o'tkazish - psixologik treninglar, seminarlar va master-klasslar orqali talabalarining stressga barqarorlik darajasini muntazam ravishda oshirish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Abdumadjidova D.R. Talabalarda assertiv xulqni shakllantirishning ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) disser. avtoref. 19.00.05. –T.: 2019.
2. Бабанов С.А. Профессиональные факторы и стресс: синдром эмоционального выгорания. Журнал: Трудный пациент Том 7, 2009. №12. 42 - 46с.
3. Boymirzayeva D.D. Oliy o'quv yurtlari talabalarida frustratsiyaning namoyon bo'lishining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) disser. avtoref.: 19.00.05. –T.: 2021.
4. Ismoilova N.Z. Talabalarda stressga barqarorlikni oshirishning psixologik determinantlari. Psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) disser. avtoref.: 19.00.06. –T.: 2020.
5. Морозов В.Н., Хадарцев А.А. К современной трактовке механизмов стресса. Журнал, Вестник новых медицинских технологий. 2010. № 1 15-17с.
6. G'oziyev E.G'. Umumiy psixologiya. –T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, - 542 b.

Usmonova Surayyo Muhiddinova,
Buxoro davlat universiteti mustaqil tadqiqotchisi

PEDAGOGIK FAOLIYATDAGI KASBIY STRESSNING METAKOGNITIV ASOSLARI

Annotatsiya. Ushbu maqolada zamonaviy ta'lim jarayonida pedagogik stress va uni kamaytirishda metakognitiv strategiyalarning o'rni tahlil qilinadi. Raqamli ta'lim, axborot oqimining ortishi va kasbiy yuklamaning kuchayishi sharoitida o'qituvchilarda stress darajasining ortib borayotgani ko'rsatiladi. Tadqiqot metakognitiv strategiyalar - rejalashtirish, o'z faoliyatini nazorat qilish va baholash - pedagogik stressni boshqarish va kasbiy samaradorlikni oshirishda muhim psixologik vosita ekanligini asoslaydi.

Kalit so'zlar: pedagogik stress, zamonaviy ta'lim, metakognitsiya, metakognitiv strategiyalar, o'zini boshqarish, raqamli ta'lim, o'qituvchi psixologiyasi, kasbiy barqarorlik.

МЕТАКОГНИТИВНЫЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТРЕССА В ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация. В данной статье анализируются педагогический стресс в современном образовании и роль метакогнитивных стратегий в его снижении. Показано, что в условиях цифрового образования, роста информационной нагрузки и профессиональных требований уровень стресса у преподавателей значительно возрастает. Исследование обосновывает, что метакогнитивные стратегии - планирование, контроль и оценка собственной деятельности - являются важным психологическим инструментом управления педагогическим стрессом и повышения профессиональной эффективности.

Ключевые слова: педагогический стресс, современное образование, метакогниция, метакогнитивные стратегии, саморегуляция, цифровое образование, психология учителя, профессиональная устойчивость.

METACOGNITIVE FOUNDATIONS OF PROFESSIONAL STRESS IN PEDAGOGICAL ACTIVITY

Abstract. This article examines pedagogical stress in modern education and the role of metacognitive strategies in reducing it. It highlights that in the context of digital education, increasing information overload, and growing professional demands, teachers experience higher levels of stress. The study demonstrates that metacognitive strategies-planning, monitoring, and evaluating one's own learning and teaching activities-serve as effective psychological tools for managing pedagogical stress and improving professional performance.

Keywords: pedagogical stress, modern education, metacognition, metacognitive strategies, self-regulation, digital education, teacher psychology, professional resilience.

Kirish. Zamonaviy ta'lim tizimi globallashuv, raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi va axborot oqimining keskin ortishi bilan tubdan o'zgarib bormoqda. Bu jarayon ta'lim sifatini oshirish, o'quv jarayonini interaktiv va samarali qilish imkoniyatlarini kengaytirishi bilan birga, o'qituvchilar zimmasiga yangi va murakkab kasbiy talablarni ham yuklamoqda. Ayniqsa, raqamli platformalar, masofaviy ta'lim tizimlari va doimiy yangilanib borayotgan pedagogik texnologiyalar sharoitida o'qituvchining ish faoliyati yanada intensiv, ko'p vazifali va psixologik jihatdan og'ir tus olmoqda. Natijada pedagogik stress darajasining ortishi zamonaviy ta'lim tizimining dolzarb muammolaridan biriga aylanmoqda. Pedagogik stress o'qituvchining kasbiy faoliyati davomida yuzaga keladigan emotsional zo'riqish, ruhiy charchoq va psixologik bosim holati sifatida namoyon bo'lib, u nafaqat pedagogning sog'lig'iga, balki ta'lim jarayonining samaradorligiga ham bevosita ta'sir ko'rsatadi. Stressning kuchayishi o'qituvchining motivatsiyasini pasaytirishi, kasbiy kuyish (burnout) holatini yuzaga keltirishi hamda o'quvchilarga ta'lim berish sifatining kamayishiga olib kelishi mumkin. Shu sababli, pedagogik stressni kamaytirish va uni boshqarish mexanizmlarini ilmiy asosda o'rganish bugungi kun pedagogika va psixologiya fanining muhim yo'nalishlaridan biri hisoblanadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Ushbu jarayonda metakognitiv strategiyalar alohida ahamiyat kasb etadi. Metakognitsiya o'qituvchining o'z fikrlash jarayonlarini anglash, rejalashtirish, nazorat qilish va baholash qobiliyatini ifodalaydi. Metakognitiv strategiyalar esa pedagogga o'z faoliyatini ongli ravishda

boshqarish, murakkab vaziyatlarda to'g'ri qaror qabul qilish va stress omillarini samarali nazorat qilish imkonini beradi. Ayniqsa, zamonaviy ta'lim sharoitida metakognitiv yondashuv o'qituvchining kasbiy barqarorligini ta'minlash, emotsional muvozanatini saqlash va pedagogik samaradorligini oshirishda muhim psixologik vosita sifatida namoyon bo'lmoqda. Zamonaviy ta'limda pedagogik stress va metakognitiv strategiyalar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlikni o'rganish nafaqat nazariy, balki amaliy jihatdan ham katta ahamiyatga ega bo'lib, u o'qituvchilarning kasbiy rivojlanishi va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi.

Zamonaviy ta'lim tizimi global raqobat, raqamli texnologiyalarning tez sur'atlarda rivojlanishi va ta'limga qo'yilayotgan yuqori talablar bilan xarakterlanadi, bu esa o'qituvchining kasbiy faoliyatini sezilarli darajada murakkablashtirib, pedagogik stress muammosini dolzarb ilmiy-pedagogik va psixologik masalaga aylantirmoqda. Pedagogik stress zamonaviy ilmiy adabiyotlarda o'qituvchining kasbiy faoliyati davomida yuzaga keladigan emotsional, kognitiv va ijtimoiy zo'rqi holati sifatida talqin qilinadi, u doimiy axborot oqimi, vaqt yetishmasligi, yuqori mas'uliyat, o'quvchilar va ota-onalar bilan murakkab munosabatlar hamda raqamli platformalarda ishlash zarurati natijasida kuchayib boradi. Ayniqsa, raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchi bir vaqtning o'zida bir nechta texnologik vositalardan foydalanishi, onlayn darslarni tashkil etishi, elektron resurslarni boshqarishi va doimiy yangilanayotgan pedagogik texnologiyalarga moslashishi kerakligi uning psixologik yuklamasini yanada oshiradi.

Pedagogik stressning nazariy asoslari shuni ko'rsatadiki, bu hodisa faqat pedagogik stress zamonaviy ta'lim tizimida faqat individual psixologik holat sifatida emas, balki ko'p omilli, murakkab va tizimli xarakterga ega bo'lgan ijtimoiy-pedagogik hodisa sifatida talqin qilinadi. Chunki u o'qituvchining shaxsiy psixologik xususiyatlari bilan bir qatorda, ta'lim muassasasining tashkiliy tuzilmasi, boshqaruv tizimi, ijtimoiy talablar, davlat ta'lim siyosati, kasbiy kompetensiyalar darajasi hamda eng muhimi, raqamli va texnologik muhit bilan chambarchas bog'liqdir. Zamonaviy sharoitda o'qituvchi bir vaqtning o'zida ham pedagog, ham texnolog, ham kommunikator sifatida faoliyat yuritishga majbur bo'lmoqda, bu esa uning kognitiv, emotsional va jismoniy resurslariga sezilarli darajada bosim yuklamoqda.

Tadqiqot metodologiyasi. Pedagogik stressning yuqori darajasi o'qituvchining kasbiy faoliyatida bir qator salbiy oqibatlarni yuzaga keltiradi. Jumladan, emotsional charchoq kuchayadi, ishga bo'lgan ichki motivatsiya pasayadi, kasbiy qoniqish darajasi kamayadi va uzoq muddatli stress natijasida kasbiy kuyish sindromi (burnout) shakllanishi mumkin. Bu holat o'qituvchining nafaqat shaxsiy farovonligiga, balki ta'lim jarayonining sifati, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasi va umuman ta'lim tizimining samaradorligiga ham salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli zamonaviy pedagogika va ta'lim psixologiyasida pedagogik stressni o'rganish, uni oldini olish hamda boshqarish mexanizmlarini ishlab chiqish eng dolzarb ilmiy yo'nalishlardan biri sifatida qaralmoqda.

Bu jarayonda metakognitsiya nazariyasi alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi, chunki u shaxsning o'z bilish jarayonlarini anglash, ularni ongli ravishda rejalashtirish, nazorat qilish va yakuniy baholash qobiliyatini ifodalaydi. Metakognitsiya zamonaviy pedagogik psixologiyada o'qituvchining ichki kognitiv faoliyatini boshqarish mexanizmi sifatida talqin qilinadi va u shaxsning o'z ustida ishlash, o'z faoliyatini tahlil qilish hamda doimiy ravishda takomillashtirib borish imkoniyatini yaratadi. Ayniqsa, raqamli ta'lim sharoitida metakognitsiyaning ahamiyati yanada ortib bormoqda, chunki o'qituvchi turli raqamli platformalar, onlayn resurslar va virtual kommunikatsiya vositalari bilan ishlash jarayonida o'z faoliyatini doimiy ravishda moslashtirib borishi talab etiladi.

Metakognitiv yondashuv zamonaviy pedagogik psixologiya va ta'lim nazariyasida o'qituvchining kasbiy samaradorligini oshirish hamda pedagogik stressni kamaytirishda eng muhim ilmiy asoslardan biri sifatida qaraladi, chunki u shaxsning o'z bilish jarayonlarini ongli ravishda boshqarish, tahlil qilish va takomillashtirish imkoniyatini shakllantiradi. Ushbu yondashuvning markazida o'qituvchining o'z faoliyatiga nisbatan refleksiv munosabati, ya'ni o'z fikrlash jarayonlarini kuzatish va baholash qobiliyati turadi, bu esa zamonaviy raqamli ta'lim sharoitida ayniqsa dolzarb ahamiyat kasb etadi. Chunki bugungi kunda o'qituvchi faqat bilim beruvchi emas, balki murakkab axborot oqimlarini boshqaruvchi, raqamli texnologiyalarni integratsiya qiluvchi va turli ta'lim platformalarida bir vaqtning o'zida faoliyat yurituvchi ko'p funksiyali subyektga aylangan.

Metakognitsiya nazariy jihatdan ikki asosiy tarkibiy qismdan iborat bo'lib, birinchisi metakognitiv bilimlar, ikkinchisi esa metakognitiv boshqaruv jarayonlaridir. Metakognitiv bilimlar o'qituvchining o'z kasbiy imkoniyatlari, pedagogik tajribasi, kuchli va zaif tomonlari, o'qitish uslublari hamda ta'lim jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan qiyinchiliklar haqidagi ongli va tizimli tasavvurini ifodalaydi. Ushbu bilimlar orqali pedagog o'zining kasbiy portretini real baholash imkoniga ega bo'ladi, ya'ni u o'zining qaysi metodlarda samarali ekanligini, qaysi yo'nalishlarda esa rivojlanishga ehtiyoj borligini aniq anglay boshlaydi. Natijada o'qituvchi o'z faoliyatini subyektiv emas, balki obyektiv tahlil asosida tashkil etadi, bu

esa kasbiy noaniqlik va ichki ishonchsizlikdan kelib chiqadigan stress omillarini sezilarli darajada kamaytiradi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Metakognitiv boshqaruv jarayonlari esa o'qituvchining o'z faoliyatini rejalashtirish, monitoring qilish va yakuniy baholash kabi bosqichlarini qamrab oladi. Rejalashtirish bosqichida pedagog dars maqsadlarini aniq belgilaydi, ta'lim resurslarini oqilona taqsimlaydi, vaqtni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqadi hamda o'quv jarayonida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan muammolarni oldindan prognoz qiladi. Bu jarayon o'qituvchida kutilmagan holatlarga nisbatan tayyorgarlik hissini shakllantiradi va tashkiliy stress darajasini kamaytiradi. Monitoring bosqichida esa o'qituvchi o'z pedagogik faoliyatini real vaqt rejimida kuzatib boradi, o'quvchilarning o'zlashtirish darajasini tahlil qiladi hamda zarur hollarda tezkor tuzatishlar kiritadi, bu esa psixologik bosimni yumshatadi va vaziyatni boshqarish hissini kuchaytiradi. Yakuniy baholash bosqichida esa amalga oshirilgan faoliyat natijalari tahlil qilinadi, xatolar aniqlanadi va kelgusidagi pedagogik strategiyalarni takomillashtirish bo'yicha ilmiy asoslangan xulosalar chiqariladi.

Metakognitiv yondashuv o'qituvchining o'z faoliyatiga nisbatan ichki nazorat hissini kuchaytiradi, bu esa psixologik barqarorlikning asosiy omillaridan biri hisoblanadi. O'qituvchi o'z ish jarayonini ongli boshqara boshlagach, tashqi omillar ta'siriga nisbatan chidamlilik ortadi, emotsional reaktivlik pasayadi va stressni idrok etish darajasi kamayadi. Ayniqsa, raqamli ta'lim muhitida yuzaga keladigan texnik muammolar, axborotning ko'pligi va tezkor moslashuv zarurati sharoitida metakognitsiya o'qituvchiga kognitiv yuklamani boshqarish imkonini beradi, bu esa ortiqcha ruhiy bosimning oldini oladi.

Metakognitiv yondashuvning yana bir muhim jihati shundaki, u o'qituvchining o'z-o'zini rivojlantirishga yo'naltirilgan refleksiv fikrlashini shakllantiradi. Bu jarayonda pedagog doimiy ravishda "men qanday o'qityapman?", "qaysi usullar samaraliroq?", "qanday qilib yanada yaxshilash mumkin?" kabi savollar asosida o'z faoliyatini tahlil qiladi. Bunday yondashuv kasbiy o'sishni faollashtiradi va o'qituvchini passiv ijrochidan faol innovatorga aylantiradi. Natijada u nafaqat ta'lim jarayonini samarali tashkil etadi, balki o'z kasbiy identifikatsiyasini ham mustahkamlaydi.

Metakognitiv boshqaruv esa rejalashtirish, monitoring va baholash jarayonlarini qamrab oladi. Rejalashtirish bosqichida o'qituvchi dars maqsadlarini aniq belgilaydi, o'quv materiallarini tanlaydi, resurslarni taqsimlaydi va vaqtni oqilona boshqarish strategiyasini ishlab chiqadi. Bu jarayon pedagogga ishni tizimli tashkil etish imkonini beradi va ortiqcha yuklama hamda tartibsizlikdan kelib chiqadigan stressni kamaytiradi. Monitoring bosqichida o'qituvchi o'z faoliyatini bevosita amalga oshirish jarayonida kuzatib boradi, o'quvchilarning reaksiyalarini tahlil qiladi, yuzaga kelayotgan muammolarni tezda aniqlaydi va ularga moslashuvchan yechimlar topadi. Bu esa pedagogik jarayonni nazorat qilish hissini kuchaytiradi va psixologik bosimni kamaytiradi. Baholash bosqichi esa amalga oshirilgan ishlarning samaradorligini tahlil qilish, erishilgan natijalarni aniqlash, xatolarni ko'rib chiqish va kelgusidagi faoliyatni takomillashtirishga xizmat qiladi.

Metakognitiv strategiyalar faqat nazariy tushuncha bo'lib qolmasdan, amaliy pedagogik faoliyatda ham muhim boshqaruv mexanizmi sifatida ishlaydi. Ular o'qituvchiga o'z ishini ongli tashkil etish, har bir pedagogik qarorni chuqur tahlil qilish va vaziyatga mos moslashuvchan yondashuvni tanlash imkonini beradi. Shu orqali o'qituvchi faqat reaktiv emas, balki proaktiv pozitsiyani egallaydi, ya'ni muammolar paydo bo'lishini kutib o'tirmasdan, ularni oldindan bashorat qilish va oldini olishga harakat qiladi.

Raqamli ta'lim sharoitida metakognitiv strategiyalarning ahamiyati yanada ortadi, chunki o'qituvchi bir vaqtning o'zida turli raqamli platformalar, onlayn darslar, elektron ta'lim resurslari, sun'iy intellekt vositalari va virtual kommunikatsiya tizimlari bilan ishlashga majbur bo'ladi. Bunday muhitda pedagogdan nafaqat fan bo'yicha chuqur bilim, balki texnologik kompetensiya, tezkor qaror qabul qilish va o'z faoliyatini samarali boshqarish ham talab etiladi. Natijada kognitiv yuklama ortib, diqqatning tarqoqlashuvi, axborotning haddan tashqari ko'pligi va emotsional charchoq holatlari yuzaga kelishi mumkin. Metakognitsiya aynan shunday vaziyatlarda o'qituvchiga o'z fikrlash jarayonlarini nazorat qilish, ustuvor vazifalarni aniqlash hamda mavjud resurslardan oqilona foydalanish imkonini beradi.

Metakognitiv strategiyalar yordamida pedagog o'z faoliyatini muntazam ravishda rejalashtiradi, bajarilgan ishlarni tahlil qiladi va zarur hollarda ish usullarini takomillashtirib boradi. Masalan, onlayn darslarni tashkil etishda o'qituvchi qaysi metodlar samaraliroq natija berayotganini kuzatadi, o'quvchilarning faolligini baholaydi va keyingi mashg'ulotlar uchun tegishli xulosalar chiqaradi. Bu esa ta'lim jarayonining sifatini oshirish bilan birga, ortiqcha mehnat sarfini kamaytirishga xizmat qiladi. Shuningdek, metakognitiv monitoring pedagogga o'z kuchli va zaif tomonlarini aniqlash imkonini beradi, bu esa kasbiy rivojlanish uchun muhim omil hisoblanadi.

Metakognitiv yondashuv vaqtni boshqarish kompetensiyasini sezilarli darajada rivojlantiradi. Raqamli ta'lim sharoitida o'qituvchi ko'pincha dars tayyorlash, elektron topshiriqlarni tekshirish, ota-onalar va

o'quvchilar bilan muloqot qilish kabi ko'plab vazifalarni bir vaqtning o'zida bajaradi. Metakognitiv strategiyalar yordamida u har bir faoliyat uchun aniq vaqt chegaralarini belgilaydi, ishlarni ustuvorlik darajasiga ko'ra tartiblaydi va vaqt resurslaridan samarali foydalanadi. Natijada ish unumdorligi ortadi, ortiqcha bandlik kamayadi va psixologik bosim darajasi pasayadi.

Muhokama. Metakognitsiyaning yana bir muhim jihati shundaki, u pedagogning emotsional barqarorligini ta'minlashga yordam beradi. O'qituvchi o'z hissiy holatini muntazam kuzatib borish orqali stress, xavotir yoki charchoq belgilarini erta aniqlashi mumkin. Bunday o'z-o'zini nazorat qilish mexanizmi stressning salbiy oqibatlarini oldini olishga, kasbiy kuyish (burnout) sindromi xavfini kamaytirishga hamda ruhiy salomatlikni saqlashga xizmat qiladi. O'z hissiyotlarini tahlil qila oladigan pedagog murakkab vaziyatlarda ham muvozanatni saqlab qoladi va o'quvchilar bilan samarali muloqot olib boradi.

Shuningdek, metakognitiv strategiyalar pedagogning reflektiv fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi. Refleksiya jarayonida o'qituvchi o'z pedagogik faoliyatini baholaydi, duch kelgan muammolar sabablarini aniqlaydi va ularni bartaraf etishning samarali yo'llarini izlaydi. Bu esa doimiy kasbiy o'sish va ta'lim sifatini yaxshilashga xizmat qiladi. Ayniqsa, tez o'zgarib borayotgan raqamli ta'lim muhitida reflektiv yondashuv pedagogning yangi texnologiyalarga moslashuvchanligini oshiradi hamda innovatsion metodlarni amaliyotga muvaffaqiyatli joriy etishga yordam beradi.

Raqamli ta'lim sharoitida metakognitiv strategiyalar nafaqat pedagogik faoliyat samaradorligini oshirish, balki pedagogik stressni kamaytirish, vaqtni oqilona boshqarish, emotsional barqarorlikni saqlash va kasbiy rivojlanishni ta'minlashning muhim vositasi hisoblanadi. Shu sababli zamonaviy ta'lim tizimida o'qituvchilarda metakognitiv ko'nikmalarni shakllantirish va rivojlantirish pedagogik tayyorgarlikning ustuvor yo'nalishlaridan biri bo'lib qolmoqda.

Metakognitiv bilimlar va metakognitiv boshqaruv jarayonlarining uyg'unligi o'qituvchining kasbiy faoliyatini yanada ongli, tizimli va samarali qiladi. Bu esa pedagogik stressni kamaytirish bilan birga, ta'lim sifatini oshirish, o'qituvchining kasbiy barqarorligini mustahkamlash va zamonaviy raqamli ta'lim muhitiga muvaffaqiyatli moslashishini ta'minlaydi. Nazariy yondashuvlar shuni ko'rsatadiki, metakognitiv strategiyalar o'qituvchining o'z-o'zini refleksiya qilish qobiliyatini rivojlantiradi, bu esa uning kasbiy o'sishi va shaxsiy rivojlanishiga ijobiy ta'sir ko'rsatadi. O'z faoliyatini tahlil qilish va doimiy takomillashtirish orqali pedagog nafaqat stressni boshqaradi, balki o'z kasbiy kompetensiyasini ham oshiradi. Bu jarayon ta'lim sifatining yaxshilanishi va o'quvchilarning bilim olish samaradorligiga ham bevosita ta'sir qiladi. Umuman olganda, zamonaviy ta'limda pedagogik stress va metakognitiv strategiyalar o'rtasidagi nazariy bog'liqlik shuni ko'rsatadiki, stressni faqat tashqi omillar orqali emas, balki ichki kognitiv va reflektiv mexanizmlar orqali ham samarali boshqarish mumkin. Metakognitsiya o'qituvchini faol, ongli va o'zini boshqara oladigan subyektga aylantirib, uni zamonaviy ta'lim tizimining murakkab talablariga moslashtiradi hamda kasbiy barqarorlikni ta'minlaydi.

Zamonaviy ta'lim tizimida pedagoglarning kasbiy faoliyati tobora murakkablashib borayotgani sababli pedagogik stress muammosi dolzarb masalaga aylandi. Pedagogik stress – bu o'qituvchining ish yuklamasi, ma'muriy talablar, o'quvchilar bilan ishlashdagi qiyinchiliklar hamda doimiy o'zgarishlar natijasida yuzaga keladigan ruhiy va hissiy zo'riqish holatidir. Stressning yuqori darajasi ta'lim sifati, o'qituvchining kasbiy samaradorligi va psixologik salomatligiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

2024-yilda e'lon qilingan OECD TALIS xalqaro tadqiqoti natijalariga ko'ra, OECD davlatlarida o'qituvchilarning qariyb 50 foizi ortiqcha ma'muriy ishlarni stress manbai sifatida baholagan. Shuningdek, 40 foiz o'qituvchi baholash va tekshirish ishlarining ko'pligi, 45 foizi esa o'quvchilar natijalari uchun javobgarlik hissi ularda stress keltirib chiqarishini bildirgan. Tadqiqotda o'qituvchilarning 19 foizi ish faoliyatida kuchli stressni muntazam his qilishi qayd etilgan.

Pedagogik stressni kamaytirishda metakognitiv strategiyalar muhim ahamiyatga ega. Metakognitsiya – bu shaxsning o'z fikrlash jarayonlarini anglash, nazorat qilish va baholash qobiliyatidir. Metakognitiv strategiyalar o'qituvchiga o'z faoliyatini rejalashtirish, muammolarni tahlil qilish, vaqtni samarali boshqarish va hissiy holatini nazorat qilish imkonini beradi.

TALIS 2024 natijalari shuni ko'rsatdiki, o'zining pedagogik kompetensiyalariga ishonchi yuqori bo'lgan o'qituvchilar sinfni boshqarish bilan bog'liq stressni ancha kam his qiladilar. Yuqori darajadagi o'z-o'zini boshqarish va refleksiya ko'nikmalariga ega pedagoglarda stress ko'rsatkichlari sezilarli darajada past bo'lgan.

Metakognitiv strategiyalarning asosiy turlariga quyidagilar kiradi:

1. faoliyatni oldindan rejalashtirish;
2. o'z-o'zini monitoring qilish;
3. natijalarni reflektiv tahlil qilish;
4. muammolarni yechishda alternativ usullarni qo'llash;

5. vaqt va resurslarni boshqarish.

Zamonaviy ta'limda pedagogik stress o'qituvchilarning kasbiy faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatuvchi omillardan biridir. Metakognitiv strategiyalar esa pedagoglarga stressni boshqarish, kasbiy samaradorlikni oshirish va ta'lim sifatini yaxshilashda samarali vosita bo'lib xizmat qiladi. Shu sababli pedagoglarni tayyorlash va malakasini oshirish jarayonlarida metakognitiv ko'nikmalarni rivojlantirishga alohida e'tibor qaratish zarur.

Xulosa. Zamonaviy ta'lim tizimi raqamli texnologiyalar, innovatsion yondashuvlar va doimiy yangilanib borayotgan pedagogik talablar bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bu holat o'qituvchilarning kasbiy faoliyatida pedagogik stress darajasining ortishiga sabab bo'lmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, pedagogik stress nafaqat individual psixologik muammo, balki ta'lim sifatiga, o'qituvchi samaradorligiga va o'quv jarayonining umumiy natijadorligiga bevosita ta'sir etuvchi muhim omildir. Shu sharoitda metakognitiv strategiyalar pedagogik stressni kamaytirish va uni samarali boshqarishning eng muhim ilmiy-amaliy vositalaridan biri sifatida namoyon bo'ladi. O'qituvchining o'z faoliyatini ongli rejalashtirishi, doimiy nazorat qilishi va tahlil etishi stress omillarini kamaytiradi, kasbiy qaror qabul qilish jarayonini yengillashtiradi hamda emotsional barqarorlikni ta'minlaydi. Metakognitiv yondashuv pedagogga o'z kuchli va zaif tomonlarini to'g'ri baholash, vaqt va resurslarni samarali taqsimlash imkonini beradi, bu esa ortiqcha psixologik bosimni sezilarli darajada kamaytiradi.

Xulosa qilib aytganda, zamonaviy ta'limda pedagogik stressni to'liq bartaraf etishning iloji bo'lmasa-da, metakognitiv strategiyalar uni boshqarish va kamaytirishda eng samarali yo'llardan biri hisoblanadi. Ushbu yondashuvning keng joriy etilishi o'qituvchilarning kasbiy barqarorligini mustahkamlash, ta'lim jarayonining sifatini oshirish hamda zamonaviy ta'lim tizimini yanada barqaror va samarali qilishga xizmat qiladi.

Adabiyotlar:

1. Mardonov Sh. Pedagogik psixologiya asoslari. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2019. - 240 b.
2. Hasanboyev J. Pedagogika: umumiy asoslar. – Toshkent: O'qituvchi, 2017. - 280 b.
3. Nishonova Z. T. Ta'lim psixologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2015. - 260 b.
4. Tolipov U. K. Zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent: Fan, 2018. - 224 b.
5. Nishonova Z., Mirzajonova M. Pedagogik psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2020. - 300 b.
6. Sodiqova M. Ta'lim jarayonida innovatsion yondashuvlar. – Toshkent: Fan va texnologiya, 2021. - 198 b.
7. Xoliqov A. Pedagogik mahorat va o'qituvchi faoliyati. – Toshkent: O'qituvchi, 2014. - 256 b.
8. O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim tizimini rivojlantirish konsepsiyasi. – Toshkent: 2021. -120 b.

Sunnatova Xurshida Zafar qizi,
Buxoro davlat universiteti
Psixologiya mutaxassisligi 2-bosqich magistranti

OILAGA PSIXOLOGIK XIZMAT KO'RSATISH USULLARINI TAKOMILLASHTIRISH

Annotatsiya. Mazkur maqolada oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirishning nazariy va amaliy asoslari tizimli tahlil qilinadi. Oilaviy munosabatlarda yuzaga keladigan nizolar, kommunikativ to'siqlar va emotsional nomutanosibliklarni bartaraf etishga qaratilgan innovatsion yondashuvlar ilmiy jihatdan asoslanadi. Integrativ model asosida diagnostika, profilaktika va korreksion ishlarning samaradorligini oshirish mexanizmlari yoritiladi.

Kalit so'zlar: oilaviy psixologiya, psixologik xizmat, tizimli yondashuv, kommunikativ kompetensiya, emotsional barqarorlik, profilaktika, korreksiya, integrativ model.

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ МЕТОДОВ ОКАЗАНИЯ ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ УСЛУГ СЕМЬЕ

Аннотация. В данной статье системно анализируются теоретические и практические основы совершенствования методов оказания психологической помощи семье. Научно обосновываются инновационные подходы, направленные на преодоление семейных конфликтов, коммуникативных барьеров и эмоциональной дисгармонии. На основе интегративной модели раскрываются механизмы повышения эффективности диагностики, профилактической и коррекционной работы.

Ключевые слова: семейная психология, психологическая служба, системный подход, коммуникативная компетентность, эмоциональная устойчивость, профилактика, коррекция, интегративная модель.

IMPROVING METHODS FOR PROVIDING PSYCHOLOGICAL SERVICES TO FAMILIES

Abstract. This article provides a systematic analysis of the theoretical and practical foundations for improving methods of psychological services provided to families. Innovative approaches aimed at resolving family conflicts, overcoming communication barriers, and reducing emotional imbalance are scientifically substantiated. Based on an integrative model, the mechanisms for increasing the effectiveness of diagnostic, preventive, and corrective interventions are described.

Keywords: family psychology, psychological service, systemic approach, communicative competence, emotional stability, prevention, correction, integrative model.

Kirish. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish bugungi kunda ijtimoiy barqarorlikni mustahkamlash, shaxslararo munosabatlarni sog'lomlashtirish va oilaviy nizolarning oldini olish jarayonida dolzarb ilmiy-amaliy yo'nalish sifatida namoyon bo'lmoqda. Oila jamiyatning birlamchi ijtimoiy instituti sifatida shaxsning qadriyatlarini, emotsional tajribasi va xulq-atvor me'yorlari shakllanadigan asosiy muhit hisoblanadi. Shu bois oilaviy muhitda yuzaga keladigan psixologik muammolar nafaqat individual, balki ijtimoiy miqyosdagi oqibatlariga ham sabab bo'lishi mumkin.

Zamonaviy sharoitda iqtisodiy bosimlar, axborot oqimining keskin ortishi, migratsion jarayonlar va avlodlararo tafovutlar oiladagi kommunikativ va emotsional muvozanatga ta'sir ko'rsatmoqda. Bunday vaziyatda an'anaviy maslahat berish shakllari bilan cheklanib qolish yetarli emasligi yaqqol sezilmoqda. Psixologik xizmatni kompleks, tizimli va ehtiyojga yo'naltirilgan model asosida tashkil etish zarurati ortib bormoqda. Oilaviy diagnostika, profilaktika, korreksiya va rehabilitatsiya bosqichlarini o'zaro uyg'unlashtirish orqali samaradorlikka erishish mumkin. Mutaxassisning kasbiy kompetentligi, empatik tinglash ko'nikmasi va madaniy kontekstni hisobga olish qobiliyati xizmat sifatini belgilovchi muhim omillardandir. Shuningdek, xizmat jarayonida oila a'zolarining resurslarini aniqlash va ulardan foydalanish mexanizmlarini ishlab chiqish muhim ahamiyat kasb etadi. Mazkur yo'nalishda innovatsion metodlarni joriy etish oilaviy barqarorlikni ta'minlashning yangi imkoniyatlarini ochadi.

Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish jarayonida individual va guruhviy maslahat, mediatsiya, trening hamda psixosotsial elementlarini integratsiyalash muhim metodik yondashuv sifatida qaraladi. Har bir oila o'ziga xos tizim bo'lgani sababli, standart yondashuvdan ko'ra

moslashuvchan va differensial strategiyalarni qo'llash maqsadga muvofiqdir. Oilaviy rollar taqsimoti, yetakchilik modeli va muloqot uslublarini chuqur tahlil qilish samarali aralashuvni ta'minlaydi.

Konfliktlarni konstruktiv hal etish ko'nikmalarini shakllantirish psixologik xizmatning ustuvor vazifalaridan biri hisoblanadi. Emotsional intellektni rivojlantirish, stressni boshqarish va o'zaro hurmat tamoyillarini mustahkamlash oiladagi psixologik iqlimni yaxshilaydi. Raqamli platformalar orqali masofaviy maslahat berish imkoniyatlari ham xizmat ko'lamini kengaytiradi. Shu bilan birga, mahalla, ta'lim muassasalari va tibbiyot tizimi bilan hamkorlikda ishlash oilaviy muammolarni erta aniqlashga yordam beradi. Psixologik xizmatni monitoring qilish va natijadorligini baholash mezonlarini ishlab chiqish takomillashtirish jarayonining ajralmas qismidir. Ilmiy asoslangan metodikalarga tayangan holda amaliy dasturlar yaratish xizmatning barqarorligini ta'minlaydi. Natijada oilaning ichki resurslarini faollashtirish va sog'lom ijtimoiy muhitni shakllantirish imkoniyati ortadi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiya. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirishda Murrey Bouenning oilaviy tizimlar nazariyasi muhim metodologik asos bo'lib xizmat qiladi. U oilani emotsional birlik sifatida talqin qilib, undagi har bir a'zo boshqalarning ruhiy holatiga ta'sir ko'rsatishini ta'kidlagan. Differentsiatsiya tushunchasi orqali shaxsning mustaqil fikrlashi va emotsional barqarorligi oilaviy muvozanatni belgilashi ko'rsatib berilgan. Bouen nazariyasiga ko'ra, avlodlararo uzatiladigan xulq-atvor naqshlari hozirgi nizolarning ildizini tashkil etadi. Salvador Minuxin esa strukturaviy oilaviy terapiya modelini ishlab chiqib, oiladagi rollar va chegaralarning aniqligiga e'tibor qaratgan. Uning fikricha, noaniq chegaralar va buzilgan ierarxiya konfliktlarni kuchaytiradi. Virginia Satir oilaviy kommunikatsiya uslublarini tahlil qilib, o'zini qadrlash va ochiq muloqot muhitini yaratish zarurligini ilgari surgan. U shaxsiy o'sish va samimiy muloqot oilaviy sog'lomlikning asosi ekanini asoslagan. Ushbu olimlarning nazariyalari xizmat jarayonida tizimli diagnostika va kommunikativ korrektsiya metodlarini qo'llash imkonini beradi. Natijada psixologik xizmat oilaning ichki resurslarini faollashtirishga yo'naltiriladi.

Sigmund Freyd oilaviy munosabatlarda ongsiz jarayonlarning rolini chuqur tahlil qilgan va bolalik tajribasining keyingi oilaviy rollarga ta'sirini ko'rsatgan. Uning psixoanalitik yondashuvi ichki konfliktlarni anglash orqali o'zaro tushunishni kuchaytirishga yordam beradi. Karl Gustav Yung esa kollektiv ongsizlik va arxetiplar nazariyasi orqali oilaviy ssenariylarning madaniy ildizlarini izohlagan. Alfred Adler ijtimoiy manfaat va ustunlikka intilish tushunchalari orqali oiladagi raqobat va hamkorlikni sharhlagan. Erik Erikson shaxs rivojlanish bosqichlari nazariyasida oilaning identifikatsiya va ishonch shakllanishidagi o'rnini ta'kidlagan. Ushbu olimlarning qarashlari oilaviy xizmatda transgeneratsion tahlil va shaxsiy tarixni o'rganish metodlarini takomillashtirishga asos bo'ladi. Ongsiz motivlarni aniqlash nizolarning chuqur sabablarini ochib beradi. Oilaviy rollarning psixodinamik ildizlarini tushunish terapevtik jarayonni boyitadi. Erta bolalik tajribalarini qayta ishlash o'zaro munosabatlarni sog'lomlashtiradi. Shu tariqa psixoanalitik maktab oilaviy maslahatning chuqur tahliliy yo'nalishini ta'minlaydi.

Karl RoRers gumanistik psixologiya asoschisi sifatida shartsiz ijobiy munosabat va empatik tinglashni samarali psixologik yordamning markaziga qo'ygan. Uning mijozga yo'naltirilgan yondashuvi oilaviy xizmatda ishonchli muhit yaratishga xizmat qiladi. Abraham Maslou ehtiyojlar ierarxiyasi orqali oilada xavfsizlik va hurmat ehtiyojlari qondirilishi muhimligini ko'rsatgan. Rollo Mey ekzistensial yo'nalishda shaxsiy mas'uliyat va ma'no izlashni asosiy omil sifatida baholagan. Ushbu nazariyalar oila a'zolarining ichki salohiyatini ochishga qaratilgan yondashuvlarni takomillashtiradi. Empatiya va qabul qilish muhitida muloqot samaradorligi oshadi. O'zini anglash jarayoni ichki ziddiyatlarni yumshatadi. Shaxsning qadri va o'z-o'zini hurmat qilish darajasi oilaviy barqarorlikka ta'sir qiladi. Gumanistik model oilaviy trening va psixoedukatsiya dasturlarini boyitadi. Natijada xizmat insonparvarlik tamoyillariga tayangan holda amalga oshiriladi.

Aron Bek kognitiv terapiya asoschisi sifatida irratsional fikrlar oilaviy nizolarning asosiy manbalaridan biri ekanini ko'rsatgan. Albert Ellis ratsional-emotiv yondashuvda noto'g'ri e'tiqodlarni o'zgartirish orqali hissiy barqarorlikka erishish mumkinligini ta'kidlagan. Jon Gottman oilaviy munosabatlarni empirik tadqiq qilib, konfliktni boshqarish strategiyalarini ishlab chiqqan. Uning kuzatuvlari konstruktiv muloqot va hurmatli bahs usullarining ahamiyatini ko'rsatadi. Kognitiv-xulqiy model oilaviy xizmatda aniq va maqsadli aralashuvlarni qo'llash imkonini beradi. Salbiy avtomatik fikrlarni aniqlash nizolarni kamaytiradi. O'zaro ayblash o'rniga muammoni birgalikda hal etish ko'nikmasi shakllanadi. Emotsional reaktivlikni boshqarish oiladagi psixologik iqlimni yaxshilaydi. Mazkur olimlarning ilmiy ishlari qisqa muddatli va samarali terapiya metodlarini rivojlantirishga xizmat qiladi. Shu asosda psixologik xizmat dalillarga tayangan holda takomillashtiriladi.

Uri Bronfenbrenner ekologik tizimlar nazariyasida oilani keng ijtimoiy muhit bilan o'zaro bog'liq holda tahlil qilgan. Uning fikricha, mikro va makro tizimlar oilaviy munosabatlarga bevosita ta'sir

ko'rsatadi. Lev Vigotskiy ijtimoiy-madaniy rivojlanish nazariyasida muloqot va hamkorlikning shaxs taraqqiyotidagi o'rnini asoslagan. Albert Bandura ijtimoiy o'rganish nazariyasi orqali xulq-atvor modellari kuzatish va taqlid orqali shakllanishini ko'rsatgan. Ushbu olimlarning qarashlari oilaviy xizmatni ijtimoiy kontekstni hisobga olgan holda tashkil etish zarurligini anglatadi. Mahalla, ta'lim va ommaviy axborot muhitining ta'siri tahlil qilinadi. Ijtimoiy qo'llab-quvvatlash tarmoqlari oilaviy barqarorlikni mustahkamlaydi. Madaniy qadriyatlarni inobatga olish maslahat samaradorligini oshiradi. Integrativ yondashuv turli nazariyalarni uyg'unlashtirish imkonini beradi. Natijada oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullari zamonaviy ilmiy qarashlar asosida mukammallashadi.

Tahlillar va natijalar. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish jarayonida o'tkazilgan tahlillar shuni ko'rsatadiki, an'anaviy maslahat berish shakllari ko'plab holatlarda muammoning yuzaki qatlamini qamrab oladi, biroq tizimli o'zgarishlarga yetarli darajada ta'sir ko'rsatmaydi. Oilaviy nizolarni o'rganishda muloqot uslublari, emotsional javob reaksiyalari va rol taqsimotidagi nomutanosibliklar asosiy omillar sifatida aniqlanadi. Tahlil natijalari oiladagi keskinlik ko'pincha noto'g'ri talqin qilingan niyatlar va ifodalanmagan ehtiyojlardan kelib chiqishini ko'rsatadi. Psixologik xizmat jarayonida diagnostika bosqichining chuqurlashtirilishi muammolarni erta aniqlash imkonini beradi. Kompleks yondashuv qo'llanilgan oilalarda o'zaro tushunish darajasi sezilarli ravishda yaxshilanishi kuzatiladi. Individual va guruhviy ishlash shakllarining integratsiyasi samaradorlikni oshiradi. Emotsional intellektni rivojlantirishga qaratilgan mashg'ulotlar konflikt chastotasini kamaytirishga xizmat qiladi. Oila a'zolarining refleksiv fikrlash ko'nikmasi shakllanganda nizoli vaziyatlarga munosabat o'zgaradi. Tahlillar shuni ko'rsatadiki, profilaktik yo'nalishdagi ishlar korreksion aralashuvlarga nisbatan barqarorroq natija beradi. Shu asosda xizmat modelini bosqichma-bosqich va tizimli tashkil etish zarurligi aniqlanadi.

1-jadval.

Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish samaradorligini aniqlashga qaratilgan kompleks ilmiy-tadqiqot modeli va baholash ko'rsatkichlari tizimi

Tadqiqot bosqichi	Tadqiqot mazmuni	Qo'llaniladigan metodlar	Baholash ko'rsatkichlari	Kutilayotgan ilmiy natija
Diagnostik bosqich	Oiladagi psixologik iqlim, muloqot uslubi va nizoli vaziyatlarni aniqlash	So'rovnoma, suhbat, kuzatuv, psixologik testlar	Muloqot sifati, emotsional barqarorlik, nizolar chastotasi	Oiladagi asosiy muammoli zonalar aniqlanadi
Tahliliy bosqich	Olingan ma'lumotlarni tizimli qayta ishlash va sabab-oqibat bog'lanishlarini aniqlash	Kontent-tahlil, taqqoslash, korrelyatsion tahlil	Rol nomutanosibligi, o'zaro tushunish darajasi	Muammolarning psixologik determinantlari aniqlanadi
Aralashuv bosqichi	Takomillashtirilgan psixologik xizmat modelini joriy etish	Trening, mediatsiya, psixoedukatsiya, individual maslahat	Konfliktni konstruktiv hal etish ko'nikmasi, refleksiya darajasi	Oilaviy munosabatlarda ijobiy dinamik o'zgarish kuzatiladi
Monitoring bosqichi	Jarayon davomida o'zgarishlarni kuzatish va baholash	Qayta diagnostika, kuzatuv, oraliq tahlil	Emotsional iqlim barqarorligi, o'zaro hurmat ko'rsatkichi	O'zgarishlarning barqarorligi tasdiqlanadi
Yakuniy baholash bosqichi	Dastur samaradorligini umumiy tahlil qilish	Qiyosiy tahlil, sifat va miqdoriy baholash	Psixologik iqlim yaxshilanishi, nizolar kamayishi	Takomillashtirilgan modelning ilmiy-amaliy samaradorligi asoslanadi

1-jadval oilaviy psixologik xizmatni takomillashtirish jarayonini ilmiy asosda tashkil etish, diagnostika, aralashuv va natijadorlikni baholash bosqichlarini tizimli ravishda ko'rsatish maqsadida ishlab chiqilgan. Unda tadqiqot bosqichlari, qo'llaniladigan metodlar, o'lchanadigan psixologik ko'rsatkichlar hamda kutilayotgan natijalar o'zaro bog'liq holda aks ettirilgan. Model integrativ yondashuvga asoslanib, oilaviy muloqot, emotsional barqarorlik, nizolarni boshqarish va ijtimoiy moslashuv darajasini baholashni nazarda tutadi. Jadval ilmiy-amaliy ishlarni rejalashtirish, monitoring qilish va natijalarni tahlil etishda metodik asos sifatida xizmat qiladi.

Amaliy natijalar shuni ko'rsatadiki, psixologik xizmatda moslashuvchan metodlardan foydalanish oilaviy iqlimning ijobiy o'zgarishiga olib keladi. Muloqot treninglari o'tkazilgan oilalarda o'zaro hurmat va tinglash madaniyati mustahkamlanadi. Stressni boshqarish texnikalarini o'zlashtirgan oila a'zolarida emotsional reaktivlik pasayadi. Mediatsiya elementlari qo'llanilganda qarama-qarshiliklarni konstruktiv yo'nalishga burish imkoniyati ortadi. Oila ichidagi rollarni qayta ko'rib chiqish jarayoni mas'uliyatni adolatli taqsimlashga yordam beradi. Raqamli maslahat shakllaridan foydalanish xizmatning qulayligi va ochiqqligini kengaytiradi. Monitoring va qayta baholash mexanizmlari natijalarni mustahkamlashga xizmat qiladi. Oila a'zolarining ijobiy tajribani umumlashtirishi barqaror o'zgarishni ta'minlaydi. Psixologik xizmatning takomillashtirilgan modeli ijtimoiy moslashuv va ichki barqarorlikni kuchaytiradi. Natijalar shuni tasdiqlaydiki, ilmiy asoslangan va integrativ yondashuv oilaviy muammolarni hal etishda samarali natija beradi.

Xulosa. Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish jarayoni oilaviy barqarorlikni mustahkamlash va shaxslararo munosabatlarni sog'lomlashtirishning muhim omili ekanligi bilan ahamiyatlidir. Tizimli va integrativ yondashuvni qo'llash oiladagi muammolarni yuzaki emas, balki chuqur sabablar asosida hal etish imkonini beradi. Psixologik xizmatning samaradorligi diagnostika, profilaktika va korrektsiya bosqichlarining o'zaro uyg'unligiga bog'liqdir. Oilaviy muloqotni rivojlantirishga qaratilgan metodlar o'zaro ishonch va hurmatni mustahkamlaydi. Emotsional savodxonlikni oshirish nizoli vaziyatlarni konstruktiv yo'nalishda boshqarishga yordam beradi. Shaxsiy mas'uliyat va refleksiv fikrlash ko'nikmalarini shakllantirish barqaror o'zgarishlarga olib keladi. Madaniy va ijtimoiy omillarni inobatga olish xizmat jarayonini yanada samarali qiladi. Oilaning ichki resurslarini aniqlash va faollashtirish mustaqil muammoni hal etish qobiliyatini oshiradi. Psixolog va oila o'rtasidagi hamkorlik modeli xizmat sifatini belgilovchi asosiy omillardan biridir. Shu asosda takomillashtirilgan psixologik xizmat modeli oilaviy iqlimni sog'lomlashtirishga xizmat qiladi.

Oilaviy psixologik xizmatni rivojlantirish istiqbollari uning innovatsion va moslashuvchan shakllarini kengaytirish bilan bog'liqdir. Zamonaviy sharoitda masofaviy maslahat, psixoedukatsion dasturlar va treninglar xizmatning qulayligini oshiradi. Mutaxassisning kasbiy kompetentligini muntazam rivojlantirish xizmat sifatini barqarorlashtiradi. Ilmiy asoslangan metodikalarga tayangan holda ishlash natijadorlikni ta'minlaydi. Oila a'zolarining faol ishtiroki jarayonning muvaffaqiyatiga bevosita ta'sir ko'rsatadi. Profilaktik yo'nalishdagi ishlar uzoq muddatli ijobiy natijalarni kafolatlaydi. Ijtimoiy institutlar bilan hamkorlik oilaviy muammolarni erta aniqlashga yordam beradi. Monitoring va qayta baholash mexanizmlari xizmat samaradorligini oshiradi. Psixologik yordamning insonparvarlik va ishonch tamoyillariga tayanganligi barqaror natijaga olib keladi. Natijada oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish jamiyatning ijtimoiy sog'lomligini mustahkamlovchi muhim omil sifatida namoyon bo'ladi.

Adabiyotlar:

1. Bowen, M. Family Therapy in Clinical Practice. – Lanham, MD: Jason Aronson, 2004. – 584 p.
2. Minuchin, S. Families and Family Therapy. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2004. – 296 p.
3. Satir, V. Conjoint Family Therapy. – Palo Alto, CA: Science and Behavior Books, 1983. – 448 p.
4. Rogers, C. On Becoming a Person: A Therapist's View of Psychotherapy. – Boston: Houghton Mifflin Harcourt, 2012. – 420 p.
5. Beck, A. T. Cognitive Therapy and the Emotional Disorders. – New York: Penguin Books, 2008. – 356 p.
6. Ellis, A. Reason and Emotion in Psychotherapy. – Secaucus, NJ: Citadel Press, 1994. – 480 p.
7. Gottman, J. M., Silver, N. The Seven Principles for Making Marriage Work. – New York: Harmony Books, 2015. – 320 p.
8. Bronfenbrenner, U. The Ecology of Human Development. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2009. – 352 p.
9. Bandura, A. Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 2011. – 617 p.
10. Vygotsky, L. S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 2012. – 159 p.
11. Nichols, M. P., Davis, S. D. Family Therapy: Concepts and Methods. – Boston: Pearson Education, 2020. – 416 p.
12. Андреева, Г. М. Социальная психология. – Москва: Аспект Пресс, 2021. – 363 с.

Tosheva Mohinur Yusupovna,

*Iqtisodiyot va pedagogika universiteti dotsenti v.b.,
psixologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD),*

Qarshi, O'zbekiston

mokhinur.tosheva@mail.ru

Azizova Komila Sunatovna,

Iqtisodiyot va pedagogika universiteti magistranti,

Qarshi, O'zbekiston

azizovakomila99@gmail.com

TALABALARDA EMOTSIONAL INTELLEKTNI RIVOJLANTIRISH ORQALI STRESSGA BARDOSHLILIKNI OSHIRISH

Annotatsiya. Maqolada oliy ta'lim muassasalari talabalarida emotsional intellekt va stressga bardoshlilik o'rtasidagi bog'liqlikning psixologik mexanizmlari tahlil qilingan. Emotsional intellektning tarkibiy qismlari stressli vaziyatni kognitiv baholash va yengish strategiyalarini tanlashga qanday ta'sir qilishi ochib berilgan. Shu asosda to'rt modulli "Emotsiyalarim – mening resursim" psixologik trening dasturi ishlab chiqilgan. 60 nafar talaba ishtirokidagi tadqiqotda emotsional intellekt stressga bardoshlilik bilan ijobiy, idrok etilgan stress bilan esa manfiy bog'liq ekanini aniqlangan. Sakkiz haftalik trening eksperimental guruhda emotsional intellekt va stressga bardoshlilikni ishonchli oshirib, idrok etilgan stress darajasini pasaytirgan. Dasturni oliy ta'lim muassasalarining psixologik xizmatlari faoliyatiga joriy etish taklif qilingan.

Kalit so'zlar: emotsional intellekt, stress, stressga bardoshlilik, reziliyentlik, emotsiyalarni boshqarish, koping-strategiyalar, psixologik trening, talabalar.

ПОВЫШЕНИЕ СТРЕССОУСТОЙЧИВОСТИ СТУДЕНТОВ ПОСРЕДСТВОМ РАЗВИТИЯ ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА

Аннотация. В статье анализируются психологические механизмы взаимосвязи эмоционального интеллекта и стрессоустойчивости у студентов высших учебных заведений. Раскрыто влияние компонентов эмоционального интеллекта на когнитивную оценку стрессовых ситуаций и выбор стратегий совладания. На этой основе разработана четырёхмодульная программа психологического тренинга "Мои эмоции – мой ресурс". В ходе исследования с участием 60 студентов установлено, что эмоциональный интеллект имеет положительную связь со стрессоустойчивостью и отрицательную – с воспринимаемым стрессом. Восьминедельный тренинг достоверно повысил уровень эмоционального интеллекта и стрессоустойчивости в экспериментальной группе, а также снизил уровень воспринимаемого стресса. Предложено внедрить данную программу в практику психологических служб высших учебных заведений.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, стресс, стрессоустойчивость, резилиентность, управление эмоциями, копинг-стратегии, психологический тренинг, студенты.

ENHANCING STUDENTS' STRESS RESILIENCE THROUGH THE DEVELOPMENT OF EMOTIONAL INTELLIGENCE

Abstract. The article analyzes the psychological mechanisms underlying the relationship between emotional intelligence and stress resistance among higher education students. It reveals how the components of emotional intelligence influence the cognitive appraisal of stressful situations and the selection of coping strategies. Based on this, a four-module psychological training program titled "My Emotions are My Resource" was developed. A study involving 60 students found that emotional intelligence correlated positively with stress resistance and negatively with perceived stress. An eight-week training program significantly improved emotional intelligence and stress resistance in the experimental group, while reducing the level of perceived stress. It is recommended to implement the program into the practices of psychological services at higher educational institutions.

Keywords: emotional intelligence, stress, stress resistance, resilience, emotion management, coping strategies, psychological training, students.

Kirish. Oliy ta’lim davri shaxs hayotidagi eng jadal o’zgarishlar bosqichlaridan biridir. Talaba yangi ijtimoiy muhitga moslashishi, katta hajmdagi o’quv yuklamasini bajarishi, imtihon va nazoratlardan o’tishi, ko’pincha ota-onasidan uzoqda mustaqil yashashni o’rganishi, kelajakdagi kasbi va ish topish masalasida qaror qabul qilishi lozim. Xalqaro tadqiqotlar talabalar orasida stress, xavotir va depressiv holatlar keng tarqalganini, ular o’zlashtirish va ruhiy salomatlikka salbiy ta’sir ko’rsatishini qayd etmoqda [1].

O’zbekiston Respublikasi oliy ta’lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasida yuqori malakali, raqobatbardosh kadrlar tayyorlash vazifasi qo’yilgan [2]. Bunday mutaxassis nafaqat kasbiy bilimga, balki murakkab va noaniq vaziyatlarda o’zini yo’qotmaslik, hissiy barqarorlikni saqlash qobiliyatiga ham ega bo’lishi zarur. Shu jihatdan talabalarining stressga bardoshlilikini oshirish oliy ta’limdagi psixologik xizmatning dolzarb vazifalaridan biriga aylanmoqda.

Zamonaviy psixologiyada stressga bardoshlilikning muhim ichki resurslaridan biri sifatida emotsional intellekt ko’rib chiqilmoqda. Chunki stressning o’zi emas, balki inson uni qanday anglashi va o’z kechinmalarini qanday boshqarishi uning oqibatlarini belgilaydi. Tadqiqotning maqsadi – talabalarda emotsional intellekt va stressga bardoshlilik o’rtasidagi bog’liqlikning psixologik mexanizmlarini nazariy asoslash, emotsional intellektni rivojlantirish orqali stressga bardoshlilikni oshirishga qaratilgan trening dasturini ishlab chiqish va uning samaradorligini empirik tekshirish.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Stress tushunchasi fanga G.Selye tomonidan organizmning har qanday talabga nisbatan nospetsifik javobi sifatida kiritilgan [3]. Keyinchalik R.Lazarus va S.Folkman stressning psixologik tabiatini ochib beruvchi transaksion modelni taklif etdilar. Ularga ko’ra, stress vaziyatning o’zi bilan emas, balki shaxsning uni baholashi – vaziyat xavfli yoki xavfsizligini (birlamchi baholash) va unga qarshi turish uchun resurslari yetarilishini (ikkilamchi baholash) aniqlashi bilan belgilanadi [4]. V.A.Bodrov psixologik stressni yengish jarayonini shaxsning ichki resurslari, jumladan, hissiy boshqaruv bilan chambarchas bog’laydi [5]. Stressga bardoshlilik shu tariqa shaxsning stressli vaziyatda faoliyat samaradorligi va ruhiy muvozanatini saqlab qolish qobiliyati sifatida tushuniladi.

Emotsional intellekt tushunchasi P.Salovey va J.Mayer tomonidan o’z va o’zgalar emotsiyalarini kuzatish, farqlash va bu ma’lumotdan fikrlash va xatti-harakatni boshqarishda foydalanish qobiliyati sifatida kiritilgan [6]. Ularning qobiliyat modelida to’rtta tarkibiy qism ajratiladi: emotsiyalarni idrok etish, ulardan tafakkurda foydalanish, ularni tushunish va boshqarish [7]. D.Goulman emotsional intellektni o’z-o’zini anglash, o’z-o’zini boshqarish, motivatsiya, empatiya va ijtimoiy ko’nikmalarni o’z ichiga olgan kengroq tuzilma sifatida ommalashtirdi [8]. R.Bar-On esa uni muhit talablari va bosimiga muvaffaqiyatli bardosh berishga yordam beruvchi emotsional va ijtimoiy kompetensiyalar majmui deb ta’riflaydi va unda stressni boshqarishni alohida tarkibiy qism sifatida ajratadi [9]. MDH psixologiyasida D.V.Lyusin emotsional intellektni shaxslararo va shaxs ichidagi komponentlarga ajratib, uni o’lchash uchun “EmIn” so’rovnomasini ishlab chiqqan [10].

Emotsiyalarni boshqarish muammosini J.Gross chuqur o’rgangan. U emotsiya paydo bo’lishidan oldingi (vaziyatni qayta baholash) va keyingi (ifodani bostirish) strategiyalarni farqlab, kognitiv qayta baholash psixologik farovonlik bilan ijobiy, bostirish esa salbiy bog’liq ekanini ko’rsatgan [11]. Meta-tahlillar emotsional intellekt darajasi yuqori bo’lgan shaxslarda ruhiy va jismoniy salomatlik ko’rsatkichlari yaxshiroq ekanini tasdiqlaydi [12]. M.Mikolajczak va O.Luminet tadqiqotida emotsional intellekti yuqori bo’lgan insonlar stressli vaziyatni ko’proq “tahdid” emas, “sinov” sifatida baholashi aniqlangan [13]. Muhimi, emotsional intellekt o’zgarmas xususiyat emas: V.Mattingly va K.Kraiger meta-tahlili maxsus treninglar uni o’rtacha darajada oshirishini ko’rsatgan [14].

O’zbek psixologiyasida E.G.G’oziyev emotsiyalar va irodaning shaxs faoliyatini boshqarishdagi rolini yoritgan [15]. Biroq talabalarda emotsional intellektni aynan stressga bardoshlilikni oshirish vositasi sifatida rivojlantirishga qaratilgan, milliy ta’lim muhitiga moslashtirilgan dasturlar hali yetarli emas.

Tadqiqot obyekti va qo’llanilgan metodlar. Tadqiqot obyekti – oliy ta’lim muassasasining 1–2-kurs talabalarini; tadqiqot predmeti – emotsional intellektni rivojlantirish orqali talabalarining stressga bardoshlilikini oshirishning psixologik mexanizmlari. Tadqiqotda nazariy tahlil, modellashtirish, psixodiagnostik testlash, shakllantiruvchi eksperiment va matematik-statistik tahlil metodlaridan foydalanildi. Tadqiqotning nazariy asosini R.Lazarus va S.Folkmaning stressning transaksion modeli [4], J.Mayer va P.Saloveyning emotsional intellekt qobiliyat modeli [7] hamda J.Grossning emotsiyalarni boshqarish jarayoni modeli [11] tashkil etadi.

Empirik tadqiqot 2025–2026-o’quv yilida Iqtisodiyot va pedagogika universitetining 1–2-kurs talabalarini bilan o’tkazildi. Unda 18–21 yoshli jami 60 nafar talaba ishtirok etdi: eksperimental guruh (EG) – 30 nafar, nazorat guruhi (NG) – 30 nafar. Ishtirok ixtiyoriy bo’lib, barcha talabalardan yozma rozilik olindi. Psixodiagnostik majmuaga quyidagilar kiritildi: emotsional intellekt darajasini aniqlash uchun D.V.Lyusin “EmIn” so’rovnomasi (46 ta savol, umumiy ball 0–138) [10]; stressga bardoshlilikni

o'ldash uchun K.Konnor va J.Davidsonning CD-RISC shkalasi (25 ta savol, 0–100 ball) [16]; oxirgi oydagi idrok etilgan stressni aniqlash uchun S.Koenning PSS-10 shkalasi (0–40 ball) [17]. Tadqiqot ikki bosqichda o'tkazildi: birinchi bosqichda butun tanlanma (N = 60) bo'yicha o'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik o'rganildi, ikkinchi bosqichda EGda trening dasturi amalga oshirildi va uning samaradorligi baholandi. Natijalar Pirsonning korrelyatsiya koeffitsiyenti, Studentning bog'liq va bog'liq bo'lmagan tanlanmalar uchun t-mezoni yordamida tahlil qilindi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Nazariy tahlil natijasida emotsional intellekt stressga bardoshlilikka to'rtta asosiy psixologik mexanizm orqali ta'sir qiladi degan xulosaga kelindi. Birinchidan, emotsiyalarni o'z vaqtida anglash stress reaksiyasini erta bosqichda aniqlash imkonini beradi: talaba o'zidagi zo'riqlashni “charchadim” yoki “jahlim chiqdi” deb nomlay olsa, bu holat ustidan nazorat qilish imkoniyati paydo bo'ladi. Ikkinchidan, emotsiyalarni tushunish stressli vaziyatni birlamchi baholashni o'zgartiradi: imtihon “falokat” emas, tayyorlanish mumkin bo'lgan sinov sifatida qabul qilinadi [13]. Uchinchidan, emotsiyalarni boshqarish ko'nikmasi, avvalo kognitiv qayta baholash, bostirish kabi samarasiz strategiyalar o'rnini egallaydi [11]. To'rtinchidan, shaxslararo emotsional intellekt, ya'ni o'zgaruvchilar emotsiyalarini tushunish va munosabat o'rnatish, talabaga stress paytida ijtimoiy qo'llab-quvvatlash olish imkonini beradi. Bu esa ikkilamchi baholashda resurslar yetarli degan ishonchni kuchaytiradi.

Ushbu mexanizmlar asosida talabalar uchun “Emotsiyalarim – mening resursim” nomli psixologik trening dasturi ishlab chiqildi. Dastur 4 moduldan iborat bo'lib, 8 ta mashg'ulotni (haftasiga 1 marta, har biri 90 daqiqa) o'z ichiga oladi. Guruh hajmi 10–14 nafar talaba qilib belgilandi. Dastur tuzilmasi 1-jadvalda keltirilgan.

1-jadval.

“Emotsiyalarim – mening resursim” trening dasturining tuzilmasi

Modul	Mashg'ulot	Asosiy mashqlar	Kutilayotgan natija
1. Emotsiyalarni anglash	1–2	“Emotsiyalar kundaligi”, “Tanadagi sezgilar xaritasi”, emotsiyalar lug'atini boyitish	O'z emotsional holatini aniq nomlash va stress belgilarini erta sezish
2. Emotsiyalarni tushunish	3–4	“Vaziyat – fikr – emotsiya” tahlili, stressorlar ro'yxatini tuzish, keys-stadilar	Emotsiya sababi va fikrlar bilan bog'liqligini tushunish
3. Emotsiyalarni boshqarish	5–6	Kognitiv qayta baholash, diafragmal nafas olish, “Hozirgi daqiqa” (mindfulness) mashqlari [18]	Stress paytida samarali koping-strategiyalarni qo'llash
4. Shaxslararo emotsional intellekt	7–8	Empatik tinglash, “Men-xabar” texnikasi, ziddiyatli vaziyatlarni rol o'ynash	Qo'llab-quvvatlash so'rash va berish, nizolarni konstruktiv hal qilish

Har bir mashg'ulot uch qismdan tashkil topadi: kirish (kayfiyat bo'yicha qisqa aylana suhbat), asosiy qism (nazariy ma'lumot va 2–3 amaliy mashq) va refleksiya (“Bugun men nimani angladim?”). Mashg'ulotlar oralig'ida talabalar uy vazifasini bajaradi: emotsiyalar kundaligini yuritadi va o'rganilgan usulni kundalik hayotda kamida bir marta qo'llab ko'radi. Bu o'rganilgan ko'nikmalarning trening xonasidan tashqariga ko'chishini ta'minlaydi.

Dasturning samaradorligi uchun quyidagi psixologik shart-sharoitlar muhim deb hisoblanadi: guruhda xavfsiz va maxfiylikka asoslangan muhit yaratilishi; ishtirok ixtiyoriy bo'lishi; mashqlar talabalarning real stressorlariga (imtihon, yotoqxona hayoti, oilaviy kutishlar, kelajak kasbi) bog'lanishi; trening boshlovchisi malakali psixolog bo'lishi. Og'ir xavotir yoki depressiya belgilari aniqlangan talabalar trening bilan cheklanmasdan, individual psixologik yordamga yo'naltirilishi lozim. Chunki trening profilaktik vosita bo'lib, klinik yordam o'rnini bosmaydi.

Dastur samaradorligi 2-jadvalda keltirilgan mezonlar bo'yicha baholandi.

2-jadval.

Dastur samaradorligini baholash mezonlari

Ko'rsatkich	Metodika	Samaradorlik belgisi
Emotsional intellekt	“EmIn” (D.V.Lyusin)	Shaxs ichidagi va shaxslararo EI ko'rsatkichlarining ortishi
Stressga bardoshlilik	CD-RISC (K.Konnor, J.Davidson)	Reziliyentlik ballining ortishi
Idrok etilgan stress	PSS-10 (S.Koen)	Oxirgi oydagi stress darajasining

Ko'rsatkich	Metodika	Samaradorlik belgisi
		pasayishi

Tadqiqotning birinchi bosqichida butun tanlanma bo'yicha emotsional intellekt, stressga bardoshlilik va idrok etilgan stress o'rtasidagi bog'liqlik tahlil qilindi (3-jadval).

3-jadval.

O'zgaruvchilar o'rtasidagi korrelyatsion bog'liqlik (N = 60)

Ko'rsatkich	Stressga bardoshlilik (CD-RISC)	Idrok etilgan stress (PSS-10)
Umumiy emotsional intellekt	$r = 0,48^{**}$	$r = -0,41^{**}$
Shaxs ichidagi EI	$r = 0,52^{**}$	$r = -0,46^{**}$
Shaxslararo EI	$r = 0,31^{*}$	$r = -0,24$
Stressga bardoshlilik (CD-RISC)	–	$r = -0,57^{**}$

Izoh: * – $p < 0,05$; ** – $p < 0,01$; EI – emotsional intellekt.

3-jadvaldan ko'rinadiki, emotsional intellekt stressga bardoshlilik bilan o'rtacha kuchdagi ijobiy, idrok etilgan stress bilan esa manfiy bog'liqlikka ega. Eng kuchli bog'liqlik shaxs ichidagi emotsional intellekt, ya'ni o'z emotsiyalarini anglash va boshqarish qobiliyatida kuzatildi ($r = 0,52$; $p < 0,01$). Bu natija o'z emotsiyalarini boshqarish stressli vaziyatni baholash va yengishning asosiy mexanizmi ekanligi haqidagi nazariy xulosani qo'llab-quvvatlaydi. Shaxslararo emotsional intellektning idrok etilgan stress bilan bog'liqligi esa statistik ahamiyatga ega bo'lmadi.

Tadqiqotning ikkinchi bosqichida EGda 8 haftalik trening o'tkazildi, NGda esa odatiy o'quv jarayoni davom etdi. Trening oldidan guruhlar o'rtasida barcha ko'rsatkichlar bo'yicha statistik ahamiyatli farq aniqlanmadi ($p > 0,05$). Trening oldidan va keyingi natijalar 4-jadvalda keltirilgan.

4-jadval.

Trening oldidan va keyin ko'rsatkichlarning o'rtacha qiymatlari (M ± SD)

Ko'rsatkich	EG (oldin)	EG (keyin)	NG (oldin)	NG (keyin)
Emotsional intellekt (EmIn)	$72,4 \pm 9,8$	$84,9 \pm 9,1$	$73,1 \pm 10,2$	$74,6 \pm 9,9$
Stressga bardoshlilik (CD-RISC)	$58,3 \pm 11,4$	$66,8 \pm 10,2$	$59,0 \pm 10,8$	$59,7 \pm 11,1$
Idrok etilgan stress (PSS-10)	$21,6 \pm 5,3$	$16,9 \pm 4,8$	$21,2 \pm 5,6$	$20,8 \pm 5,4$

Izoh: EG – eksperimental guruh ($n = 30$), NG – nazorat guruhi ($n = 30$); M – o'rtacha qiymat, SD – standart og'ish.

Trening natijasida EGda emotsional intellektning umumiy ko'rsatkichi 72,4 balldan 84,9 ballga ($t = 6,12$; $p < 0,001$), stressga bardoshlilik 58,3 balldan 66,8 ballga ($t = 4,87$; $p < 0,001$) oshdi, idrok etilgan stress darajasi esa 21,6 balldan 16,9 ballga pasaydi ($t = 4,35$; $p < 0,001$). NGda barcha ko'rsatkichlar bo'yicha o'zgarishlar statistik ahamiyatga ega bo'lmadi ($p > 0,05$). Trening yakunida EG va NG o'rtasidagi farq emotsional intellekt ($t(58) = 4,22$; $p < 0,001$), stressga bardoshlilik ($t(58) = 2,57$; $p < 0,05$) va idrok etilgan stress ($t(58) = -2,95$; $p < 0,01$) bo'yicha ishonchli ekanligi aniqlandi.

Trening ishtirokchilarining yakuniy refleksiyasi ham miqdoriy natijalarni to'ldirdi. Talabalar imtihon oldidan xavotirni nafas olish mashqlari va vaziyatni qayta baholash orqali kamaytirishni o'rganganlarini, emotsiyalar kundaligi esa o'z holatini tushunishga yordam berganini qayd etdi.

Muhokama. Olingan natijalar xorijiy tadqiqotlar ma'lumotlariga mos keladi. Emotsional intellekt va salomatlik o'rtasidagi bog'liqlikka bag'ishlangan meta-tahlilda emotsional intellekti yuqori shaxslarda ruhiy salomatlik ko'rsatkichlari yaxshiroq ekanligi qayd etilgan [12]. Tadqiqotimizda eng kuchli bog'liqlik shaxs ichidagi emotsional intellekt kuzatilgani M.Mikolajczak va O.Luminet xulosasiga muvofiq: o'z emotsiyalarini yaxshi anglaydigan shaxs stressli vaziyatni ko'proq tahdid emas, sinov sifatida baholaydi [13]. Shaxslararo emotsional intellektning idrok etilgan stress bilan ahamiyatli bog'lanmagani, lekin stressga bardoshlilik bilan bog'liq bo'lgani ($r = 0,31$; $p < 0,05$) shuni ko'rsatadiki, ijtimoiy ko'nikmalar stressning o'zini kamaytirishdan ko'ra unga bardosh berish resurslarini kuchaytirishda muhimroq bo'lishi mumkin.

Trening natijalari emotsional intellektni maxsus mashg'ulotlar orqali rivojlantirish mumkinligi haqidagi meta-tahlillar xulosalariga mos keladi [14; 19]. S.Hodzic va hammualiflari ham emotsional intellekt treninglari o'rtacha darajadagi samara berishini ko'rsatgan [19]; bizning tadqiqotimizda emotsional intellekt bilan birga stressga bardoshlilik ham oshgani ushbu samaraning amaliy ahamiyatini tasdiqlaydi. Shu bilan birga, tadqiqotning cheklovlarini qayd etish lozim: tanlanma bitta oliy ta'lim muassasasi talabalari

bilan cheklangan, barcha ko'rsatkichlar o'z-o'zini baholash so'rovnomalari orqali olingan, trening samarasining barqarorligi esa kechiktirilgan o'lchov bilan tekshirilmagan. Bu masalalar keyingi tadqiqotlarda hisobga olinishi zarur.

Xulosa. O'tkazilgan tadqiqot quyidagi xulosalarni chiqarish imkonini beradi. Birinchidan, stress transaksion tabiatga ega bo'lib, uning oqibati ko'p jihatdan shaxsning vaziyatni baholashi va o'z emotsiyalarini boshqarishiga bog'liq. Shu sababli emotsional intellekt stressga bardoshlilikning muhim ichki resursi hisoblanadi. Ikkinchidan, emotsional intellekt stressga bardoshlilikka emotsiyalarni erta anglash, vaziyatni qayta baholash, samarali boshqaruv strategiyalarini qo'llash va ijtimoiy qo'llab-quvvatlashga tayanish mexanizmlari orqali ta'sir ko'rsatadi. Uchinchidan, empirik tadqiqot emotsional intellekt, ayniqsa uning shaxs ichidagi komponenti, stressga bardoshlilik bilan ijobiy bog'liq ekanini va "Emotsiyalarim – mening resursim" trening dasturi talabalarning emotsional intellektini oshirib, idrok etilgan stress darajasini pasaytirishini ko'rsatdi.

Amaliy takliflar: oliy ta'lim muassasalarining psixologik xizmatlari faoliyatiga birinchi kurs talabalari uchun emotsional intellektni rivojlantiruvchi trening dasturlarini kiritish; sessiya oldidan stressni boshqarish bo'yicha qisqa mashg'ulotlar tashkil etish; kuratorlar va professor-o'qituvchilarni talabalardagi emotsional zo'riqish belgilarini aniqlashga o'rgatish; dasturni kattaroq tanlanmada va uzoq muddatli kuzatuv bilan tekshirish hamda xalqaro metodikalarni o'zbek tiliga moslashtirish ishlarini davom ettirish.

Adabiyotlar:

1. Beiter, R. The Prevalence and Correlates of Depression, Anxiety, and Stress in a Sample of College Students / R. Beiter, R. Nash, M. McCrady [et al.] // Journal of Affective Disorders. – 2015. – Vol. 173. – P. 90–96.
2. O'zbekiston Respublikasi oliy ta'lim tizimini 2030-yilgacha rivojlantirish konsepsiyasini tasdiqlash to'g'risida: O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 8-oktabrdagi PF-5847-son Farmoni // Qonunchilik ma'lumotlari milliy bazasi. – URL: <https://lex.uz>
3. Selye, H. The Stress of Life / H. Selye. – New York: McGraw-Hill, 1956. – 324 p.
4. Lazarus, R. S. Stress, Appraisal, and Coping / R. S. Lazarus, S. Folkman. – New York: Springer, 1984. – 445 p.
5. Бодров, В. А. Психологический стресс: развитие и преодоление / В. А. Бодров. – Москва: ПЕР СЭ, 2006. – 528 с.
6. Salovey, P. Emotional Intelligence / P. Salovey, J. D. Mayer // Imagination, Cognition and Personality. – 1990. – Vol. 9, № 3. – P. 185–211.
7. Mayer, J. D. Emotional Intelligence: New Ability or Eclectic Traits? / J. D. Mayer, P. Salovey, D. R. Caruso // American Psychologist. – 2008. – Vol. 63, № 6. – P. 503–517.
8. Goleman, D. Emotional Intelligence / D. Goleman. – New York: Bantam Books, 1995. – 352 p.
9. Bar-On, R. The Bar-On Emotional Quotient Inventory (EQ-i): Technical Manual / R. Bar-On. – Toronto: Multi-Health Systems, 1997.
10. Люсин, Д. В. Новая методика для измерения эмоционального интеллекта: опросник ЭМИн / Д. В. Люсин // Психологическая диагностика. – 2006. – № 4. – С. 3–22.
11. Gross, J. J. The Emerging Field of Emotion Regulation: An Integrative Review / J. J. Gross // Review of General Psychology. – 1998. – Vol. 2, № 3. – P. 271–299.
12. Schutte, N. S. A Meta-Analytic Investigation of the Relationship between Emotional Intelligence and Health / N. S. Schutte, J. M. Malouff, E. B. Thorsteinsson [et al.] // Personality and Individual Differences. – 2007. – Vol. 42, № 6. – P. 921–933.
13. Mikolajczak, M. Trait Emotional Intelligence and the Cognitive Appraisal of Stressful Events: An Exploratory Study / M. Mikolajczak, O. Luminet // Personality and Individual Differences. – 2008. – Vol. 44, № 7. – P. 1445–1453.
14. Mattingly, V. Can Emotional Intelligence Be Trained? A Meta-Analytical Investigation / V. Mattingly, K. Kraiger // Human Resource Management Review. – 2019. – Vol. 29, № 2. – P. 140–155.
15. G'oziyev, E. G'. Umumiy psixologiya / E. G'. G'oziyev. – Toshkent: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2010. – 544 b.
16. Connor, K. M. Development of a New Resilience Scale: The Connor-Davidson Resilience Scale (CD-RISC) / K. M. Connor, J. R. T. Davidson // Depression and Anxiety. – 2003. – Vol. 18, № 2. – P. 76–82.
17. Cohen, S. A Global Measure of Perceived Stress / S. Cohen, T. Kamarck, R. Mermelstein // Journal of Health and Social Behavior. – 1983. – Vol. 24, № 4. – P. 385–396.

18. Kabat-Zinn, J. Full Catastrophe Living: Using the Wisdom of Your Body and Mind to Face Stress, Pain, and Illness / J. Kabat-Zinn. – New York: Delacorte Press, 1990. – 453 p.
19. Hodzic, S. How Efficient Are Emotional Intelligence Trainings: A Meta-Analysis / S. Hodzic, J. Scharfen, P. Ripoll [et al.] // Emotion Review. – 2018. – Vol. 10, № 2. – P. 138–148.

Ismailov Avazbek Axadjon o'g'li,
 Andijon davlat universiteti doktoranti
 avazbekdomla93@gmail.com
 OrCid: 0009-0008-1890-0505

YOSHLARNING PSIXOLOGIK BARQARORLIGIGA SUN'IY INTELLEKT VOSITALARI TA'SIRINI EMPIRIK O'RGANISHNING METODOLOGIK JIHATLARI

Annotatsiya. Mazkur maqolada yoshlarning psixologik barqarorligiga sun'iy intellekt vositalari ta'sirini o'rganishning nazariy-metodologik asoslari tahlil qilinib, tadqiqotda psixologik barqarorlikning mazmuni va tarkibiy komponentlari, shaxs-faoliyat-ijtimoiy muhit o'zaro ta'siri, raqamli muhitning psixologik xususiyatlari hamda inson-sun'iy intellekt o'zaro munosabatining ijtimoiy-psixologik mexanizmlari yoritiladi. Psixologik barqarorlikni tadqiq etishda madaniy-tarixiy, faoliyat, subyekt-faoliyat, stress va koping, psixologik bardoshlilik hamda resurs yondashuvlarining metodologik imkoniyatlari asoslab berilishi orqali sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning yoshlarning kognitiv, emotsional, motivatsion va ijtimoiy-psixologik holatlariga ehtimoliy ijobiy va salbiy ta'sirlarini kompleks o'rganish zarurligi ko'rsatiladi.

Kalit so'zlar: sun'iy intellekt, yoshlar, psixologik barqarorlik, nazariy-metodologik asoslar, ijtimoiy-psixologik omillar, raqamli muhit, inson-sun'iy intellekt munosabati, psixologik bardoshlilik, stress va koping, raqamli savodxonlik, tanqidiy fikrlash, o'zini-o'zi boshqarish.

МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ЭМПИРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ ВЛИЯНИЯ ИНСТРУМЕНТОВ ИСКУССТВЕННОГО ИНТЕЛЛЕКТА НА ПСИХОЛОГИЧЕСКУЮ СТАБИЛЬНОСТЬ МОЛОДЁЖИ

Аннотация. В данной статье анализируются теоретико-методологические основы изучения влияния средств искусственного интеллекта на психологическую устойчивость молодёжи. В исследовании освещаются содержание и структурные компоненты психологической устойчивости, взаимодействие в системе "личность – деятельность – социальная среда", психологические особенности цифровой среды, а также социально-психологические механизмы взаимодействия "человек – искусственный интеллект". Показана необходимость комплексного изучения возможных положительных и отрицательных воздействий использования средств искусственного интеллекта на когнитивное, эмоциональное, мотивационное и социально-психологическое состояние молодежи посредством обоснования методологических возможностей культурно-исторического, деятельностного, субъектно-деятельностного подходов, подходов стресса и копинга, психологической жизнестойкости и ресурсного подхода в исследовании психологической устойчивости.

Ключевые слова: искусственный интеллект, молодёжь, психологическая устойчивость, теоретико-методологические основы, социально-психологические факторы, цифровая среда, взаимодействие "человек – искусственный интеллект", психологическая жизнестойкость, стресс и копинг, цифровая грамотность, критическое мышление, саморегуляция.

METHODOLOGICAL ASPECTS OF THE EMPIRICAL STUDY OF THE IMPACT OF ARTIFICIAL INTELLIGENCE TOOLS ON THE PSYCHOLOGICAL STABILITY OF YOUTH

Abstract. This article analyzes the theoretical and methodological foundations for studying the impact of artificial intelligence tools on the psychological stability of young people; it examines the essence and structural components of psychological stability, the interaction between the individual, activity, and the social environment, the psychological characteristics of the digital environment, and the socio-psychological mechanisms of human-AI interaction. By substantiating the methodological potential of cultural-historical, activity-based, subject-activity, stress and coping, resilience, and resource-based approaches, the article demonstrates the necessity of a comprehensive study regarding the potential positive and negative effects of using artificial intelligence tools on the cognitive, emotional, motivational, and socio-psychological states of youth.

Keywords: *artificial intelligence, youth, psychological resilience, theoretical and methodological foundations, socio-psychological factors, digital environment, human-artificial intelligence interaction, psychological resilience, stress and coping, digital literacy, critical thinking, self-regulation.*

Kirish. Jahonda kechayotgan jadal raqamli transformatsiya jarayonlari sun'iy intellekt texnologiyalarining inson hayotining deyarli barcha sohalariga tobora chuqur kirib borishini jadallashtirmoqda. UNESCOning "Sun'iy intellekt etikasi bo'yicha tavsiyasi"da sun'iy intellekt texnologiyalarining inson tafakkuri, ijtimoiy o'zaro munosabatlari va qaror qabul qilish jarayonlariga ijobiy hamda salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkinligi qayd etilib, inson qadr-qimmati va huquqlarini himoya qilish, shuningdek, uning jismoniy va ruhiy farovonligini ta'minlash sun'iy intellektni rivojlantirishning fundamental tamoyillaridan biri sifatida belgilangan [1]. Jahon sog'liqni saqlash tashkilotining zamonaviy tadqiqot va tahlillarida esa raqamli muhitning yoshlarning ruhiy salomatligi va psixologik farovonligiga ta'siri murakkab va ko'p omilli xarakterga ega ekanligi ta'kidlanib, xususan, sun'iy intellektga asoslangan platformalarning yoshlar hayotiga tobora keng kirib borishi yangi psixologik imkoniyatlar bilan bir qatorda muayyan psixologik xavflarni ham yuzaga keltirishi qayd etiladi [2].

Mamlakatda raqamli texnologiyalarning jadal rivojlanishi natijasida sun'iy intellekt vositalarining ta'lim, davlat boshqaruvi, xizmat ko'rsatish, iqtisodiyot hamda kundalik hayotdagi qo'llanish ko'lami tobora kengayib bormoqda. Mazkur jarayon, bir tomondan, yoshlar uchun yangi ta'limiy, kasbiy va kommunikativ imkoniyatlarni yuzaga keltirayotgan bo'lsa, ikkinchi tomondan, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning psixologik oqibatlarini chuqur o'rganishni taqozo etmoqda. Shu nuqtayi nazardan, yoshlarning sun'iy intellekt vositalaridan nafaqat samarali, balki psixologik jihatdan xavfsiz, ongli va mas'uliyatli foydalanish ko'nikmalarini shakllantirish alohida ilmiy-amaliy ahamiyat kasb etadi.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shu bilan birga, mamlakatimiz psixologiya fanida yoshlarning psixologik rivojlanishi, shaxsning ijtimoiylashuvi, emotsional-irodaviy xususiyatlari, ijtimoiy moslashuvi, shaxslararo munosabatlari hamda turli ijtimoiy ta'sirlar sharoitida psixologik barqarorligini ta'minlovchi omillarni o'rganishga doir muayyan ilmiy-nazariy asoslar shakllangan. Xususan, M.G. Davletshin, E.G'. G'oziyev, G'.B. Shoumarov, V.M. Karimova, Sh.R. Baratov, Z.T. Nishonova, N.S. Safayev va boshqa o'zbekistonlik psixologlarning tadqiqotlarida shaxs kamoloti, yosh davrlarining psixologik xususiyatlari, ijtimoiylashuv, shaxslararo munosabatlar, muloqot, ijtimoiy-psixologik moslashuv, o'zini-o'zi boshqarish hamda shaxsning turli ijtimoiy vaziyatlardagi xulq-atvorini belgilovchi psixologik mexanizmlar yoritilgan. Mazkur ilmiy qarashlar yoshlarning psixologik barqarorligini zamonaviy raqamli muhit, xususan, sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish sharoitida tadqiq etish uchun muhim nazariy-metodologik zamin bo'lib xizmat qiladi.

MDH psixologiya maktabi doirasida L.S. Vigotskiy, S.L. Rubinshteyn, A.N. Leontev, B.G. Anan'ev, V.N. Myasishchev, A.A. Bodalev, A.G. Asmolov, D.A. Leontev, S. Maddi, T.V. Kornilova va boshqa olimlarning ilmiy qarashlarida shaxsning faoliyat va muloqot jarayonida rivojlanishi, ijtimoiy muhitning shaxs psixikasiga ta'siri, shaxslararo munosabatlarning psixologik mexanizmlari, psixologik barqarorlik hamda noaniqlik sharoitida qaror qabul qilish jarayonlari turli nazariy va metodologik yondashuvlar asosida tadqiq etilgan. Mazkur ilmiy qarashlarda shaxs va ijtimoiy muhitning o'zaro ta'siri, faoliyatning psixik rivojlanishdagi o'rni hamda murakkab va o'zgaruvchan sharoitlarda inson xulq-atvorining psixologik mexanizmlariga alohida e'tibor qaratilgan.

Xorijiy psixologiya fanida esa S. Maddi, A.S. Masten, M. Rutter, G.A. Bonanno, K.M. Connor, J.R.T. Davidson, C. Nass, B. Reeves, T. Ueno, Y. Sawa, Y. Kim, J. Urakami, H. Oura, K. Seaborn, T. Lintner, A. Bewersdorff, M. Hornberger, C. Nerdell, D.S. Schiff, J. Kong, J. Liu, G. Chen, C. Zhai, S. Wibowo, L.D. Li, J. Phang, M. Lampe, L. Ahmad, S. Agarwal, C.M. Fang, A.R. Liu, V. Danry, E. Lee, S.W.T. Chan, P. Pataranutaporn, P. Maes va boshqa tadqiqotchilarning ilmiy ishlarida psixologik barqarorlik va psixologik rezilyentlik, sun'iy intellekt savodxonligi, sun'iy intellektga ishonch, o'ziga samaradorlik, antropomorfizatsiya, sun'iy intellektdan foydalanishning kognitiv va emotsional oqibatlari hamda inson-sun'iy intellekt o'zaro ta'sirining psixologik xususiyatlari o'rganilgan. Mazkur tadqiqotlar zamonaviy raqamli muhitda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning inson psixologik holati va xulq-atvoriga ta'sirini kompleks ijtimoiy-psixologik yondashuv asosida tadqiq etish uchun muhim nazariy asoslarni shakllantiradi.

Tadqiqot metodologiyasi. Avvalo, tadqiqot davomida yoshlarning sun'iy intellekt vositalaridan foydalanish xususiyatlari va motivlari, sun'iy intellektga psixologik qaramlik, emotsional-kompensator foydalanish, kognitiv passivlik va charchoq, sun'iy intellekt savodxonligi hamda psixologik barqarorlik ko'rsatkichlarini aniqlash maqsadida muallif tomonidan ishlab chiqilgan "Sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning yoshlar psixologik barqarorligiga ta'sirini aniqlash" ijtimoiy-psixologik so'rovnomasidan foydalanildi.

Shuningdek, yoshlarning sun'iy intellekt sohasiga jalb etilganlik darajasini skrining asosida aniqlash maqsadida L.Lenkov, N.E.Rubsova va E.S.Nizamovalarning “Sun'iy intellekt sohasidagi ishtirok darajasi so'rovnomasi”, A.V.Maxnach va A.I.Laktionovalarning “Yoshlarning psixologik hayotiy barqarorligini (rezilientlik darajasini) aniqlash” so'rovnomasi, N.A.Sirota va V.M.Yaltonskiylarning “Ijtimoiy qo'llab-quvvatlashni idrok etishning ko'p o'lchamli shkalasi” hamda Kimberli Yangning “Internetga qaramlik” testi qo'llanildi.

Olingan empirik ma'lumotlarning ichki muvofiqligi va o'zgaruvchilar o'rtasidagi bog'liqliklarni aniqlashda Spearman rang korrelyatsiya koeffitsiyenti (ρ)**dan foydalanildi. Ikki mustaqil tanlanma o'rtasidagi tafovutlarning statistik ahamiyatini baholash uchun Mann–Whitney U-mezoni, uch va undan ortiq mustaqil guruhlar o'rtasidagi farqlarni aniqlash uchun Kruskal–Wallis H-mezoni qo'llanildi. Yoshlarning psixologik barqarorligiga ta'sir etuvchi ijtimoiy-psixologik omillarning prognostik ahamiyatini aniqlash maqsadida regressiya tahlili amalga oshirildi. Empirik ma'lumotlarni matematik-statistik qayta ishlash IBM SPSS Statistics dasturi yordamida amalga oshirildi.

Olingan natijalar va ularning tahlili. Tadqiqot natijalarining ilmiy ahamiyati yoshlarning sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishi va psixologik barqarorligi o'rtasidagi ijtimoiy-psixologik bog'lanishlar haqidagi ilmiy tasavvurlarni kengaytirganligi bilan belgilanadi. Tadqiqot natijasida sun'iy intellektdan foydalanishning psixologik oqibatlari uning konstruktiv va xavfli shakllari, sun'iy intellekt savodxonligi va unga nisbatan tanqidiy munosabat, o'ziga samaradorlik, emotsional o'zini boshqarish hamda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash resurslarining o'zaro bog'liqligi bilan uzviy aloqador ekanligi empirik jihatdan asoslandi. Shuningdek, yoshlarning psixologik barqarorligini ta'minlashda ijtimoiy qo'llab-quvvatlash yetakchi ijtimoiy-psixologik resurs, o'ziga samaradorlik va emotsional o'zini boshqarish ichki regulativ resurslar, sun'iy intellekt savodxonligi va unga nisbatan tanqidiy munosabat esa raqamli-kognitiv himoya resurslari sifatida namoyon bo'lishi aniqlandi. Mazkur natijalar yoshlarning sun'iy intellektdan foydalanish jarayonini faqat texnologik kompetensiya nuqtayi nazaridan emas, balki shaxsning ichki psixologik resurslari va ijtimoiy muhit bilan o'zaro ta'siri doirasida o'rganish zarurligini ko'rsatadi.

Tadqiqotning hududiy reprezentativligini ta'minlash maqsadida Andijon, Namangan va Samarqand viloyatlarida istiqomat qiluvchi respondentlar tanlab olindi. Tanlanmada shahar va qishloq hududlarida yashovchi yoshlarning ishtirok etishi raqamli infratuzilma, axborotdan foydalanish imkoniyatlari, ijtimoiy muhit va texnologik faollik bilan bog'liq ehtimoliy tafovutlarni empirik jihatdan aniqlashga xizmat qiladi. Shu bilan birga, respondentlarning jinsi va oilaviy holati ham nazorat qilinuvchi ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlar sifatida tadqiqot dizayniga kiritildi. Empirik tadqiqotga jami 640 nafar respondent jalb etildi. Ulardan 140 nafari umumiy o'rta ta'lim maktabi o'quvchilari, 140 nafari litsey va kasb-hunar texnikumi o'quvchilari, 220 nafari oliy ta'lim muassasalarining bakalavr va magistratura talabalari hamda 140 nafari mehnat faoliyatini olib borayotgan ishchi yoshlarni tashkil etdi. Jins ko'rsatkichi bo'yicha 330 nafar respondent ayollar, 310 nafari erkaklardan iborat bo'ldi. Bunday taqsimot turli ta'lim va faoliyat guruhlarini o'zaro qiyoslash hamda sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning psixologik barqarorlik bilan bog'liq xususiyatlarini kengroq ijtimoiy kontekstda tahlil qilish imkonini yaratadi. Respondentlarning sun'iy intellektdan foydalanish tajribasi ham alohida differensial ko'rsatkich sifatida belgilandi. Tanlanmada sun'iy intellekt vositalaridan 1 oygacha, 1–6 oy, 6–12 oy, 1–2 yil hamda 2 yildan ortiq foydalanish tajribasiga ega yoshlarning ishtirok etishi AI bilan o'zaro munosabat davomiyligining psixologik barqarorlik, qaramlik tendensiyalari, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash va boshqa ijtimoiy-psixologik ko'rsatkichlar bilan bog'liqligini aniqlash imkonini beradi. Tadqiqot tanlanmasining ushbu tarzda shakllantirilishi sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishning yoshlar psixologiyasiga ta'sirini faqat umumiy tanlanma miqyosida emas, balki ta'lim va faoliyat sohasi, jins, hudud, yashash muhiti hamda AI'dan foydalanish tajribasi kesimida qiyosiy tahlil qilishga sharoit yaratadi. Bu esa tadqiqot natijalarining ijtimoiy-psixologik talqinini chuqurlashtirish va turli guruhlariga xos xususiyatlarni aniqlash uchun muhim metodik asos bo'lib xizmat qiladi.

1-jadval.

Tadqiqot respondentlarining ta'lim va faoliyat sohasi bo'yicha taqsimoti (N=640)

Ta'lim yoki faoliyat sohasi	n	%
Maktab o'quvchilari	140	21,9
Litsey va kasb-hunar texnikumi o'quvchilari	140	21,9
Oliy ta'lim bakalavr va magistratlari	220	34,4
Ishchi yoshlar	140	21,9
Jami	640	100,0

Maktab o'quvchilari 140 nafarni tashkil etib, umumiy respondentlarning 21,9 foiziga teng. Litsey va kasb-hunar texnikumi o'quvchilarining soni ham 140 nafar bo'lib, ularning umumiy tanlanmadagi ulushi

21,9 foizni tashkil qilgan. Ushbu ikki guruhning miqdor jihatdan teng shakllantirilishi turli ta'lim bosqichlaridagi yoshlarning o'rganilayotgan ijtimoiy-psixologik xususiyatlarini qiyosiy tahlil qilish imkoniyatini yaratadi. Respondentlarning eng katta qismini oliy ta'lim muassasalarida tahsil olayotgan bakalavr va magistrlar tashkil etgan. Ushbu guruhga 220 nafar respondent jalb qilingan bo'lib, ular umumiy tanlanmaning 34,4 foizini tashkil etadi. Oliy ta'lim bosqichidagi yoshlarning tanlanmada nisbatan yuqori ulushga ega bo'lishi ushbu davrda yoshlarning mustaqil ta'lim faoliyati, axborot texnologiyalaridan foydalanish imkoniyatlari va ijtimoiy faolligi kengayishi bilan izohlanishi mumkin. Ishchi yoshlar guruhiga 140 nafar respondent kiritilgan bo'lib, ularning ulushi 21,9 foizni tashkil etadi. Ushbu guruhning tadqiqotga jalb qilinishi ta'lim muhitidan mehnat faoliyatiga o'tgan yoki bevosita kasbiy faoliyat bilan shug'ullanayotgan yoshlarning o'rganilayotgan psixologik ko'rsatkichlarini ta'lim olayotgan yoshlar natijalari bilan qiyoslash imkonini beradi. Umuman olganda, respondentlarning ta'lim va faoliyat sohasi bo'yicha taqsimoti tadqiqot tanlanmasida yoshlarning turli ijtimoiy maqom va faoliyat sharoitlarini qamrab olishga imkon bergan. Tanlanmaning bunday tuzilishi o'rganilayotgan psixologik xususiyatlarning ta'lim bosqichi hamda faoliyat sohasi bilan bog'liq o'ziga xos jihatlarni aniqlash, guruhlararo farqlarni qiyosiy tahlil qilish va olingan empirik natijalarni kengroq ijtimoiy-psixologik kontekstda talqin etish uchun muhim metodologik asos yaratadi.

2-jadval.

Respondentlarning ijtimoiy-demografik ko'rsatkichlari (N=640)

Ko'rsatkich	Guruh	n	%
Jinsi	Ayol	330	51,6
	Erkak	310	48,4
Oilaviy holat	Turmush qurgan	135	21,1
	Turmush qurmagan	505	78,9
Jami		640	100,0

Respondentlarning jins bo'yicha taqsimotiga ko'ra, tadqiqotda 330 nafar ayol ishtirok etgan bo'lib, ular umumiy tanlanmaning 51,6 foizini tashkil etadi. Erkak respondentlar soni esa 310 nafarni tashkil qilib, ularning ulushi 48,4 foizga teng. Ko'rsatkichlar o'rtasidagi farq atigi 3,2 foiz punktini tashkil etishi tanlanmada ayol va erkak respondentlarning deyarli mutanosib ishtiroki ta'minlanganligini ko'rsatadi. Bunday nisbat o'rganilayotgan psixologik ko'rsatkichlarni jins omili bo'yicha qiyosiy tahlil qilish uchun yetarli empirik asos yaratadi. Respondentlarning oilaviy holati bo'yicha taqsimotida turmush qurmagan yoshlarning ulushi yuqori ekanligi kuzatiladi. Xususan, 505 nafar respondent turmush qurmagan bo'lib, ular umumiy tanlanmaning 78,9 foizini tashkil etadi. Turmush qurgan respondentlar esa 135 nafarni yoki umumiy tanlanmaning 21,1 foizini tashkil qilgan. Demak, turmush qurmagan respondentlar soni turmush qurganlarga nisbatan qariyb 3,7 baravar ko'p. Oilaviy holat bo'yicha bunday nisbat tadqiqot tanlanmasining asosiy qismini ta'lim jarayonida bo'lgan yoshlar tashkil etishi bilan bog'liq bo'lishi mumkin. Shu bilan birga, tanlanmada turmush qurgan respondentlarning ham mavjudligi oilaviy maqom bilan bog'liq ijtimoiy mas'uliyat, kundalik faoliyat va psixologik holat xususiyatlarini hisobga olgan holda guruhlararo qiyosiy tahlillarni amalga oshirish imkonini beradi.

3-jadval.

Tadqiqot respondentlarining hududiy taqsimoti (N=640)

Hudud	N	%
Andijon shahri	117	18,3
Andijon qishloq hududlari	102	15,9
Namangan shahri	110	17,2
Namangan qishloq hududlari	97	15,2
Samarqand shahri	116	18,1
Samarqand qishloq hududlari	98	15,3
Jami	640	100,0

Tadqiqotning umumiy tanlanmasi 640 nafar respondentdan iborat bo'lib, ular Andijon, Namangan va Samarqand hududlarining shahar hamda qishloq joylaridan jalb etilgan. Respondentlarning hududiy jihatdan bunday shakllantirilishi o'rganilayotgan psixologik xususiyatlarni turli ijtimoiy muhit va yashash sharoitlari kesimida qiyosiy tahlil qilish imkonini beradi. Jadval ma'lumotlariga ko'ra, Andijon shahridan 117 nafar respondent tadqiqotda ishtirok etgan bo'lib, ular umumiy tanlanmaning 18,3 foizini tashkil etadi. Andijonning qishloq hududlaridan esa 102 nafar respondent jalb qilingan va ularning ulushi 15,9 foizga teng. Umumiy hisobda Andijon hududidan 219 nafar respondent tadqiqotda qatnashgan bo'lib, bu jami

tanlanmaning 34,2 foizini tashkil etadi. Namangan shahri bo'yicha respondentlar soni 110 nafarni tashkil etib, umumiy tanlanmadagi ulushi 17,2 foizga teng. Namanganning qishloq hududlaridan 97 nafar respondent ishtirok etgan bo'lib, ular tanlanmaning 15,2 foizini tashkil qiladi. Shunday qilib, Namangan hududidan jami 207 nafar respondent jalb etilgan va ularning umumiy tanlanmadagi ulushi 32,4 foizga teng. Samarqand shahridan 116 nafar respondent tadqiqotda ishtirok etgan bo'lib, bu umumiy tanlanmaning 18,1 foizini tashkil etadi. Samarqandning qishloq hududlaridan esa 98 nafar respondent jalb qilingan va ularning ulushi 15,3 foizga teng. Natijada Samarqand hududi bo'yicha jami 214 nafar respondent ishtirok etib, ular umumiy tanlanmaning 33,4 foizini tashkil qilgan.

Hududlar kesimidagi umumiy ko'rsatkichlar qiyoslanganda, respondentlarning taqsimoti nisbatan mutanosib shakllantirilganligini ko'rish mumkin. Andijon hududining ulushi 34,2 foiz, Namangan hududining ulushi 32,4 foiz va Samarqand hududining ulushi 33,4 foizni tashkil etgan. Hududlar o'rtasidagi eng katta tafovut 1,8 foiz punktidan oshmaydi. Bu esa hududiy guruhlarining miqdor jihatdan bir-biriga yaqinligini ko'rsatadi. Shuningdek, shahar va qishloq hududlari kesimida muayyan nisbat kuzatiladi. Shahar hududlaridan jami 343 nafar respondent jalb etilgan bo'lib, ular umumiy tanlanmaning 53,6 foizini, qishloq hududlaridan esa 297 nafar respondent ishtirok etib, 46,4 foizini tashkil qiladi. Shahar va qishloq respondentlari o'rtasidagi 7,2 foiz punktlilik farqqa qaramay, har ikkala guruhning tanlanmadagi salmoqli ulushi yashash muhiti bilan bog'liq psixologik xususiyatlarni qiyosiy o'rganish imkonini beradi.

Muhokama. Natijalari sun'iy intellekt vositalarining yoshlar psixologik barqarorligiga ta'sirini “texnologiya → psixologik natija” tarzidagi sodda chiziqli model orqali emas, balki “shaxs – sun'iy intellekt – ijtimoiy muhit” o'zaro ta'siri doirasida tushuntirish maqsadga muvofiqligini ko'rsatadi. Bunda AI savodxonligi va tanqidiy munosabat raqamli-kognitiv, o'ziga samaradorlik va emotsional o'zini boshqarish ichki regulativ, ijtimoiy qo'llab-quvvatlash esa ijtimoiy himoya resurslari sifatida qaralishi mumkin. Mazkur yondashuv yoshlarning sun'iy intellektdan foydalanishini faqat texnologik kompetensiya masalasi sifatida emas, balki psixologik barqarorlik va ijtimoiy moslashuv bilan uzviy bog'liq kompleks jarayon sifatida talqin qilish imkonini beradi.

Xulosa. Tadqiqot natijalari asosida yoshlarning psixologik barqarorligi va sun'iy intellekt vositalaridan foydalanishi o'rtasidagi munosabatlar ko'p omilli va dinamik xarakterga ega ekanligi aniqlandi. Psixologik barqarorlikni shaxsning faqat stressga chidamliligi sifatida emas, balki kognitiv, emotsional, motivatsion, irodaviy va ijtimoiy-psixologik resurslarning o'zaro integratsiyasiga asoslangan tizimli xususiyat sifatida talqin qilish maqsadga muvofiq.

Sun'iy intellekt vositalarining psixologik ta'siri ularning o'zidan foydalanish faktining o'zi bilan emas, balki foydalanish maqsadi, motivi, mazmuni, AI savodxonligi, tanqidiy munosabat, o'ziga samaradorlik, emotsional o'zini boshqarish va ijtimoiy qo'llab-quvvatlash kabi omillar bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi. Shu sababli sun'iy intellekt yoshlar psixologik barqarorligiga bir tomonlama ta'sir etuvchi determinant emas, balki ta'siri shaxsiy va ijtimoiy-psixologik resurslar orqali vositalanadigan tashqi omil sifatida qaralishi lozim.

Tadqiqotning muhim natijalaridan biri ijtimoiy qo'llab-quvvatlashning yetakchi ijtimoiy-psixologik resurs, o'ziga samaradorlik va emotsional o'zini boshqarishning ichki regulativ resurslar, AI savodxonligi va tanqidiy munosabatning esa raqamli-kognitiv himoya resurslari sifatidagi ahamiyatini aniqlashdan iborat. Bu resurslarning o'zaro uyg'unligi yoshlarning raqamli muhitdagi moslashuvchanligi va psixologik barqarorligini qo'llab-quvvatlovchi omil sifatida qaralishi mumkin.

Shuningdek, sun'iy intellektdan konstruktiv foydalanish bilim olish, muammolarni tahlil qilish, muqobil yechimlarni izlash va faoliyat samaradorligini oshirish imkoniyatlarini kengaytirishi mumkin. Bunga qarama-qarshi ravishda, AI'ga haddan tashqari tayanish, tayyor javoblarni tanqidiy tahlilsiz qabul qilish va undan emotsional kompensatsiya vositasi sifatida foydalanish psixologik bog'lanish, kognitiv passivlik, kognitiv charchoq va ijtimoiy chekinish kabi xavflar bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Tadqiqotning nazariy umumlashmasi sifatida “konstruktiv foydalanish — psixologik resurslarning kuchayishi” hamda “destruktiv foydalanish — psixologik xavf omillarining kuchayishi” kabi ikki parallel mexanizmi ajratish mumkin. Mazkur konseptual yondashuv yoshlarning sun'iy intellektdan foydalanishi va psixologik barqarorligi o'rtasidagi munosabatlarni yanada chuqurroq empirik o'rganish uchun nazariy asos yaratadi.

Adabiyotlar:

1. Sun'iy intellekt etikasi bo'yicha tavsiya. – Parij: YuNESKO, 2022. – 43 b.
2. Yoshlarning ruhiy salomatligi va farovonligiga ta'sir etuvchi raqamli omillarni hal etish: siyosat bo'yicha axborotnoma. – Kopengagen: JSST Yevropa mintaqaviy byurosi, 2025.

3. Masten A.S. Ordinary magic: Resilience processes in development // American Psychologist. – 2001. – Vol. 56. – № 3. – P. 227–238.
4. Bonanno G.A. Loss, trauma, and human resilience: Have we underestimated the human capacity to thrive after extremely aversive events? // American Psychologist. – 2004. – Vol. 59. – № 1. – P. 20–28.
5. Lazarus R.S., Folkman S. Stress, Appraisal, and Coping. – New York: Springer Publishing Company, 1984. – 456 p.
6. Vygotsky L.S. Mind in Society: The Development of Higher Psychological Processes. – Cambridge, MA: Harvard University Press, 1978.
7. Rubinstein S.L. Основы общей психологии. – М.: Учпедгиз, 1940.
8. Leontiev A.N. Activity, Consciousness, and Personality. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1978.

Mundarija /Содержание/Contents

№		bet
		стр
		page
1	<i>Fayziyeva Umida Asadovna</i>	3
	Bo'lajak o'qituvchilarning kasbiy kompetentligini rivojlantirishda o'zini anglash va kasbiy motivatsiyaning psixologik omillari	
	Психологические факторы самопонимания и профессиональной мотивации в развитии профессиональной компетентности будущих учителей	
	Psychological factors of self-awareness and professional motivation in the development of professional competence of future teachers	
2	<i>Ko'shakova Barna Kamilovna</i>	8
	Zamonaviy oila dinamikasi va bolalarga nisbatan zo'ravonlik: yangi tendensiyalar	
	Динамика современной семьи и насилие в отношении детей: новые тенденции	
	Modern family dynamics and violence against children: emerging trends	
3	<i>Odilov Muxammadjon Usmonjon o'g'li</i>	13
	Kursantlarning turli sharoitlarda stressga chidamliligining ijtimoiy-psixologik xususiyatlari	
	Социально-психологические особенности стрессоустойчивости курсантов в различных условиях	
	Socio-psychological characteristics of cadets' stress resistance under different conditions	
4	<i>Sobirova Sojidxon Akramjon qizi</i>	21
	Interpretation of the phenomenon of fanaticism in foreign and local psychological research	
	Xorijiy va mahalliy psixologik tadqiqotlarda fanatizm hodisasining talqini	
	Интерпретация феномена фанатизма в зарубежных и отечественных психологических исследованиях	
5	<i>Xakimxo'jayeva Sevara Rashid qizi, Norbo'tayeva Zahro Faxriddin qizi, Tohirova Hamidaxon Lutfulla qizi, Taylaqova Sevinch Olim qizi, Xudayshukurova Madina Ikrom qizi, Turg'unjonova Nozimaxon O'tkir qizi,</i>	26
	Zamonaviy psixologiya yo'nalishidagi yangi diniy harakatlar (sayntologiya misolida)	
	Новые религиозные движения психологической направленности (на примере саентологии)	
	New religious movements with a psychological orientation: the case of scientology	
6	<i>Yangiboyeva Dildoraxon Rahmon qizi</i>	36
	Emotsional alienatsiyani o'zbek oilalarida namoyon bo'lishining psixosotsial xususiyatlari	
	Эмоциональная алиенация в узбекских семьях: психосоциальные особенности проявления	
	Psychosocial characteristics of emotional alienation in uzbek families	
7	<i>Yuldashev Akmal Jamilovich</i>	46
	Globalashuv sharoitida bo'xona tizimi xodimlarida madaniyatlararo emotsional intellektni rivojlantirishning psixologik determinantlari	
	Психологические детерминанты развития межкультурного	

	эмоционального интеллекта у сотрудников таможенной системы в условиях глобализации	
	Psychological determinants of developing cross-cultural emotional intelligence among customs system employees in the context of globalization	
	<i>Jumaniyozov Yunus Shodurdi o'g'li</i>	51
8	Talabalarda ijtimoiy mas'uliyat hissini rivojlantirishda qadriyatlar tizimi va axloqiy-psixologik omillarning roli	
	Роль системы ценностей и морально-психологических факторов в развитии чувства социальной ответственности у студентов	
	The role of value systems and moral-psychological factors in the development of a sense of social responsibility among students	
	<i>Sa'dullayeva Shahzoda Anvarovna</i>	60
9	Refleksiya va metarefleksiya: tushunchalar chegarasi va o'zaro bog'liqligi	
	Рефлексия и метарефлексия: границы понятий и их взаимосвязь	
	Reflection and metareflection: the boundaries of the concepts and their interrelationship	
	<i>Babajanov Yusufboy Allaberganovich</i>	65
10	Psixologning professional kompetentligida notiqlik mahorati va empatiya uyg'unligi: empirik tahlil	
	Сочетание ораторского мастерства и эмпатии в профессиональной компетентности психолога: эмпирический анализ	
	The harmony of public speaking skills and empathy in the professional competence of a psychologist: an empirical analysis	
	<i>Badritdinova Madina Baxromovna</i>	70
11	Yoshlik davrida qo'rquv va fobiyalar namoyon bo'lishining rivojlanish dinamikasi	
	Динамика развития проявлений страхов и фобий в юношеском возрасте	
	Developmental dynamics of the manifestation of fears and phobias during youth	
	<i>Ergasheva Gullolaxon Nosirjon qizi</i>	74
12	Zo'ravonlik xavfini erta aniqlash: yoshlar bilan ishlash tizimidagi idoralararo hamkorlik tajribasi	
	Раннее выявление риска насилия: опыт межведомственного взаимодействия в системе работы с молодёжью	
	Early identification of the risk of violence: interagency collaboration experience in the youth support system	
	<i>Fayzulloeva Mohinur Sa'dulo qizi</i>	79
13	Talabalarda salbiy emotsiyalarni sublimatsiya qilish strategiyalarini rivojlantirishning psixologik omillari	
	Психологические факторы развития стратегий сублимации негативных эмоций у студентов	
	Psychological factors influencing the development of sublimation strategies for negative emotions among university students	
	<i>Ikmatullayev G'ayrat Zokirovich</i>	85
14	Harbiy xizmatchilarni rezervga bo'shatishda sog'liqni saqlash indeksi ijtimoiy-psixologik indikator sifatida	
	Индекс здравоохранения как социально-психологический индикатор при увольнении военнослужащих в запас	
	The health index as a socio-psychological indicator in the process of releasing military personnel to the reserve	

15	Quliev Yorqin Karimovich	92
	Talabalarda daxldorlik hissi namoyon bo'lishining psixologik xususiyatlari	
	Psychological characteristics of the manifestation of a sense of involvement in students	
	Психологические особенности проявления чувства сопричастности у студентов	
16	Shamshetov Jiyeibay Karamaddinovich	99
	Muvaffaqiyatga erishgan intellektual mulk egalariining psixologik xususiyatlari: ijtimoiy-psixologik tahlil	
	Психологические особенности успешных владельцев интеллектуальной собственности: социально-психологический анализ	
	Psychological characteristics of successful intellectual property owners: a socio-psychological analysis	
17	Tajibayev Shohruh Maqsudovich	104
	Kommunikativ samaradorlik va stressga chidamlilik o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik tahlili	
	Анализ взаимосвязи между коммуникативной эффективностью и стрессоустойчивостью	
	Analysis of the relationship between communicative effectiveness and stress resilience	
18	Yuldasheva Nilufarxon Sherqo'zi qizi	110
	Turli yosh davrlarida imposter sindromi va yolg'izlik xususiyatlarining namoyon bo'lishi	
	Проявление синдрома самозванца и особенностей одиночества в разные возрастные периоды	
	Manifestations of imposter syndrome and loneliness across different age periods	
19	Мамадиярова Дилфуза Умирзаковна	115
	Психодиагностика идентификационно-ролевого, социально-поддерживающего и поведенческо-интерактивного компонентов структурно-содержательной модели здорового материнства у женщин с осложнениями в родах и послеродовом периоде	
	Соғлом оналикнинг таркибий-мазмунли моделининг идентификацион-ролли, ижтимоий қўллаб-қувватловчи ва ҳулқий-интерактив компонентларининг туғруқ ва туғруқдан кейинги даврида асоратларни бошдан кечирган аёлларда психодиагностика	
	Psychodiagnostics of identity-role, social-support, and behavioral-interactive components of the structural-content model of healthy motherhood in women with complications during labor and the postpartum period	
20	Рахматова Насиба Собировна	122
	Психологические основы развития компетентности критического мышления у советников школ	
	Psychological foundations for developing critical thinking competence among school advisors	
	Maktab maslahatchilarida tanqidiy fikrlash kompetentligini rivojlantirishning psixologik asoslari	
21	Sadikova Umida Botirovna	129
	Qandli diabet bilan og'rig'an bemorlarda affektiv holatlar va ularning shaxsiy xususiyatlar bilan bog'liqligi	
	Affective states in patients with diabetes mellitus and their relationship with personal characteristics	

	Аффективные состояния у больных сахарным диабетом и их связь с личностными особенностями	
	<i>Choriyev Tavakkal Ravshanovich</i>	134
	Jomiy va Navoiy dialogik g'azallarida «Zohiriy belgi – botiniy kechinma» munosabatining psixosemantik va psixolingvistik talqini	
22	Психосемантическая и психолингвистическая интерпретация соотношения «внешний признак – внутреннее переживание» в диалогических газелях Джами и Навои	
	Psychosemantic and psycholinguistic interpretation of the relationship between “external feature” and “internal experience” in the dialogic ghazals of Jami and Navoi	
	<i>Husanov Abbos Mahmudovich</i>	140
	O'spirinlarda ijtimoiy tarmoqlardagi kiberjinoyatchilikdan saqlanishning psixologik xususiyatlari	
23	Психологические особенности предотвращения киберпреступности у подростков в социальных сетях	
	Psychological aspects of protecting adolescents from cybercrime on social media	
	<i>Jo'rayeva Sohibjamol Norqobilovna</i>	145
	Zamonaviy pedagog imijida shaxslararo munosabatlar tizimini shakllantirish	
24	Formation of an interpersonal relationship system in the image of a modern educator	
	Формирование системы межличностных отношений в имидже современного педагога	
	<i>Аракулов Гайрат Тулкинович, Юлдашев Сардорбек Аслиддин угли, Хатамов Сирожиддин Мелихузи угли</i>	151
	Динамика проблем черт характера подростков с девиантным и агрессивным поведением	
25	Dynamics of character problems in adolescents with deviant and aggressive behavior	
	Deviant va agressiv xulq-atvorli o'smirlar xarakter xususiyatlari muammolari dinamikasi	
	<i>Sharafytdinova Xadichaxon Gulyamutdinovna</i>	156
	O'zbek oilalarida destruktiv munosabatlar shakllanishining psixologik omillari	
26	Психологические факторы формирования деструктивных отношений в узбекских семьях	
	Psychological factors in the formation of destructive relationships in families of uzbekistan	
	<i>Akbaraliyeva Asilaxon Tojiddinovna</i>	162
	Psixologiya yo'nalishi bitiruvchilarining raqobatbardoshligini belgilovchi omillar	
27	Факторы, определяющие конкурентоспособность выпускников по направлению психология	
	Factors determining the competitiveness of psychology graduates	
	<i>Ismatova Dilafruz Tuymuratovna</i>	166
	Ota-ona–farzand munosabatlari tizimida emotsional yaqinlik fenomeni	
28	Феномен эмоциональной близости в системе родительно-детских отношений	
	The phenomenon of emotional closeness in the system of parent-child relationships	

29	Mamajonova Shoxista Kamoldinovna	171
	O'smirlarda addiktiv xulq shakllanishining jinsga oid ijtimoiy-psixologik xususiyatlari tahlili	
	Анализ гендерных социально-психологических особенностей формирования аддиктивного поведения у подростков	
	Analysis of gender-related socio-psychological characteristics of the formation of addictive behavior in adolescents	
30	Abdinazarova Nilufar Eshnazarovna	176
	Yagona oilaga birlashtirilgan bolalarda ijobiy xulq-atvor shakllanishining ijtimoiy-psixologik asoslari	
	Социально-психологические основы формирования позитивного поведения у детей, объединённых в единую семью	
	Socio-psychological foundations of the formation of positive behavior in children integrated into a single family	
31	Ag'ayeva Diyora Zikrilloyevna	183
	Pedagogik kadrlarni psixologik tayyorlashda ijtimoiy-madaniy jihatlar	
	Социокультурные аспекты психологической подготовки преподавательского состава	
	Socio-cultural aspects in psychological training of teaching staff	
32	Alimardanova Ra'no Narbayevna	188
	Onalarning psixologik xususiyatlari va ularning o'g'il farzand tarbiyasiga ta'siri	
	Психологические особенности матерей и их влияние на воспитание сыновей	
	Psychological characteristics of mothers and their influence on the upbringing of sons	
33	Batirov Zafar Lutfullayevich, Lutfullayeva Marjona Zafar qizi	193
	Mutaxassislarning hayot faoliyati xavfsizligini ta'minlashda kompetensiyaviy yondashuv	
	Компетентный подход к обеспечению безопасности жизненной деятельности специалистов	
	Competent approach to providing safety of life activities of specialists	
34	Muxammadiyeva Kamuna Orifxon qizi	198
	Oilalarda zo'ravonlikka duch kelgan bolalarga psixologik xizmat ko'rsatish	
	Оказание психологической помощи детям, подвергшимся насилию в семье	
	Providing psychological services to children exposed to domestic violence	
35	Qurbonova Saida Miralimjanovna	202
	Talabalarda stressli vaziyatlarni boshqarishida koping xulqining ahamiyati	
	Значение копинг-поведения в управлении стрессовыми ситуациями у студентов	
	The importance of coping behavior in managing stressful situations in students	
36	Rahmonova Nilufar Najmiddin qizi	207
	Raqamlashtirish sharoitida ta'lim jarayonida kvest texnologiyasidan foydalanish samaradorligi	
	Эффективность использования технологии квест в образовательном процессе в условиях цифровизации	
	Effectiveness of using quest technology in the educational process under digitalization conditions	
37	Sharipov Alisher Nuriddinovich	213
	Ijtimoiy tafakkurning psixologik va kognitiv asoslari: zamonaviy ilmiy	

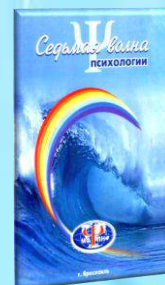
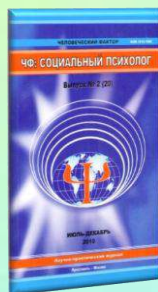
	yondashuvlar	
	Психологические и когнитивные основы социального мышления: современные научные подходы	
	Psychological and cognitive foundations of social thinking: modern scientific approaches	
38	<i>Yo'ldoshev Tojiddin Abdukarimovich, Shomurotov Ulug'bek Melikboboyevich</i>	218
	Yoshlarning oilaga mas'uliyatli munosabatini shakllantirishning o'ziga xos xususiyatlari	
	Особенности формирования ответственного отношения молодёжи к семье	
	Specific features of forming a responsible attitude of youth towards the family	
39	<i>Yunusova Go'zal Sultonovna</i>	224
	To'liq va noto'liq oilalarda tarbiyalanayotgan o'smirlarda hayot mazmuni va ekzistensial holatlarning namoyon bo'lishi	
	Проявление смысла жизни и экзистенциальных состояний у подростков, воспитывающихся в полных и неполных семьях	
	The manifestation of the meaning of life and existential states in adolescents raised in full and single-parent families	
40	<i>Nazarova Manzura Mustafo qizi</i>	228
	Talabalar orasida marginalizatsiyaning rivojlanishiga ta'sir qiluvchi ijtimoiy-psixologik sharoitlar	
	Социально-психологические условия, влияющие на развитие маргинализации среди студентов	
	Socio-psychological conditions influencing the development of marginalization among students	
41	<i>Nuraliyeva Dildora Mamurjonovna</i>	232
	Turli millatli oila farzandlarida etnik identik shakllanishining etnopsixologik xususiyatlari	
	Этнопсихологические особенности формирования этнической идентичности у детей из разнорациональных семей	
	Ethnopsychological features of ethnic identity formation in children of multi-ethnic families	
42	<i>Yunusova Go'zal Sultonovna</i>	237
	Sibling maqomi va uning oiladagi shaxslararo munosabatlar shakllanishiga psixologik ta'siri	
	Психологическое влияние сиблингового статуса на формирование межличностных отношений в семье	
	The psychological influence of sibling status on the formation of interpersonal relationships in the family	
43	<i>Rasulov Sherzodjon Bahromjon ugli</i>	242
	Региональные и гендерные особенности темпераментальных черт у жителей городов Узбекистана	
	O'zbekiston shaharlarida yashovchi aholi temperament xususiyatlarining mintaqaviy va jinsiy o'ziga xosliklari	
	Regional and gender features of temperamental traits among residents of cities in Uzbekistan	
44	<i>Usmonova Surayё Muxitdinovna</i>	247
	Искусственный интеллект в высших учебных заведениях: трансформация образования будущего	
	Sun'iy intellekt oliy ta'lim muassasalarida: kelajak ta'limining transformatsiyasi	
	Artificial intelligence in higher education: transforming the education of the	

	future	
	<i>Fayzieva Mavluda Xudayarova</i>	252
45	Шахсда конструктив психологик ҳимоянинг ижтимоий психологик хусусиятлари	
	Социально-психологические особенности конструктивной психологической защиты личности	
	Socio-psychological features of constructive psychological defense in an individual	
	<i>Tosheva Mohinur Yusupovna, Normurodova Nilufar Sherzod qizi</i>	258
46	Boshlang'ich sinf o'quvchilarida o'yinli faoliyat asosida tanqidiy fikrlashni rivojlantirishning psixologik xususiyatlari	
	Психологические особенности развития критического мышления у младших школьников на основе игровой деятельности	
	Psychological features of developing critical thinking in primary school students through game-based activity	
	<i>Ernazarova Ra'no Yuldashevna</i>	263
47	Talabalarda stressga moslashuvchanlikni shakllantirishning psixologik xususiyatlari	
	Психологические аспекты формирования стрессоустойчивости у студентов	
	Psychological aspects of developing stress resilience in students	
	<i>Usmonova Surayyo Muhiddinovna</i>	269
48	Pedagogik faoliyatdagi kasbiy stressning metakognitiv asoslari	
	Метакогнитивные основы профессионального стресса в педагогической деятельности	
	Metacognitive foundations of professional stress in pedagogical activity	
	<i>Sunnatova Xurshida Zafar qizi</i>	274
49	Oilaga psixologik xizmat ko'rsatish usullarini takomillashtirish	
	Совершенствование методов оказания психологических услуг семье	
	Improving methods for providing psychological services to families	
	<i>Tosheva Mohinur Yusupovna, Azizova Komila Sunatovna</i>	278
50	Talabalarda emotsional intellektni rivojlantirish orqali stressga bardoshlilikni oshirish	
	Повышение стрессоустойчивости студентов посредством развития эмоционального интеллекта	
	Enhancing students' stress resilience through the development of emotional intelligence	
	<i>Ismailov Avazbek Axadjon o'g'li</i>	284
51	Yoshlarning psixologik barqarorligiga sun'iy intellekt vositalari ta'sirini empirik o'rganishning metodologik jihatlari	
	Методологические аспекты эмпирического исследования влияния инструментов искусственного интеллекта на психологическую стабильность молодёжи	
	Methodological aspects of the empirical study of the impact of artificial intelligence tools on the psychological stability of youth	

Bizning yangilangan saytimizga tashrif buyuring
BUXDU.UZ

Saytimizda maqolalarni o'qishingiz va ularni elektron nusxasini yuklab olishingiz mumkin

PSIXOLOGIYA ilmiy jurnal 3-son (67) Buxoro – 2026. 296 b. PSIXOLOGIYA научный журнал. Выпуск 3. (67) Бухара – 2026. – 296 с.	Jurnal O'zbekiston psixologlarining BuxDU muassisligidagi nashri hisoblanadi. Jurnalning nashr sifati uchun bosmaxona javobgar. OBUNA INDEKSI 3062	Jurnal tahririyat kompyuterida sahifalandi. Bosishga ruxsat etildi Qog'oz bichimi 60x84, 1/8 Tezkor bosma usulda bosildi. Sharli bosma tabog'i - 28 Buyurtma №123. Adadi – 50 Bahosi kelishilgan narxda. “BUKHARAHAMD PRINT” MCHJ bosmaxonasida chop etildi. Bosmaxona manzili: Buxoro sh. Buxoriy ko'chasi, 190-uy.
--	---	--

*Jurnal O'zbekiston Respublikasi
Vazirlar Mahkamasi huzuridagi OAK
Rayosatining 2013-yil 26-dekabrdagi
201/3-sonli qarori bilan psixologiya
fanlari bo'yicha dissertatsiya ishlari
ilmiy natijalari yuzasidan ilmiy
maqolalar chop etilishi lozim bo'lgan
ilmiy jurnallar ro'yxatiga kiritilgan.*

ISSN 2181-5291

